ULUSLARARASI

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

XI

15-16-17 EKİM 2021

BİLDİRİLER CİLT I

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI

15-16-17 Ekim 2021

BİLDİRİLER
I

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI

KOORDİNATÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

BİLİM KURULU
BAŞKAN
PROF. DR. MEHMET ÂKİF AYDIN

PROF. DR. ABDURRAHİM BENHEDDA
PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ
DR. AL MAHDİ AL RAWADİEH
BEŞİR AYVAZOĞLU
PROF. DR. ERHAN AFYONCU
PROF. DR. EROL ÖZVAR
PROF. DR. FATMA ÇİÇEK DERMAN
PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK
PROF. DR. M. FATİH ANDI
PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN
PROF. DR. HAYATİ DEVELİ
PROF. DR. HEDDA REINDL-KIEL
PROF. DR. İDRİS BOSTAN
PROF. DR. İSKENDER PALA
PROF. DR. İSMAİL E. ERÜNSAL
PROF. DR. MACHIEL KIEL
PROF. DR. MAHMUT AK
PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ
PROF. DR. MURAT GÜL
PROF. DR. MUSTAFA İSMET UZUN
PROF. DR. MUSTAFA KURT
PROF. DR. MÜRTEZA BEDİR
PROF. DR. F. NALAN TÜRKMEN
PROF. DR. NİHAT ÖZTOPRAK
PROF. DR. NURİYE GARİPAĞAOĞLU
PROF. DR. SAADETTİN ÖKTEN
PROF. DR. SABAHATTİN AYDIN
PROF. DR. ŞEKİP BENAFRİ
PROF. DR. TUFAN Ş. BUZPINAR
PROF. DR. TURHAN KAÇAR

SEMPOZYUM SEKRETERYASI
AHMET DEMİRKIRAN
ARŞ. GÖR. DR. COŞKUN ÜNSAL
ARŞ. GÖR. DR. SERKAN OSMANLIOĞLU
ARŞ. GÖR. DR. ENGİN ÇETİN
DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRAH SİYAVUŞ
ÖĞR. GÖR. HASAN YAPICI

DÜZENLEME KURULU
DR. COŞKUN YILMAZ
PROF. DR. CEMALETTİN ŞAHİN
PROF. DR. CENGİZ TOMAR
PROF. DR. MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI
PROF. DR. TURHAN KAÇAR
PROF. DR. UĞUR DEMİR
DOÇ. DR. YUNUS UĞUR
ZEKERİYA ŞANLIER
GÜLSÜM İSMAİLOĞLU
MESUT MEYVECİ
HÜSEYİN HİLMİ ERDEM

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI

Yayın Kurulu
Dr. Coşkun Yılmaz / Prof. Dr. Erhan Afyoncu / Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı /
Prof. Dr. Uğur Demir / Arş. Gör. Dr. Serkan Osmanlıoğlu /
Arş. Gör. Dr. Coşkun Ünsal

Görsel Araştırma
Arş. Gör. Dr. Coşkun Ünsal / Arş. Gör. Dr. Engin Çetin /
Arş. Gör. Dr. Serkan Osmanlıoğlu / Öğr. Gör. Hasan Yapıcı

İmla ve Tashih
Arş. Gör. Dr. Serkan Osmanlıoğlu

Fotoğraf
SMEY / Coşkun Yılmaz Arşivi /
Üsküdar Belediyesi / Müellifler

Tasarım ve Uygulama
Bülent Avnamak / SMEY

Baskı ve Cilt
FC REKLAM
Aydıntepe Mahallesi Coşkun Sokak No: 24
Tuzla / İstanbul

ISBN: 978-605-9719-89-6 (Tk)
978-605-9719-90-2 (1. Cilt)
İstanbul, Mart 2023

Kitabın telif hakları Üsküdar Belediyesi'ne aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ
Mimar Sinan Mah. Çavuşdere Cad. No: 35
ÜSKÜDAR / İSTANBUL
Tel: 0216 531 30 00 • Faks: 0216 531 32 25

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI

15-16-17 Ekim 2021

BİLDİRİLER

CİLT I

EDİTÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI

OTURUM BAŞKANLARI

PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN
PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ
PROF. DR. AHMET TURAN ASLAN
PROF. DR. AYDIN GÜLAN
PROF. DR. AYŞEN GÜRCAN
PROF. DR. CENGİZ TOMAR
PROF. DR. ERHAN AFYONCU
PROF. DR. FATMA ÇİÇEK DERMAN
PROF. DR. GÜLTEKİN YILDIZ
PROF. DR. HALİL EKŞİ
PROF. DR. HAYATİ DEVELİ
PROF. DR. İDRİS BOSTAN
PROF. DR. İSKENDER PALA
PROF. DR. İSMAİL HAKKI KADI
PROF. DR. M. FATİH ANDI
PROF. DR. MEHMET EMİN OKUR
PROF. DR. MUSA DUMAN
PROF. DR. MUSTAFA FAYDA
PROF. DR. MUSTAFA GÜNDÜZ
PROF. DR. MUSTAFA İSMET UZUN
PROF. DR. NURAN YILDIRIM
PROF. DR. SEBAHAT DENİZ
PROF. DR. SELÇUK MÜLAYIM
PROF. DR. SUPHİ SAATÇI
PROF. DR. TAHSİN GÖRGÜN
PROF. DR. TURHAN KAÇAR
PROF. M. UĞUR DERMAN
PROF. DR. VAHDETTİN ENGİN
DOÇ. DR. YUNUS UĞUR

Sunuş

HİLMİ TÜRKMEN
Üsküdar Belediye Başkanı

Sevgili hemşerilerimiz,

2003 yılından beri devam eden Üsküdar Sempozyumlarının on birincisini 15-16-17 Ekim 2021'de düzenlemiştik. Nihayet bu sempozyumu da içeriğine yakışır bir şekilde kitaplaştırdık. Şehrimize, okurlarımıza hayırlı olsun.

Tarihten edebiyata, mimariden musikiye, dini hayattan sosyal ve iktisadi manzaraya, geçmişten geleceğe Üsküdar'ın bütün boyutlarını araştırmaya, tartışmaya, anlamaya davet eden sempozyumlarımız büyük bir akademik birikime vesile oldular. Şehrin hafızasını, Üsküdarlılık bilincini güçlendiren bu çalışmalarımız her geçen yıl biraz daha genişleyerek ve derinleşerek devam ediyor.

Küreselleşme, internet ve turizm çağında bilgiye erişim kolaylaşırken bilginin üretimini de aynı oranda hızlandırmanın ve güçlendirmenin önemini biliyoruz. Yeni dünyanın tüketim trendleri şehirleri birbirine benzetmeye çalışırken Üsküdar gibi kökü çok eskilere dayanan özgün şehirler bu tektipleşmeye karşı direnmeyi başarıyorlar. Biz de bu direnişin elini güçlendirmek için Üsküdar'ın hafızasını, birikimini kolektif ve ulaşılabilir kılmak için çalışıyoruz. Üsküdar'ın kendine has özelliklerini bilimsel olarak kayda geçiriyor ve koruyoruz.

Bu açıdan baktığımızda Üsküdar Sempozyumları amacı, içeriği ve sonuçlarıyla beklentilerimizin ötesine geçen bir birikim sunuyor bize. Biz Boğaz'ın kıyısında, İstanbul'un kalbindeki bu güzel şehre verdiğimiz hizmeti nasıl daha iyi yaparız, buradaki insani ilişkileri nasıl artırırız sorularına bu sempozyumlarla cevap arıyoruz. Doğru sorular, doğru cevapları, doğru teşhisler, doğru tedavileri getiriyor. Üsküdar'ın her yerine eşit bir şekilde ulaşan, 500 bini aşan nüfusunun tamamını kapsayan yerel yönetim hizmetlerimizi bu tür çalışmalarla beslemeye, yönlendirmeye devam edeceğiz.

XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu bu amacımıza uygun bir şekilde başladı ve tamamlandı. Türkiye'den ve dünyadan 160 bilim insanının çalışmalarıyla katıldığı ve 3 gün süren sempozyumun bildirileriyle de elinizdeki bu kitap hazırlandı.

Her sempozyumda biraz daha derinleşen Üsküdar bilgimiz, bu şehri daha çok sevmemize vesile oluyor. Böylece bir kere daha iyi ki Üsküdar var diyoruz. Çünkü biz Üsküdar'ı karşılıksız seviyoruz. Sempozyum koordinatörümüz Coşkun Yılmaz hocamıza, bilim ve düzenleme kurullarına, organizasyonda emeği geçen mesai arkadaşlarımıza, katılımcılara ve sempozyumumuzu takip eden konuklarımıza çok teşekkür ediyorum.

Önsöz

COŞKUN YILMAZ
Marmara Üniversitesi
Sempozyum Koordinatörü

Üsküdar, İstanbul'a yakınlığı ve geçiş güzergâhları üzerindeki yeri hasebiyle tarih boyunca önemli bir konumda olmuştur. Boğaziçi'ne komşuluğu ve latif iklimi vesilesiyle padişahlar ve hanım sultanlar başta olmak üzere Osmanlı devlet ricalinin tercih ettiği bir yerdi. Bu tercihin tabii sonucu olarak çehresini değiştiren camii, saray, yalı, köşk, kasır, çeşme, medrese ve bahçelere ev sahipliği yapmıştır. Bu manada araştırmalarda elde edilen her yeni bilgi ve belge sadece Üsküdar'ın değil İstanbul'un, hatta ülkemizin hafızasının zenginleşmesi anlamına gelmektedir.

Sempozyumlar ve kongreler sosyal ve kültürel belediyeciliğin en önemli faaliyetlerinin başında gelmektedir. Daha çok ilmi yönüyle temayüz eden bu tür etkinlikleri belediyelerin diğer kültürel çalışmalarıyla beraber şehir kültürü ve bilincinin teşekkülü noktasında nasıl kullanabileceği ve tesirinin ne kadar olduğu hususunda kendisine veri sağladığı çalışmaların başında gelir. Bu minvalde Üsküdar Belediyesi, sempozyumlarla, tarih, kültür-sanat, mimari, ulaşım, iktisat, yönetim ve eğitim gibi alanlarda yüzlerce araştırmacının ortaya koyacağı birikimden faydalanmayı kendisine düstur edinmiştir. Bugüne kadar düzenlenen on Üsküdar Sempozyumu zengin bir literatürün ortaya çıkmasını sağlamış ve bu sayede 15 bin sayfalık ve 22 ciltlik bir kitap serisi oluşmuştur.

Üsküdar sempozyumlarının sadece Üsküdar'ın değil, Üsküdar'ın yanında İstanbul'un ve medeniyetimizin yansımalarını da taşıdığını ifade etmeliyiz. Dolayısıyla Üsküdar'ın bu ayrıcalıklı konumunun verdiği sorumlulukta sempozyumların ve diğer kültürel faaliyetlerin payının Üsküdar'ın en büyük zenginliği olduğunu unutmamak gerekir.

Üsküdar Belediyesi, düzenlediği sempozyumlarla, Üsküdar'ın mazisi ile bağını sağlamlaştırmayı, bugününü anlamlandırmayı ve istikbale umutla bakmayı

hedeflemiştir. Tarih, sanat, kültür, mimari, eğitim, ekonomi, yönetim ve ulaşım gibi alanlarda yüzlerce araştırmacının ortaya koyduğu binin üzerinde çalışmayla pek çok şehrin ve ilçenin sahip olamadığı muazzam bir zenginlik ortaya çıkmıştır. XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu ile birlikte "Üsküdar Külliyatı" 25 cilde ulaşmıştır. Bu zenginliğin temelinde yöneticilerin şehirlerine ve ilmî etkinliklere verdikleri önem yatmaktadır. Bu noktada ilim adamlarına gösterilen saygı, teşvik ve ciddiyet en belirleyici rolü oynamaktadır. Ciddi bir hazırlık devresi, başarılı bir organizasyon, sıcak ilgi, zengin ve coşkulu katılım, bilimsel değerlendirmeler ve ciddi yayın faaliyetleri Üsküdar sempozyumlarının en belirgin hususiyetleridir.

Belediye Başkanımız Hilmi Türkmen'in desteği ve Bilim ve Düzenleme Kurulu'nun yoğun çalışmaları ile hazırlık aşaması kısa sürede tamamlandı. Araştırmacılar ve akademisyenler tarafından yoğun ilgi gösterilen XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu'na yüz elli bildiri özeti başvurusu yapıldı. Bildiri özetlerinin alanında uzman bilim insanlarından oluşan heyet tarafından titizlikle incelenmesinin ardından yaklaşık yüz on tebliğ sempozyumda sunulmak üzere kabul edildi. XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu'nun açılışı, 15 Ekim 2021 Cuma akşamı Bağlarbaşı Kültür Merkezi'nde gerçekleşti. Açılışta ilim adamları, sanatçılar, üniversite öğrencileri ve diğer Üsküdar sevdalılarından oluşan coşkulu bir kalabalık vardı. Sempozyum, Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen ve Üsküdar Kaymakamı Murat Sefa Demiryürek'in açılış konuşmaları ile başladı. Açılış sırasında Gülen Kesova & Öğrencileri-Rengarenk Diyalog Çini Sergisi gezildi ve İstanbul Sazendeleri Konseri ile musiki şenliği yapıldı.

Sempozyumun diğer oturumları ise 16-17 Ekim tarihlerinde yine Bağlarbaşı Kültür Merkezi'nde devam etti. Eşzamanlı olarak üç ve dört oturum halinde toplamda yirmi sekiz oturumun gerçekleştiği sempozyum yoğun bir izleyici grubu tarafından da takip edildi. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili'nin başkanlığında Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Çiçek Derman, Prof. Dr. Erhan Afyoncu, Prof. Dr. Mahmut Ak, Beşir Ayvazoğlu ve Prof. Dr. Hayati Develi'nin katıldığı değerlendirme oturumunda Üsküdar Sempozyum geleneği ve on birincisi değerlendirildi. Bu sempozyumların Üsküdar tarihi kadar İstanbul ve Türk tarihi için de önemli katkılar sağladığı ifade edilen oturumda düzenlenen bu sempozyumların devamlılık arz eden önemli bir ilmî faaliyet olduğunun altı çizilerek bunun diğer şehir yönetimlerine de örnek olması gerektiği vurgulandı. Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen de kapanış konuşmasında Bilim Kurulu ve Düzenleme Kurulu başta olmak üzere katılımcılara teşekkürlerini sundu ve bu sempozyumun verilerinden şehrin yönetiminde de istifade edileceğini ifade etti.

Sempozyum bildirileri kısa süre içerisinde toplanarak bilim heyetinin incelemesine sunuldu. Her tebliğ heyet üyeleri tarafından okunup değerlendirildikten

ve sahiplerince gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra yayın çalışmaları başlatıldı. Bilim Kurulu'nca onaylanan tebliğler bu eseri meydana getirdi. Tashih ve imla çalışmalarında tebliğ sahiplerinin tercihlerine riayet edilmekle birlikte eserin bütününde bir imlâ birliği sağlanmasına gayret edildi. Tebliğler yayına hazırlanırken yazarların gönderdiği görsellerin yanında tebliğlerde kullanılmak üzere araştırma ekiplerimizce yeni görseller de temin edildi. Bu manada tebliğin konusuna uygun minyatür, gravür ve haritalar ile yeni fotoğraflar kullanıldı. Sempozyum kitabında Üsküdar'ın görsel dünyasına katkı amacıyla son yıllarda çekilen Üsküdar fotoğraflarından da istifade edildi.

XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu bildirilerini dikkatlerinize sunarken Bilim Kurulumuz ile kültür ve sanat alanında önemli faaliyetlere imza atan Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen'e müteşekkir olduğumuzu ifade etmemiz gerekir. Başta sempozyumun düzenlenmesinde büyük emek sarf eden düzenleme kuruluna, yayın kuruluna, tasarımcılarına, fotoğrafçılarına, sempozyuma ve kitaba katkısı bulunan bütün ilim, kültür, sanat, bir başka ifadeyle Üsküdar dostlarına, Üsküdar Kültür İşleri Müdürü Mesut Meyveci'ye, teşekkür ediyor, ilk sempozyumdan itibaren desteklerini esirgemeyen merhum Halil İnalcık, Semavi Eyice ve Mehmet Genç hocalarımızın ve tüm emek verenlerin aziz hatıraları karşısında hürmetle eğiliyoruz. Üsküdar'a yaraşır ve yakışır nice güzel eserde buluşmak temennisiyle…

İYİ Kİ ÜSKÜDAR VAR...

İ Ç İ N D E K İ L E R

17-23
AÇILIŞ KONUŞMASI
Hilmi Türkmen, Belediye Başkanı

24-293
I. BÖLÜM
SANAT-MİMARİ

26-39
Süheyl Ünver'in Resimlerinde Üsküdar'ın Konumlanışına Dair Bazı Dikkatler
İSMAİL KARA

40-51
18 ve 19. Yüzyıllara Ait İki Görsel Belge Üzerinden Üsküdar
KADİR PEKTAŞ

52-67
Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Üsküdar
MAHMUT AK

68-103
Fausto Zonaronu'nun Derviş Resimleri ve Üsküdar
GÜL SARIDİKMEN

104-123
Üsküdarlı Ebrûcu Mustafa Düzgünman'ın Süleymaniye Kütüphanesi
Ebrû Koleksiyonunda Bulunan İmzalı Eserleri
UĞUR TAŞATAN

124-147
Vesikalar Işığında Üsküdar Doğancılar Meydanındaki Çakırcı Hasan Paşa Cami:
Bânîsinin Hayatı, Vakfı ve Eserleri
NEJLA DOĞAN

148-159
Üsküdar Nasûhî Mehmet Efendi Camii Hazîresi'ndeki Ketebeli Şâhideler
SÜMEYYE YAMAN

160-193
Üsküdar'da Bir Kadın Eseri Gülfem Hatun Camii:
Tarihçe, Kritikler ve Mevcut Durum
AHMET SEFA ÖZKAYA

194-215
Üsküdar Valide-i Atik Külliyesi'nde Caminin Mahfil ve Strüktür Sistemi
SEDAT AKDOĞMUŞ

216-233
Üsküdar, Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Camisi ve
Mimari Özellikleri Üzerine
SONER ŞAHİN

234-249
Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane Binasının Cephe Üslup Analizleri
HAMZA GÜNDOĞDU-SELEN DURAK-RUKİYE ÖZDEMİR ŞİMŞEK

250-261
Bir Tekkenin Çok Boyutlu Tarihini Yazmak: Üsküdar Özbekler Tekkesi Örneği
OSMAN SACİT ARI

262-275
Üsküdar Ayazma Sarayı'na Dair Yeni Bulgular
SEVİL DERİN

276-293
Türk Din Mûsikîsinde Karşılıklı Ezan Okuma Geleneği: Üsküdar, Mihrimah
Sultan ve Yeni Cami Örneği
AHMET MUSA BALA

294-704
II. BÖLÜM
ŞEHİR

296-363
Fatih ve Kanunî Dönemlerinde Üsküdar Nahiyesi
M. HANEFİ BOSTAN

364-379
Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'nin (ö.1102/1691) Eserlerinde İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Eyüp ve Üsküdar)
M. FATİH ÇALIŞIR

380-411
Üsküdar'ın İdari Olarak Yeniden Yapılanması ve Mahalleleri (1845-1913)
BÜŞRANUR BEKMAN

412-435
1874 Emlak Sayımı Işığında Üsküdar Ahmed Çelebi Mahallesi ve Mahallede Değişim
DİREN ÇAKILCI

436-469
19. Yüzyıl Listelerine Göre Üsküdar Tekkelerini Haritalamak
SERPİL ÖZCAN

470-489
1900 Başlarında Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne Bağlı Polis Merkezlerinde Bulunan Karakolların Sosyal-Mekansal Analizi
ÖZGE EDA KAYA

490-505
Bedrettin Dalan'ın Belediye Başkanlığı Döneminde İstanbul'da Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri Kapsamında Üsküdar Sahilinin Dönüşümü
EBRU ŞEVKİN-MURAT GÜL

506-523
Kentsel Dönüşümün Sosyal ve Mekânsal Analizi: Kirazlıtepe Mahallesi Örneği
AHMET EMRE SİYAVUŞ

524-535
Üsküdar Turizm Rotasının CBS (Coğrafî Bilgi Sistemleri) İle Oluşturulması
FATİH ADIGÜZEL-ŞENAY GÜNGÖR

536-559
Üsküdar İlçesi Hava Kalitesinin Maksimumlar ve Limit Değerler Açısından Değerlendirilmesi
NURİYE GARİPOĞLU

560-581
Üsküdar'da Yeşil Alan Kullanımı
RAUF BELGE - A. EMRAH SİYAVUŞ

582-599
Üsküdar'ın Kentsel ve Modern Mimarisi: İstanbul Liman ve Dokları Gemi Sanayii İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi
BERSU ÇELİK - TAYBUĞA AYBARS MAMALI - SAKİNE YILDIZ SALMAN

600-613
Selamsız Ucuz Evleri
BURAK ÖZTÜRK

614-627
Üsküdar'da Zorunlu Deprem Sigortası: Deprem Hasar Riski ve Sigortalılık Oranlarının Analizi
HASAN MERAL - BEHLÜL ERSOY

628-653
Altunizade Semti'nin Mimarlık Hafızası
ÖMER FARUK TEKİN

654-693
Çıkmaz Sokaklarda Sosyal Etkileşim:
Üsküdar Aziz Mahmud Hüdai Mahallesi Örneği
İLKİM GİZEM GÖZÜM - DİLEK YILDIZ ÖZKAN

694-704
Üsküdar Burhaniye'de Bir Sokak: Nuri Bey
ZEYNEP BOSTAN

Sempozyum Açılış Konuşması

HİLMİ TÜRKMEN
Üsküdar Belediye Başkanı

Değerli misafirler,

XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu'muzun açılış programı vesilesi ile bir aradayız. Bu güzel akşamda bizleri yalnız bırakmadığınız, davetimize teşrif ettiğiniz için başta Sayın Genel Başkan Vekilimiz, Muhterem Bakanımız olmak üzere hepinize şahsım ve Üsküdarlı hemşehrilerim adına teşekkür ediyor, tekraren hoş geldiniz diyorum.

Değerli dostlarım, geriye doğru dönüp baktığımızda Üsküdarımızda 2003 yılından itibaren başlayan ve bir gelenek haline gelen Üsküdar sempozyumlarımızın tadı lezzeti ve derinliği bir başkadır. 18 yıllık yolculukta gördüğünüz üzere toplamda 22 ciltlik 12.500 sahifelik ve yaklaşık 1000 ayrı tebliğden oluşan muazzam bir külliyatın adıdır Üsküdar sempozyumları. Bu gün, bu akşam başlayarak Cumartesi ve Pazar devam edecek olan sempozyumumuzla birlikte yaklaşık 15.000 sahifeye çıkacak bu külliyatımız ve 25 büyük ciltten oluşacak güzel bir tarihi zenginliği siz sevgili dostlarımızın hizmetine sunmuş olacağız.

Değerli dostlarım, bize yol gösteren, adeta yolumuzu aydınlatan bilgilere, tarihi zenginliklere bu sempozyumlarımız sayesinde çok daha kolay ulaşabiliyoruz. Her şehrin bir kimliği, bir karakteri var ama Üsküdar'ınki bir başka. Üsküdar'ınki gerçekten çok özel. Üsküdar kadim huzurun beldesi, asırları kucaklayan geçmiş asırlara uzanan bir istikbal ve istiklal merkezidir. Üsküdar öncüdür, Üsküdar fetihtir, Üsküdar istiklaldir, istikbaldir, direniştir. Üsküdar yeniden istiklal ve istikbal mücadelesinin adeta merkezidir.

Üsküdar, İstanbul'un fethinden önce Türklere yurt olmuştur. 1071 Malazgirt Zaferi ile hedefe yerleştirilen İstanbul'un önsözü Üsküdar'dır. Yahya Kemal Beyatlı'nın

"Hangi şehir görmüş senin gördüğünü?" diye sorup *"Bir ulu rüyayı görenler şehri"* olarak tanımladığı yerin adı Üsküdar'dır. İşgal yıllarında İstiklal mücadelemize güç ve yön veren nice fikir adamını, askeri ve idareciyi Anadolu'ya taşıyan; Milli Mücadele'nin İstanbul'a açılan kapısı İstanbul'u işgalden kurtarmaya gelen ordumuzun konakladığı yerin adıdır Üsküdar. En son 15 Temmuz'da hain darbe girişimine ve bu cennet vatanımızı işgale teşebbüs edenlere direnen, hainlere geçit vermeyen önemli bir direnç merkezinin adıdır Üsküdar. Değerli dostlarım, işte bu mücadelelerin sonunda 2023'ün 2053'ün 2071'in kapısının aralandığı yerin adı da Üsküdar'dır. Şehitler Makamı, Hafıza 15 Temmuz Müzesi ve şanlı mücadelenin hatıraları Üsküdar'ımızda yaşatılmaktadır ve yaşatılmaya devam edecektir.

Değerli misafirler, Üsküdar aynı zamanda adalettir; hanım zarafeti, anne merhametidir. Osmanlı müsamahası ve bir arada yaşama tecrübesidir. Medreseleri, mektepleri, üniversiteleri, ilim merkezleri, mimari ve sanat kurumları ile Üsküdar

kültürdür, bilgidir, ilimdir, tarihtir ve irfandır. Aslında Üsküdar bunlardan da öte bambaşka bir cennet yurdun merkezidir. Bu güzelliği, bu tarihi derinliği işte bu sempozyumlar sayesinde bizzat yakından tanıma fırsatı buluyoruz ve diyoruz ki "Dünyada İstanbul, İstanbul'da Üsküdar. İyi ki Üsküdar Var!"

Büyük bir tarihi zenginliğe sahip olan şehrimizin mirası, derinliği bizim için önemlidir. Ancak bu mirasa sahip çıkarken bir taraftan bugününü yaşanılır kılmak ve geleceğini de inşa ve ihya etmek en önemli vazifemizdir. Bu anlayışla hareket ederek, özellikle altını çizerek ifade etmek isterim ki, bu sempozyumlardaki tebliğlerden ilham alarak kadim şehrimize hizmet etmeye devam ediyoruz. Pek çok alanda; sosyal belediyecilik, kültürel belediyecilik, altyapı ve üstyapı belediyeciliğinin en güzel örneklerini işte bu sempozyumlardan edinilen birikim ile, deneyim ile halk hizmetine sunmaya devam ediyoruz. Üsküdar'da yaşayanlar olarak nasıl ki geçmişte bu güzel şehrimize hizmet etmiş büyüklerimizle, yapılan

eserlerle iftihar ediyorsak bugünlerde de yaptığımız hizmetler ve eserlerle gelecek nesillerimiz, bugünün yaşayanlarını ve sorumlularını bizleri hayırla yad etsinler diye gayret gösteriyoruz. Her alanda uzman görüşlerine bu konudaki yapılan eserlere bakarak güzellikleri Üsküdar'ımıza taşımaya gayret ediyoruz.

Değerli misafirler, işte bu anlayışla ve bu heyecanla yaklaşık 18 yılda on birincisini düzenlemekte olduğumuz bu sempozyumlar hepimiz için çok ama çok önemli kültürel bir çalışmadır. Değil İstanbul'da, Anadolu'daki birçok vilayette dahi 18 yılda 11 sempozyum yapılabilecek bir zenginlik elbette ki vardır ama henüz tertip edilmemiştir. 2003 yılında dönemin Belediye Başkanı Sayın Yılmaz Bayat başkanımızla başlayan bu güzel gelenek merhum Mehmet Çakır başkanımızla ve Sayın Mustafa Kara başkanımızla devam etti. Bizler de bu bayrağı alarak bu güzel geleneği devam ettirmeyi arzu ediyoruz. Bu sempozyuma katkı veren 160 hocamızın 3 gün boyunca sizlerin huzuruna çıkaracakları tebliğlerden elde

edilecek donanımla birikimle bu güzel şehrimize yeni bir anlayışla, yeni bir bakış açısıyla hizmet etmeye devam edeceğiz.

Değerli kardeşlerim Üsküdar Belediyesi olarak yaptığımız özel ve özgün projelerle hemşerilerimizin beğenisini almaya gayret gösteriyoruz. Zaman zaman dost sohbetlerinde dostlarımız, arkadaşlarımız "Başkanım bu projeleri kim söylüyor sizlere, bunlar aklınıza nereden geliyor?" diye sorduklarında işte o soruların cevabı bu sempozyumlarda değerli kardeşlerim. Bu sempozyumlar biraz önce ifade ettiğim gibi bizim ilham kaynağımız, adeta ışığımız. Başta sempozyum düzenleme kurulumuz, bilim kurulumuz, saygıdeğer hocalarımız, koordinatörümüz, çalışma arkadaşlarımız burada muazzam bir işbirliği ve muazzam bir kardeşlik hukuku ile bir araya gelmiş bulunmaktadır. Elbette ki Üsküdar şemsiyesi altında verimli bir sonuç, bereketli bir netice hepimizin bütün yorgunluğunu bize unutturmaktadır. Huzurlarınızda bilim kurulumuza, düzenleme kurulumuza ve

saygıdeğer koordinatörümüze çok ama çok teşekkür ediyorum. Allah onlardan razı olsun. Konuşmamın son bölümünde sizlerle bir hususu daha paylaşmak isterim değerli dostlarım. Üsküdar'da yaşamak Allah'ın bir lütfudur. Hele bu güzel şehrimize hizmet etmek, bu güzel şehrimizin güzel insanlarına hizmet etmek ise bambaşka bir onurdur. Bizleri bu şehirde yaşatan Rabbimize hamdolsun. Bu güzel şehrimizin güzel insanlarına hizmet etme onurunu bize lütfeden yüce Rabbimize hamd ediyoruz, şükrediyoruz ve durmadan yorulmadan bu kadim beldemize hizmet etmeye devam edeceğiz.

Yaptığımız özgün projelerimizin Valide Sultan Gemimizin, Nevmekân Millet Kıraathanelerimizin, Engelsiz Yaşam Merkezimizin, Bilim Merkezimizin ve dillere destan Nakkaştepe Millet Bahçemizin değil Üsküdar'da, değil İstanbul'da, tüm Türkiye'de özellikle belediyelerimiz açısından örnek teşkil etmesi işte bu sempozyumların çok önemli bir sonucudur. Dolayısıyla burada yanan bu güzel ışık

tüm Türkiye'yi aydınlatmaya vesile olmaktadır ve inşallah olmaya devam edecektir. Ayrıca değerli dostlarım Üsküdar tarihten bu yana her zaman bir çekim merkezi olmuştur. Mimar Sinan'ın en çok eserinin olduğu ilçe Üsküdar'dır. Üsküdar'ımız aynı zamanda bir açık hava müzesidir. Son dönemde yapılan yüz akı projelerimizin de merkezi Üsküdar'dır. Çamlıca Camii, Küçük Çamlıca Radyo ve Televizyon Kulesi, Marmaray raylı sistem tünel projesi, Asya ile Avrupa'yı bağlayan önemli bir ulaşım ağı olan Avrasya Tüneli gibi projelerin Üsküdar'da olması asla tesadüf olamaz. İşte böyle bir şehirde yaşıyor, böyle bir şehre hizmet ediyoruz. Bu şehrin de sempozyumları elbette ki özel olmalı. İşte bu özel sempozyumlarımızın on birincisine teşrif ettiniz, zaman ayırdınız, hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, ayağınıza sağlık. Sempozyumunuz hayırlı uğurlu olsun. Hocalarımıza şükranlarımızı sunuyorum, Allah'a emanet olun. Hayırlı akşamlar diliyorum.

I. BÖLÜM

SANAT-MİMARİ

İsmail Kara
Kadir Pektaş
Mahmut Ak
Gül Sarıdikmen
Uğur Taşatan
Nejla Doğan
Sümeyye Yaman
Ahmet Sefa Özkaya
Sedat Akdoğmuş
Soner Şahin
Hamza Gündoğdu-Selen Durak-
Rukiye Özdemir Şimşek
Osman Sacid Arı
Sevil Derin
Ahmet Musa Bala

Süheyl Ünver'in Resimlerinde Üsküdar'ın Konumlanışına Dair Bazı Dikkatler*

PROF. DR. İSMAİL KARA
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Süheyl Ünver'in (1898-1986) İstanbul'un tarihî semtleri ve tarihî Anadolu şehirlerine dair suluboya resimleri ve karakalem çizimleri -ki tam adetleri maalesef henüz tesbit edilebilmiş bile değildir, şimdilik binlerle diyelim- birçok bakımdan önemlidir. Ehemmiyet sıralamasına hangi unsurları öne çıkararak başlamak uygun olur sorusunun cevabını tam bilmiyorum, muhtemeldir ki bu eserlere eğilen kişinin arayış ve ilgilerine göre bu öncelikler ve bakışaçıları değişecektir.

Bu satırların yazarı da zaten resimle özel olarak uğraşan, bu sahayı bilen biri değildir. Sadece Çağdaş İslâm ve Türk düşüncesinin ve Cumhuriyet devrinde en geniş mânasıyla din ile siyaset-kültür-sosyal hayat ilişkilerinin bazı meselelerini daha iyi anlayıp kavramak ve ifade edip göstermek, mümkünse şerhetmek için görsel malzeme tanımlaması içine girebilecek bütün unsurlarla, bu arada resimlerle de bir miktar ilgilenmektedir.

Süheyl Hoca'ya ve Osman Nuri Ergin başta olmak üzere yakın-uzak çevresindeki birkaç/birçok "büyük" insana, sadece uzaktan ve iç dünyaları, "ince siyaset"leri hesaba katılmadan bakıldığı zaman Cumhuriyet ideolojisinin ana fikriyatı ve istikametleriyle neredeyse bütünüyle veya büyük ölçüde uyumlu gözükürler. Meselâ zaman zaman Atatürkçülük yapar, devrimleri müdafaa eder ve tekke-şeyh görmüş, el almış, gerçek âlimlerle, medreselilerle karşılaşmış ve hukuk geliştirmiş olmalarına rağmen tekkelerin, medreselerin kapatılmasını doğru bulur, bu icraatları savunurlar[1].

1 İlgililer bu meseleye dair yazdığımız iki metne bakabilirler: "Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin", *Din ile Modernleşme Ara-*

* Metindeki resimler için bk. *A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u*, s. 178-80.

Süheyl Hoca'nın 7-8 yıl içinde, 1956-1963 yılları arasında yaptığı üç Mihrimah Sultan Külleyisi suluboya resmi

Bu görüntü onların gerçekliklerinin ne kadarını temsil eder acaba? Bu sorunun cevabı için birkaç ömre sığmaz eserlerine, ikamesi mümkün olmayan kütüphane ve arşivlerine, birçok alana dair yapıp ettiklerine ve hususen takip ettikleri "ince siyaset"e, fikr-i takibe bakıldığında azametli olduğu kadar anlamlı ve daha da önemlisi katmanları, kademeleri olan bir manzara, istisnai bir insanla/insanlarla karşılaşılacağında şüphe yoktur. Tabiri caizse tek başına bir ordu gibi hareket ediyor ve dört bir koldan çalışıyorlar; kendi siyasetleri istikametinde meslek ve meşreplerini sürdürecek mütevazi görünümlü bir "çekirdek ordu" da kurmaya teşebbüs ediyorlar. Özellikle büyük inkıtalara, ihmallere uğrayan ve çoğu kasıtlı,

sında kitabı içinde, 7. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2020, s. 500-08; "Bir Cumhuriyet Birçok Müslüman", *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 1,* İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019[9], s. 233 vd.

Bu yazıya son halini vermek için çalıştığım sıralarda yayınlanan Ahmet Güner Sayar'ın *A. Süheyl Ünver'le Sohbetler* (İstanbul, Ötüken Yay., 2021) başlıklı kitabında da bu paradoksal olan/paradoksal gibi gözüken meselelere dair çokça anlatım ve örnek bulunmaktadır.

bir kısmı cehaletten, modalara uymaktan, devrimcilikten kaynaklı müdahalelere maruz kalan tarihî mirasın, yapıların, ilim, kültür, sanat eserlerinin, yaşama üsluplarının, var olma biçimlerinin, onların arkasındaki düşüncelerin, tasavvurların devamlılıklarını yeni ve zor şartlarda bir şekilde sağlamak, bir hissiyatı ve fikriyatı ayakta tutmak, görülebilir, hissedilebilir kılmak için hususi bir misyon yüklenmiş kişiler olarak çabalıyorlar…

Bu niyet, azim ve ameliyeye biraz daha kuvvetli anlam yüklemeye çalışılırsa yok edilenleri, kayıp gidenleri, üstü örtülenleri hissettirmenin, devamlılıkları sağlamanın fikrini, imkânlarını ve zeminini yeniden hazırlamak, yeniden kurmak da denebilir. Buna yumuşak fakat ciddi, etkili ve dayanıklı bir "muhalefet"; siyaset bilimi diliyle söylersek "dayanıklı pasif muhalefet biçimi" de diyebiliriz. Hem de içerden gözükerek/içerde durarak… (Kendileri muhtemelen "muhalefet" kelimesini bile hiçbir şekilde yanlarına yanaştırmazlardı).

İstanbul'un ve tarihî şehirlerin 1910'lu yıllardan itibaren harpler, kaybedilen Osmanlı topraklarından kopup gelen fakr u zaruret içindeki muazzam göçler, iktisadî yetersizlikler ve yeni belediyecilik anlayışları, nihayet payitahtın işgali sebebiyle[2] daha fazla bir ihmalle ve yaygın bir harabiyetle karşıkarşıya kaldığı bilinen bir husus olarak hatırlanmalıdır. (Bu yıllarda İstanbul'a gelen ve tarihî şehri dolaşıp çizimler yapan meşhur Fransız mimar Le Corbusier [1887-1965] bu harabiyet için 'çözüm ve çıkış yolu vadeden bir harabiyet' demişti). 1950'den sonra ise gittikçe artan bir şekilde altüst oluşlar, sanayileşme, hâlâ devam eden çarpık şehirleşme ve iç göçler arasında İstanbul'un kendi insanları ve yöneticileri tarafından tekrar ve bazı bakımlardan daha vahim bir tarzda tahrip edildiği bir vasatta[3], her iki yıkımı da görmüş, derinden hissetmiş Süheyl Hoca'nın, birkaç önceliği (katmanlı bir "siyaset"i) takip ederek resimlerini ve çizimlerini yaptığını, metinlerini yazdığını, talebelerine ve çevresine işaretler verip yönlendirdiğini, onları harekete geçirdiğini söyleyebiliriz.

2 Süheyl Hoca özellikle 1912 yılında İstanbul Şehremini olan tabip-cerrah Cemil Topuzlu'nun (1866-1958) belediyecilik anlayışı ve icraatının bozucu ve tahripkâr yönlerine işaret etmektedir.

3 Demokrat Parti döneminde yol genişletmeleri sebebiyle yıkılan Mimar Sinan eseri Çapa'daki Kazasker Camisi'ni Süheyl Hoca yıkılmadan hemen önce çizmişti. 29 Mart 1979 günü bu tablosunun kenarına yazdığı notlar arasında şu hazin cümleler de var: "(…) 1950'den itibaren uzun seneler 'ben kendime sabık başbakan dedirtmeyeceğim' diyen Adnan Menderes'in karakuşi emri ile [bu cami] yıktırıldı. Menderes'in emirleri etrafı perişan etti. Halbuki caddenin biraz kaldırılması ile muhafaza edilebilirdi. Vakıflar'ca da [sökülüp] daha geriye aldırılması mümkün iken o da yapılmadı ve göz göre göre yok edildi. Sene 1957. Bu resmi o zamanın üzüntüsü ile yapmam ne iyi oldu! Burasının elimizde yegâne hatırası [bu resim] kaldı. Bu saha içinde yalnız bu değil 29 tarihî eserimiz, Asım Sönmez hesabı ile ortadan kaldırıldı. Şimdi Fındıkzâde dediğimiz semtte, cadde üzerinde bir tekke vardı; Fındıkzâde Tekkesi. Fındıkzâde'nin meşhur sarıklı bir boycak mezartaşı vardı; hatta 1931'de resmini almıştım. O da yola katıldı (…) Ah o zamanın kültürsüz idarecileri!". bk. *A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u*, haz. İsmail Kara-Salih Pulcu, İstanbul 1996, s. 41.

Bu meyanda Süheyl Hoca'nın Üsküdar tabloları, resimleri, çizimleri de diğerleri gibi onun bütün önceliklerini, arayışlarını ve siyasetini vermesi açısından dikkatle bakılmayı ziyadesiyle hak ediyor. Çünkü o resimler, o "belgeler" bugün sadece bir sanat objesi olmaktan ötede Üsküdar'ın (ve İstanbul'un yahut tarihî şehirlerin, mekânların) aslında ne olduğu, sonra başlarına neler geldiği ve şimdi nelerin, nasıl yapılması gerektiği hususunda da bize/görmek niyetiyle bakanlara bilgi, yorum ve hissiyat rehberliği edebilir, edecektir. Elinizdeki yazı da bu istikamette, Süheyl Hoca'nın, geleceği de hesaba katan Üsküdar'ını anlama ve şerhetme yolunda mütevazi bir deneme yapmayı amaçlamaktadır.

Bize göre Hoca'nın resimlerinde sanatın, zevkin ötesinde/yanında gözettiği öncelikler, hassasiyetler ve tercihler şöyle sıralanabilir:

1. Yarın ne olacağı hiç de belli olmayan "mevcut durumu, bugünü, ânı", âdeta son şahit gibi aynen tesbite yönelmek bu çalışmaların ilk ve öncelikli amacı gibidir. Bir tür resimle, çizimle kayıt tutmak, tarihî mirası kayıt altına almak gibi…[4] Notlarından anlaşıldığına göre bu tesbit ve kayıt çalışmalarında en çok iki husus onu sanatını icra etmek/vazifesini yapmak için harekete geçirmektedir:

a) Biri gördüğü, tesadüf ettiği, hususi olarak yanına ("ziyaretine") gittiği eserin, manzaranın, binanın, sokağın, evin, çiçeğin, ağacın, mezar taşının… güzelliği, cazibesi ve kıymetidir. Bazen de bu değer unsurları Hoca'nın hayatı ve hatıralarıyla, duyduklarının, sevdiklerinin hatıralarıyla doğrudan irtibatlı hale gelmekte, o sayede ve o hatıra notlarıyla önümüze gelmektedir. Hatıraları hatırlamak da, görebilecek gözlere hatırlatmak da başlı başına bir kıymet ve zevktir. (Onun için birkaç defa ve farklı zaviyelerden çizdiği sokaklar, evler, yapılar vardır)[5]. Çoğu tablosuna ve çizimine titizlikle tarih (bazen ay ve günle birlikte) koymuş olması da değişiklikleri takip açısından önemli bir imkândır. Ayrı tarihlerde birkaç defa çizdikleri ise değişiklikleri veya farklı zaviyelerin imkânlarını aktarması bakımından daha da kıymetli hale geliyor.

Çizmeye doyamadığı manzumelerden biri olarak ve "Mihrimahım" dediği Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi için 1956, 1962, 1963 yıllarında yaptığı suluboya tablolar bu gözle tetkik edilmeyi ziyadesiyle hak ediyor. (Resim 1, 2, 3).

4 Aynı maksada matuf olarak Hoca'nın birçok fotoğraf çektiğini de biliyoruz. Muhtemelen çok az bir kısmını kitap ve yazılarında kullandığı, bazılarını hazırladığı konulu defterlere yapıştırdığı bu fotoğraflar yakın zamanlarda, şimdilik iki cildi yayınlanan bir yayına da konu olmaktadır: *Süheyl Ünver'in Objektifinden*, haz. Necdet İşli-M. Semih İrteş, İstanbul, c. 1, 2015, c. 2, 2019.

5 Süheyl Hoca'nın İstanbul'la ilgili suluboya ve karakalem resimlerini büyük ölçüde bir araya getiren *A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u* kitabı ve diğer tarihî şehirlerle ilgili basılan eserleri tekrar çizilen bu tür resimler üzerinden de tetkik edilebilir.

Resim 4. Karacaahmet'ten İbrahimağa'ya, Yıldızbakkal'a doğru giden yol üzerinde, sol tarafta, Karacaahmet Mezarlığı içinde olan Miskinler Tekkesi'nden bugün geriye sadece bir çeşme kalmış vaziyette. Süheyl Hoca bu bina ve mekânla tabip olarak da ilgileniyor ve burayı bir tür cüzzam hastahanesi olarak mütalaa ediyor. 1957 tarihli bu resmin altında da "Üsküdar Leprozerisi" ibaresini görüyoruz. Hocası ressam Ali Rıza Bey'in çiziminden istifade ettiğini de belirterek ve hususiyeti olan bodur minaresini atlamadan… (Resim için bk. *a.g.e.*, s. 232. Bu külliyeden günümüze intikal eden tek yapı olarak Miskinler Tekkesi Çeşmesi çizimleri için ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 230, 231.)

b) Hoca'yı harekete geçiren ikinci sebep ise bu güzel ve kıymetli unsurlardan herhangi birinin harabiyete yüz tutması (eski tabirle "müşrif-i harab" olması), müdahaleye uğraması, yeni yol yapımı yahut genişletme projelerinde "sökülüp atılacaklar/taşınacaklar" arasında zikredilmesi, hatta "kör kazma"yla kaldırılıp yok edilmeye teşebbüs edilmesidir. Demokrat Parti yıllarında tarihî İstanbul'a yapılan ölçüsüz ve kıyıcı müdahaleler sebebiyle Hoca çok dilhun olmuş, bir o kadar da çizerek bazılarını "kurtarmak" için çalışmıştır.

Bugün sadece Süheyl Hoca'nın çizimleri sayesinde "sahip olduğumuz", yerinde yeller esen yahut restorasyon adı altında bambaşka bir hâlete büründürülen, kendisi olmaktan çıkan, etrafıyla hiçbir anlamlı ve estetik irtibatı kalmayan "müzelik" birçok eser ve mekân vardır. Ama bunlar eldeki resimler ve çizimler sayesinde yeni bir hayatiyet bulabilirler. (bk. Resim 4. Ayrıca bk. bu yazı, dipnot: 3).

2. Önceliklerin ikincisi tamamen yahut kısmen kaybolan, ortalıktan çekilen/çekilmeye yüz tutan, kendisinin tamamını yahut mamur halini göremediği yapıları, sokak, mahalle, ağaç, çiçek dahil olmak üzere her türden kıymetli unsurları yazılı yahut görsel eski kayıtlardan, kaynaklardan, minyatür ve gravürlerden yola çıkarak, onlar üzerinden tamamlamak ve "yeniden kurmak", elbette yarın

Resim 5, 6, 7. Eski Salacak ve oradan denizin, karşıda Topkapı'nın, Sultanahmet'in, Ayasofya'nın manzaraları Süheyl Hoca'nın özel olarak ilgilendiği, sevdiği ve baktığı yerlerden biridir. Onun için kendisinin yetişemediği ama daha çok yabancıların çizdiği gravürlerde tesadüf ettiği Salacak sahillerini süsleyen bir kısmı debdebeli, bazıları mütevazi ama hepsi güzel yalıları, sahilsarayları, onların çevrelerini çizerek canlandırmaya çalışmış, belki de bunların bir gün tekrar ihya edilebileceğini düşünmüş, ümit etmiştir. Üste hakkında bir kitapçık da yazdığı Şerefabat Kasrı'nın XVIII. yüzyıldaki görünümü (yapılış tarihi 1973), altta solda Salacak'tan bir köşe ve şimdi olmayan Fatih Camii (çizim tarihi 1926) ve Acem Köşkü, arkada minaresi gözüken cami hangisi acaba? (çizim tarihi 1929). İkisini bir de suluboya resim olarak yapmaya vakit bulamamış olmalı veya biz tesbit edemedik. (Resimler için bk. *a.g.e.*, s. 193. Yine eski Salacak'taki sahilsaraylardan Kavak Kasrı'nın suluboya çizimi için bk. *a.g.e.*, s. 194. Hepsi İstanbul'u ziyaret eden yabancı sanatkârların çizimleri, gravürleri, kitapları üzerinden yapılmış çalışmalardır.)

kuracaklara yol göstermek arayışıdır. (Resim 5, 6, 7).

Bu öncelik vesile edilerek düşünce tarihi açısından önemli bir hususun altı çizilebilir: Süheyl Hoca'nın yaşadığı dönemin eğitimli insanlarının kafasında din-tarih-gelenek giderek daha fazla birbirinden ayrıştırılan unsurlar olmaya doğru seyrediyordu. Bunun esas sebebi oryantalistlerin Osmanlı Devleti'nin, İslâm âleminin her zaman "geri" olmasının yahut şimdi fiilen gerilemesinin sebebini doğrudan dinle, İslâmiyetle, Müslümanlıkla ilişkilendirmelerine karşılık yeni Müslüman aydınların bu ağır yükü İslâmdan alıp dinin tarih içindeki anlaşılma ve yorumlanma biçimlerine, Müslümanlığa, tarihe ve geleneklere yüklemeleri ve bu ayrıştırma

(hatta uzaklaştırma) yoluyla bir çıkış güzergâhı bulma arayışları idi. (Kaynaklara Dönüş hareketinin bu fikir ve siyasetle birebir irtibatı var). Bu hamleye tarihi/geleneği/Müslümanlığı feda edip İslâmiyeti (ve elbette inşa edilmeye çalışılan yeni Müslümanlığı) kurtarma düşüncesi ve atağı da diyebiliriz. Cumhuriyet ideolojisinin -bir tür Yeni Selefî din anlayışına sahip çıksa bile- din-tarih-geleneği birlikte, birdiğerinin yerine ikamet edilebilecek şekilde karşısına alması da, ortaya çıkışı daha öncelere giden bu anlayışı kuvvetlendirmiş ve aynı zamanda yine bu üçlü üzerinden teşekkül edip gelişen bir muhalefete de kaynaklık etmişti. 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan milliyetçi-muhafazakâr-mütedeyyin kesimin pasif muhalefetinin din-tarih-gelenek üzerinden içiçe yürüyen bir muhalefet olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Süheyl Hoca'nın din ve tasavvuf anlayışı konumuzun dışında olmakla beraber onun sözkonusu etmeye çalıştığımız resim, çizim ve metinlerinde din-tarih-gelenek'in içiçe ve birbirinin yerine ikame edilebilecek şekilde yer aldığını ve birini öne çıkarmanın diğerlerini de öne çıkarmak mânasına geleceği fikrini taşıdığını söyleyebiliriz. Bu tespitin doğruluk derecesi Süheyl Hoca'nın yine Cumhuriyet ideolojisine "muhalif" konumuyla ilişkilendirilebilecektir.

3. İçiçe gelişerek vücut bulan bütün bu arayışları ve çalışmaları estetik bir anlayış ve letafet içinde, en kötü şartlarda bile ümit bahşeden bir tarzda[6] yapması üçüncü bir öncelik ve özellik olarak zikredilebilir. Süheyl Hoca'nın eserleri arasında bu önceliğe işaret edebilecek kanaatimce çokça resim ve çizim var. Ama harika hikâyesi de kayda geçtiği için birini örnek olarak verebiliriz. Sultantepe'den kısmen Doğancılar'ı da içine alacak şekilde Aziz Mahmut Hüdai yakasına, Üsküdar'a, Salacak'a, oradan Boğaz'ın, Marmara'nın karşı tarafına, Ayasofya ve Sultanahmet'e bakan, 1944 tarihli bir çizim ve suluboya resim muhtemelen tesbit ve koruma amaçları taşımakla birlikte onun hayli ötesine geçerek latif bir minyatür çalışmasına dönüşüyor, minyatür tarzı üzerinden estetiği öne çıkarıyor. Artık manzara

6 Tasavvufî terbiye de gören Süheyl Hoca ve arkadaşlarının, talebelerinin en bariz vasıflarından biri de her halükârda ümitvar olmaları ve son nefeslerine kadar ısrarla vazifelerini yapmalarıdır. Bununla beraber Hoca'nın emekli olduktan sonra bazı resimleri ve çizimlerinin kenarlarına yazdığı çok kıymetli açıklama ve hissiyat notlarında yitip giden, bozulan, tahrip edilen mekânlar, yapılar, unsurlar için birçok vahlanma ve tahassür ifadesi yer almaktadır. Bu notların epeyice bir kısmını *A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u* kitabını hazırlarken kerimeleri Gülbün Mesara hanımefendi sayesinde görmüş ve bazılarını altyazı olarak kaydetmiştim. Bir örnek için bk. Resim 10, altyazı.
Başka örnekler de var: Sofular'daki küçük mescit ve çeşme resmi için yazdığı "(…) Âh! Bu semti görseydiniz, ne güzeldi! İstanbul semtlerinde bunun gibi neler vardı! Biz bunları gördük ama yeni nesiller bunlarsız büyüyecek, ne yazık bunlarsız büyüyorlar. İleride bunların kıymetini nasıl bilecekler?"; Bayrampaşa Külliyesi ve çevresi tablosu için yazdığı "1932 senesine kadar 22 yıl buradan geçerken külliyeyi ve bâlâhaneyi görür, seyrederdim. Artık bunlar kalmadı!"; Kadıköy İbrahim Ağa Camisi ve etrafı resmi için yazdığı "Şimdi bu minare yerine güdükleştirilmişi, yani daha kısası yapılmış. Bu yeri çirkinleştirdi, eski pitoreskliği kaybettirildi. Ne yazık!" gibi notları için bk. *a.g.e.*, s. 32, 50, 130. Ayrıca bk. bu yazı, dipnot: 3.

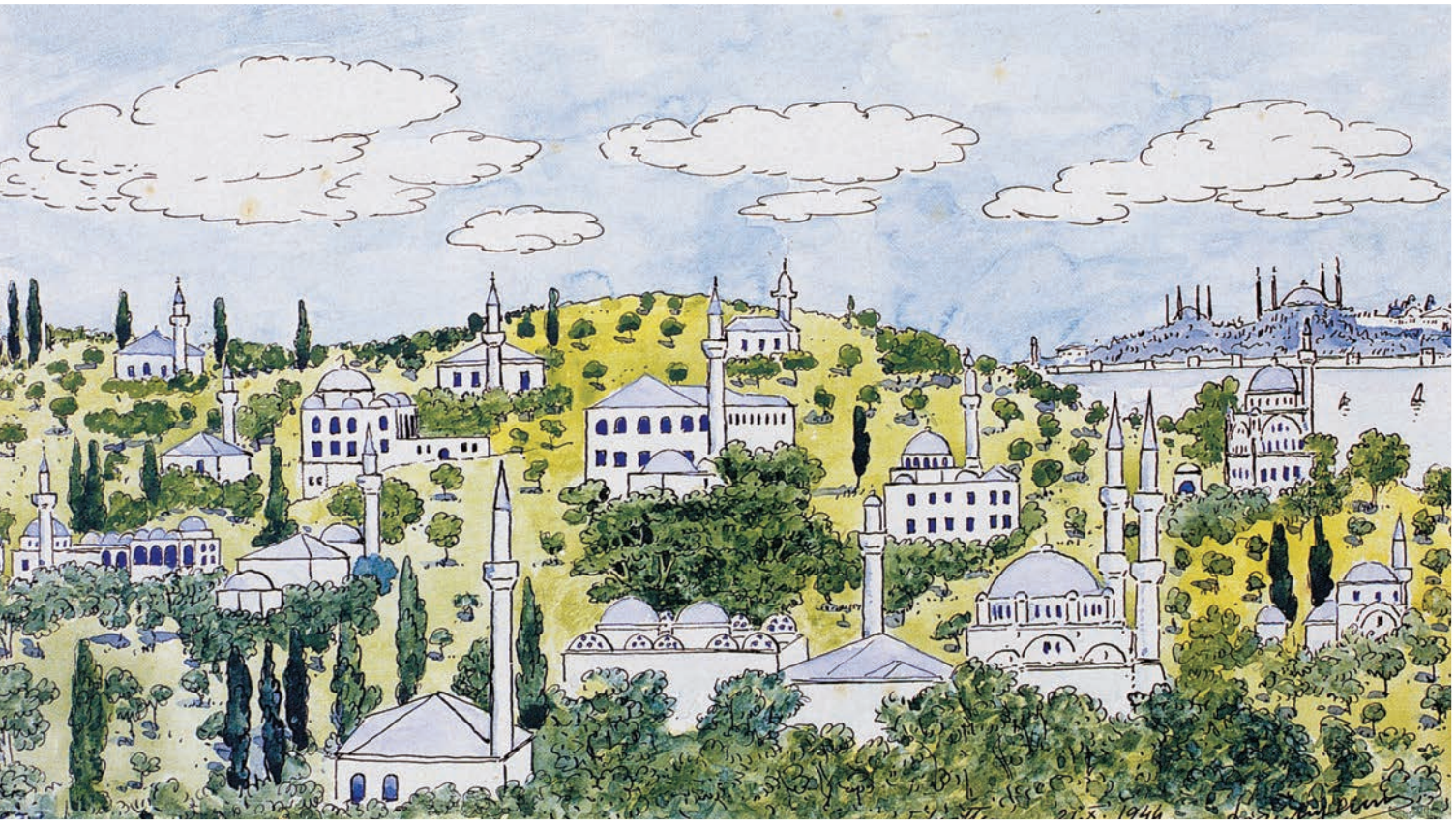

Resim 8. Sultantepe'den Aziz Mahmut Hüdai'ye, Üsküdar'a ve Karşıya Bakış
Süheyl Hoca anlatıyor: Tarih 21 Ekim 1944. "Bir akşamüstü Üsküdar'da Sultantepe'de bir hastaya çağrılmıştım. Bir konağa götürdüler, üst kata çıkıldı. Hasta manzaralı geniş bir odada yatıyordu. Pencereden dışarı gözüm iliştiğinde Üsküdar'ın ve İstanbul'un şahane seyriyle adeta büyülenmiş hale geldim.
Hemen hastanın yanına gidip önce nabzını ve genel durumunu kontrol ettim. Baktım ki mühim bir şeyi yok. Güneş dönmek üzereydi. 'Bana bir iki dakika müsaade edin, camdan dışarı bir şeye bakmam lazım' deyip ufak bir kâğıda manzarayı hemen tesbit ettim. Daha sonra da doktorluk vazifeme döndüm". Bu tabloyu akşam evde suluboya çalışması olarak zevkle, neşeyle tamamlayacaktır. (<?> Resim için bk. *a.g.e.*, s. 177.)

ve tabiat tam oldukları gibi değiller (o çok sevdiği ahşap evler, cihannümalar, elibelindeler, çıkmaz sokaklar ve diğer unsurlar bu resimde yok), 1944 yılında o bölgede ağaçların bu yoğunlukta olması da herhalde mümkün değil.

Burada Hoca bir minyatür sanatkârı gibi şehrin bir parçasını tarihî yapıları üzerinden çiziyor ve yorumluyor gibidir. (Resim 8).

Şehrin, Üsküdar'ın mütevazi bir mahallesi içindeki mimari bir çözümlemenin, harika bir güzelliğin muhtemelen daha da güzelleştirilerek çizilmesi ve tarihe

mal edilmesi açısından bir sıbyan mektebi tablosuna da bakılabilir. Üsküdar Toptaşı'ndaki fevkanî Kapıağası Yusuf Ağa/Divitçiler Sıbyan Mektebi ve çeşmesi, Süheyl Hoca tarafından, çok büyük bir ihtimalle o yıllarda olduğundan daha mamur ve kusursuz bir şekilde, âdeta bir restorasyon çalışmasının bir parçası gibi resmedilmiş, çevre düzenlemesi bile yapılmıştır (Resim 9).

Bu yapı bugün de bir şekilde duruyor fakat çevresi bambaşka bir hâlete bürünürken sokakların kodlarıyla da oynandığı için güzelim eser "havada" kalmış, bazı bakımlardan suni bir karaktere bürünmüştür. İstanbul zaten suyu olmayan çeşme ve sebillerle dolu artık…

*

Hoca'nın resim ve çizimlerinde o sırada resmettiği manzarada var olan bazı "sevimsiz, zevksiz" yahut sakil düşen "ilinti, eklenti" türünden unsurlara yer vermediğini de hem tesbit hem de estetik letafet arayışları açısından hesaba katmak gerekiyor. Bu iradî hareketin en tipik göstergelerinden biri hem kendisinin hem de sadık talebelerinden Ahmet Yakupoğlu'nun (1920-2016), Boğaziçi hayranları olarak yaptıkları onlarca tabloda 1970-1973 yılları arasında inşa edilen Boğaziçi Köprüsü'ne asla yer vermeyişleridir[7].

4. Hocalarının, meslektaşlarının, yakın arkadaşlarının, ressamların yaptıklarına bir şekilde katılmak, onların resimlerini aynen veya bir miktar değiştirip yenileyerek tekrar çizmek, karakalem çizimlerini suluboya resim haline getirmek… de Süheyl Hoca'nın, örnekleri az olmayan resim siyasetlerinden biridir. Bu vadide Hoca Ali Rıza (1858-1930) ile Edirne için Doktor Rıfat Osman (1874-1933) eserleri "taklit" edilen, tekrar yapılan kişiler arasında ilk sıradadır.

Bu türden çalışmalarının muhtemelen birçok maksadı var; hocasını ve arkadaşlarını hatırlamak, onları anmak ve çalışmalarını öne çıkarmak, onlara hoş bir cemilede, rahmet niyazında bulunmak, onların sevdiği/önemsediği eserlere, manzaralara severek, çizerek katılmak (bk. Resim 11) ilk akla gelebilecek sebepler, gerekçeler olmakla beraber kendisinin ulaşamadığı eserleri onların çalışmaları üzerinden yeniden kayıt altına almak, güzelliklerini görünür kılmak arayışları da vardır zannederim (meselâ bk. Resim 4). Kendisinin de ziyaret edip gördüğü, çevresini çizdiği bir mekânı kendisinden önce çizen bir ressamın tablosu üzerinden, ona atıf yaparak,

7 Boğaziçi Köprüsü meselesini Ahmet Yakopoğlu'na sormuştum, yüzünde beliren acı tebessümle "asla, nasıl olabilirdi!" mânasına başını sallamıştı.

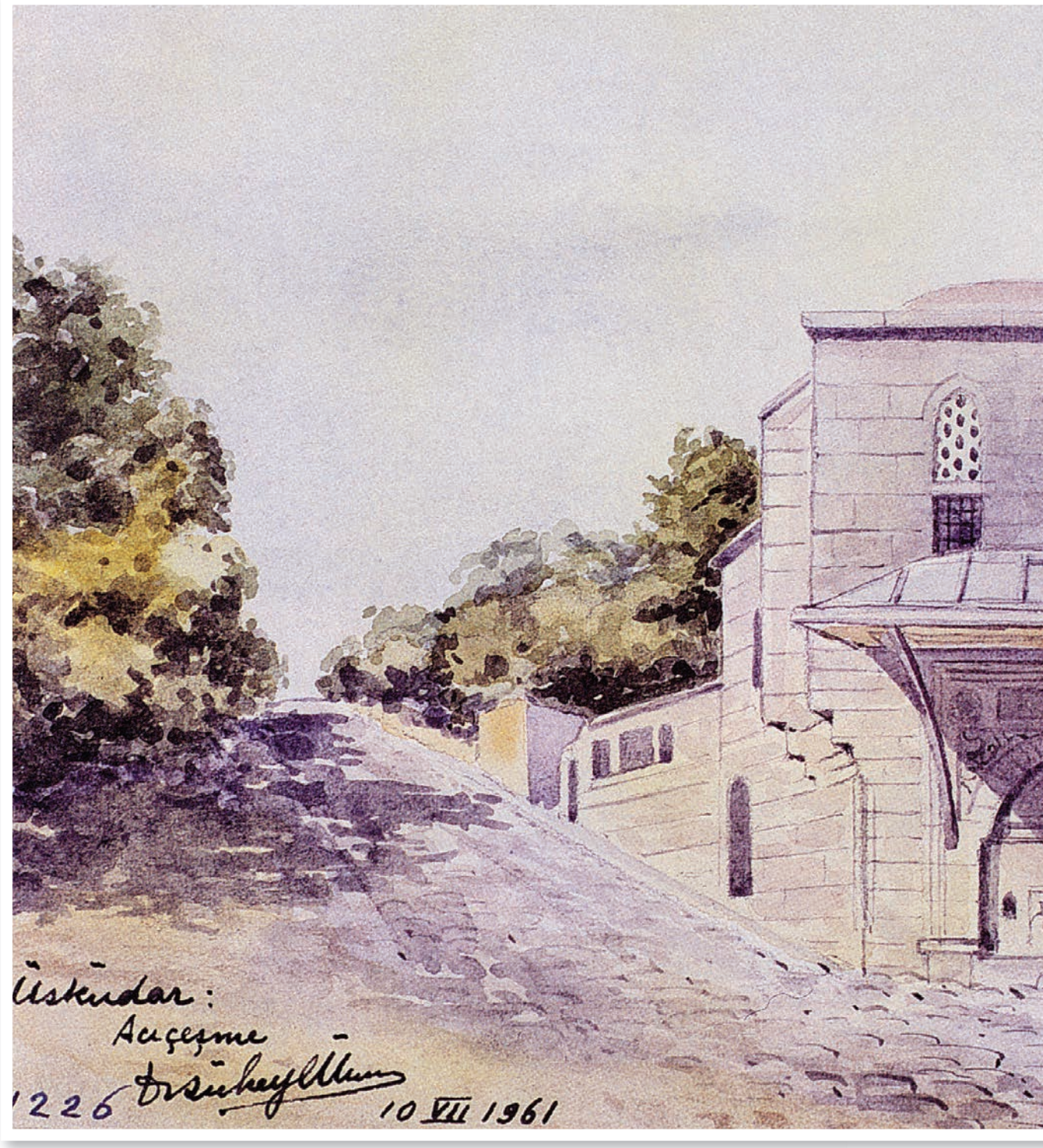
Üsküdar:
Acıçeşme -
1226
10 VII 1961

onun perspektifi ile tekrar çizmesi de enteresan ve ayrı bir saygı ve vefa örneğidir (bk. Resim, 10).

Üsküdar Süheyl Hoca'nın gözü gibi esirgediği, en küçük, en mütavazi unsurlarının bile elden kayıp gitmesinden dilhûn olduğu bir mübarek belde; mahalle hayatı, yaşama üslubu ve evleri, sokakları başta olmak üzere eski İstanbul'un o yıllarda birçok hususiyetini hâlâ içinde barındıran bir mekândır. Bunda şüphe yok. Bu beldenin resimde ve tarz u mişvarda üstadı Hoca Ali Rıza'nın "memleket"i oluşu ona daha bir itina ile bakmasına sebebiyet vermiştir denebilir mi? Bu sorunun cevabı muhtemelen evet olacaktır. Onun için iki Hoca'nın Üsküdar resimleri ve çizimlerine mukayeseli olarak da bakılmalıdır.

Resim 9. Mimarinin tabiata uyumunu ve bulunduğu mekânı daha da güzelleştirmesini göstermesi bakımından vasıflı bir çözümleme ve örnek olduğunu zannettiğim bu manzume elbette Süheyl Hoca'nın gözünden kaçmayacaktı. 10 Temmuz 1961 tarihli bu tablonun altında bilgi notu olarak sadece "Üsküdar Acıçeşme" yazılı. Bir mahalle/sıbyan mektebi burası. Üsküdar Toptaşı'ndaki fevkanî Kapıağası Yusuf Ağa/ Divitçiler Sıbyan Mektebi ve çeşmesi… (Resim için bk. *a.g.e.*, s. 235.
Süheyl Hoca'nın severek çizdiği yapı türlerinden biri de sıbyan/mahalle mektepleridir. Bazı örnekler için bk. *age*, s. 20 (Eyüp, Kiremitçibaşı Süleyman Çelebi sıbyan mektebi), 46 (Haseki, Evliya Hoca sıbyan mektebi), 53 (Davut Paşa sıbyan mektebi), 89 (Cağaloğlu, Tersane emini Yusuf Ağa sıbyan mektebi), 91 (Ayasofya sıbyan mektebi), 99 (Vezneciler, Şeyhülislâm Mustafa Efendi sıbyan mektebi), 127 (Kadıköy, İbrahim Ağa sıbyan mektebi), 206 (Üsküdar, Selimiye külliyesi sıbyan mektebi), 219 (Üsküdar, Çinili külliyesi sıbyan mektebi).)

Resim 10. Harem'de Tekke, Hazire, Evler, Ağaçlar…
Bu tablo 1965 tarihli. 6 Eylül 1984 tarihinde, Kurban Bayramı'nın birinci gününde bu tablonun yanına Süheyl Hoca bazı notlar düşüyor:
"Üsküdar'ın Harem İskelesi'nden geçerken herkes gibi sağına ve soluna bakmayanlar bu pitoresk tabii tabloyu göremez ki. Bir ünlü hisli ressamımız [Mustafa Nuri Bey] bunu çizmiş. Halen tanıtılmadığı için bu resim kimsenin bilmediği İstanbul Şehir Müzesi'nde, belki de teşhirde. [Mustafa Nuri Bey'in tablosunu] Aradık [bulduk], ince sanatlı harikasıyla önünde ayakta durduk. Yerinde de inceledik. Bu örnek [mekân ve tablo] yeniden dirildi. Doyulmaz bir köşe. Ressam gibi buraların güzellik ve değerlerini bilen bir Vakıflar yetkilisi olsaydı burasını yurdumuzun bir yüzük taşı yapardı. Yanında resimde görülmeyen Defterdarı Camii vardır. [Süheyl Bey 1963 yılında onun da resmini çiziyor] (bk. *a.g.e.*, s. 202.). Kapılarında bronz yazılı ve zarif kulplu halkalar vardı. Cami bir semtin bir biblosu gibi hoştu. Bir iki asır öncesinin İstanbul semtleri burası gibi itinalı bir turistik köşemizdi. Şimdi heyhat!". (Resim için bk. *a.g.e.*, s. 203.)

Resim 11. Üsküdar'ın en eski mabetlerinden Rumi Mehmet Paşa Camisi. 15 Nisan 1962 tarihli bu resmin altına Süheyl Hoca'nın düştüğü not sanki camiden ziyade zevkli bir hatırayı canlandırıp ebedileştirmek hissini veriyor gibidir: "Üsküdar'da Ressam Rıza Bey hocamla geçtiğimiz sokak". (Resim için bk. *a.g.e.*, s. 190. Rumi Mehmet Paşa Camisi'nin bir başka resmi için bk. *a.g.e.*, 189)

18 ve 19. Yüzyıla Ait İki Görsel Belge Üzerinden Üsküdar

PROF.DR. KADİR PEKTAŞ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Zaman geçtikçe ortadan çekilen ve sonra yenilenen nesiller, değişen yönetimler, yıkılan, bazen yıkılıp yenisi inşa edilen yapılar sokakları, mahalleleri, semtleri hatta şehirleri değiştirirken bunların hikayelerini de tarihin derinliklerine göndermektedir. Eğer bir seyyah uğramış ve tarihe not düşmüşse veya minyatür, gravür gibi görsel hafızamıza katkılar yapılmışsa o yer için hayli şanslıyız demektir. Dünya tarihinde önemli rol oynamış iki imparatorluğun başkentliğin yapan İstanbul tüm dünyada en şanslı şehirler arasındadır. Ortasından boğaz geçen bu müstesna şehrin Anadolu tarafında bulunan Üsküdar ve çevresi de bu şanstan payını almıştır. Bu bildiride 18 ve 19. yüzyıllarda iki batılı görevlinin yaptığı iki resimler üzerinden Üsküdar'ı ele alacağız.

Bunlardan ilki Fransız devlet görevlisi olarak İstanbul'a gelen Dessonville'dir. 1721 yılında İstanbul'da "Bayrak Muhafızı" olarak görev yaptığı anlaşılan Dessonville İstanbul'un özellikle tarihi yarımada ve Galata bölgesini detaylı olarak çizmiştir. Resmin yapıldığı tarihte Osmanlı Devleti Lale Devrini yaşamaktadır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin beraberinde bir heyetle Paris gönderildiği bu dönemde Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkiler iyidir.

18 Kasım 1716 yılında XV. Louis tarafından, görevi Fransa amirallerine karada ve denizde hizmet etmek olan "Bayrak Muhafızları" topluluğu kurulmuştu. Bunlar Fransız donanmasında Deniz Muhafızları içinden seçilmekteydi. Tam adı ve hayatı gibi bilgilere ulaşamadığımız Dessonville'in Paris Bibliotech National'da bulunan

Resim 1: Dessonville'in 1721 tarihli Üsküdar tasviri (*Vue de Scutari: Eloigné d'une lieue à l'est*, Bibliothèque Nationale de France, département Cartes et plans, GE SH 18 PF 98 BIS DIV 8 P 5 D)

İstanbul çizimleri arasında tarihi yarımada ve Galata bölgesi kadar detaylı verilmediği Üsküdar da bulunmaktadır (Resim 1).

Kütüphanede bulunan fotoğrafta verilen bilgilerden Merkür üzerinden (muhtemelen Merkür isimli gemiden), 27 x 44,5 cm ölçülerindeki kağıt üzerine 20,2 x 39,7 cm ölçülerinde çizilen Üsküdar tasviri Kız Kulesi'nden Sultan Tepe'nin sonuna kadar olan alanı çizgisel bir üslupla yansıtmaktadır. Çizim, boğazın Beşiktaş yönüne yakın yerinden yapılmış olmalıdır.

İlk bakışta seyrek ağaçlarla kaplı tepeler ile kırmızıya çalan kahverengi çatıların arasından yükselen minareler, boğazda seyir halindeki kadırga ve biraz daha büyük kalyon tarzı gemilerle bir silüet çalışması fikri uyandırsa da detaylı bakıldığında, 1721 yılındaki mevcut olan belli başlı yapıların, konumlarıyla birlikte

aslına yakın yerleştirildiği görülür. Çok az da olsa tespit edilebilen farklı veya yanlış anlatımların ise, resmin çizildiği açıya göre oluşan yanılsamadan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Sultan Tepe'den Kuzguncuk yönüne doğru devam eden sahil şeridindeki tepeler, iskele yönü, Kız Kulesi'ne doğru giden hattın sahil şeridi ve tepe detayları verilirken derinlik göz ardı edilmemiştir.

Kitabesi 1710 tarihini veren, 1711 yılında ibadete açılan Yeni Valide Camii, resmin tam orta noktasını teşkil etmektedir. İbadete açılmasından on yıl sonra yapılan bu çizim, Yeni Valide Camii'nin bilinen en eski görüntüsüdür. Pencerelerin açıldığı yüksek kasnak üzerindeki merkezi kubbe, iki yandaki ikişer şerefeli minareler, kubbenin önüne yerleştirilen revaklı avlunun kubbeleri camiyle ilgili verilen detaylardır. Bunun gerisinde, tepenin üzerindeki Toptaşı Atik Valide Camii,

sadece göğe yükselen iki minare ile temsil edilmektedir. Yeni Valide Camii'nden batıya doğru sahil boyunca, çatı eğimleri boğaza doğru sıra halindeki mekânlar buradaki dükkan, depo, han, gibi ticari yapılar olmalıdır. III. Ahmed tarafından yaptırılan Meydan Çeşmesi'nin inşasına henüz 7 yıl vardır ve burası bitkilerle kaplı boş alan olarak gösterilmiştir. Batı yöne doğru sahilde Şemsi Paşa Camii'nin (1580) kubbesini yanındaki minaresiyle teşhis edebiliyoruz. Şemsi Paşa Camii'nin hemen doğu yönünde bir minare daha yer almakta olup, bunun biraz daha içerideki bir camiye ait olduğu görülür. Bu minarenin bulunduğu yerde Hüsrev Ağa Camii yer almaktadır. Burada 1721 yılında ayakta olduğu anlaşılan bu caminin hemen arkasına 1728-29 tarihinde Sadrazam İbrahim Paşa Çeşmesi eklenmiştir.

Yeni Valide Camii'nden doğu yönde doğru içerde tasvir edilen tek minareli yapının bulunduğu yerde Kara Davut Paşa Camii (16.yy. başları) görülür. Bununla birlikte resimde verilen cami, kırma çatılı olarak resmedilmiştir. Biraz daha solda, burada olduğu gibi gravürlerde her daim ağaçlar içinde resmedilen Mihrimah Sultan Camii'nin (1547) birer şerefeli minareleri dikkati çeker. Daha arkada yükselen tepe üzerinde ev stoğunun doğu yöne doğru azalmaya başladığını ve aniden sona erdiğini görüyoruz. Ancak uzun kenarlarıyla sahil çizgisine koşut olarak yerleştirilmiş, hepsi 6-7 pencere ile boğaza açılan, kırma çatılı dört yapı bugünkü Paşalimanı Caddesi boyunca Kuzguncuk yönüne doğru sıralanmıştır. Depo, ambar, vb. binalar olduğunu tahmin ettiğim bu yapıların bulunduğu sahil şeridinde günümüzdeki en dikkate değer anıtsal yapı, İstanbul Devlet Tiyatrosu Üsküdar Tekel Sahneleri olarak hizmet veren ve ilk yapımda Hububat Ambarları olarak inşa edilen tarihi binadır. Buradan, 1798-1799 yıllarında III. Selim tarafından inşa edilen Hububat Ambarları'nın bu resimde görülen yapıların bazılarının yıkılmasından sonra inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Hububat Ambarları'ndan kısa süre sonra yapılan Çengelköy'deki Fil Ambarları da (1800'lü yılların başları) aynı tesislerin devamı olmalıdır. Dessonville'in İstanbul ile ilgili diğer çizimlerinde de -mesela Galata resminde- sahil şeridindeki depo, ambar, mahzen grubu yapıları pek atlamadan ve çevresiyle birlikte biraz daha detaylı vermesi, Deniz Kuvvetleri mensubu olması ile dikkatinin ilk bakışta bu tür tesislere odaklanması yada kendisine verilen bir görev sebebiyle ilişkili olmalıdır.

Resmin sağ tarafına doğru bakılacak olursa Şemsi Paşa Camii'nden batı yönde üstte Rum Mehmed Paşa Camii (1471-72), etrafında sıralanan az sayıdaki evlerin

Resim 2: Rum Mehmed Paşa Camii ve Ayazma Sarayı

ortasında kalmıştır (Resim 2). Şemsi Paşa Camii ile Rum Mehmed Paşa Camii arasında, sahilde iki duvarla çevrelenen ve boğaza bir kapı ile açılan alanın içine, yüksek oluşu nedeniyle muhtemelen en az iki katlı, kırma çatılı iki yapı işlenmiştir. Duvarların denize doğru yükselerek inmesi, arazinin boğaz yönünde alçalmasından kaynaklanmıştır. İlk bakışta bir kamu yapısı olduğu anlaşılan bahsettiğimiz yapı kompleksinin mahiyetini tespit edebilbilmek için yaptığımız kaynak araştırmasında Şemsi Paşa'nın III. Murad için bu alanda kendi adıyla anılan bir kasır inşa ettirdiği[1], III. Ahmed döneminde (1703-1730) yenilenerek Şerefâbâd Sarayı olarak anılmaya başladığı bilgisi dikkatimizi çekmiştir[2]. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1718-1728 arasında yaptırdığı su tesislerini konu alan ve 1753 yılında tamamlanan su yolu haritasında Şerefâbâd Sarayı'nın da detaylı bir çizimi yer almaktadır[3]. Damat İbrahim Paşa'nın ilk başta bu saraya su getirmek için başlattığı belirtilen su yolu ile, en ünlüsü Üsküdar meydanındaki III. Ahmed Çeşmesi olan toplam 29 adet çeşme bu tesisten beslenmişti[4].

Dessonville'in çizimi, su yolu haritasından 32 yıl önce yapıldığından Şerefâbâd Sarayı'nın en eski görsel belgesi durumundadır. İki çizim karşılaştırıldığında birbirine büyük ölçüde benzedikleri görülmektedir. Her şeyden önce her iki çizimde de saraya neredeyse aynı açıdan bakılmıştır. Buna göre doğu-batı yönünde geniş alanı kaplayan Şerefâbâd Sarayı'nın yüksek duvarlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Su yolu haritasına göre sarayın düzgün dikdörtgen alana kurulduğu görülürken Dessonville'in çiziminde köşe açısı nedeniyle bu durum tam olarak teyit edilememektedir. Her iki çizime göre sarayın, kuzey yönde kalan boğaza kemerli bir kapı ile açıldığı anlaşılmaktadır. Su yolu haritasında bu kapının önündeki dört

1 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi – Alî Sâtı' Efendi – Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkat'ül- Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî -Sivil Mi'mârî Yapılar),* haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 603'te; *"Paşa-yı müşârün ileyh kendi ismiyle müsemmâ olan kasr-ı meşhûru, hudâvendigâr-ı müşârün ileyh hazretleri için binâ etdirmişdir. O münâsebetle karîbinde bir câmi'-i şerif ve bir medrese-i münîf binasına dahi muvaffak olmuşdur."* denmektedir.

2 Kemal Kahraman, "Üsküdar'ın Kayıp Sarayları", *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, sayı 17(2019), s. 111.

3 Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Nr: 3336, 1166/1753 tarihli harita.

4 Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991.

Resim 3: William Simpson'ın Selimiye Kışlası ve İngiliz Mezarlığı tasviri (*Hospital and Cemetery at Scutari*, Bibliothèque Nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE QB-370 (141)-FT4)

ayaklı küçük iskele veya rıhtımın gösterimi de ihmal edilmemiştir. Bu haritada saray üstten gösterildiği için duvarla çevrili alanın içinde sahile yakın iki katlı ve sofalı köşk[5], kamelyalar ile ortadaki havuzu görebiliyoruz. Buradan, Dessonville'in çiziminde duvarların üzerinden çatısı görülen iki binadan birinin sofalı köşk, diğerinin kamelya olduğu anlaşılmaktadır. Yine su yolu haritasında batı duvara yerleştirilen ve üzerindeki yazılarda 'Şehzade Sultan Süleyman Çeşmesi ve Şehzade Sultan Mehmed Çeşmesi' ifadelerinden III. Ahmed'in şehzadelerinin adını taşıyan iki çeşmeyi diğer çizimde görememekteyiz.

III. Ahmed zamanında son şeklini alan sarayın tarihi kayıtlardan 1775 yılında onarım geçirdiği bilinmektedir. Sarayın tamamen ortadan kalkmadan önceki son durumunu belgeleyen çizimlerinde görülen yeni binalar[6], II. Mahmud tarafından 1816 yılında yaptırılmış olmalıdır. Bu tarihte sarayın önceki binaları yıkılarak yerine II. Mahmud tarafından Ampir tarzda yeniden inşa ettirilmiştir. Bu inşa

5 Semra Ögel, "Üsküdar İbrahim Paşa Su Yolu Haritasında Köşk ve Dış Sofa Resimleri", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız Demiriz'e Armağan*, haz. M. Baha Tanman – Uşun Tükel, İstanbul 2001, s. 111-112, 221.

6 Eugéne Flandin'in Şerefâbâd Kasrı gravürü (1849) için bkz.: Necla Arslan Sevin, *Gravürlerle Yaşayan Osmanlı*, Ankara 2006, s. 216-217.

faaliyetleri sırasında o dönem saray alanı içinde kalan ve yakın zamana kadar Üsküdar Nikah Dairesi olarak hizmet veren alanın ön kısmına Adliye Camii eklenmişti[7]. Bu cami daha sonraları çıkan bir yangında harap olmuş, tamir edilmeden ortadan kalkmıştır. Bu tarihlerden hemen sonra Osmanlı hanedanının dikkatini daha çok Beylerbeyi ve Beşiktaş gibi bölgelere kaydırması ve buralarda yeni saraylar yaptırmasıyla Şerafâbâd Sarayı gözden düşmüş ve terk edilmiş olmalıdır. 1865 yılına gelindiğinde sarayın büyük oranda ortadan kalktığı anlaşılmaktadır[8].

Rum Mehmed Paşa Camii'nden batı yönde Salacak'a devam edildiğinde içinde yapılar olan, duvarlarla çevrili, önü sahile kadar boş yapı kompleksi gelmektedir ki burasının korunaklı düzenlemesine bakılırsa bir saray olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın bulunduğu alan Rum Mehmed Paşa Camii'nden Ayazma Camii'ne kadar olan bölgeye denk gelmektedir. Burada, *Ayazma Sarayı'nın* varlığını kaynaklardan biliyoruz. Adını, yakınındaki Ayazmadan alan, bu kompleksin Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir[9]. 18. yüzyılın başlarında esaslı tamire muhtaç duruma gelen sarayın arsa ve yapılarının bir bölümünün kiraya verildiği, 1758 yılında yıkılan bazı bölümlerinden çıkan taşın satıldığı bilgisi bulunmaktadır[10]. Bundan iki yıl sonra Ayazma Sarayı'nın tamamen yıkılmış, yerine Ayazma Camii'nin (1760-1761) inşa edilmiş olmalıdır.

Bilindiği kadarıyla Ayazma Sarayı'nın tek görseli durumundaki 1721 tarihli bu çizime göre saray sahil ile tepenin ortasındadır (Resim 2). Bu durum kaynaklardan da doğrulanmaktadır. Çizimden, içteki yapıları hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız sarayın boğaza bakan cephesinin ortasında, üst kısmında penceresi bulunan kırma çatılı bir kule görülmektedir. Duvarın gerisinde solda, yani Rum Mehmed Paşa Camii yönünde yüksek bir bina yer almaktadır. Bu bina altta kapı, üstte iki pencere ile boğaza açılmaktadır. Başka yapılarını seçemediğimiz sarayda diğer yapılar, duvarlarla çevrili alanın boğaza bakan yönüne yerleştirilmiş olmalıydı. Yer yer ağaçların görüldüğü sarayın arka kısımları, tepenin üst kısmına kadar birkaç ev dışında boş olarak gösterilmiştir. Yapıların arkasında yükselen tepenin üstten muntazam tek sıra halinde ağaçlarla sınırlandırıldığı görülür. Sarayın çevre duvarı, iskele yönünde devam ederek sonlanmaktadır. Rum

7 Ayvansarâyi, *a.g.e.*, s. 601.

8 H. Fehmi Yılmaz, "Şerefâbâd Kasrı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7, İstanbul 1994, s.162.

9 Murat Yıldız, "Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesinde Yapı-Mekân İlişkisi", *International Journal of History Studies*, sayı 5/2 (2013), s. 565-585.

10 Yıldız, a.g.m., 2013, s. 574; Kahraman, a.g.m., s. 112.

Mehmed Paşa Camii yönünde boğaza doğru aniden iniş yapan yol, sarayın bu yöndeki cephesiyle birleşmektedir. Bu durum, Ayazma Sarayı'nın kapısının da bu yönde olabileceğini düşündürmektedir.

Resmin devamında içinde sayıları azalan evlerin meydana getirdiği küçük mahalleler ve ağaçlarla betimlenen geniş boşlukların olduğu eğimli yüzeyler, sahile inen basit çizgilerle ayrımı yapılan tepecikler gelmektedir. Kız Kulesi'nin tam karşısına denk gelen bu alan tamamen boşluk olarak gösterilmiştir. Bu tarihlerde geniş bir kompleks olarak çevreye yayıldığı bilinen Üsküdar (Kavak) Sarayı, Boğaziçi'ne değil biraz daha Marmara'ya bakan yönde yer aldığı[11] için gösterilmemiş olmalıdır. Saray, bu resimde tepelerin ardında kalmaktadır. Kompozisyon, en sağda Kız Kulesi ile tamamlanır.

İkinci görselimiz 1823-1899 yılları arasında yaşayan, Britanyalı savaş muhabiri William Simpson'ın yaptığı resim olup Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve arka planda Selimiye Kışlası bütün heybetiyle yerini almıştır (Resim 3). William Simpson[12], İstanbul'da yaptığı resimlerden sonra ün kazanmış, özellikle savaş alanlarının aranan ressamı olmuştur. Taş baskı olarak yapılan resmin altında verilen bilgiden 26 Nisan 1856 yılında Poul ve Dominic Colnaghi tarafından Kraliyete sunulmak için hazırlatıldığı bilgisi verilmektedir. 32.2 x 46.3 cm boyutlarındaki resim, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı İngiltere ile beraber hareket ettiği Kırım Savaşı sırasında yapılmıştır. Resim Haydarpaşa'daki İngiliz Mezarlığı'ndan Selimiye Kışlası yönüne doğru bakışı içerir.

İngiliz Mezarlığı, 1853-56 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı'nda ölen Britanyalı askerlerin defnedilmesi amacıyla oluşturulmuş, 1867 yılından itibaren sivil Britanyalıların da defnine açılmıştır. Burası, Kraliçe Viktorya döneminde (1837-1901), pitoresk anlayışla şehirlerin dış kısımlarındaki kırsal alanlara kurulan Viktoryen Mezarlıklar anlayışına uygun oluşturulmuştur[13].

Resmin arka tarafında canlandırılan Selimiye Kışlasıdır. Bunun bulunduğu yerde ilk olarak Üsküdar Bahçesi ve üzerinde bulunan Üsküdar (Kavak) Sarayı vardı[14].

---

11 Mustafa Cezar, "Sanatta Batı'ya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri", *TBMM: Mili Saraylar Sempozyumu Bildiriler (15-17 Kasım 1984)*, İstanbul 1985, s. 49.

12 William Simpson'ın hayatı ile savaş sırasında yaptığı Kars ve Kırım resimleri için bkz.: Peter Harrington, "The First True War Artist", *MHQ: The Quarterly Journal of Military History*, sayı 9/1(Sonbahar 1996), s. 100-110.

13 Mustafa Kaan Sağ- Mustafa Çağhan Keskin, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nda Mezar Taşı Heykeltıraşları ve Damgaları", *Sanat Tarihi Dergisi*, sayı 29/1 (2021), s. 229-234.

14 Cezar, a.y.; Murat Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, Osmanlı*

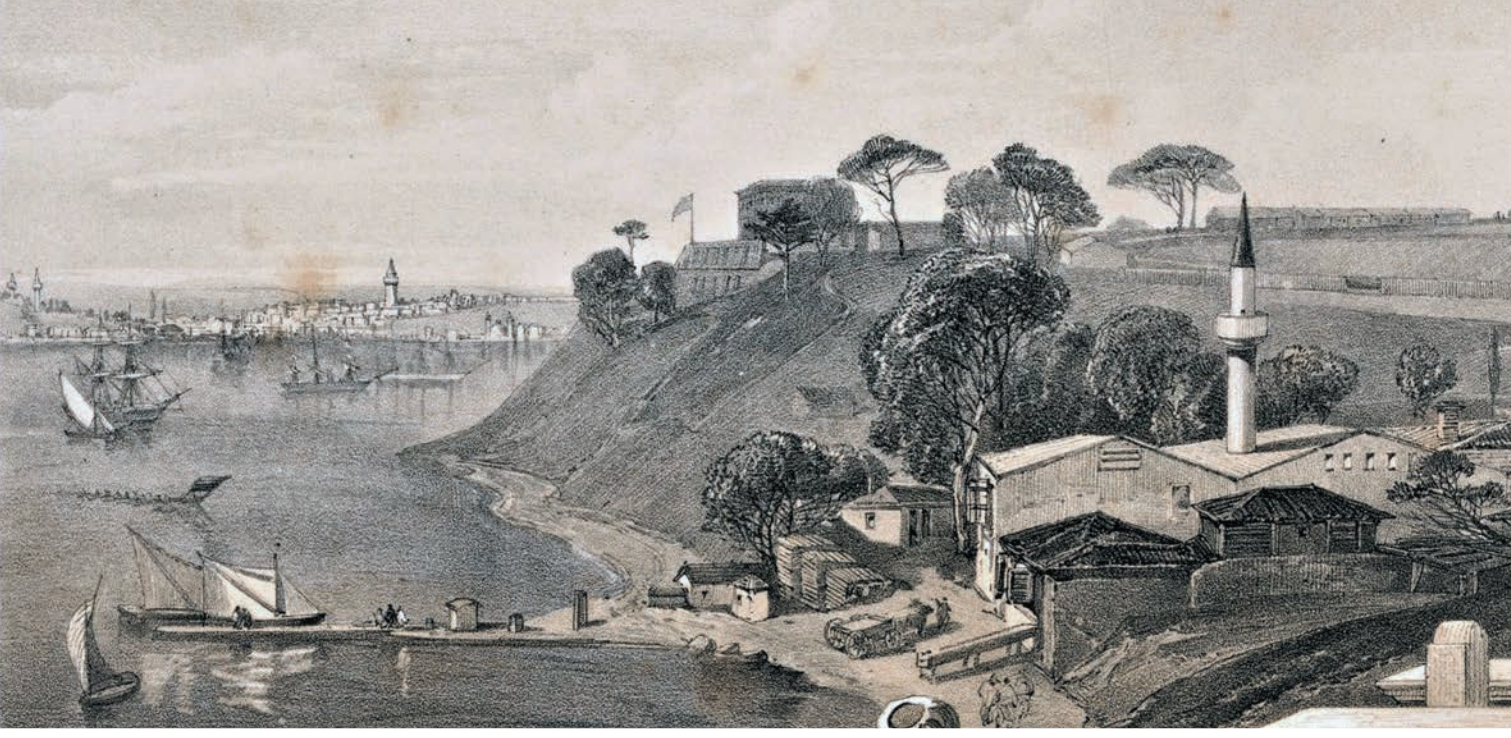

Resim 4: Kavak İskelesi, Cami ve arkada İstanbul silüeti

İlk olarak 1800-1803 arasında III. Selim tarafından Üsküdar Sarayının yerinde yaptırılmış bu yapı 1808 yılında yıkılınca yerinde ve daha büyük olarak 1829 yılında II. Mahmud tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Son inşasından 27 yıl sonra yapılan bu resimde köşelerdeki kuleler, bunların arasında 3-4 katlı pencerelerin açıldığı duvarlar ve arkada Selimiye Camii'nin iki minaresi görülür. Yapının Haydarpaşa'ya bakan batı yönünde tek sıra halinde sıralanan kırma çatılı barakalar ile bunların önünde sahil yönüne doğru inen ve aşağı doğru çevresi boş gösterilen yol işlenmiştir. Kışlanın arka kısmı sık yerleştirilen evlerle doldurulmuştur (Resim 3).

Resmin sağ tarafında, mezarlığın içinde bir cenaze alayı dikkati çeker. Önde beyaz giysiler içindeki rahibin arkasında dört kişinin taşıdığı tabut ve arkada üniformalarından asker olduğu anlaşılan beş kişiye yer verilir. Mezarlığın orta kısımda cenaze alayına bakan ve üniformalarına göre yine muhtemelen (İngiliz) askeri oldukları anlaşılan iki kişi resmedilmiştir. Bunların arkasında, ortasında yukarı doğru yükselen bir ışıklık bulunan beşik çatılı iki katlı bina mezarlık görevlilerinin kaldığı yapı olmalıdır. Binanın kışlaya bakan yönünde İngiliz Bayrağı dalgalanır. En solda yer alan iki kişinin, giysilerinden anlaşıldığı kadarıyla yerli oldukları ve önlerindeki kazma küreklerden mezar kazanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bol giysiler içinde, biri oturur vaziyette iken diğeri bir kilim üzerinde kıble yönünde secdeye benzer bir şekilde resmedilmiştir. Oturur durumda olan soldaki sakallı kişi, bir ucu ağzında diğer ucu lüleli ince-uzun çubuğu sağ eliyle tutar

İstanbulu III (25-26 Mayıs 2015), ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, E. Safa Gürkan, İstanbul 2015, s. 384; Kahraman, a.g.m., s. 107-111.

Resim 5: Moltke Haritası'nda Haydar Paşa ile Selimiye Kışlası arası (İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Harita No: 000041)

şekilde betimlenmiştir. Arka planda kalan iskelede sahile doğru binalar, iki hayvanla çekilen yük arabası ve insan ayrıntıları detaycı bir anlatımı göstermektedir.

Savaş sırasında oluşturulan mezarlıkta gömünün henüz az olduğu görülmektedir. Bu resmin yapılmasından 11 yıl sonra mezarların çoğalmasıyla büyüyecek mezarlıktaki mezar taşlarının çoğunun Britanya'da yapılıp getirildiği kaydedilmektedir[15].

Resmin ortasında, eğimli çatı üzerinde tek minaresi yükselen yapı (Resim 4), Kavak İskelesi Camii veya Lala Beşir Ağa Camii'dir[16]. Beşik çatılı olduğu anlaşılan cami 1959 yılında yıktırıldığı bilinmektedir. Onun önündeki koyu renkli evlerin bulunduğu alan, daha sonra Moltke haritasında Tuğlahane olarak gösterilmektedir (Resim 5). Bu resme göre henüz Tuğlahane ortada yoktur. Resmin sol tarafında küçük yelkenli teknelerin yanaştığı, kara tarafında yüksek ağaçlarla gösterilen yer Kavak İskelesi'dir. İskeleden yukarı doğru aniden yükselen yamacın üzerinde ağaçlar ve önünde bayrak dalgalanan muhtemelen resmi bir bina bulunmaktadır. Boğaza bakan yüksek set duvarları üzerinde dalgalanan bayrak geride en az iki katlı ve beşik çatılı olarak gösterilen yüksek binaya aittir. Burası Selimiye Kışlası arasında geniş boşluk dikkati çeker. Kışlanın bu cephesinde kot seviyesi

15 Çağ-Keskin, a.g.m., s.234-235.

16 Zeynep Emel Ekim; "Kavak İskelesi–Lala Beşir Ağa Camii", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, sayı 12 (2016), s. 139-159.

yükselmekte, doğu tarafta kot seviyesinin hayli düşürüldüğü hatta araya bir set duvarı yerleştirildiği görülür.

Resim geride muhtemelen Galata Kulesi, binalar ve minarelerle belli edilen İstanbul silüeti ile sona ermektedir.

18. ve 19. yüzyılda Üsküdar'ın sahil kısımlarını gösteren iki resim, bugün mevcut olmayan ya da o tarihlerde daha farklı görünen tarihi yapıları, yıkılıp yerlerine başka tarihi binaların yapıldığı alanları ve hatta semtlerin yerleşim sınırlarını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu yönü ile makalenin araştırmacılar için bir boşluğu doldurarak yapılacak yeni çalışmalara kaynak oluşturacağı düşünülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Üsküdar

PROF. DR. MAHMUT AK
İstanbul Üniversitesi

Giriş

"Osmanlı'da fotoğraf ilk olarak, seyyah fotoğrafçılar örneğinde oryantalist çekim ve turistik bir ilgi çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak, çok kısa sürede Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilen öz-temsil biçimine dönüşmüştür"[1]. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid modernleşme anlayışı ile ön plana çıkmaktaydı ve bu anlayış kuşkusuz Saray yönetimine de yansımaktaydı. "Saray, bir yönetim merkezi olmasının yanında aynı zamanda bir bilgi, kültür ve sanat merkeziydi. Sultan II. Abdülhamid'in dünya görüşünde ve geleceğe dönük hedeflerinde dünyayı, kültürleri, teknoloji ve bilimi, yenilikleri ve sanatı takip etmek bir zorunluluktu"[2]. Sultan II. Abdülhamid fotoğrafın icadından kısa bir süre sonra Yıldız Sarayı'nda fotoğrafhane kurmuştur[3]. "İmparatorluğa gelen fotoğrafçılarla hususi ilgilenen, sarayında fotoğrafhanesi ve fotoğrafçıları olan Sultan Abdülhamid, dünyanın çeşitli yerlerinden kendisine gönderilen fotoğraf albümleriyle birlikte eşsiz bir koleksiyon oluşturmayı başarmıştır"[4]. Saltanatının büyük bir bölümünü Saray'da geçiren Sultan,

1 Erkan Çiçek, "Abdülhamid Dönemi Yıldız Fotoğraf Albümlerinin Siyasal-Sosyal Ve Teknik Açıdan İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(59, 2018), s. 476-483.

2 Melek Özyetgin, "19. Yüzyılda Yıldız Sarayı'ndan Dünyaya Bakmak: Sultan II. Abdülhamid'e Ait Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu", *TR Dergisi (2020)*, s. 28.

3 Dilruba Kocaışık ve Seza Sinanlar Uslu, "Sultan II. Abdülhamid Albümlerinin Yıldız Sarayı Ve Yapıları Ekseninde İncelenmesi", Ed. Özlem Özaltunoğlu, *II. Uluslararası Güzel Sanatlar Bilimsel Araştırma Günleri Bildirileri*, Sivas 2015 s. 504-517

4 Melek Özyetgin, "19. Yüzyılda Yıldız Sarayı'ndan Dünyaya Bakmak: Sultan II. Abdülhamid'e Ait Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu", *TR Dergisi (2020)*, s. 90.

II. Abdülhamid

imparatorluğunu ve dünyayı fotoğraf aracılığıyla deneyimlemiş ve bu deneyimi kültürel bir miras olarak gelecek nesillere bırakmayı başarmıştır. "Fotoğrafın saray tarafından istihbarattan döküm çıkarmaya; kimlik tespitinden, mimari, tarihi ve kültürel tanıtım alanlarına kadar yaygın kullanımı sonucu, Yıldız Sarayı'nda çok değerli bir fotoğraf koleksiyonu meydana gelmiştir"[5]. "II. Abdülhamid'in 1876'dan 1909'a kadar 33 yıllık bir döneme tarihlenen ve albümler biçiminde kataloglanan fotoğraf arşivi, o dönemde diğer kitap, vesika, yazmalar ve eserlerle birlikte Yıldız Kütüphanesi'nde muhafaza edilmekteydi"[6].

Bezirci, Sultan II. Abdülhamid'in fotoğraf arşivini "1800'lü yıllara ait önemli ve nadide bir kültür mirası" olarak betimlemektedir. "II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) Sultan, fotoğrafı saltanatı sırasında kullanmasıyla ünlü olduğundan 'fotoğrafın sultanı' olarak da anılmaktadır"[7]. "Yıldız albümleri gerek Osmanlı coğrafyasının yüzlerce farklı kentinin görüntülerini saklaması gerekse Osmanlı dışındaki Moskova, Londra, Paris gibi kentlerin fotoğraflarını ihtiva etmesi ile çok zengin bir şehir kültürü ansiklopedisi hüviyeti de taşımaktadır"[8]. Sultan II. Abdülhamid fotoğrafı birçok amaçla kullanmıştır. Sultan için fotoğraf bir sanat eseri olduğu kadar aynı zamanda da bir bilgi kaynağıydı. Kendi ifadesiyle "Her resim bir fikirdir. Bir resim yüz sayfalık bir yazı ile ifade olunamayacak siyasi ve hissi manaları telkin eder. Onun için ben tahriri münderecattan (yazılı bilgilerden) ziyade resimlerden istifade ederim"[9]. Bunlardan biri "imparatorluğun gerçekleşmekte olan modernizasyonunu yayınlamanın ve büyük bir güç olarak statü iddiasını meşrulaştırmanın mükemmel bir yolu" olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle "II. Abdülhamid fotoğraf koleksiyonundan bir kısım, ilk olarak 1893 yılında Osmanlı padişahı tarafından ABD'ye hediye olarak verilmiştir ve şimdi Kongre Kütüphanesi'ndeki Baskılar ve Fotoğraflar Bölümü'nde yer almaktadır". Yurtdışına gönderilen albümlerin daha kalın ve büyük olduğu, Osmanlı arması, Türk bayrağı ve padişah tuğraları ile süslendiği görülmektedir[10].

---

5 Ayşe Ersay Yüksel, "Sultan II. Abdülhamid'in Sanat Hamiliği", *Sanat Tarihi Dergisi*, sayı 26 (2017), s. 261-293.

6 Dilruba Kocaışık ve Seza Sinanlar Uslu, "Sultan II. Abdülhamid Albümlerinin Yıldız Sarayı Ve Yapıları Ekseninde İncelenmesi", Ed. Özlem Özaltunoğlu, *II. Uluslararası Güzel Sanatlar Bilimsel Araştırma Günleri Bildirileri*, Sivas 2015 s. 505.

7 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15 (4-2020), s. 1755-1756. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

8 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15 (4-2020), s. 1757. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

9 Melek Özyetgin, 19. Yüzyılda Yıldız Sarayı'ndan Dünyaya Bakmak: Sultan II. Abdülhamid'e Ait Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu, *TR Dergisi (2020)*, s. 91.

10 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15 (4-2020), s. 1757. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'nun İstanbul Üniversitesi'ne Devri

"M. Kemal Atatürk ve bazı vekillerin imzasını taşıyan, Yıldız Sarayı Kütüphanesi'ndeki yayınların Darülfünun'a devri hakkında 1.6.1924 tarih ve 565 sayılı Heyet-i Vekile kararı uyarınca, Yıldız Sarayı Kütüphanesi koleksiyonu Medresetü'l-kuzat (Kadı Okulu) binasında bulunan Darülfünun Kütüphanesi'ne, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eminliği (Rektörlüğü) döneminde nakledilmiştir. Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin Darülfünun'a devredilmesi, mevcut derlemeye müzelik değer taşıyan eserlerin dahil olmasını ve koleksiyonun zenginleşmesini sağlamıştır"[11].

"19. Yüzyıla ait dünyanın en büyük görsel arşivi olarak tanımlanan, Sultan II. Abdülhamid döneminde çekilen fotoğraflardan oluşan Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde özenli koşullarda muhafaza edilerek hizmete sunulmaktadır. Koleksiyon, 918 adet albüm ve bunların içinde yer alan 36.585 adet fotoğraftan oluşmaktadır"[12].

Sultan II. Abdülhamid albümlerinin konularına bakıldığında sivil mimariden dini mimariye, resmi binalardan meydanlara, külliyelerden köprülere, kervansaraylardan mekteplere ve hastanelerden yollara kadar çok geniş bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. "Başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun diğer büyük kentlerinden manzaralar, günlük hayat kesitleri, meslekler, imar hareketleri ayrı dönemlerde çeşitli fotoğrafçılar tarafından çekilmiş ve sultana ulaştırılmıştır"[13]. "Fotoğrafların bir kısmı Amerika, Avrupa ile başta Japonya olmak üzere bazı Uzakdoğu ülkelerindeki şehir ve tabiat güzelliklerini, sarayları, fabrikaları, gemi, silah ve çeşitli sanayi ürünlerini, din ve devlet büyüklerini, müze ve sanat eserlerini konu olarak alır. Ancak, çoğunluğunu, Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki şehirler, adalar, kaleler, köprüler, fabrikalar, gemiler, karakollar, çeşmeler, camiler, türbeler, okullar, hastaneler, şehir panoramaları, sportif gösteriler, arkeolojik yöreler, törenler, yabancı devlet başkanlarının İstanbul ve Kudüs'ü ziyaretleri, demiryolları, istasyonlar, sergiler, çiftlikler, Osmanlı sarayları, köşkler ve kasırlar, saray mücevherleri, saray tiyatrosu, şehzade ve sultanlar, zabit ve yaverler gibi çok çeşitli konular oluştururlar"[14]

11 Leman Şenalp, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: Başlangıcından günümüze, İstanbul 1998; Pervin Bezirci, *Geçmişten Geleceğe Açılan Kapı: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2012-2020*. İstanbul 2020.

12 Pervin Bezirci, *Geçmişten Geleceğe Açılan Kapı: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2012-2020*. İstanbul 2020, s. 113-114

13 Nevzat Bayhan, *Sultan II. Abdülhamid'in Aile Albümü*. İstanbul 2006, s. 15.

14 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15(4-2020), s. 1759. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

Tophane'den Üsküdar

İstanbul tarih boyunca her zaman bir cazibe merkezi olmuştur. Hatta sinemanın öncülerinden olan Lumiere kardeşler ilk filmlerinden birini 1896 yılında İstanbul'da çekmişlerdir. Bu nedenle, İstanbul fotoğrafları ağırlıklı olarak yer almaktadır. İstanbul fotoğraflarında anıtsal yapılar, saraylar, camiler, türbeler, sebiller ve panoramik fotoğraflar yer alan fotoğrafların konularından bazılarıdır. "Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu hastalanan insanların iyileşme fotoğraflarından suçlu fotoğraflarına, dünyanın en uzak coğrafyasında Amerikan yerlilerinin fotoğraflarından Japonya'daki deprem felaketlerini gösteren albümlere kadar zengin bir çeşitliliğe sahiptir"[15].

15 Melek Özyetgin, 19. Yüzyılda Yıldız Sarayı'ndan Dünyaya Bakmak: Sultan II. Abdülhamid'e Ait Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu, *TR Dergisi (2020)*, s. 93.

Üsküdar Mutasarrıflık Dairesi'nin Açılışı

Albümler dönemin fotoğraf sanatçıları hakkında bilgi vermesi açısından da önemlidir. "Fotoğraf sanatçılarının çoğu İstanbul merkezli Ermeni, Yunan veya Fransız ticari fotoğrafçılarıydı. Saray fotoğrafçıları arasında en çok bilinen, en başarılı olanlardan biri (Abdullah biraderler olarak tanınan) Vigen, Hovsep ve Gevork adlı üç Ermeni kardeş olan Abdullah Freres'in firmasıydı"[16]. "Fotoğrafların kullanım alanının ne kadar geniş olduğunu gösteren bu albümler özgün ciltleri, zarif mizanpajları ve süslemeleri, farklı dillerde hazırlanmış edisyonları, foto alt bilgileri ile de dönemin sanat, estetik anlayışını ve arşivcilik faaliyetini de göstermektedir. Albüm kapaklarında genelde bordo ve yeşil kadife tercih edilmiştir. Albümler arasında 78x55 gibi büyük ebatlarda ve ağır albümler yanı sıra 41x32 gibi küçük ebatlarda albümler de bulunmaktadır".

"İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Yıldız Sarayı Albümlerindeki fotoğrafların konusal sayı dağılımı şu şekildedir; tarih 1160, siyaset bilimi 2424, hukuk 2435, askeriye 8330, eğitim 1221, tıp 794, sosyoloji 1160, zanaat ve el işleri 1302, sanat 1755, sanat tarihi 1072, giyim 5148, mimari bilimler

16 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15(4-2020), s. 1763. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

ve inşaat 3541, dini kurumlar ve yapılar 982, coğrafya 303, tarım ve hayvancılık 2594, ulaşım ve taşımacılık 1828". "Fotoğraf sayısının, askeri erkan, askeri kışla, lojman, kale, gibi yapılar, askeri eğitim kurumlarına ait görselleri içeren, askeriye konu başlığında en fazla olduğu, ikinci olarak resmi, sivil, yöresel ve azınlıklara ait giyim kuşam görsellerini içeren giyim konusu, üçüncü sırada cami, kilise, çeşme, köprü vs. yapıları içeren mimarlık alanı ve dördüncü olarak da tarım ve hayvancılık alanında fotoğraf sayısının daha çok olduğu dikkati çekmektedir"[17].

"Sultan II. Abdülhamid Han'ın Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, dünya genelinde kapanmakta olan bir devrin canlı tanıklığını yapan sadece ülkemiz için değil dünya kültürü için de eşsiz değere sahip kültürel bir mirastır"[18].

Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'ndan Üsküdar

II. Abdülhamid dönemi ve fotoğraf ilişkisini konu edinen bu çalışmada Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu üzerinden ele alınan Üsküdar konulu fotoğraflar "Manzaralar - Karakolhaneler - Dini Yapılar (Camiler ve Türbeler) - Mimari Yapılar - Mezarlıklar - Kişiler - Etkinlik / Açılış Fotoğrafları" başlıklarında derlenerek yedi kategori halinde sunulmaktadır. Kız Kulesi, saraylar, hisarlar gibi dönemin doğal güzellikler içerisindeki yapılarından karakollar ve devlet kurumlarının binalarına ve camilere kadar çeşitli mimari yapıları gözler önüne seren arşivde Üsküdar sokaklarını, eski vapur ve gemileri, dönemin önemli kişilerini, mezarlıkları ve bazı kurumların açılış törenlerinden kareleri görmek mümkündür. Bu haliyle çeşitli mekanlar, yapılar ve kişiler üzerinden dönemin ruhunu yoğun şekilde yansıtan arşiv hem tarihe somut kanıtlarla ışık tutmak hem de değişimi gözler önüne sermek açısından büyük önem taşımaktadır.

Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'nda yer alan Üsküdar fotoğrafları şöyledir:

1. 779-18/002 Topkapı Sarayı, Sarayburnu ve Üsküdar
2. 90450/016 Kandilli ve Rumeli Hisarı / Gülmez Frères

17 Pervin Bezirci, "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü Ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu Ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies – Social*, sayı 15(4-2020), s. 1764. DOI: 10.29228/TurkishStudies.43242.

18 Pervin Bezirci, "Teknolojinin Tarihle Buluşması: Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (*Nisan 2020), s. 292.

Tophane ve Üsküdar'ın görünümü

Rumelihisarı ve Kandilli'nin görünüşü

Yeni Valide Sultan Sebili ve Türbesi

Kandilli

Beylerbeyi Sarayı

Ahmed III. Çeşmesi,
Mihrimah Sultan
Camii

Karacaahmet
Mezarlığı

Beylerbeyi Sarayı

3. 90463/001 Galata Kulesi'nden İstanbul ve Boğaziçi'nin panoromik fotoğrafı / Römmler & Jonas
4. 90464/005 İstanbul ve Boğaziçi'nin panoromik fotoğrafları; Kıbrıslı Yalısı, Çengeloğlu Tahir Paşa Yalısı, Abut Efendi Yalısı, Server Paşa Yalısı (Kandilli) / Römmler & Jonas
5. 90464/006 İstanbul ve Boğaziçi'nin panoromik fotoğrafları; Kandilli, İcadiye Tepesi, Vaniköy, Adile Sultan Sarayı, Edip Efendi Yalısı, Vani Efendi Camii
6. 90474/027 Kuzguncuk'da Üryanizade Mescidi'nin üzerinden Boğaziçi ve Kuruçeşme'nin görünüşü / Abdullah Frères
7. 90474/028 Kuzguncuk'dan Saraylar / Abdullah Frères
8. 90475/046 Tophane ve Üsküdar'ın görünümü / Abdullah Frères
9. 90476/046 Tophane ve Üsküdar'ın görünümü / Abdullah Frères
10. 90479/052 Rumelihisarı ve Kandilli'nin görünüşü / Römmler & Jonas
11. 90552/082 Yıldız Sarayı'ndan Üsküdar, İstanbul ve Marmara'nın görünüşü
12. 90615/013 Kandilli
13. 90753/005 Kandilli'den Rumeli Hisarı'nın Görünüşü
14. 90753/006 Üsküdar'dan Sarayburnu, Fındıklı ve Tophane / B.Kargopoulo
15. 90813/002 Anadolu tarafından Boğaz'ın görünüşü / Abdullah Frères
16. 90813/005 İcadiyeıden Boğaziçi'nin görünüşü / Abdullah Frères
17. 90839/048 Tophane ve Üsküdar'ın görünüşü
18. 90813/033 Avrupa yakasından Üsküdar'ın genel görünüşü / Abdullah Frères
19. 90405/006 Tüccar gemilerinden birisi, Üsküdar / Ali Sami
20. 90510/044 Polis sandallarının İzzeddin Vapuru civarında bulunmaları (Beylerbeyi, Kuzguncuk)
21. 90819/075 Üsküdar
22. 90486/006 Üsküdar'da bir sokak / Jules Sandoz
23. 90486/016 Üsküdar'da bir sokak / Jules Sandoz
24. 90821/010 Üsküdar Atpazarı Karakolhanesi / Abdullah Frères
25. 90821/011 Üsküdar'da Altunizade Karakolhanesi / Abdullah Frères
26. 90821/028 Üsküdar'da Çinili Karakolhanesi / Abdullah Frères
27. 90822/014 Üsküdar Karacaahmet Karakolhanesi / Abdullah Frères
28. 90822/016 Üsküdar cihetinde Kısıklı Karakolhanesi / Abdullah Frères
29. 90822/029 Kuzguncuk Karakolhanesi / Abdullah Frères
30. 91075/018 Üsküdar'da Çarşı Karakolhanesi / Abdullah Frères
31. 91075/023 Üsküdar'da Çiçekçi Karakolhanesi / Abdullah Frères

32. 91075/031 Üsküdar'da Kapıağası Karakolhanesi / Abdullah Frères
33. 91088/003 Üsküdar cihetinde Bulgurlu Karakolhanesi / Abdullah Frères
34. 91088/019 Üsküdar İskelesi Karakolhanesi / Abdullah Frères
35. 91088/024 Üsküdar'da Bağlarbaşı Karakolhanesi / Abdullah Frères
36. 91088/033 Üsküdar Ayazma Karakolhanesi / Abdullah Frères
37. 91088/035 Üsküdar'da Harem İskelesi Karakolhanesi
38. 91075/008 Üsküdar'da İcadiye Karakolhanesi / Abdullah Frères
39. 779-19/002 Ahmed III. Çeşmesi, Mihrimah Sultan Camii, Üsküdar / M.İranian
40. 90450/027 Üsküdar Çinili Camii'nin minberi / Gülmez Frères
41. 90486/005 Üsküdar'da Yeni Valide Camii'nin dışarıdan görünüşü / Jules Sandoz
42. 90819/043 Üsküdar Ahmed III. Çeşmesi ve arkasında Mihrimah Sultan Camii / Abdullah Frères

Üsküdar
Tebhirhanesi

43. 91298/088 Üsküdar'da Selimiye Kışlası ve Selimiye Camii
44. 90819/057 Üsküdar Yeni Valide Sultan Sebili ve Türbesi / Abdullah Frères
45. 779-48/024 Selimiye Kışlası Hayvanatı için müceddeden hafr olunan büyük kuyu
46. 779-48/018 Selimiye Kışlası Hayvanatı için müceddeden hafr olunan kuyu
47. 90530/007 Kız Kulesi (Tarih 1891) / B.Kargopoulo
48. 90813/014 Kız Kulesi / Abdullah Frères
49. 90818/045 Kız Kulesi / Abdullah Frères
50. 90813/026 Selimiye Kışlası / Abdullah Frères
51. 90479/050 Rumeli Hisarı ve karşıda Kandilli / Römmler & Jonas
52. 90921/001 Üsküdar'da Eski Hamam civarında bulunan Tebhirhane'nin ön tarafından görünüm (Tarih 1894)
53. 90921/002 Üsküdar'da Eski Hamam civarında bulunan Tebhirhane'nin Makinasının bulunduğu mahal (Tarih 1894)
54. 91075/010 Üsküdar Mutasarrıflık Dairesi / Abdullah Frères

55. 90486/023 Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı / Jules Sandoz
56. 90819/045 Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı / Abdullah Frères
57. 779-88/030 Bahri Paşa (Vezir, Adana Valisi, Üsküdar Mutasarrıfı) / B. Kargopoulo
58. 90850/158 Üsküdar Mutasarrıfı Bahri Paşa / Abdullah Frères
59. 90850/208 Üsküdar Polis Müdürü Ali Rıza / Abdullah Frères / Abdullah Frères
60. 779-23/022 Üsküdar Mutasarrıflık Dairesi'nin açılışı, Üsküdar Ciheti Kumandanı Ali Şamil Paşa (Tarih 1900)
61. 90472/001 Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin Göksu'da icra olunan açılışı sırasında kurban kesilirken yapılan dua merasimi (Tarih 1888) / Abdullah Frères

Beylerbeyi Sarayı fotoğrafları ise şu şekildedir:

62. 779-42/024 Beylerbeyi Sahilsaray-ı Hümayunlarında Hama Harem Salonu'nda (Tarih 1901) / Hüsameddin
63. 779-42/026 Beylerbeyi Sahilsaray-ı Hümayunlarında Serdab Salonu'nda büyük avize (Tarih 1901) / Hüsameddin
64. 779-42/027 Beylerbeyi Sahilsaray-ı Hümayunlarında Serdab Salonu'nda büyük avize (Şamdan 4 aded) (Tarih 1901) / Hüsameddin
65. 779-42/028 Beylerbeyi Sahilsaray-ı Hümayunlarında Mabeyn Salonu'nda Büyük Avize (Tarih 1901) / Hüsameddin
66. 779-42/029 Beylerbeyi Sahilsaray-ı Hümayunlarında Serdab Salonu'nda avize (Tarih 1901) / Hüsameddin
67. 90401/010 Ortaköy Camii ve Beylerbeyi Sarayı / Ali Sami
68. 90407/012 Beylerbeyi Sarayı kapısı / B. Kargopoulo
69. 90407/013 Beylerbeyi Sarayı, köşk / B. Kargopoulo
70. 90407/014 Beylerbeyi Sarayı / B. Kargopoulo
71. 90407/015 Beylerbeyi Sarayı / B. Kargopoulo
72. 90407/016 Beylerbeyi Sarayı ikinci kat merdivenleri / B. Kargopoulo
73. 90407/017 Beylerbeyi Sarayı giriş holü / B. Kargopoulo
74. 90407/018 Beylerbeyi Sarayı, denize nazır oda / B. Kargopoulo
75. 90407/019 Beylerbeyi Sarayı ikinci kat merdivenleri ve hol / B. Kargopoulo
76. 90407/020 Beylerbeyi Sarayı, Büyük Salon / B. Kargopoulo
77. 90407/021 Beylerbeyi Köşkü / B. Kargopoulo
78. 90407/022 Beylerbeyi Köşkü / B. Kargopoulo
79. 90407/023 Beylerbeyi Sarayı bahçesi / B. Kargopoulo
80. 90511/034 Beylerbeyi Sarayı ve Beylerbeyi'nin görünüşü

Kız Kulesi,
Üsküdar

81. 90614/055 Beylerbeyi Sarayı / Abdullah Frères
82. 90667/006 Beylerbeyi Sarayı
83. 90667/007 Beylerbeyi Sarayı
84. 90751/083 Beylerbeyi Sarayında Mahmud II. Köşkü / B. Kargopoulo
85. 90751/084 Beylerbeyi Sarayında Mahmud II. Köşkü / B. Kargopoulo
86. 90751/085 Beylerbeyi Sarayında Mahmud II. Köşkü / B. Kargopoulo
87. 90751/091 Beylerbeyi Sarayı / B. Kargopoulo
88. 90815/042 Beylerbeyi Sarayı
89. 90872/001 Beylerbeyi Sarayı / Şevket
90. 90872/002 Beylerbeyi Sarayı'nın merdivenleri / Şevket
91. 90872/003 Beylerbeyi Sarayı'nın içerisinde merdiven / Şevket

Fausto Zonaro'nun Derviş Resimleri ve Üsküdar

DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜL SARIDİKMEN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

18 Eylül 1854 tarihinde İtalya'da Padova'da doğan İtalyan asıllı ressam Fausto Zonaro, 5 Kasım 1891 tarihinde Napoli'den İstanbul'a başlayan bir gemi yolculuğu ile yanında resimleriyle İstanbul'a gelmiş ve sonrasında ressamlığı sayesinde 1896 yılında Osmanlı saray ressamlığına kadar yükselmiştir. Uzun yıllar İstanbul'da yaşayan sanatçı, 1910'da İstanbul'dan ayrılmış ve İtalya'ya dönmüştür. Sanatçı, 19 Temmuz 1929 tarihinde San Remo'da vefat etmiştir.

İstanbul'u doğası, mimarisi ve gündelik yaşamdan kesitler sunan görümleriyle resimlerine aktaran ve Sultan II. Abdülhamid dönemi saray ressamı olan Zonaro, İstanbul'daki askeri, dini törenleri, ayinleri, şenlikleri, eğlenceleri de resmetmiştir. Bu açıdan sanatçının 1891-1910 yılları arasında İstanbul'da yaşadığı süreçte resmettiği eserleri, döneminin İstanbul'unu belgelemesi açısından da önemlidir. 1924 yılında yazdığı hatıratı, sanatçının yaşamı ve yapıtları için oldukça önemlidir. Sanatçının İstanbul'da resimlerine aktardığı Üsküdar peyzajları ve Üsküdar bağlantılı eserleri arasında, Rufai/Rufâi/Rifaî/Rıfaî dervişleri ve Rıfaî Tekkesi'ndeki zikir ayinlerini konu alan resimleri, dini konulu eserler kapsamında ayrıcalıklı yere sahiptir. Sanatçının hatıratında belirttiği üzere, İstanbul'a geldiği ilk yıllarda Üsküdar'daki Rıfaî dervişleri ve tekkedeki ayinleri özel ilgisini çekmiş ve yerinde bizzat bu törenleri, ayinleri gözlemleyerek, resimlerine aktarmıştır. Dervişler ve tekke şeyhinin de sanatçıya modellik yaptığı, sanatçının yazdığı hatıratında belgelenmektedir.

Eski Istanbul,
Fausto Zonaro

Pitoresk görünümleriyle sanatçıların ilgisini çeken Üsküdar, ayrıca Rıfaî dervişleri ve ayinleriyle de özellikle yabancı sanatçıların ve gezginlerin ilgisini çekmiştir. Fausto Zonaro, buradaki ayinleri ve dervişleri konu alan çeşitli desenler, etütler ve tablolar yapmıştır. Zonaro'nun İstanbul'da resimlerine aktardığı dervişler ve Üsküdar bağlantılı olarak Rıfaî Tekkesi'nden görünüm aktaran *Haykıran Dervişler* olarak tanınan dini töreni konu alan eserleri, özellikle Avrupalı gezginler ve sanatçılar açısından Üsküdar'ın farklı bir ziyaret alanı olarak önemini de ortaya koymaktadır. Ayrıca, sanatçının *10 Muharrem* adlı büyük tablosunda da Üsküdar'daki dergâhın etkisi olduğu bilinir.

Yaşamı ve İstanbul Dönemi

İtalya'da Padova'nın Masi kasabasında, orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak 18 Eylül 1854 tarihinde doğmuştur. Babasının inşaatlarda ustabaşı olduğu ve Fausto Zonaro'nun da ilkokul sonrasında babasına çıraklık yaptığı bilinir. Adige kıyılarında kendilerine ait küçük bir evde yaşamışlardır. 1868'de babasının işlerine yardım için Legnago'ya gider ve buraya yerleşirler. Grani Meydanı'nda dolaşırken zemin katta çalışan Veronalı yaşlı bir dekoratör-ressamla tanışır ve çıraklık teklifi alır. Böylece, baba mesleği duvar ustalığından süsleme işine geçmiş olur. 1870'de babasına resim okuluna gitmek istediğini söyler ve 17 yaşındayken Masi'den 12 km uzaklıkta Lendinara'da kısa süre grafik ve resim dersi verilen yüksek teknik okula yazılır. Başarılı olan Zonaro, resim öğretmeni Cordenons yardımıyla Verona'da Napoleona Nani tarafından yönetilen Cignorali Akademisi'ne alınır ve resim öğrenimine devam eder. Askere alınan Zonaro, askerlik sonrasında ekonomik sıkıntılar nedeniyle Venedik'e gider, turistlere Venedik manzaraları satarak geçimini sağlamaya çalışır. 1878'de Venedik'ten Napoli'ye geçer. Kilise restorasyonlarında çalışan ve freskler de yapan sanatçı, 1880'de Paris'e gider. Resimleriyle çeşitli sergilerde de varlık gösterir. 1883-1887 arasında, Padova, Venedik, Torino, Roma, Milano ve Napoli'ye geziler yapmıştır[1].

Antonia Pante isimli mühendisin kızı Elisa (Elisabetta) Pante ile tanışmasıyla hayatı farklı bir dönüm noktasına girmiştir. Elisa Pante, kendisinden resim dersleri alır ve sonrasında birliktelikleri başlar. Elisa'nın isteği üzerine, İstanbul'a gitmeye karar verirler. İstanbul'a seyahat için Edmonde Amicis'in *Constantinopoli*

1 Osman Öndeş-Erol Makzume, *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro*, İstanbul 2003, s. 19-24.

Salacak, Fausto Zonaro

ve Theophile Gautier'nin *Constantinople* kitaplarından da etkilenmişler. Elisa, Zonaro'dan önce İstanbul'a gelerek kalacakları yeri ayarlamıştır.

Zonaro, üçüncü sınıf bir yolcu biletiyle 5 Kasım 1891 tarihinde Simeto isimli gemiyle Napoli'den başlayan deniz yolculuğu ile İstanbul'a doğru yola çıkmıştır[2]. Yolculuğu sırasında çeşitli resimler yapmıştır. İstanbul'da ilk olarak Galata'da karaya ayak basan sanatçı, yanında getirdiği resimler nedeniyle gümrükte bazı sıkıntılar yaşamıştır. Eşyaları ve resimleri için gümrük vergisi istenmesi ve gümrük memuru ile tartışması vesilesiyle İstanbul'da, ilk olarak Gümrükler Nazırı Mahmud Bey ile tanışmıştır. Mahmud Bey'in Üsküdar Salacak'ta konağı vardır ve sonraki zamanlarda Zonaro, dostlukları sayesinde Salacak'ta misafiri de olmuştur.

Zonaro'yu İstanbul'da Elisa karşılır ve Yüksekkaldırım'da kiraladıkları odada kalırlar. Galata ve Pera, sanatçının ilk yerleştiği ve İstanbul'u tanımaya başladığı semtlerdir. Zonaro ve Elisa Pante, 1892'de İstanbul'da evlenirler ve Taksim civarında bir evde yaşarlar. Yüksekkaldırım'daki Zellich Kitabevi, sanatçı açısından önemlidir, buradan resim satışı yapmış ve siparişler almıştır. Bu süreçte Zonaro, resim satarak geçimini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca, çerçeve tamirleri ve fotoğ-

2 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 28.

rafla ilgilenmişlerdir. Ayaspaşa Mezarlığı ile Alman Serafareti arasında kalan ahşap bir ev kiralamışlardır ve oğlu Faustone bu evde doğmuştur. Sanatçının Faustone, Faustino, Jolanda ve Mafalda isimlerindeki dört çocuğu da İstanbul'da doğmuştur. 1893'te Zonaro, resim dersleri vermeye başlamıştır. İlk zamanlarında elçilik himayesi ve desteği önemli olmuştur. İtalyan elçiliğinin desteğiyle elçilik mensuplarının eşlerinin devam ettiği bir resim kursu açmıştır. Teşrifat Nazırı Münir Paşa'nın eşine de resim dersi vermiştir. Münir Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na davet edilen Zonaro, sanat çevresi sayesinde Osman Hamdi Bey ile de tanışır. Sanatla gelişen dostlukla Osman Hamdi Bey'in Kuruçeşme'deki evine ziyarete de gitmiştir. Uzun yıllar bu kentte kalacak olan Zonaro'nun Osman Hamdi Bey ve Saray Teşrifat Nazırı Münir Paşa ile olan tanışıklığı, sanat bağları sayesinde kısa zamanda ilişkilerinin dostluğa dönüşmesini sağlamıştır.

1893 yılında Zonaro'nun resimleri, Münir Paşa aracılığıyla sanat sever bir Osmanlı padişahı olarak bilinen Sultan II. Abdülhamid'e sunulur ve sanatçıya Mecidiye Nişanı verilir. İtalyan elçiliği başta olmak üzere, kısa zamanda çevresini genişleten sanatçı, resimler yaparak ve özel resim dersleri vererek geçimini sağlamıştır. 1893'te İtalya'da sergilere katılan sanatçıya, 1894'te İtalya Tacı Şövalyeliği unvanı verilmiştir.

1894 yılında Celal Esad Arseven, Zonaro ile tanışır ve Üsküdarlı Hoca Ali Rıza ile Zonaro'nun tanışmasını da sağlar. Abdülaziz dönemi sadrazamı Ahmed Esat Paşa'nın oğlu olan Celal Esad Bey, Hoca Ali Rıza'nın Harbiye Mektebi'nin Zadegân Sınıfı'ndan öğrencisi olup, artık Zonaro'dan da resim dersleri almaya başlamıştır. Celal Esad Bey, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* adlı kitabında, Beyoğlu'nda bir dükkânda Zonaro'nun Cihangir'den Üsküdar'a bakış sunan bir İstanbul manzarasını görüp hayranlık duyduğu ve dükkâna girip ressamın adresini öğrenip evlerine giderek tanıştığını, bir resmini satın aldığını belirtmiştir. Bu ziyareti, Hoca Ali Rıza'ya anlattığını ve onun da resmi beğendiğini, Zonaro'nun Celal Esad Bey'in evine geldiğini, Zonaro'nun haftada bir gün evlerine gelerek resim dersi vermesini kararlaştırdıklarını; çalışmalarına Hoca Ali Rıza'nın da katıldığını açıklamıştır[3]. Elisa Zonaro, 1894'te *Hesap Defteri* tutmaya başlamıştır ve tuttuğu ilk kayıt, Celal Esad Bey'in Ağustos 1894'te satın aldığı üç suluboya resimdir[4]. Elisa'nın Hesap Defteri, sanatçının eserleri, gelirleri ile eserlerin kimlere satıldığı, kimlerin siparişi olduğu, tekniği ve tarihi gibi özel bilgiler içerir.

3 Celal Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İstanbul 1993, s. 48-49.

4 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 36.

1896 yılı, sanatçının hayatı için yeni bir dönüm noktası olur. Galata Köprüsü'nden geçen Ertuğrul Süvari Alayı, Zonaro'nun ressam olarak ilgisini çeker ve her Cuma köprüye giderek bu görkemli alayın geçişini izleyip desenler, eskizler yapar. Sultan II. Abdülhamid'in beyaz atlarıyla Ertuğrul Süvari Alayı, sanatçının tablosuna konu olur ve yağlıboya tablo saraya sunulur. Sultan II. Abdülhamid, tabloyu çok beğenir ve Zonaro'ya ikinci kez Mecidiye Nişanı verilir ve aynı zamanda saray ressamlığı görevine getirilmesinde etkili olur. 6 Nisan 1312 [18 Nisan 1896] tarihli olarak Milli Saraylar Arşivi'nde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, vefat etmiş olan saray ressamı Mösyö Acquarone'nin yerine, "Ressam-ı Hazret-i Şehriyari" unvanı ile atanmasına yönelik belge ile 17 Nisan 1896 tarihli padişah iradesiyle tayin edilip 35 lira maaş bağlanması ile ilgili belge vardır[5]. "Ressam-ı Hazret-i Şehriyari" unvanı verilen Zonaro, uzun yıllar İstanbul'da yaşamış ve saray ressamı olarak İstanbul'da pek çok yeri gerek doğası ve mimarisi gerekse gündelik yaşamdan kesitleriyle resimlerine aktarmıştır.

Sanatçı, tarihi konulu büyük boyutlu tablolar yapmıştır. Bunlar arasında, 1897 Türk-Yunan Harbi'ni konu alan ve *Hücum* (*Dömeke Savaşı*) adıyla tanınan yağlıboya tablo, 1898 tarihlidir ve Sultan II. Abdülhamid tarafından beğenilerek Zonaro'ya Dördüncü dereceden Osmanlı nişanı ve beratı verilmiştir. Zonaro, ayrıca Akaretler'deki 50 numaradaki eve yerleşmiş ve uzun yıllar, burası sanatçının evi ve aynı zamanda atölyesi ve sergi mekânı olmuştur. Akaretler, Beşiktaş'ta Dolmabahçe Sarayı'na yakın konumda olup, hemen karşısında Boğaz'ın diğer yakasında Üsküdar yer alır.

İstanbul'da çok sayıda resim yapan sanatçı, büyük boyutlu tabloları olan *Ertuğrul Süvari Alayı'nın Galata Köprüsünden Geçişi*, tarihi konulu kompozisyonlar olarak *Hücum*/*Dömeke Savaşı* ile Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ile ilgili tabloları ve *Sürre Alayı*, *Tulumbacılar*, *Bayram*, *Yeni Türkiye* gibi isimli eserleriyle birlikte çok sayıda peyzaj, portre ve gündelik yaşam sahnesi resmetmiştir. Sarayda ressamlığı yanı sıra resmi görevli olarak Yıldız Çini Fabrikası'nda porselen ressamı olarak çalışmış ve ayrıca Askeri Kıyafetler ve Eski Silahlar Müzesi'nin kuruluşunda da görevlendirilmiştir. 1902'de Mahmud Şevket Paşa başkanlığındaki komisyonda ,Zonaro ile birlikte ressam Hüzeyin Zekai Paşa, Hoca Ali Rıza, Sâmi Bey, Kâtip Hüsnü Tengüz, Ahmet Ziya Bey ve Tophane Fabrikası Müdürü

5 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 42-43; Fatma Ürekli, *Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro İkbâlden İdbâra*, İstanbul 2017, s. 61, 287.

Haykıran Dervişler, Fausto Zonaro

Necmi Raci Bey vardır. Zonaro, günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Albüm nr. 91140'da kayıtlı olan 1902 tarihli *Osmanlı Askerleri Albümü*'nü de hazırlamıştır[6]. Ayrıca, Süheyl Ünver tarafından suluboya albümdeki *Nişancı Zabiti* tablosundaki askerin ressam Hoca Ali Rıza'ya benzetildiği de kaynaklarda geçmektedir.[7]

Sanatçı, uzun yıllar saray ressamı olarak görev almış ve 20 Mart 1910 tarihinde İstanbul'da ayrılana kadar manzara, gündelik yaşam sahneleri ve portreler ağırlıklı olarak İstanbul'u doğası, mimarisi ve gündelik yaşamdan kesitleriyle resimlerine aktarmıştır. İstanbul'da Üsküdar, Salacak, Küçüksu, Göksu gibi yerler, sanatçının resimlerine aktardığı yerler arasında öne çıkar. Sanatçı, özellikle bayramlara, şenliklere, törenlere özel ilgi duymuş ve bu etkinlikleri gözlemleyip resimlerine aktarmıştır. Bu açıdan Üsküdar'daki Rıfaî dervişleri ve tekkeleri de sanatçının özel ilgi alanına girmiştir.

6 Fatma Ürekli, *a.g.e.*, s. 102-134.

7 Fatma Ürekli, *a.g.e.*, s. 134.

Fausto Zonaro

Sanat alanından önemli bir isim olan Zonaro, İstanbul ve Avrupa'daki önemli sanat sergilerine katılım göstermiştir. 23 Temmuz 1908'da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 30 Kasım'da Türkiye'deki son sergisini evindeki üç yüzden fazla resmi bir araya getirerek açmıştır. Serginin giriş ücretleri, Hamidiye Sultanisi'ne bağışlanmıştır. Kataloglar hazırlanıp yeni meclisin mebuslarına da gönderilmiştir. Sanatçı, figür ve portre alanında oldukça başarılı bir isimdir. Saray ressamı olmasına rağmen uzun yıllar, Sultan II. Abdülhamid'in portresini yapma iznini alamamıştır. Zonaro, Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde padişahtan bir çağrı alıp resim malzemelerini yanına alarak sultanın yanına gitmiş ve II. Abdülhamid'in üç ayrı pozda portresini yapmaya başlamıştır. 31 Mart İsyanı günlerinde tamamlanan bu portrelerden birinin Saray'a verildiği bilinir[8].

27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilene kadar, Saray Başressamı olarak saygın ressam kimliğiyle uzun yıllar İstanbul'u ve önemli kişileri resmetmiş olan sanatçı, sonrasında çok sevdiği İstanbul'da kalmak istemişse de olumlu sonuç alamamıştır. Siyasi gelişmeler sonucunda 20 Mart 1910 tarihinde, Sirkeci Garı'ndan Simplon-Orient Express treniyle İstanbul'dan ayrılıp İtalya'ya gitmek zorunda kalmıştır. Roma'ya yerleşen sanatçı, son olarak San Remo'ya yerleşmiş ve İtalya peyzajları resmetmiştir. İstanbul'a dönmek istese de Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya arasındaki siyasi ilişkilerin bozulması, Trablusgarp Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler nedeniyle İstanbul'a gelememiştir.

1924 yılında biriktirmiş olduğu notları ve belgeleri de kullanarak İstanbul'da geçen yaşantısı ve olanlarını anlatan *Venti Anni nel Regno di Fausto Zonaro* isimli bir hatırat yazmıştır. Hatıralarını yazarak 1924 yılında basılmaya hazır hale getirmiş, ancak kitap basılamamış ve yıllarca aile arşivinde kalmıştır. San Remo'da anılarını kaydettiği 400 sayfalık daktilo eser, seçilmiş anılardan oluşur. Olayları, öyküleri kaydettiği tarihleri, ara başlık olarak kullanmıştır. Notlarını yıllar sonra San Remo'da daktilo etmiştir. 19 Temmuz 1929'da İtalya'da vefat eden Zonaro'nun yazdığı hatıratı, uzun yıllar aile arşivinde kalmıştır. Zonaro'nun kızı Mafalda ve Mafalda'nın kızı, Zonaro'nun torunu olan Jolanda Meneguzzer Trevigne ile oğlu Cesare Mario Trevigne tarafından korunmuştur. Eser, 2008 yılında Türkiye'de *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl/Fausto Zonaro'nun Hatıraları ve Eserleri*[9] adıyla yayımlanmıştır.

---

8 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e*., s. 78-81; Fausto Zonaro, *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl /Fausto Zonaro'nun Hatıraları ve Eserleri,* haz. Cesare Mario Trevigne, Erol Makzume, çev. Turan Alptekin-Lotte Romano, İstanbul 2008, s. 301-302.

9 Fausto Zonaro *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl Fausto Zonaro'nun Hatıraları ve Eserleri,* Haz. Cesare Mario Trevigne, Erol Makzume, Çev. Turan Alptekin-Lotte Romano, İstanbul 2008.

Türkiye'de 2000'lerde Zonaro'ya duyulan ilgi nedeniyle sergiler açılmış ve sanatçı ve eserleri ile ilgili kitaplar basılmıştır. Sanatçı ile ilgili olarak Osman Öndeş ve Erol Makzume'nin yazdığı makaleler ve kitaplar, bu alanda önemli kaynaklardır. Zonaro ile ilgili sergiler ve yayınlar olarak, İstanbul'da Yapı Kredi Kazım Taşkent Sanat Galerisi'nde 17 Ocak - 22 Şubat 2003 tarihlerinde açılan *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro Retrospektif Sergisi* ile sergi için hazırlanan *Osmanlı Saray Ressamı; Fausto Zonaro*[10] adlı kitap, Zonaro ile ilgili kapsamlı bir kaynaktır. 2004 yılında da sanatçının doğumunun 150. Yılı vesilesiyle 18 Eylül – 3 Ekim 2004 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda açılan "Doğumunun 150. Yılında Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro" sergisi ve sergi için TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı ile Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkan *Doğumunun 150. Yılında Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro* isimli kitap, Zonaro ilgisini pekiştirici ve sanatçı ile eserlerinin tanıtımı açısından önemlidir. 2008, 2009 ve sonrasında da sanatçı ile ilgili yayınlar devam etmiştir.

Zonaro'nun hayatında önemli isimlerden birisi de yazar ve sanat eleştirmeni Adolphe Thalasso'dur. Adolphe Thalasso'nun yazdığı *Déri Se'adet ou Stamboul, Porte du Bonheur: Scènes de la Vie Turque* adlı kitap için Zonaro, İstanbul'un gündelik yaşamından kesitler aktaran resimler yapmış ve bu resimler, 49 renkli taşbaskı olarak kitapta yer almışlardır. *Déri Se'adet ou Stamboul, Porte du Bonheur: Scènes de la Vie Turque* adlı kitap, 1908'de Paris'te yayımlanmıştır. Numaralandırılmış üç yüz kitap, 1908'de Paris'te J. Dumoulin tarafından basılmıştır. Kitabın ilk on iki nüshasına Zonaro'nun orijinal suluboyaları konulmuştur[11]. Kitap, *Dersaadet Saadet Kapısı İstanbul - İstanbul The Gate to Bliss* adıyla 2009 yılında Türkçe çeviri olarak yayımlanmıştır[12].

Thalasso, Osmanlı resim sanatı ve resim sergileri açısından eleştirmen ve yazar olarak kayda değer bir isimdir. İstanbul ve sergiler ve sanatçılarla ilgili olarak 1906'da *İstanbul'un ilk resim salonları*, 1908'de *Dersaadet: Saadet Kapısı İstanbul* ile 1910-11'de yayımlanan *Osmanlı Sanatı* isimli kitapları, dönemin sanatsal ortamı hakkında önemli kaynaklar arasındadır. Adolphe Thalasso'nun Zonaro'yu tanıtıcı bir bölüm de yazdığı *L'art Ottoman: les peintures de Turquie* adlı kitabı,

10 Osman Öndeş-Erol Makzume, *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro*, İstanbul 2003.

11 Erol Makzume, "Doğumunun 150. Yılında Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro*", Doğumunun 150. Yılında Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro Ottoman Court Painter Fausto Zonaro on his 150th Birth Anniversary,* İstanbul 2004, s. 57.

12 Adolphe Thalasso-Fausto Zonaro, *Dersaadet Saadet Kapısı İstanbul – İstanbul, The Gate to Bliss*, haz. Ömer Faruk Şerifoğlu, İstanbul 2009.

Haykıran Dervişler, Fausto Zonaro

2008'de *Osmanlı Sanatı: Türkiye'nin Ressamları* adıyla Türkçe çeviri yapılmıştır[13]. 2017 yılında, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndan *Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro İkbâlden İdbâra* adlı kitap yayımlanmıştır. Bu kitapta, Zonaro'nun 27 suluboya resminin olduğu *Osmanlı Askerleri Albümü* de yer almıştır[14].

Fausto Zonaro'nun Üsküdar ve Derviş Resimleri

Kentin Anadolu yakasının pitoresk Üsküdar'ı ve çevresi, Zonaro'nun sık sık gezdiği, fotoğraflar çekip resimler yaptığı yerler arasındadır. İstanbul'da ilk tanıştığı dostlarından olan Gümrükler Nazırı Mahmud Bey'i, Üsküdar Salacak'taki evinde de ziyaret etmiştir.

"Salacak; artık hiç terk etmediğim olağanüstü güzel bir yer: Oradan Kadıköy, Adalar görülüyor, fonda ufka kadar Marmara Denizi uzanıyor. Sarayburnu ve Liman,

13 Adolphe Thalasso, *Osmanlı Sanatı: Türkiye'nin Ressamları Ottoman Art: The Painters of Turkey*, İstanbul 2008.

14 Fatma Ürekli, *a.g.e.*, s. 102-134.

Selami Ali Efendi Haziresi, Fausto Zonaro

sonra Tophane'ye, Kabataş'a ve Beşiktaş'a kadar uzanan Galata rıhtımına yüzümü dönüyorum…"[15] satırlarını yazan Zonaro, Salacak kıyılarını, İstanbul'un en güzel seyir yerlerinden biri olarak sık sık ziyaret etmiş ve buradan resimler yapmıştır. Üsküdar'ın Salacak, Şemsipaşa kıyıları, sanatçının en sevdiği yerlerdendir. İstanbul'a ilk geldiğinde tanıştığı Mahmud Bey'in de konağı burada olduğundan, görüşmelerini ve kahve sohbetlerini de yazmıştır.[16] Zonaro, Üsküdarlı Hoca Ali Rıza Bey ve Gümrükler Nazırı Mahmud Bey gibi daha pek çok isimle Üsküdar'da görüşmüştür.

Üsküdar, Salacak başta olmak üzere, Karacaahmet, Göksu, Anadoluhisarı ve pek çok semtiyle sanatçının eserlerine konu olmuştur. 1924 yılında yazdığı hatıratında da bir ressam olarak Üsküdar sevgisini ve ilgisini açıklamıştır.

Saray ressamı olmadan önce, İstanbul'daki ilk yıllarında "… İstanbul'un, Üsküdar'ın bütün semtlerini, meydanlarını, en güzel görünüşlü sokaklarında motif

15 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 215.

16 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 61.

arayışı içinde dolaşıyordum. İzlenimlerimi deneye deneye sonunda, eve, gerçek renklerin izlerini taşıyan bir resim götürüyor ve ancak o zaman kendimi çevreyi ele geçirmiş hissediyordum."[17] diyen Zonaro, Üsküdar'ın resimlerindeki ışık ve renk çalışmaları açısından önemini dile getirmiştir.

Sanatçı, yabancılara cami gibi yerlere giriş ve resim yapmak yasaklı ve özel izne tabi olduğundan İstanbul'daki ilk yıllarında, gizli gizli ya da sonrasında özel izinlerle resim yapabilmiştir. Özellikle Eyüp'te mezarlık ve türbelerin olduğu yerlerde gizlice resimler yapmıştır. Üsküdar'da da başta çekinceli olmuş, ancak edindiği dostları ve sempatikliği sayesinde serbestçe resim yapabilme iznini edinmiştir.

Hatıratında, açık havada resim çalışmalarını yapmak için kayıkla Boğaz'ı geçip, dünyada eşi bulunmaz güzel manzaranın tadını çıkararak on iki dakikada Üsküdar'a vardığını ve gördüklerinin bir daha çıkmamak üzere zihninde yer ettiğini belirten sanatçı, Üsküdar'ın pitoresk güzelliğini ve ilk zamanlar kıyıda gezinmesini, Vali'yle tanışıp sorunsuzca, rahatça dolaşıp resim yapabilme süreçlerinin gelişimini de yazmıştır.

O seyir, o büyü, bir rüya gibi canlı, bugün bile gözümün önünden gitmiyor. On iki dakikada, görkemli mezarlığı, ara sokakları, muhteşem çarşı ve pazarı, sarmaşık güller ve morsalkımların sardığı sayısız çeşme ve kabri, her yerden siyah tonlarıyla karşınıza çıkan servileriyle Doğu'ya özgülüğünü tam olarak koruyan Anadolu yakasındaki Üsküdar'a varıyordum. Son derece ilgi çekici, coşku verici insanı kendine çeken o resimsi çevrede ağır ağır yürüyordum. İlk zamanlarda, daha çok kıyılarda geziyordum. Zaptiye ile bir olay çıkarmadan, yavaş yavaş korumaları altına girmek istiyordum.

Beni nezaketle karşılayan Vali'yi ziyaret ettim. Üsküdar'a, dolaşmaya geldiğimden haberi vardı. Benimle görüşmekten, gezintilerimi benim ağzımdan dinlemekten memnun oldu. Siyasi olaylar gerekçesiyle Üsküdar'a gelişlerimi kendisine haber vermemi öğütledi: Gerektiğinde, çalışmalarım sırasında yanıma adamlarından birini verecekti[18].

İstanbul'daki camiler, çeşmeler gibi anıtsal dini ve sivil mimarlık örnekleri, mezarlıklar, mesire alanları, sokak görünümleri, kent yaşantısını resimlerine aktaran sanatçının eserlerinde ayrıcalıklı yere sahiptir. Sanatçının resimleri, camiler, çeşmeler,

17 Fausto Zonaro, *a.g.e.,* s. 59.

18 Fausto Zonaro, *a.g.e.,* s. 126-127.

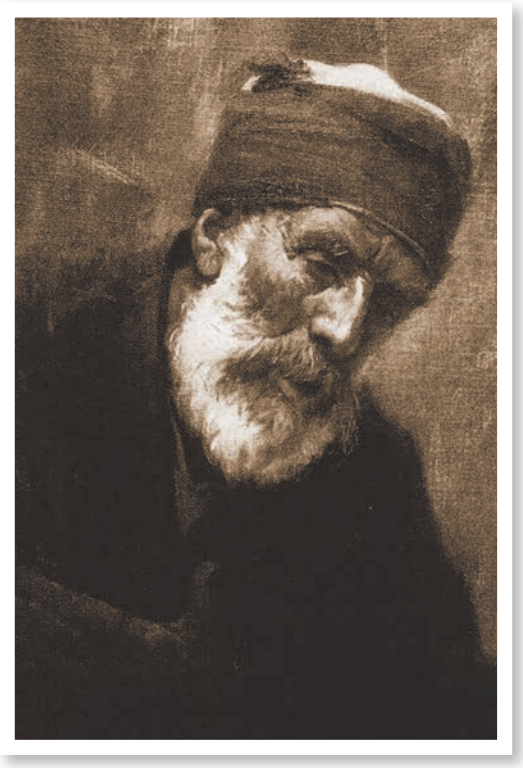

Yaşlı Derviş Etüdü, Fausto Zonaro

evler gibi dini ve sivil mimarlık örnekleriyle Üsküdar için görsel belge değerine de sahiptir. Salacak'ta günümüze ulaşmayan Salacak Camisi ve iskelenin eski görünümü sanatçının resimlerinde belgelenir[19]. İstanbul'un pitoresk doğası ve mimarisi gibi İstanbul'daki eğlenceler, şenlikler, törenler gibi sosyal ve dini toplantılar, sanatçının ilgisini çektiğinden bu etkinlikleri takip etmiş ve yerinde gözlemler yapmış, ayrıca fotoğraflarla da belgeleme yoluna gitmiştir. Bu açıdan camiler, tekkeler, dergâhlar da sanatçının ilgisini çeken mekanlar olmuştur. Zonaro, zikreden Rufai/Rufâi/Rifaî/Rıfaî dervişlerine özel ilgi duymuştur. "İlgimi çeken yeni bir konu vardı: Zikreden Rufai dervişleri. Onları ilk kez Üsküdar'da İstanbul'daki ilk yıllarımda görmüştüm ve hep aklımdaydılar. Sevgili dostlarım De Gubernatis ve Saygıdeğer Vali'yle beraber seyredenlerin arasına katıldığımda, gelecek eserim için kararım belli olmuştu."[20] sözleriyle sanatçı, derviş resimlerinin kaynağının Üsküdar olduğunu açıkça belirtmektedir. Zonaro'nun hatıralarını yazdığı eserin XIV. Bölümü'nde Üsküdar'daki Rufai dervişleri ve tekkeleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Zonaro, ilgisini çeken Rufai dervişlerini, hatıratında belirttiğine göre ilk kez İstanbul'daki ilk yıllarında Üsküdar'da görmüştür. Hatta, kendisini çok etkileyen gösterilerini izledikten sonra, her Perşembe saat üçte Üsküdar Dergâhı'nda kendini bulduğunu yazmıştır.

Zonaro'nun dervişler konulu çeşitli resimleri vardır. Sanatçının hatıratında kaydettiği Üsküdar'daki dergâh, Rufai Tekkesi'dir. Üsküdar, Eyüp ve Galata'daki

19 Gül Sarıdikmen, "Resimlerde Kalan Bir Yapı: Salacak / Teşrifatçı Camisi", *MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, İstanbul 2008, s.153; Gül Sarıdikmen, "Yok Olan ve Değişen Mimarlık Örnekleriyle Resimlerde Üsküdar", *Uluslararası V. Üsküdar Sempozyumu 1 - 05 Kasım 2007 Bildiriler*, C. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 585-587.

20 Fausto Zonaro, *a.g.e.,* s. 246-247.

tekkeler, dergâhlar, dervişler ve Mevleviler konulu eserleri açısından önemli olmuştur. Hoca Ali Rıza'nın 1896 tarihli *Üsküdar Mevlevihanesi Neyzenbaşı*, isimli karakalem eseri gibi, Zonaro'nun da yapıtlarında Üsküdar'daki tekke, dergâh yapılarından ve burada varlık göstermiş dervişlerden esinler, görmek mümkündür. Hatta, Üsküdarlı Rufai dervişlerinin ve şeyhin kendisine poz vermeye geldiklerini kaydetmiştir. Ayrıca, Hoca Ali Rıza'nın da bu civardan sokak görünümleri sunan resimleri vardır.

Zonaro'nun dervişlerle ilgili meşhur eseri olan ve *Haykıran Dervişler* ya da *Rıfaî Dervişleri* olarak da tanınan 201.3 x 100.0 cm boyutlarındaki büyük yağlıboya tablosu, Christies Müzayedesi'nde "Dervish cermony" adıyla "Zonaro 1910"[21] imzalı ve tarihli olarak yer almıştır. Müzayede bilgilerinde, bu olağanüstü resimde, Türklerin kıyafetleri ve dervişlerin gerçek din özlerinin temsil edildiği yazılmıştır. Zonaro'nun karısı Elisa Pante ile kızlarından muhtemelen Mafalda ve sanatçının kendisinin dua edenler arasında yer aldığı bildirilen tabloda, Avrupalı hanımların izlediği Rufai tarikatından bir şeyhin, birkaç yaşlı adamı üzerlerinde yürüyerek yere secde ederek iyileştirmek üzere olduğu ve yakınlardaki genç kızların da iyileşmeyi bekliyor olduğu belirtilmiştir. Tabloda, solda ilahi söyleyen Rufai dervişleri arasında, dervişlerden biri olarak sanatçının soldan beşinci sırada yer aldığı kaydedilmiştir. Ayrıca Zonaro, tablonun sağ tarafında, ney veya flüt çalan bir Mevlevi dervişini de resmetmiştir. Tablodaki sahne, dervişlerin dinsel coşkusunun en güzel ve önemli temsili olarak nitelendirilmiştir[22]. *Haykıran Dervişler* isimli eser, Türkiye'de özel koleksiyonda yer almaktadır.

18. yüzyılda İstanbul'a gelen Jean Baptist.e Vanmour, Jean-Baptiste Hilair başta olmak üzere, 19. yüzyılda Oryantalist konulu resimler arasında dini mekanlar ve ibadet sahneleri, Jean-Léon Gérôme, Albert Aublet, Carl Haag, Albert Aublet, Leonardo de Mango, Amadeo Preziosi, Rudolf Ernst gibi pek çok Avrupalı sanatçının eserlerine konu olmuştur. İstanbul'daki Galata Mevlevihanesi ve Üsküdar Rufai Tekkesi başta olmak üzere, Mevlevî ve Rufaî tekkeleri, dervişler, müritler, şeyhler ve neyzenler, sanatçılara görsel açıdan zengin kaynak oluşturmuştur. Müslüman dünyasındaki ibadet ritüelleri sanatçılara cazip gelerek, Mevleviler, dervişler de resimlere aktarılmıştır. 20. yüzyılda, Rus İmparatorluğu'nda yaşanan

21 Eser, Christies Müzayedesi'nde "Dervish cermony" adıyla yer almıştır. https://www.christies.com/en/lot/lot-1821742 (Erişim tarihi: 9.10.2021).

22 Christies Müzayede, 21 Haziran 2000. https://www.christies.com/en/lot/lot-1821742 (Erişim tarihi: 9.10.2021).

siyasi gelişmelere bağlı olarak meydana gelen devrim ve sonrasındaki iç savaştan kaçıp 1919 Kasım'ında İstanbul'a gelen ve 1919-1921 arasında İstanbul'da kalan Ukrayna asıllı Alexis Gritchenko[23] da tekkeleri, dergahları, zikreden dervişleri, mevlevileri, semazenleri en çok resmeden sanatçılardan biridir. Türk sanatçılar arasında da İbrahim Çallı başta olmak üzere pek çok sanatçı, Mevlevileri resmetmiştir. Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın karakalem resimlerinden biri olarak Üsküdar Mevlevihanesi Neyzenbaşı'nı betimlediği ve 1312/1896 tarihli olduğu belirtilen *Neyzenbaşı* resmi[24], bu alandaki figür ve portre açısından önemli eserlerdendir. Semâ eden dervişler, semazenler ve neyzenler, sanatçıların en çok betimlediği sahneler arasındadır ve bazılarının portre özelliği de öne çıkar.

Yabancı gezginler, İstanbul' Galata'daki Mevlevi ayinlerini ve dervişlerini "dönen dervişler"; Üsküdar'daki Rıfaî Dervişleri ve ayinlerini de "haykıran dervişler" olarak tanımlamışlardır[25].

Gezginlerin ve yerli halkın da oldukça ilgisini çeken Rıfaî ayinleri, semahanede yapılırdı ve ayinde şeyh postuna oturur, dervişler de iki yanında halka oluşturacak şekilde sıralanırdı. Şeyhin Fatiha duasından sonra dervişlerin ayağa kalkıp karşılıklı saflar haline dizilip kıyam zikrine başladığı ve "burhan/bürhan göstermek" tabiriyle zikir sırasında dervişlerin doğaüstü birtakım şeyleri yapmaya muktedir olduklarını kanıtlama amaçlı olarak zikir sırasındaki coşkuyla dervişlerin vücutlarının çeşitli yerlerine topuz denilen şişleri sapladığı, gül denilen kızgın demirleri yalayarak soğuttukları ve keskin kılıç üzerine yatma, zehir içme, ateşe girme, vahşi hayvanlarla oynama gibi çeşitli uygulamalarda bulundukları ve Allah dilemedikçe bunların zarar vermeyeceğini ispatlama amacıyla bu uygulamaları yaptıkları bilinir[26]. Ayrıca, hastaların iyileşmesi amacıyla şeyh efendi tarafından çiğnenmesi de "devsiye" olarak adlandırılmıştır[27]. Rufai dervişleri ve ayinleri, yabancı sanatçıları ilgisini çektiğinden resimlerine de konu olmuştur[28].

23 Ayşenur Güler, Vita Susak, *Alexis Gritchenko İstanbul Yılları*, ed. Nilüfer Şaşmazer, Meşher, İstanbul 2020, s. 17.

24 Şahabettin Uzluk, Hoca Ali Rıza'nın Üsküdar Mevlevihanesi Neyzenbaşı'nı betimlediği 1312/1896 tarihli karakalem *Neyzenbaşı* resminin özel koleksiyonunda olduğunu belirtmiştir. Resim, Şahabettin Uzluk'un hazırladığı, *Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler* adlı kitapta, 154 numarada yer almaktadır. Şahabettin Uzluk, *Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler*, Ankara 1957.

25 M. Baha Tanman, "Rıfaî Âsitanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1994, s. 324; Semra Germaner, Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbulu*, İstanbul 2002, s. 198.

26 M. Baha Tanman, *a.g.m*., s. 324; Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, s. 101. s. 99-103; Ömer Tuğrul İnançer, "Rıfaîlikte Zikir Usulü ve Musiki", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1994, s. 330.

27 M. Baha Tanman, *a.g.m.*, s. 324; M. Baha Tanman, "Rifâî Âsitânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 98.

28 Thierry Zarcone, "19. ve 20. Yüzyıllarda Avrupalı Gezginler ve Dervişlerin Gösterisi", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. I, İstanbul 2012 s. 198; Thierry Zarcone, "Western Visual Representations of Dervishesfrom the 14th Century to Early 20th", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies,* 6 (Mart 2013), s. 54-56.

Zonaro'nun 1906'lardan itibaren açtığı sergilerde sergilenen eserlerinin listelerinde de özellikle *Ayin Yapan Dervişler, Rufai Dervişleri, Dua Eden Derviş, Derviş Grubu, Ney Çalan Derviş, Bağrışan Dervişler* isimli eserler mevcuttur. İtalyan asıllı Fausto Zonaro'nun derviş, neyzen gibi figür çalışmaları ile mevlevihaneler, tekkeler, dergâhlar, dervişler, neyzenler konulu eserleri ve bu eserleri açısından önem taşıyan Üsküdar tekkeleri, dergahları ile olan bağlantısı önemlidir. Sanatçının 1924 yılında yazdığı hatıratında belirttiği mekanlar ve kişiler, resimlere yansımıştır.

Yaşlı Derviş Etüdü, Fausto Zonaro

Her Perşembe saat üçte Üsküdar'daki tekkelere gittiğini kaydeden Zonaro, buradaki gösterilerin bütün yabancılar için olağanüstü olduğunu ve her gezi kılavuzunda bahsedildiğini, İstanbul'da izlenmesi gereken bir etkinlik olduğunu belirtmiştir. Resimleri için sık sık Üsküdar'daki Rıfaî tekkelerini ziyaret etmiştir. "İlk çizimlerime başlamıştım; geliştireceğim temanın her zaman gözümün önünde olması için, atölyemin duvarına ilk iki çizimimi asmıştım. Yaptığım yeni eklemelerde eksiklikler olmaması için, Rufailerin Üsküdar'daki tekkelerini daha sık ziyaret ediyordum."[29] açıklaması yapan sanatçı, bu müminler topluluğu ve liderleri aziz şeyhin kalplerini kazanmak gerektiğine ve ortamı iyice tanıması gerektiğine de değinmiştir. Şeyh ile tanışan sanatçı, padişahın ressamı olduğunu öğrenen şeyhin törenden sonra kendisini kahve içmeye davet ederek biraz kalmasını rica ettiğini ve çok nazik, bilgili olan şeyh için bilgilendirme ve resminin başlangıç aşamaları hakkında açıklamalar da yapmıştır.

Çok nazik bir kabuldü: bu zahit, bu eren, konuşurken başka bir insan oluyordu; arif, bilgili, çok değişik konularda rahat ve uzun konuşan… Kim, aynı adam olduğunu söylerdi?

29 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 247.

Neyzen Derviş, Fausto Zonaro

Zikrin doruk noktalarında, sanki başka türlü bir insan oluyordu. Vecd halindeyken gerçekten büyüleyiciydi, burada kahve içerken ve benimle konuşurkense, tam tersi, artık o insan değildi.

'Şeyhim', dedim kendisine, 'büyük tören çok ilgimi çekiyor, buraya böyle sık gelişim buna karşı hayranlık duymamdandır.

Bu açıklamam yeterli olmuştu: O günden sonra, itibar görmeye başladım. Böylece, şeyhin yakınlığını ve güvenini kazanınca, çevrede sözü geçen biri oldum. O kadar ki, aralarında gelecekteki bir yoldaşları, kısacası bir mürit gibi görüldüm. Fakat ben de, gösterdiği inceliğe karşılık, şeyhten, kendisine birçok şey göstermek istediğim Beşiktaş'taki evimi ziyaret etmesini rica ettim. Geldi ve bir fotoğraf çekmek için poz verdirmem güç olmadı. O gün, kompozisyonuma başladım[30].

Oldukça sempatik ve ikna gücü yüksek bir kişi olduğu anlaşılan Zonaro, şeyhe poz verdirerek fotoğrafını da çekmiştir. Gözlem gücü yüksek ve araştırmacı olan sanatçı, resmi için sadece Rufaileri değil, Mevlevileri, semazenleri, İstanbul'daki bütün dervişleri görmesi gerektiğinin de bilinciyle çalışmıştır. Bu amaçla Eyüp Mezarlığı'nın uzandığı su kıyısındaki sakin ve şiir dolu bir yer olarak değerlendirdiği sema yapan dervişlerin Mevlevilerin tekkesine de iki arkadaşıyla birlikte gitmiştir. Bir Mevlevi'nin üflediği olağanüstü neye kudümün eşlik ettiği tatlı müzik eşliğinde büyük sema törenini mahfilden izlediklerini kaydeden sanatçı, buradaki dervişlerin çan benzeri uzun giysiler giydiğini, başlarında dimdik duran uzun külahları olduğunu ve yalınayak, elleri yukarıya dönük biçimde kendi çevrelerinde dönen bu dervişleri topluca izlemenin güzelliğinden bahsetmiştir. Eyüp'te, büyük Mevlevi Dedesi'nin olduğu camiye de giden sanatçı, bütün bu

30 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 247-248.

kutsal yerlerden kompozisyonlarında kullanacağı taslaklar çizmiştir.[31] Sanatçı İstanbul'daki önemli tekkeleri ziyaret etmiş ve bizzat zikir ayinlerine katılmıştır.

Sanatçının derviş resimleri açısından, Üsküdar'daki Rufailerin yeri ayrıcalıklıdır. Üsküdar'ın önde gelen Rufailerinin birer birer kendisine poz vermeye geldiklerini kaydeden sanatçı, buradaki bazı kişileri de ayrıntılı olarak tanıtır. "Zikir ayinin başı, korkunç Arap da geldi. Kendisi Osmanlı Ordusu'nda albaydı ve iki metre boyundaydı; bundan dolayı yeri, uzun sıranın tam ortasındaydı. Gelince, üniformasını çıkarıyor, soluk mavi bir gömlek giyiyordu; kalpağın yerini de, o siyah, parlak, armut biçimli hindistancevizciğinin üstüne öpmeden yerleştirmediği namaz takkesi alıyordu."[32]

Zonaro, birçok kez kendisine poz vermeye gelen caminin musiki üstadı Mevlevinin olağanüstü ney üflediğini ve bu kişiden uzun Mevlevi külahı satın aldığını, güveden lime lime olduğu halde hala sakladığını ve ney ile eski Doğu sazlarının da hatıra olarak duvarda asılı durduğunu kaydetmiştir. Ayrıca, Rufailere ait yeşil bir hırka ile Mevlevilere ait açık kahverengi bir hırkaya da sahip olduğunu yazmıştır. Sanatçı, tablosu için gerekli gereğe uygun kıyafet ve aksesuarları edinmiş ve Mevlevilere de bizzat poz verdirmiştir. Tablosundaki kompozisyonun gerçeğe uygun olması için oldukça çaba sarf etmiştir. Tablosunda solda Rufai dervişlerinin olduğunu, ortaya müritlerin üstüne basan şeyhi yerleştirdiğini ve sağ tarafa da dervişlerin arka kısmına doğru namazda secde eden bir adam yerleştirdiğini ve bu kompozisyondan oldukça memnun olduğunu belirtmiştir. Ancak, ziyaretine gelen şair ve bilgin bir Türk dostu olarak nitelendirdiği Kâmi Bey, kendisine tabloda namaz kılan adamın kompozisyonda orada olmaması gerektiğini söylemiştir. Bir Müslüman, hiçbir zaman önünde biri varken namaza durmaz diyen Kâmi Bey, namaz kılan Müslümanın önünde sadece sonsuz ufuk ya da çıplak bir duvar olması gerektiğini ve put sayılabilecek hiçbir şey ve eşyanın olmaması şartını Zonaro'ya açıklamış ve bu yüzden kompozisyonda namaz kılan adamın orada apaçık namaz kılar durumda olamayacağını, kompozisyondan kaldırılmasını ya da betimlenen diğer kişilerin kompozisyondan kaldırılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, Oryantalist konulu resimler yapan ünlü ressam Jean-Leon G*é*rome'un *Namaz* resmini örnek vererek, resimde namaz kılanların önlerinde pabuçları olduğunu, Allah'a değil de pabuçlara namaz kılıyor gibi anlaşıldığından

31 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 248-249.

32 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 251-252.

gülünç, tuhaf bir resim olduğunu örneklemiştir. Bu durumun Müslümanlara hem gülünç geldiğini hem de dinimizin çirkin bir karikatürü olarak algılanıp üzüntü verdiğini de söylemiştir. Zonaro, Kâmi Bey'in bu samimi açıklama ve bilgilendirmesi üzerine, yaptığı kompozisyondan utandığını ve can dostu olarak değerlendirdiği Kâmi Bey gider gitmez hemen namaz kılan adamı oradan hiddetle sildiğini kaydetmiştir. Birkaç gün kompozisyonda boş kalan bu alana ne yerleştireceğini düşündüğünü ve sonunda oraya ilahicilerden birini yerleştirmeye karar verdiğini yazmıştır[33].

Zonaro, Kâmi Bey'in kendisine yardımcı olduğunu ve tablodaki fonda yer alan tüm yazıları, Kâmi Bey'in yazdığını belirtmiştir. Tabloda kompozisyonda yer alan yazıların anlamlarını da açıklayan sanatçı, en büyük yazıda, 'Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun peygamberidir.' ve küçük levhalarda da bazı din büyüklerinin isimlerinin yazılı olduğunu bildirmiştir. Kâmi Bey'in yardımları sayesinde, Zonaro'nun tablosunda betimlenen sahneler, Müslüman inancına daha uygun hale gelmiştir denilebilir. Zonaro, tabloda elinde bastonuyla yerlerde oturan müminlerin yanına gitmek isteyen yaşlı bir adam resmetmiş olduğunu ve Kâmi Bey'in duruma müdahale ederek camiye baston ya da koltuk değnekleriyle girilmediğini; her zaman kapıda bu durumdaki düşkünlerin koluna girerek cami içinde yürütecek iyilikseverlerin olduğunu ve namaz bittiğinde de yine yardımseverlerin bu düşkünlerin koluna girip kapıya kadar götürüp baston ya da değneklerini almasına yardımcı olduğunu söylediğini yazmış ve bu bilgiler üzerine kompozisyonda yeniden değişiklik yaptığını açıklamıştır. Kompozisyonda, yaşlı adamın elindeki bastonu kapatmak için soldaki hocalardan birini silmek zorunda kaldığını, sildiği hoca yerine, düşkün yaşı adamın yürümesine yardım eden bir dindar eklediğini de kaydetmiştir[34].

"Asla bağnaz bir düşünce ürünü olmayan bu ince gözlemler, dinin en saf durumuyla dokunulmadan kalması gerektiğini gösteriyordu."[35] diyen Zonaro, sanatçıların yanlışlara düşme tehlikesi olduğunu ve bu nedenle tarihi değere sahip eserler üretebilmek için resmin yapıldığı çevrede doğmuş ya da uzun yıllar orada yaşamış olmak gerektiğini ve hayal gücüne kendini kaptırmamak gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, herkesin aynı şartlarda dirsek dirseğe namaz kıldığı alanda,

33 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 252-253.

34 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 253.

35 Fausto Zonaro, *a.g.e.*,s. 253.

herkesin Tanrı önünde eşit olduğunu, müminlerin hiçbir ayrım yapmadan yan yana saf tuttuklarını hayranlıkla not etmiştir. İslam dininin törenlerini ve ayinlerini özel bir ilgi ve sevgiyle araştırdığını söyleyen Zonaro, atölyesini hahambaşı, patrikler, papazlar gibi diğer bütün din büyüklerinin de ziyaret ettiğini yazmıştır. Oldukça çalışkan, üretken olan Zonaro, *Dervişler* adlı tablosunu bitirmeye çalışırken, Ulusal Sergi ile aynı zamanda Milano'da düzenleneceğini belirttiği Yurtdışındaki İtalyanlar Sergisi'ne hazırlandığı bilgisini de vermiştir[36].

Sanatçı, 1906 yılında padişahtan bir ay izin alarak ailesiyle birlikte İtalya'ya gitmiş ve Ulusal Sergi ile Milano Sergisi'ni gezmiştir. Sergilere katılan sanatçı, İstanbul'daki gündelik yaşamı, doğa ve mimariyi betimlediği *Hamamda*, *Açık Havada Berberler*, *Bayram*, *Üsküdar'da Bir Sokak, Mezarlık Köşesi* gibi eserlerini sergilemiştir[37]. 1907 yılında Paris'te yayımlanan resimli gazete Figaro Illustre'da sanatçının resimleri de yer almıştır. Adolphe Thalasso, Zonaro'nun sanatı hakkında makale yazmıştır. Saraya da gelen resimli gazete, Zonaro'yu resimler ve sansür konusunda endişelendirmiş, ancak beklediği gibi sıkıntı olmamıştır. Zonaro, hatıralarının bu kısmında, Mabeyinci Emin Bey'in, *Rufai Dervişleri* tablosu için kendisine sınırı aştığını, Müslümanlardan daha Müslüman olduğunu söylediğini de kaydetmiştir. Ayrıca, gazetenin sanat yöneticisi Roger-Miles ve Zonaro'nun sanatını yazan Thalasso, Mecidi Nişanı ile onurlandırılmıştır[38].

Zonaro'nun *Rufai Dervişleri*, iç mekânda ele alınmış kalabalık figürlü bir kompozisyon örneğidir. Resimde betimlenen mekânın, Rufai Tekkesi olduğu bilinir ve kendinden geçmiş olarak şeyhleri önünde eğilen zikir halindeki müritler, kompozisyonun merkezindedir. Şeyh, başında taşıdığı Rifâiliğin sembolü olan siyah tacı ve uzun hırkasıyla ayakta durmaktadır. Siyah renkli tepesi beyaz olan Rifaî tacı örneği, uzun dalgalı saçlı, sakallı genç şeyhin başında gerçeğe uygun betimlenmiş olup, diğer dervişlerde yer alan başlıklardan ayrılır. Kıyam zikrinin betimlendiği tabloda, şeyhin önünde yere yüz üstü uzanmış figürler ile etrafını saran dervişler ve bu ayini izleyenler grubunda çocuk, genç, yetişkin olarak farklı yaş gruplarında yerli ve yabancı pek çok kişi bulunmaktadır. Zonaro'nun resmettiği tablodaki gibi ayakta şeyh ve önünde yerdeki posta yüzüstü uzanmış figürlerin olduğu benzer bir sahne, Fransız ressam Albert Aublet (1851-1938) tarafından

36 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 254-255.

37 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 263-271.

38 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 274-281.

da resmedilmiştir. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde "Rıfâî Âsitânesi"[39] ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde "Rifâî Âsitânesi" maddesinde görsel olarak kullanılan ve Houston David B. Chalmers Koleksiyonu'nda yer alan 1891 tarihli tablonun, "Üsküdar'daki Rifâî Âsitânesi'ndeki bir âyin sırasında şeyhin devsiyesini tasvir ettiği"[40] belirtilir. Aublet'nin tablosu, aynı yıl Paris'te Oryantalist ressamlar salonunda sergilenmiştir[41]. Sanatçı, 1881'de tekkedeki bu ayini betimlerken tekke şeyhi Hâfız Abdurrahman Tevfik Efendi'nin küçük yağlıboya bir portresini de yapmıştır[42].

Âsitâne postuna oturan son üç şeyh, Şeyh Hâfız Abdurrahman Tevfik (Büyük) Efendi (1865-1898), Şeyh Abdülkadir Ahmed Ziyâeddin Salâhî Efendi (Ziyâ Molla) (1898-1917) ve Şeyh Hasan Hüsnü Sarıer (Ceyhun) Efendi (1917-1925) [43] olmuştur. Bu durumda, Zonaro'nun İstanbul'da olduğu süreçte, Şeyh Hâfız Abdurrahman Tevfik (Büyük) Efendi ile Şeyh Abdülkadir Ahmed Ziyâeddin Salâhî Efendi (Ziyâ Molla) tekkede şeyh olarak karşılaşılan isimlerdir.

Rifâiyye, Rufâiyye, Rufai, Rıfaî, Rifaî gibi isimlerle anılan tarikat, İslam dünyasının en köklü tarikatlarından biri olarak bilinir. Irak'ın güneyinde doğan Ahmed er-Rifaî (ö. 578/1182) tarafından 12. yüzyılda Irak'ta kurulan[44] Rifâiyye/Rufâiyye tarikatının İstanbul'daki merkez tekkesi kabul edilen Rifâî Âsitânesi, Üsküdar'da Menzilhâne Yokuşu olarak da bilinen İnadiye'de Gündoğumu Caddesi üzerinde yer alır. Küçük bir zâviye olarak kurulan yapının bânisi, Şeyh Muhammed b. Ukayl (ö. 1037/1627), 1591-1592 civarında Yemen'den İstanbul'a gelmiş ve âsitânenin karşısındaki Tavâşî Hasan Ağa (İnadiye) Camii'nde Rifâî âyini icra etmeye başlamıştır. 1145 (1732) tarihli kitâbesinden de bu yıllarda tekke binasının yapıldığı anlaşılır ve sonrasında 1812'den önce Defter-i Hâkānî Emini Hâfız Yûsuf Rızâ Efendi tarafından eskisinden daha geniş biçimde ihya edilmiş ve vakfiyesi düzenlenmiştir. Anadolu ve Rumeli'deki Rifâî tekkelerinin merkezi haline gelen Üsküdar'daki bu âsitânenin bazı bölümleri, 1898 yılında onarılmıştır. Tekkelerin

39 M. Baha Tanman, "Rıfaî Âsitanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1994, s. 324-325.

40 M. Baha Tanman, "Rifâî Âsitânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 98.

41 Lynne Thornton, *Les Oriantalistes, peintres voyageurs 1828 - 1908* , Paris 2001, s. 245; Thierry Zarcone, "19. ve 20. Yüzyıllarda Avrupalı Gezginler ve Dervişlerin Gösterisi", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.I, İstanbul 2012 s.198; Thierry Zarcone, "Western Visual Representations of Dervishes from the 14th Century to Early 20th", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies,* 6 (Mart 2013), s. 54-56.

42 Thierry Zarcone, "19. ve 20. Yüzyıllarda Avrupalı Gezginler ve Dervişlerin Gösterisi", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.I, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2012, s. 199.

43 M. Baha Tanman, *a.g.m.*, s. 98.

44 Ekrem Işın, "Rıfaîlik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 325; Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 99.

10 Muharrem, Fausto Zonaro

kapatıldığı 1925 yılında tamire muhtaç durumda olduğu ve tekkenin harem kısmında son postnişin Hasan Hüsnü Efendi'nin oturduğu bilinir. Vakıflar İdaresi tarafından 1929'da Selâmlık bölümü kiraya verilmiştir. 13 Haziran 1942 tarihinde çıkan bir yangın sonucunda tekkenin büyük bölümü ve iki ev yanmıştır. Vakıflar İdaresi tarafından restorasyon projesini hazırlatılmış olmasına karşılık onarım yapılmamıştır ve yangından kurtarılan kısımlar da 1953 yılında yıktırılmıştır. Perşembe, Feyzîzâde, Hâfız İbrâhim Efendi, Şeyh Hâfız Efendi, Şeyh Mehmed, Şeyh Sâdık Efendi, Şeyh Ziyâ Efendi gibi isimlerle de kaynaklarda geçen geçen âsitâneden Gündoğumu Caddesi üzerindeki avlu duvarı ve küçük hazîre dışında bir şey kalmamıştır ve tekke binasının yerinde günümüzde eski yapıyla alakası olmayan bir mesken bulunmaktadır[45].

Üsküdar'daki Rifâî Âsitânesi'nin mimari ve planlamasıyla ilgili olarak M. Baha Tanman, Mehmet Nermi Haskan, İbrahim Hakkı Konyalı gibi yazarların eserleri

45 M. Baha Tanman, *a.g.m.,* s. 98-99; Baha Tanman, "Rıfaî Âsitanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1994, s. 324-325.

başta olmak üzere, yerli ve yabancı yayınlardan bilgilere ulaşmak mümkündür. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde, "Şeyh Sadık Efendi Tekkesi (Şeyh Hafız Efendi Tekkesi)" adıyla tekke, şeyhler ve hazire ile ilgili bilgilendirme yapmış ve yerini belirtmiştir[46]. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*'nde "Perşembe Tekkesi Mescidi" ve "Seyyid Ahmed Rıfâî Tekkesi" adı altında bilgiler vermiştir[47]. Gündoğumu Caddesi'nde Tavaşî Hasan Ağa Camii ile İbnülemin Ahmet Ağa Namazgahı ve Çeşmesi karşısında yer alan tekkenin avlu duvarı kısmen ayakta olup, günümüze ulaşmayan ve ahşap olduğu belirtilen semahanenin aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı bilinmektedir. Tanman, tekke binasının kuzeyinin tevhidhane ve türbeye, batısının giriş taşlığına, güneybatısının selamlığa ve güneydoğu kısmının hareme tahsis edilmiş olduğunu bildirmektedir. Kare planlı tevhidhanenin güney duvarında yarım daire planlı mihrap hücresi ve doğu duvarında iki, kuzey duvarında beş pencere ile aydınlatılmıştır. Ayinlerin yapıldığı alanda iki katlı mahfiller bulunur, zemin katta ayinleri izleyenlere ayrılan mahfiller korkuluklarla ayrılmışken, kare kesitli ahşap dikmelerle taşınan fevkani kadınlar mahfili kafeslerle örtülmüştür. İki katlı tevhidhanenin batı duvarında ahşap korkuluklarla sınırlandırılan ve beş ahşap sanduka bulunan türbe vardır. Türbenin kagir olan kuzey ve batı cephelerinde toplam beş pencere vardır. Kuyu bileziği, sarnıç, kahve ocağı, taamhane, selamlık, harem, mutfak, hela gibi birimlerin de olduğu bilinen Rıfaî Âsitanesi'nden günümüzde Gündoğumu Caddesi yönünde mermerden dikdörtgen yedi pencere açıklığı olan avlu duvarı ile cümle kapısı ve kitabe mevcuttur[48].

13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da varlığını gösterdiği bilinen tarikat, Yemen'den İstanbul'a gelen Şeyh Muhammed b. Ukayl (ö. 1037/1627) tarafından Üsküdar'da Tavâşî Hasan Ağa (İnâdiye) Camii'nde Rifâî âyini icra etmesiyle İstanbul'da önem kazanmış ve tarikatın İstanbul'da yaygınlaşması 18. yüzyılda Üsküdar'da Rifâî Âsitânesi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Tarikatın, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında bütün Osmanlı topraklarında faal olduğu ve 19. yüzyıl sonunda İstanbul'da kırktan fazla Rifâî tekkesinin mevcut olduğu bilinmektedir[49]. Endonezya'dan Hindistan, Afrika ve Balkanlar'a kadar hemen hemen bütün

46 Mehmet Nermi Haskan, "Şeyh Sadık Efendi Tekkesi (Şeyh Hafız Efendi Tekkesi)", *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. 1, İstanbul 2001, s. 500-504.

47 İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, C. I, İstanbul 1976, s. 247-248, 433.

48 M. Baha Tanman, *a.g.m.*, s.325; M. Baha Tanman, "Rifâî Âsitânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 98-99.

49 Ekrem Işın, *a.g.m.*, s. 326-330; Mustafa Tahralı, *a.g.m.*, s. 100.

İslam dünyasına yayılan tarikatın, Mısır, Suriye, Yemen, Irak, Türkiye ve Balkan ülkelerinde varlığı mevcuttur[50]. İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid döneminde önemli tarikatlardan biri olan Rifâiyye ve Üsküdar'daki tekkeleri ile şeyh eşliğinde dervişlerin, müridlerin burada gerçekleştirdikleri zikirleri, İstanbul'a gelen diğer gezginler, sanatçılar gibi uzun yıllar İstanbul'da yaşayan oryantalist ressam Fausto Zonaro'nun da özel ilgisini çekmiştir.

Zonaro, hatıralarında Rufaileri ilk kez Üsküdar'da gördüğünü ve gösterilerinden çok etkilendiği için kendini her Perşembe saat üçte Üsküdar Dergâhı'nda bulduğunu yazmıştır. Rifâiyye'nin Ulvâniyye koluna bağlı olan Âsitâne, Perşembe günleri öğle namazı sonrasında burada yapılan mukabele ve bu sırada gösterilen burhanlarla tanınmış ve bu özelliğiyle dikkat çekmiştir. Avrupa'da da 19. yüzyılda basılmış olan seyyah rehberlerinin çoğunda İstanbul'a gidince kaçırılmaması gereken ilginç konular arasında, Üsküdar'da "Haykıran Dervişler Tekkesi" adıyla yer almıştır. Pek çok yazar ve ressam için ilgi çekici bir mekân ve dini tören alanı olarak ziyaret edilmiştir. Zonaro gibi Fransız ressam Albert Aublet'nin yağlıboya tablosunda da tevhidhâne kısmındaki ayin sırasında hastaların şeyh efendi tarafından devsiye yapılması, çiğnenmesi sahnesi betimlenmiştir. Aublet'nin 1891 tarihli "Cérémonie des derviches hurleurs de Scutari" *Üsküdar'da Haykıran Dervişler'in Töreni* isimli tablosunda, yapının mihrap duvarı oldukça ayrıntılı olarak resme aktarılmıştır. Aublet ve Zonaro'nun tabloları, günümüze ulaşmayan tevhidhane için görsel belge değerine de sahiptir. Aublet'nin tablosunda, mihrap duvarı ile yanındaki duvarda topuz, teber, sancak gibi tarikat eşyaları da resmedilmiştir. Zonaro'nun tablosunda saf halinde kıyam zikri yapan dervişlerin önünde yüzüstü yatarak sıralanmış hastaları devsiye eden şeyh efendi, zikre eşlik eden bir neyzen ile kasidehan ve arka planda ise ayini izleyen yerli ve yabancı izleyiciler yer alır. Tabloda, Zonaro da zikre katılanlar arasındadır[51].

Aublet'nin tablonun eskizi niteliğinde, Louvre Koleksiyonu'nda 1881 tarihli "Albert Aublet 1881" ve "Exposition d'Anvers 1885" yazılı olan siyah mürekkep çizimi de vardır.

Zonaro, *Haykıran Dervişler* tablosunu Akaretler'deki atölyesinde yapmıştır. Karısı Elisa, Zonaro ile tablonun bir fotoğrafını çekmiş ve sanatçı bu fotoğraftan

50 Mustafa Tahralı, *a.g.m.*, s. 100.

51 Baha Tanman, "Rıfaî Âsitanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, KültürİstanbuI 1994, s. 324.

Zikreden Dervisler Tablosundan ayrıntı, Fausto Zonaro

otoportresi niteliğinde yağlıboya bir tablo daha resmetmiştir. Torino'da Villa Contarini'de yer alır.[52] Tablo, 120 x 135 cm boyutlarında olup tuval üzerine yağlıboyadır. Ön planda önünde paleti, fırçalarıyla Zonaro, henüz tamamlamamış olduğu *Rufai Dervişleri* resmini, elinde fırçasıyla resmederken betimlenmiştir. Büyük boyutlu tuval, resme fon oluşturmaktadır.

Zonaro'nun *Haykıran Dervişler* tablosunun eskizi niteliğinde yaptığı çeşitli resimleri vardır. Genellikle özel koleksiyonlarda yer alan bu resimler, *Haykıran Dervişler* tablosunun kesitleri niteliğindedir. Tablonun sol tarafında betimlenen haykıran dervişlerin betimlendiği sahnenin çeşitli örnekleri vardır. yan yana sıralanmış dervişlerin yüz ifadeleri oldukça etkileyicidir ve dervişlerden biri olarak kendini de model olarak resme aktarmıştır. Sanatçının dervişler için yaptığı etüdler, *Tulumbacılar* resmindeki gibi portre ve figür alanında oldukça başarılı çalışmaları arasındadır. Figürlerin kıyafetleri, başlıkları gerçeğe uygundur. Yüz ifadeleri, mimikleri, el hareketleriyle bütün olarak vücut dili açısından oldukça vurgulayıcı ve gerçekçidir. Sanatçının uzun süre gözlem yaptığı bellidir.

Kalabalık figürlü *Haykıran Dervişler* kompozisyonun merkezindeki sahneler incelendiğinde, dervişler kız ve erkek çocukları da yine gerçekçi ve doğal halleriyle resimde yerlerini almış oldukları görülür. Bakışları, ifadeleri, duruşları açısından doğal, samimi ve gerçeğe uygundurlar. *Haykıran Dervişler* tablosunda, kompozisyonun tamamındaki yabancı, bir kısmı gezgin erkek ve kadın izleyiciler de

52 Semra Germaner-Zeynep İnankur, *a.g.e.,* s. 200; Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 290.

doğal ve samimi halleriyle resimde yer almışlardır. 21.5 x 16.5 cm boyutlarında *Haykıran Dervişler tablosu etüdü* olarak özel koleksiyonda yer alan ayrıntıda ise sadece dervişler ve çocuklar betimlenmiştir.

Zonaro'nun *Haykıran Dervişler* tablosunun merkezinde yer alan Şeyh, koyu renkli giysisi ve başındaki siyah Rıfaî tacı ile diğer figürlerden ayrılır. Oryantalist ressam Aublet'nin 1881'de tekkedeki bu etkileyici ayini betimlerken tekke şeyhi Hâfız Abdurrahman Tevfik Efendi'nin küçük yağlıboya bir portresini de yaptığı bilinir.[53]

Haykıran Dervişler tablosunda kompozisyonda sağ tarafta yer alan ve ney üfleyen bir kişiyi betimlediği *Ney Üfleyen Derviş* sahnesi, 6.5 x 9.5 cm boyutlarında küçük boyutlu ayrı pastel bir çalışma olarak Suna İnan Kıraç Koleksiyonu'nda yer alır. Kahverengi tonlardaki eserde, gözlerini kapatmış ve tamamen neye odaklanmış bir neyzen/ney üfleyen derviş betimlenmiştir. Ney, ve dervişin kılık kıyafeti gerçeğe uygundur. Rıfaî ayinlerinde musiki oldukça önemli olup, İstabul'daki Rıfaîler arasından Abdülhalim Efendi, Şeyh Hulusi Efendi, Şeyh Tevfik Efendi, Şeyh Taceddin Efendi, Eyüplü Bülbül Ahmed Efendi, Âsım Efendi, Şeyh Rıza Efendi, Mehmed Şevkî Efendi, Şeyh Hâfız Hasan Rıza Efendi, Talat Efendi, Ali Rıza Şengel, Kenan Rıfaî gibi pek çok ünlü musikinaş ve zâkir yetişmiştir. Rıfaî ayinlerindeki musikinin, bürhan gösterilen günlerde de değişmediği, kıyam zikrine uygun musiki icra edildiği ve Kalbi ism-i Hây ve ism-i Celâl zikirlerinde ney de çalındığı bilinir[54].

Şahabettin Uzluk'un hazırladığı *Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler* adlı kitapta, IV. bölüm olan "Avrupa Resminde Mevleviler" kısmında, "F. Zonaro'nun neyzeni ve zakirleri" alt başlığıyla Fausto Zonaro'nun sanatına ve resimlerine de yer vermiştir. Uzluk, özellikle konuları arasında *Gurupta Balıkçı*, *Kendi Portresi*, *Yeni Türkiye*, *Arzuhalci*, *Hücum*, *Ertuğrul Taburu*, *Valide Camii*, *Bayram*, *Tulumbacılar* ve *Dervişin Başı*, *Ney Üfleyen Derviş*, *Zikirde Dervişler*, *Derviş Gurubu* resimlerini de örnek vererek askeri, dini konular ile halk yaşantısını ele alan sanatçının eserlerinin 19. yüzyıl Türkiyesi'ni muhtelif yönlerden tanıttığını ve bu açıdan Garplı olmasına rağmen Zonaro'yu "yüzyıl önceki Türkiye'nin pek sadık bir ressamı olarak" değerlendirmiştir[55].

53 Thierry Zarcone, *a.g.m.*, s. 199.

54 Ömer Tuğrul İnançer, *a.g.m.*, s. 330-331.

55 Şahabettin Uzluk, *Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler*, Ankara 1957, s. 134-135.

10 Muharrem için portre etüdleri, Fausto Zonaro

Sanatçının eserleri arasında önemli yer tutan derviş resimleri, Adolphe Thalasso'nun yazdığı *Osmanlı Sanatı* kitabında da usta sanatçının başyapıtları arasında *Derviş Başı, Ney Üfleyen Derviş* ve *Rufai Dervişleri* isimleri ile yer almaktadır. Thalasso, tarih, savaş, deniz, manzara ve portre ressamı olan Zonaro'nun Türk yaşantısının ressamı olduğunu belirtmiş ve *Rufai Dervişleri resmi* için "… artık büsbütün kendinden geçtikleri bir anda uyuşuk ifadeleri cennete yaraşır bir neşeyle aydınlanan, çok güçlü, katı dindarlar olan *Rufai Dervişleri*"[56] değerlendirmesini yapmıştır.

1909 yılı, oldukça karışık bir dönem olmuştur. II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gibi Osmanlı tarihinde dönüm noktası olan olaylar gerçekleşmiştir. Zonaro açısından oldukça çalkantılı bir süreç başlamıştır. Bununla birlikte aynı yıl, Thalasso'nun yazdığı ve Zonaro'nun resimlerini hazırladığı *Déri Sé'adet (ou Stamboul Porte du Bonheur)* kitabı, 1909'da Paris'te basılmıştır. Kitapta, sanatçının *Ney Üfleyen Derviş* resmi de yer almıştır. Zonaro'nun hatıratında yazdığına göre, 1909 Mart'ında müze müdürü Osman Hamdi Bey, Uluslararası Monako Sergisi için Türk bölümüne resimleriyle Zonaro'nun katılmasını istemiş ve Zonaro, *Zikreden Rufai Dervişleri*, *Ayşe*, *Valide Sultan Meydanı'nda Açık*

56 Adolphe Thalasso, *a.g.e.*, s. 50-51.

Hava Berberleri isimli eserlerine, üç sandık hazırladığını ve 8 Nisan'da sandıkları İstanbul'daki gemi acentesine götürdüğünü belirtmiştir. Sanatçı, yaşanan gelişmeleri hatıralarında not etmiş ve 13 Nisan sabahında facia başlamış olduğunu yazmıştır. Gece Payitaht Garnizonunun basıldığını, zabitlerin bir kısmının kaçmış, bir kısmının öldürülmüş, bir kısmının hapsedilmiş olduğunu; Meclisi-i Mebusan'ın ulemanın yönlendirdiği askerler tarafından kuşatıldığını ve Sultanahmet Meydanı'nda iki nazır ve bir mebus boğazlanmış; Kanuni Esasi Nezaret, lağvedilmiş, askerlerin istila ettiği meclisin dağıtılmış olduğu bilgilerini ve sonrasında yaşananları da yazmıştır[57]. 31 Nisan gecesi Sultan II. Abdülhamid'in tutuklanıp ailesiyle Selanik'e gönderilmesi ve sonrasındaki gelişmeler, sanatçı için oldukça önemlidir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, İttihat ve Terakki Yönetimi ve Sultan V. Mehmed'in başa geçmesi sonucunda, Zonaro'nun saray ressamlığı da bitmiştir. Saray ressamlığının bittiği Ekim 1909'da kendisine bildirilen Zonaro, 20 Mart 1910 tarihinde ailesiyle birlikte İstanbul'dan ayrılıp İtalya'ya gitmek zorunda kalmıştır.

Zonaro'nun dini konulu eserleri arasındaki meşhur *10 Muharrem* adlı tablosunun ilk etüdlerini, 1899'da Üsküdar'daki Rıfaî Tekkesi'nde yaptığı bilinmektedir. Rıfaîlik köken olarak, Ahmed er-Rıfaî'ye dayanır ve ilk eşi Hatice'den olma Fâtıma ve Zeyneb isimli kızlarının soyundan yürüdüğü kaynaklarda geçer.[58] Kaynaklarda, 512'de (1118) Irak'ın güneyindeki Batâih bölgesinde Ümmüabîde köyünde doğan Ahmed er-Rifâî'nin önce Ebü'l-Fazl Ali el-Vâsıtî'den ve daha sonra dayısı Mansûr el-Batâihî'den hilâfet alması sebebiyle Rifâiyye'nin, Hz. Ali'ye ulaşan iki silsilesi bulunduğu belirtilir[59].

Şiî lideri Razek Han'a hediye edilmek üzere Sultan II. Abdülhamid'in siparişi olduğu bilinen Zonaro'nun *10 Muharrem* tablosu, padişahın tahttan indirilmesi nedeniyle Zonaro'da kalmıştır. 1909'da saray ressamlığı sona eren sanatçı, 1910'da İtalya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Sanatçının yanında İtalya'ya götürdüğü *10 Muharrem* tablosunun uzun yıllar sonra, 2001'de Londra'daki bir müzayededen alınarak Türkiye'ye getirilmiştir. 145 x 258 cm boyutlarındaki tablo, tuval üzerine yağlıboya tekniğinde yapılmıştır ve çerçeveli olarak 190 x 300 cm boyutlarındadır. Hazreti Muhammed'in torunu Hüseyin'in katliamının anıldığı *10 Muharrem* tablosu, sanatçının büyük boyutlu kalabalık figürlü tablolarından

57 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 314-321.

58 Ekrem Işın, *a.g.m.*, s. 326.

59 Mustafa Tahralı, *a.g.m.*, s. 99.

biridir. *10 Muharrem* tablosu için siparişi veren Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Yıldız Sarayı'ndaki Marangozhane-i Hümayun'da rûmi bezemeli çerçeve imal edilmiş olmasına karşılık, II. Abdülhamid tahttan indirildiğinde tablonun henüz bitmemiş olduğu bilinir. Zonaro'nun hatıratında, *10 Muharrem* konusuyla ilgili ilk etüdlerini, Mart 1899'da Rıfaî Tekkesi'nde yaptığı belirtilmiştir. Sanatçının İstanbul'dan ayrılmadan tabloyu yakın dostu Enver Paşa aracılığıyla İttihat ve Terakki Partisi'ne satmak istemiş olduğunu, ancak ödenek bulunamadığından satışın gerçekleşmediğini bilinmektedir[60]. Sanatçının İtalya'ya götürdüğü tablo, vefatından sonra Elisa'ya ve sonrasında kızları Mafalda'ya intikal etmiştir. II. Dünya savaşı sırasında diğer tablolarla birlikte Floransa'da bir müze deposunda korunan tablo, savaş sonrasında Mafalda tarafından Faustino'nın borçlarını ödeyebilmek için Milano'da satılmıştır. Milano, San Remo, Cantu, Florence, Milano ve Londra'da dolaşan eser, 2001'de Londra'da yapılan müzayede sonucunda satın alınarak Türkiye'ye getirilmiştir[61]. Erol Makzume Koleksiyonu'nda olan *10 Muharrem* adlı eser, Türkiye'de İstanbul Modern'de sergilenmektedir.

Sanatçının 10 muharrem tablosu için yapmış olduğu çeşitli etüdler vardır. Pera Mezat Müzayedecilik tarafından İstanbul'da 11 Nisan 2015 tarihinde yapılan Yıldırım Mayruk Anılar Müzayedesi"[62] kapsamında satılan eserlerden birisi de Fausto Zonaro'nun *Dervişler* tablosudur ve müzayedenin en pahalı eseri olmuştur.

Zonaro'nun hatıralarının yer aldığı kitapta, sanatçının yanında İtalya'ya götürdüğü *Rufai Dervişleri* ve *10 Muharrem* tablolarının, İtalya'da 1911 yılında açtığı sergide yer aldığı bilgisi vardır ve büyük ilgi çeken bu tablolarla ilgili İtalyan basınında çıkan yazılar da kitaba eklenmiştir. 1911'de İtalya'da Milli Tiyatro'da sergi açan sanatçı, 18 Mayıs 1911 tarihli *Patria* gazetesinin ilk sayfasında kralın resmi ile kendi eseri olan *Zikreden Dervişler* tablosu ile birlikte sergi ile ilgili yazının yer aldığını belirtmiştir. 18 Mayıs 1911 tarihli *Patria*'da "Kralımız" başlıklı yazıda, Zonaro'nun Güzel Sanatlar Sergisi jürisi tarafından reddedilen eserleriyle kişisel olarak Millî Tiyatro'da açtığı Doğu konulu çalışmalar ve tablolar sergisini, Kral III. Vittorio Emanuele'nin bizzat gezdiği ve dürüst sanatçıya hayranlıkların ifade edildiği sergi defterine imza attığı da yazılmıştır[63]. 16 Mayıs 1911 tarihli *La*

60 Erol Makzume, *a.g.m.*, s. 64; Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 87.

61 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 93.

62 *Yıldırım Mayruk Anılar Özel Koleksiyon Müzayedesi*, Pera Müzayede, İstanbul 2015.

63 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 370-371.

Capitale'de "Kral, Zonaro Sergisinde" başlıklı yazıda, Milli Tiyatro'nun giriş salonundaki serginin ikinci salonunda *Rufai Dervişleri* ve *10 Muharrem* tablolarının yer aldığı ve Kralın bu eserler için Zonaro'dan açıklamalar istediği de yazılmıştır[64]. 31 Mayıs 1911 tarihli *Popolo Romano*'da da Majesteleri Ana Kraliçe'nin Zonaro'nun sergisini gezdiği ve daha önce hükümdarın el yazısıyla onurlandırdığı sergi defterini imzaladığı bildirilmiştir[65].

Zonaro'nun sergisi ve eserleri ile ilgili oldukça geniş değerlendirmeler ve tanıtımın yapıldığı Mayıs 1911'de *La Capitole*'de yayımlanan Renato Fioretti'nin "Fausto Zonaro'nun Cevabı" başlıklı yazısında, ünlü oryantalist ressam Fausto Zonaro'nun Doğu konulu tablo ve çalışmalarını Milli Tiyatro'nun giriş salonunda ücretsiz bir sergiyle halka sunduğu ve sanatçının Valle Giulia Sarayı'ndaki Güzel Sanatlar Sergisi'ne önce resmen davet edilip, sonrasında eserlerinin geri çevrildiği için sergi jürisine eleştiri yapılmıştır. Sanatçının birçok hükümdarın galerini zenginleştirdiği, İstanbul'un nezih salonlarında eserleri olduğu ve özellikle "… insan resmi yapmaya karşı İslami hurafeleri alt edebilmiş, bir sanat yolu açabilmiş" olan sanatçının Padişahın ressamı olduğu vurgulanmıştır. Fioretti, Zonaro'nun bu hakarete bir sergiyle cevap verdiği, Valle Giulia'daki Güzel Sanatlar Sergisi'ne girememiş eserleri ve diğer eserleriyle açtığı sergide, *Enver Bey'in Portresi* ve Peygamber'in torununun anılışı konulu *10 Muharrem* gibi büyük tablolarının ayrı salonlarda sergilenmesini istediğini belirtmiştir. Sanatçının izlenim ve etütlerinden oluşan ve yazarın "Doğu'ya açılan otuz pencere" olarak nitelendirdiği otuz panosu ile Boğaz kıyıları ve Yıldız Koruluğu'ndan iki kar manzarasına övgüler yapmıştır. *Enver Bey'in Portresi* ve *10 Muharrem* tablolarının sergide üçüncü bölmede sergilendiğini ve bu iki eserin de Güzel Sanatlar Sergisi'nden çevrilen eserler olduğunu eleştirmiştir. Binbaşı üniformalı Enver Bey'in yakışıklı bir Türk genci olduğunu, fonda askerler sıralandığını ve 1908'deki İstanbul sokaklarındaki çatışmaları akla getirdiğini ve ayaklanmayı bastırma havası taşıdığını ve eserin bir portreden çok, hayatın bir parçası ve bir trajedi anı olduğu değerlendirmesini yapmıştır[66].

64 Majesteleri Kral, Millî Tiyatro giriş salonundaki sergiye yanında başyaverleri General Brusati, General Piacentini, Binbaşı Camicia ve Binbaşı Selbi ile birlikte bu sergiyi gezmiş ve onları Zonaro, eşi ve büyük oğluyla birlikte karşılamıştır. Kral, daha önce ziyaret ettiği İstanbul'da Zonaro'yu İstanbul'daki konağında da ziyaret etmiştir. Bu sergide, Boğaziçi ve Yıldız Köşkü koruluğundan bazı görüntüler ile *Rufai Dervişleri*, *10 Muharrem*, Sultan Abdülhamid portresi, Mahmud Şevket Paşa ve Enver Paşa portrelerini incelediği, Zonaro'yu başarılı sergisi nedeniyle kutladığı ve Kont De Gubarnatis tarafından Zonaro çiftine armağan edilen sergi defterini imzaladığı kaydedilmiştir. Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 372.

65 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 373.

66 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 374-377.

Fioretti, Muhammed'in torunu Hüseyin'in katliamının anıldığı *10 Muharrem* tablosu için ortadaki figürün müminlere acı şehadet olayını anlatan Derviş Razık Han olduğu ve çevresinde gürleyen taraftarlar arasında sakin bir edayla korkunç olayı anlattığını yazmıştır. Ayrıca, tablo için güzel bir değerlendirme yapmıştır.

"Ürpertici karanlığı sadece isli meşaleler aydınlatıyor. Titrek kırmızı ışık altında sahne korku verici. Bağnazlar, zincirlerle kendilerini dövüyor, kılıçla boğazlarını doğruyor, kan damlayan palayı alınlarına vuruyor, ortak bir acı, ortak bir taraftarlık duygusuyla parçalanıyor, kıvranıyorlar; çevrelerinde homurdanan ve umutsuzca göğüslerini döven kalabalıkla. Bu tablonun etkisi de sözle anlatılamaz. Olayın hikayesini anlatan hocanın müthiş sakinliğiyle, neden olduğu taşkın öfke arasındaki tezat, z bırakan bir heyecan yaratıyor. Gösterileri gözleriyle görmüş olanların, ressamın olayı olağanüstü gerçekliğiyle resmettiğini söylediklerini işittim."[67]

21 Mayıs 1911 tarihli *Roma*'da "Millî Tiyatro'da Zonaro Sergisi" başlıklı yazıda da *Boğaz Kıyısında Çam Ağaçları*, *Haliç*, *Güneş D oğarken*, *Mezarlık çeşmesi*, *Beyaz Yelken* ve Enver Bey tablolarından bahseden yazar, kendisine sergiyi gezdiren ve eserleri hakkında bilgilendirme yapan Zonaro'nun hiçbir yayında kullanılmamış son eseri için şu açıklama ve değerlendirmeyi yapmıştır:

"… Fausto Zonaro beni hiçbir yayında kullanılmamış son eserinin önüne götürmek için sabırsızlanıyordu. Bu *Fanatismo* adlı tabloydu; 10 Muharrem gecesi İstanbul'da Valide Han'da Acemlerin, Fatıma'nın Kerbela Ovası'nda öldürülmüş olan bahtsız evladı Hüseyin'in şehit edilişini anma ve bu günahın kefaretini ödeme amaçlı dinsel törenler resmedilmişti. Korkunç gecede, reçineli meşalelerin kızıl ışığı altında merasimi yöneten hocanın etrafında başları açık duran yüzlerce binlerce adam; sağ ellerinde uzun palalar, bunlarla başlarının dersini kesip boyunlarından omuzlarına, çıplak sırtlarına sürüyorlardı durmadan. Sanatçı mutlu ve gülümseyerek, tatlı Cannareggio şivesiyle, Fatıma'nın oğlu, Muhammed'in torunu Hüseyin'in acıklı öyküsünü anlatırken, ben, korkunç törenin görülmemiş dehşetine kapılmış, uzun süre ve sessiz, Zonaro'nun büyük eserine dalıp kalıyorum."[68]

Zonaro'nun hatıralarının yazılı olduğu kitapta, 22 Mayıs 1911 tarihli *Tribuna*'da "Ressam Zonaro'nun Sergisi" başlıklı yazısında, Millî Tiyatro'da açılışına Kralın

67 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 377.

68 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 379.

katıldığı ve halkın da büyük beğenisini çeken serginin o gün saat 16'da kapanması planlanmış olmasına karşılık, halkın büyük ilgisiyle 30 Mayıs'a kadar serginin uzatıldığı haberine de yer verilmiştir. Ayrıca, 2 Haziran 1911 tarihli *Il Giornale*'de "Zonaro Sergisinin Kapanışı ve Prof. Magni'nin Konferansı" başlıklı yazısı da vardır[69].

Mezarlık, Fausto Zonaro

Sanatçı, sergi nedeniyle epey tablosunun alıcı bulduğunu belirttiği hatıralarında, son olarak yeni bir çalışma hayatına başlayacağı ve yuva arayışıyla Napoli çevresinde, Toskana'da ve Venedik'te gezip son olarak San Remo'ya yerleştiğini ve artık hep burada kalacağını yazarak 2 Ağustos 1924 tarihini yazdığı hatıratına son vermiştir[70].

Sanatçının açmış olduğu sergilere ait eser listelerinde çok sayıda Üsküdar, Salacak, Kız Kulesi peyzajları yanı sıra dervişresimleri ile ilgili isimler vardır. 1906'da Circola Filarmonico Artistico (Filarmoni ve Sanat Kulübü) sergisinde suluboya eserleri arasında Üsküdar ve Salacak peyzajları ile *Rufai Dervişi* (Milano Ulusal Güzel Sanatlar Sergisi'ndeki tablonun kopyası, *Ayin Yapan Dervişler*); 1908-1909'da İstanbul'da ev-atölye olarak kullandığı Akaretler 50 numaradaki atölyesinde açtığı son sergisindeki eserlerinin listesinde, Üsküdar, Salacak, Kız Kulesi, Anadoluhisarı peyzajları ile *Rufai Dervişleri*,

69 Fausto Zonaro, *a.g.e.*, s. 380-381.

70 Fausto Zonaro, *a.g.e.* s. 381-382.

Rufai Dervişleri (Grup), *Ney Çalan Derviş*, *Dua Eden Derviş*, *Rufai Dervişi (Etüd)*, *Derviş* resimleri isimleri yer almaktadır. Zonaro'nun İtalya'ya yerleştiği süreçte, 1912'deki sergi listesinden, *Derviş Grubu*, *Derviş Etüdü*, *Ney Çalan Derviş*, *Rufai Dervişler* isimli eserleri; Şubat/Mart 1918'de Cenova'da açtığı Dal Bosforo Al Capo Faro isimli serginin listesinden, *10 Muharrem Etüdü*, *10 Muharrem*, *Ney Çalan Derviş*, *Bağrışan Rufai Dervişler* adlı tabloları ile 1919'da Milano'da açtığı Il Bosforo-La Riviera Kişisel Sergisi listesinden de *Üsküdar'da Ayin Yapan Dervişler*, *Dua Edenler*, *Rufai Dervişler*, *10 Muharrem* isimli eserleri ve Üsküdar, Salacak, Kız Kulesi peyzajları olduğu anlaşılır.[71] Elisa Zonaro'nun hesap defterindeki kayıtlardan 1907 yılında pastel kopya *Ney Çalan Derviş* ve *Derviş Kafası resimlerinin* Adolphe Thalasso'ya, *Yaşlı Derviş Kafası* resminin Bayan Auber'e ve 1912'de San Remo'da satılan tabloları listesinden de *Zikreden Dervişler* ve *Ney Üfleyen Derviş* resimlerinin Bay Brodie'ye; *Dörtlü Derviş Grubu*'nun da Bay Roberto Marsaglia'ya satıldığı bilgilerine ulaşılabilmektedir[72].

Sonuç

İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid zamanında saray ressamı olan İtalyan asıllı oryantalist ressam Fausto Zonaro, İstanbul'u ve buradaki yaşantıyı resimlerine aktarmıştır. Pitoresk kent görünümleri arasında, izlenimci nitelikte resimlerine aktardığı Üsküdar ve yakın çevresinden görünümler sunan peyzajları, doğa, mimarlık örnekleri ve gündelik yaşamdan kesitler aktarırlar. Sanatçının Üsküdar ile bağlantısı sadece resimleri açısından doğa ve mimarisiyle güzellikler sunmasıyla sınırlı değildir. Tarih öncesinden günümüze kadar değişik topluluklara, kültürlere ev sahipliği yapan ve değişik inançların görülmüş olduğu tarihi Üsküdar'da, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında kendisinin de bizzat gözlemleme şansı bulduğu dini törenler de ilgisini çekmiştir. Rufai/Rifaî/Rıfaî Âsitanesi/Tekkesi başta olmak üzere, Rıfailiğin İstanbul'daki en büyük merkezi olan Üsküdar'daki meşhur Rıfaî dervişleri ve zikir ayinleri, sanatçının eserlerine ilham kaynağı olmuştur. Bu tarikatın ve zikir ayinlerinin ünü, Avrupa ülkelerine yayılmış ve bu ayinleri izlemek için gelen gezginler ve sanatçılar arasında Zonaro da yerini almıştır. 1924'te yazdığı hatıratında da kaydettiği gibi, onun derviş resimlerinin

71 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 356-363.

72 Osman Öndeş-Erol Makzume, *a.g.e.*, s. 139, 142.

temeli, Üsküdar'dır. *Haykıran Dervişler* resimleri, Rıfaî dervişleri ve onların zikir ayinlerinden görünüm sunmaktadır. *Rufai Dervişleri*/*Haykıran Dervişler* resimleri gibi büyük boyutlu*10 Muharrem* tablosu ve eskizleri de sanatçının dervişleri betimlediği eserlerindendir. Sanatçının izlenimci nitelikteki ışıklı ve renkli Üsküdar peyzajları yanında, figür ve portre çalışmalarının başarılı örnekleri arasındaki bu tabloları, onun iyi bir araştırmacı, belgelemeci yanını da ortaya koymaktadır. Her Perşembe Üsküdar'a gidip tekkelerinde Rıfaî dervişlerinin ayinlerini izleyen sanatçı, şeyh ve dervişlerinin kendisine modellik etmesini de sağlamıştır. Sanatçı, çektiği fotoğraflar ve satın aldığı gerçek derviş kıyafetleri ve aksesuarları ve yerinde yaptığı bizzat gözlemleriyle kompozisyonlarındaki sahnelerin gerçekçilik etkisini arttırmıştır. Sanatçı, İstanbul'da bulunduğu süreçteki bayram, düğün, eğlence, gelenek-görenek, dini törenler, askeri törenler gibi gündelik, sosyal ve toplumsal olayları da betimleyerek Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki durumunu her yönüyle görselleştirmiştir.

Kültür ve sanat şehri olarak anılan Üsküdar, dini yapılar açısından da zengin bir yerleşmedir. Rıfaîliğin İstanbul'daki en önemli merkezi durumundaki Üsküdar ve buradaki tekkeleri, sanatçının eserlerine konu olmuştur. Yapının mimarisi ve iç dekorasyonunun bir kısmı, Zonaro'nun resimlerinde tespit edilebilmektedir. Sanatçının şeyh, dervişler, müridler ve izleyenleri ile birlikte resimlerine aktardığı zikir ayinlerinde betimlenen mekân, günümüze ulaşmayan Rıfaî Âsitanesi'nin tevhidhane bölümünü de belgelediği için ayrıca önem kazanmaktadır.

Üsküdarlı Ebrûcu Mustafa Düzgünman'ın Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonunda Bulunan İmzalı Eserleri

UĞUR TAŞATAN
Araştırmacı

Giriş

Kâğıdın icadı sonrası doğup gelişen kitap sanatları içerisinde hiç kuşkusuz en dikkat çekenlerinden biri ebrû sanatıdır. Ulaşılabilmiş en eski örnekleri 15. yüzyılın sonuna tarihlenen bu sanat, bir anlamda suya yazı yazmak olup tabiattan elde edilen malzemelerle, yine tabiatta var olan ya da var olması muhtemel olan desenlerin kâğıda aktarılması suretiyle gerçekleştirilir. Nerede ortaya çıktığı tam olarak bilinemese de eldeki verilerden hareketle, Asya topraklarında doğup, İran ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya ve oradan da Amerika'ya yayılmış olsa gerektir.

Ebrû, kıvamı arttırılmış su üzerine serpilen ya da damlatılan boyalara şekil vermek suretiyle bezenmiş kâğıt ve bu tarz kâğıtları hazırlama sanatıdır. Suyun yoğunluğunu arttırmak için bitkisel kökenli kıvam arttırıcılar kullanılır. Boyalar ise içlerine öd eklenmiş madeni esaslı toz boyalardır. At kılından yapılan fırçalarla serpilen desenlerin ya da bizle damlatılan boyalara şekil verdikten sonra ortaya çıkan desenlerin kâğıda alınması tekniğine ve bu teknikle yapılmış kâğıtlara ebrû denilmektedir.

Türklerin İslâm'la müşerref olmasından sonra doğup gelişen Türk-İslâm geleneğinin ve bu geleneğin sanata yansımasının izleri hiç kuşkusuz ebrû sanatında da görülmektedir. Bu yansımalar diğer milletlerin ebrûlarından farklı olarak Türk ebrûsu kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sebeple, Türk ebrûsu suyun üzerine yapılan renkli ve güzel şekillerle kâğıt boyamaktan ibaret değildir

Mustafa Düzgünman "Ya Hazret-i Pîr Sultan Aziz Mahmud Hüdayi" levhasının önünde. (T. Alparslan Babaoğlu, *Hocam Mustafa Düzgünman*, İstanbul 2020, s.166)

ve derûnunda "oluş"a dair ipuçları barındırır. İnsan, su ve topraktan yaratılmıştır. Ebrû da su ve topraktan elde edilen malzemelerle yapılır. Yaratılmış tüm mahlûklar birbirlerinden farklıdır, aynı şekilde her bir ebrû da bir diğerinden farklıdır.

Usta-çırak eğitim metodunun ve bu metodun doğal sonucu olan meşk usûlü öğretim sisteminin mükemmelen uygulanışı, ebrû sanatının bugüne kadar aslını muhafaza edebilmesini sağlamıştır. Her devirde "kâmil" bir "usta" ve bu ustadan sanatı edebiyle, örfüyle, ahlâkıyla almayı başarmış bir "çırak" vesilesiyle günümüze ulaşan bu sanat, kendine özgü teknik ve felsefesiyle modern zaman insanının ilgisini çekmektedir.

Sanatkârların yaptıkları ebrûların üstüne imza atması geleneği Mustafa Düzgünman ile başladığından tarihimizdeki ebrûcularla alakalı kesin bilgilere erişmek zordur. Tarihte yaşamış, isimlerini bildiğimiz ebrû sanatkârlarının sayısı oldukça azdır. Ebrûcular eserlerine imza atmadığı gibi İstanbul'dan ebrûyu kendi memleketlerine taşıyan seyyahlar da notlarında bu ebrûların kimler tarafından yapıldığını yazmamışlardır. İsmini bildiğimiz en eski ebrûcu 1608 yılından önce vefat eden Şebek Mehmed Efendi'dir ve sadece 3 adet ebrûsu günümüze ulaşmıştır. 1590-1700 yılları arasında yaşamış La'lî Mehmed Fenâyî Efendi'nin ise günümüzde bilinen herhangi bir eseri yoktur. 18. Yüzyılda yaşamış Hatip Mehmed Efendi (Ö. 1773) hatip ebrûlarına ismini vererek günümüz ebrûculuğunu etkileyecek kadar önemli eserler vermiş usta bir sanatkârdır. Buharalı Şeyh Sadık Efendi (Ö. 1846) oğulları İbrahim Edhem Efendi (D. 1829 Ö. 1904) ve Mehmed Salih Efendi (Ö. ?) unutulmaya yüz tutan ebrû sanatının tekrar hayat bulmasını sağlamışlardır. Özellikle Edhem Efendi yaptığı ebrûlar ve yetiştirdiği talebelerle bu sanatın yeniden kök salmasına vesile olmuştur. Edhem Efendi'nin

talebelerinden Sami Efendi (D. 1838 Ö. 1912), Aziz Efendi (D. 1872 Ö. 1934) ve Abdülkadir Kadri Efendi (D. 1875 Ö. 1942) bu sanatı meslek edinmemiş olsalar da bir diğer talebesi üstad Necmeddin Okyay (D. 1883 Ö. 1976) sayesinde ebrûda yeni bir çığır başlamıştır. Çiçekli ebrû ve yazılı akkase ebrû Okyay'ın icadıdır. Sanatı kimden öğrendiği bilinmeyen Bekir Efendi (Ö. ?) ile Necmeddin Okyay'ın talebeleri Süheyl Ünver (D. 1898 Ö. 1986), Sami Necmeddin (D. 1911 Ö. 1933) ve Sacid Okyay (D. 1915 Ö. 1999) ebrûya hizmet etmiş isimlerdir. Tebliğimizin de konusu olan Mustafa Düzgünman ise kuşkusuz hocası Necmeddin Okyay'dan teslim aldığı ebrû bayrağını gelecek nesle aktaran en önemli isimdir.

Mustafa Düzgünman: Hayatı ve Sanatı

Türk ebrûsunun usta sanatkârı Mustafa Düzgünman, 09.02.1920 tarihinde Üsküdar'da bugünkü adı Sultantepe Mahallesi olan Hâce Hesnâ Hâtun Mahallesi'nde doğmuştur. Babası, attarlığın yanında Aziz Mahmud Hüdayî Camii imamı Saim Efendi; annesi, Necmeddin Okyay'ın kız kardeşinin kızı Emine Şükriye Hanım'dır.

Yaşadığı muhit gereği sanatla hep iç içe olan Düzgünman'ı büyük dayısı Necmeddin Okyay; kendisinin de hocalık yaptığı Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyînat Şubesi'nin Kadîm Cilt ve Ebrû bölümüne, 1938 yılında, kaydettirir ve Düzgünman burada 3 yıl müddetince klasik cilt ve ebrû yapımını öğrenir.

15 Mayıs 1952 tarihinde Süheyla Hanım'la evlenmiş; bu evlilikten 1953'te Ali Haydar isimli bir oğlu, 1962 yılında ise Yasemin isimli bir kızı dünyaya gelmiştir. Mustafa Düzgünman'ın büyük bir ebrûcu, usta bir sanatkâr oluşunda doğuştan gelen yeteneği, çevresinden edindiği birikim ve hocalarından öğrendiklerinin yanında hiç kuşkusuz Süheyla Düzgünman'ın da büyük bir payı vardır.

30 Ocak 1954'te Düzgünman, kendisinin tasavvufî yönünü şekillendiren ve Azîz Mahmûd Hüdâyî türbedârı olan Eşref Ede'nin vefatı üzerine, babasının imam ve hatîbi olması sebebiyle, mânen ve maddeten bağlı oldu Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye, 12 Şubat 1954 tarihinde, Necmeddin Okyay'ın vesilesiyle, türbedâr olur ve bu vazife 26 sene devam eder. Bu süreçte Düzgünman, gönül bağının da etkisiyle, her türlü küçük onarımları üstlenmiş, türbedârlıktan aldığı aylığı dahi türbenin ihtiyaçları için harcamıştır.

1967 yılına ait serginin broşürü (İsmaile ve Uğur Taşatan Arşivi)

"Mustafa" imzalı papatya ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 81 numaralı görsel)

1940'tan 1990'a kadar 50 yıl boyunca teknesi hep açıktır. Senelerce herhangi bir talibi ve takdir edeni olmamasına rağmen ebrû yapmaktan vazgeçmemiş, ilk defa, Uğur Derman'ın teşebbüsü ile 1958 yılında Beyazıt Kütüphanesi'ne 300'den fazla ebrûsunu, kâğıt ve malzeme fiyatına satmıştır. Hayatı boyunca hep maliyetine satışlar yapan Düzgünman'ın tek gayesi, bu sanatın unutulmaması ve yaygınlaşması olmuştur.

1967 yılında Galatasaray Yapı Kredi Bankası Kâzım Taşkent Galerisi'nde açılan ebrû ve tespih sergisi, kendisi ve ebrû için bir dönüm noktası teşkil eder. Bu sergi vesilesiyle çekilen 15 dakikalık ebrû filmi, sinemalarda kültür hizmeti olarak iki sene boyunca gösterilmiş; bu sayede ebrû ve Düzgünman tanınır olmuştur. Bu sergiyi yurt içi ve yurt dışında açılan birçok sergi izler. TRT, çeşitli vesilelerle kendisiyle ve ebrûyla ilgili belgeseller yaparak yayımlar; *Sanat Dünyamız, Antika, Türkiyemiz, İlgi, Turing, Argos* gibi zamanın önemli dergilerinde kendisiyle yapılan röportajlara yer verilir.

1967 yılında açılan bu sergi, Batı dünyasında da karşılık bulur. 1972 yılında Robert Arndt isimli bir gazeteci Düzgünman'ı ziyaret etmiş, bu ziyaret Aramco World Magazine isimli dergide yayımlamıştır. Amerikalı ebrûcular Norma Rubowitz ve Christopher Weimann ile Marbling A History and A Bibliography" isimli eserin yazarı Jane Pheobe Easton Düzgünman'ı ziyaret etmişlerdir.

1 Ocak 1987 tarihinde yayın hayatına başlayan Ink&Gall isimli, Amerika menşeli ebrû dergisi; ilk sayısının kapağında Düzgünman'ın 1976 yılı yapımı bir menekşe ebrûsuna yer vermiştir. Bu ebrû sanatkârın tespit ettiğimiz imzalı en eski eseridir.

"Mustafa" imzalı papatya-kasımpatı buketi ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 1 numaralı cilbent 51 numaralı görsel)

Ebrû usta-çırak ilişkisi içerisinde, meşk usulüyle öğrenilen bir sanat olduğu için Düzgünman hocası Necmeddin Okyay'ı taklit ederek ebrû yapmış ve hocasının ebrûya kazandırdığı lale, karanfil, menekşe, sümbül, gelincik gibi yarı üsluplaştırılmış çiçek şekillerine papatyayı eklemiştir. Ayrıca papatyanın çiçeklerini beyaz yerine renkli yaparak kasımpatı, sümbülün de yapraklarını değiştirerek leylak ebrûsu yapmıştır.

Mustafa Düzgünman aynı zamanda karşılaştığı problemlere edindiği tecrübeler neticesinde çözümler de üretebilen bir ebrûcudur. Zeminde oluşan beyaz boşlukları kapatmak için tekneye atılan ilk veya sonra atılan ilk birkaç boyanın taranıp diğer boyaların battal öbekleri halinde atılması suretiyle yapılan battal çeşidi, kendi ismiyle Düzgünman battalı olarak isimlendirilir.

Düzgünman; ebrû konusunda klasik anlayışa oldukça bağlı, tavizsiz bir tutum izleyen ve modern uygulamalara iltifat etmeyen bir sanatkârdır. Yerine göre sertleşen mizacı sebebiyle uydurma işler yapanlara müsamaha göstermemiştir.

"Mustafa" imzalı leylak ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 1 numaralı cilbent 50 numaralı görsel)

Klasiğe uygun geliştirmelere açık, mesnedsiz yeniliklere kapalı bir sanat anlayışına sahiptir. Ebrûnun tekniğini zorlamayı, malzemesini değiştirmeyi, kadim tarzı hazmetmeden yenilik peşinde koşmayı bu sanatın kutsiyetini ihlal etmek olarak görmüştür. Bir röportajında ebrûnun modernleştirilmesi konusunda şunları söyler:

"*Sanatın tarihi karakterini bozmadan çalışmak gereklidir. ...Bizim gayemiz, ebrûnun bozulmadan, dejenere edilmeden ileriki nesillere intikal etmesidir. Her gelen bir tarafını bozarsa ileriye ne kalacak?*"

Bir röportajda kendisine, ebrûda yaldız kullanılması hakkında ne düşündüğü sorulunca, *"Ben buna yenilik sevdası derim. Bana göre geleneksel ebrû san'atında yeri yoktur.* şeklinde cevap vermiştir.

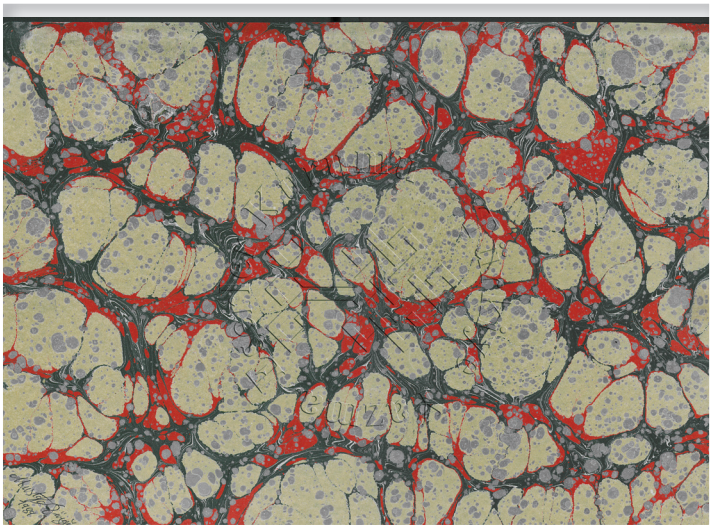

"Mustafa Düzgünman 1989" imzalı Düzgünman battalı. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 75 numaralı görsel)

Ebrûda yeniliğin doğal seyrinde olması gerektiğini ise şu sözlerle ifade eder:

"Ebrû san'atı renkleriyle, değişik şekilleriyle, güzellikleriyle

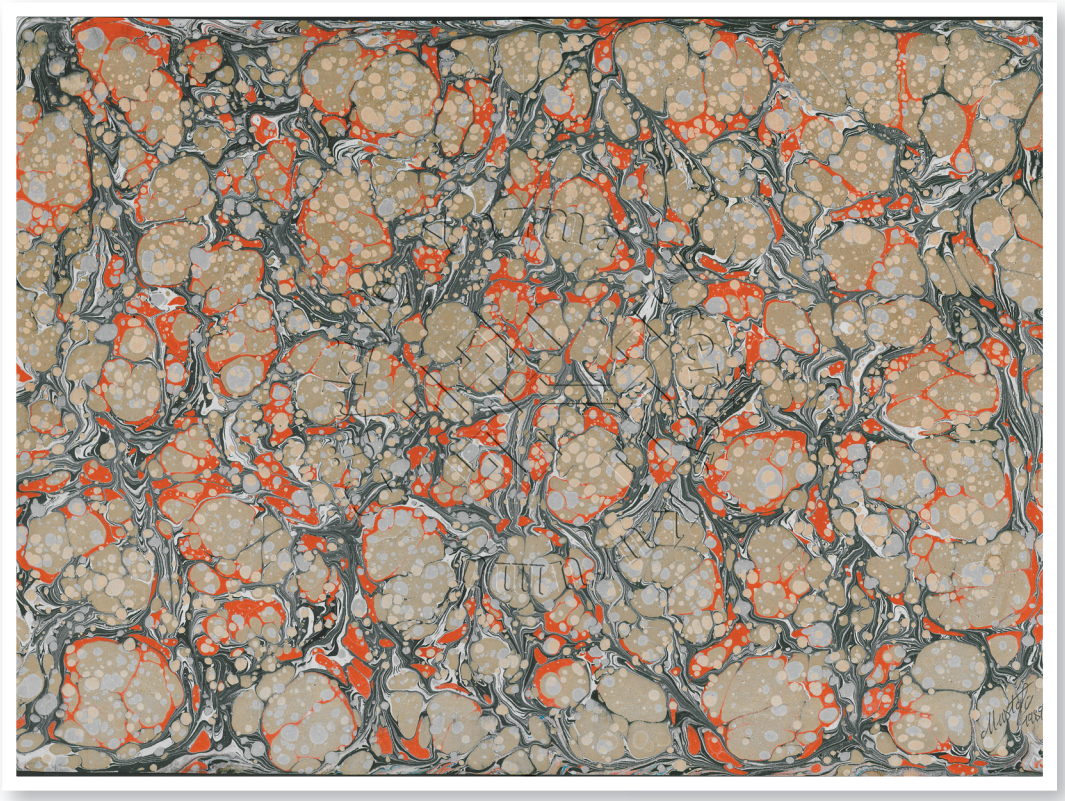

"Mustafa 1989" imzalı Düzgünman battalı. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 76 numaralı görsel)

tükenmeyen bir hazine gibidir. Sonu yoktur. Kendi karakterini bozmadan tekâmülünü yapmaktadır."

"…Şimdi zamanımızda resme kayan bir ebrû anlayışı görüyoruz. Onlara bakıldığı zaman bir yağlı boya manzarası, tablosu gibi bir his oluyor. Ebrûnun dışına çıkıyor. Aslında onlar da ebrûdan yapıyorlar ama bakıldığı zaman artık manzara hissini veriyor, yağlıboya hissini veriyor. Biz buna pek Türk ebrûsu falan diyemeyiz. Çağdaş ebrû diyebilirler, yoksa san'atlı şey, takdir ederim ama Türk ebrûsu denmez. Onlar modernizasyon yahut çağdaş ebrû ismiyle yürütebilirler. Bizim ebrûmuz karakterini bozmamalıdır hiç."

En büyük ideali hocası Okyay'dan devraldığı bu sanatı aslına sadık kalarak, karakterini bozmadan, kendi içinde tekâmül etmesini sağlayarak sürdürmek ve gelecek kuşaklara aktarmak olan Düzgünman; her fırsatta Türk ebrûsunun bir geleneği olduğunu ve bunun muhafaza edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, yapılan ebrûlar geleneklerine bağlı işler yapan hattat ve mücellitler tarafından kullanılıyorsa

"Mustafa" imzalı serpmeli bülbülyuvası ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 82 numaralı görsel)

geleneklere uygun demektir. Gerçekten de Düzgünman'ın ebrûları, Beyazıt ve Süleymaniye Kütüphanelerince satın alınarak, eski eser onarımlarında kullanılmıştır.

Düzgünman çok sanat sahibi anlamına gelen "fünûn" sıfatını fazlasıyla hakeden bir sanatkârdır. Babasının imamlığı sırasında dinî mûsikî ile ilgilenmiş, Azîz Mahmûd Hüdayî Camii'nde yıllar boyunca cuma günleri iç ezan ve teravih namazlarında ilahi okumuştur. Bu alandaki ilk hocası Muzıka-i Hümâyun'da yetiştiği için "Mızıkalı" lakabıyla anılan Hünkâr Müezzinbaşı Hâfız Muhittin Tanık'tır. Aynı zamanda Üsküdar'daki Çarşamba Rifâî Dergâhı şeyhi Hayrullah Tâcettin Yalım Efendi'den klasik formda eserler geçmiş ve Üsküdar Rifâî Âsitânesi şeyhi Hüsnü Sarıer'den de istifade etmiştir. Nota eğitimi olmamasına rağmen makam bilgisi son derece iyi olan Düzgünman, eski usul dümtek metoduyla 24 ilahi ve 1 şarkı bestelemiş, Üsküdar'da kurduğu musıki heyetiyle enderun usulü teravihlere, mevlitlere ve çeşitli dini ayinlere iştirak etmiştir.

Mustafa Düzgünman'ın uğraştığı sanatlardan bir diğeri ciltçiliktir. Eğitim aldığı Güzel Sanatlar Akademisi'nde, Necmeddin Okyay'dan klasik usûl cilt yapımını öğrenmiş, yapmış olduğu ciltler büyük övgü almıştır. Fotoğrafçılıkla da ilgilenmiş, Üsküdarlı fotoğrafçı Cemil Bey'den hem fotoğraf çekmesini hem de çektiği fotoğrafları tab etmesini öğrenmiştir. Dört köşeli bir kutuya monte edilmiş hipermetrop objektiften ibaret fotoğraf makinesiyle bile mükemmel fotoğraflar çektiği bilinmektedir.

Düzgünman; kıymetli tespihler, usta hattatların elinden çıkma levhalar, kendi yapmış olduğu ebrûlar, şemse tarzı ciltler, kutular, çerçeveler ve çeşitli objelerden oluşan önemli bir koleksiyonun da sahibidir.

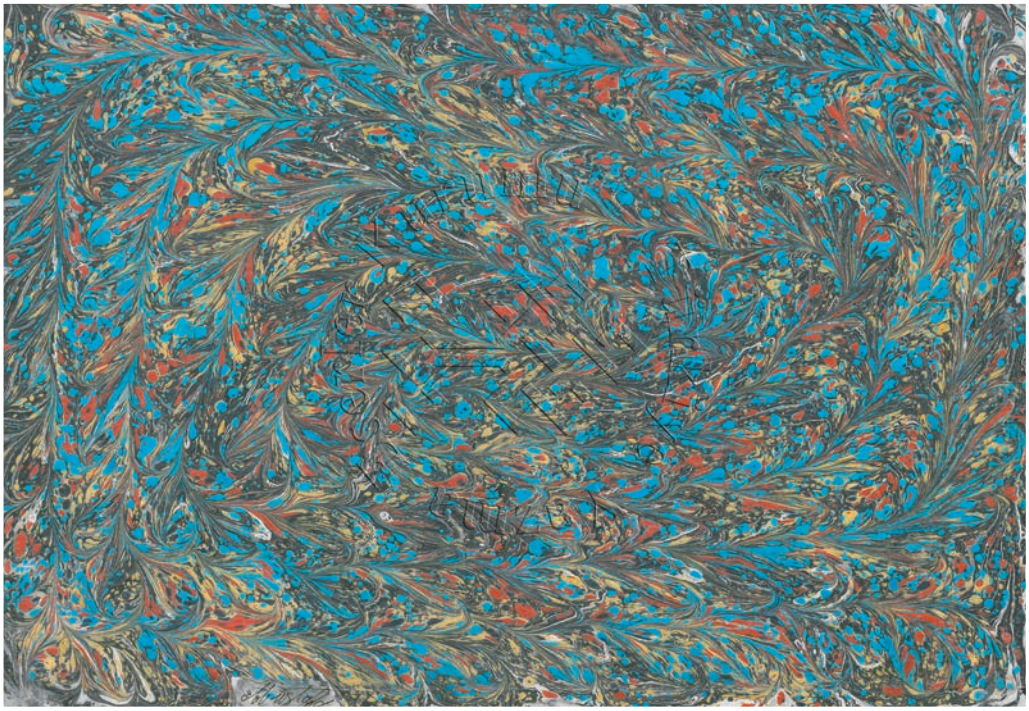

"Mustafa" imzalı, istisnai bir şal ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 16 numaralı görsel)

Çeşitli vesilelerle şiirler yazdığı bilinmektedir. Bunların en ünlüsü ebrûnun tarihinden, kelime anlamına, kullanılan malzemelerden, ebrû çeşitlerine varana kadar ebrû sanatının her şeyini anlattığı *Ebrûnâme* isimli şiiridir. Tasavvufî bir bakışın ürünü olan *Ebrûnâme*'nin son halinde yer almayan, muhtemelen Düzgünman'ın içine sinmediği için değiştirdiği ancak uzunluğunu bilmediğimiz bir süre boyunca yazılı halde karşısında asılı duran bir kıtasına araştırmalarımız sırasında tesadüf ettik. Tarihe not düşmek adına söz konusu dörtlüğün ilk hali ve günümüzdeki halini aşağıda kaydediyoruz.

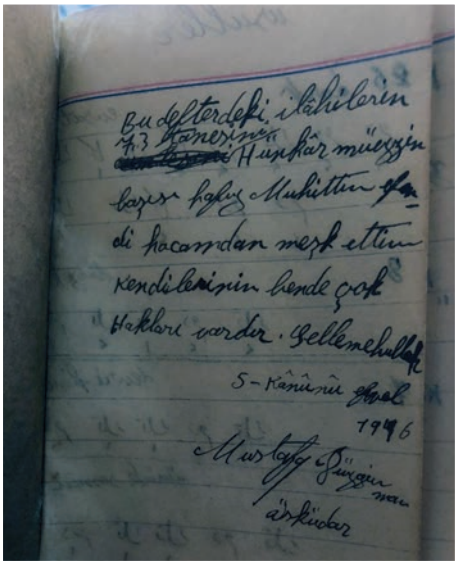

Mustafa Düzgünman'ın not defteri. (Sedat Altınöz koleksiyonu)

Mustafa Düzgünman'ın tesbih, ciltve kıymetli yazı koleksiyonu. (*Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, s. 146)

Bi hududu zevki elvan ebruculuk sanati
Görenleri hayran eder bu nukuşun hikmeti
Herkez bunu zan ider ki basit bir iş imali
Nakkaşa sor nasıl zahir olur bunun sureti.

Dörtlüğün İlk Hali

Bî hududu zevk-i elvan ebruculuk san'âti
Erbâbının nazarında çoktur onun kıymeti
Her varakta sırr-ı cemâl âşikârdır zahidâ
Bu ebrular, bu safâlar hepsi aşkın hikmeti.

Dörtlüğün Son Hali

Haksızlığa tahammül edemeyen, dükkânında bir şey sattığında paket kâğıdının aynısını diğer kefeye koyacak kadar adalet sahibi, fazla karabiber isteyen birine

Mustafa Düzgünman tekne başında çalışırken. (Hususi Arşiv)

durduğu yerde kokusunu kaybedeceğinden daha azını satacak kadar erdemli bir esnaf olan Mustafa Düzgünman'ın yaşayışı hep mana eksenli olmuştur[1]. Eşref Ede'nin sohbetleri neticesinde tasavvufi görüşleri olgunluğa ulaşmış, Onun vefatından sonra karşılaştığı herkeste Eşref Ede'nin özelliklerini aradığı için başka bir mürşide bağlanamamıştır[2]. Bununla beraber arkadaş çevresi, ilgi alanları, uğraştığı sanatlar kendisini manevi olarak beslemiştir. Babasından devralarak ağabeyi ile beraber işlettikleri attar dükkânı, ilim ve sanat ehli pek çok kimsenin uğradığı bir irfan meclisidir[3].

Onun için görünen her şeyin bir de görünmeyen daha derin bir tarafı vardır. Bu sebeple ebrûyu mutlak güzelin tezahürü olarak değerlendirmiştir.

1 Muin Nursen Eriş (ed.), *a.g.e.*, s. 157.

2 Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'ın Üç Sırlı'sı*, s. 34, 53.

3 Bkz. Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attâr Dükkânı*, İstanbul 2006, Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar*, *Ah Üsküdar!*, İstanbul 2002, s. 38-42.; Hasan Eren Ulu, "İrfân Meclisi Olarak Üsküdar'da Bir Attâr Dükkânı", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 26 (2016), s. 141-143.

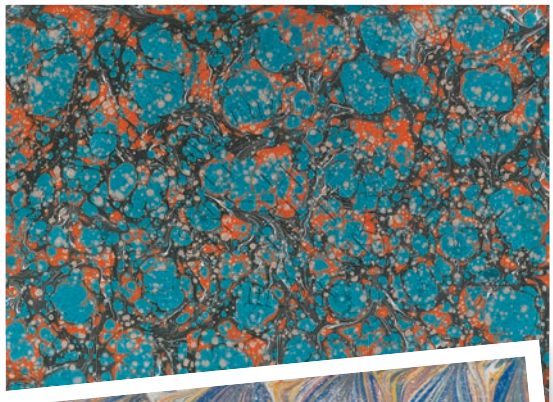

"Mustafa 1989" imzalı, Düzgünman battalı. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 78 numaralı görsel)

"Mustafa" imzalı, gelgit ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 26 numaralı görsel)

"Mustafa" imzalı, şal ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 84 numaralı görsel)

"Mustafa" imzalı, taraklı ebrû. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 27 numaralı görsel)

*"Bil ki manzurun olan dest-i nuk*ūş-ı *Mustafa*
Nusrât-ı Mahmud Hüdâyî himmet-i Âl-*i Abâ"*

Yukarıdaki bu beyit, Düzgünman'ın sanatına da bu mana ekseninden baktığının açık delilidir. Ona göre elinden çıkan her iş Âl-i Abâ ve Mahmud Hüdâyî'nin himmetleriyle meydana gelmiştir[4]. Bu sebeple benlik iddiasında olmamış, kendisinden ziyade eserini ön plana çıkarmayı tercih etmiştir. Bunun neticesinde eserlerine uzun bir süre imza atmamış; ancak kendi ebrûlarıyla başkaları sergi açınca imza atmak zorunda kalmıştır[5].

70 senelik hayatına usta bir ebrûcu, dürüst ve güvenilir bir esnaf, manevi yönü oldukça gelişmiş tasavvuf ehli bir zât, Mahmûd Hüdâyî türbedârı, klasik cilt ustası, müezzinlik eden ve ilâhiler okuyan bir bestekâr, tespih sevdalısı bir koleksiyoner, amatör fotoğrafçı ve şair olmayı sığdıran Düzgünman 12 Eylül 1990 Çarşamba günü vefat etmiştir. Ertesi gün Azîz Mahmûd Hüdâyî Camii'nde kılınan öğle namazından sonra Karacaahmet Kabristanı'na defnedilmiştir.

4 *Mustafa Esat Düzgünman*, s. 185.

5 Alparslan Babaoğlu, *Hocam Mustafa Düzgünman*, İstanbul 2020, s. 103

Vasiyeti üzerine şahsi eşyalarından bir kısmı, bazı ebrû malzemeleri ve 18 adet ebrûsu vefatının ardından ailesi ve öğrencileri tarafından Galata Mevlevihanesi Müzesi'ne bağışlanmıştır.

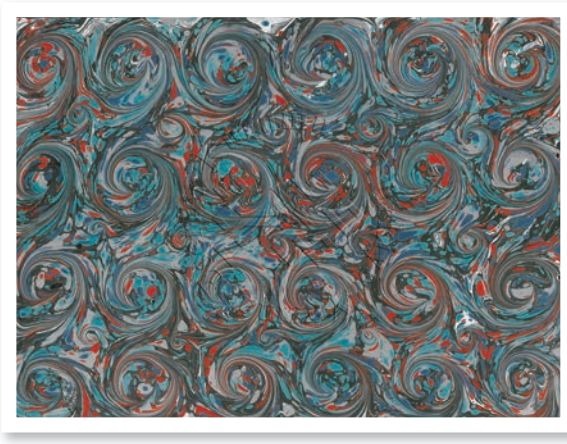

"Mustafa Düzgünman 1990" imzalı, bülbülyuvası ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 106 numaralı görsel)

Değerlendirme

Hayatı boyunca on binlerce ebrû yapmış Düzgünman'ın eserleri bugün yurt içinde ve yurt dışında birçok koleksiyona dağılmış, levha pervazlarında kullanılmış, sanat değeri yüksek kitap ciltlerini süslemiştir. Ebrûlarının yer aldığı koleksiyonlardan birisi de Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonudur. Nusret Hepgül tarafından kazandırılan bu koleksiyon toplam 30 cilbentten oluşmaktadır. 1920-1999 yılları arasında yaşamış Hepgül emekliliğinden sonra amatör ebrûcu, araştırmacı ve koleksiyoner olarak yaşamını sürdürmüştür. Ebrû tarihiyle ilgili araştırmaları, dünyanın birçok ülkesindeki ebrûcular ile olan teması ve Mustafa Düzgünman'a olan hayranlığı ile tanınır. Hepgül tarafından satın alma ve hediye gibi çeşitli yollara edinilmiş bu ebrûların incelenmesi ebrû tarihine ışık tutacaktır.

"Mustafa 1985" imzalı, taraklı yürekli hatip ebrûsu (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 14 numaralı görsel)

Türk ebrû tarihinde eserlerin üzerine imza atma geleneği yoktur. Ne Hatip Mehmed Efendi ne

"Mustafa" imzalı, lale buketi ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 21 numaralı görsel)

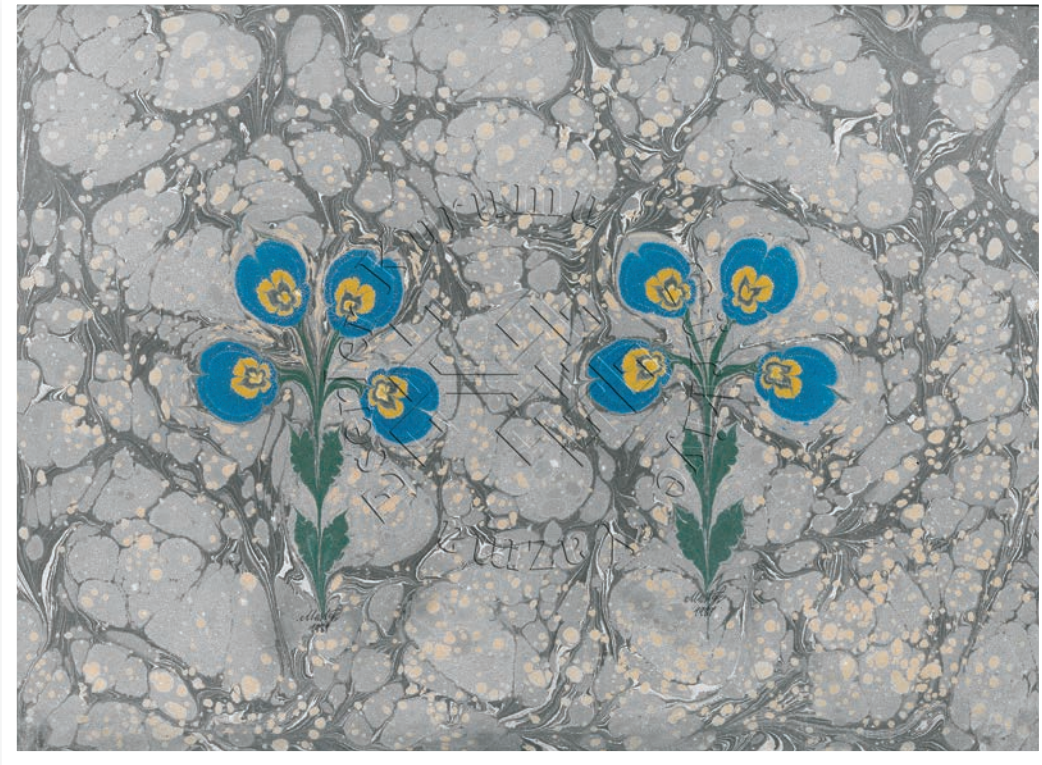

"Mustafa 1989" imzalı, menekşe ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 88 numaralı görsel)

de Necmeddin Okyay ebrûlarının üzerine imza atmıştır. Bu durum eski bir ebrûnun kimin tarafından yapıldığını anlamamızı güçleştirir. Mustafa Düzgünman da uzun yıllar eserlerinin üzerine imza atmamıştır. Ancak elli yıllık ebrûculuğu süresince o kadar karakteristik eserler üretmiştir ki üzerinde imza olmasa dahi bir ebrûnun kendisine ait olup olmadığı çok az yanılma payıyla tahmin edilebilir.

Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonunda yer alan 30 cilbent dolusu ebrûdan 87 tanesi Mustafa Düzgünman'ın imzalı eserleridir. Bu eserler 1, 15 ve 16 numaralı cilbentlerde bulunur. 1 numaralı cilbentte 10 (38, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 50 ve 51 numaralı görseller), 15 numaralı cilbentte 34 (73 ve 75-107 numaralı görseller), 16 numaralı cilbentte 43 adet (8, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 25, 26, 27, 44, 45, 47, 49, 52, 54, 66-76 ve 78-93 numaralı görselller) Düzgünman'a ait imzalı eser mevcuttur.

İmzalı toplam 87 adet ebrûnun 28 adedi battal ebrû, 3 adedi gelgit ebrûsu, 5 adedi şal ebrûsu, 3 adedi taraklı ebrû, 6 adedi bülbülyuvası ebrûsu, 13 adedi hatip ebrûsu ve 29 adedi çiçekli ebrûdur.

"Mustafa 1989" imzalı, karanfil buketi ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 95 numaralı görsel)

1 numaralı cilbentte bulunan 10 adet imzalı ebrûnun 10'unda da "Mustafa" imzası bulunur. Bu ebrûlardan yalnızca 41 numaralı görselde bulunan ve bütün motifleri gösteren hatip ebrûsunda "1988" tarihi mevcuttur. Diğer 9 adet ebrûya tarih atılmamıştır.

15 numaralı cilbentte bulunan 34 adet imzalı ebrûnun 22'sinde "Mustafa" imzası bulunurken 12'sinde "Mustafa Düzgünman" imzası bulunur. "Mustafa" imzası bulunan ebrûların 14 adedinde "1989" tarihi görülmektedir, 8 tanesinde tarih yoktur. "Mustafa Düzgünman" imzası bulunan ebrûlarınsa 2 adedinde "1989" tarihi, 10 adedinde "1990" tarihi mevcuttur.

16 numaralı cilbentte bulunan 43 adet ebrûnun tamamında "Mustafa" imzası bulunur. Bu ebrûların 1 adedinde "1983", 1 adedinde "1984", 3 adedinde "1985", 4 adedinde "1986" tarihi bulunurken, 34 adedinde tarih yoktur.

Neticede toplam 87 ebrûnun 75'i "Mustafa", 12'si ise "Mustafa Düzgünman" şeklinde imzalanmıştır. 1 ebrûda 1983, 1 ebrûda 1984, 3 ebrûda 1985, 4 ebrûda

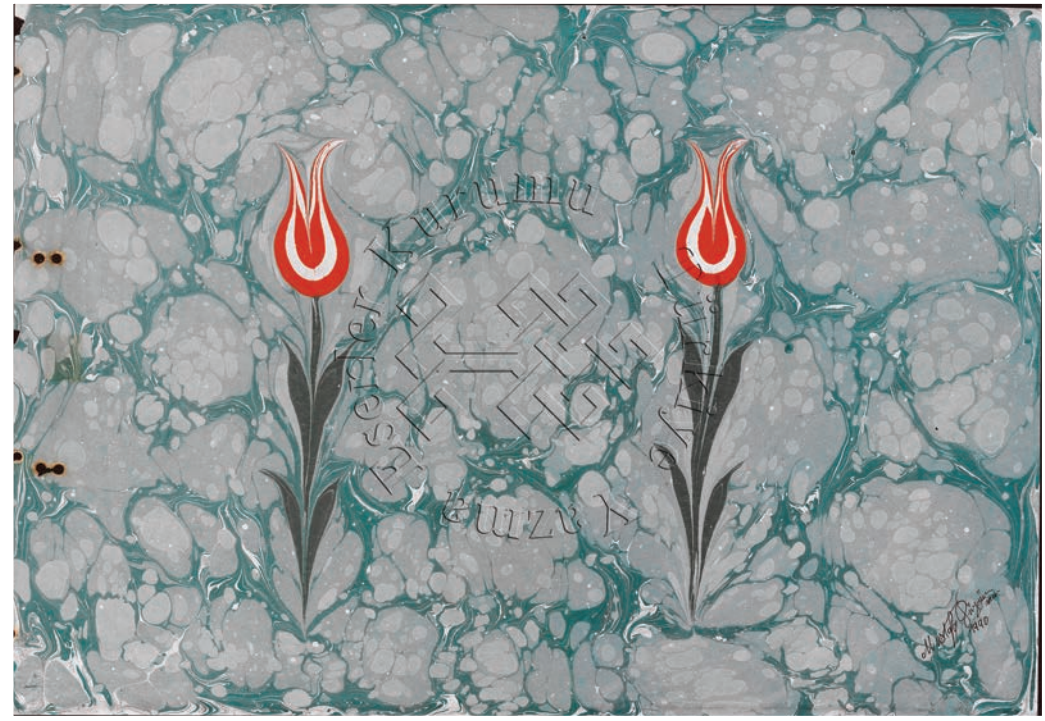

"Mustafa Düzgünman 1990" imzalı, lale ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 15 numaralı cilbent 99 numaralı görsel)

1986, 1 ebrûda 1988, 16 ebrûda 1989 ve 10 ebrûda 1990 tarihleri mevcuttur. 51 ebrûya tarih atılmamıştır. "Mustafa Düzgünman" imzası bulunan ebrûların tamamında tarih vardır. "Mustafa" imzası bulunan ebrûlarda ise tarih bulunmayabilir.

Düzgünman'ın imzası bulunan 87 adet ebrûda 36 farklı renk kullanılmıştır. İs siyahı toplam 54 ebrûda kullanılırken oksit sarı 43 ebrûda, çiçek kırmızısı ise 38 ebrûda kullanılmıştır. Diğer renkler en çok kullanılandan en az kullanılana göre sırasıyla şu şekildedir: Sap yeşili: 26; Lahor çividi mavisi: 26; açık gri: 21; nefti yeşil: 21; gri: 21; Çamlıca toprağı: 18; beyaz: 15; açık mavi: 14; oksit kırmızı: 9; gök mavisi: 9; kahverengi: 8; mor: 7; açık kahverengi: 7; somon rengi: 7; nefti mavi: 6; mercan kırmızısı: 5; kırmızımsı gri: 4; grimsi kahverengi: 3; fıstık yeşili: 3; çimen yeşili: 3; gül kurusu: 3; mavimsi mor: 2; kırmızımsı kahverengi: 2; açık yeşil: 2; yeşilimsi kahverengi: 2; hâki yeşili: 2; koyu kahverengi: 1; turuncu: 1; leylak rengi: 1; turkuaz: 1; grimsi yeşil: 1; mavimsi gri: 1; fuşya: 1.

"Mustafa 1986" imzalı, menekşe ebrûsu. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu 16 numaralı cilbent 13 numaralı görsel)

Sonuç

Mustafa Düzgünman eserlerini imzalarken bir standart gözetmemiştir. İmzalar bazen sayfa köşelerine, bazen çiçeklerin hemen altına ya da yanına ve nadiren de kağıdın kenarındaki açık bir rengin üstüne atılmıştır. Eserlerinde kullanılmak üzere ayrı bir imza geliştirmemiş, günlük hayatta kullandığı imzasını ebrûlarının da üzerine atmayı tercih etmiştir. İmza atarken bazen tükenmez kalem bazen kurşun kalem kullanmaktadır.

Düzgünman'ın üstün gayretleri ve sanatkâr yaradılışı sebebiyle, eserleri, üzerinde imza olmasa bile tespit edilebilecek kadar ayırt edici özellikler taşır. Hocası Necmeddin Okyay'ın ebrûlarını yoğun bir şekilde taklit ettiği 1940-1950 yılları arasındaki ilk ebrûlarını hariç tutarsak şekilleri, ölçüleri, oranları ve renkleri gibi kendine has özellikleri sayesinde Düzgünman'ın ebrûları hocası Okyay'dan ve çağdaşı Niyazi Sayın gibi sanatkârlardan kolaylıkla ayrılmaktadır.

İmzalı eserleri kadar teknik ve estetik açıdan olgun imzasız eserlerinin de oluşu sanatkârın imza atarken ebrûları arasında bir ayrım yapmadığını gösterir. Yani imzalı ebrûlarının imzasızlardan daha üstün olduğunu söylemek mümkün değildir. Kimi ebrûlarını imzalı olarak kimilerini de imzasız olarak satmış yahut hediye etmiştir.

Mustafa Düzgünman'ın hem bildiri konusu ebrûları hem de müze, ve bazı özel koleksiyonlardaki diğer ebrûları birlikte değerlendirildiğine 1940-1990 yılları arasındaki 50 yıllık sanat hayatını iki farklı döneme ayırabiliriz. Bu dönemleri yıllara göre tespit etmek, ilk dönem eserlerinde imza ve tarih olmadığı için nere-

deyse imkânsızdır. Bu ayrımı sanatkârın ebrûlarındaki teknik ve estetik değişiklikleri değerlendirerek yapmak mümkündür. İlk dönem ebrûlarında Necmeddin Okyay'ın büyük tesiri görülür. İkinci dönem ebrûları ise gerek icad ettiği çeşitlerle, gerek renk tercihleriyle, gerekse ustasından öğrendiği çeşitleri kendi üslubunda yorumlamasıyla ustasının ebrûlarından ayrılır. Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonunda bulunan Mustafa Düzgünman'a ait imzalı eserlerin tamamı sanatkârın kendi üslubunu oluşturduğu bu ikinci dönemde yapılmış ebrûlardır. Birinci dönemine ait ebrûlara ne bu koleksiyonda ne de başka koleksiyonlarda imza attığına bugüne kadar rastlanılmamıştır.

"Mustafa Düzgünman 1986" imzası. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu)

Mustafa Düzgünman ömrünü Türk ebrûsuna vakfetmiş bir sanatkârdır. Bunun için durmadan ve yılmadan çalışmış, şaheser niteliğinde eserler üretmiş, ayrıca sanatın devamı adına kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Necmeddin Okyay'dan devraldığı bayrağı daha ileriye götürmek için mevcut ebrû çeşitlerinde o güne kadar yapılmış en güzel eserleri üretmiş ve Türk ebrûsuna Düzgünman battalı, papatya ebrûsu, kasımpatı ebrûsu, leylak ebrûsu gibi yeni çeşitler kazandırmıştır. Yeni denemelere açıktır ancak bayağılaştırmaya karşı bir tavır sergilemiştir. Düzgünman'ın eserleri hakkında doğru ve yeterli çalışmalar yapılmadığını söylemek mümkündür. Özel koleksiyonlardaki, müzelerdeki ve kütüphanelerdeki diğer ebrûları araştırmacıların ilgisine muhtaçtır.

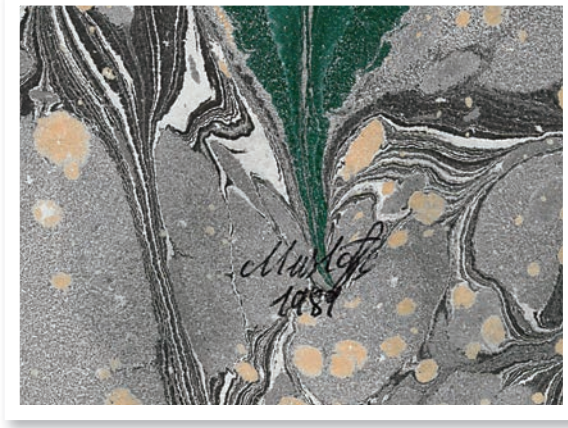

Kurşun kalem ve mürekkepli kalemle atılmış muhtelif imza. (Süleymaniye Kütüphanesi Ebrû Koleksiyonu)

Vesikalar Işığında Üsküdar Doğancılar Meydanındaki Çakırcı Hasan Paşa Camii: Bânîsinin Hayatı, Vakfı ve Eserleri

DR. ÖĞR. ÜYESİ NEJLA DOĞAN
Karabük Üniversitesi

Giriş

Hasan Paşa'nın Hayatı

Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu önemli devlet adamlarından biri de Hasan Paşa'dır[1]. Hayatı hakkında bilinenler yeterli olmadığından dolayı doğum yılına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Enderun'da yetişmiş önemli şahsiyetlerden biri olan Paşa, çakırcıbaşılık görevini ifa ettiği için sonradan bu isimle anılmıştır[2]. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde avcılık önemli bir teşkilattır ve bu teşkilatın öne çıkan görevlilerinden biri de çakırcılardır[3]. Saray protokolünde önemli yerde bulunan ve av işleriyle ilgilenen çakırcı ve şikar ağalarının amirine çakırcıbaşı denmektedir[4]. Saray protokolünde/teşrifatta mirâhûr-ı sânî ile çâşnigîrbaşı arasında yer alan çakırcıbaşılık görevine atanan Hasan Paşa, belli bir süre sonra çerağ olmuştur[5]. Ardından, İran'a sefir (elçi) olarak gönderilmiştir (1560). İran'dan döndükten sonra ehl-i örf/ümera sınıfından olmuştur[6].

1 Elçilik gibi bazı vazifeleri ifa ederken Ağa tabirinin kullanılması gerekmektedir. Paşa ünvanı kariyerinin belli döneminden sonra almıştır. Ancak, birincil kaynaklarda Paşa ünvanı kullanıldığından ve karışıklığa sebebiyet vermemek adına çalışma boyunca kendisinden Paşa olarak bahsedilecektir.

2 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, (Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman), c. 2, İstanbul 1996, s. 631.

3 Abdülkadir Özcan, "Çakırçıbaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 8, İstanbul 1993, s. 189.

4 Fatma Erdem, "Kuyud-ı Kadime Arşivi 10 Numaralı Mufassal Şahinciyan Defteri Örneğinde Osmanlı Devleti'nde Taşra Avcı Kuşu Yetiştiriciliği", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2019, s. 17; "Çakırçıbaşı", s. 189.

5 *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 631. Çerağ olmak, resmi dairelerde maaşa geçmek ve tekaüt edilmek yani emekli olmak anlamına gelmektedir. Bknz: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, İstanbul 1993, s. 352.

6 *Sicill-i Osmani, s. 631.* Bilindiği üzere "Osmanlı toplumunda yönetici sınıf olan ümera diğer bir adıyla seyfiye sınıfı idari ve askeri görevleri der uhde" etmiştir.

1562 senesinde Şah Sultan ile evlenmiştir. Ardından, Hasan Paşa, H. 971 (M. 1563/4) de Bosna'ya vali olarak tayin edilmiştir. H. 976 (M. 1568/9) senesinde oradan ayrılmıştır. H. 978 (1570/71) senesinde Rumeli beylerbeyi görevini üstlenmiştir. Bu görevinden sonra kubbe veziri olmuştur. Bilindiği üzere Kubbealtı vezirleri beylerbeyi arasından seçilmektedir. Böylece, kubbe veziri diğer adıyla kubbe veziri olan Hasan Paşa divan toplantısına katılan üyelerden biri olmuştur[7].

Yukarıda, giriş mahiyetinde kısa bir biyografisine değindiğimiz Paşa'nın hayatı ile ilgili bazı bilgiler oldukça tartışmalıdır. Hasan Paşa'nın evlilik hayatı, şehzade Bayezid'in ölümünde oynadığı rol, ölüm yeri ve zamanı söz konusu ihtilaflı

7 *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 631.

konuları ihtiva etmektedir. Bu yüzden hayatının önemli kesitlerini oluşturan bu dönemlere daha detaylı değinmek gerekmektedir.

Hasan Paşa'nın Şah Sultan ile Evliliği

Paşa'nın hayatının önemli bir kesitini oluşturan evlilik meselesi üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biridir. II. Selim'in Nurbanu Sultan'dan üçü kız (Şah- Gevherhan ve İsmihan) biri oğlan (Murad) olmak üzere dört çocuğu dünyaya gelmiştir[8]. Kanuni Sultan Süleyman, torunları Şah Sultan, İsmihan Sultan ve Gevher Sultan'ı evlendirme kararı almıştır. Bu karar sonucu Hasan Paşa, Hicri 969 (1562) senesinde II. Selim'in kızı Şah Sultan ile evlenmiştir.

Müfredat ve hesap defterleri başta olmak üzere arşiv kayıtlarına yansıyan belgeler, yapılan düğün ve evlilikler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Defterdeki bilgilere göre, Damat Sokullu Mehmet Paşa'ya zevcesi İsmihan, Piyale Paşa'ya zevcesi Gevher Müluk ve Çakırcı Hasan Paşa'ya zevcesi Şah Sultan ile evlenebilmesi için farklı miktarlarda çeyiz parası verilmiştir. Padişah kızları ile evlenebilmek masraflı olduğu için hazineden Hasan Paşa ve Sokullu'ya 15 bin; Piyale Paşa ise 10 bin flori verilmiştir[9]. Damatların yapılacak olan ihtişamlı düğünün masraflarını karşılayabilmesi için saraydan gelir tahsis edilmiş olması olağan bir durumdur. Damatların yanı sıra saraydan sultan ve sağdıçlara da flori tahsis edilmiştir. Sultanlara ikişer binden toplamda altı bin flori verilmiştir. Vezir Ferhat Paşa'nın sağdıcı Mehmet Paşa'ya on beş bin flori, Piyale Paşa'nın sağdıcı olan ve ismi bilinmeyen bir beylerbeyine on üç bin flori ve Çakırcı Hasan Paşa'nın sağdıcı olan büyük mîrâhura on iki bin flori verilmiştir[10]. Bu arada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Bilindiği üzere, "mîrâhur, saraya ve özellikle hükümdara ait hayvanlarla ilgilenen teşkilâtın başına verilen isimdir."[11] Çakırcıların da sarayda av işleriyle ilgilenen kişiler olduğuna daha önce değinmiştik. Hasan Paşa'nın çakırcıbaşı olması ve sağdıcının da bir mîrâhur olması pek tesadüfi bir durum değildir.

8 II. Selim'in dördüncü kızı Fatma'nın Nurbanu Sultan olduğu iddia edilmektedir ama kesin bir delil bulunmamaktadır.

9 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi (TS.MA.d) 7859; ayrıca bkz. Betül Kahraman, "Vakfiyesi Işığında Şah Sultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 14, s. 154-159. Bu defteri kullanan bir diğer araştırmacı Leslie Pierce'dir: Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, İstanbul 1996.

10 TSMA.d, nr. 7859.

11 Erhan Aftyoncu, "Mîrâhur", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 141.

Leslie Pierce, damat sağdıçlarının o günün en yüksek mevkideki devlet adamları arasından seçilmiş olması durumunu, bu düğünlerin halk tarafından kutlanan olaylar olmakla kalmayıp, hükümet yönetimi için de önemli olduğunu dile getirmektedir[12]. Görüldüğü üzere Selim'in üç kızı da vezirlerle evlendirilerek siyasi açıdan güçlü evlilikler gerçekleştirilmiştir. Ancak, Selim'in kızlarının yaptıkları güçlü evliliklerin aksine, Sultan Süleyman'ın diğer oğullarından (Mustafa ve Bayezid) dünyaya gelen kız torunlarının gözde devlet adamlarıyla evlendirilmediğinin de altını çizmek gerekmektedir[13].

Osmanlı hanedanında gerçekleştirilen evliliklerin tarihçesinde damatlar önemli bir yer edinmişlerdir ve genelde yüksek statüde olmuşlardır. Özellikle Kanuni döneminde saraya damat olarak girenler vezir olmuştur. Sultan Süleyman'ın kız kardeşleri, kızları ve hatta torunlarından bazılarının devşirme kökenliler ile evlendiği ve damatların kariyer basamaklarını hızla tırmandığı söylenebilir[14]. Diğer bir ifade ile, Süleyman'ın bazı kız torunlarının devlet adamları ve yöneticiler ile evlendirilmesi hem kendi gelecekleri hem de damatların geleceklerinin hızlı ilerlemesine kapı aralamıştır. Sokullu başta olmak üzere damatların kariyer basamaklarının evlilikten sonra çok hızlı yükseldiği aşikardır. Ancak, Hasan Paşa'nın kariyerine bakıldığında, durum pek öyle gözükmemektedir. Şah Sultan ile 1562 senesinde evlendikten bir yıl sonra Paşa'nın, H. 971 (M. 1563/4) de Bosna'ya vali olarak tayin edildiği ve H. 976 (M. 1568/9) senesinde oradan ayrıldığına daha önce değinmiştik. Paşa'nın beş yıl kadar bu görevi ifa ettiği düşünülürse evliliğinden dolayı bu makamı elde ettiği fikri pek doğru bir yorumlama olmaz, çünkü Şah sultan ile üç ya da dört yıl gibi kısa bir süre evli kalmıştır. Ayrıca, boşandıktan sonra, H. 978 (1570/71) senesinde Rumeli beylerbeyi ve ardından vezirlik görevlerini üstlenmiştir. Görüldüğü üzere Paşa, boşandıktan sonra vezirlik makamını elde etmiştir. Bu bilgiler ışığında ilk akla gelen, saraya damat olarak girmesine yol açan şeyin ne olduğu sorusudur. Hasan Paşa'nın çakırcıbaşı iken cami inşa ettirdiği, buna sonraki bölümlerde daha detaylı değineceğiz ancak, Paşa'nın evliliğinden önce çakırcıbaşılık görevini ifa ederken cami inşa etmek için parlak bir konumda olması gerekmektedir. Enderunlular içerisinde ön planda olması

12 Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, İstanbul 1996, s.94.

13 Pierce, *Harem-i Hümayun,* s. 96-97.

14 Zahit Atçıl, "Osmanlı Hanedanının Evlilik Politikaları ve Mihrimah Sultan'ın Evliliği", *Güneydo*ğu Avrupa *Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2020), s. 5-8.

ve Hasan Paşa'nın İran'da Bayezid hadisesinde oynadığı rol ve gösterdiği fayda kendisinin saraya damat olarak girmesine vesile olmuş olabilir.

Yapılan evlilikler içerisinde Hasan Paşa ile Şah Sultan'ın evliliğinin çok kısa ömürlü olduğu bilinmektedir. Kimilerine göre, bu kısa süreli evliliğin sebebi Hasan Paşa'nın vefatıdır[15]. Ancak, kaynaklar incelendiğinde bu bilginin doğru olma ihtimali zayıf kalmaktadır. Vefat etmesinden ziyade Sultan ile Hasan Paşa'nın boşanmış olmaları daha makul bir değerlendirmedir. Özellikle Şah Sultan'ın vakfiyesi bu yorumla paralellik göstermektedir. Hasan Paşa ile boşandıktan sonra Şah Sultan, Zal Mahmud Paşa ile 1566 yılında evlenmiştir[16]. Ancak evlilik tarihleri de ihtilaflıdır. Zal Mahmut Paşa ile 1574 senesinde evlendiği iddia edilmektedir[17]. Fakat II. Selim'in tahta geçtiği 1566 senesinde veziri olan Zal Mahmud Paşa'dan damadı olarak bahsedildiği çoğu kayıtlarda mevcuttur[18].

Hasan Paşa'nın Şah Sultan ile evliliği meselesinde son bir hususa değindikten sonra bu konuyu sonlandırmak yerinde olacaktır. Şah Sultan'ın Zal Mustafa Paşa ile evliliğinde, ilkinin aksine (Hasan Paşa ile evliliği), çok mutlu olduğu ve hatta aynı zamanda hasta olup beraber öldükleri rivayet edilmiştir[19]. Peçevi, Şah Sultan ile Zal Mahmud Paşa'nın aynı gün hastalandıklarını, birbirleriyle helalleşip kucaklaşarak aynı anda ruhlarını teslim ettiklerini iddia etmiştir[20].

Bayezid'în İran'a İlticası ve Öldürülmesinde Hasan Paşa'nın Rolü

Bayezid'in öldürülmesinde rol oynayıp oynamadığı sorunsalı Hasan Paşa'nın hayatının önemli ve ihtilaflı kesitlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde mîrmîrân-ı Süleymân Han'ı beyan ettiği başlığın altında Hasan Paşa hakkında şu şekilde bilgi aktarmaktadır: "*Süleymân Hân'a dâmâd olup Acem'e firâr eden Şehzâde Bâyezîd içün Acem'e elçilik ile gidüp Şehzâde Bâyezîd'i*

15 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, İstanbul 2011, s. 70. Uluçay evliliğin kısa süreli olmasını vefata bağlamaktadır ve bu bilgiyi alıntıladığı dipnota ilginç bir bilgi eklemektedir: "Âlî, Haşan Paşa'nın mutaallâkası dediğine göre Haşan Paşa'nın ölmesi üzerine değil, bir boşanma sonunda olması icabeder.". Bu dipnota rağmen Uluçay, Hasan Paşa'nın öldükten sonra Şah Sultan'ın Zal Mahmut Paşa ile evlendiği iddiasında bulunması çelişkili bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

16 Betül Kahraman, "Vakfiyesi Işığında Şah Sultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi", s. 152.

17 İsmail Orman, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", *DİA*, c. 44, İstanbul 2013, s. 109-110.

18 Feridun Emecen, "Selim II", *DİA*, İstanbul 2009, s. 414-415.

19 Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* , s. 97. Ancak bazı kaynaklarda aynı gün ölmedikleri, ölümleri arasında 13 gün olduğu bilgisi ile de karşılaşılmıştır. Betül Kahraman, "Vakfiyesi Işığında Şah Sultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi", s. 11.

20 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981, s. 309-310.

Caminin içinden bir görünüm

evlâdları ile alup Sivas kal'asında ma'nûkan şehîd edüp Paşa kal'ası kurbünde defn etdiler. Ziyâret etmişim". [21] Daha önce değinildiği üzere Hasan Paşa, II. Selim'in kızı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın torunu Şah Sultan ile evlenmiştir. Saraya damat olan Hasan Paşa, bir süreliğine İran'da elçilik vazifesini ifa etmiştir. Çelebi'ye göre, İran'da iken asi şehzade Beyazıd'ı yakalayıp, oğullarıyla birlikte Sivas'a getirmiştir. Hemen ardından şehzade ve çocuklarını burada öldürmüştür. Diğer bir ifade ile, Evliya Çelebi, kardeşi Şehzade Selim ile arasındaki münakaşa sonrası İran'a kaçan Bayezid'i yakalamak için gönderilen elçiler arasında Hasan Paşa'nın da bulunduğunu ve bu katli Hasan Paşa'nın gerçekleştirdiğini vurgulamaktadır. Ancak, tüm kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda bu bilginin doğru olma ihtimali mümkün gözükmemektedir.

Peçevi tarihinde detaylı olarak anlatılan Bayezid hadisesinde İran'a giden elçilerin isimleri zikredilmiştir ve bu hadisede Hasan Paşa'nın ismine rastlanmaması, bilginin yanlışlığını teyit eden kaynaklardan biri olarak gösterilebilir[22]. Şehzadenin öldürülmesinde Hasan Paşa'nın rolünün olmadığını dile getiren çalışmalardan bir diğeri de Şerafettin Turan'a aittir. Turan'a göre, Bayezid'in İran'a iltica ettiği haberi İstanbul'da duyulunca[23] İran şahı Tahmasb ile mektuplaşmalar başlamıştır. Kısa bir süre sonra, Şah bu durumu lehine kullanmaya başlayarak padişahtan menfaatler sağlama politikasını takip etmiştir. İran'a kaçan Bayezid ve oğullarının teslimi için yapılan pazarlıklar sonunda Tahmasb'a 1.200.000 altın ödenecek ve Kars kalesi verilecekti. Anlaşma sonucu, Selim'in adamı Ali Ağa başta olmak üzere bazı elçiler İran'a gitmişlerdir. Elçilerin huzuruna getirilen Bayezid, Ali Ağa'ya teslim edilince hemen orada öldürtülür. Ardından Bayezid'in oğulları da katledilir ve hepsinin naaşları Sivas'a getirilir[24]. Turan'ın aktardığı bilgilerle Peçevi'nin[25] yazdıkları paralellik göstermesine karşın bu bilgilerin Evliya'nın verdiği bilgilerle çeliştiği gözler önüne serilmektedir. Hasan Paşa'nın o sırada elçi olma ihtimali olabilir ancak Sultan ve oğullarının bizzat Hasan Paşa

21 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Robert Dankoff- Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, C. I, İstanbul, s. 154.

22 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, s. 286-288.

23 15-17 Ekim 2021 tarihinde düzenlenen XI. Üsküdar sempozyumunda tebliğ sunan Prof. Dr. Feridun Emecen, Kanuni'nin tüm bu olayları Üsküdar'daki konağından takip ettiğini belirtmiştir.

24 Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 123-148. Ayrıca bkz. Şerafettin Turan, "Şehzade Bayezid", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 230-231.

25 Peçevi tarihinde Bayezidîn ve oğullarının orada öldürüldüğü ve sonrasından Sivas'a getirildiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "*Birader-i büzürgleri Sultan Selim Han canibine ihanet üzre olup bi'l ahire igva-yı a'van bed-hah ile üzerine asker çeküp ve münhezimen Kızılbaş'a firar edüb bi'd-defa'at talebi içün elçiler ile name-i hümayun gönderilüp akıbet İsfahan'da beş nefer oğullarıyla katl olunup na'şı Sivas'a getürilüp defn olundu*".

tarafından Sivas'ta katledilmediği kaynakların genel kanısıdır. Kanuni'nin oğlu ve Selim'in kardeşi olan Bayezid'in İran'da idam edildikleri 1561 senesi oldukça dikkat çekici bir tarih olarak karşımıza çıkmaktadır. Çakırcı Hasan Paşa dahil olmak üzere güçlü devlet adamları Selim'in kızları ile 1562 senesinde evlenmiştir. Görüldüğü üzere evlilikler, şehzadenin ölümünden bir yıl sonra gerçekleşmiştir. Peirce, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "belli ki padişah, oğulları için güçlü ittifaklar yaratmak istemiyordu; iktidara geçmekte sabırsız ve/veya kardeşlerini ortadan kaldırmaya hevesli bir şehzade bu ittifakları padişahın aleyhine çevirebilirdi. Diğer yandan Selim için hızla bir dizi damat ittifakı gerçekleştirilmesi, yaşlanan Süleyman'ın veliahtına güvenli bir politik zemin hazırladığını düşündürmektedir."[26]

Hasan Paşa'nın Ölüm Tarihi ve Yeri

Hasan Paşa'nın nerede ve ne zaman vefat ettiği hususu da tartışmalıdır. Sicill-i Osmani'deki bilgiye göre Hasan Paşa 20 Ramazan 981 (13 Ocak 1574)'te aniden vefat etmiştir. Ancak, "Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical" adlı esere göre, "*Doğancı Hasan Paşa vüzeradan iken Edirne'de 'uzlet-i cennet, sene 960 (1553) tarihinde vefat edip binâ kerdesi olan zâviyesinde defn olunmuştur. Üsküdar'da binâ eylediği câmi'in pişgâhında vâki' meydana Doğancılar deyü sebeb-i şöhret olmuştur. Vefâtından beş sene mukaddem binâ eylemiştir*".[27] Ancak, Paşa'nın bu tarihte vefat etmiş olması mümkün değildir. Ayrıca Edirne'de Hasan Paşa'nın inşa ettiği bir zaviyenin olduğuna dair herhangi bir kayıt ile karşılaşılmamıştır. Hafız Hüseyin Efendi'nin verdiği bilgilerde yanlışlık olma ihtimali yüksektir. Ayvansarayi tarafından verilen bu bilginin doğru olmadığı ve Çakırcıbaşının Edirne'de herhangi bir medrese yaptırmadığı bazı araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir[28]. Bu bilgiye itibar etmeyen araştırmacılar, Konya'da Mevlânâ Dergahının yakınındaki türbeye gömüldüğünü iddia etmiştir[29]. Hatta Hasan Paşa'nın Karaman valisi iken Konya'da vefat ettiği ve bu görevine 1570-71 tarihleri aralığında Rumeli Beylerbeyliği görevinden sonra atandığı iddia edilmiştir.

26 Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* , s. 94.

27 Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978, s.79-80.

28 Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, İstanbul 2001, s. 138-139.

29 Niyazi Ünal, *16. Yüzyıl Üsküdar Tarihi Camilerinde Yer Alan Hat Eserleri ve Hattatları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 38.

Bu iddia doğru ise aşağıda değineceğimiz gibi kroniklerde Rus Hasan Paşa şeklinde tabir edilen kişi Çakırcı Hasan Paşa'dır.

Görüldüğü üzere, Çakırcı Hasan Paşa'nın ölümü ve kabrinin yeri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Çalışma boyunca ele alınan bilgiler ışığında, Paşa'nın Edirne'de değil Konya'da vefat ettiği bilgisi daha makul durmaktadır. İçinde sandıka olmayan Mevlâna Dergahındaki Çakırcıbaşı türbesi kesme taştan yapılmış kubbeli bir yapıda olup, kapının üzerinde dört mısralı bir kitabe yer almaktadır[30].

Hasan Paşa'nın Kişiliği

Sicill-i Osmani'de, Çakırcı Paşa hakkında "gayet silahşör, kerim, akıllı, cömert ve söz ustası" olduğu[31] bilgileri yer almaktadır. Peçevi tarihinde ise, II. Selim dönemi Karaman Beylerbeyi'ne atanan ve sultanlardan biri ile evli olan Hasan Paşa'dan "Rus Hasan Paşa" diye bahsedilmektedir[32]. Söz konusu kişinin Çakırcı Hasan Paşa olma ihtimali bulunmaktadır; çünkü II. Selim dönemi damatları arasında Hasan Paşa adında sadece Çakırcı Hasan Paşa yer almaktadır. Ayrıca, yukarıda değinildiği gibi Hasan Paşa'nın Karaman Beylerbeyi iken Konya'da vefat ettiğine dair bilgilerle karşılaşılmıştır. Bilgilerin paralellik göstermesi açısından Rus Hasan Paşa tabirinin doğruluk ihtimali oldukça yüksektir. Ancak, yine de Rus Hasan Paşa diye tabir edilen başka biri olma ihtimali de akla gelmektedir, çünkü Paşa'nın bu sıfatla anılmasını gerektirecek herhangi bir durumla karşılaşılmamıştır. Örneğin, Mısır taraflarında hizmette bulunan, Özdemir Osman Paşa'dan sonra Yemen'e ikinci defa vali olan ve H. 990 (1582) tarihinde vefat eden Hasan Paşa'nın Rus Hasan Paşa diye meşhur olduğu sicil-i Osmani kayıtlarında mevcuttur[33]. İncelediğimiz Paşa ile aynı dönemlerde yaşayan bu Paşa gibi başka kişiler ile karıştırılma ihtimali bulunduğuna da dikkat çekmek gerekmektedir.

30 Haskan, s. 138. Beyit şöyledir: "Hasan Paşa idüp rihlet cihanda; Alem kaldırdı milk-i cavidâne; Didi tarih-i fevtin hâtif-i gayb; Ola canına Cennet aşiyâne".

31 *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 631.

32 Peçevi, s. 312.

33 *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 631. *Tarih-i Selaniki*'de ise başka bir bilgi ile karşılaşılmıştır: "…Vilayet-i Karaman Beglerbeğiliği Çakırcıbaşılıktan çıkan Şehrizol'den ma'zul Hasan Paşa'ya virildi…" Ancak tarihin oldukça geç bir tarih olduğunu da belirtmekte yarar vardır. (h. 999). Bu durumda ise damat Hasan Paşa dışında başka biri olma ihtimali artmaktadır. Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, c. 1, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 250.

Hasan Paşa'nın Vakfı ve Eserleri

Hasan Paşa'nın Üsküdar'daki Vakfı

Hasan Paşa'nın vakfı olduğuna dair elimizde iki belge bulunmaktadır. Çakırcı Hasan Paşa'nın vakfına dair mevcut olan belgenin ilki evkaf vakıflar fonunun 22/33 numaralı dosyasında bulunmaktadır. "*Vakfiyye-i Merhûm Çakırcı Hasan Paşa der-Üsküdar an-Meydân-ı Doğancıyân an-Mülhakāt-ı Evkāf-ı Merhûm ve Mağfûr Leh Vezîr-i A'zam Süleymân Paşa min-şehri'l-Receb sene Semân ve Tis'în ve Elf*" şeklinde bir giriş ile başlamaktadır. Görüldüğü gibi, belgenin Hasan Paşa vakfiyesi olduğu iddia edilmiştir ancak ileri sayfaları okundukça belgenin vakfiye niteliği taşımadığı görülmüştür. Bildiğimiz üzere, vakfiye vakıf şartlarını ihtiva etmektedir ancak bu vesika alacak verecek davası ile ilgilidir. Altı varaktan oluşan bu belge, yalın bir Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Vesikanın hukuki durumu Üsküdar'daki mahkeme naibi Mehmed tarafından tasdik edilmiştir. Hasan Paşa vefat ettikten sonra Recep 1098/ Haziran 1687 tarihinde kaleme alınan bu belge merhumun Doğancılar mevkiinde *binâ ve vakf eylediği câmi'-i şerîf ve ma'bed-i* hakkındaki bilgileri içermektedir.[34] Vakfın meşru sorumluları olan Çakırcıbaşı ağaların yetersiz ilgileri ve sorumsuzluklarının yanı sıra bu ağalar vakfın gelirlerini kendi menfaatlerine harcamışlardır. Mütevellî olan Ayna-zâde Mustafa Çelebi de üzerine sabit olan hüccetin varlığına rağmen evkafın mallarını kendi masrafına harcamıştır. Yapılan harcamalar sonucu vakfın malı ve bir akçesi dahi kalmamıştır.[35]

Caminin bazı kısımları tamire muhtaç hale gelince vakfın mütevellisi olan Muhammed oğlu imam Ömer Efendi vakfın nâzırı olan Çakırcıbaşı Şahin Mustafa Ağa izni ve aracılığıyla geri alma şartıyla 160.000 akçeyi caminin tamirine harcamıştır. Tamiri için sarf ettiği paranın sadece 36.600 akçesini almış ve geri kalan 123.400 akçesini tahsil edemediğinden günlük gelire kendi hakkı için el koymuştur[36]. Bu durumda ne caminin masrafları karşılanmış ne de hizmetlilerin maaşı ödenmiştir. Böylece, cami harap olmaya yüz tutunca mahalle ahalisi mahkemeye başvurarak Ömer Efendi'nin borcundan sadece 500 guruşunun verilmesi ve geri

34 BOA, Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV.VKF.), nr. 22/33-2.

35 BOA, EV.VKF., nr. 22/33-3.

36 BOA, EV.VKF., nr. 22/33-4-5.

kalanından feragat etmesi istenmiştir.[37] Bu şikâyet üzerine, söz konusu kişiye 500 guruş takribi 60.000 akçe verilmiştir ve Ömer Efendi buna razı olup geri kalan 63.400 akçeden ise feragat etmiştir ve bundan sonra *cânib-i vakf-ı mezbûrde bir akçe ve bir habbe hakkı* kalmadığı tasdik edilerek şahitler huzurunda kayıt altına alınmıştır.[38] Görüldüğü üzere, mahallelinin mahkemeye müracaatı sonucunda caminin harap olduğu, vakıf gelirlerinin amacı dışında kullanıldığı ve mütevellilerin parayı haksız yere harcadığı ortaya çıkmıştır.

Elimizde mevcut ve ehemmiyeti oldukça yüksek bir diğer belge ise Millet Yazma Eser kütüphanesinin 934 numaralı kaydında tespit edilmiştir. Belge, Çakırcı Hasan Paşa'nın vakfı hakkında detaylı bilgi vermektedir. Belgeye göre, Çakırcı Hasan Paşa'nın Üsküdar'ın kefçe mahallesinde bir taraftan bağ, bir taraftan İsmail Ağa, Topçuzade ve Fatma Hatun mülkleriyle ve diğer taraftan umumi yol ile çevrili olan bir vakfı bulunmaktadır. Vakf-ı mülk, üç oda, bir ahır, iki su kuyusu ve bir havludan oluşmaktadır. Bu vakfın gelirlerinin Üsküdar'da bina eylediği caminin ve mabedin masraflarına harcanması şartını koydurmuştur. Belge, vakıf hukuku hususunda oldukça tartışmalı olan *istibdal* konusunu içermektedir. Hasan Paşa vakfının mütevellisi olan Yusuf Bey İbn Elhac merhum Süleyman Paşa, Kefçe mahallesindeki bu evin harap olmasından dolayı bu evde kimsenin oturmadığını ve vakfın tamir de edilemediği için istibdalini talep etmiştir[39]. İstibdal konusu mezhepler arasında tartışmalı bir konudur ve bu yüzden Ebusuud Efendi bu yetkiyi hakimlerden alıp, istibdal kararını tamamen sultanın yetkisine bırakmıştır. Onun izni olmadan istibdal gerçekleştirilemez. Bu belgede de Hasan Paşa vakfının mülk olan bir menzil ile istibdali istenmektedir ki vakfın harap halde olduğu hem ilk belgede hem de ikinci belgede bahsedilmiştir. Hatta, mülklerin kıymetleri hesap edildikten sonra, vakıf malının mülk, mülk olanın ise vakıf olmasının yani istibdalin çok yararlı olacağı da belirtilmiştir. Bunun üzerine "istibdal vakfa yararlı ise, istibdal oluna" diyu izn-i hümayun alınmıştır[40].

Bu iki belgede ilk dikkati çeken husus tarihlerdir. Vakfın gelirlerinin mütevelliler tarafından usulsüz şekilde kullanılması sonucu caminin tamir ve bakımının

37 BOA, EV.VKF., nr. 22/33-6-7.

38 BOA, EV.VKF., nr. 22/ 33, s. 8-10.

39 Millet Yazma Eserler Kütüphanesi, 934 Numaralı belgedir.

40 İstibdal konusu için bkz. Ahmet Akgündüz, "İstibdal", *DİA*, s. 319-320.

Cami haziresi
ve türbe

yapılmadığını içeren ilk belge 1687 tarihine aittir. İstibdal hususunu içeren ikinci belge ise bu tarihten bir yıl sonraya aittir yani 1688 tarihlidir. İkinci belgede, vakfı tamir edecek paranın kalmadığı ve vakfın harap olduğu hususuna değinilerek, istibdali istenmektir fakat vakfın gelirlerinin ne olduğuna dair bilgiyi ilk belgeden elde ediyoruz. Böylece, vakfın parasının mütevelliler tarafından amacı dışında kullanıldığından, caminin masraflarını dahi karşılayacak paranın kalmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bir yıl sonra, vakfın mütevellisi olan Yusuf Bey tarafından vakfın istibdali talep edilmiştir.

Doğancılar Meydanında 'Damat Camileri': Çakırcı Hasan Paşa Cami

Sultan Süleyman'ın damatları selatin boyutlarında olmasa da şehrin önemli yerlerinde zengin ve ihtişamlı camiler inşa ettirmişlerdir. Piyale Paşa Cami, Rüstem Paşa Cami, Sokollu Mehmed Paşa Cami, Zal Mahmud Paşa Cami'si göz önünde bulundurunca İstanbul'un en güzel yerlerinde Peirce'in tabiriyle *damat camileri* yapılmıştır[41]. Alacak-verecek davası ile istibdal konusunu içeren vesikalardan anlaşıldığı üzere, Süleyman'ın diğer damadı Çakırcı Hasan Paşa'nın da Doğancılar meydanında bir cami inşa ettirdiği bilinmektedir. Ancak, diğer damatların aksine, Hasan Paşa vezir olmadan ve hatta Şah Sultan ile evlenmeden önce yani saraya damat olarak gitmeden önce bu eseri inşa ettirmiştir.

Caminin Konumu

Evliya Çelebi'nin Üsküdar'daki en seçkin cami olarak bahsettiği Hasan Paşa cami[42] bölgenin ilk camilerinden olması sebebi ile ayrı bir önem arz etmektedir.[43] Cami bilindiği üzere Doğancılar meydanında yer almaktadır. Av faaliyetleriyle ilgilenen padişahların uğradığı özel bir saray bu meydanda yer almaktaydı. Ayrıca, av kuşlarının muhafaza edildiği ve avcıların toplandığı önemli bir meydandır. Özellikle av sırasında sultanlara gerekli olan doğan, çakır gibi kuşların yetiştirilip korunduğu mekanların olduğu bu meydana Çakırcıbaşı Hasan Paşa'nın bir

41 Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* , s. 97.

42 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. 1, İstanbul 1976, s. 124.

43 Ali Şeylan, "Üsküdar Camii Adlarının Toponomisi ve Adların Dil Bilgisel Yapıları", *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. 2, İstanbul 2016, s. 102.

Doğancılar Meydanı ve Camii (Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivinden)

cami inşa ettirmesi tesadüfi bir durum olarak gözükmemektedir.[44] Ayrıca burası, Üsküdar saray damatlarının cami inşa ettirmek için tercih ettikleri önemli bir mevkidir. Bu bölgede cami, çeşme, mektep gibi vakıf eserlerinin en çok inşa edildiği dönemin Kanuni Sultan Süleyman devrine ait olduğu da iddia edilmiştir. Hatta, Doğancılar meydanı ve çevresinin mahiyeti Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile anlaşılmaya başlandığı ileri sürülmüştür[45]. Kanuni'nin damatları olan Çakırcı Hasan Paşa'nın yanı sıra Rüstem Paşa'nın da Üsküdar'da eserler inşa ettirmesi bu bilgiyi doğrulamaktadır. Caminin yapımıyla birlikte meydan ve çevresinde yerleşim gelişmiştir. Meydan zaman içerisinde pazaryeri ve çeşitli panayır merkezi olmuştur. Tarihi süreç içerisinde mekânın üstlendiği görevlerden biri de "Surre-i Hümayun alaylarının ve Anadolu'ya sefere çıkacak ordunun hareket merkezi" olmuştu. Kısacası, tarih boyunca bu bölge hep bir "toplanma ve hareket merkezi" olmuştur[46].

44 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. I, İstanbul 2001, s. 139.

45 Rıfat Günalan, "Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Üsküdar Vakıfları", *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c.1, İstanbul 2016, s. 414.

46 İzzet Umut Çelik, "Mülhak Silahşor Şehriyari Mehmet Şakir Bey Bin Mehmet Sadık Ağa Vakfı Yapı Topluluklarına Dair Bir İnceleme", *VIII. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. III, İstanbul 2014, s. 221.

Hazireden bir görünüm

Caminin İnşa Tarihi

Ayvansarayi'ye göre Paşa'nın vefatından beş sene önce yani 1548 senesinde cami inşa olunmuştur. Paşa'nın ölüm tarihi olarak ileri sürdüğü 1553 yılının doğru olmadığını ve kaynakların genel kanısı olarak kabul edilen 1574 tarihinin daha makul bir sene olacağını yukarıda tartışmıştık. Ayvansarayi'nin Paşa hakkında ileri sürdüğü bilgilerin diğer kaynaklar ışığında incelendiğinde tutarsızlıklar oluşturduğu dikkate alınırsa bu iddiasına da itibar etmek güçleşmektedir.

Sicil-i Osmani'de Paşa'nın çakırcıbaşı iken camiyi yaptığı vurgulanmaktadır. Buradan yola çıkılırsa, Paşa, İran sefirinden önce çakırcıbaşıydı. Bu da caminin 1560 senesinden önce inşa edildiğini gösteriyor. Mehmed Vâmık Şükriinin Evkâf-ı Ümem Tarihi eserini kaynak gösteren Rıfat Günalan'a göre cami 966/1558 senesinde inşa edilmiştir[47]. *Sicil-i Osmani*'deki bilgi ile örtüştüğünden dolayı bu tarihlerde inşa edilmiş olma ihtimali oldukça kuvvetlidir.

47 Rıfat Günalan, "Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Üsküdar Vakıfları ", s. 415.

Caminin Bakım ve Onarım Faaliyetleri

Hasan Paşa'nın banisi olduğu cami ve mabedin masraflarının kurduğu vakıftan karşılanması şartı arşiv belgelerine yansımıştır. Ancak, Paşa'nın bu talebi zaman içerisinde gerçekleştirilememiştir. Vakıf gelirleri yetersiz kalınca, Hasan Paşa caminin masrafları hayırseverler tarafından karşılanmıştır. Kayıtlara yansıyan ilk bakım ve onarım faaliyeti 1580 senesinde Hacı Ahmed Paşa'nın talebiyle Mimar Sinan tarafından gerçekleştirilmiştir[48].

Caminin tamiri ve bakımı için para bağışında bulunan hayırseverlerden bir diğeri ise vezir Süleyman Paşa'dır. Paşa'nın da aynı meydanda *Şehit Süleyman Paşa* ismiyle bilinen bir cami yaptırdığı bilinmektedir[49]. Üsküdar Doğancılar meydanında cami inşa ettiren iki önemli devlet adamı Çakırcı Hasan Paşa ile veziriazam Süleyman Paşa'nın vakıflarının gelir kaynaklarını içeren defteri tespit edilmiştir[50]. Bilindiği üzere, vakıflar belli bir gelir kaynağına sahiptir ve elde edilen bu gelirler sayesinde çeşitli hizmetlerin devamlılığı sağlanmaktadır. Söz konusu iki Paşa'nın vakıflarına ait gelir defteri incelendiğinde bağ, bahçe, han ve dükkân gibi gayrimenkullerin gelir olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.[51] Bu gayrimenkullerin çoğunluğu Üsküdar'da bulunmaktadır. Kaleme alınan gelirlerin ne kadarının Çakırcı Hasan Paşa'nın vakfına ait olduğu tespit edilememiştir. Bu gayrimenkullerden bazıları icare-i vahide[52] olarak kaydedilmiştir. Örneğin icare-i vahide tarla şeklinde bir gayrimenkul kayıtlara geçmiştir. Defterin devamında çeşitli gider kalemleri de yazılmıştır.

Bu belgenin yanı sıra, veziriazam Süleyman Paşa'nın Üsküdar Doğancılar meydanına yakın vakıflarının meşrutiyet üzere olan mütevellisine hitaben H. 29/10/1153 (M. 17 Ocak 1741) tarihinde yazılan belgede Çakırcı Hasan Paşa camine yapılan masraflar kayıt altına alınmıştır. Süleyman Paşa vakfının cami ve çeşmeleri evkafının senevi 50 bin 810 akçe iradı olduğu ve mülhakatı olan Çakırcı Hasan Paşa caminin mübarek gecelerde ve ramazan gecelerinde mum ve yağ ve evkafa verilen mukataa-ı zemin[53] ile senevi 12 bin akçe masrafı olduğu belirtilmiştir[54].

48 Hamza Gündoğdu- Güneş Alçı, "Sinan'ın Son Türbelerinden Üsküdar Doğancılar'da Hacı Ahmet Paşa Türbesi Üzerine Notlar", *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. III, İstanbul 2016, s. 224.

49 BOA, EV.VKF. 22/ 33, s. 1.

50 BOA,Evkaf Haremeyn Muhasebesi (Ev.Hmh), d.7058.

51 BOA, Ev.Hmh. d. 7052/2.

52 "Vakıf akarların kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmesi" demektir. Detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Akgündüz, "İcare-i Vahide", *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21,* İstanbul 2000, s. 388-389.

53 "Devlet arâzisi üzerine mektep, medrese, han, hamam vb. binâlar yaptıranlarla böyle bir arâziden herhangi bir şekilde faydalanıp gelir sağlayanlardan öşre mukābil alınan arâzi vergisi, icâre-i zemin". Bakınız: Kubbealtı lügatı.

54 BOA, Ali Emiri Fonu Sultan I. Mahmud, (AE. SMHD.I), nr. 58/3698.

Üsküdar'daki Çakırcı Hasan Paşa Cami'nin merhum Süleyman Paşa'nın vakıf mülhakatından olduğu bazı görevlilerin tayinini içeren vesikalara yansımıştır. Örneğin Hasan Paşa caminde yevmi on akçe ile hatiplik görevini ifa eden Hacı Mustafa kendi rızasıyla vazifesini Ahmed bin Mehmed'e feragat ettiğini içeren 1759 senesine ait belgede Hasan Paşa Cami'nin Süleyman Paşa evkafı mülhakatından olduğu vurgulanmıştır[55]. Sonraki yıllara ait arşiv kayıtlarında da benzer bir durum görülmektedir. Veziriazam Süleyman Paşa evkafı mülhakatından diye tanımlanan Üsküdar'da Çakırcı Hasan Paşa camindeki bazı cihetlerin tevcihini içeren bir belge bulunmuştur. Bilindiği üzere, Osmanlı vakıf sisteminde cihet kelimesi ile vakıf işlerinin yürütülmesi için tahsis edilen görevler kastedilmektedir. Cihetin tevcih edilmesi, göreve atamak/tayin etmek anlamına gelmektedir[56]. Bu belgede de Hasan Paşa camisinin hatiblik (üç akçe), imamlık (beş akçe), müezzinlik (üç akçe), devirhanlık (bir akçe) ve kayyımlık (üç akçe) görevlerinin mutasarrıfı olan Es- Seyyid Hafız Ahmed Halife ibn Elhac Mehmet vefat edince yerine bu görevlere sınav sonucuna göre Es- Seyyid Elhac Hafız Mehmed Halife ibn Es-Seyyid Mehmed'in tayin edilmesi bildirilmiştir[57].

Çakırcı Hasan Paşa'nın camisinin tamiri ile ilgilenen kişilerden biri de Sultan Abdülmecid'in üçüncü ikbalidir. Çakırcı Hasan Paşa caminin giriş kapısında bulunan kitabede, üçüncü ikbal Şayeste Hanım tarafından harap olan caminin H. 1275 (M.1858-59) tarihinde eskisinden daha güzel bir şekilde tamir edildiği, bundan dolayı halkın şâdân olduğu ve beş vakit namaz kılınarak hayrının kabul olması dilekleri yazılmaktadır[58].

Valide Sultan dışında Duhan Gümrüğü Emini kapıcıbaşılarından merhum Es-Seyyid Elhac Numan Bey de caminin ihyası için vakfından para ayırmıştır. Üsküdar Doğancılar meydanındaki Çakırcıbaşı Hasan Paşa camisini tamir ve tecdid ve ihya eylediği kayıt altına alınmıştır. Vakfı için tayin ve tevcih hususunu içeren H. 10/ 09/1220 (M. 2 Aralık 1805) tarihli belgeye göre, cami yakınındaki çeşme ve su hazinesi ile mektebin tamirine katkıda bulunmuştur[59].

55 BOA, Cevdet Tasnifi Evkaf Evrakı (C.EV) 585/29528.

56 Talip Ayar, "Osmanlı Vakıf Geleneğinde Cihet Uygulaması", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 18, sayı 1 (2018), s. 295.

57 BOA, C.EV. 346/17551.

58 Database for Ottoman Inscriptions/Osmanlı Kitabeler Projesi (Erişim 15.01.2021) http://info.ottomaninscriptions.com/

59 BOA, Ali Emiri Sultan Mahmut II (AE. SMHD. II), nr. 71/5285.

Hazireden bir görünüm

20. yüzyılların başında da caminin bakım ve onarımı ile ilgilenildiğine dair kayıtlara rastlanılmıştır. H. 22/10 /1324 (M. 9 Aralık 1906) senesine ait belgede caminin keşif sonrası 5171 guruşluk tamire ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir[60].

Hasan Paşa'nın Cami Dışındaki Diğer Eserleri

Vakfiye niteliği taşımayan belgede "…evkâf-ı mezbûre mezarlığı ile sair galle vakfından…"[61] ifadesiyle Üsküdar'da cami dışında bir mezarlığın da olduğu söylenebilir. Bunların dışında, Üsküdar Doğancılar meydanında Çakırcıbaşı caminin yanında *Çakırcıbaşı Mektebi*'nin varlığından söz edilmektedir. Bu mektebi, Çakırcıbaşı Hasan Paşa'nın cami ile inşa ettirdiği iddia edilmektedir. Mektebin zaman içerisinde harap olup, yıkıldığını ancak daha sonrasında öğrencilerin caminin

60 BOA, Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), nr. 179/4.

61 BOA, EV.VKF., nr. 22/33:4.

Kaynak: *Database Ottoman Inscription* (Erişim Tarihi: 15.01.2021)

sofasında ders görmeye devam ettikleri ileri sürülmüştür[62]. Cami yakınlarında inşa edildiği iddia edilen bu mektebin, zaman içerisinde harap olmasından dolayı camiye bölüm olarak eklendiği bilgisine başka kaynaklarda da rastlanılmıştır. Bunun yanı sıra, Paşa'nın Edirne'de bir medrese inşa ettirdiği ve hatta orada gömüldüğü iddia edilmektedir[63]. Ancak yukarıda da değinildiği gibi Paşa'nın Edirne'de herhangi bir vakfı ve mektebi olduğuna dair bir kaynak ile karşılaşılmamıştır. Medresenin dışında, cami yakınlarında bir çeşmenin varlığından bahsedilmektedir[64].

Sonuç

Şehirlerin gelişimi ile çeşitli sosyo- kültürel hizmetlerin yerine getirilmesinde büyük rol oynayan vakıflar, imparatorluğun sahip olduğu en önemli kurumlardır. Devletin sınırları içerisinde padişah ve valide sultanların yanı sıra vezir, sadrazam gibi üst düzey devlet adamları da bu faaliyetlere katılarak vakıf sayılarını arttırmışlardır. Bu tarz hayır işleriyle ilgilenenlerden biri de Enderunî Çakırcı Hasan Paşa'dır. Enderun'da yetişen Paşa, vezirlik, elçilik, valilik gibi çeşitli devlet kademelerinde görev almıştır. Kanuni'nin torunu ve Sultan II. Selim'in kızı

62 *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar*, c. 2., s. 306.

63 Ayşe Gül Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadîkatü'l- Cevâmi' II. Cilt İncelemeli Metin Çevirisi,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 335.

64 Rıfat Günalan, "Evkäf-ı Ümem Tarihi'nde Üsküdar Vakıfları", s. 415; *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar*, C. 2, s. 306.

Camide yer alan bir kuşevi

Şah Sultan ile evlenerek saraya damat olarak giden Paşa'nın kısa bir süre sonra evliliği sona ermiştir. Görüldüğü üzere, Paşa'nın evlilik hayatının siyasi başarısı kadar parlak olmadığı söylenebilir.

1574 senesinde Konya'da vefat eden Paşa, Osmanlı döneminde avcılıkta mahir çakır cinsi doğanların yetiştirildiği meşhur Üsküdar Doğancılar meydanında kendi ismiyle anılan bir cami inşa etmiştir. Oyma sanatının tüm inceliklerinin vücut bulduğu bu eseri, vefatından sonra tespit edilen vesikalarla da teyit edilmiştir. Arşiv kayıtlarına göre, Paşa'nın bina eylediği bu caminin bakım ve onarımının vakfından karşılanması şartı bulunmasına rağmen, vakfın yasal sorumluları tarafından bu talebi ihmal edilmiş ve cami yıkılmaya yüz tutmuştur. Zaman içerisinde, harap olan caminin tecdidi için Valide Sultan ve Vezir-i azam Süleyman Paşa'nın yanı sıra bazı devlet adamları tarafından harcamalar yapılmıştır. Hayırseverler tarafından tekrar ihya edilen Çakırcıbaşı camisinin sonrasında yeni bir görünüme kavuştuğunu da belirtmekte fayda vardır.

Üsküdar Nasûhî Mehmet Efendi Camii Hazîresi'ndeki Ketebeli Şâhideler

ARŞ. GÖR. SÜMEYYE YAMAN
Sakarya Üniversitesi

Giriş

Mezar taşları, hem ait olduğu devrin sosyal, kültürel, dinî vb. özelliklerini yansıtan tarihi vesikalar hem de kitabelerindeki hat sanatı ve tezyinî taş işçiliği ile birer sanat eseridirler. Mezar taşlarındaki kitabeler, bazen manzum ifadeleri, bazen ise sadece mevtânın cinsiyeti, mesleği, ölüm tarihi vb. bilgileri içermektedir. Kabir sahibinin ekonomik durumu ve sosyal konumu da kabir taşına yansımaktadır. Vefat eden kişi, yönetimde veya sosyal hayatta önemli bir mevkide ve zengin bir kişi ise, mezar taşı kitâbesi devrin meşhur şairleri tarafından edebî bir dille yazılmış, hatta tarih düşürülmüştür. Kitabe metni usta hattatlara yazdırılmış, kabir taşına da usta hakkâklar tarafından işlenmiştir[1].

Yazının taşa işlenmesi, birkaç aşamalı bir işlemdir. Kitâbe metni önce bir kâğıda yazılmakta ve altına karbon kâğıdı konularak taş üzerine aktarılmaktadır[2]. Klasik usulde ise iğneleme ve silkeleme yöntemiyle, kalıp olarak kullanılacak kağıttaki yazı, kenarlarından iğne ile delinerek taşın üzerine konulur ve üzerine de kömür tozu çıkını dolaştırılıp, hatların deliklerinden taşa aktarılması sağlanır[3].

Yazıların taş yüzeye işlenmesinde, zemin oyma, alçak kabartma, yüksek kabartma, kakma, kazıma, boyama ve renkli taş kullanımı gibi usuller kullanılmaktadır[4].

---

1 İrfan Yiğit - Ülkü Ünlüsoy, *Hıdırlık Ulumezarlık Osmanlı dönemi Çorum Mezar Taşları,* Çorum 2014, s. 12.

2 Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezartaşları Zamanı Aşan Taşlar*, İstanbul 2016, 1, s. 53.

3 İnci A. Birol, *Klasik Devir Türk Tezyini Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri*, İstanbul 2008, s. 116; Süleyman Berk, Zeytinburnu'nun Tarihi Mezartaşları Zamanı Aşan Taşlar, s. 53.

4 Süleyman *Berk, Zeytinburnu'nun Tarihi Mezartaşları Zamanı Aşan Taşlar*, 1, s. 53; Mehmet Memiş, "Hat Sanatının Uygulama Alanları",

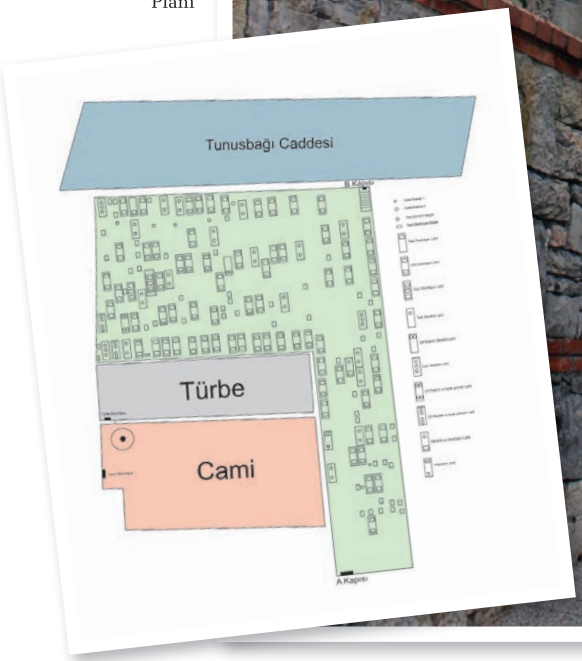

Resim 1: Nasûhî Mehmet Efendi Camii
Resim 2: Nasûhî Mehmet Efendi Cami Hazîresi Planı

Nasûhî Mehmet Efendi Cami Hazîresi

Nasûhî Mehmet Efendi Camii, Üsküdar'ın Doğancılar semti, Tunusbağı Caddesi'nde yer almaktadır. 17. yüzyılda Halvetiyye-Şabaniyye-Karabaşiyye silsilesinden neş'et eden Nasûhiyye koluna ait bir dergâh olarak inşa edilmiştir[5]. Nasûhiyye şeyhi Nasûhî Mehmet Efendi 1718 yılında vefat etmiş ve dergâhın bahçesine defnedilmiştir. Daha sonra kendisinin ve ailesinden kişilerin yer aldığı kabirlerin üzerine bir türbe inşa edilmiştir[6]. Dergâh, 1925 yılında, tekkeler kanunu ile camiye çevrilmiştir[7]. Cami, türbe, günümüzde farklı kurumlar tarafından kullanılan selamlık binası, müştemilat yapıları ve haziresi ile küçük bir külliye hüviyetindedir. Cami haziresinde, Nasûhî tarikatı mensupları ve muhibbânı, dönemin ulması, hekimbaşıları, devlet adamları ve paşalarından bazı isimler de yer almaktadır[8]. Nasûhî Mehmet Efendi Hazîresinde iki yüz yetmiş beş adet şâhide yer almaktadır. Bu şahidelerin yüz yetmiş dokuz tanesi kitabelidir. Bu kitabelerin doksan bir tanesinde celî sülüs, seksen yedi tanesinde celî ta'lîk ve bir tanesinde de celî rik'a hattı kullanılmıştır.

Nasûhî Mehmet Efendi Cami Hazîresi'nde Yer Alan Ketebeli Şâhideler

Nasûhî Mehmet Efendi Camii Haziresi'nde yer alan kitabeli şahideler, milâdi 17, 18, 19 ve 20. yüzyılları kapsayan bir tarih aralığına aittir. Çoğunluğu 18 ve 19. yüzyıllara ait olan bu yüz yetmiş dokuz adet kitabeli şahidenin, altı tanesinde hattatlarının ketebeleri yer almaktadır. Şâhidelerin kitâbelerini yazan hattat isimleri, kitabenin altına, hat sanatının imza lafızları olan "ketebehû" ve "nemekahû" ifadeleri ile birlikte taş üzerine hakkedilmiştir. Mezar taşlarına ketebe konulma uygulaması 18. yüzyıl sonlarında, Yesârî Esad Efendi ile başlamıştır[9]. Haziredeki ketebeli şâhideler de 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Derin Tarih, 13, İstanbul 2018, s. 85; Yıldıray Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme,* Ankara 2002, s. 508.

5 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, 71; Kerim Kara, "Mehmed Nasûhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* c. 28, İstanbul 2003, s. 500

6 Kerim Kara, "Mehmed Nasûhî", s. 500.

7 M. Baha Tanman, "Nasûhî Tekkesi", *DİA*, c. 28, İstanbul 2003, s. 430.

8 Bedi Mermutlu, "Üsküdar'da Bir Elit Mezarlığı: Nasuhi Mezarlığı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildirileri (6-9 Kasım 2008)*, I, İstanbul 2009, s. 635-664.

9 Ahmed Sacid Açıkgözoğlu, "Eyüp Sultan'da Ketebeli Mezar Taşları", *1. Eyüp Sultan Sempozyumu-Tebliğler*, İstanbul ts., s. 202; Eyüp Nefes, "Samsun Kökçüoğlu Mezarlığındaki Kitabesinden Hareketle Hattat Mısrîzade İle İlgili Bir Değerlendirme", *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi (EKEV)* 26, Erzurum 2006, s. 291.

Şahidelerde ketebeleri bulunan hattatlar; Sami Efendi, Şevki Efendi, Mâlik Efendi ve Sofu Mehmed Hamdi Efendi'dir. Ketebesi Şevki Efendi'ye ait olan şahide sayısı ikidir. Ancak bu iki kitâbe, ayrı iki mezarda değil, aynı kişiye ait mezarın baş ve ayak şâhidelerindedir. Taş yüzeyinin aşınmasından dolayı net olarak okunamayan altıncı şahidenin ketebesinde ise, Ali Rıza isminin yer aldığı düşünülmektedir. Bu altıncı şahide üzerindeki tarihi kapsayan aralıkta İstanbul'da yaşamış ve ta'lîk hattı hem yazmış hem de ta'lîk hattıyla öne çıkmış olan, Ali Rıza isimli üç hattat üzerinde durulmuştur.

1- Sami Efendi Ketebeli Şâhide

Sami Efendi imzalı kitâbe H. 4 Zilka'de 1282 / M. 21 Mart 1866 tarihlidir. Yedi paftalı ve silindirik formludur. Kitabe metni şöyledir:

Allah Hū
Ḳudemā-yı ricāl-i devlet-i ʻāliyyeden
Śābıḳ ĥazîne-i Enderūn-ı Hümāyūn keṯħüdāsı
vedā'-i ʻālem-i fānî iden
Olub Merĥūm ve maġfūrun leh ʻAbdullah Şeref
Efendiniñ rūĥiçün lillāhi teʻālā Fātiĥa
Sene 1282 H. 4 Z. (Zi'l-kaʻde) Ketebehū Sāmį

Resim 3 - Sami Efendi ketebeli şâhide

Sâmi Efendi, sülüs-nesih kıta tarzı eserlerden ziyâde celî sülüs ve celî ta'lîk hatları ile hem levha şeklinde hem de mimârîde eserler vermiştir[10]. Sülüsü Boşnak

10 Süleyman Berk, *İstanbul'un 100 Hattatı,* İstanbul 2012, s. 136.

Osman Efendi'den meşk etmiş, celî sülüs için Mustafa Râkım'ın talebesi Mehmed Şâkir Recâi Efendi'ye gitmiştir. Ta'lîk yazıyı ise Kıbrısîzâde İsmail Hakkı Efendi'den meşk etmiştir. Celî ta'lîk usûlünü de Melekpaşazâde Ali Haydar Bey'den öğrenmiştir[11].

Osmanlı hat sanatının altın çağı olan 19. yüzyılda, sülüs, ta'lîk ve celî yazılar Sami Efendi'nin eliyle kemâle ermiştir[12]. 1893 yılında İsmail Zühdî Efendi'nin sülüs nesih murakkasını esas alarak celî sülüste tâbi olduğu Mustafa Râkım mektebinin eksiklerini tamamlayarak celî sülüsü en olgun kıvamına getirmiştir[13]. Hazîrede yer alan kitâbesi 1866 tarihlidir ve celî sülüsü kıvamına erdirmeden evvel Mustafa Râkım üslûbunda yazdığı bir yazı olarak değerlendirilebilir.

2- Şevki Efendi Ketebeli Şâhide

Şevki Efendi imzalı kitâbe, H. 29 Ramazan 1284 / M. 24 Ocak 1868 tarihlidir. Yedi paftalı ve silindirik formludur. Kitabe celi sülüs ile yazılmıştır ve metni şöyledir:

Hüve'l-Ħallāḳu'l-Bāḳî
Ḳudemā-yı müşîrān-ı 'izām śaltanat-ı seniyyeden
Esbaḳ 'asākir-i Ĥāśśa-i Şahāne mübeşşiri
Merĥūm ve maġfūr ilā raĥmet-i rabbihi'l-Ġafūr
....Seyyiḍ Muĥammed Paşa rūĥı
Ve kāffe-i ehl-i imān ervāĥiçün el-Fātiĥa
Sene 1284 fî 29 Ramażān Ketebehū Şevkî

Resim 4 – Şevki Efendi ketebeli şahide

11 M. Uğur Derman, "Sami Efendi", *DİA*, İstanbul 2009, 36, s. 72.
12 Muhittin Serin, *Hat Sanatı Târihi Ekoller ve Takipçileri*, İstanbul 2019, s. 453.
13 Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezartaşları Zamanı Aşan Taşlar*, 1, s. 136.

Şevki Efendi sülüs nesih yazıda, döneminde "Şevki mektebi" adıyla anılan olgunluğa ulaşmıştır. Celî sülüste, Mustafa Râkım'ın yolunu takip etmiştir. Hat ustalığını daha çok Mushaf, hilye-i şerîf, kıta, en'âm-ı şerîfler gibi sülüs nesih alanında göstermiştir[14].

Nasûhî Mehmet Efendi Hazîresi'nde Şevki Efendi'ye ait ikinci şâhide de aynı kabrin yine silindirik formlu ayak şâhidesidir ve metinleri aynı olup altında ketebesi yer almaktadır.

3- Mehmed Hamdi Efendi Ketebeli Şâhide

Mehmed Hamdi Efendi imzalı kitâbe ise; H. 9 Ramazan 1272 / M. 14 Mayıs 1856 tarihlidir. Şâhide, örfî destârî başlıklı ve dikdörtgen formlu olup alt kısmı ovalleştirilmiştir. Kitabesi 9 pafta halinde, celî sülüsle yazılmıştır ve metni şöyledir:

Yā Hū
Ḳāle'n-Nebiyyü 'aleyhi's-selām
El-Mü'minūne lā yemūtūne bel yunkalûne
Min dāri'l-fenā ilā dāri'l-beḳāi
Ayasofya-i Kebîr imâreti karşusında
Ĥanḳāhıñ postnişîni Kütaĥyevį
Merĥūm ve maġfūr es-Seyyįd Aĥmed Şeyĥ
Nāzikî Efendiniñ rūĥiçün lillāhi
El-Fātiĥa 1272
Nemeḳahū Meĥmed Ĥamdi bi-ibni'l-merĥūm
Fî 9 Şehr-i Ramażān

Resim 5 – Mehmed Hamdi Efendi ketebeli şâhide

14 M. Uğur Derman, "Mehmet Şevki Efendi", *DİA, 28,* Ankara 2003, s. 532-533; Muhittin Serin, *a.g.e.*, s. 424.

Mehmed Hamdi Efendi'nin Kütahyalı olduğu ve kitabesinin yazılı olduğu kabirde medfun Kütahyalı Şeyh Ahmed Naziki Efendi'nin oğlu olduğu kitabe metninden anlaşılmaktadır. Kütahyalı Safizade Seyyid Ali Rüşdî Efendi'den sülüs ve nesih meşketmiştir. Mehmed Hamdi Efendi, Mushaf ve çeşitli eserler istinsah etmiş ve yine Kütahya'da vefat etmiştir[15]. Ancak Şeyh Ahmed Nazikî Efendi, kitabede zikredilen Ayasofya karşısındaki hankahın yani Nazikî Tekkesi'nin postnişinidir. Ve hem Naziki Tekkesi hem de Şeyh Ahmed Nazikî Efendi İstanbul'dadır. Vefat tarihi 1856 olduğuna göre, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelmiş olabilir veya Kütahya'da yaşamış olup babasının vefatı üzerine kabir kitabesini yazmış olduğu düşünülebilir.

4- Malik Efendi Ketebeli Şâhide

Mâlik Efendi imzalı kitâbe H. 23 Şaban 1280 / M. 2 Şubat 1864 tarihlidir. Şâhide silindirik formludur ve kitâbesi 6 satır halinde celî sülüsle yazılmıştır. Kitabe metni şöyledir:

Allah Hū
Māliye nāẓırı esbaḳ
Es-Seyyiḍ Aĥmed Muĥtār
Paşa rūĥiçün
Fātiĥa Sene 1280
Fî 23 Ṣa'bān
Ketebehū Mālik

Resim 6 – Malik Efendi ketebeli şâhide

15 "Mehmed Hamdî Efendi", https://www.ketebe.org/sanatkar/mehmed-hamdi-efendi-513 (Erişim tarihi: 16.10.2021).

Son devir hattatlarının ele alındığı kaynaklarda Malik Efendi hakkında bir bilgiye rastlanamamıştır. Mâlik, bu hattatın adı olabileceği gibi, mahlas olarak kullanılan bir isim de olabilir. Hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaması, çok bilinen bir hattat olmayabileceğini düşündürmektedir. Kitâbenin celî sülüs hattı, satır düzeni bakımından çok ahenkli değilse de, harf bünyeleri bakımından güzeldir. 19. Yüzyıl hattatlarından celî sülüste usta olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö. 1876), Mehmed Şevket Vahdetî Efendi (ö. 1871), Mehmed Şefik Bey (ö. 1880), Mehmed Şevki Efendi (ö. 1887), Bakkal Arif Efendi (ö. 1909), Sâmi Efendi (ö.1912), Mehmed Nazif Bey (ö. 1913) gibi önemli isimlerin pek tanınmayan bir talebesi olması ihtimal dahilindedir. Eyüp Sultan Haziresi'nde de "Malik" ketebeli şâhide kitabesi olduğu bilinmektedir[16].

5- (…) Ali Rıza (?) Ketebeli Şâhide

Taş yüzeyindeki aşınmadan dolayı ketebesinde netlik olmayan, ilk kelimesi okunamayıp devamında ise Ali Rıza ismi olduğu düşünülen kitâbe, H. 11 Rebiülevvel 1290 / M. 9 Mayıs 1873 tarihlidir. Şâhide, bir hanım kabrine ait olduğu için, üst kısmı kabartma tekniği ile çiçek ve yapraklarla bezenmiştir. Kitabe alanı sekiz pafta halinde dikdörtgen formludur. Kitâbe metni ta'lîktir ve şöyle yazmaktadır:

Küllü nefsin ẕāiḳatü'l-mevt
Firdevs-i āşiyān Sultan Abdülmecid Ḫān
Ġāzi Ĥażretleriniñ serḳurenāları
Esbaḳ Selîm Efendi merĥūmuñ ĥalîle-i
Muĥteremeleri olub 'azm-i tecelligāh-ı viśāl
İden faĥrü"l-muĥaẓẓirāt ĥācce Ḫadîce La'lenāb
Ĥanımıñ rūĥ-ı pür-fütūĥaları içün Fātiĥa
Sene 1290 fî 11 Rebî'ulevvel Nemeḳahū el-faḳîr ..... Ali Rıza

Resim 7 – Ali Rıza (?) ketebeli şâhide

16 Ahmed Sacid Açıkgözoğlu, "Eyüp Sultan'da Ketebeli Mezar Taşları", s. 205.

İlk kelimesi müphem olmakla birlikte ed-dâî olabileceği düşünülmektedir. Ed-dâî kelimesi; dua eden anlamına gelmektedir. Osmanlı döneminde, "duacınız" manasıyla imzalardan önce kullanılmıştır. Buradaki kelimenin ed-dâî olduğunu varsayarsak, muhtemelen hattatların ketebe lafızlarıyla birlikte kullandıkları, el-fakîr, el-hakîr sıfatları gibi, tevazu içeren bir ibare olarak düşünülebilir.

Bu ketebenin, Üsküdar çevresinde ve İstanbul'da kendisine ait çokça şahide kitabesi bulunduğu için Mısrîzâde Ali Rıza'ya ait bir ketebe olabileceği düşünülmektedir.

Mısrîzâde Ali Rıza, talik hattında ve taş oymacılığı/hakkâklıkta öne çıkmış bir isimdir. Ölüm tarihi olarak H. 1315, M. 1897-1898 yılı tahmin edilmektedir. Seyyid Mehmet Rıf'at Mısrî'nin oğludur ve hüsn-i hattı babasından meşk etmiştir. İstanbul'da hem mimarîde hem de Eyüp Sultan haziresindeki şâhidelerde kitabeleri mevcuttur. Babası Ünye'de memur olduğu için, Karadeniz bölgesinde Samsun ve Trabzon civarındaki mezarlıklarda hem babasına hem de kendisine ait çokça kitabe yer aldığı ifade edilmektedir. Yazılarına Mısrîzade Ali Rıza olarak ketebe koyduğu gibi, yalnızca Mısrîzâde olarak da imzalarına rastlanmıştır[17].

Eyüp Sultan Haziresi'nde kendisine ait şahide kitabesinde, Samsun Kökçüoğlu Mezarlığındaki kitabesinde ve İstanbul'daki mimari eserlerdeki diğer eserlerinde, ketebesi istifli değil, düz satır şekildedir. Bu ketebede Mısrîzâde Ali Rıza yazmamaktadır fakat farklı bir sıfat kullanarak ed-dâî Ali Rıza yazmış olabilir.

Nitekim babası Muhammet Rıfat'ın da Samsun Çarşamba ve Trabzon'daki mezarlıklarda yer alan şahide ketebelerinde Ünyevî Muhammed Mısrî, Ketebehu Mısrî, Terzi İsmailzade Muhammed Rıfat Mısrî, Ünyevî Muhammed Rıfat, Ünyevî Muhammed gibi uzun ve kısa haliyle, nisbe ilaveli farklı isimler kullandığı görülmüştür[18].

Kaynaklarda yaşam tarihi aralıkları, kitâbenin tarihi ile örtüşen ve adı Ali Rıza olan hattatlardan biri de Seyyîd Ali Rızâ Efendi'dir. Üsküdar'da doğup (H. 1290-1300) hayatı boyunca orada ikâmet etmiş ve Üsküdar'da vefât etmiş (M. 1873-1883) bir hattat olması sebebiyle, aynı bölgede bulunan hazîredeki bu mezar taşı kitâbesinin kendisine ait olması ihtimal dâhilindedir. Hocasının Abdurrahman

17 "Mısrızâde Ali Rızâ Efendi", ketebe.org, erişim, 02.10.2021, https://www.ketebe.org/sanatkar/misrizade-ali-riza-efendi-640; Eyüp Nefes, a.g.m., s. 293.

18 Recep Gün, "Mezartaşı Kitabelerindeki İmzaların Referansı Sorunu: Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresi'ndeki İki Mezar Taşı Örneği", *İslam, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM) 1,* Konya 2003, s. 153.

Nasuhi Mehmed Efendi Camii haziresi

Tevfîk Efendi olduğu ve kendisinin de nesih ve ta'lîkte usta bir hattat olduğu zikredilmektedir. Ancak, kitâbenin 1873 tarihli olması, Ali Rızâ Efendi'nin vefatının ise, 1873-1883 tarihlerine tekâbül etmesi ve eserlerine "Üsküdarî" ketebesi koyduğu bilgisi bu ihtimali zayıflatmaktadır[19].

Aynı tarih aralığında yaşamış bir başka hattat Ali Rıza Efendi, Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin talebelerinden Bursalı Ali Rıza Efendi (ö. 1323/1905)' dir[20]. Ali Rıza Efendi'nin, hocası Yesârîzâde'nin ta'lîk hattında usta olması sebebiyle ta'lîk meşk ettiği ve hazîrede yer alan kitâbenin hattı da ta'lîk olduğu için, hattatının Bursalı Ali Rızâ Efendi olabileceği de düşünülebilir. Ali Rıza Efendi, ta'lîk hattın yanı sıra, sülüs, nesih, rik'a ve dîvânî yazı çeşitlerini de meşk etmiş, ta'lîk ve rik'a yazıda maharet kazanmıştır[21].

Ali Rıza Efendi'nin oğlu Murtaza Elker Bey'in bahsettiğine göre; Ali Rıza Efendi'nin hüsn-i hatta ziyadesiyle muhabbeti vardı ve yazı müsveddelerini ta'lik ya da divânî kırması ile yazardı. Kıbleye karşı ayak uzatmamaya dikkat eder, üzerine yazı yazılan kâğıda hürmet gösterirdi.[22]

19 "Seyyîd Ali Rızâ Efendi", https://www.ketebe.org/sanatkar/seyyid-ali-riza-efendi-127 (Erişim tarihi: 02.10.2021).

20 Murtazâ Elker-M. Uğur Derman, "Bursalı Ali Rızâ Efendi (1231-1323-1815-1905), *Kubbealtı Akademi Mecmuası/197-200*, s. 145.

21 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul: 2021, s. 550-551.

22 Murtazâ Elker -Uğur Derman, a.g.m. 144, 147.

Sonuç

Kâğıda nisbetle daha dayanıklı olan taş malzeme üzerinde yer alan kitabeler, yazma eserler ve levhalar gibi hat sanatımızın günümüze ulaşan örneklerini teşkil etmektedir. Kitabeler üzerine, yazılmış olduğu tarih kayıtlarının düşülmesi, hat sanatının devir özelliklerini görebilme imkânı sunarken, hattatlarının ketebelerini/imzalarını ilave etmeleri, o devirde yaşamış olan meşhur hattatların yanı sıra çok tanınmayan hattatlar ve yazıları hakkında da bilgi vermektedir.

Nasûhî Mehmet Efendi Hazîresinde, Sami Efendi, Şevki Efendi gibi tanınmış hattatların yanı sıra, ketebesinin başka hazirelerdeki şahidelerde de yer aldığını gördüğümüz Malik Efendi ve ayrıca Mehmed Hamdi Efendi gibi hattı ve eserleri hakkında çok bilgi sahibi olmadığımız hattat isimleri ile de karşılaşmaktayız.

Ali Rıza isminin yer aldığı düşünülen ketebeyi, saha uzmanlarının bilgilerine ve takdirlerine sunmaktayız. Bu ketebe hakkındaki araştırmamız ve verdiğimiz bilgi kesinlik arz etmese de birbiri üzerine konularak bir yapı oluşturan tuğlalar mesabesinde olmasını ümid ederiz.

GÜLFEM HÂTUN CAMİİ
MİLÂDİ 1562

Üsküdar'da Bir Kadın Eseri Gülfem Hatun Camii: Tarihçe, Kritikler ve Mevcut Durum

ÖĞR. GÖR. AHMET SEFA ÖZKAYA
Millî Savunma Üniversitesi

Giriş

Kanuni Sultan Süleyman'ın kadınları içerisinde Hürrem ve Mahidevran sultanlardan sonra ismi en çok bilinmekle birlikte, hakkında çok az malumat olan Gülfem Hatun Üsküdar'da, içerisinde cami ile birlikte pek çok bina bulunan bir külliye inşa ettirmiştir. Hakkında çeşitli müstakil araştırmalar[1] da bulunan Gülfem Hatun Camii ve külliyesi, bütünlüğünü inşa edildiği 16. yüzyılın ortalarından günümüze kadar büyük bir oranda kaybetmiştir. Eserin özgün halinden günümüze ulaşan kısmı, yalnızca cami binasından ibarettir. Sonradan inşa edilen *muhdes* kısımlar, caminin özgün halinin etrafını kapatmış, böylelikle geriye dışarıdan bakıldığında 16. yüzyıl eseri olduğu anlaşılamayan, yapılarının çoğunu kaybetmiş bir külliye kalmıştır. 2021 yılında başlanılan restorasyon faaliyetleri devam ederken, caminin özgün hali ve bazı temel kısımları uzun yıllar sonra ilk defa ortaya çıkmıştır.

1 Gülfem Hatun Camii ve Külliyesi veya çevresi hakkında yayınlanan müstakil çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır; Tarkan Okçuoğlu, "Gülfem Hatun Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, III, 438; Semavi Eyice, "Gülfem Hatun Camii", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, 238-239; Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (2006) IV*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, II, 217-228; Tahsin Özcan, "Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (2006) IV*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, II, 217-228; Tahsin Özcan, "Hayatını Vakfeden Bir Saraylı Gülfem Hatun", *Vakıflar Dergisi*, Özel Sayı, 2007, s. 94-98; Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008; Zeynep Emel Ekim, "Gülfem Hatun Camii ve Onarımlarının Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XLIV (2021), s. 419-432.

Gülfem Hatun Camii'nin 2021 restorasyonunda muhdes yapıların yıkılması sonrası çekilen bir hava fotoğrafı (Kaynak: uskudar.bel.tr).

Gülfem Hatun ve Öldürülme Sebebi Hakkında Yeni Bir Öneri

Külliyenin banisi olan Gülfem Hatun, Harem'in Bayezid'deki Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na taşınmasından sonra saray kadınlarının siyasî meselelerle daha fazla içli dışlı olmaya başlamaları itibariyle moda olan akıma uymamış, kendisini hayır işlerine adayarak isminin güç mahfillerinde veya güç dengelerinde taraf olarak gözükmesinin önüne geçmiştir. Hayırsever bir saraylı hatun olarak kabul edilen Gülfem Hatun'un hayatı ve şahsiyetine ait bilgiler oldukça sınırlıdır. Daha çok vakfiyelerinden yola çıkılarak hakkında bir intiba sahibi olunabilmektedir.

Kökeninin Leh veya Sicilyalı olduğu iddiaları hakkında kesin bir delil bulunmamakta, Hürrem Sultan'ın Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı mektuplarda Gülfem Hatun için "Gülfem cariyeniz" şeklinde bahsetmesi ve vakıf kayıtlarında

İçerideki kırmızı kare ile belirtilen caminin orijinal planına göre harim duvarlarının muhdes yapılar yıkılmadan önceki uydu görüntüsü (solda).

1: Harim duvarı, 2: Muhdes betonarme son cemaat yeri, 3: Muhdes kadınlar mahfilinin 2021 restorasyonu öncesi uydu görüntüsü (sağda) (sehirharitasi.ibb.gov.tr'den alınarak).

isminin Gülfem b. Abdurrahman" şeklinde geçmesi de kendisinin cariye kökenli olduğuna işaret etmektedir[2].

Karaca Ahmet Sultan'ın türbesini tamir ettirmesi, Manisa'da ve daha başka yerlerde pek çok hayır eseri yaptırması, Yenişehir'in Karahisar köyüne su getirmesi ve çeşme inşası, onun "hayırsever bir saraylı hatun" olarak bilinmesini sağlamıştır. Muhtemelen bu yakıştırmada çokça konuşulan saray entrikaları içerisinde adının geçmemesinin de katkı sağladığı düşünülür. Entrika olarak adlandırılmasa bile, Gülfem Hatun'un öldürülme sebebi, eldeki mevcut verilerin derlenmesi, kronolojik bir sıraya konması sonucunda siyasi bir saik üzerine gerçekleşmiş olarak gözükmektedir[3].

Gülfem Hatun'un camiyi tamamlatmak için Harem'deki sırasını başka bir cariyeye sattığı ve Kanuni'nin de Gülfem'i bu sebeple öldürdüğü görüşünün kaynağı Ahmed Refik Altınay'dır. Altınay, bu görüşe yer verirken herhangi bir kaynak göstermez. Nitekim kendisinden sonraki yazarların tamamı da bu görüşü tekrarlayacaktır[4].

Gülfem Hatun, bilinen hikâyenin aksine Şehzade Selim ile Bayezid arasında geçen mücadelenin kurbanı olmuş gibidir. Nitekim Şehzade Bayezid'e yazmış olduğu mektuptan da, bu rekabette Bayezid'in tarafında olduğu anlaşılır[5]. Ölüm tarihinin de bu olaya çok yakın olması, bu hipotezi doğrular niteliktedir.

2 Tahsin Özcan, "Hayatını Vakfeden Bir Saraylı Gülfem Hatun", s. 96-97.

3 Bizde ilk defa bu intibayı uyandıran husus, Ayvansarayi'nin kaynak göstermeksizin "*Hâtûn-ı mezkûrun şehîden vefatı galiba Şehzade Sultân Bâyezid'e niyyetnâmesi olduğundan iktizâ eylemişdir.*" şeklindeki ifadesidir. Bkz. Ayvansarayi Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadîkatü'l-Cevami*, yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 615; Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, s. 21. Nitekim Tahsin Özcan bu hususa dikkat çeker. Karşılaştırma için bkz. Tahsin Özcan, "Hayatını Vakfeden Bir Saraylı Gülfem Hatun", s. 98.

4 Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 2000, s. 56.

5 M. Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, İstanbul 1956, 55-60. Bu husus, tarafımızdan müstakil bir çalışmada ele alınacağından burada detaylı bir anlatım yapılmamıştır.

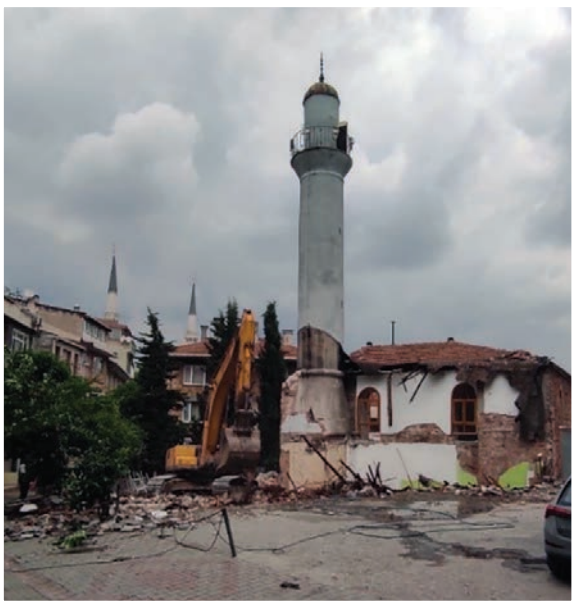

Solda, caminin muhdes yapılar yıkılmadan önce kuzeybatı tarafından bir bakış (Kaynak: Özcan); ortada, yıkım devam ederken güney tarafından bir görüntü (Fotoğraf: Esad Kibar, 29.5.2021). (Mahallenin sakinlerinden olup bu fotoğrafı kullanmama izin veren Esad Kibar'a teşekkür ederim.)

Gülfem Hatun Külliye Arazisinin Satın Alınması

Gülfem Hatun'un yaptırmış olduğu külliye günümüz İstanbul İli, Üsküdar İlçesi sınırları içinde sahile yakın sayılabilecek bir konumda bulunmaktadır. Kuzeyde Uncular Caddesi ve onun geri paralelindeki Mahkeme Arkası Sokağı, doğuda Hakimiyet-i Milliye Caddesi, batıda Gülfem Sokak ve güney-güneybatıda da Mahkeme Sokağı arasında yer almaktadır. Günümüzde cami kısmı ve yanındaki nispeten küçük bir kısım, cami arsası içerisinde kalmış durumdadır. Arsa, külliyenin inşasından bir süre sonra bütünlüğünü kaybetmiş ve büyük bir kısmı özel mülkiyete geçmiştir.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ne göre 1539/1540 yılında Gülfem Hatun adına 24 zira mülk yeri satın almıştır[6]. Ebussuud Efendi tarafından tasdik edilen vakfiyesine göre 360 bin akçe nükûd ile burada cami, imaret, mektep ve kervansaray inşa ettirmiştir[7].

Kaynaklardan da açık bir şekilde anlaşılabileceği üzere zamanla başka amaçla inşa edilen yapılar, arsanın önemli bir kısmını külliyeden koparmıştır. Bu arsanın

6 İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, *Üsküdar Şeriyye Sicilleri (ÜŞS)*, nr. 11, vr. 38b/5; Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 420.

7 Tahsin Özcan, "Hayatını Vakfeden Bir Saraylı Gülfem Hatun", s. 98.

Solda muhdes kadınlar mahfili ve muhdes son cemaat yerinin yıkıldıktan sonraki görüntüsü (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 18.11.2021). Cami avlu duvarının yaklaşık 1 metre geri çekilerek örüldüğü görülüyor. Sağda, restorasyon bittikten sonra muhdes yapıların kaldırılması sonucu ortaya çıkan caminin özgün hali (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

ilk halinin tespiti önem arz etmektedir. Fakat günümüzdeki arsadan çok daha geniş bir alana yayılan bu arsanın tam halini tespit etmek eldeki verilerle mümkün olmamaktadır. Güler'in tarihî verileri topografyayı takip ederek yapmış olduğu çalışmada da arsanın hudutlarına kesin olarak ulaşılamamıştır. Yapmış olduğu çalışma sonucunda ulaştığı veriler, arsanın ve etrafının durumuna dair fikir sahibi olmamızı sağlar niteliktedir[8].

Gülfem Hatun Camii'nin yan tarafında, bugünkü Mimar Sinan Çarşısı ile caminin arasında bir Gülfem Çarşısı'nın olduğu ve burada bir de köprü bulunduğu anlaşılmaktadır. Biraz daha kuzeydoğu istikametine doğru yerleşik olan Selman Ağa Mahallesi ile Gülfem Hatun Külliyesi'nin komşu olduğu, günümüze ulaşmış olan Selman Ağa Camii ile Gülfem Hatun Camii arasındaki mesafeye bakıldığında arsanın belki bugünkü Valide-i Cedid Camii'ni de kapsayabileceği görülmektedir.

Cami, Son Cemaat Yeri ve Minare

Cami binası satın alınan arsanın güneybatı kesiminde, Aziz Mahmud Hüdayi Camii istikametine doğru yükseklik kazanmaya başladığı konumda inşa edilmiştir. Cami binası büyük oranda özgünlüğünü kaybetmiştir. İlk yapıldığında kare planlı bir yapıya sahip olduğu anlaşılan cami, daha sonra cami duvarına bitişik

8 İlgili kısım için bkz. Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, Bildiriler Kitabı*, I, s. 455-460. Güler'in Gülfem Hatun Mahallesi'ne dair yapmış olduğu yüksek lisans tez çalışması da, külliyenin kendisi ve etrafına dair oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır. Bkz. Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*.

Solda, minarenin kuzeydoğu istikametinden siyah-beyaz bir görüntüsü (www.tarihi.ist); sol ortada, kuzeybatı istikametinden renkli bir fotoğrafı (Özcan, 2007); sağ ortada restorasyon sürecinde batı istikametinden bir görüntüsü (Özkaya, 2021); sağda, restorasyon tamamlandıktan sonra minarenin son durumu (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

vaziyette *muhdes* yapılarla iki yandan çevrilmiştir. Bunlardan birisi özgün olmayan *son cemaat yeri*, diğeri de batı yönünde bulunan ek betonarme binadır.

Muhdes kısımlar 2021 yılındaki çalışmalar esnasında yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla yapmış olduğumuz bu çalışma *muhdes* yapılar kaldırıldıktan sonra yapıyı ele alan ilk çalışmadır. Nitekim Eyice de yapının özgün halinin nasıl olduğunun anlaşılması için bu fazlalıklardan kurtulunması ve sıvaların raspa edilmesi gerektiğini belirtmiştir[9]. Fakat Eyice'nin, caminin dikdörtgen planlı olduğu ifadesi hatalıdır. Cami; sokağın, parselin konumuyla birleştiği cephesine yaptığı açı sebebiyle "dik"dörtgen olması mümkün olmayan bir yapıdır. Eyice'nin ansiklopedi maddesini yazmış olduğu 1996 yılı, *muhdes* yapılar göz önüne alındığında yine dikdörtgen olmaya elverişli bir zamana tekabül etmemektedir. Nitekim asıl cami binası da, 2021'de yapılan restorasyon çalışmaları sürecinden de tasdik olunacağı üzere kare plana sahiptir. Diğer taraftan Ekim de yapının "*Fatih Devri mimari özelliklerini 19. yüzyıldaki onarımı sırasında kaybetmiş olduğundan*" bahseder[10]. Bu ifade hatalıdır. Zira, yapı Fatih Sultan Mehmed dönemine ait değildir. Ekim bu ifadesinin sonunda konuyla alakalı olarak Eyice'ye referans vermiştir. Fakat Eyice, makalesinde yapının Fatih devrine ait olduğuna dair herhangi bir ifade kullanmaz. Her halükârda bu ifadeler sehven kullanılmış olmalıdır.

9 Eyice, "a.g.m.", s. 239.

10 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

Şair Senihi'nin yazdığı kitabenin çeşitli yıllardaki hali; sol üst, 1996 (Eyice 1996); 9: sağ üst 2007 (Özcan, 2007); sol altta 2021 restorasyonunda koruma amacıyla tahta ile kaplıyken (Özkaya, 2021); sağ alt restorasyon sonrası 2023 (Özkaya, 2023)

Ekim, yapının *harim* mahallini ihtiva eden ana bina, *son cemaat yeri* ve yapıya sonradan doğu istikametinden eklenen bitişik *muhdes* yapı olmak üzere üç parçadan oluştuğunu belirtir[11]. *Muhdes* binanın yapının doğu cephesinde olduğu ifadesi yanlıştır. Bu betonarme bina yapının batı/güneybatı duvarına bitişiktir. Yazar, bu ifadeyi de sehven kullanmış olmalıdır[12].

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda caminin altında herhangi bir yapı olup olmadığına dair bir ifadeye tarafımızca rastlanmamıştır. Oysa yine semtte yaptığımız yüz yüze görüşmelerde mahalle halkı ve esnafından edindiğimiz bilgiye göre caminin altında bir sarnıç bulunmaktadır. Bu sarnıcı bizatihi görmemekle birlikte mahalle halkı ve esnafıyla yaptığımız görüşmelerde böyle bir sarnıçtan bahsedilmiştir. Sarnıçla ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamıştır[13].

11 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 421.

12 Yazar, s. 422'de de *kadınlar mahfili* olarak kullanılan yapının, cami duvarının doğu cephesine yapışık olduğunu, muhtemelen sehven tekrarlamıştır. Bu küçük hataların, yapmış olduğu çalışmasının kıymetine gölge düşürmediği kanaatindeyiz. Zira yapmış olduğu çalışma, binanın restorasyon sürecinin hemen öncesinde pek çok durum bir daha tespit edilememe tehlikesi ile karşı karşıya iken bu gibi durumların kayda geçmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Arşivi'nden belgeler kullanarak binanın tarihçesine birincil kaynaklarla katkıda bulunmuştur. Zira şehir ve sanat tarihçiliğinin en zayıf kaldığı, birincil kaynak teşkil eden "belge kullanımı" hususudur.

13 Bu sarnıcın girişinin harim kısmında olduğu ve hala hayatta olan ve caminin uzun yıllar müezzinliğini yapan Osman isimli görevli ve mahallenin "Kemal Amca" olarak tanınan eski yıllarda hayatını kaybetmiş kalaycısı tarafından defineciler eliyle talan edilmemesi için bu girişin kapatıldığı öğrenilmiştir. Bu bilgiler, caminin batı tarafındaki kafe işletmecisi "İsmail" tarafından temin edilen bir görüşme ile daha önce mahallede esnaflık yapan Ahmet isimli bir çilingir ustasından edinilmiştir. İşletmeci İsmail tarafından günümüzde Balıkesir Ayvalık'ta yaşadığı belirtilen Çilingir Ahmet usta ile 15.12.2021 tarihinde telefon vasıtasıyla görüşme yapılmıştır. Ahmet usta, bugün cağ kebapçısı olan ve Üsküdar Mahkeme Arkası Sokak ile Gülfem Sokak'ın birleştiği köşenin kuzeydoğusunda bir dönem anahtarcılık yapmıştır. İsmail ve Ahmet isimli mahalle esnafları, mahallenin en çok okuyan, tarihini bilen ve anlatan kalaycı ustası merhum "Kemal Amca"dan öğrendiklerini de tarafımıza aktarmıştır. "Kemal Amca" olarak tanınan kalaycı, Gülfem Hatun Camii'nin bulunduğu adanın en güneybatısında, Fatih'in Mahkemesi olarak bilinen ve bir dönem marangoz, bir dönem de demir doğramacı atölyesi olan binanın karşısındaki köşede kalaycılık yapmıştır. Eski yıllarda mahalleden Balıkesir'in Ayvalık İlçesi'ne taşınan Ahmet usta, caminin betonarme eklerinin 1990'lı yıllarda yapıldığını bizzat hatırlamıştır. Biz de bu betonarme binaların bu yıllarda yapıldığını teyit etmiş olduk.

Kapının restorasyon sürecine girmeden önce ve sonraki durumu (Özcan (2007); H.Y.A.-Ekim (2021); Özkaya (8.12.2021); Özkaya (27.1.2023)

Caminin taş basamaklı tuğla minaresi yine taştan bir kaideye sahip olup, kapısı *son cemaat yeri*nde bulunmakta, yüksekliği de 21,68 metreyi bulmaktadır[14]. Ayrıca caminin üstü %33'lük bir eğime sahip olup Marsilya tipi kiremit ile örtülüdür[15]. 2021 restorasyonu itibariyle bu verilerin güncel halini belirtmek gerekirse; *son cemaat yeri* yıkılmış, şerefeye çıkan merdivenler daha önce *son cemaat yeri*ne açılıyorken burası yıkıldığı için şimdi binanın dışına açılmaktadır. Caminin kiremit örtülü çatısı ve tavanı yıkılmıştır. Eyice'nin belirttiği üzere minare sıvalarının da raspa edildiği takdirde örgü sisteminin ancak o zaman anlaşılabileceği ifadeleri, 2021 restorasyonuyla sonuca ulaşmıştır. Minarenin, örme tuğla işçiliğe sahip olduğu anlaşılmıştır. Ekim, minare kaidesinin *muhdes* kadınlar mahfili içerisinde kaldığından algılanamadığını belirtmiştir. 2021 restorasyonu sonrası minarenin kaidesi de ortaya çıkmıştır. Moloz taş örgü sistemine sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Şair Senihi'nin yazdığı tamir kitabesinden anlaşıldığı üzere bir yangın esnasında tahrip olan cami, hayırsever halkın tamir ettirmesiyle 1868-69 yılında ihya olmuştur. Daha önceki asırlarda da çeşitli tamiratlar geçiren cami[16], son olarak 20. yüzyılda betonarme eklerle donatılmıştır. Örneğin daha evvelki yıllarda ahşap olduğu bilinen *son cemaat yeri*[17], 1970'li yıllarda *kargir* olarak yenilenmiştir[18].

Mahalle sakinleriyle yapmış olduğumuz mülakat esnasında da caminin tarihçesine dair bazı verilere ulaşılmıştır. Maliye Bakanlığı'nda görev yapmakta olup eşiyle

14 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 421.

15 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 421.

16 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

17 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1987, II, 27.

18 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

Sol üstte Gülfem Hatun Camii'nin son cemaat yeri olabileceğini değerlendirdiğimiz bir fotoğraf (Kaynak: https://www.oguztopoglu.com/2013/02/gulfem-hatunun-mezar-olduruldugu-yer-ve.html, erişim tarihi: 5.12.2021); sağ üstte 18 Kasım 2021 tarihi itibariyle ulaşılan son cemaat yeri temellerinin durumu; sol altta cümle kapısı tarafındaki harim duvarının üzerinde bulunan beton kiriş

birlikte uzun yıllar boyunca Üsküdar'da, 1990 yılından beri de Gülfem Hatun Camii'nin batısındaki Gülfem Sokak'ta, caminin tam karşı çaprazında ikamet etmekte olan Hüseyin Dircan, yüz yüze yaptığımız mülakat sonunda caminin tarihçesi ile ilgili önemli bilgiler vermiştir[19]. Dircan'ın ifadeleri, caminin 1990'larda geçirmiş olduğu tadilat ve eklere dairdir. Ayrıca caminin ve çevrenin zarar görmesine sebep olan 1994 yangınına dair detaylar da mevcuttur. Verdiği bilgiler

19 Hüseyin Dircan ile 15 Ekim 2021 tarihinde yapılan yüz yüze görüşmede verdiği beyanat aynen şöyledir: "*Ben, Maliye Bakanlığı'nda görev yapmakta olup, eşimle birlikte çok eski yıllardan beri Üsküdar'da ikamet etmekteyim. 1990 yılı itibariyle de Gülfem Hatun Sokağı'ndaki bu evimi satın aldım. Ama daha öncesinden de buraları bilirim. Nazar-ı dikkatimi celp eden şeyleri kaydederim... Burada değnekçilik yapan iki çok yakın arkadaş vardı. Şimdiki Marte Cafe'nin üzerinde annesiyle birlikte oturan Rafet ve caminin yanındaki otopark alanının yan tarafında bulunan şimdiki bakkalın üzerinde oturan Uğur. Bunlar her akşam otorur, içerlerdi. Bir gün anlaşmışlar, 'Hangimiz ölürse, geride kalan Üsküdar'ı yakacak.' diye. Nitekim 1994 yılının Ağustos ayında Rafet ölünce Uğur yorganı tutuşturduktan sonra ahşap binaları tutuşturuyor. Tabi ahşap olduğu için binalar hızla tutuştu. İtfaiye aracı geldiği zaman su yetmedi. Denizden hortum çektiler. Daha sonra bu parseldeki binalar eskisi gibi ahşap görünecek şekilde, fakat içi betonarme olarak yapıldı. Şimdi ben kültürel mirasın hikâyesi vuzuha ersin isterim. Cami inşaatı da işte bu yangından sonra 1994-95'te başladı. Ek binalar camiye eklendi. Ama inşaatı epey uzun sürdü.*".

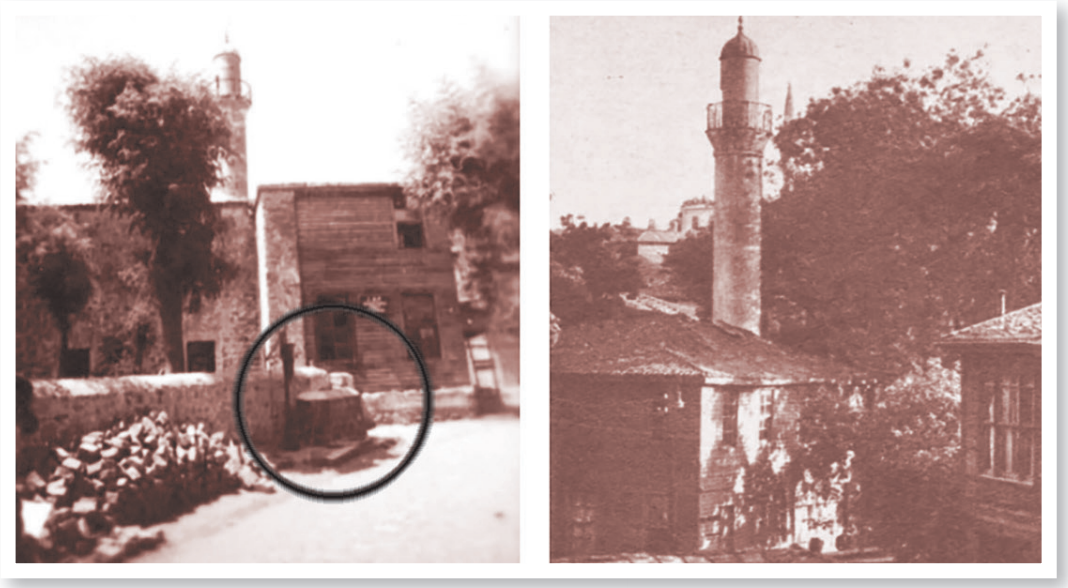

Solda, Ekim'in kırmızı çerçeve içinde gösterdiği çıkrık fotoğrafında, arka planda son cemaat yeri de gözükmektedir (Kaynak: Ekim'den naklen www.saltresearch.org. Biz Salt Arşivi'nde internet üzerinden yaptığımız araştırmada muhtemelen teknik bir sebepten ötürü bu fotoğrafa ulaşamadık.). Sağda, tarihi. ist'ten alarak işaret ettiği son cemaat yerinin ahşap hali (Ekim).

arasında 1990'lardaki ek bina inşaatının esnafın destekleriyle yapıldığı, *kadınlar mahfili* ve s*on cemaat yeri*nin inşaatının da bu faaliyetlerden müteşekkil olması yer alır.

Caminin *son cemaat yeri* ile ilgili yayınlanmış bir fotoğraf daha mevcuttur. Bu fotoğrafın *son cemaat yeri*ne ait olduğuna dair kesin bir hükme varılamamaktadır. Fakat, olmadığına dair aykırılık teşkil eden kesin bir belirti de yoktur. Üsküdar'da bulunan Gülfem Hatun Camii, yine Gülfem Hatun tarafından Kosova'nın İpek şehrinde yaptırılmış olan bir başka Gülfem Hatun Camii ile karşılaştırıldığında, planlarının benzediği dikkat çekmektedir. Üsküdar'daki Gülfem Hatun Camii'nin Kosova'daki cami ile aynı plan anlayışıyla yapıldığı kabul edilecek olursa eldeki bu fotoğrafın yapı bakımından Üsküdar Gülfem Hatun Camii'nin *son cemaat yeri*ne ait olduğu kuvvetli bir ihtimal gibi durmaktadır.

2021 restorasyonu sonucu ortaya çıkan *son cemaat yeri* temelleri de bu hipoteze aykırı bir nitelik taşımamaktadır. Diğer taraftan yukarıda arz edilen siyah-beyaz fotoğraftaki üst kat pencerelerinin yuvarlak ve kemerli olduğu görülmektedir. Buna göre caminin diğer cephelerindeki üst kat pencereleriyle aykırı bir görüntü arz etmez. Dolayısıyla bu kemerli yapının caminin *son cemaat yeri* olması ihtimal dâhilindedir.

Lojmanın yıkılmadan önce ve sonraki uydu görüntüsü (sehirharitasi.ibb.gov.tr ve earth.google.com).

Günümüzde birinci kat ile ikinci kat arasındaki hizada *arşitrav* vazifesi ifa eden betonarmeden bir parça mevcuttur. Buranın üst kısmı ise *muhdes* olduğundan restorasyonda yıkılmıştır. Dolayısıyla bu pencereler günümüze ulaşamamıştır. Restorasyon esnasında yapının tarihî bütünlüğünü aykırılık teşkil eden bu kısmın da kaldırılması gerekmektedir.

Son cemaat *yeri*nin restorasyon ile birlikte ihyası için kargir veya ahşap olmak üzere iki seçenek söz konusudur. *Kargir* ihya seçeneği durumunda yayınladığımız fotoğrafa dayanarak bir rekonstrüksiyon önerisinde bulunmak mümkün olabilir. Bunun için Kosova İpek şehrinde bulunan diğer Gülfem Hatun Camii'nin son cemaat yerini incelemek faydalı olacaktır.

Ahşap ihya seçeneğinde ise biraz daha girift bir durum söz konusudur. Zira mimarî plan daha fazla çeşitlilik arz edebilir. Diğer taraftan ahşap son cemaat yerinin özellikle iç kısmını gösteren bir görüntü bildiğimiz kadarıyla elde mevcut değildir. Fakat bize göre ikinci seçenek olarak bu da tercih edilebilir. Bu durumda özellikle iç mekânın sanat özelliklerinin, hiç değilse 16. yüzyıl mimarî ve tezyini ile aykırılık teşkil edecek şekilde bir yeniden tasarım, yahut rekonstrüksiyon önerisi, *ihya*nın prensiplerine uymayabilir.

Manzumede yine Ekim'in belirttiği, lojman ve müştemilat işlevi gören binalar[20], 2021 restorasyonunda yıkılmıştır. Caminin içindeki pencere boşluklarında bulunduğunu ifade ettiği[21] klima, hoparlör ve başka elektrik aksam kaldırılmış vaziyettedir.

20 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 421.

21 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 423.

Sol üstte mihrabın restorasyon çalışması öncesi (Özcan: 2007); sol altta restorasyon sürecinde mihrap mermeri kaldırıldıktan sonra yeşil-beyaz renkli stalaktitli mihrabın ortaya çıktığı görüntü (Özkaya, 2021); sağda restorasyonun sonunda mihrap ve mihrap duvarı (Özkaya, 23.1.2023)

Ekim, caminin mihrabının özgün olmadığını, Konyalı[22] ve Haskan'ın[23] ifadelerini alıntılayarak inşa edildiği devirden kalan *stalaktit*li mihrabın, sonradan kaplanan mermerin altında kalmış olabileceğini belirtir[24]. Yaptığımız inceleme sonucunda *stalaktit*li mihrap, bir miktar deforme olmuş olsa da kaldırılan mermerin arkasından çıkmıştır. Yaklaşık olarak boy hizasına kadar olan kısım taş ve tuğla ile örülü bir vaziyettedir. Bunun üzerinde *stalaktit*li/*mukarnas*lı kısım görülebilmektedir. Bu kısımda yeşil ve beyaz olmak üzere 2 farklı boya kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yine Haskan'ın ahşap olduğunu belirttiği minber ve vaaz kürsüsünün kendi incelemeleri sonucu artık mermerle kaplı olduğunu gözlemleyen Ekim'in ifadelerine, artık bu parçaların da kaldırıldığı ilave edilebilir. Ayrıca *harim*in 4 cephe duvarında taban döşemesinden yukarıya doğru kaplı olan 90 cm. yüksekliğindeki mermer kaplamanın 2021 restorasyonu kapsamında kaldırıldığı da belirtilmelidir.

2021'deki restorasyon süreci kapsamında cami binasının bütün cephelerinin duvar tekniği ortaya çıkmış, hepsinin de moloz yığma taş sistemiyle örüldüğü anlaşılmıştır. Caminin iki kat pencerelere sahip olduğu ve bu pencerelerin ikinci katlarda bulunan neogotik üsluptaki sivri kemerli olanlarının Abdülaziz devrinde

22 İ. Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, 154.

23 M. Nermi Haskan, *a.g.e.*, I, 203.

24 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 423.

Sol üstte 1970-1995 yılları arasında çekilmiş olan bir fotoğrafta büyük abdest teknesi (Kaynak: https://www.istanbulburda.com/tarihi-yerler/gulfem-hatun-turbesi-h23399.html, erişim tarihi: 29.1.2023); üst ortada abdest teknesinin restorasyondan önceki yıllara ait bir fotoğrafı (Fotoğraf: Hüseyin Dircan); sağ üstte 2021'deki restorasyon esnasında su haznesi/abdest teknesinin durumu (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 18.11.2021); sol altta teknenin arkadan görünümü (Fotoğraf: Betül Erdem, 8.12.2021) (Arka cepheden çekilen fotoğrafa bakıldığında eskiden kalma yeşil boya kalıntıları, dönemlendirme için aynı zamanda bir veri teşkil etmektedir); sağ altta restorasyon sürecinden sonra abdest teknesinin durumu (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

yapıldığı bilinmektedir[25]. Yine Okçuoğlu'nun belirttiği kirpi saçaklar[26], günümüzde bina duvarlarının üzerinde mevcudiyetini korumaktadır.

Abdest Tekneleri

Ekim, Konyalı'ya isnadla caminin Mahkeme Arkası Sokağı'na bakan cephesinde abdest teknelerinin bulunduğunu belirtir[27]. Eyice ve Konyalı'nın da bahsettiği bu abdest teknelerinden birinin, restorasyon süreci devam ederken yaptığımız tespit çalışmaları esnasında yerini muhafaza ettiği görülmüştür. Muhtemelen bu abdest teknesi, caminin *son cemaat yeri*nin kuzeydoğusunda ve yine *son cemaat yeri*ne çok yakın bir konumdaydı.

Sol üstteki fotoğrafın, kargir aksamların cami veya yakınına eklendiğini bildiğimiz 1970'lerden sonra çekildiği kesindir. Diğer taraftan sahada yaptığımız sözlü tarih çalışması sonucu, küçük teknenin bu teknenin yanına getiriliş tarihi 1995

25 Tarkan Okçuoğlu, "a.g.m.", s. 438.

26 Tarkan Okçuoğlu, "a.g.m.", s. 438.

27 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 420. Ekim yine Pervititch haritalarına istinaden cami 1 numaralı parselde bulunurken, abdest teknesinin 2 numaralı parselde işaretlendiğini belirtmiştir.

Küçük su haznesinin yıllar içindeki durumu. Sol üstte Özcan'ın 2007'de yayınladığı ama çok daha önce çekildiği anlaşılan görüntü (Özcan) ; üst ortada ve sol altta yer alıp 2000'li yılların ikinci yarısının başlarını yansıtan görüntü (Ekim); sağ üstte Dircan'ın çektiği görüntü (Dircan); alt ortada 2021 ve sağ altta 2023 restorasyon sonrası görüntüleri (Özkaya).

olarak tespit edilebildiğine göre[28], bu fotoğrafın çekilişi için *terminus post quem*[29] 1970, *terminus ante quem*[30] 1995 olmalıdır.

Mahkeme Arkası Sokağı'na bakan bu su haznesinin üzerinde şu kitabe hâk edilmiştir:

"*Saat-i vâhidedir ömr-i cihân*
Saati tâate sarf eyle hemân
Evvelîn, âhirîn kâffe-i ehl-i îmân ervâhına
Ve cemî'-i şühedâ ervâhına rızâen li'lâhi'l-fâtihâ
3 Receb sene 1290 (Ketebehû): Abdullah"

Kitabeden de anlaşılacağı üzere belirtilen tarih 27 Ağustos 1873'e tekabül etmektedir.

28 Küçük teknenin büyük haznenin yanına getirilişi, ilerleyen satırlarda ele alınacaktır.

29 Bir olay ve durum için olabilecek en erken tarih.

30 Bir olay ve durum için olabilecek en geç tarih.

Ekim, abdest tekneleri ile ilgili olarak Okçuoğlu'nun verdiği ve Güler'in tekrar ettiği hatalı bilgiyi düzelttiğini belirterek abdest çeşmelerinden 1868 (H. 1290) tarihli olanının kayıp olduğunu, üzerinde "Sâhibü'l-hayrât rûhu içün sebîl" yazılı kitabesi bulunan çeşmenin 1868 tarihli olmadığını söyler. Biz de abdest teknesini incelediğimizde Ekim'in belirttiği doğrultuda tekne üzerindeki kitabede herhangi bir tarih göremedik. Fakat burada 1868 tarihli olan teknenin mevcut iki teknenin dışında bir tekne mi olduğu, yoksa küçük teknenin üzerinde bir zamanlar tarih bulunduğu halde, zamanla tahrip mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Böyle bir tahribat da ihtimal dâhilindedir. Zira, Ekim'in kendisinin de belirttiği gibi küçük olan teknenin 2007 yılları civarında, çeşme ayna taşında gözüken cami kabartması tahrip olmuştur. Bu kabartma tam olarak çeşmenin takıldığı yerdeydi. Bu durumda 1868 tarihini belirten ve Hicri 1285 tarihli olması gereken ibarenin zarar görmüş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Bu su haznesi, Duhancı Ahmed Ağa tarafından karısı Fatma Hanım'ın ruhuna vakfedilmiştir. Bir not olarak ilave etmek gerekir ki, bu küçük haznede, kaynaklar sayesinde bilinen bu vakfedilme hadisesinin hâk edilebileceği kadar bir yer yoktur. Eğer bu su haznesi Ahmed Ağa tarafından vakfedilen hazne ise, bunun kitabe kısmının ayrı bir parça olup kayıp olduğu değerlendirilebilir.

Burada ilk iki fotoğrafın yayın tarihleri esas alındığından, fotoğrafın çekilme tarihini tam olarak yansıtmayabileceğini belirtmek gerekir. İlk üç fotoğraftan, büyük su haznesinin kitabeli kapak kısmının sol üst tarafta gözüktüğü üzere küçük hazne, büyük hazneye bir dönem yapıştırılmış ve daha sonra tekrar ayrılmış vaziyettedir. Nitekim 2007 yılındaki yayınlarda iki çeşmeyi birbirinin yanında gösteren fotoğraflar da mevcuttur. Fakat Ekim'in 2021 tarihli yayınında çeşmeli küçük su haznesinin büyük hazneden ayrıldığı ve üzerine, alemli bir kubbesi bulunan mermer bir kapak eklendiği, bir adet çeşme takıldığı ve çeşme takılan yerdeki cami rölyefinin tahrip olduğu, ayrıca üzerindeki boyaların da kazındığı görülmektedir. Ayrıca 4. fotoğrafta gözüken kubbenin üzerindeki alem kısmının da 2021 restorasyonu esnasında yerinden taşınırken kırıldığı tespit edilmiş, 5. fotoğrafta da tarafımızca durum tespitini belgeleyen fotoğraf çekilmiştir. Bu hususta biz de şahsî gözlemimizi ekleyelim. Bu küçük su haznesi 2021 yılındaki restorasyon sürecine kadar cami avlusuna giriş yapıldıktan sonra, son cemaat yerinin sol tarafında, cami lojmanına doğru olan kısımda olduğunu, son birkaç yıldır gözlemleyebilmiş idik.

Türbenin muhtemel konumu (earth.google.com'dan).

1994 / 95 yılında caminin avlusunda olan ve hafriyat kamyonu tarafından hafriyatla birlikte götürülmekte iken mahalle sakinlerinden olan Hüseyin Dircan ve yukarıda bahsi geçen Haydar Zülfikaroğlu ile birlikte birkaç mahalle sakininin çabalarıyla yok olmaktan kurtulmuş ve büyük su haznesinin yan tarafına rapt edilmiştir. Dircan, teknenin tekrar götürülmesini veya yok olmasını engellemek için içerisine toprak doldurarak çiçek dikmiştir. Pembe renk ile boyalı olan çeşme, ardından bir dönem lojman ve müştemilatın rengine boyanmıştır[31].

İlave bir sözlü tarih eki olarak sokak esnafından olan bir şahsın, cami avlusundaki abdest alma düzenine dair vermiş olduğu beyan, caminin şadırvan düzeninin son asrın belirli bir kısmında bile çok kez değişikliğe uğradığını yansıtır[32].

Türbe (Mezarlar), Mektep ve Diğer Yapılar ile Bunların Konuşlandırılma Önerisi

Türbe ve mektebin konumunu aynı başlıkta ele alma sebebimiz, kaynakların türbe, cami ve mektebi yan yana göstermesidir. Yerini kesin olarak bildiğimiz cami ve yerlerini dolaylı olarak bildiğimiz türbe ve mektebin topografyaya konuşlanması birbirlerine bağlıdır. Birinin konuşlandırılması, diğerlerinin yerlerinin tayin ve tespitine de doğrudan etkide bulunacaktır. Bu sebeple topografyadaki konumların belirlenmesi için bu yapıların tek başlık altında ele alınarak müteselsilen konuşlandırılmadı gerekmektedir.

Gülfem Hatun, bizim ileri sürdüğümüz hipoteze göre 1562 yılının Ağustos ayı içerisinde, yani Hicri 969 yılının son ayı içerisinde öldürülmüştür. İdamının akabinde

31 Hüseyin Dircan ile yüz yüze görüşme.

32 2021 yılında yapılan restorasyon esnasında sokaktaki esnaftan biri olan Haydar Zülfikaroğlu'nun verdiği beyanat şöyledir: "*Kanuni Sultan Süleyman zamanında eşi Gülfem Hatun tarafından yapılmış olan bir camimiz. Biz doğma büyüme buralıyız. 75 seneye yakın Üsküdar'ın içindeyiz. Bizim hatırladığımız çocukluğumuzdayken, caminin tuvaletleri köy tuvaletleri gibiydi. Abdest alma yerleri dışarıdaydı, bahçesindeydi. Ufak bir şadırvanı vardı, musluklar vardı. Orada abdest alınırdı. Üstü açıktı kapalı değildi. Sonra burası birkaç kere elden geçti.*". Bkz. http://www.yapi.com.tr/haberler/460-yillik-gulfem-hatun-camii-restore-ediliyor_187497.html (Erişim tarihi: 4.12.2021).

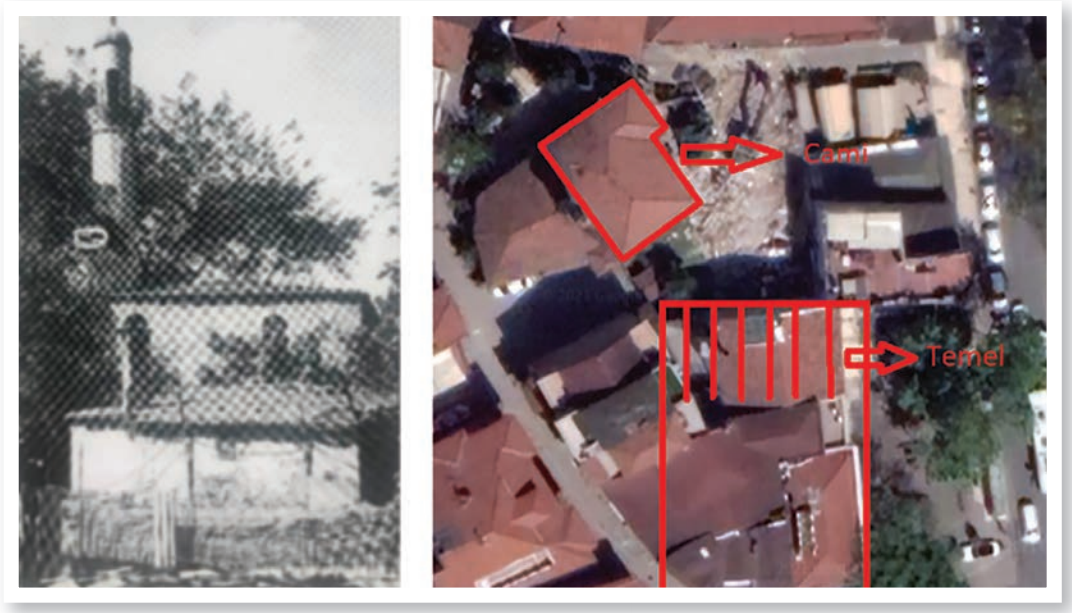

Caminin kıble duvarı istikametinde bulunan bir inşaat temeli (Kaynak: Çeçener; earth.google.com'dan). Bu temelin, burada yapıldığını bildiğimiz banka binasına ait olması ihtimal dâhilindedir. Bu fotoğraf, yukarıda yayınladığımız fotoğraftan ve 1930'lardaki türbenin yıkımından sonra çekilmiş olmalıdır.

Üsküdar'da yaptırmış olduğu caminin, caddeye yakın, güneydoğu köşesine defnedilmiştir. İlk zamanlar açık türbe olduğu anlaşılan yapının üstü, daha sonra bir başka saray kadını ve III. Mehmed'in kudretli validesi olan Safiye Sultan tarafından örtülmüştür[33]. 1806 tarihindeki bir arşiv belgesine göre cami ile birlikte türbeye toplam 131 kuruş tamirat masrafı yapılmıştır[34]. 1930'lu yıllardaki yol genişletme çalışmaları esnasında türbe yıkılmış ve içinde bulunan mezarlar, caminin yan tarafına nakledilmiştir[35]. Gülfem Hatun'un asıl mezar taşı, 1860'lı yıllardaki yangında tahrip olmuş olmalıdır. Eyice, daha sonra yapılan mezar taşındaki tarihin 1069 olmasının durumu daha da karmakarışık hale getirdiğini belirtir[36]. Diğer taraftan da, Ayvansarayi'ye dayanarak Gülfem Hatun'un ölüm tarihinin 969 olduğunu da ifade eder. Bu durum, günümüzde açığa çıkmış vaziyettedir. Mezar taşına 969 yerine yanlışlıkla 1069 yazılmıştır. Nitekim günümüzde yapılan çalışmalarda bütün yazarlar bu hususta mutabıktır ve bu düzeltmeyi ilk defa yapan

33 H. Şahin, "Karaca Ahmed Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Literatür Değerlendirmesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII- Bildirileri*, 2015, III, 72; Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 420.

34 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

35 Yukarıda ismi geçen, mahallenin kalaycısı merhum "Kemal Amca" bu türbenin banka binasının önündeki çınarın altında olduğunu mahalle esnafından kafe işletmecisi İsmail'e söylemiştir. Bize de kendisiyle 14.12.2021'de cami yakınında yaptığımız yüz yüze görüşmede aktarılmıştır.

36 Semavi Eyice, "a.g.m.", s. 238.

Arka planda görülen caminin sağ, küresel konumlandırmada ise güneydoğu tarafında, yüksek duvarıyla gözüken mektep binasının duvarı olması muhtemel yapı (Kaynak: Konyalı). Bu fotoğraf, cadde yapımından, yani 1930'lardan önce çekilmiş olmalıdır. Güneşin vurduğu açı ve minarenin konumu da bu görüşümüzü destekler.

kişi de Konyalı'dır[37]. Eyice, türbenin konumuyla ilgili olarak, Hadika'da caminin yanında sıbyan mektebi ve türbenin bulunduğunu aktarır[38], fakat konum önerisinde bulunmaz. Bir başka araştırmacı olan Ekim kıymetli bir tespitte bulunur ve şu anda Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nin yan tarafında bulunan asırlık çınarın türbenin bulunduğu konum olduğunu belirtir ki[39], Pervititch isimli yangın sigorta haritalarına dayanarak yapmış olduğu bu tespit isabetlidir. Nitekim türbenin, mektebin, caminin ve çınarın yan yana olduğu bilgisi, bu yapıları topografyaya oturtmak için bize yegâne imkânı verir. Bu durumda, Denizler Bankası yapımı için yıkıldığını bildiğimiz türbe, Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ile Eski Mahkeme Sokağı'nın kesiştiği köşenin kuzeybatısında bulunuyor olmalıydı.

Topografyada türbeyi bu konuma yerleştirmemize sebep olan verilere bakıldığında; caminin yanında bulunması, banka inşası için yıkımını gerektirecek bir konumda bulunması, çınarın ve mektebin yanında olması gibi etkenler sözkonusudur.

Türbeyi daha da kuzeye konuşlandırmama sebebimiz ise, mektep binasına ait olduğunu tahmin ettiğimiz yüksek bir duvarın fotoğrafıdır. Bu fotoğraftan da görülebileceği üzere, oldukça yüksek, kütlevî bir yapıya ait olduğu belli olan bu duvar, mektep binasına ait olmalıdır. Zira caminin yanında olma şartını da sağlamaktadır. Biz bu duvarın mektep duvarı olduğunu kabul ediyoruz. Zira daha

37 İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, I, 156.

38 Semavi Eyice, "a.g.m.", s. 238.

39 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 420.

sonra yol yapımı için yıkılacak olan mektep duvarının caminin daha doğusunda, hatta bir kısmının caddeyi işgal ediyor olması gerekmektedir. Bu sebeple, en mantıklı ve hiçbir veri ile çelişmeyen tek seçenek, bu duvarın mektep duvarı olmasıdır. Bu verilere göre cadde yapımı esnasında yıkıldığı bilinen mektep duvarının asfaltın altında kalmış olması gerekir.

Gülfem Hatun Hanı'nın temellerine ait olması muhtemel kalıntılara güneyden kuzeye doğru bakış (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 21.10.2018).

Hadika'ya dayanarak caminin yanında bulunan sıbyan mektebi ve türbeden bahseden, mektebin 1930'lu yıllarda ana cadde genişletilirken türbe ile birlikte yıkıldığını belirten Eyice[40], medresenin ise yangında harap olduğunu, fakat ihya edilmediğinden yok olmuş olabileceğini öne sürer[41]. Eyice'nin, mektep ve medreseyi akıbetleri hakkında birbirlerinden bağımsız olacak şekilde ve iki ayrı yapı olarak ele aldığı görülür. Oysa farklıymış gibi bahsedilen bu yapılar, tek bir müessese ve tek bir yapı da olabilir. Zira belgeler üzerinde medrese ve mektebin iki farklı yapı olarak aynı dönemde, aynı belgede geçmediği ortadadır[42]. Burada, aynı binanın farklı dönemlerdeki iki farklı isimlendirilmesi sonucu iki farklı müessese algısının oluşmuş olması muhtemeldir.

Burada mahallî idare ve şehir plancılığı bakımından yol gösterme babında bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Yol yapmak ve banka binası inşa etmek için türbe ve mektebi yıkmak, bu eserlerin vakfedildiği vakfiyenin ve vakıf kültürünün ruhuna aykırıdır. Şehirler, yeni ve kullanışlılık açısından fonksiyonel değerleriyle önemli olmakla birlikte, tarihî kimliği ve yaşanmışlıklarıyla da değerli ve

40 Semavi Eyice, "a.g.m.", s. 238.

41 Semavi Eyice, "a.g.m.", s. 239.

42 Değerlendirmelerini almak için ulaştığımız Prof. Tahsin Özcan kendisi ile yaptığımız görüşmede, medrese ve mektep olarak iki farklı müessese olduğu izlenimini uyandıracak herhangi bir bulguya rastlamadığını, var olan müessesenin ise "mektep" olduğunu belirtmiştir. Güler ise, herhangi bir ispat teşebbüsünde bulunmadan bu iki yapı ve müessesenin ayrı yapıla olduğunu kabul etmiştir. Bkz. Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, s. 26-28.

Gülfem Hatun külliyesine ait olan yapıların konuşlandırılmasına dair öneri (earth.google.com'dan alınarak). Günümüzde külliyeden geriye sadece sarı ile işaretli alan kalmıştır. Sarı çerçeveli kısmın doğu tarafındaki çıkıntı 2021 restorasyon projesi doğrultusunda Üsküdar Belediyesi tarafından satın alınarak külliyeye yeniden kazandırılmıştır.

önemlidir. II. Dünya Savaşı sonrasında bombardımanlarla yok olan pek çok şehrin aynı tarihî dokuyu yeniden ihya edecek şekilde imar edilmesi düşünüldüğünde, Yahya Kemal'in ifadesiyle "kör kazma"-nın verdiği hasarın sadece maddî olmadığı görülecektir. Dolayısıyla bir yolu bulunduğu takdirde banka binalarının başka yerlerde de hizmet vermesi mümkündür. Bu sebeple, belki yolun kazanılması artık mümkün olmasa bile etrafta bulunan binaların istimlâk edilmesi, hiç değilse mektep ve türbe binalarının yeniden inşa edilmesi, eseri vakfeden, bizim kanaatimize göre de "talihsiz" bir şekilde hayatı son bulan hayır sahibinin hatırasını yad etmek gerekir.

Gülfem Hatun Külliyesi'nin bir başka parçası Gülfem Hanı'dır. Bu hanın konumlandırılması için bizim önerimiz Hakimiyet-i Milliye Caddesi'nin üzerinde, yapı adalarının kuzeydoğu köşesidir. Cadde üzerinde bulunduğu halde neden daha güneyde bir konumlandırma önerisinde bulunulmadığını izah etmek gerekir. Caddeye yakın olduğu kesin olarak bilinen yapı türbe binasıdır. Mektep binası da bunun yanında olduğuna göre, han bölgesi için engebesi az, inşaatı da topografyaya en uygun konum burası olmalıdır. Bu durumu destekleyen iki veri daha mevcuttur. Bunlardan biri, hanın hemen yanında bir at değirmeni olmasıdır[43]. Bu at değirmeninin Çavuşderesi üzerinde bulunduğu ileri sürülebilir. Bu derenin ayağı ıslatacak kadar bile suya sahip olmaması[44], bu fikri desteklemektedir. Bu durumda deredeki değirmenin yağış alan mevsimler dışında at ile çalıştırıldığı sonucuna ulaşılabilir[45].

43 Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, s. 29.

44 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara 1992, 207; Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, s. 137.

45 Gülfem Hatun Camii yakınlarında bir değirmen daha mevcuttur. Fakat bu değirmen aşağıda, cadde tarafında değil, Hüdayi yokuşundadır. Mahalle sakinlerinden Hüseyin Dircan, kendisiyle yaptığımız yüz yüze görüşmede, bu değirmene ait olan bir fotoğraf gördüğünü, bu fotoğrafta değirmenin kanatlarının açık bir şekilde görüldüğünü, değirmenin akmakta olan bir su ile çalıştığını, bu suyun Ayazma Camii tarafından geldiğini tahmin ettiğini, değirmenin Aziz Mahmud Hüdayi Camii'ne çıkılan yokuşta bulunduğunu belirtmiştir. Ekim'in bir Osmanlı arşiv belgesine (Cumhurbaşkanlığı Devşet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA). BEO 1190/89176) dayanarak Gülfem Sokak'ta olup yıkıldığı bilgisini verdiği değirmenin bu değirmen olması bizce düşük bir ihtimaldir. Zira Ekim, arşiv belgesi doğrultusunda bu değirmenin cami bahçesi, abdesthane ve abdest teknesine yakın olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Ekim, "a.g.m.", s. 422. Dolayısıyla bu değirmen, hanın yanındaki değirmen olabilir.

Caminin kıble yönünü ve mezarların işaretli konumunu gösteren işlenmiş uydu görüntüsü (earth.google.com'dan alınarak).

Külliyenin doğu tarafında bulunduğu bilinen derenin hemen kenarında mektep ve han olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Hanın bu bölgede bulunmasına dair eldeki diğer dayanağımız, 2018 kışında yapılan kazılarda ortaya çıkan temel kalıntılarıdır. O halde modern asfaltın altında, külliyenin doğu tarafında bulunan mektep veya han binalarının temellerinin bulunuyor olması gerekir. 2018'deki kazılar esnasında bölgeye giderek yapmış olduğumuz durum tespiti sonucunda mektep veya han odaları / gözleri olabileceği kuvvetle muhtemel yapı temellerine rastlanılmıştır. Biz bu hususta, bu yapı kalıntısının mektep binasından ziyade, han binasına ait olduğunu değerlendiriyoruz. Zira mektep binasının türbeye yakın olduğu kaynaklardan kesin olarak çıkarılabilmektedir. Bu kalıntıların ise daha kuzeyde, Selman Ağa Camii ve mahallesi ile komşu olduğunu bildiğimiz hanlara ait olma ihtimali daha yüksektir.

Külliyenin parçalarından bir diğeri de imaret binasıdır. Bina, tarihî kayıtlardan anlaşıldığı üzere cami ve kervansaray ile komşudur. İmaret binasının *Hadika*'da gözükmemesinin iki sebebi olabilir. Birinci ihtimal, imaret binasının 1768'e ulaşmamasıdır[46]. Burada ihtiyat payı bırakmak için ikinci bir ihtimali daha belirtmek gerekir. Ayvansarayi, eseri kaydederken arka planda kalan imaret binasını görmemiş de olabilir. Zira ön cephede bulunan mektep, hanlar ve onların arkasındaki cami; arka cephede bulunan kervansaray, imaretin önünü kapatmış olmalıdır. Diğer taraftan caminin 16. yüzyılın ortalarında yapıldığı kesin olmasına rağmen, Sai Çelebi de camiden bahsetmeden sadece mektep binasının mevcudiyetini kaydetmiştir. Nitekim çeşitli yazarların Gülfem Hatun'un yeni kabrinin kıble tarafında olduğu iddiası da, muhtemelen yine böyle bir sebepten, yani kapalı mekân faktöründen dolayı bizzat görülemediğinden kaynaklanmış olabilir.

Oysa Dircan'ın bahsettiği değirmen daha yukarıdadır. Diğer taraftan üçüncü ve bu değirmenlerden tamamen farklı bir değirmenin olma ihtimali, gelecekteki araştırmacılar tarafından değerlendirmeye alınmalıdır.

46 Nuray Güler, *XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, s. 31.

Sol üstte 1930'lardan sonra çekilmiş bir fotoğrafta, Gülfem Hatun'un yeni kabri, nakil yapıldıktan sonra etrafını çeviren duvarla birlikte görülüyor (Kaynak: https://www.oguztopoglu.com/2013/02/gulfem-hatunun-mezar-olduruldugu-yer-ve.html, erişim tarihi: 29.1.2023); sağ üstte Gülfem Hatun'un kabrinin güneydoğu istikametinden çekilen fotoğrafa göre mevcut durumu (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 14.10.2021) ve altta mezarların restorasyondan sonraki görünümü (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

Solda cami bahçesindeki üç su kuyusunun uydu görüntüsünde işaretlenmiş konumları (earth.google.com'dan alınarak); sağda su kuyusuna giden istikametteki, gelen yeraltı suyunun, müdahale sonucu kesildiği bina ve suyun geliş istikameti (earth.google.com'dan alınarak).

Buraya kadar ortaya konulan bütün bu bilgi ve bulgular doğrultusunda bir topografik konuşlandırma denemesi yapılması ve külliyenin yok olan parçalarının nerelerde bulunmuş olabileceğine dair bir öneri sunmak, yapılacak müstakbel çalışmalar için yol gösterici olabilir.

Tarihî, topografik veya arkeolojik verilere aykırılık teşkil etmeyecek şekilde yapı dağılımı, yukarıdaki uydu görüntüsü üzerine işaretlenen konuşlanma gibi olmalıdır. Uydu görüntüsü üzerine işaretlenen dağılım, şu ana kadar kaynaklardan tespit edilen veya gözlemler sonucu ortaya konulan aşağıdaki verilere aykırılık ve birbiriyle çelişki teşkil etmeyecek şekilde sunulmuştur:

1. Türbe, mektep ve caminin yan yana oluşu

2. Türbe'nin Pervititch haritalarına göre bugün parkın içinde bulunan çınar ağacının yanında olması

3. Türbenin, banka yapılması için yıkılması dolayısıyla bankanın bulunduğu konumda veya ona çok yakın bir konumda olması gerektiği

4. Türbe binasının yıkılmasından sonra yapılan temellerin görüldüğü fotoğrafta temellerin, türbenin muhtemel konumunda bulunması

5. Mektep binasının yol çalışmaları doğrultusunda yıkılmış olması

6. Cami binasını gösteren fotoğrafta mektebe ait olduğunu tahmin ettiğimiz duvarın konumu

7. Hanlar bölgesinin Selman Ağa Camii ve mahallesine yakın oluşu

GÜLFEM HATUN CAMİİ

Altında güney su kuyusu bulunan muhdes çardağın 2021 restorasyonu öncesi ve sonrası hali (Fotoğraflar: Zeynep Emel Ekim; A. Sefa Özkaya, 14.11.2021). Çardağın temeli, sağdaki fotoğrafta kırmızı çerçeve ile işaretlenmiştir.

8. Hanlar bölgesi olarak tahmin ettiğimiz yerde bugün de iş hanlarının varlığını devam ettirmesi (Burası muhtemelen Gülfem Çarşısı olarak bilinen yer dâhilindeydi)

9. Hanın at değirmeninin yanında olması

10. Hana ait olması muhtemel kalıntıların konumu

11. İmaretin kervansaray ve caminin yanında olması

Bu konum önerisinden sonra, türbedeki mezarların mevcut durumunu ortaya koyalım. Türbenin yıkımı gerçekleştikten sonra içinde bulunan mezarların 1930'lu yıllarda taşındığı bilinmektedir[47]. Bu mezarların sayısı üç olup, içlerinde toplam dört kişi yatmaktadır. Bu kişiler; Gülfem Hatun, Aziz Mahmud Hüdayi Cami-i'nin mukabelecesi Mehmed Efendi ve üçüncü mezarda birlikte medfun bulunan Mehmed Efendi'nin karısı ve kızıdır[48].

Mezarların türbenin içinden kaldırılarak caminin kıble tarafına taşındığını belirten Konyalı, Haskan ve Ekim ciddi bir hata yapmışlardır[49]. Defin kıble tarafına değil, caminin kuzeydoğu duvarı tarafına yapılmıştır. 2021 yılında yıkılan lojmanla cami duvarı arasında kalan bu bölge, kıble tarafında değildir. Bu bilginin ilk kaynak itibariyle hatalı olmasının sebebi, mezarların içinde bulunduğu lojman bölgesinin önceden ziyaretçiye kapalı olması olabilir. Konyalı'nın verdiği bilgi, sonraki yazarlar tarafından doğruluğu sorgulanmadan kabul edilmiş olmalıdır.

Ekim, 2021'de yayınladığı makalesinde; mezarların alçak beton duvarla ve *muhdes* bir demir korkuluk ile çevrildiğini, hazirenin bulunduğu alanın suni çim ile kaplı olduğunu ve hazire unsurlarının bakımsız bir halde olduğunu ifade eder[50]. Bahsetmiş olduğu duvar, siyah-beyaz renkli bir fotoğrafta da görülebilmektedir. Fakat bu fotoğrafta demir korkulup olmayıp, daha sonra yaptırılmış olmalıdır.

Son bir not olarak Gülfem Hatun Külliyesi'nin güney istikametinde, birkaç sokak daha ötede Açık Türbe Sokağı isimli bir sokağın mevcudiyetini belirtmek gerekir. Bu sokağın, adını, bir zamanlar açık bir türbe olan Gülfem Hatun Türbesi'nden alıp almadığı hususunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat aradaki mesafe ve sokağın konumunun böylesine engebeli bir arazide değişme ihtimalinin zayıflığı düşünüldüğünde, sokağın, adını bölgede bulunan başka türbelerden birinden aldığı değerlendirilebilir.

Külliye dâhilinde bulunan diğer unsurlardan üçü de su kuyularıdır. Bu su kuyularından biri büyük abdest teknesinin yanında, diğeri caminin kıble duvarı tarafındaki bahçede, sonuncusu da batı bahçe duvarına yapışık bir konumdadır.

Ekim'in abdest teknesinin yan tarafında olduğunu belirttiği ve bu çalışmada "Kuzey Su Kuyusu" olarak adlandırılan kuyu[51], yaptığımız gözlem sonucunda faal bir durumdadır.

47 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

48 M. Nermi Haskan, *age*, I, 555; Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

49 İ. Hakkı Konyalı, I, 156; M. Nermi Haskan, *age*, I, 555; Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 420.

50 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 422.

51 Zeynep Emel Ekim, "a.g.m.", s. 423.

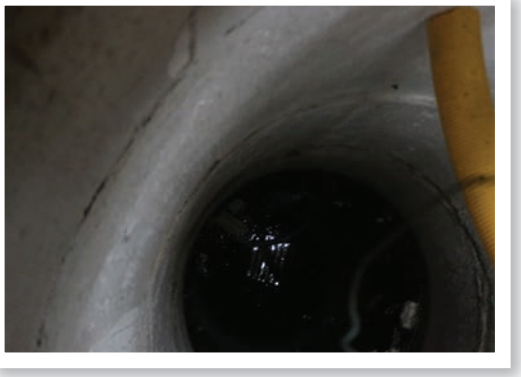

"Güney su kuyusu" olarak isimlendirdiğimiz kuyunun restorasyon sürecinde üzerindeki çardağın kaldırıldıktan sonraki görüntüsü (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

Yine bu çalışmada "Güney Su Kuyusu" olarak adlandırılan kuyunun, 2021 yılındaki restorasyon çalışması kapsamında projede görev yapan mühendis ile yapılan görüşmede faal olmadığı öğrenilmiştir.

"Batı Su Kuyusu" olarak isimlendirdiğimiz üçüncü kuyunun faal olup olmadığı kesin olarak tespit edilememiştir. Mahalle sakinleriyle yapılan görüşmede, çoğunlukla bu kuyunun suyunun olmadığından bahsedilmektedir. Bu suyun ne zaman kesildiği sorusunun peşine düştüğümüzde mahalle esnafından Hüseyin isimli kafe işletmecisinin dükkânının duvarından gelen suyu kesmek için oldukça fazla bir mücadele verdiği ve sonunda bunu başardığı öğrenilmiştir. Bu verinin, su kuyusu ile bağlantısını kurabilmek için su kuyusuna gelmesi muhtemel su kaynağının neresinde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonunda özel işletmenin konumunun, su kuyusuna doğru gelen istikametteki en yakın bina olduğunu tespit edilmiş, dolayısıyla işletme dükkânının içerisinde yaklaşık 2015 yılında yapılan bu faaliyetin, kuyunun suyunun kesilmesine sebep olabileceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu kuyu suyunun, batı istikametinden gelen bir yeraltı suyu olduğu yorumu yapılabilir.

Genel bir değerlendirme olarak bütün bu verilerin toplanması sonucunda külliyenin, yapılmaya başlandıktan sonra bazı parçalarını zamanla kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, şöyle bir tablo ile izah edilebilir:

Yapı / Mevcudiyet	Mevcut	Yok
Cami	x	
Mektep		x
Zaviye		x
Han		x

İmaret		x
Türbe		x
Su tekneleri	x	
Çıkrık		x
Çeşme		x

Tablo: Gülfem Hatun Külliyesi'nin günümüze ulaşan ve ulaşmayan öğelerini gösteren tablo

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere külliyeye ait olan toplam 9 parçanın cami ve abdest tekneleri hariç olmak üzere 7 parçası günümüze ulaşmamıştır.

Sonuç

Gülfem Hatun, yaptığımız tespitlere göre, Kanuni Sultan Süleyman ve Şehzade Selim yerine babasına karşı ayaklanan Şehzade Bayezid'in tarafını tuttuğu, üstelik bunu sadece kalbî yapmak yerine kâğıda döktüğü ve belgelendirilebilir bir delil bıraktığı, Bayezid'e "*Şimdiden kendini padişah bil!*" gibi bir ifade kullandığı ve bu mektup da Topkapı Sarayı Arşivi'nde olduğu için Sultan'ın eline geçtiği bu sebeple kesin olduğundan 1562 yılında idam edilmiştir. Dolayısıyla Gülfem Hatun'un öldürülüş sebebi hakkında, yarım kalan cami inşaatını tamamlamak için Harem'deki halvet gecesi sırasını para karşılığı başka bir cariyeye sattığı anlatısının gerçeği yansıtmadığı söylenebilir. Diğer taraftan caminin bulunduğu mahalle, 1540'lı yıllarda dahi "Gülfem Hatun Camii Mahallesi" adını taşımaktadır. Yine 1540'lı yıllarda sadece cami değil, külliyenin diğer parçalarından olan hanın da tamamlandığı, arşiv belgelerinde geçtiği üzere burada konaklamakta olan kişilerin ölümünün Şeriyye Sicillerine yansımasından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1540'lı yıllarda tamamlanan inşaatın, 1560'lı yıllarda yarım kalması sebebiyle paraya ihtiyaç duyması, bu anlatının temelden yoksun olduğunu açık bir şekilde ispat eder.

Gülfem Hatun Külliyesi ile ilgili olarak söylenecek başlıca husus, büyük sayılabilecek bir külliye şeklinde kurulmuş olan yapılar grubundan günümüze sadece caminin gelmiş olmasıdır. Diğer taraftan zamanla külliyeye abdest çeşmeleri gibi unsurlar da eklenmiştir. Fakat külliye çoğunlukla kayıplara uğramış, arsası çeşitli şekillerde elden çıkmış, kimi yapıları zamana karşı direnemeyerek tahrip olmuş, kimi yapıları ise yol genişletme çalışmaları sebebiyle yıkılmıştır.

Yıkılan yapıların yerleri zamanla asfalta kurban gitmiş veya özel mülkiyete dönüşmüştür. Bunlardan türbe binasının yıkıldıktan sonra yerine banka binasının yapılması hem tarihî esere, hem de hayır sahibine, hem de şehre karşı yapılmış bir ayıptır. Bu sebeple zamanla banka binası ve özel işletme dükkânlarının olduğu kısımlar istimlak edilmeli, bilhassa türbe ve mektep binaları yerine yeniden inşa edilmeli, amacına uygun şekilde kullanılmalı, Gülfem Hatun'un kabri de beraberindeki diğer üç kişi ile birlikte nakl-i kubur yapılarak ilk istirahatgâhına, çınar altında inşa edilecek olan türbesine konulmalıdır. Bu ihyanın eldeki mevcut bilgilere uygun olarak *açık türbe* şeklinde olması gerekir. Mektep binası da,

yerini tespit etmeye çalıştığımız doğrultuda yeniden inşa edilerek eğitim-öğretim maksadıyla kullanılmaya başlanmalıdır. Baniyesi kadın olan bu eserin mektep binasının da kadınlara yönelik bir eğitim faaliyeti icra edecek olan bir müessese şeklinde hizmet etmesi düşünülebilir.

Külliyeye yapılan eklemelerin sonuncularından biri, 1990'lı yıllarda betonarme olarak inşa edilen lojman kısmı, *kadınlar mahfili* ve *son cemaat yeri*dir. 2021 yılında gerçekleştirilmekte olan restorasyon faaliyetleri doğrultusunda bu *muhdes* kısımlar yıkılmıştır. Bu çalışmanın merkeze aldığı hususlardan biri olan cami binasının durumudur. Cami binasının dört cephesinin moloz taşla ve yer yer tuğla ile örülmüş olduğu anlaşılmıştır. Minarenin kaideden yukarıdaki kısımlarının ise tamamen kırmızı toprak tuğla ile örülmüş olduğu ilk defa bu çalışmayla literatüre girmiştir. Daha önceki yazarların bahsetmiş olduğu "altta kalan *stalaktit*li mihrap"ın da yerinde olduğu, yine bu çalışmayla literatüre kazandırılmıştır.

İlk defa bu çalışma ile düzeltilen bilgilerden biri de, türbeden taşınan mezarların caminin kıble duvarı tarafına taşındığı hatasıdır. Bu çalışmayla mezarların kıble tarafında değil, kuzeydoğu tarafındaki bahçede bulunduğu ortaya konmuştur. Yine benzer şekilde bazı yazarların yapı parçaları ile ilgili vermiş oldukları yanlış yön istikametleri tashih edilmiştir.

Yüz yüze yapılan görüşmelerle cami ve diğer yapılar hakkında görgü şahitlerinden yapının tarihçesine dair bilgiler edinilmiş ve bu bilgiler eldeki diğer bilgi ve bulgularla birleştirilerek yeni sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlar, caminin doğusu ve batısında farklı değirmenlerin bulunması, abdest teknelerinin konumlarının değiştirilme tarihleri, betonarme binaların eklenme tarihleri, 1994'te yangın çıktığının ve bu yangının cami ve etrafa nasıl zararlar verdiğinin literatüre kazandırılması gibi pek çok sonuçtur.

Son cemaat yerinin 2021 restorasyon süreci ile yeniden yapılacağı öğrenilmiş, bunun için iki öneri sunulmuştur. Bunlar, yapının Kosova Peç (İpek) şehrindeki aynı adı taşıyan benzerine bakılarak son cemaat yerinin buna ,göre veyahut ikinci seçenek olarak eldeki mevcut fotoğraflara göre ahşap olacak şekilde yapılmasıdır.

Yapılar hakkındaki bütün fotoğraflar toplanmaya çalışılmış ve özgün yapılar grubunun mümkün olduğu kadar her birinin bu fotoğrafların derlenmesi sonucu fotografik kronoloji oluşturulması sağlanmıştır. Bunun faydalı sonuçlarından birisi de hangi yapının nerede konuşlanmış olabileceğine dair varyasyon geliştirilmesi

Caminin restorasyonunun tamamlanması sonucu ortaya çıkan genel görüntü (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27.1.2023)

olmuştur. Bu varyasyonlar, tarihî kayıtlarla örtüştürülmüş, bu doğrultuda da hangi yapının, külliyenin neresinde yer aldığına dair bir topografik konumlandırma önerisi yapılmıştır. Tek başına bir şey ifade etmeyen fotoğraflar bir araya gelmeye başladıktan sonra, önce kronolojik, sonra topografik konuşlanma tespiti sağlanmaya çalışılmıştır.

2018 yılında Hakimiyet-i Milliye Caddesi'nde yapılan kazı çalışması sonrasında asfalt zeminin altında çıkan kalıntıların Gülfem Hatun Külliyesi'ne ait olabileceği değerlendirilmiş, bu doğrultuda bu kalıntıların külliye yapılarıyla olan muhtemel ilişkisi tespit edilmeye ve öneride bulunulmaya çalışılmıştır. Kalıntıların, Gülfem Hatun Hanı'na ait olabileceği tespit edilmiştir.

Son olarak Prof. Özcan'ın da bahsettiği üzere mezar taşı kitabesinde belki de onu diğer bütün saray kadınlarından ayıran "şehide" ünvanına sahip olan Gülfem Hatun'un külliyesinin bir kısmı da olsa Üsküdar Belediyesi tarafından satın alınarak camiye eklenmiş, böylece caminin Hakimiyet-i Milliye Caddesi'yle doğrudan ilişkisi bu yüzyılda ilk defa yeniden kurulmuştur. Bu ilişkinin daha da güçlenmesi, diğer bina ve arsaların da satın alınarak külliyeye kazandırılması; tarihe, hayır sahibine ve bu şehre karşı bir borçtur.

Üsküdar Atik Valide Külliyesi'nde Caminin Mahfil ve Strüktür Sistemi

ARŞ. GÖR. SEDAT AKDOĞMUŞ
Samsun Üniveristesi

Giriş: Nurbanu Valide Sultan Külliyesi (1571-88)

Valide Atik Külliyesi, II. Selim'in (1524-1574) eşi, Nurbanu Sultan tarafından, Mimar Sinan'a tasarlatılmıştır. 1571 yılında cami ile başlayan inşa çalışmaları, külliyenin gelir getirici ek yapılarının inşaatı ile birlikte 1588'lerin sonuna kadar devam etmiştir. Nurbanu Valide Sultan vakfiyesine göre, caminin şadırvan avlusunun kuzeyinde avluya bitişik yapı medrese, medresenin doğusundaki bağımsız yapı zaviye, caminin güneyinde yolun karşısında bulunan tek kubbeli yapı Darülkurra'dır. Darülhadis, imaret ve darüşşifa, yapı kompleksi şeklinde caminin batısında konumlanır. Külliyenin hamamı ise imaret-darüşşifa topluluğundan uzakta, Toptaşı Caddesi'nin karşısında yer alır.[1]

Batı-doğu ekseni üzerinde yatay olarak düzenlenen asimetrik külliye, zirvesine caminin oturtulduğu, kademeli teraslarla yükselen bir bir tepe etrafına yerleştirilmiştir (Şekil 2). Sıbyan mektebi, caminin güneyindeki mezarlık haziresini sınırlayan sokağın karşısında bulunmaktadır. Cami ile ana birimleri kesme taş duvarlarla inşa edilmiştir. Daha düşük statüleriyle uyumlu olarak sıbyan mektebi, darülkurra ve ahırlı çifte sarayın duvarları, taş ile tuğla dizilerinden örülmüştür. Külliyenin gelir getirici birimi olan çifte hamam, daha ucuz kırık tuğla parçalarıyla karışık molozdan yapılmıştır.[2]

---

1 Aptullah Kuran, "II. Selim ve Baş Kadını, Nurbanu Sultan'ın Yaptırdığı Külliyeler", *Mimar Sinan,* İstanbul, 1986, s. 177-190.

2 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 381-393.

Şekil 1: Üsküdar Nurbanu Sultan Külliyesi planı: imaret-tabhane-kervansaray-darüşşifa blokunun varsayımsal restitüsyonu (Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı*, İstanbul, 2013, s. 378).

Külliyenin 1570'lerde inşa edilen ilk yapıları olan merkezi blokları, komşu binalarca engellenmediği için düzenli bloklardan oluşur. Dış duvarındaki Hasan Çavuş Çeşmesi'nin kitabesinde, imaretin yapımı 1579-80 yılları olarak ifade edilir. Yamuk avlulu medrese binası ile derviş zaviyesi, yeni mahallenin yerleşimciler için parsellenip sokakların oluşmasından sonra planlandığı anlaşılmaktadır. U biçimli medrese, arkasındaki sokağın yönü doğrultusunda çarpıktır, kubbeli dershanesi ise Şekil-2'de görüldüğü üzere, bu sokağın altından geçtiği kemerli bir baldaken üzerinde yükselir.

Caminin külliye kompleksi, ahırlar içeren bir çifte kervansaray ile birkaç avlu çevresinde kümelenen tabhaneli imareti bir araya getirir (Şekil 4). Çok işlevli bu kompleks, vakfiyede 'imaret' olarak aktarılıyor. İmaretin bitişiğinde yer alan darüşşifa, ayrı bir sosyal hizmet yapısıdır. Mimar Sinan, yolculara yönelik birkaç işlevi bir blokta toplayan bu yaklaşımının ilk örneğini, Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki külliyesinde uygulamıştır.

Necipoğlu'na göre, külliyenin planı, Sinan'ın meslek hayatının son on yılında geliştirdiği organik tasarım kavramının bir örneğini sergiler.[3] Bu tasarım yaklaşımında, daha önceki külliye kompozisyonlarının geometrik sertliğinin, organik bütünlükle yumuşatıldığı aktarılır.[4] Eğimli tepenin kademeler halinde teraslanması, mimariyi peyzajla kaynaştırırken, aynı zamanda külliyenin bileşenleri arasındaki

3 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 387.

4 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 387.

hiyerarşik düzeni vurgulamaktadır. Külliyenin en alt kademesinde çifte hamam ve kervansaray konumlanır. Tabhaneli imaret ve darüşşifa birimi, bir üst kademede bulunur. Ondan sonraki kademede eğitim ve tasavvuf kurumları(-medrese, darülhadis, darülkurra, derviş zaviyesi) yer alır. Camii birimi en üst kademede, egemen konumuyla etkili bir manzaraya sahiptir. Tanyeli, Valide Atik külliyesinin bu yerleşim düzeni için, Sinan'ın tasarım tercihi sonunda ortaya konmuş bir geometrik bir yerleşme anlayışının ürünü olduğunu aktarır.[5]

Şekil 2: Üsküdar Nurbanu Sultan Külliyesi, akonometrik perspektif (Gülru Necipoğlu, *a.g.e*, s.379).

Şekil 3: Valide Atik Külliyesi'nin kervansaray birimine ait duvarda bulunan, Hasan Çavuş Çeşmesi ve üzerinde yer alan kitabesi (Aptullah Kuran, *a.g.e*, s. 187).

Valide Atik Külliyesi, kademeli olarak yerleşen organik yerleşme düzeni ile birlikte imkan verdiği yaya sirkülasyon yollarıyla da insanlara farklı perspektifler sunar. Mi'mar Mimarlık bürosu tarafından yapılan Valide Atik kentsel plan çalışması bu özelliğini görünür kılar.

Siyah renkler ile Şekil.5'te gösterilen yaya sirkülasyon akslarında, külliyeyi yatay ve dikey kesintisiz geçmeyi sağlayan yaya yolları göze çarpar. Farklı yön ve kotlara sahip bu yaya yolları, külliyeye farklı giriş olanağı sağlar. Her bir yoldan aşağıda siluet çalışmalarından da anlaşıldığı üzere, farklı yapı perspektifleri sunmaktadır.

5 Uğur Tanyeli, "Sinan Mimarlığında Dış Mekânın Biçimlendirilmesi", *Mimarlık Dergisi,* sayı 90/2 (1990), İstanbul, s. 70.

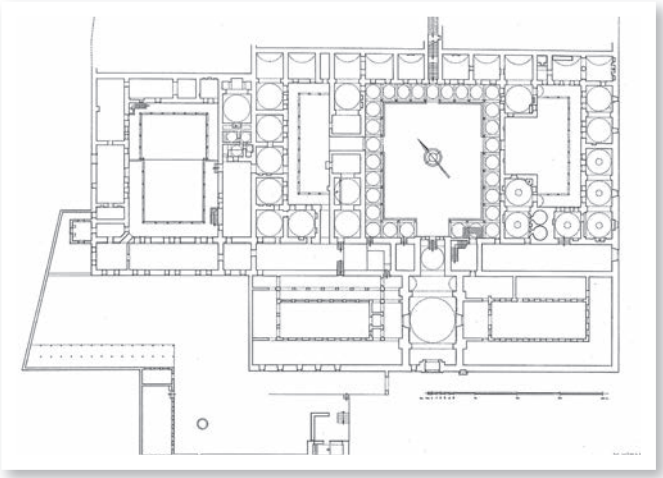

Şekil 4: Valide Atik Külliyesi'ni İmaret ve Darüşşifası (Ali Saim Ülgen, Mimar Sinan Yapıları, Ankara 1949, s.143).

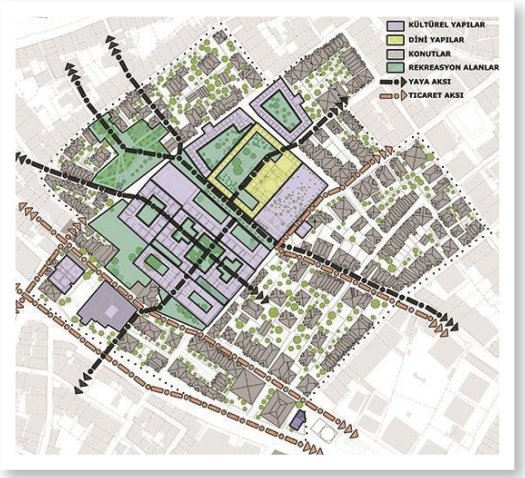

Şekil 5: Valide Atik Külliyesi'nde Sirkülasyon aksları (http://www.mimarmimarlik.com.tr/resim.aspx?gonder=20091027%kentselTasarim, Erişim Tarihi: 19.10.2021, Saat: 19:45).

Valide Atik Camii ve İnşa Süreci

Mimar Sinan tarafından 1571'de tasarlanan Nurbanu Sultan camisinin inşa süreci üç aşamada tamamlanmıştır.[6] Bu aşamalardan ilki Nurbanu Sultan'ın, II. Selim'in meşru zevcesi olduğu zaman "Haseki Sultan" statüsünü edindiği 1571-74 yılları arasındaki dönemdir.[7] Bu sırada Haseki Sultan'ın Üsküdar'daki Camisi Sinan tarafından tasarlanmıştır. Bu dönemde Sinan, aynı zamanda Edirne'de Selimiye Külliyesi(1968-74) ile meşgul olduğu için yokluğunda Nurbanu Sultan'ın cami inşaatının

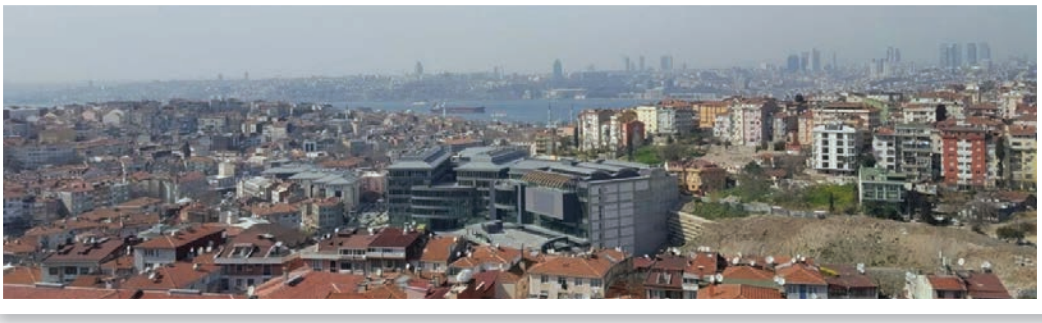

Resim 1: Valide Atik Cami'sinin minaresinden İstanbul Anadolu ve Avrupa yakası (Enes Aluç, 2017).

6 Baha Tanman, "Atik Valide Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* c. 4, İstanbul, 1994, s. 68-73.

7 Doğan Kuban, caminin gelişimini dört aşamada tamamlandığını *Mimarlık ve Sanat* dergisinin ikinci sayısında dile getirir. Bu bağlamda Kuban camiyi, "1. İlk cami, 2. Yan Sahınların ve son cemaati çeviren revakların inşa edildiği devir, 3. Yan Sahınların kuzey duvarlarının ileri çıkarılması ve üzerlerinin ahşap tavanla örtülmesi, 4. Hünkar dairesi ve mahfeli inşaatı" olarak anlatır. Fakat Abdullah Kuran(1986), kitabında Kuban'ın, "Yan Sahınların ve son cemaati çeviren revakların inşa edildiği devir" ile ilgili herhangi bir ipucu olmadığını aktarır. Aptullah Kuran, a.g.e, s.188.

seçkin bir hassa mimarı tarafından yürütülmüş olduğu ifade edilmektedir.[8] Bu dönemde camii, beş gözlü son cemaat yerine sahip olacak şekilde ve tek minareli olarak inşa edilmiştir. Ayasofya onarımı gibi özel işler için Sinan, Edirne'den İstanbul'a geldiğinde, Nurbanu Sultan'ın camisini denetlediği tahmin edilmektedir.

Şekil 6: Valide Atik Külliyesi kentsel silüet çalışmaları (http://www.mimarmimarlik.com.tr/resim.aspx?gonder=20091027%-kentselTasarim, Erişim Tarihi: 26.12.2021, saat: 19:45).

Nurbanu Sultan'ın Valide Sultan olduğu dönemde caminin ikinci inşa aşaması gerçekleştirilmiştir. Sinan'ın İstanbul'da olduğu 1574 ile 77-78 yıllar, Nurbanu Sultan'ın Valide Sultan olduğu döneme denk gelmektedir. Bu dönemde, caminin ilk planına tek şerefeli ikinci bir minarenin eklenmesi ve beş gözlü revağının ikinci bir dış revakla genişletilmesi ile değişmiştir (Şekil 7).

İkinci aşaması tamamlanmış özelliklerine bakıldığında Valide-i Atik Camii, Mimar Sinan'ın altıgen baldakenli kubbe şemasının bir başka örneğidir. Burada Sinan,

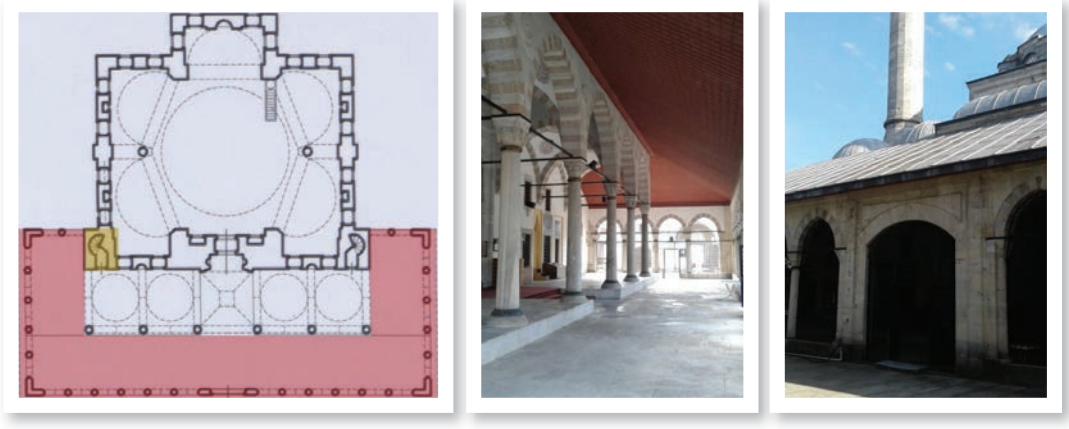

Şekil 7: Valide Atik cami planının ikinci minare ve revak bölümünün eklenmesiye değişmesi. *(Kaynakçası belirtilmeyen resimler ve çizimlerde eklenen boyama ve açıklamalar metin müellifine ait çalışmalardır.)*

8 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 384.

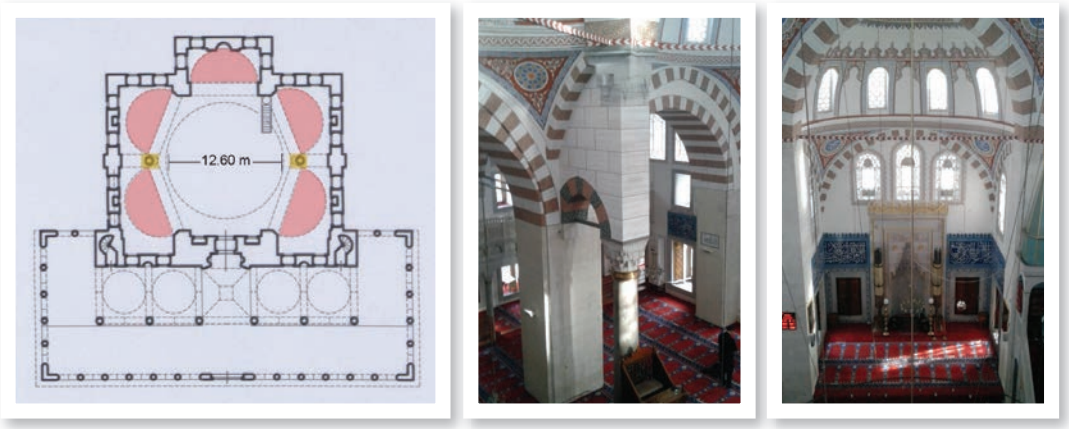

Şekil 8: Valide Atik Camii'nin merkezi ve yarım kubbeleri, somaki taşlı sütunları ve mihrap sofası. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz.: Gülru Necipoğlu, a.g.e, s. 385.)*

12.70 metre çapındaki kubbeyi önde ve arkada beden duvarlarına, sağda ve solda kahverengi somaki sütunlara oturtmuştur. Sütunlar kemerlerle daha gerideki ayaklara bağlanmıştır (Şekil 8). Ana ikisi sağda, ikisi solda ve biri mihrap sofasının üstünde olmak üzere beş yarın kubbe ile desteklenmiştir.[9] Ayrıcalıklı hanedan mensuplarına mahsus çifte minaresiyle Nurbanu Sultan'ın kesme taş duvarlı camisi, 1560'ların ve 1570'lerin başında inşa edilen altıgen baldakenli hanedan kadınları ve veziriazam camilerini andırmaktadır.[10]

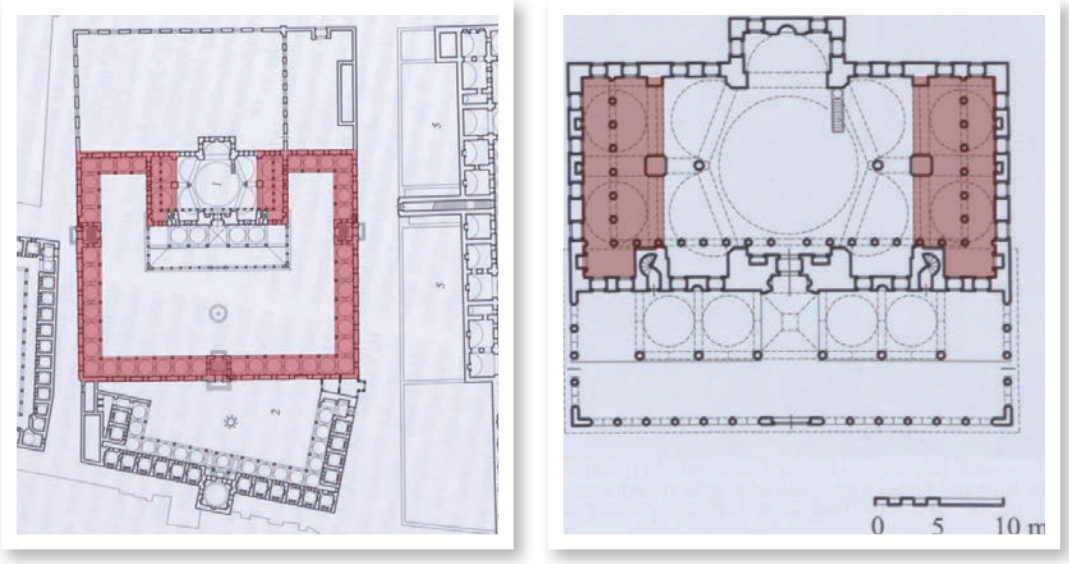

Şekil 9: Nurbanu Valide Sultan Camisi'ne revaklı avlunun ve yan mahfillerin eklenmesi. (Plandaki renklendirmeler metin müellifine aittir. Çizim altlığı Necipoğlu (2013)'dan alınmıştır.)

9 Aptullah Kuran, *a.g.e,* s. 188.

10 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 384.

Mimar Sinan'ın İstanbul'da hanedan kadınları için tasarımını yaptığı camiler arasında, Valide Sultan'ın Üsküdar'daki camisi kubbe boyutu açısından, kızının Kadırgalimanı'ndaki ve görümcesi Mihrimah'ın Edirnekapı'daki camilerinin gerisinde kalmıştır. Nurbanu Sultan'ın isteği üzerine 1584-86 yılları arasında camide yapılan üçüncü inşaat aşaması, bu eksikliği gidermeye yönelik olduğu aktarılmaktadır.[11] Nurbanu Sultan'ın ölümünden sonra, onun istekleri doğrultusunda, cami harimi batı ve doğuya ikişer kubbe eklenerek büyütülmüştür. Bununla birlikte, camiye iç mekânı üç taraftan çeviren U-biçimli iki katlı mahfiller eklenmiştir. Mahfiller, baklava başlıklı beyaz mermer sütunlar üzerine yerleştirilmiştir. Ayrıca cami şadırvanlı avlu kazandırmak için kubbeli revaklar inşa edilmiştir.[12]

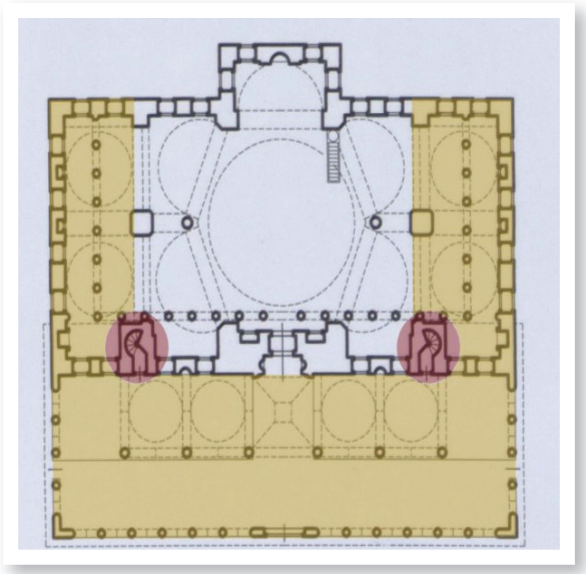

Şekil 10: Nurbanu Valide Sultan caminin son cemaat yeri cephesinde kalan minareleri. (Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz.: Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 385.)

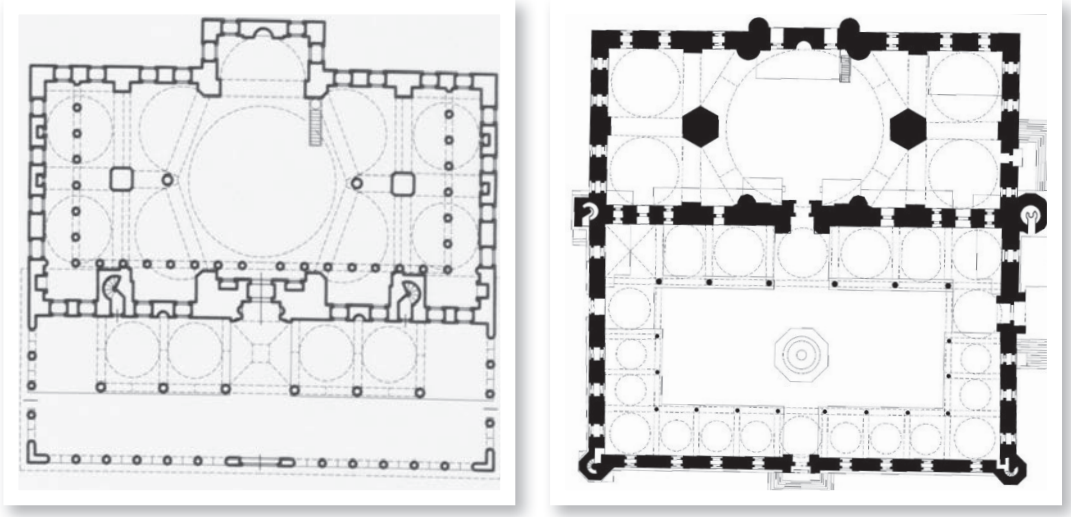

Şekil 11: Solda: Nurbanu Valide Sultan Camii(1571-86). Sağda Edirne Üç Şerefeli Camii(1437-1447). (https://okuryazarim.com/beylikler-donemi-mimari-planlari/edirne-uc-serefeli-cami/, Erişim Tarihi: 26.12.2021)

11 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 384.

12 Baha Tanman, *a.g.e,* s. 68-73.

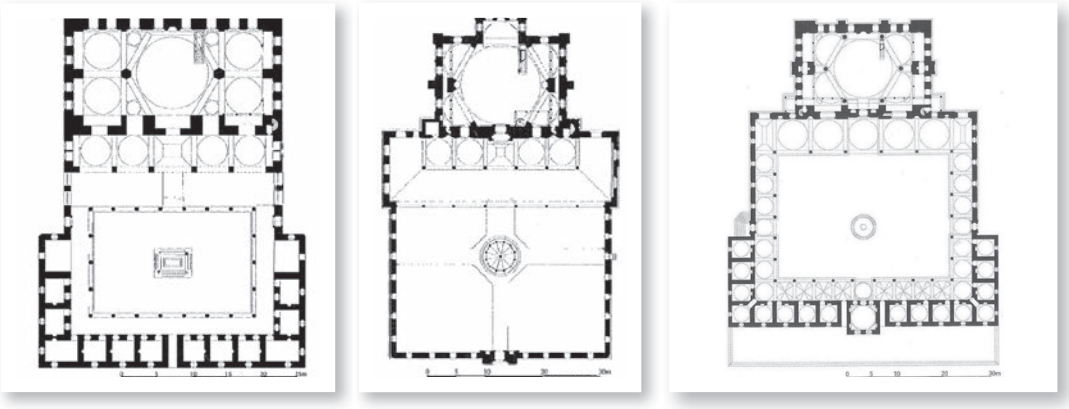

Şekil 12: Sinan Paşa Camii (1554-55). Kara Ahmet Paşa Camii (1558). Semiz Ali Paşa Camii (1574-75). *(Şekil.12-13'teki planlar için kaynak: Alev Eraslan(2018), 'Mimar Sinan'ın Altıgen Baldaken Sistemli Camilerinde Taşıyıcı, Örtü ve Mekân İlişkisi' Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, c. 5, sayı 13 (2018), s. 44-48.)*

Cami harimine yan kanatlar eklendikten sonra, minareler klasik Osmanlı üslubuna ters düşen bir düzenle son cemaat yeri cephesine gömülmüştür. Bu aşamada, ikinci revağın birer kemeri yeni inşa edilen yan kanat duvarlarının içinde kalmıştır. Bundan dolayı ikinci revak, harimin kuzey duvarı hizasına gelmiştir (Şekil 9).

Camide yapılan değişiklikler sonucunda cami, Osmanlı mimarisinde ilk defa 1437- 1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli Camii'nde görülen ve Sinan tarafından 1555-1556 tarihli Beşiktaş Sinan Paşa Camii'nde tekrar ele alınarak geliştirilen şemaya sahip olmuştur.[13] Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin şemasının farklı versiyonu olan altıgen baldakenli son planıyla Nurbanu Sultan'ın camisi, ömrünün son yıllarında banisinin giderek artan imajının temsili olarak yorumlanır.[14]

Mimar Sinan'ın Edirne Üç Şerefeli ve Nurbanu Sultan camileri ile birlikte tasarlamış olduğu baldaken kubbeli camilerine bakıldığında, yaklaşık yarısının mihrap sofalı olduğunu, üç tanesinin de çifte revaklı olduğu görülmektedir (Şekil 12-

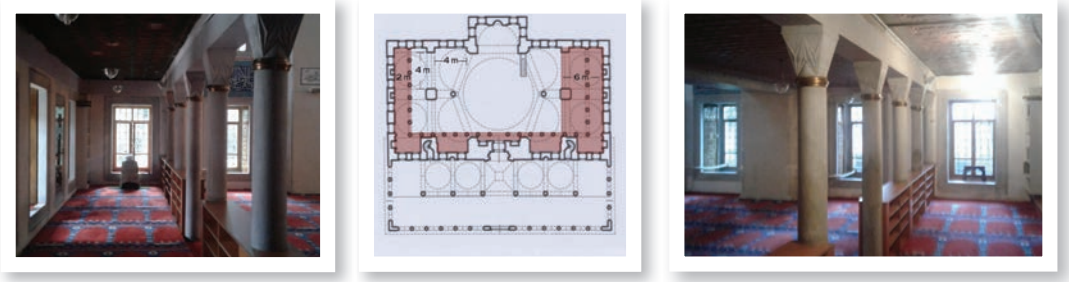

Şekil 14: Valide Atik camisinde farklı ölçülere ait yan mahfillere ait plan ve resimler. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

13 Baha Tanman, *a.g.e,* s. 68-73.

14 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 384.

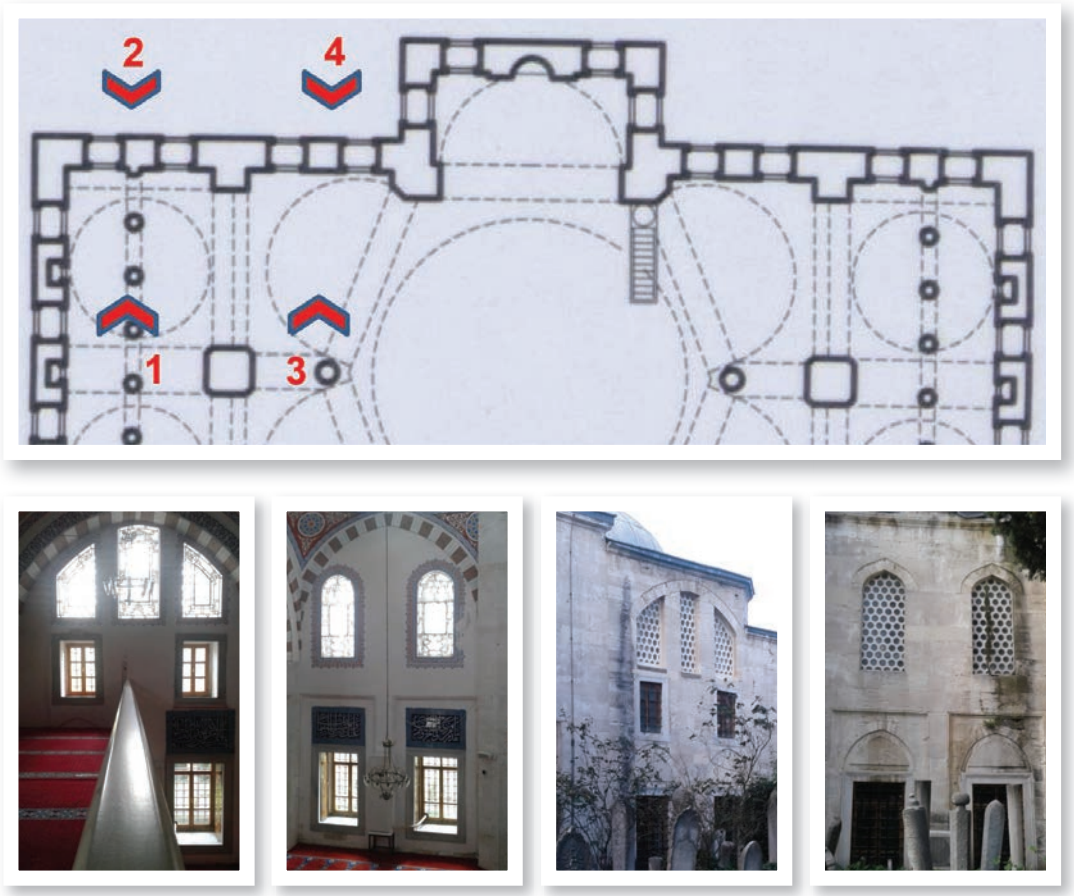

Şekil 15: Soldan sırasıyla resim 1-2: sonradan eklenen; resim 3-4: eski beden duvarlarına aittir. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

13). Necipoğlu, Mimar Sinan'ın mihrap sofalı camileri için çoğunlukla, Selimiye sonrası tercih ettiğini söylemektedir.[15]

Cami planlarının verildiği Şekil 12 ve Şekil 13'de Sinan, altıgen baldaken kubbeli sistemini farklı şekilde uygular. Her tasarladığı yeni camisinde Sinan, kendisinden önceki birikimlere ait elemanları bire bir kullanmayıp kendisinden bir şeyler katarak o elemanı yorumlar. Eraslan, Sinan'ın bu altıgen taşıyıcı sistemli alt yapı üzerine oturttuğu kubbe kompozisyonu ile kurduğu mekân organizasyonunda da kendini gösteridiğini aktarır.[16] Devamında, mekân kurgusu ile ana strüktür, örtü ögeleri ve kütle organizasyonu arasındaki denge yapılarında etkin olduğunu vurgular. İç mekândaki taşıyıcı sistem yapı elemanları her yapısında farklı organize

15 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 389.
16 Alev Eraslan, *a.g.e,* s. 44-48.

Resim 2: Valide Atik camisinin yan mahfilinden çekilen cami iç mekanı.

edilmiştir. Tüm yapılarında taşıyıcı, örtü, ana mekân ve yan mekân ilişkisi ahenk içinde tasarlanmış olup Sinan'ın yaratıcılığını temsil eder.[17]

Valide Atik Camii'sinin Mahfil Sistemi

Valide Atik camisinde, 1584-86 yıllarında gerçekleştirilen üçüncü inşa aşamasında caminin yan kanatlara ikişer kubbe eklendiği ifade edilmişti. Bu çerçevede, Camii iç mekana üç taraftan baklava desenli sütunlar üzerinde yükselen U biçimli mahfiller yapılmıştır. İnşa edilen mahfillerin ölçüleri birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Kıble yönünün sağında kalan mahfil iki metre, solunda kalan mahfil ise altı metre genişliğindedir.

Dışardan bakıldığında mahfilleri oluşturan caminin dış duvarları, bazı özellikleriyle caminin eski beden duvarlarından farklılık gösterir. Yan kanatları oluşturan dış duvarlar, caminin ana harim mekanından kot olarak daha düşük tasarlanmıştır. Bununla birlikte, yan mahfilleri oluşturan duvarların pencere düzeni caminin eski beden duvarındakilere benzemez. Klasik üsluba uygun olmayan yeni pencereler, mahfilin oluşturan farklı yönlerdeki beden duvarla-

17 Alev Eraslan, *a.g.e,* s. 38.

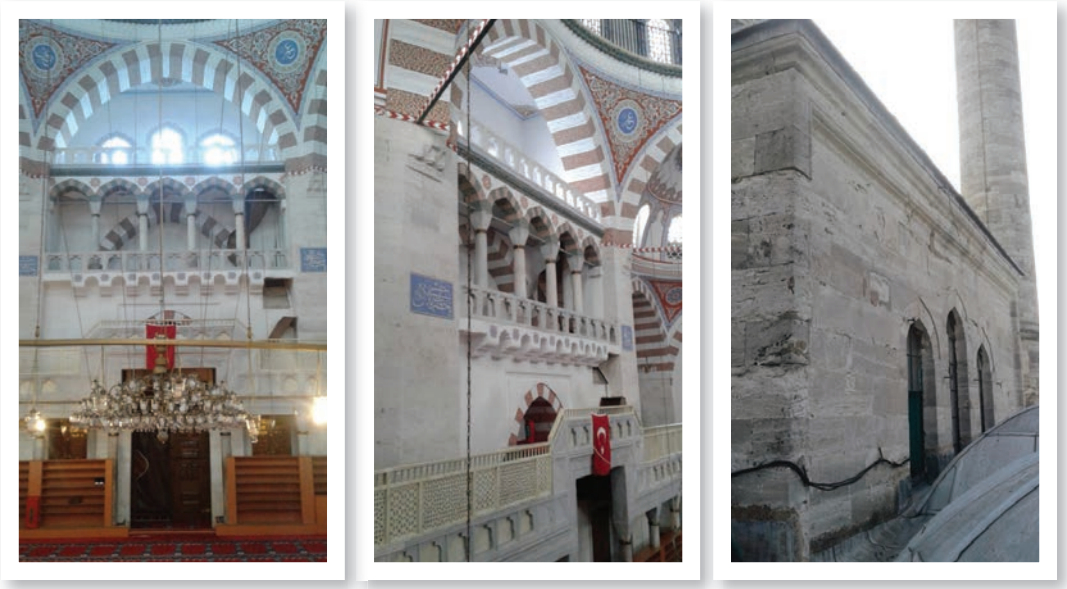

Resim 3: Valide Atik camisinin yan mahfilinden çekilen cami iç mekanı.

rında tekrar edilir. Eski beden duvarındakilerden farklı olarak ortada, ekstra iki dikdörtgen pencere en üstte, üç sıra pencere bulunmaktadır (Şekil 14). Necipoğlu, camiye sonradan eklenen yan bölümlerin kıble duvarlarının dış cephelerinin duvar örgülerinin farklı olduğunu aktarır.[18] Fakat yerinde yapılan gözlemde, duvar örgüsünün farklı olmadığı sonradan eklenen duvar ile eski beden duvarı arasında derz çizgisi dışında bir farklılık görülmüyor. Tanman[19] ve Kuran[20], eklenen yan kanatların Mimar Davut Ağa'nın yapmış olabileceğini ve caminin ilk halinin Sinan'a ait olduğunu ifade etmektedir.

Necipoğlu, U biçimli mahfiller için etkileyici mermer sütunlara rağmen camiye kalabalık bir izlenim verdiğini vurgulamaktadır.[21] Yerinde gözlem yapıldığında cami ana mekanına kalabalık bir görüntünün aksine, mekana derinlik ve zenginlik kattığı

Resim 4: Valide Atik camisinin cümle kapısı üzerindeki üç katlı mahfilinin dışardan bakıldığında dikdörtgen biçimli bir kütle olarak kendini gösterir.

18 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 387-89.

19 Baha Tanman, *a.g.e, s.* 68-73.

20 Aptullah Kuran, *a.g.e,* s. 188.

21 Gülru Necipoğlu, *a.g.e*, s. 384-85.

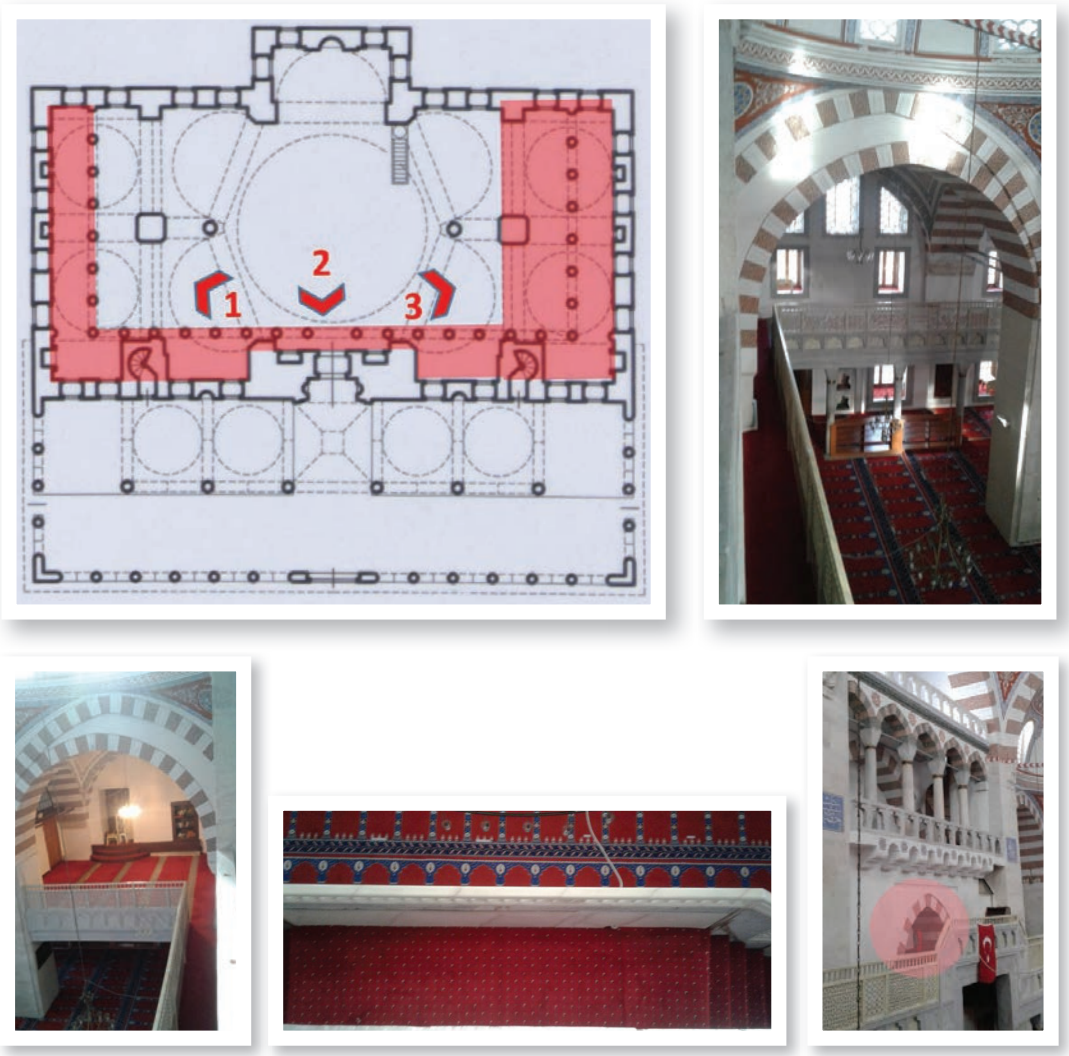

Resim 5: Birinci katta planda gösterildiği yönlere göre çekilen fotoğraflar. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

görülmektedir (Resim 2). Bununla birlikte, cümle kapısı üzerindeki üç katlı mahfil ile birlikte düşünüldüğünde, Sinan'ın bu camide yeni bir mekan kurgusu denediği esnek tasarım anlayışını yansıtır. Bu mekan kurgusuyla mahfillerde dolaşıldığında cami ölçeği, ev ölçeğine dönüşmektedir. Şekil 14'te zemindeki mahfillere ait mekan perspektifleri bulunmaktadır.

Caminin cümle kapısı üzerindeki üç katlı mahfil, Valide Sultan Camiyi önemli kılan mimari unsurlardan biridir. Bu mahfil, caminin yan mahfillerini, ortada birleştirerek cami içinde U biçimli bir mahfil düzeninin oluşmasını sağlar. Bu üç katlı mahfil, cami

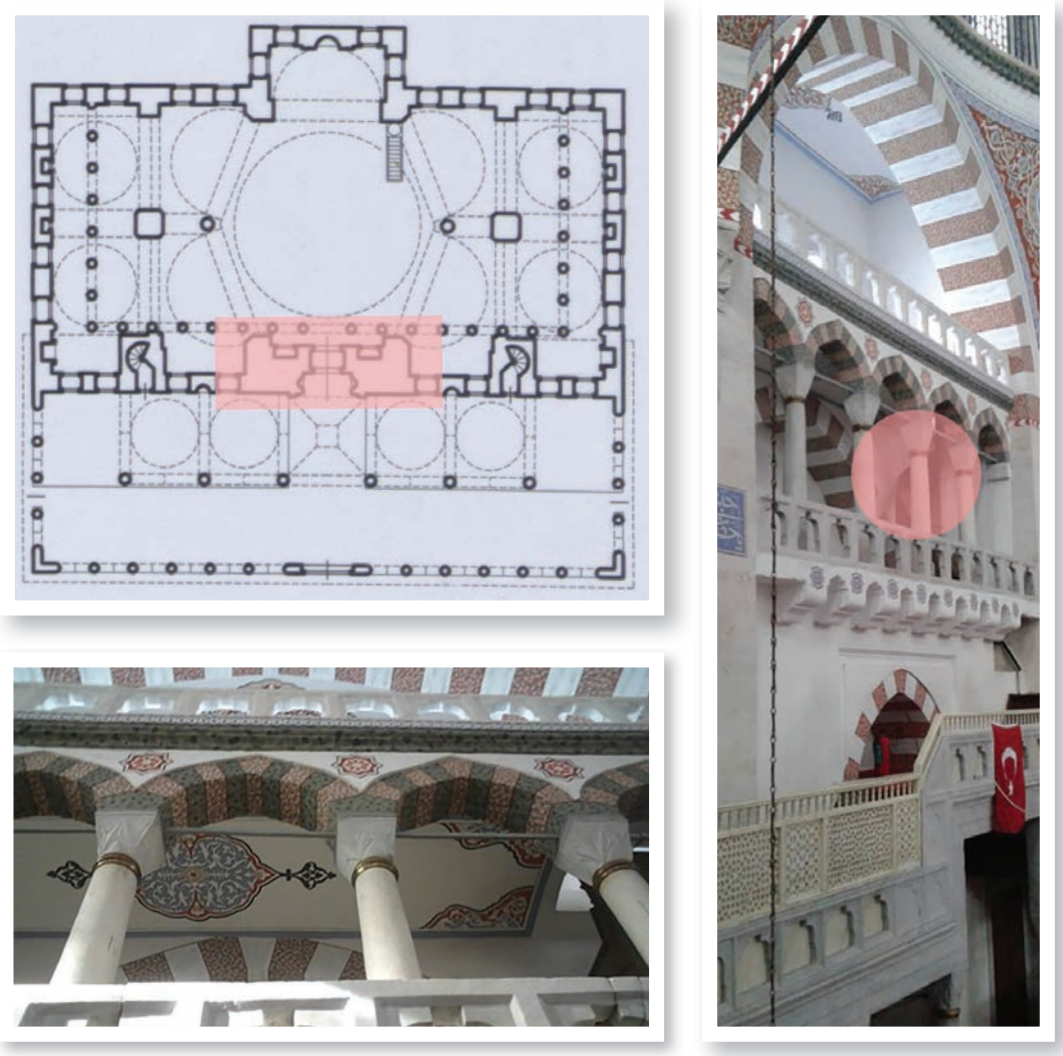

Resim 6: Birinci katta planda gösterildiği yönlere göre çekilen fotoğraflar. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

giriş bölümündeki payelerin arasına yerleştirilmiştir (Resim 3). Düz tavanlı bu mahfil, caminin son cemaat yeri cephesindeki kurşun kaplı çiftte revağın üzerinde kesme taştan dikdörtgen ve üç pencereli bir çıkma şeklindedir. Necipoğlu, bu üç katlı mahfilin yapılma nedeni ile ilgili olarak, Nurbanu Sultan ve maiyeti için Sultani bir mahfil olarak tasarlanmış olabileceğine yönelik bir yorum yapmaktadır.[22] Necipoğlu buna gerekçe olarak, Hanefi fıkhının genç kadınların cemaat namazlarına katılmasını teşvik etmediğini, fakat valide sultan gibi dullar için bir ayrıcalık tanındığını aktarır.

22 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 389.

Resim 7: Nurbanu Sultan için Sultani mahfil olarak inşa edilen bölüm.

Camide üç katlı mahfilden yukarı doğru çıktığımızda, birinci katta cümle kapısı üzerinde dört basamakla çıkılan müezzin mahfili bulunmaktadır. Bu mahfilde yukarı çıkmayı sağlayan ahşap bir merdiven yer almaktadır. Ön tarafı ahşap ve mermer korkuluklar ile çevrilidir. Ayrıca bu mahfil yapılmadan önce cümle kapısını tanımlayan kemer de göze çarpar.

İkinci kattaki mahfile ahşap merdiven kullanılarak çıkılabilmektedir. Bu mahfil, ana kubbeyi taşıyan iki taşıyıcı ayağın arasına yerleştirilmiş, beş sivri kemerli mekândan oluşuyor (Resim 5). Düz tavanlı olan mekân, camideki en göze çarpan

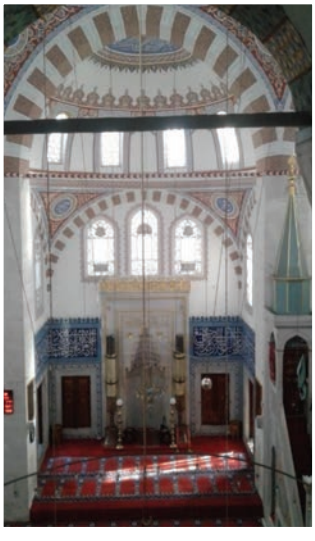

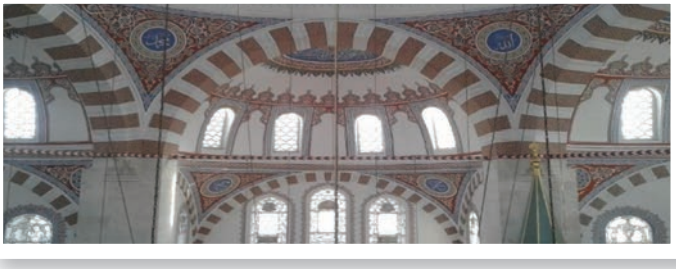

Resim 8: Cümle kapısı üzerindeki mahfilin ikinci katından iç mekâna bakış *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

Resim 9: Cümle kapısı üzerindeki mahfilin üçüncü katı.

mimari unsurlardan biridir. Gülru Necipoğlu, bu mahfilin Nurbanu Sultan için tasarlanmış bir Sultani bir mahfil olabileceğini aktarmaktadır.[23]

Merkezi kubbeyi çevreleyen yarım kubbelerin hemen altında kalan üçüncü mahfil, yüklerin ayaklara aktarıldığı çifte kemerlerin hizasında bulunmaktadır. Bu

Resim 10: Cümle kapısı üzerindeki mahfilin üçüncü katından iç mekâna bakış. *(Resim 10 ve 11'deki fotoğraflar metin müellifine aittir.)*

23 Gülru Necipoğlu, *a.g.e,* s. 389.

Resim 11: Cümle kapısı üzerindeki mahfilden kubbe yüzeylerine çıkış mekanı.

durum, mekanın neredeyse her tarafını ve detayını görme ve temaşa etmek imkanı sağlamaktadır. Mihrap sofasını tam karşısında yer alan mahfil, mekansal derinliği ve zenginliği etkili kılmaktadır. Minber, mermer mihrap, çini süslemeler, cephe tasarımı bir sahne seti gibi kurgulanmıştır.

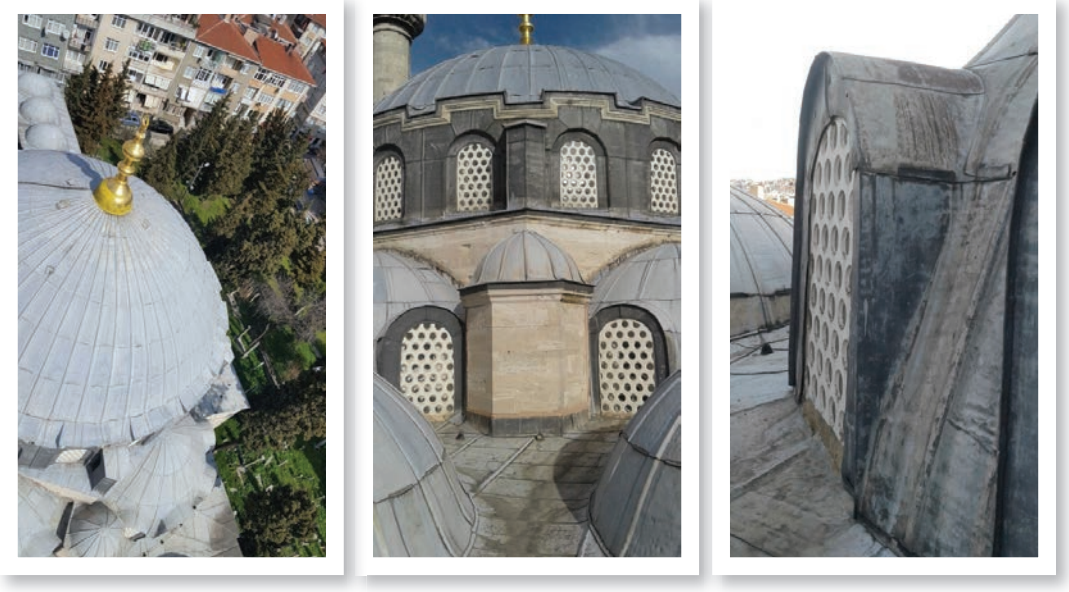

Resim 12: Valide Atik üst örtüsüne ait mimari unsurlar: Ağırlık kulesi, tonozlu kubbe penceresi. *(Resim 12'deki soldan ilk fotoğraf, 2017'de çekilmiş ve Enes Aluç'un fotoğraf arşivinden alınmıştır.)*

Resim 13: Valide Atik cami, tonozlu pencerenin cephe etkisi ve şadırvanlı avlusu.

Üçüncü kattaki mahfil için yine ahşap bir merdivenle yukarı çıkmak gerekmektedir. Bu mahfil, düz tavanlı ve merkezi kubbenin yükünü ayaklara aktaran bir kemerle tanımlanmaktadır. Önünde mermer korkulukla tanımlanan mahfil, yarım kubbelerle aynı hizada bulunmaktadır. Bu durum camide ulaşılamaz olan unsurlara erişme

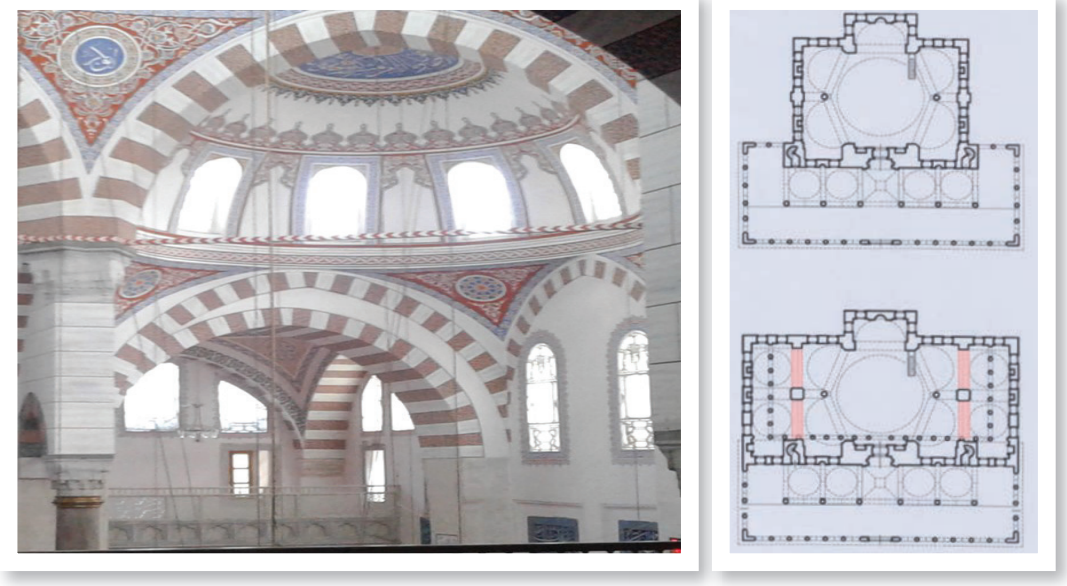

Şekil 14: Valide Atik cami, çift kemerli taşıyıcı sistem ve plandaki yerleri. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e, s.385.)*

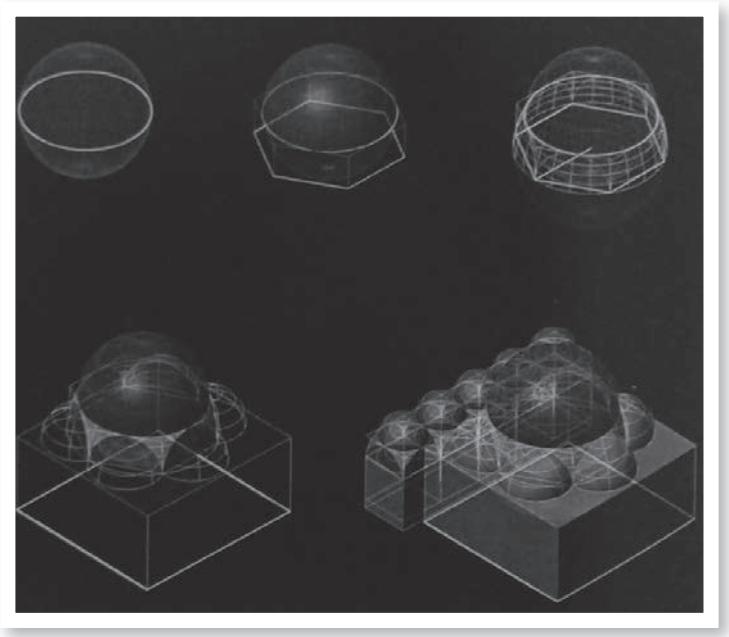

Şekil 15: Valide Atik camisinin kubbe örtü sistemi (Nicola Parisi, 2008).

ve dokunabilme imkânı sunmaktadır. Birinci ve ikinci katın cami mekânına sağladığı insani ölçek, bu mahfilde mekânı ezici bir özelliğe dönüşmektedir. Bu mahfil, camide plan ölçeği bakış açısına imkân sağlamaktadır (Resim 8).

Bu mahfil ayrıca, caminin kurşun kaplı yüzeylerine çıkmak için bir geçiş mekânı işlevi taşır. Fotoğraflarda da görüldüğü üzere, dikdörtgen ve üç penceresi bulunan mekânın sivri kemerli pencerelerinden biri çıkış kapısı olarak kullanılmaktadır. Cami üst örtüsüne çıkıldığında, merkezi kubbeyi çevreleyen yarım kubbeler, dikkat çeken mimari unsurlar olarak göze çarpar.

Bununla birlikte caminin doğu ve batı yönünde merkezi kubbeyi destekleyen ağırlık kuleleri bulunmaktadır. Aras Neftçi, ağırlık kuleleri ile ilgili yazdığı makalede, yan mahfiller eklenmeden önce ağırlık kulelerinin yapıldığını aktarmaktadır.[24] Şayet camii yan mahfiller ile birlikte yapılmış olsaydı, ağırlık kuleleri yapılmayacak mıydı? Yan kanatlar ana kubbeye belli bir destek sağladığı için yapılmayabilirdi. Her bir yarım kubbede, üç tonozlu pencere bulunmaktadır. Yan mahfilleri oluşturan kubbeler sade bir şekilde oluşturulmuştur.

Bu tonoz pencereli kanaksız yarım kubbeler için Gülru Necipoğlu, zerafetsiz olarak tanımlasa da bu unsurlar caminin tüm yüzeylerinde cephe etkisi oluşturmada önemli rol oynarlar. Ayrıca bu yarım kubbeler, dış yüzeylerde kademeli cephe yüzeylerinin oluşmasını sağlamaktadır. Cami üst yüzeylerini masif kütle algısından çıkarır ve mekânsal bir cephe etkisi sunar. Ayrıca iç mekânın daha aydınlık olmasını sağlayan tonoz pencereler, iç mahfillerde doğal ışık dengelemektedir.

24 Aras Neftci, 'Mimar Sinan Dönemi Camilerinde Ağırlık Kuleleri', *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı,* İstanbul 2015, s. 265-277.

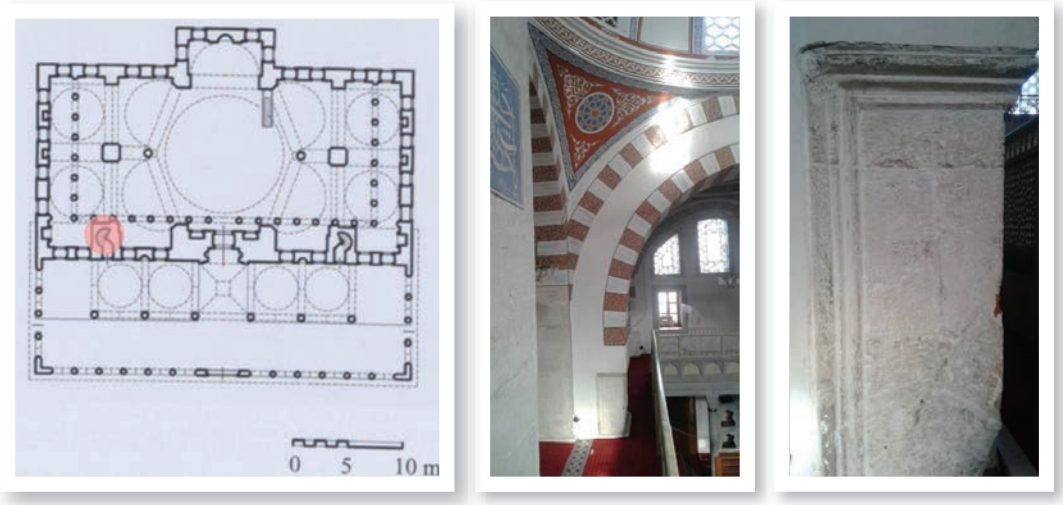

Şekil 16: Valide Atik camisinin kubbe örtü sistemi (Nicola Parisi, 2008).

Valide-i Atik Cami'sinin Strüktür Sistemi

Caminin strüktür sistemine baktığımızda, caminin yan kanat taşıyıcılarının çift kemerli olduğu görülmektedir. Yan mahfilleri, cami ana mekânına dahil etmek için caminin eski beden duvarları yıktırılıyor. Yıktırılan duvarlar, planda kırmızı renkler ile gösterilmiştir. Plana bakıldığında yıkılan eski beden duvarı ile caminin ana mekânındaki cephe modülünün yaklaşık aynı ölçüde olduğu ifade edilebilir. Yıkılan eski beden duvarlarının izleri de göz önüne alınarak, yıkılan duvarın eski beden duvarında bulunan cephe özelliklerini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Camiye yan mahfiller eklenmeden önce, caminin eski beden duvarı, merkezi kubbe ve çevresindeki yarım kubbeleri taşıyordu(Şekil.15). Sonra camiyi yanlamasına genişletmek için caminin yan beden duvarı kaldırılmıştır. Devamında, yan mahfillerin kubbe yükünü taşıyabilmesi için yıkılan beden duvarlarının içindeki kemere ikinci bir destek kemer yapılmıştır. Yan kanatlarda ikişer tane olmak üzere toplam dört tane çift kemer yapılan camide, özellikle mahfillerden harime bakıldığında iç mekâna bir derinlik etkisi oluşturur. Taşıyıcı çift kemerlerin fiziksel özelliklerine bakıldığında, biçim ve birleşim detayları itibariyle farklılık gösterirler.

Çift sıra kemerlerin detaylarına bakıldığında, kemerlerin eski beden duvarlarına bindirildiği görülmektedir. Yakından incelendiğinde, eski duvar yüzeyinde pencereler için kullanılan hafifletme kemeri fark edilmektedir (Şekil 16). Bu yöntemin diğer dört çift kemer için de kullanıldığı yerinde yapılan gözlemlerle sabittir.

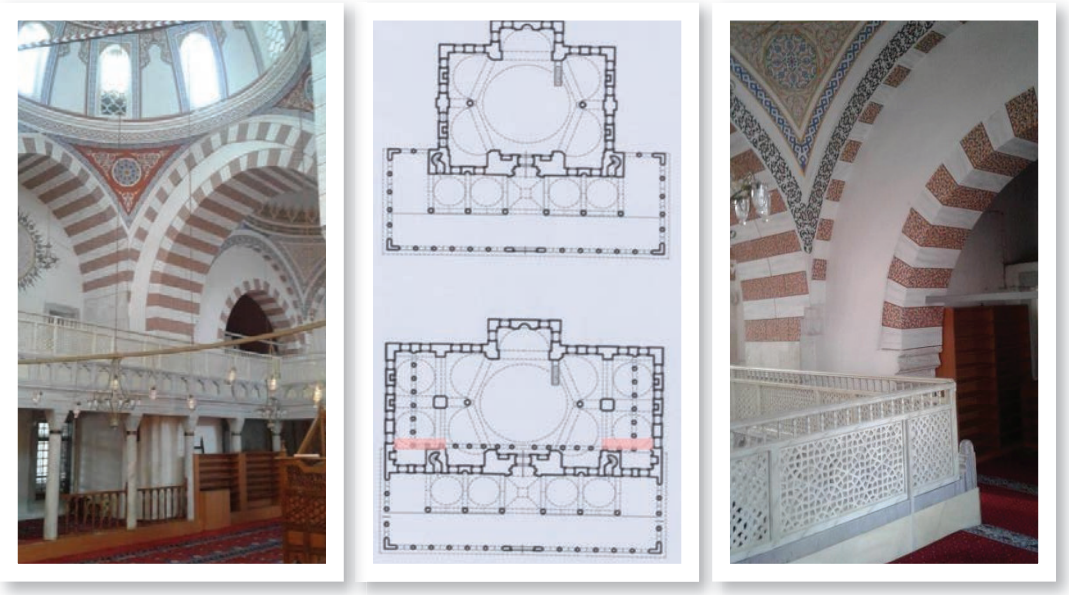

Şekil 17: Valide Atik camisinin yan mahfilinde bulunan ve planda yeri işaretli çift sıra kemerler. *(Plan üzerindeki açıklayıcı renklendirmeler ve fotoğraflar metin müellifine aittir. Çizimlerin kaynağı için bkz.: Gülru Necipoğlu, a.g.e, s. 385.)*

Taşıyı strüktür ile ilgili göze çarpan başka bir detay, planda işaretlenen yan mahfillerin çift sıra kemerler oluşturur (Şekil 17). Bu kemerler sonradan eklenen mahfillerin kubbelerini taşımak için yapılmıştır, sıfırdan inşa edilmesine rağmen neden sağlam tek bir kemerle kullanılarak bu problem çözülmemiştir? Bununla ilgili yerinde yapılan gözlemlere dayanarak yorum yapılabilir. Bu yorumlardan biri, bu kemerlerin denk geldiği yerde minarelerin beden duvarı bulunmaktadır. Dolayısıyla minarenin beden duvarının ana kemeri düz bir şekilde keserek oluşturacağı görüntüyü gizlemek için yapılmış olması muhtemeldir. Bir diğer yorum, caminin ikinci revağı, yan mahfildeki ikinci kemerin bulunduğu noktada son bulmaktadır. Dolayısıyla yapılan ikinci revağın çatısı, bu kemerlerin bulunduğu yere kadar uzanmaktadır. Bu durum artan yükü karşılamak için yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Ya da her iki durum birlikte düşünülerek yan mahfillere çift sıra kemer yapılma gereği duyuldu.

Yan mahfiller, camii minaresininin yanında kalan ikinci revak bölümünün bir kısımını içine alacak şekilde yapılmıştır. Bu yüzden yan mahfillere yakından bakıldığında camide gerçekleşen değişikliklere dair detaylar görülebilmektedir (Şekil 18).

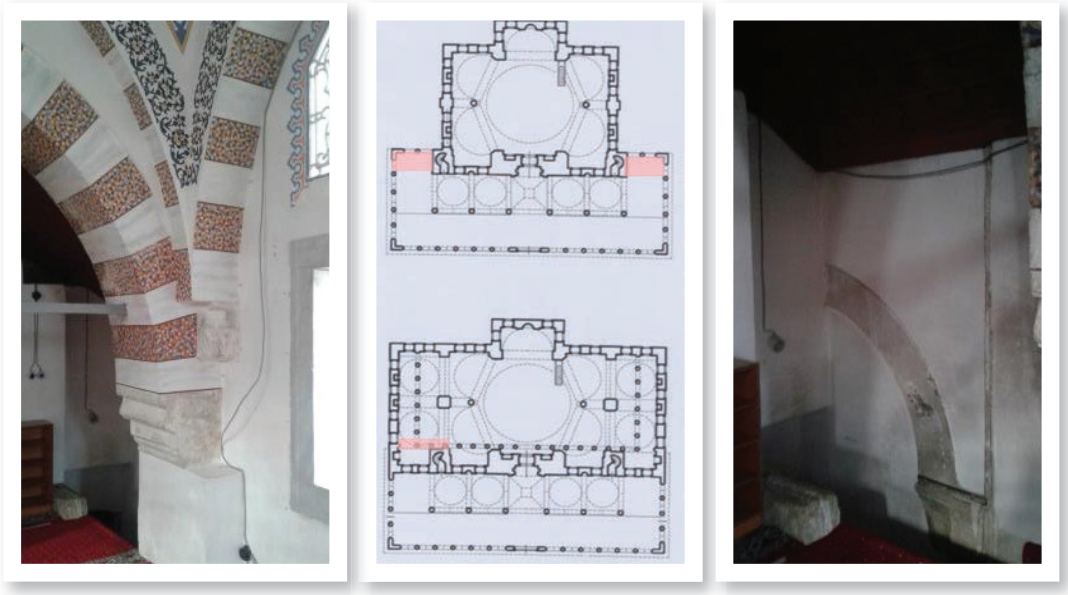

Şekil 18: Valide Atik camisinin iç mekana katılan ikinci revağın taşıyıcı kemer izleri

Değerlendirme ve Sonuç

Valide Atik Külliyesi(1571-88), Mimar Sinan'ın son dönem tasarladığı eserleri arasında yer alır. Külliyenin inşa süreci, Selimiye Külliyesi(1568-74) ve Ayasofya'nın onarım işleri(1573) gibi Sinan'ın diğer önemli projelerinin yapıldığı döneme denk gelir. Nurbanu Sultan'ın önce Haseki Sultan, daha sonra Valide Sultan olduğu statü değişikliği, Valide Atik Camisi'nin inşa sürecine yansımıştır. Nurbanu Sultan'ın statüsünün gelişmişliğine paralel olarak, üç inşa aşaması geçirerek bugüne gelen Valide Atik camisinin mahfil ve strüktür sistemi, önemli bir imgesel değer taşır.

Caminin U biçimli ve giriş kapısı üzerinde üç katlı olan mahfil sistemi, mekânla farklı kotlarda temas etmeyi ve mekânı farklı açılardan görmeyi sağlayarak ev ile cami ölçeği arasında değişen bir mekânsal deneyim imkânı sunar.[25] Ana harim mekânını yanlara doğru genişletmeyi sağlayan çifte kemerli strüktür sistemi, camide bir yapısal zorunluluk algısı oluşturmaz, ufki bir derinlik katarak mekânsal zenginliği artırıcı bir rol oynarlar. Caminin inşa süreçlerine dair katmanları barındıran bu mimari yapısal ve mekânsal unsurlar, mekânın görme biçimlerini çoğaltan ve derinlik katan özellikler barındırır.

25 Semra Ögel, "Anıtsal Mimari ve Konut Arasındaki İlişkiler Yönünden Sinan Yapılarına Bir Bakış", *Doğan Kuban'a Armağan,* İstanbul 1996.

Üsküdar, Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Camisi ve Mimari Özellikleri Üzerine

DOÇ. DR. SONER SAHİN
Nişantaşı Üniversitesi

Giriş

Üsküdar'da, Kaptanpaşa Sokağı ile Aziz Mahmut Efendi Sokağı arasında bulunan Kaymak Mustafa Paşa Camisi (diğer adıyla Kaptan Paşa Camisi), Sultan III. Ahmed (1703-1730) zamanının önemli simalarından birisi olan Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Aslında bu, ibadethanenin yeniden yapımıdır; çünkü Mustafa Paşa yaptırmadan önce aynı yerde bir mescit bulunduğu bilinmektedir. Hamza Fakîh (Hacı Hamza bin Kasım) tarafından h.905/m.1499 yaptırılan ilk cami hakkında çok fazla bilgi olmasa da vakıf kaydının 1506 tarihli olduğu bilinmektedir[1].

Kaymak Mustafa Paşa adına h.1140/m.1727-28 yılında tamamlanan cami, h.1305/m.1887'de bir yangın geçirmiş, H.1308-9/M.1890-91'da Şerife Nefise Hanım tarafından yenilenmiştir[2]. Bu onarıma ait kitabe bugün yapının harim giriş kapısı üzerinde yer almaktadır. Son olarak, yapı topluluğu, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2015-2016 arası yapılan restorasyon çalışmalarının ardından, 2017'de yeniden ibadete açılmıştır.

Bu yazıda, Üsküdar'ın diğer mimari eserlerine nazaran daha az bilinen bu yapı; tarihsel ve mimari nitelikleri (Plan kurgusu, cephe ve kütle açısından) ele alınarak

1 *Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l-Cevami)*, c. 1, Tercüman, İstanbul 1987, s. 227, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar tarihi*, c. 1, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976 s. 45.

2 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri*, İstanbul, 1954, s. 124

Resim 1:
İstanbul
Kaymakamı
Tevkii Mustafa
Paşa,
Surname-i
Vehbi

değerlendirilecektir. Sonuçta yapılan incelemeler göstermektedir ki, Kaymak Mustafa Paşa Camisi, Üsküdar'da kendine has bir yer edinmiş özel bir yapı olarak hem yapıldığı dönemi yansıtmakta hem de geçmiş mimari gelenekle bağ kurmaktadır.

Kaymak Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Vakfiyeleri

"Kaymak" ya da "Atlamacı" lakapları ile daha çok bilinen Mustafa Paşa, tarihimizde Lale Devri olarak anılan dönemde (1718-1730) Kaptan-ı Derya'lığa kadar yükselmiş bir devlet adamıydı. Gelibolu'da dünyaya gelen Kaymak Mustafa Paşa'nın babası Mehmet Bey, vezir Bayburtlu Kara İbrahim Paşa'nın oğluydu[3]. Annesi ise II. Viyana Kuşatmasını gerçekleştiren Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızı Fatma Hanım'dı. Kaymak Mustafa Paşa; küçük yaşta Enderun'a alındı. 1714'te Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kızı Fatma Hanım'la evlenmiş, 1716 yılında İkinci İmrahor ve Kapıcılar Kethüdası olmuş, İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasının peşinden 1718 yılında vezirlik rütbesiyle nişancı (tevki'i) ve İstanbul Kaymakamı olmuştur. III. Ahmed'in şehzadeler için yaptırdığı, 1720 yılındaki büyük sünnet töreninde bu unvanları ile protokolde yer almıştır[4] (Resim 1). 1721 yılında ise Kaptan-ı Derya görevine getirildi, ölümüne kadar da bu görevde kalmıştır[5]. 28 Eylül 1730 yılında çıkan Patrona Halil İsyanı sonunda kayınpederi Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile birlikte görevden alındı, yeni Şeyhülislam Mirzazade Mehmed Efendi fetvası ile 1 Ekim 1730 tarihinde idam edildi. Kaymak Mustafa Paşa'nın naaşı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Parmakkapı semtindeki medrese haziresine defnedilmiştir[6].

Kaymak Mustafa Paşa'ya ait dört adet vakfiye kaydı bulunduğu bilinmektedir[7]: 19 Muharrem 1134/ 9 Kasım 1721 tarihli olanı; İstanbul ve Edirne'deki bazı câmi

3 Münir Aktepe, "Derya Kapdanı Mustafa Paşa ve Bir Vakfiyesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 15, 1968, s. 31-39; Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim,* 83, 2000, s. 298; Kimi kaynaklarda İbrahim Paşa'nın doğrudan Kaymak Mustafa Paşa'nın babası olduğu da belirtilmektedir (İ.H. Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1961, s. 571; Konyalı, Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C. 1, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976 s. 45.

4 Esin Atıl, Levni ve Surname, Koçbank, İstanbul 1999.

5 Münir Aktepe, "Derya Kapdanı Mustafa Paşa ve Bir Vakfiyesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 15 (1968), s. 32. Mustafa Paşa'nın, nişancılık ve kaptan-ı deryalık gibi önemli makamlara getirilmiş olmasına rağmen, bu görevler için bile olsa İstanbul dışına çıkmadığı sanılmaktadır, Münir Aktepe, "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya Ait Vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 15.

6 Münir Aktepe, a. g. m., 1968, s. 34; Münir Aktepe, a. g. m., 1969, s. 15.

7 İlki İzmir Vakıflar Müdürlüğü 2. Kitap sayfa 198-201 (Münir Aktepe, a. g. m., 1968, s. 34-36); son üçü Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü no.735'te yer almaktadır (Münir Aktepe, a. g. m., 1969, s.15).

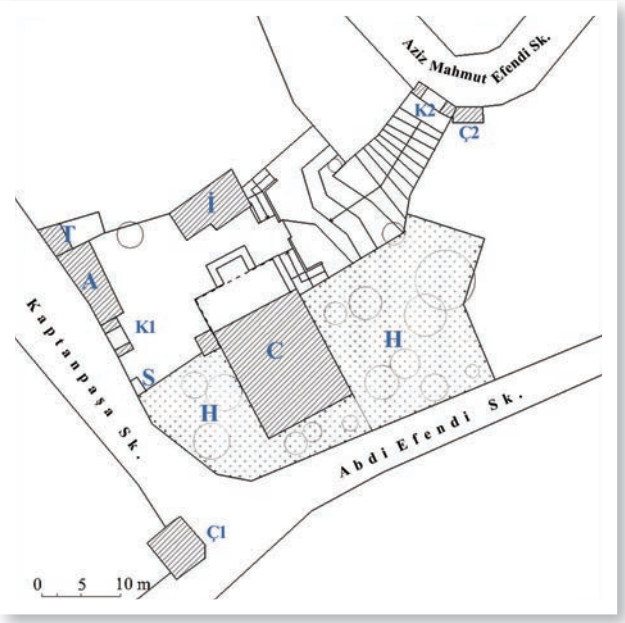

Resim 2: Kaymak Mustafa Paşa Külliyesi planı ve genel görünümü: A-Abdest muslukları, C-Cami, Ç1-Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi, Ç2- Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi, H-Hazire, İ-İmam evi, K1- Külliye Üst Kapısı, K2- Külliye Alt Kapısı, S-Su Teknesi, T-Hela.

ve tekkelerdeki görevliler ve fukaraya tahsis edilmiş; Evâsıt-ı Cumâde'l-ûlâ 1136/ Şubat 1724 tarihli ikinci vakfiye İstanbul'da Sarı Beyazıd Mahallesindeki konak ve Anadoluhisarı'ndaki yalısına aittir; Evâsıt-ı Cumâde'l-ûlâ 1140/ Aralık 1727 tarihini taşıyan üçüncü vakfiye, İstanbul ve diğer yerlerdeki vakıf malları içermektedir; ölümünden sonra 1730-1750 arasındaki bir tarihte yazıldığı düşünülen son vakfiyesi ise, İstanbul ve Anadolu'daki vakıflarını içerir[8].

Vakfiyelerinden anlaşıldığı kadarıyla paşanın İstanbul'da kimisini kendi yaptırdığı kimisi ailesinden kalan konutları bulunuyordu. Bunlar: Sarı Beyazıt (bugünkü Vefa Semti) ve Bahçekapı Mahallesindeki birer konak; Kuruçeşme'de "Tırnakçı" ismiyle bilinen yalı ve Anadoluhisarı'ndaki yalısı[9]. Kaymak Mustafa Paşa'nın vakfiyeleri ve ayrıca arkeolojik kalıntılar; onun muhtelif

8 Münir Aktepe, a. g. m., 1969, s. 15-35.

9 Münir Aktepe, a. g. m., 1968, s. 32, Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim* sayı 83 (2000), s. 307.

yerlerde pek çok hayır eserleri inşa ettirdiğini göstermektedir. Bunların çoğu İstanbul'da bulunmakla birlikte; Biga Yarımadasının güneybatı ucundaki Baba Burnu üzerinde yaptırdığı Hırzü'l-bahr Kalesi ve kurduğu külliye, Gelibolu'daki Telli Çeşme[10], Denizli Çal Kasabasında Kayı Pazarı'nda yaptırdığı külliye[11] İstanbul dışında yaptırdığı başlıca eserlerdir. İstanbul'daki hayır eserleri ise; Kasımpaşa'da Sahaf Muhiddin Mahallesi'nde cami ve aşağısında bir mekteb[12]; Çengelköyde Kuleli Bahçe Mescidi (Kuleli Kaymak Mustafa Paşa Camisi)[13] ve çeşmesi; Kuruçeşme'de Kasr-ı Süreyya camileri ve son olarak Üsküdar Kaymak Mustafa Paşa Cami ve Çeşmesidir.

Resim 3: Kaymak Mustafa Paşa Külliyesi Alt kapı 2007 (sol), 2021 (orta), Üst kapı 2021 (sağ)

10 Paşanın vakıf kayıtlarına geçmeyen eserlerinden birisidir (Ali Osman Uysal, "Çanakkale'de Lâle Devri Yapıları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Yıl 17, sayı 30, 2021, s. 57).

11 Han, hamam, dükkân, cami gibi yapılardan oluşan külliyeden geriye pek bir şey kalmamıştır. Şimdi metruk bir alan görünümündeki mevkiinde, sadece Mustafa Paşa Cami'nin minaresi görülebilmektedir (Uysal, a.g.m., s. 57).

12 Münir Aktepe, a. g. m., 1969, s.19.

13 1837'de ihya edilmiştir.

Resim 4: Kaymak Mustafa Paşa Camisi avlusundaki su teknesi

Üsküdar Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Külliyesi

Cami, Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi'nde eğimli bir alanda yer aldığı için, iki farklı yükseklikteki iki sokaktan arsaya girilebilmektedir (Resim 2). Alt kotta yer alan Aziz Mahmut Efendi Sokağı'ndaki bahçe kapısından geçilerek önce geniş basamaklar sonra da iki kollu dik merdivenlerle; üst kottan ise Kaptanpaşa Sokağı'ndaki bahçe kapısından geçilerek düz ayak olarak cami taşlığına ulaşılabilmektedir. Üstteki kapı, basık kemerli üstü taş küpeşte çatılı klasik tarz bir külliye kapısıdır. Alttaki kapı ise özgün niteliğini kaybetmiş betonarme bir kapı iken, son restorasyon ile eski tarza benzetilerek yeniden yapılmıştır (Resim 3).

Cami giriş kotundaki alanda, bazı ufak servis birimleri bulunmaktadır. Bunlar: külliye kapısının yanında, bahçe duvarına bitişik, düz çatılı, revaklı abdest muslukları; köşede yer alan hela birimi; yine bahçe duvarına bitişik sanduka şeklinde,

musluklu bir mermer su teknesi (su tabutu[14], Resim 4); ayrıca cami girişinin tam karşısındaki imam evidir. Oldukça büyük olan hazire ise, camiyi kıble ve yan yönlerden çevirmektedir[15].

Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi

Aziz Mahmut Efendi Sokağı'ndaki alt kapının hemen yanında, Kaptanpaşa Sokağı'ndaki üst kapının ise karşı köşesinde birer çeşme, cami kompozisyonunu tamamlamaktadır. Her iki çeşme de aslında, caminin inşaatından bir yıl sonra gerçekleştirilen daha büyük bir projenin parçasıdır. Bu, devrin Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından, Anadolu yakasında girişilen imar hareketinin bir parçası olarak yeni bir suyolu tesisiyle birlikte Üsküdar'ın mahallelerini su ile buluşturma projesidir[16]. Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından yeni baştan inşa ettirilen Şerefâbâd Kasrı'nın H.1141/M.1728-29 yılında tamamlanması[17] ile hayata geçirilen proje, kapsamlı ve bütüncül bir şehirsel faaliyete dönüşmüş, Şerefabad Suyolu (İbrahim Paşa Suyolu) ile, başta Mihrimah Sultan Camisi önündeki alanda yapılan büyük meydan çeşmesi olmak üzere, Üsküdar'ın farklı farklı mahallelerinde saray ve devlet erkanı tarafından çok sayıdaki çeşme yaptırılmıştı[18] (Resim 5). Elimizdeki kaynaklardan, çeşmelerin sayısının Üsküdar merkezde 31'e vardığı anlaşılmaktadır. Bunlardan isimleri bilinen 27 çeşmeden ise III. Ahmet Meydan Çeşmesi de dahil bugüne sadece 14 tanesi gelebilmiştir. Kaymak Mustafa Paşa Camisi girişlerindeki çeşmeler de işte bu çeşmelerden

14 H. Besim Çeçener, Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı *Eserleri*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2007

15 Konyalı'nın belirttiğine göre haziredeki mezarlardan bazıları: Üsküdar kısmet-i askeriye başkanı Ali Ağa (h.1175-m.1761), Medine Kadısı Hacı Mehmet (h.1225-m.1810-11), Şerife Nesibe Hanım (h.1309-m.1891), İkinci ordu veznedarı Hasan Ağa (h.1283-m.1866), Mehmet Reşit Paşa (r.1321-m.1905-6), Münir Hüseyin Paşa (h.1326-m.1908), Tatar Osman Paşa (1925) (İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C1, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976).

16 Kaynağını Merdivenköy Karaman Çiftliği ve Sazlı Dere civarındaki membalardan alan suyolu debi ve uzunluk bakımından Atik Valide Suyolu'ndan sonra Üsküdar'ın en büyük suyoludur, Kazım Çeçen, Üsküdar Suları, İSKİ Yayınları, 1991, s. 78. Hattın şehre ulaştığı nokta olan Doğancılar'da da tesis için, üzerinde H.1141/M.1728-29 tarihli kitabesi bulunan bir maksem (su taksimat yapısı) inşa edilmiştir. Ne yazık ki Üsküdar tarihinin önemli bir parçası olan bu maksem, bugün özel bir garajın içinde, ulaşılamaz halde kendi haline terkedilmiştir. Bir an önce hak ettiği değeri bulup, düzenlenmeyi beklemektedir.

17 Dönemin şairlerinden İshak, Rahmi, Sâbir, Sâhib, Şâkir, Şerif ve Vehbi'nin, kasrın tamamlanma tarihini h.1141 (m.1728-29) olarak veren birer tarih beyitleri bulunmaktadır; H. İpekten, ve M. K., Özergin, «Sultan Ahmed III Devri Hâdiselerine Ait Tarih Manzumeleri", *Tarih Dergisi*, sayı 14, İstanbul, 1959, s.144-145. Damat İbrahim Paşa'nın ihyasından sonra Şerefabad Kasrı, birkaç kez yenilenmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortadan kalkmıştır. Bugün yapı topluluğundan ve bahçesinden geriye fazla bir şey kalmamıştır. Şemsi Paşa Külliyesi'nin batısında ve Rum Mehmet Paşa Camisi'nin aşağısında var olan bazı kalıntıların, kasrın hamam, mutfak ve su deposuna ait olduğu sanılmaktadır; H. F., Yılmaz, "Şerefabad Kasrı", *DBİA*, İstanbul, 1994, s. 163.

18 Şahin, Soner, "Üsküdar'da III. Ahmet Dönemine Ait Dört Çeşme ve Osmanlı Mimarisinde Nadir Görülen Bir Kemer Tipi Üzerine", "1352'den Bugüne Şehir", *7. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul, 2014, s. 676-692. Bu çeşmeler hakkında elimizde iki önemli kaynak vardır. Biri, Üsküdarlı Nuri Mehmet Efendi'nin, çeşmeleri anlatan tarih kasidesidir; M. N., Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul, 2001, s.1133. Diğeri de suyoluna ait, h.1166 (m.1752-53) tarihli şematik haritadadır Türk-İslam Eserleri Müzesi no. 3336 Çeçen, a.g.e.

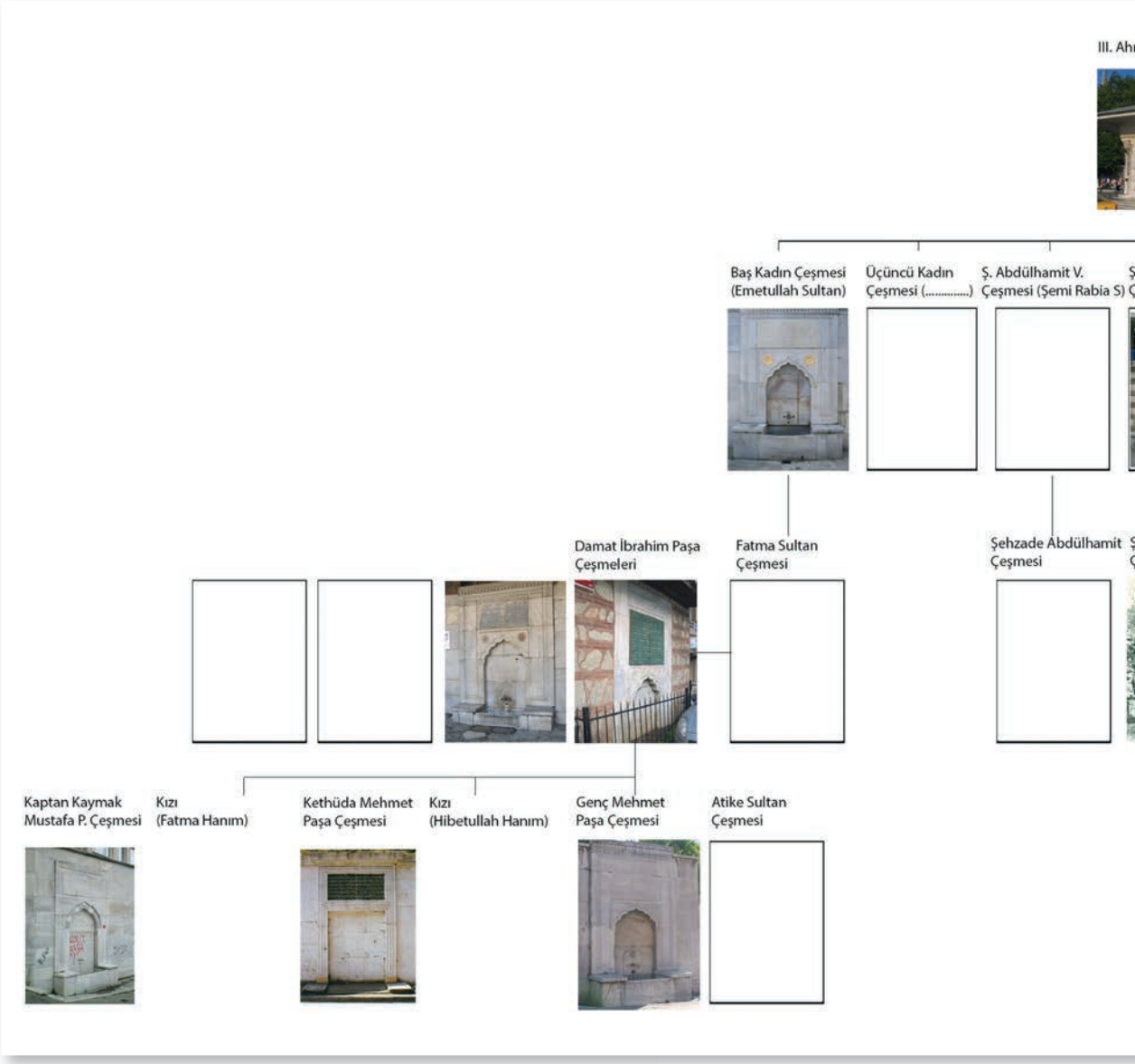

Resim 5. Üsküdar Şerefabad Suyolu'na ait çeşmelerde banilerin akrabalık ilişkisi

ikisidir. Alt çeşme, kitabesine göre Şehzade Seyfeddin Validesi adına h.1141 / m.1728-29 yılında yapılmış, üst çeşme ise, 1142 / 1729-30 yılında bizzat Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır[19].

Kaymak Mustafa Paşa'nın yaptırdığı çeşme, girişin karşısında sokağın köşesine yerleştirilmiştir. Yamuk dörtgen planlı büyük bir su deposu bulunan yapıda sivri kemerli ana çeşme, camiye bakan yüzde yer alır. Kemerin üzerine h.1142-m.1729

19 Kitabesi İstanbul'da Kaymak Mustafa Paşa'ya ait, günümüze gelebilen tek özgün kitabedir.

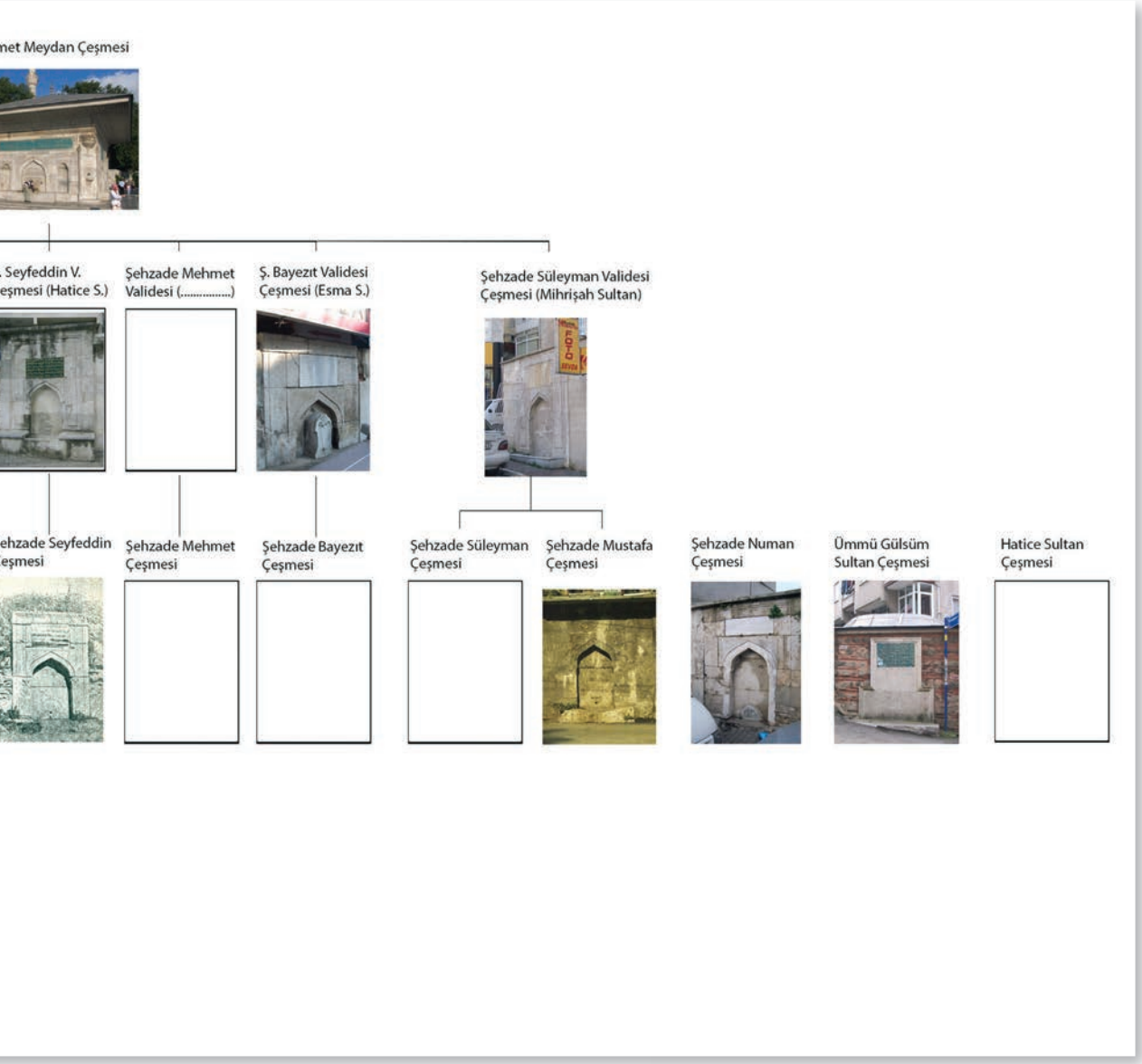

tarihli kitabe yerleştirilmiştir[20]. Büyüklüğü, su deposu, iki sokağın birleştiği köşede yer alması ile Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi, Şerefabad Suyolu ile birlikte yapılan çeşmeler içinde, III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nden sonra, bildiğimiz kadarıyla en anıtsal olanıdır. Tüm cephelerinin mermerle kaplanmış olması da bunda büyük bir etkendir (Resim 6).

20 Çeşme 1930larda ve 1974'te onarılmıştır

Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi'nin kitabe metni şu şekildedir:

Şehinşâh-ı hümâyûn-pâye Sultan Ahmed Gazi
Ki şâmildir cihana lûtfu ebr-i nev-bahâr-âsâ

Muazzam şehriyâr-ı ma'delet –perver ki fahr-eyler
Feridûn bâb-ı iclâlinde olmakla cebin-fersa

Bu Hâkan-ı cihanın sıhr-ı hass-ı mekremet- kârı
Vezîr-i a'zam İbrahim Pâşâ Felâtun-ârâ

Şeref-âbâdı kıldıkda o Şahinşah içün bünyâd
Ana bir cûybarı menba'ından eyledi icra

Ferâvan olmağile âb-ı lûtf-ı şehriyarîden
Ricâl-i Devlet itdi Üsküdar-ı sû-be-sû irva

Bu vâlâ çeşme-sârı dahi ol âb-ı musaffâdan
Kemal-i ziyb ile bünyâd kıldı Mustafa Pâşâ

Kapudan-ı mükerrem Sadr-ı efham him semâhatde
Kef-i cûdundan alur feyzi çuş-i lücce-i derya

Vezîr-i bi-maadil Sadr-ı efham kim fezâilde
Değil hem-ser ana İbn-il-Amûd-ü Bu Ali Sînâ

Melek- hasletmualla-menzelet düstûr-i pür-himmet
Ki zât-i pâkidir kân-ı cihanda gevher-i yektâ

Şehinşeh-i devletinde ol vezîr-i âsuman-mesned
Yapub bu çeşme-i pâki güzel hayr eyedi hakkaa

Hemîşe Şehriyâr-ı âlem-ü sadr-ı cihan bâni
Kim ol düstûr-i zi-şânı müebbed eylesün Mevlâ

Nedimâ böyle tahrîr eyledi târih-i itmâmın
Bu dil-cû çeşmeyi yapdı Kapudan Mustafa Paşa

(1142)[21]

Ayrıca yapının diğer sokağa bakan dar yüzüne küçük bir çeşme/niş tasarlanmış; iki yüzeyin birleştiği köşesi ise pahlanmış, buraya ufak bir çeşmecik yerleştirilmiş.

21 http://www.suvakfi.org.tr/cesme/mustafa-pasa-kaptan-cesmesi-h-1142-m-1729

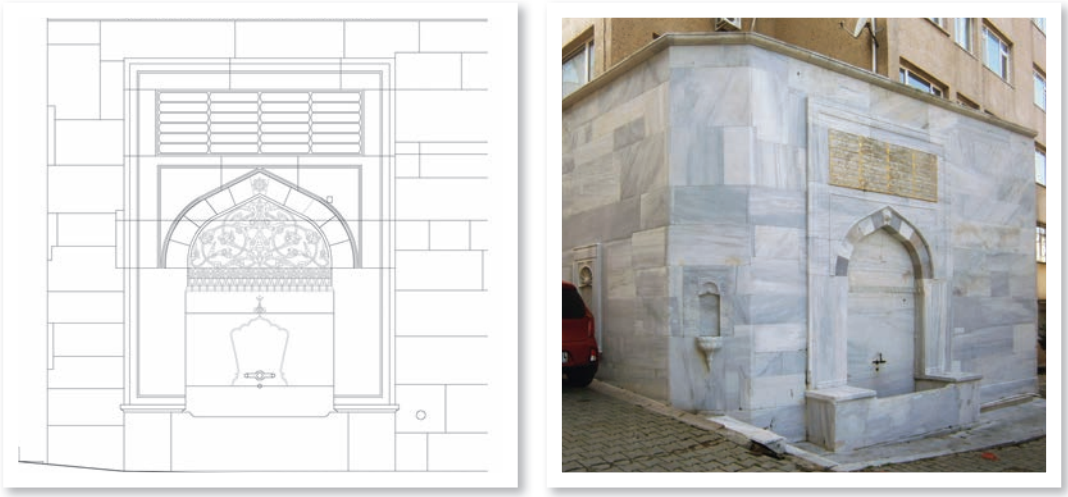

Resim 6: Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi ana cephesinin çizimi (en solda), Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi (ortada), aynı dönemde yapılmış olan Üsküdar Meydanı'ndaki III. Ahmed Çeşmesi (sağda, kaynak: www.mustafacambaz.com)

Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi'nin dikkat çeken özelliklerinden biri de bu pahlı köşeye yerleştirilmiş olan kurnalı[22], ufak çeşmeciktir. İnsan boyuna uygun, el hizasında bulunan ve "suluk" adı verilen bu küçük çeşmecikler[23] 16. Yüzyıldan itibaren görülse de Lale Devri ve etkisindeki dönem çeşmelerinde sevilerek kullanılan bir yan öğe olmuştur[24] (Resim 7). Bazen bu yan öğeler Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi ve Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde olduğu gibi yapıların pahlanmış köşelerine de konmuştur[25].

22 Buna çanak ya da kase de denebilir.

23 Yılmaz Önge, "Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi,* sayı 1 (1981), s. 115-121. İnsanların rahat su içmeleri için yapılmış olması muhtemel bu çeşmeler, kurnaya konan su ile kuşlar düşünülerek de yapılmış olabilir. Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi suluğunda (eğer sonradan değiştirilmediyse) musluk deliğinin olmaması ikinci olasılığı da akla getirmektedir.

24 Lale Devri'ndeki çeşme cephelerinde Merkezdeki kemerli, büyük ana çeşme yanında, iki yana yerleştirilen suluklarla üç üniteli cephe düzenlemesi yaygınlaşmış, cepheler zenginleştirilmiştir; erken örnek olarak Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi Çeşmesi (1719), Kâğıthane III. Ahmet Çeşmesi, (1722), Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, (1723), Beykoz Kethüda Kadın Çeşmesi, (1728), Beyoğlu Miralem Halil Ağa Çeşmesi (1729), Lale Devri etkisindeki dönemde Şişhane Kethüda Mehmet Ağa Çeşmesi, (1732), Bereketzade Çeşmesi, (1732), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi, (1734-35), Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi, (1734-35), Eminönü Rukiye Kadın Çeşmesi, (1738), ve son olarak Lale Devri etkisinin bitmesi ile Sadettin Efendi Çeşmesi (1741) barok suluğu gibi.

25 Bu uygulamaya benzer bir örnek olan Tophane Meydan Çeşmesi'nde ise bu köşeler sonradan eklenen panolarla biraz değişmiştir. Özgün halinde, Üsküdar'daki örnekte olduğu gibi küçük sulukların yer aldığı düşünülebilir

Resim 7: Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi köşe suluğu (en solda) ve Lale Devri ile devamındaki dönemde bazı suluk örnekleri (soldan sağa sırası ile): Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (1723), Galata Bereketzade Çeşmesi (1732), Kocamustafapaşa Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1734-35)

Kaymak Mustafa Paşa Camisi Mimari Özellikleri

Kaymak Mustafa Paşa Camisi, beş basamakla ulaşılan bir platform üzerindedir. Girişte, İlk ulaşılan mekân, ahşap duvarlı, kırma çatılı kısımdır. Burada girişe göre sol duvarın caminin geri kalanı ile bütün oluşturacak şekilde kagir olması, geri kalan kısımların ise ahşap olması bu kısmın Kaymak Mustafa Paşa döneminden sonra bu hale getirildiğini düşündürür. Özgün halinde kapalı mı, açık mı ya da revaklı mı olduğu konusunda ise bir bilgi yoktur.

Namaz kılınan harim kısmı; tek kubbeli, kare planlı ana kısım ile, giriş tarafında yer alan ve üç küçük kubbe ile örtülü ikincil kısmın[26] birleşimiyle oluşturulmuş dikdörtgen bir plana sahiptir (Resim 8). İki kısım arasında iki büyük taşıyıcı sütun/ayak bulunmaktadır. Ana kubbeyi taşıyan tromp kemerleri, üç yönde duvarlara ve giriş tarafında bu iki tekil taşıyıcılara oturmaktadır (Resim 9). Tekil taşıyıcıların mahfil döşemesine kadarki alt tarafı pahlı kare kesitli ayak şeklindeyken, üst tarafı silindirik sütun şeklindedir. Osmanlı mimarlık geleneğine pek de uymayan bu farklı taşıyıcının[27] sütun başlıkları basık baklava dilimli, köşeleri çiçek motiflidir.

26 Basık kemerli kapıdan geçilerek ulaşılan, giriş tarafındaki kısım üzerinde aynı zamanda ahşap döşemeli arakat / mahfil yer alır.

27 Bu farklılığın özgün mü olduğu yoksa sonraki müdahalelerin bir sonucu mu olduğu bir soru işaretidir.

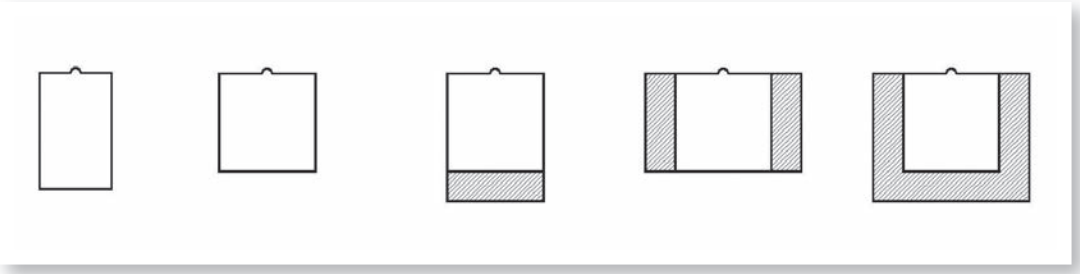

Resim 8: 18. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Harim Planı Şemaları. Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nde uygulanan şema ortadakidir.

Yapının pencereleri, klasik tarzda; altta düz üstte sivri kemer atkılı çift sıralı pencerelerdir. Alt sıra pencere araları Tekfur sarayında yapılan çiniler ile kaplanmıştı. 1887 yılında yandığı için Tekfur Sarayı imalatının son örneklerinden olan bu çinilerden beş altı parça orijinal kaldığı belirtilmektedir[28]. Caminin kemerleri, tromp ve kubbe içleri kalem işleri ile bezelidir.

Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nin, iki büyük tekil taşıyıcı ile ana mekândan ayrılan kısmı, plan açısından en dikkate değer özelliğidir. Osmanlı mimarlığında çok da fazla karşılaşılmayan bu plan şemasının 18. yüzyılın ilk yarısında Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nde tekrar kullanılması ilginçtir. Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nde uygulanan plan şemasına benzeyen, daha eski cami örneklerinden başlıcaları şunlardır; İznik Yeşil Cami[29] (1378-1392), Edirne Şah Melek Camisi[30] (1429), Edirne Dârülhadis Camisi (1435), Kırım Kurşunlu Cami[31] (15. yüzyılın ikinci yarısı) Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi (1666) ve Süleymaniye Kaptan İbrahim Paşa Camisi[32] (1708) (Resim 10).

Görüldüğü gibi bu şemaya sahip camiler için belirli bir dönemsel ya da bölgesel yoğunlaşmadan söz etmek zordur. Bu nedenle bu plan tipinin pratik gerekçelerle tercih edildiğini söylemek yanlış olmaz. Tek kubbeli camilerin bir varyasyonu olarak kabul edilebilen uygulamada, giriş tarafına eklenen kısım ile öncelikle; son cemaat yeri ile ana mekân arasında bir geçiş/hazırlama mekânı yaratılmak istenmiş

28 N. Poroy, *İstanbul'da Gömülü Paşalar,* 1947; *Abideleri ve kitabeleriyle Üsküdar tarihi*, c. 1, 1976 s. 45.

29 E. E. Naza Dönmez, "İznik Yeşil Camii ve Türk Mimarisindeki Yeri", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65.Yaş Armağanı*, İstanbul 2008. Diğerlerinden farklı olarak giriş mekanının üzerimde mahfil yoktur.

30 Bozkurt Ersoy, "Edirne Şah Melek Camii'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri Hakkında Düşünceler", *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*,. sayı 6 (1992), s. 47-61. Diğerlerinden farklı olarak yapıya giriş orta akstan değil, yan birimdendir. Ayrıca giriş mekânı iki taşıyıcı ile üçe bölünmemiş; tek taşıyıcı ile iki birime bölünmüştür.

31 Yapının harabe halinde olduğu belirtilmektedir Nicole Kançal-Ferrari, "Eski Kırım'da Kurşunlu Camii", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 13 (1995-1996), s. 18-20.

32 Diğerlerinden farklı olarak kare olan ana mekân kubbe ile değil kırma çatı ile örtülmüştür; Soner Şahin, "Süleymaniye Semti'nde Bir III. Ahmet Devri Eseri: Kaptan İbrahim Paşa Külliyesi", *Süleymaniye, Şehir ve Medeniyet Ulusal Sempozyumu*, İstanbul 2010, s. 494-501.

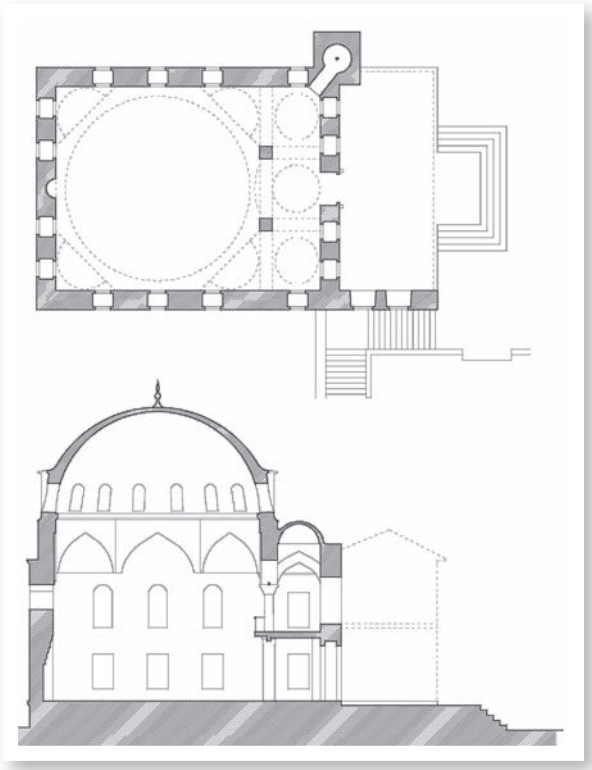

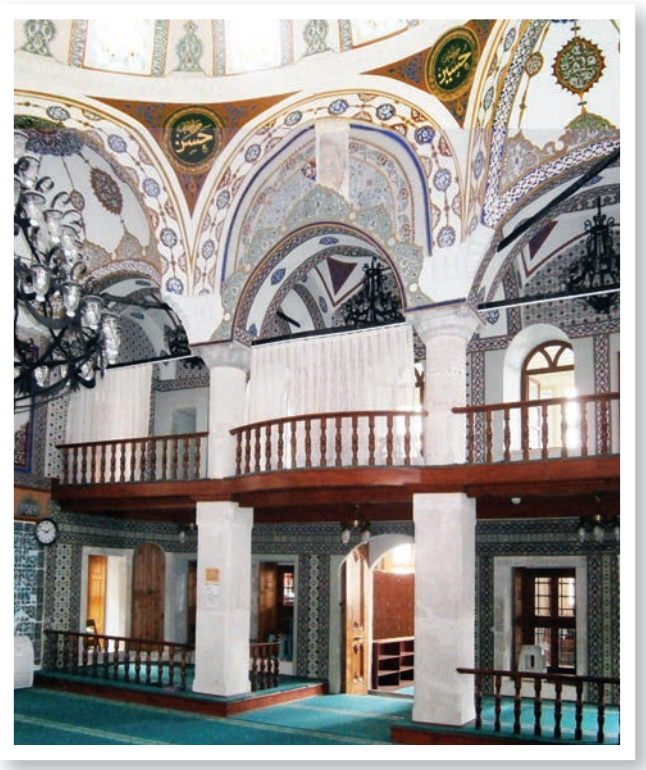

Resim 9: Kaymak Mustafa Paşa Camisi plan ve kesiti (sol); Mekân içindeki tekil taşıyıcılar (sağ)

olmalıdır. Ayrıca genelde mahfil de, kare ana mekanın içine taşırılmak yerine bu ek mekanın üzerine yapılarak, buranın ana mekana geçiş öncesi insan ölçeğinde, alçak tavanlı bir mekan olması sağlanmaktadır. Son olarak mahfilin burayla sınırlı tutulması ile, harimde kubbe ile örtülü net, kesintisiz, kare bir hacim elde edilebilmektedir. Kaymak Mustafa Paşa Camisi söz konusu olduğunda, bu pratik nedenlerin yanısıra başka etmenlerin de bu planın uygulanmasında rol oynadığı akla gelmektedir. Çünkü bu planın uygulandığı daha önceki cami örnekleri arasında, Kaymak Mustafa Paşa'nın dedesi Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'da yaptırdığı camisi de vardır. Ayrıca tekil taşıyıcı olarak sütun yerine ayakların tercih edilmesi, kubbeye geçiş öğesi olarak tromp kullanılması iki yapı arasındaki diğer benzerliklerdir. Elimizde yazılı bir belge olmadığı için bunun bilinçli bir tercih mi yoksa bir tesadüf mü olduğunu şimdilik bilemiyoruz.

Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nde karşımıza çıkan bu plan tipinin bir özelliği de 18. yüzyılla birlikte, cami dışı yapılarda daha çok yaygınlaşması, pek çok kütüphane ve sıbyan mektebinde de uygulandığı görülmesidir. Valide Kethüdası

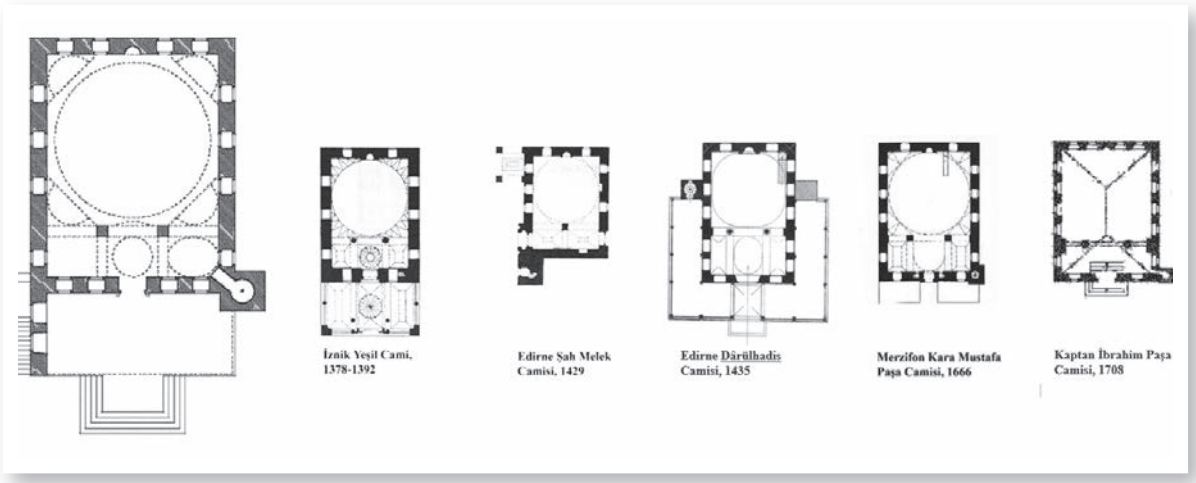

Resim 10: Kaymak Mustafa Paşa Camisi (en solda) ile benzer plana sahip erken tarihli cami örnekleri (Ersoy 1992, Naza Dönmez 2008, Şahin 2010 üzerinden eklemelerle)

sıbyan mektebi (1705), Şehit Ali Paşa (1715), Ayasofya I. Mahmut (1739) Aşir Efendi (1749) kütüphaneleri[33] ve ayrıca Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı (1749-55) bunlardandır. Bu açıdan bakıldığında, bu plan tipinin mekteb, kütüphane ve kasırları da içine katabileceğimiz, "taş oda" olarak adlandırılan serbest birimlerde sıklıkla uygulandığını söyleyebiliriz. Bu bağlam içinde değerlendirilebilecek, İstanbul Fener ve Balat semtlerindeki gayri-Müslimlere ait bazı taş evlerin de benzer plana sahip başodalarının olması dikkat çekicidir[34] (Resim 11). Bütün bunların ahşap sivil mimari kaynaklı olabileceğini söyleyebiliriz. Gerçekten de Türk ahşap evinde, özellikle baş odalarda, kapıdan geçildikten sonra daha alçak tavanlı bir hazırlık mekanının yapılması, ahşap sütun ya da dikmelerle ayrılan bu mekândan geçilerek odaya girilmesi yaygın bir gelenektir[35]. Bu açıdan bakıldığında Kaymak Mustafa Paşa Camisi plan kaynaklarının, ahşap konut mimarimizden çıkan, önce taş odalarda, sonra mekteb ve kütüphanelerde uygulanan bir plan geleneğinden geldiği de söylenebilir. Eğer öğleyse yapı için, "ahşaptan taşa", "sivil mimariden dini mimariye" geçiş olgusunun ilginç bir örneğidir diyebiliriz.

Plan kurgusunun yanı sıra, yapının kütle organizasyonu da özeldir ve döneminin getirdiği yenilikleri yansıtmaktadır; şöyle ki, girişin önünde, ortada yer alan

33 Soner Şahin, "Vefa Şehit Ali Paşa Kütüphanesi ve Osmanlı Mimarlığında Kütüphaneler", *Vefa Semti: Dünü, Bugünü, Yarını Ulusal Sempozyum*, İstanbul 2009, s. 693-716.

34 Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi: Osmanlı D*önemi 2C, İstanbul, 1986. Bu yapıların 18. yüzyılın başlarında yapıldıkları kanıtlanmıştır; Sezgin, Haluk, "İstanbul'un Risk Altındaki Mimari Değerleri, Fener'deki Büyük Taş Ev", *Mimarist 07*, İstanbul 2003, s. 10.

35 Bu odaların planları, genelde "seki altı-seki üstü" olarak adlandırılabilecek tiptedir.

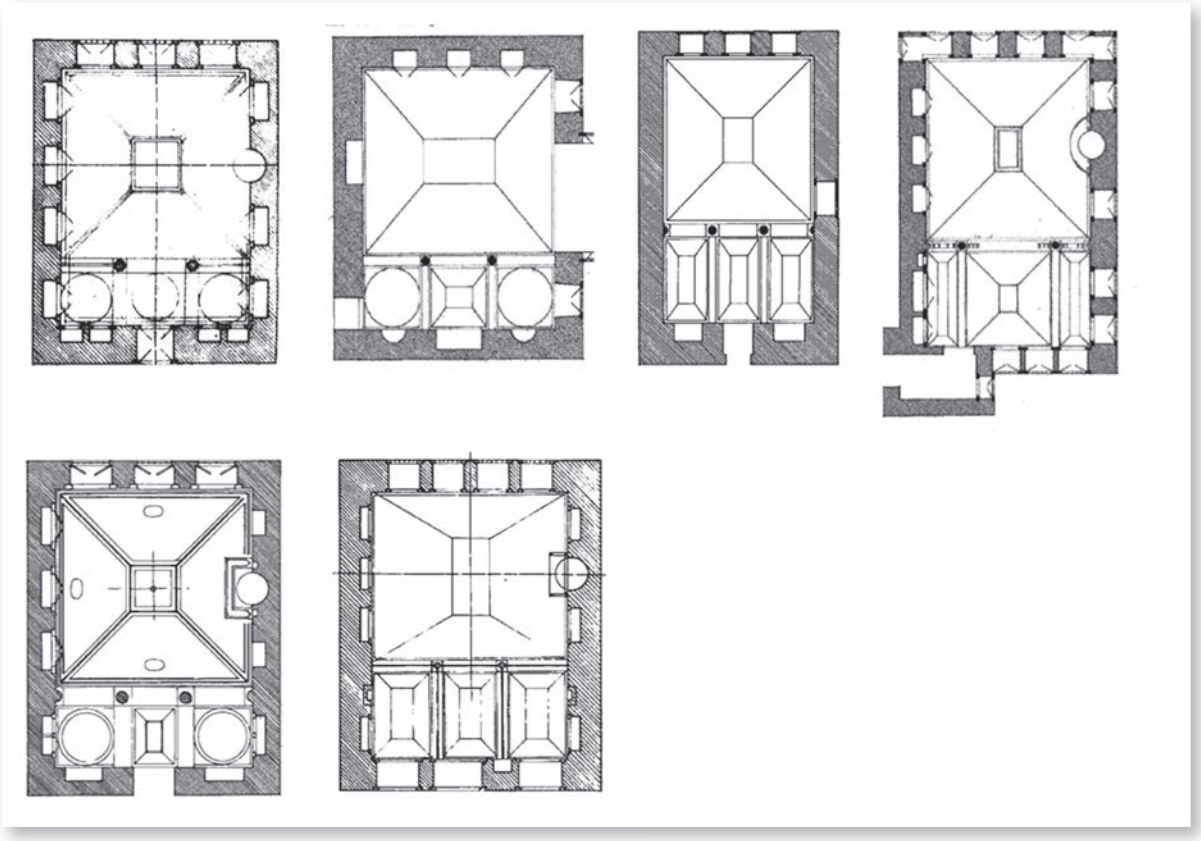

Resim 11: Balat evleri, taş oda planları (Eldem 1986'dan yararlanılarak düzenlenmiştir)

merdivenlerin varlığı, ayrıca yapının oldukça yüksek olan kubbesi, aynı dönemdeki Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi (Yeni Valide Camisi, 1708-1710) ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi'ne (1726-1727) benzemektedir (Resim 12). Osmanlı mimarlığında camilerin, merdivenlerle ulaşılan bir platform üstüne yerleştirilmesi, kubbe alt yapısının ve kubbe derinliğinin artırılması, yüksek kubbe kasnakları klasik dönem sonrası görülen düşeyde yükseliş arayışının bir parçasıdır. Camilerdeki bu yükselişin, 17. yüzyılda Yeni Cami ile başladığı ve sıkışık kent dokusu içinde siluete girme çabasının bunda etkili olduğu söylenebilir. 18. yüzyıla gelindiğinde camilerin küçük nitelikli olanları hariç, anıtsal tüm örneklerini merdivenlerle ulaşılan bir platform üzerine yapmak ve yüksekliklerini artırmak adet halini almıştır denebilir. Böylece genelde revaklı bir avlusu olmayan bu camilerin önüne merdivenler yerleştirerek dramatik ve "frontiel" bir etkinin yaratılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Kütle ve cephe organi-

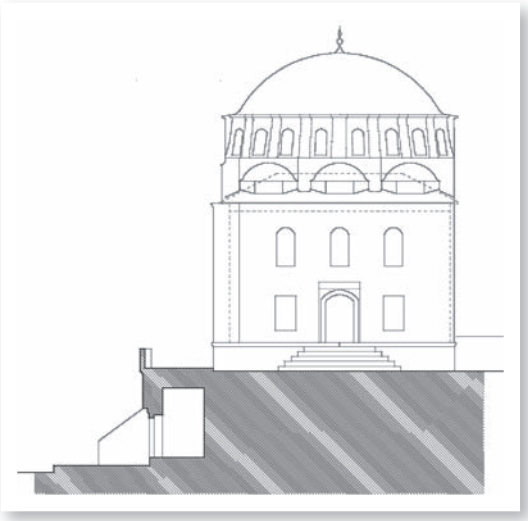

Resim 12: Kaymak Mustafa Paşa Camisi giriş merdivenleri (solda) ve giriş cephesi çizimi (sağda)

zasyonundaki bu uygulamalar, Kaymak Mustafa Paşa Camisi'nden sonra da devam etmiştir; İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camisi (1734-35), Şumnu Şerif Halil Paşa Camisi (1744), İstanbul Nuruosmaniye Camisi (1749-55), Aydın Cihanoğlu Camisi (1756-57), İstanbul Ayazma Camisi (1761), İstanbul Beylerbeyi Camisi (1778), İstanbul Selimiye Camisi (1805) gibi.

Bu özellikleri ile Kaymak Mustafa Paşa Camisi, Üsküdar'da kendine has bir yer edinmiş özel bir yapı olarak, tarih ve kültürümüzün özgün bir öğesi olduğunu bizlere sergilemektedir. Özel bir plan uygulaması ile Osmanlı mimarlık tarihi içinde ayrı bir yere sahipken; merdivenleri ve yüksek kubbesi ile de kendi döneminin anlayışını yansıtmayı başarmıştır.

Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane Binasının Cephe Üslup Analizleri

PROF. DR. HAMZA GÜNDOĞDU
Emekli Öğretim Üyesi

PROF. DR. SELEN DURAK
Uludağ Üniversitesi

RUKİYE ÖZDEMİR ŞİMŞEK
Sanat Tarihçisi

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın her alanda yoğun bir biçimde hissedildiği bir dönemdir. Bu dönemde gerek toplumsal düzeyde gerekse kentin fiziksel yapısında meydana gelen değişim Osmanlı mimari anlayışına da yeni bir soluk getirmiştir. Mimarideki bu değişim birçok kaynaktan beslenen yeni sanat üsluplarının ortaya çıkmasında da etkili olmuştur.

Batılılaşma döneminde II. Abdülhamid tarafından (1894-1903) inşa ettirilen Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane binası, yakın çevresindeki diğer tarihi binalarla beraber, İstanbulıun değişen mimari anlayışını da gözle görülür biçimde ortaya koymuştur. Geleneksel yapı ölçeğinin dışına çıkılarak inşa edilen tarihi binada, bu yüzyılda ortaya çıkan yeni üslup anlayışının, karma ve seçmeci (Eklektik) mimari öğeleri yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Ancak, yapının cephelerinde görülen zengin mimari öğelerin, üslup özellikleri hakkında bugüne kadar detaylı bir çalışma yapılmadığı fark edilmiştir. Bu anlamda literatüre kısmen de olsa katkıda bulunmak amacıyla, yapının cephelerinde görülen farklı üslup öğeleri ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Yapılan bu çalışmada, konu dört başlık altında

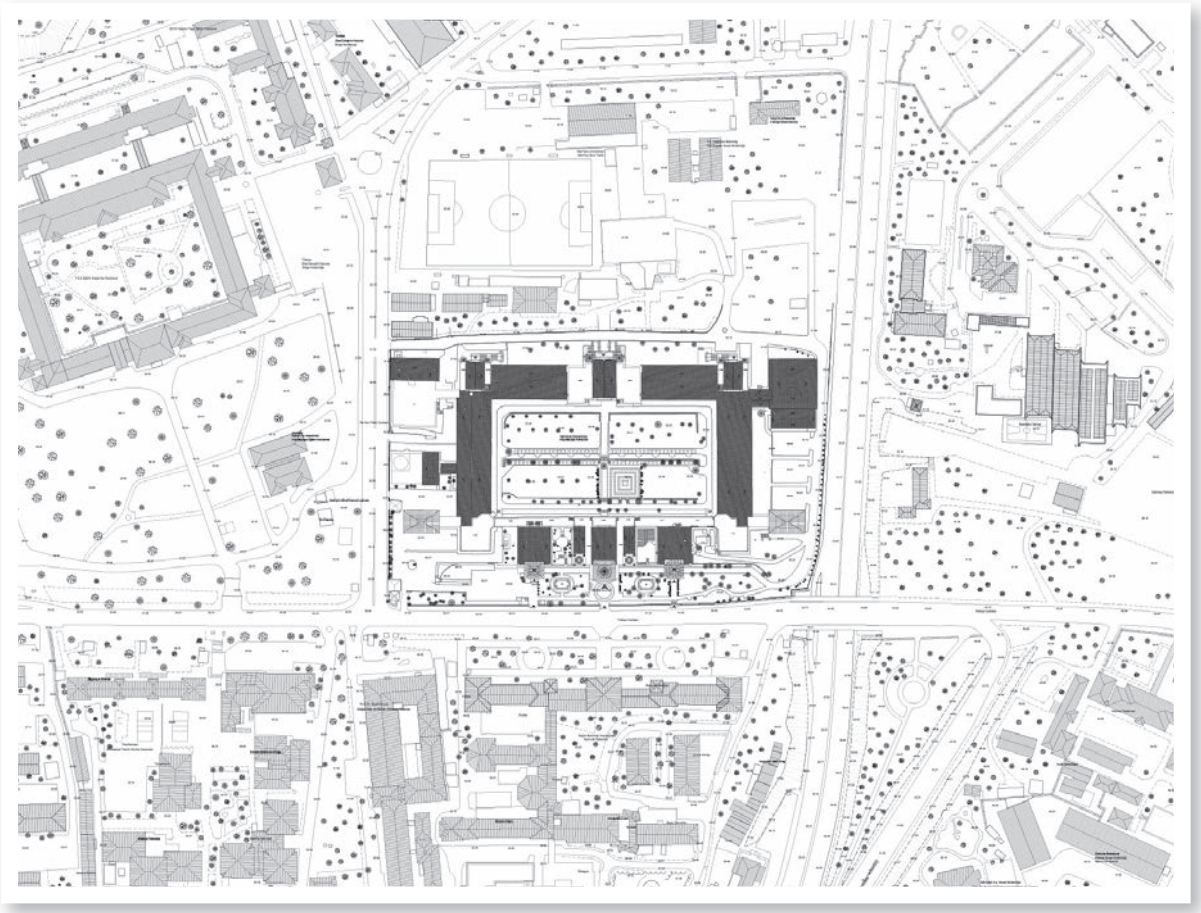

Mektebi Tıbbiye-İ Şahane Vaziyet Planı (Mostar-Mimarlık Restorasyon 2019)

ele alınmıştır. İlk başlıkta, yapının doğu ve batı cephesi, ikinci başlıkta kuzey ve güney cephe, üçüncü başlıkta ise iç avlu cepheleri incelenmiştir. Eklektik sanat anlayışında inşa edilen bu yapıda, klasik üslubun dışına çıkılarak yerli ve yabancı sanat öğelerinin bir üslup birliği olmadan, ancak estetik bir uyum anlayışı içinde yapıya özgü bir biçimde yeniden yorumlandığı görülmüştür. Hint, Endülüs sanat öğeleri yanında; Neo Klasik, Neo Rönesans, Neo Barok, Neo Ampir ve Art Nouveau gibi Avrupa sanat üsluplarının, bu denli zengin kullanıldığı nadir yapılardan biri olduğu sonucuna varılmıştır.

Mektebi Tıbbiye-i Şahane'nin Mimari Tanımı

Yapım yılı	1894-1903
Mimar	Alexandre Vallaury (1850-1921), Raimondo D'Aronco (1857- 1932)
Ada /Parsel No	Tıbbiye Caddesi, Selimiye Mahallesi, Üsküdar ilçesi, 5 Pafta, 1335 ada, 94 Parsel
Arsa alanı	64. 029 m2
İnşaat alanı	54. 000 m2
Bina boyutları	140 x180 m2 (40 metre yükseklik)
İç avlu boyutları	80 x 140 m2
Özgün kullanımı	Mektebi Tıbbiye-i Şahane
Günümüz kullanımı	Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Tescil tarihi	Maliye Hazinesi Mülkiyetinde G. E. E. A. Y. K 'nun **10.06.1983** tarih ve **15138** sayılı kararı ile korunması gerekli kültür varlığı
Mülkiyet durumu	İstanbul 3 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun **28.10.1998** tarih ve **10507** sayılı kararı ile 1. grup

	Malzemesi	**Teknik**
Yapım Malzemesi ve Teknik	➢ Kesme Taş ➢ Renkli taş ➢ Tuğla ➢ Mermer ➢ Demir Çelik	➢ Yığma taş ➢ Almaşık duvar ➢ Kesme taş duvar ➢ **İç mekân** ➢ Volta tavan ➢ Kalem işi süsleme ➢ Zemin mozaik ve karo döşeme ➢ Metal şebeke

Mimari Tanımı ve Bağlı Birimler	➢ Dikdörtgen planlı- koridorlarla bağlı birimler ve sekizgen köşe geçişler ➢ İç avlulu (40 x180) ➢ Batı cephe 4 kat ➢ Doğu cephe 3 kat ➢ Doğu-batı cephe arasında kot farkı 13 metre

	Dış cephe	İç cephe
Mimari Üsluplar (Eklektik sanat anlayışı)	➢ Hint-Endülüs-İslam (oryantalist) etkiler ➢ Antik Roma etkileri ➢ NeoRönesans ➢ NeoKlasik ➢ NeoBarok ➢ NeoAmpir ➢ Art Nouvea**u**	➢ NeoKlasik ➢ Kuru sıva üzeri kalem işi ➢ Art Nouveau ➢ Kapı- pencere- merdiven korkulukları-
Plan Özellikleri	➢ Dikdörtgen planlı ➢ İç avlulu ➢ Kışla plan tipi ➢ Klasik Osmanlı ölçeğinden uzak	

Cephe Üslup Özellikleri	➢ Eklektik (karma) sanat anlayışı ➢ Hint-Endülüs-İslam etkileri (oryantalist) ➢ Antik Roma etkileri ➢ Avrupa etkileri
Kütle Hacim	➢ Arsa alanı. 80.000 m2 ➢ İnşaat alanı. 15.000 m2
Kütle Hacim Özellikleri	➢ İç avlu. 40x180 ➢ Duvar yüksekliği yaklaşık. 4 m
İç Mekân Süsleme Özellikleri	➢ NeoKlasik ➢ Neo Barok ➢ Art Nouveau

Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane Binasının Mimari Tanımı ve Bağlı Birimleri

Bu görkemli yapı; Üsküdar ilçesi, Haydarpaşa semtinde inşa edilmiş olup Mektebi Tıbbiye olarak bilinmektedir. Mektebi Tıbbiye binası, 1903'ten 1933 yılına kadar 30 yıl boyunca İstanbul'da tıp eğitimi için hizmet vermiştir. Sultan II. Abdülhamid tarafından Askerî Tıbbiye olarak, öncelikle savaşta yaralanan askerlerin tedavisi için düşünülse de kısa süre sonra, sivil tıp eğitimine de kapılarını

açmıştır. Bu tarihlerde Askerî Tıbbiye, Demirkapı'daki Askerî Kışla'da, Sivil Tıbbiye ise Kadırga'daki binalarında sürdürülmekteydi. Demirkapı'daki binalarda yatılı kalan tıbbiyelilerin siyasi olaylara karışmaları ve siyaseti yönlendirme çabaları sebebiyle II. Abdülhamid, tıp eğitiminin kesintiye uğrayabileceği konusunda rahatsızlık duymuş ve yeni bir bina ihtiyacını bu anlamda gerekli bulmuştur.

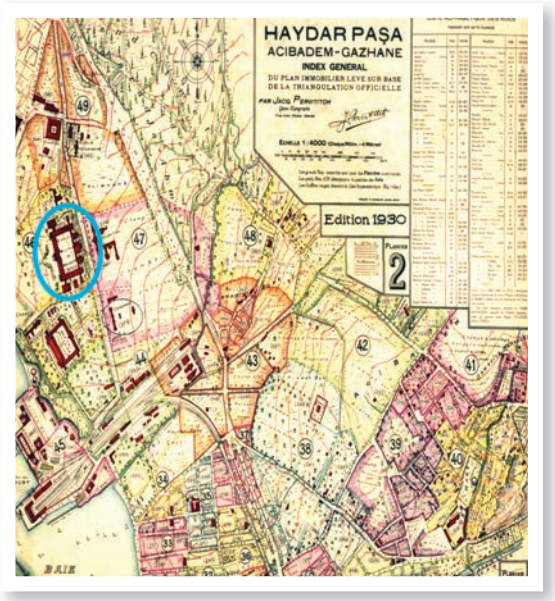

Pervitich Sigorta Haritası (Gözde Ramazanoğlu, 2003)

Eğitimin sağlıklı biçimde devam etmesini önemseyen II. Abdülhamid, Tıbbiye binasının şehrin kalabalığından uzak bir yere ve büyük bir arazi üzerinde inşa edilmesine onay vermiştir. Bütün bu nedenler birleştiğinde yeni Mektebi Tıbbiye binasının, Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Askerî Hastanesi arasındaki Kavak deresinin sol yamacında tepe üzerinde, Marmara'ya bakan alanda inşasına başlanmıştır[1].

İnşaata yaklaşık, 450. 000 altın tahsis edilmiştir. Okulun duvar ve temelleri, 750. 000 metreküp malzeme, harç taş ve tuğla ile örülmüştür. Damları, Belçika'dan Fokeril fabrikasında hazırlatılan demir putrellerle bağlanmıştır. Ahşap malzemenin

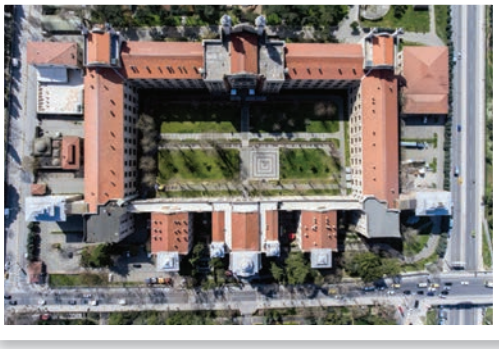

Mektebi Tıbbiye-i Şahane hava fotoğrafı (Gürsoy Grup 2017)

Mektebi Tıbbiye-İ Şahane Doğu Cephe Hava Fotoğraf ve Çizim (Gürsoy Grup 2017)

1 Eroğlu, E. H, *İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin Kuruluşu ve Gelişmesi,* İstanbul 1977.

Mektebi Tıbbiye batı cephesi 1900'ler

Mektebi Tıbbiye 1900'ler kartpostal

mümkün olduğunca kullanılmamasına özen gösterilmiştir. Gerek son dönem yangınlarındaki yapı kayıpları, gerekse sanayi devriminin etkisi üzerine, demir ve çelik üretiminin Artışıyla geleneksel mimari teknikler, batılılaşmayla beraber terk edilmiştir. Bunun yerine, yeni sanayi yapı malzemeleri tercih edilmiştir.

Yapıda kullanılan taşlar, Hereke ve Bilecik taş ocaklarından özel olarak çıkartılmıştır. Dış etkenlere son derece dayanıklı, renkli granitler de kullanılarak, bunların aralarına konulacak harçlar için Marsilya'dan en iyi su kireci getirtilmiştir. Pencere demirleri Viyana'dan getirilerek her biri 40 ila 80 parçadan oluşan renkli cam parçaları ile yapılmıştır. Ana bina iç kısmında, her katta binayı çevreleyen koridorlar, ders ve yatak salonları tabanları, daha sıcak olması düşüncesi ile ahşapla kaplanmıştır.

Tarihte, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane batı cephesindeki 1900 tarihli kitabesine göre, II. Abdülhamid döneminde Mimar D'Aronco tarafından inşa edilmiştir. 1895 yılında başlayan yapım çalışmaları 1900 yılında bitmiş, ancak açılış ve eğitime başlama töreni 1903'te gerçekleştirilmiştir[2].

Mektebi Tıbbiye binası kat plan şemasına baktığımızda arazinin eğiminden dolayı yarım kat bir bodrum ve asıl 1.bodrum katından başlanmak üzere, zemin katı, 1. kat ve çatı katı olmak üzere toplamda, batı yönünde 4, doğu yönünde ise 3 katlı olarak planlanmıştır. Katlar plan ve tasarım olarak birbirini tekrarlar niteliktedir.

Tıbbiye binası, Marmara Denizi'ne bakan eğimli arazide, Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Hastanesi arasındaki alana inşa edilmiştir. 1913-1914 tarihli Alman Sen Millet air'e de Medicine Askeri Tıp Okulu'nun plan şeması örnek alınmıştır. Okulun

2 Batur, A., "Galatasaray Lisesi (Mimari)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1994, s 371.

doğuya bakan bahçesinde, havuzlu bahçe düzenlemesi yapılmış olup, Tıbbiye Caddesi ile ayrılan doğu yöndeki alanda da klinik binaları yer almaktadır. Dikdörtgen şeklinde ve ortası avlulu olarak inşa edilen yapı, 80 x 140 metre boyutlarında olup arazi eğiminden dolayı batı cephesinde 4, doğu cephesinde 3 katlıdır. Doğu cephesinde, koridorla bağlantılı şekilde dışarıya taşırılmış olarak 5 ayrı birim, kuzey ve güney kanatlarında ise kapalı koridorlarla ana binaya bağlanmış ıslak hacimler ve servis birimleri bulunmaktadır.

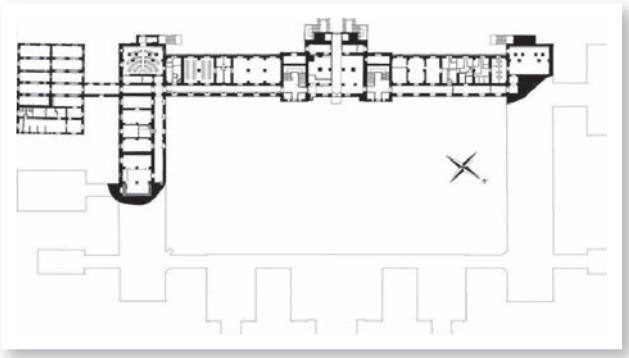

Yarım Bodrum Kat Plan

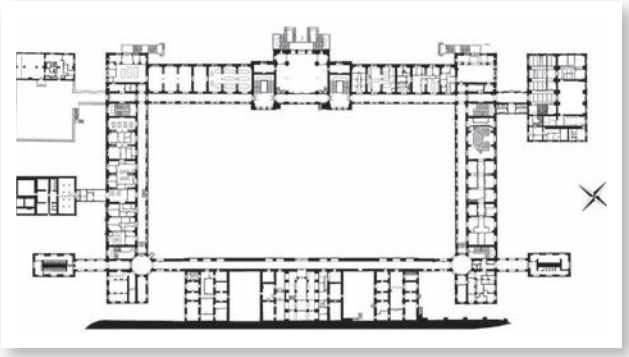

Bodrum kat planı

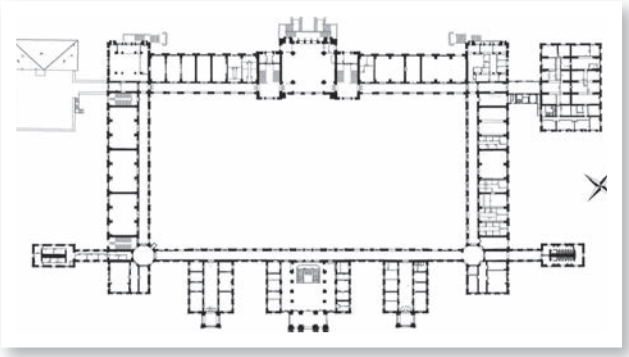

Zemin Kat Planı

Mektebi Tıbbiye ana binaya bağlı ıslak hacimler ve anatomi birimi Batı cephesinde ise orta köşe bölümleri öne çıkarılarak vurgulanmıştır.[3] Bu cephenin tam ortasında camiye yer verilmiştir[4].

Doğu cephenin giriş holünde yer alan Art Nouveau ve Neo Barok etkili anıtsal metal merdiven ile üst kata ulaşım sağlanmaktadır. Bazı mekânların duvar ve tavanları, klasik motiflerin yer aldığı kalem işi ile süslenmiştir. Yapının cepheleri oryantalist

3 Rieder**,** R., , *Für die Türkei Selbstgelebtesund Gevoltes* (Vol.2). Jena. Verlang von Gustav Fischer, 1904, s. 1-32.

4 Mutz-Humrich S., Rieder, R., *(1861-1913) und sein Wirken in der Türkei. Seine Gedanken, Ansichten und Vorstellungen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Medizinischen Fakultät der Bayerischen Julius-Maximilians-Universität Würzburg vorgelegt von geb. Mutzaus Leinach. Würzburg 2008.

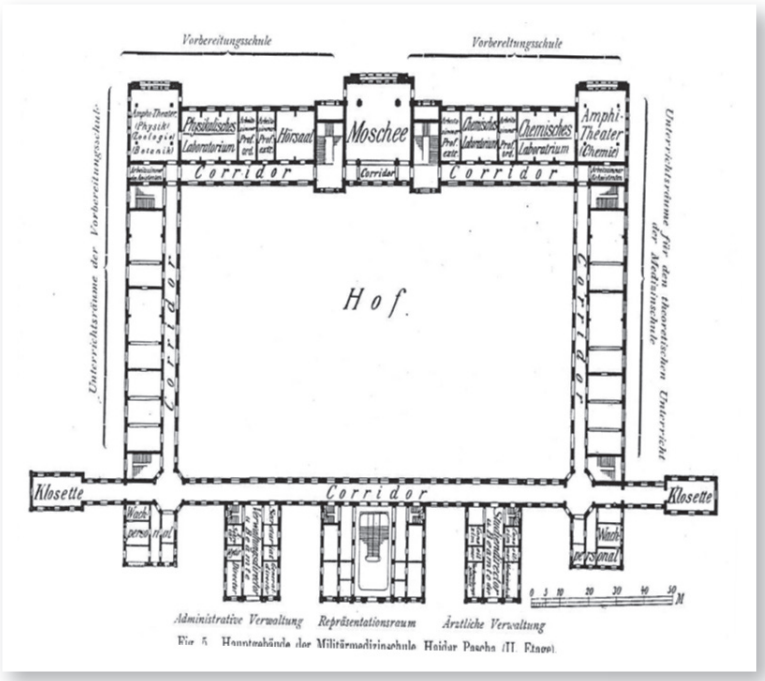

Mektebi Tıbbiye Mescit Kat Planı (Rieder 1904)

unsurların yansıtıldığı, belirgin simetrik ve aksiyal düzendedir[5].

Doğu ve batı cepheler, birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Doğu cephenin ana girişi üzerindeki saçak, daha geniş ve yüksek tutulmuş, ana cepheden dışarıya doğru taşırılmıştır. Doğu cephedeki giriş kapısı üzerinde yer alan Barok tarzı Osmanlı arması ve geniş ahşap saçağı ile orta ve yanlardaki soğan biçimindeki kubbeleri ile dikkat çekmektedir.

Yapının kemerli yüksek giriş kapıları, yanlarındaki sütunlarla vurgulanmıştır. Cephelerde, söve ile çevrilmiş farklı düzenlemeler görülür. Basık, sivri, yay, Bursa ve mağrib etkisini hatırlatan kemerli pencerelerle cephe hareketlendirilmiş ve iç mekânın daha aydınlık olması sağlanmıştır.

Kuzey ve güney cephelere bağlanan birimlerde, benzer mimari özellikler görülmektedir. Köşe ve orta bölümlerinin üzeri teras olarak düzenlenmiştir. Bunun dışında kalan bölümlerin üstü kiremit kaplı, ahşap konsollar ile taşınan ahşap saçaklarla örtülmüştür. Kuzey ve güney kanatlara bağlanan birimlerin, kademeli üst bölümleri de geniş saçaklı çatılar ile dikkat çekmektedir.

Mektebi Tıbbiye, doğu cephesi ile denize bakan batı cephesinde, iki ana girişe sahiptir. Doğu-batı aksında simetrik şekilde düzenlenen yapının, ayrıca bir de iç avlusu mevcuttur. Avlunun doğusu ile batısı arasında, yaklaşık 13.00 m'lik bir kot farkı vardır.[6]Bahsedilen kot farkından dolayı batı cephe beş, doğu cephe üç katlı olarak inşa edilmiştir.

5 Batur, *a.g.e.* s. 371

6 Yıldıran. N., *İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876- 1908) Mimarisi,* Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

Bahsedilen kot farkından dolayı batı cephe beş, doğu cephe üç katlı olarak inşa edilmiştir. Çatı

katı ile beraber bina, bir tam bodrum kata ve bir yarım bodrum kata sahiptir.

Hamam, mutfak, bazı atölyeler ve tuvaletler ana kütlenin dışına yapılmış ve koridorlarla yapıya bağlanmıştır.

Doğu Cephe
Rektörlük
Katı

Cephe Üslup Analizleri

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başları, mimaride Oryantalist eğilimlerin ortaya çıktığı ve farklı üslupların birleştirilerek oluşturulduğu en güçlü dönemdir. Avrupa'da bu dönemde yapı tasarımları Hint, Avrupa ve İslam üsluplarının etkisine girerek Oryantalist bir anlayışla sentezlenmiştir.[7] Yüzyılın sonlarına doğru Hint-İslam mimari özellikleri ile Osmanlı ve Endülüs mimarisinin sanat öğelerinin özgün bir yorumla birleştirildiği ''Oryantalist'' olarak adlandırılan bu anlayış, kent fiziğine damgasını vuran anıtsal yapı niteliğindeki Mektebi Tıbbiye-i Şahane binasını da ön plana çıkararak önemini arttırmaktadır.[8]

Kot Farkı
Eğimi

7 Batur A, *Mimari Akımlar 1*. "Art Nouaveau" Mimarlığı ve İstanbul*",* Yem Yayınları, c. I. İstanbul 1996, s. 88-94.

8 Yavuz Y. Özkan S., "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1985, s. 1037-1090.

Üçlü Pencere ve Sütunlar

Kemer Ve Çift Katlı Pencere

Doğu ve batı sanat anlayışlarının yeniden yorumlanarak yerli sanat anlayışla birleştirildiği bu karma üslup içinde, Barok üslubunu belirgin biçimde görmekteyiz.[9] S ve C kıvrımlı mimari öğeleri cephelerdeki kırlmalar, ışık gölge değerlerinin yapıya kattığı perspektif, gotik anlayışın uçan kuleleri ve sivri kemerleri, Rönesansın zarif sütunları ve cephelerdeki farklı pencere sistemi, Ampir üslubun iç mekandaki duvar ve tavanlardaki kalem işi süslemeleri, yüzeylerdeki dekoratif kıvrımları ve yine Art Nouveau sanat anlayışının endüstrileşmeyle beraber kaybedilen estetik değerlerin demir ve çelik malzemede yeniden yakalanmaya çalışıldığı, yapı işlevselliğinin de önemsendiği, çok zengin ve çoklu bir sanat anlayışının izlerini görmekteyiz.[10]

Oryantalist sanat tarzıyla beraber Neo Klasik, Neo Rönesans, Neo Barok ve Art Nouveau gibi Avrupa kaynaklı sanat anlayışları yeniden yorumlanarak kendi üslup ve işlevlerinden adeta soyutlanıp yeni bir sanat anlayışıyla ortaya konmuştur. ''Eklektik'' denilen bu yeni ve karma sanat anlayışının bir üslup birliği olmadan, ancak estetik bir uyum anlayışı da ortaya konarak cephelerde uygulanması, son derece dikkat çekicidir.

9 Eyice, S., "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, C.IX-X, İstanbul 1981, s. 163-189

10 Arel A., *On Sekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975, s. 116.

Doğu ve Batı Cephe Üslup Analizleri

Doğu Cephe Karma Mimari Öğeler (çift sütun sistemi, pencereler, geniş saçak)

Haydarpaşa Mektebi Tıbbiyenin doğu ve batı ana girişlerin dışarıya taşırılarak vurgulandığı dış cephelerinde, eklektik tarz dediğimiz karma üslubun en zengin mimari öğelerini görmekteyiz.

Yapının dış cephe tasarımında Oryantalist üslup etkilerinin daha fazla izlendiği batı cephe giriş merdivenlerinin sağında ve solunda yer alan köşe kuleleri ile soğanımsı üst örtüleri yapıya estetik bir görünüm katmaktadır. Cephe ve pencere düzenleri de benzer şekildedir.

Batı cephesinde, Duyun-u Umumiye ile benzerlik gösteren soğanımsı kubbeler, Şişli Etfal Hastanesi'nin kuleleri ile benzerlik gösteren köşe kuleleri yer almaktadır. Doğu cephesinde ise üç açıklıklı revaklı giriş, renkli mermer kullanımı, at nalı formundaki kemerlerinde Hint, Endülüs ve Mağrib etkisinin hakim olduğu, oryantalist bir sanat anlayışı görülmektedir.

Batı ve doğu cephe ana girişlerine yerleştirilen oval şeklinde Osmanlı arması ve pencere sistemi ile cephe genelinde görülen kırılmalar da batı etkili olup eklektik bir anlayış ile ortaya konmuştur. "Beaux Arts" sanat okulundan ders alan A. Vallaury'nin "Art Nouveau" sanat anlayışına ve R. D'Aronco'nun Osmanlı geleneksel sanat anlayışına da hâkim olması, cephelerdeki zevkli estetik vurgunun başlıca nedenlerindendir. Ana caddeye bakan giriş cephesindeki hareketli kırılmalar, Barok kıvrımlı saçaklar, zemin kattan çatıya aynı aks üzerinden devam eden sütunlar ile zarif ve dekoratif çifte sütunlarda da eklektik ve zevkli bir sanat anlayışı görülmektedir.

Köşe kuleleri D'Aronco tarafından yapılmış olacağı tahmin edilmekle birlikte, Selçuklu döneminde kullanılan çifte minare geleneğini hatırlatır olması ilginçtir.

Vallaury tarafından inşa edilen Düyun-u Umumiye binasında hedeflenen çağdaş Klasik Osmanlı üslubunun, bu yapıda tekrar denense de Eklektik tarzın gittikçe zenginleştirildiği oldukça farklı ve çok üsluplu bir yapı ortaya çıkmıştır.[11]

11 Yıldıran, *a.g.e.* s. 65.

Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane doğu- batı cephe üstten görünüş ve çizim (Gürsoy Grup Mimarlık)

Batı Cephe Üslup Analizi Tablo

	Kule	Saçak	Alınlık Arma Madalyon	Konsol	Pencere	Kapı	Sütun	Kemer	Merdiven Korkuluk
Oryantalist	√			√	√		√	√	
Neo Klasik	√		√	√	√	√	√	√	
Neo Rönesans					√	√	√	√	
NeoBarok		√	√	√					√
Neo Ampir			√			√			
Art Nouveau						√			√

Doğu Cephe Üslup Analizi Tablo

	Saçak	Alınlık Arma Madalyon	Konsol	Pencere	Kapı	Sütun	Kemer	Merdiven Korkuluk
Oryantalist			√	√		√	√	

NeoKlasik	√	√	√	√	√	√	√	√
NeoRönesans				√	√	√	√	
NeoBarok	√	√	√					√
NeoAmpir					√			√
Art Nouveau					√			√

Kuzey ve Güney Cephe Üslup Analizleri

Yapının kuzey ve güney cephelerinde, ana binaya koridorlarla bağlanan ve ana yapının dışına atılan ıslak hacimler ve diğer mekânlar yer almaktadır. Tüm cephelere geçiş, çokgen planlı köşe bağlantı noktalarından sağlanmaktadır. Kuzey cephede çamaşırhane ve güney cephede ise hamam ve mutfak, yapı dışına taşınarak yine birer koridorla ana yapıya bağlanmıştır.

Kuzey ve güney cephede görülen pencerelerin her katta farklı bir biçimde tasarlanmış olması Neo Rönesans etkilidir. Pencereler alt katlarda bursa kemerli, ikinci katlarda dikdörtgen, üçüncü katlarda üçlü, sivri kemerli ve yuvarlak kemer, çatı katında ise daha küçük ve üçlü yuvarlak kemerli Neo Klasik ve oryantalist etkili pencereler şeklinde yapılmıştır. Yapı malzemesi olarak kemerlerde özellikle renkli kesme taş kullanılmıştır.

Yapının bütün cephelerinde kullanılan renkli kesme taş Selçuklu dönemi yapılarını hatırlatmaktadır. Çatı katlarında görülen Barok tarzı kalkan duvar bitişleri de yerli üslupla uyumlu bir biçimde cepheye hareketlilik kazandırmıştır.

İç Avlu Cephe Üslup Analizleri

Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye-i Şahane binası iç avlusu dikdörtgen biçimde planlanmıştır. Yapının mimari özellikleri ilgili başlıkta detaylı biçimde anlatılmıştır. Yapıda batılılaşmanın etkisiyle değişen

Batı Giriş Cephe

Doğu Cephe
Ana Girişi-
Arma

mimari anlayışın yanında, iç avlusunda aynı değişimden bahsedilememektedir. Yapının iç avlusunda görülen cephe düzenine bakıldığında geleneksel üslup kısmen de olsa korunmuştur. Kat pencereleri klasik tarzın uygulandığı pencere sisteminde olup, her katta farklı bir pencere sisteminin tercih edilmesi de Rönesans etkisini hatırlatmaktadır. Ayrıca yapıda çalışan mimarların mekân içinde ışığı daha fazla kullanma konusundaki ustalıkları dikkat çekmektedir.

İç avlu batı ana giriş kısmına sonradan eklenen bacalar yapının mimari bütünlüğünü bölmüştür.

Kuzeydoğu sekizgen köşe geçişi avluya bakan kısmında görülen ve sonradan yapılan asansör de aynı nedenle yapının mimari bütünlüğünü bozmaktadır.

İç avlu bahçe düzenlemesinde Neo Barok etkisinin izleri görülmektedir. Kıvrımlı ve geometrik taş düzenlemeleri oldukça yeni olsa da eski fotoğraflardan avlunun yine bu şekilde düşünüldüğü hatta temel işlevinin de kendi döneminde botanik (eczacılık bitkileri) bahçesi olduğu bilinmektedir.

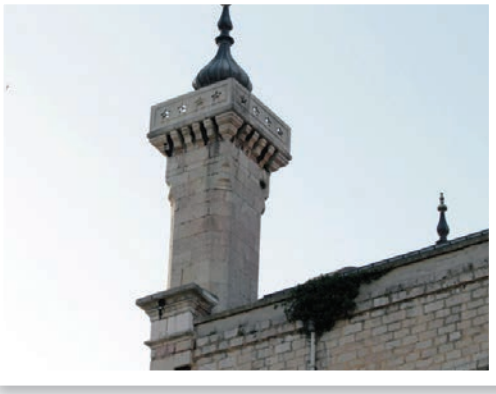

Batı Cephe
Yan Kule
Görünüş

Doğu Cephe
Kuleler
Görünüş

Dış Cephe
Renkli Taş
Kullanımı

Sonuç

19. yüzyıl, Batılılaşma döneminde Eklektik sanat tarzıyla inşa edilen bu yapıda, klasik üslubun dışına çıkılarak Oryantalist, Neo Klasik, Neo Rönesans, Neo Barok, Neo Ampir ve Art Nouveau gibi birçok sanat üslubunun bir arada kullanıldığı zengin mimari öğeleri yoğun bir biçimde görmekteyiz. Yapı,19. yüzyıl da Batılı mimarlar tarafından ortaya konan karma üslup dediğimiz sanat anlayışının, Hint- Mağrip ve İslam etkileri ile batı etkili sanat üsluplarının, yerli sanat anlayışıyla uyumlu bir biçimde birleştirilerek oluşturulduğu Eklektik (karma) tarzın en zengin örneklerinden biri sayılmaktadır. Bu yönüyle de çağdaşlarından ayrılmaktadır.

Avlu Kuzey
Cephe
Çok Katlı
Pencere
Düzeni

Bir Tekkenin Çok Boyutlu Tarihini Yazmak: Üsküdar Özbekler Tekkesi Örneği

DR. ÖĞR. ÜYESİ OSMAN SACİD ARI
İstanbul Üniversitesi

Osmanlı döneminde Anadolu'nun farklı şehirlerinde, özellikle 18. yüzyıldan itibaren Orta Asya coğrafyasındaki Afgan, Hind ve Özbek asıllı müslümanlara tahsis edilen tekkeler kurulmaya başlamıştı. Bu tekkelerde bir yandan belirli bir tarikat faaliyeti yürütülürken bir yandan da Orta Asya müslümanları ile irtibat konusunda önemli bir hareketlilik söz konusuydu. Bu minvalde İstanbul Sultantepe Özbekler Tekkesi, Kadırga ve Eyüp Özbekler tekkelerinden sonra 1753 yılında İstanbul'da kurulan üç Özbek tekkesinden birisidir.

Afgan, Hind ve Özbek tekkelerinin faaliyetleri genel olarak araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Zira, bu tekkeler belirli bir tarikata mensup olmaları, bir şeyhin idaresinde yönetilmeleri, haftalık zikir ve ayinlerin icrası açısından normal bir tekke gibi faaliyet gösterseler de, çoğunlukla belirli bir etnik kökene ait kişilerin ve özellikle de bekar erkeklerin kaldığı mekanlardı. Bu tekkelerde, Afgan, Hind ve Özbek kökenli kişiler hac yolculukları esnasında ya da sağlık, ticaret ve benzeri amaçlarla yaptıkları seyahatlerde geçici olarak konaklıyorlardı. Ayrıca, ilgili kişilerin Devletle olan işlerinin halledilmesi ve geldikleri coğrafya ile Devletin iletişiminin sağlanması açısından konsolosluk benzeri bir görev de icra ediyorlardı.

Bu tekkeler arasında İstanbul Sultantepe Özbekler Tekkesi de Özbekistan'dan hacca gitmek üzere yola çıkan hacıların yol güzergahlarında konakladıkları bir durak olması, 19. yüzyılın ikinci yarısında şeyhlik yapan Şeyh İbrahim Ethem

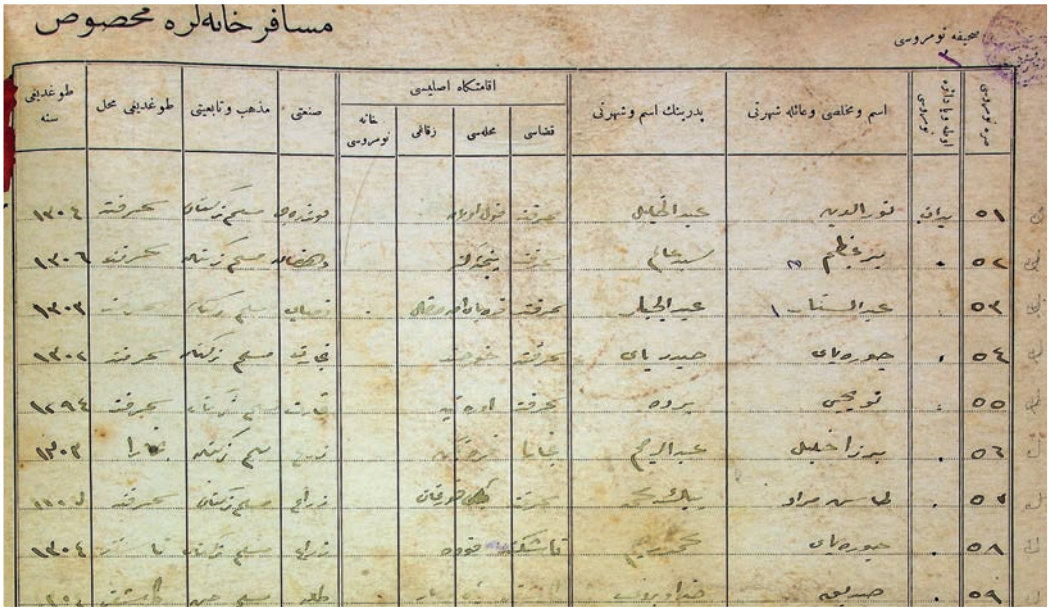
مسافرخانه‌لره مخصوص

Tekkede kalanların kaydedildiği defterlerden bir sayfa

Efendi'nin faaliyetleri ile bir üretim merkezi haline gelmesi, ebru sanatının İstanbul'a gelmesi ve yaygınlaşmasındaki belirleyici fonksiyonu ve Kurtuluş Savaşı esnasında Anadolu ile irtibat konusunda önemli bir geçiş noktası olması gibi hususlar bakımından çalışmalara konu olmuştur[1]. Bu çalışmalarda Özbekler Tekkesi'nin tarihi, görev yapan şeyhler, tekkedeki faaliyetler, tekkede yaşayan ve tekkenin müdavimi olan kişiler ile alakalı meseleler gündeme getirilmiştir. Bununla birlikte, 200 yıla yakın aktif olarak faaliyet gösteren, bu süre zarfında binlerce Özbek asıllı müslümana ev sahipliği yapmış ve en azından bina olarak günümüze intikal edebilmiş bu kurumun tarihinin yeterli düzeyde ele alınmasının, bireysel çabaların imkanlarını zorlayacağı açık bir husustur. Bu noktadan hareketle, İstanbul Sultantepe Özbekler Tekkesi'nin çok boyutlu tarihini yazmak amacıyla 1 Haziran 2021 tarihinde Abdullah Tivnikli İsar Vakfı bünyesinde, Üsküdar Belediyesi'nin de desteklediği bir araştırma projesi başladı[2].

1 Çalışmalardan bazıları için bkz. Lâle Can, *Spiritual Subjects: Central Asian Pilgrims and the Ottoman Hajj at the End of Empire*, Stanford California 2020; Mustafa Alkan, *Osmanlı Devleti'nde Özbek Tekkeleri*, ed. Mehmet Dursun Erdem vd., Ankara 2019, s. 247-285., Komisyon, *İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri*, İstanbul 2017, s. 221-274, Süleyman Beyoğlu, "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003*, İstanbul 2004, I, 201-210; Belgin Bolu vd., "Ebru Sanatında Bir Milât: Özbekler Tekkesi ve Üsküdar", *Yüzeyin Ötesi*, İstanbul 2018, Fatma Füsun Barutçugil, s. 34-44.

2 Proje yürütücüsü: Dr. Osman Sacid Arı; Proje araştırma ekibi: Serpil Özcan, Ömer Faruk Can ve Melih Sadık Küçüker; Proje Danışma Kurulu: Prof. Dr. Semih Ceyhan, Doç. Dr. Yunus Uğur ve Dr. Ömer Koçyiğit. Bu metin, araştırma ekibinde yer alan araştırmacıların çalışmalarından hareketle hazırlanmıştır. Kendilerine müteşekkirim.

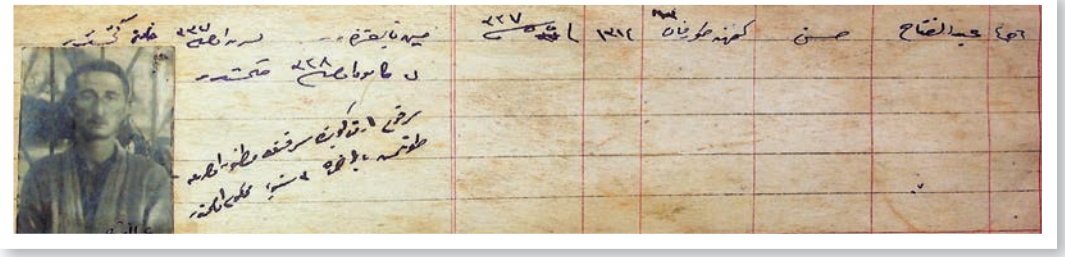

Tekkede kalan Abdülfettah isimli şahsın yaptığı hırsızlık ve aldığı cezaya dair kayıt

Bu proje ile Üsküdar Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi'nin çok boyutlu tarihini yazmak, arşivini oluşturmak ve tekkede mevcut kültürel birikimi tespit ederek araştırmacıların kullanımına açmak hedeflenmektedir. Özbekler Tekkesi'nin çok boyutlu tarihini yazma çalışmasını bir ekip ile yapma fikri, böyle bir çalışmanın ayrıntılı bir veri toplama ve analiz süreci gerektirmesiydi. Çok boyutlu ifadesinden kasıt, Özbekler tekkesinin İslam, Osmanlı ve Türkiye tasavvuf düşüncesi ve hayatı başta olmak üzere tarihi süreçteki düşünsel, sosyo-mekansal, sosyo-ekonomik, siyasi ve gündelik yaşamı üzerine yapılacak kapsamlı çalışmalardır. Bu amaç doğrultusunda Özbekler Tekkesi'yle ilişkili tekkede bulunan defterleri, arşiv kaynaklarını, epigrafik malzemeleri ve sözlü kaynakları tespit etmek, dijitalleştirmek, günümüz diline çevirmek, bu kaynakların içerdiği bilgi ve verilerden bir veritabanı oluşturmak ve ileri çalışmalar yaparak çıktıları matbu ve dijital olarak yayınlamak suretiyle ilgililerle paylaşmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, bu proje ile tekkenin tarihi, tekkedeki tasavvufa dair ve tarikat eğitimine dair faaliyetler, tekkenin Orta Asya ile ilişkisi, tekkenin hac yolculuğundaki bir konaklama mekanı olması, tekkede üretilen ürünler, tekkede kalan misafirler, tekkenin kurtuluş savaşı esnasındaki fonksiyonu, ebru sanatı başta olmak üzere tekkedeki sanat faaliyetleri, tekkeler kapatıldıktan sonra tekkedeki yaşam, tekkenin mimari mirası gibi başlıklarda ileri araştırmalar yapılmasını hedeflenmektedir.

Projede tekkenin tarihi araştırma süreci 1925 öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bilindiği üzere, Özbekler tekkesi 1925 sonrasında şeyhinin ailesi tekkede kalmaya devam eden nadir tekkelerden birisidir. Proje üç faz halinde planlanmış olup, tekke tarihinin 1925'e kadar olan kısmının iki faz halinde çalışılması, üçüncü fazda da tekkenin 1925 sonrasındaki tarihine odaklanılması planlanmıştır. Birinci faz, üç araştırmacı ile 1 Haziran 2021 tarihinde başlamış olup, sekiz ay sürmesi ve 2022 Ocak ayı sonunda tamamlanmış olması hedeflenmektedir. Birinci

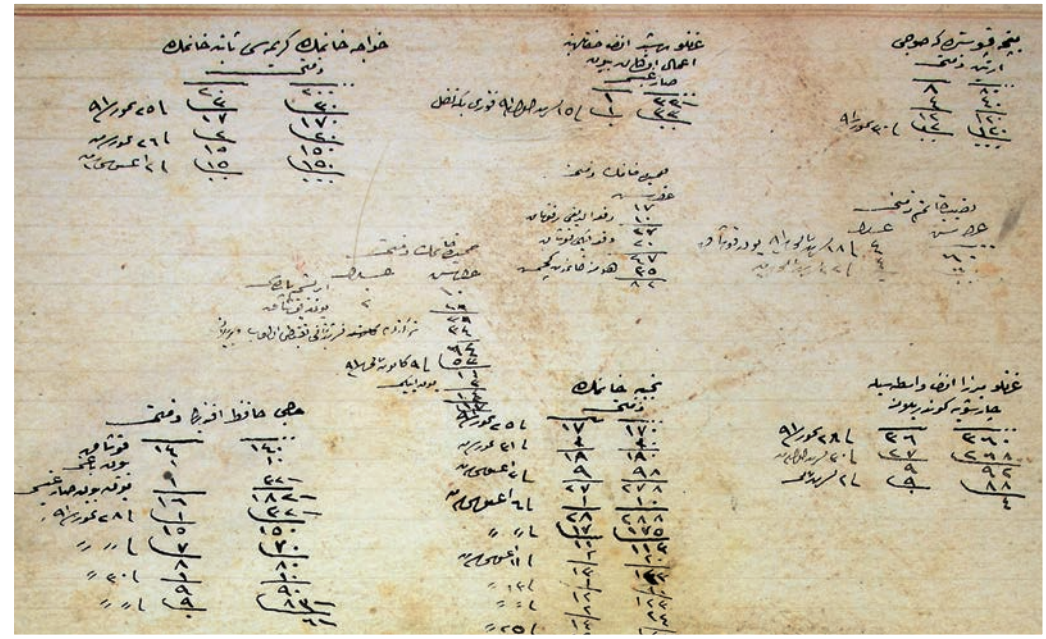

Mali kayıt örnekleri

faz kapsamında, projenin veri toplama, verilerin dijitalleştirilmesi ve araştırma sorularının tespit edilmesi yönündeki çalışmalar devam etmektedir. Şubat ayı itibariyle projenin bu ilk fazıyla ulaşılan verilerin ve soruların ilgili araştırmacılarla paylaşılması ve tespit edilen başlıklar çerçevesinde Üsküdar Belediyesi'nin de katkılarıyla 2022 Ekim ayında bir çalıştay yapılarak, sunulan bildirilerin bir kitap halinde okuyucularla buluşturulması planlanmaktadır."

Projenin devam etmekte olan kısmında odaklanılan çalışma alanlarından birincisi, projenin en önemli ve dikkat çekici kaynak gruplarından birisi olan Özbekler Tekkesi'nde bulunan evraklardır. Tekke'nin haremlik kısmında yaşamaya devam eden ve soyları tekke şeyhlerine dayanan ailenin özel arşivinde bulunan bu evrak, tekkenin kuruluşundan itibaren muhtelif safhalarına dair bilgi ve belgeler ihtiva etmektedir. Bu belgelerle ilgili çalışmalar, tekkede yaşayan Ethem Özbekkangay'ın özel izni ile devam etmektedir. Bu belgeler, daha önceki çalışmalara konu olsa da, henüz sistematik ve bütüncül bir bakış açısı ile incelenmemiştir.

Tekkede bulunan evrak arasında çoğunlukla hicrî 1290'lar sonrasına tarihlenen ve tekkede konaklayan misafirler hakkında muhtelif başlıklarda bilgiler ihtiva eden defterler bulunmaktadır. Bu defterlerdeki başlıklar, kalanların isim ve mahlaslarını, babalarının

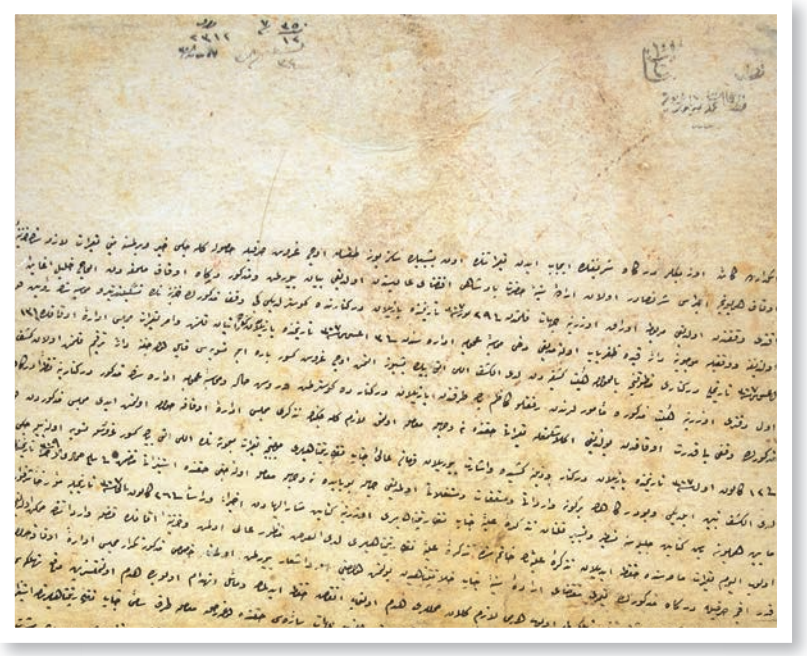

Tekke'nin tamiri ile ilgili evrak

isimlerini, tekkeye giriş tarihlerini, asıl ikamet yerlerinin isimlerini, mesleklerini, tebaiyyetlerini, doğdukları yerler gibi hususları tespit etmeyi amaçlamakta ve kayıtların bir kısmında da çeşitli mülahazalar kaydedilmektedir. Bu defterlerle ilgili proje kapsamında yapılan çalışmalarda, tekkede konaklayanların gelirken ve giderken kullandıkları güzergahlar, tekkede kalanlara dair kadın, çocuk ve aile sayıları gibi demografik bilgiler, tekkeye gelen kafile nüfusları, tekkede ölenler, tekkede işlenen suçlar ve bunlara verilen cezalar, askere alınanlar, eğitim görenler, tedavi amacı ile tekkeye gelenler gibi bir çok farklı bilginin bu defterlerde yer aldığı anlaşılmıştır. Şu ana kadar, bu defterlerdeki bilgilerin hepsi dijitalleştirilmiş, veri tabanı haline getirilmiş ve defterlerde karşılığı bulunabilecek sorular tespit edilmiştir.

Tekkede bulunan diğer bir kayıt türü ise mali kayıtlardır. Bu kayıtlarda tekkede yapılan üretim için alınan ürünler ve ücretleri, dervişlere çeşitli görevler karşılığında yapılan ödemeler, alacak ve borçlar, kişiler vasıtasıyla gönderilen ve alınan ücretler gibi tekkenin mali işleyişine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu defterlerdeki bilgilerin dijitalleştirilmesi ve veri tabanı haline getirilmesi tamamlanmak üzeredir.

Tekkede kalanlarla ilgili bilgilerin ve mali kayıtların kaydedildiği bu defterlerin haricinde, tekkede bir çok perakende evrak da bulunmaktadır. Bu evraklarda, tekkeye yapılan tahsisatlar, tekkeye alınan bazı eşyalar ve hammaliye ücretleri, muhtelif ilahi ve salavatların kaydedildiği notlar, tekkede yaşayan ailenin tablo halindeki şeceresi, tekkenin tamirine dair hicrî 1308 tarihli bir evrak, tekkenin son şeyhlerinden Mehmed Ata b. Mehmed Sadık'ın Farsça icazetnamesi, 1321

Özbekler Tekkesi

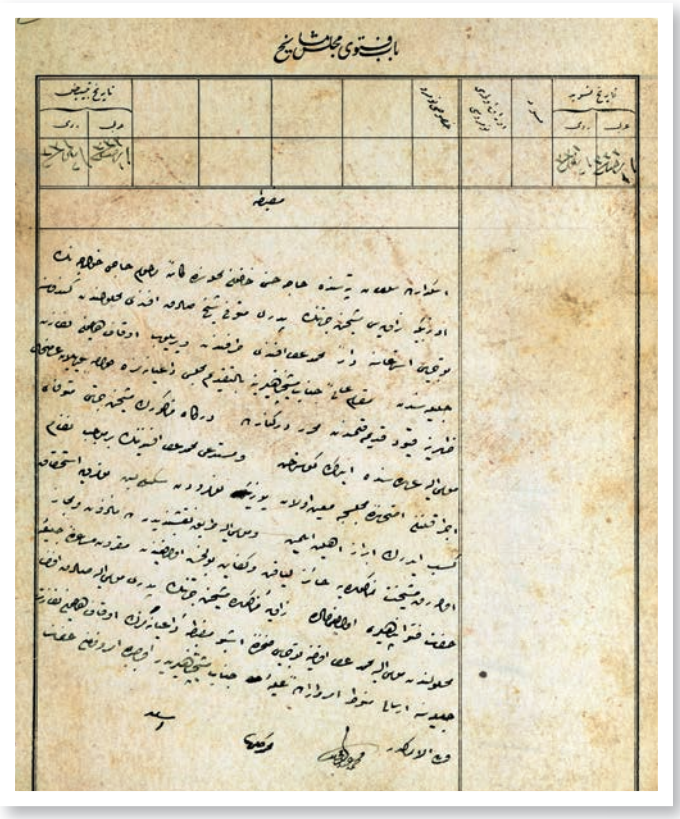

Meclis-i Meşâyıh Defterleri'nde bulunan, Şeyh Mehmed Ata Efendi'nin yapılan imtihandan 100 puan üzerinden 85 alarak ehliyetinin tespit edildiği ve Özbekler tekkesine şeyh olarak atanmasının uygunluğuna dair 1 Recep 1332 tarihli mazbata

tarihli tekke ve postnişine dair Meclis-i Meşâyıh için hazırlanan anket gibi tekkenin tarihi ve işleyişi ile ilgili evraklar bulunmaktadır. Bu evrakların muhtevasının tespiti de proje dahilinde devam etmektedir.

Özbekler Tekkesi ile ilgili proje çalışmamızın önemli bir alanı, tekkeye dair Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Meşâyıh Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) ile kadı sicillerinde bulunan evrakların tespiti noktasındadır. Halihazırda BOA ile Meclis-i Meşâyıh Arşivi'ne odaklanılmıştır. Tekkenin işleyişiyle ilgili özellikle mali yapısına dair veriler sunabilecek olan BOA'da, yapılan taramalar sonucunda doğrudan ve dolaylı muhtelif evraka rastlanmıştır. Tekkeyi doğrudan alâkadar eden evrakın bir yandan günümüz harflerine aktarımına devam edilirken, diğer taraftan tarama faaliyetleri sürdürülmektedir. Bu çerçevede, şeyh tayinleri, tevcihatlar, tahsisat, taamiye ve tayinat kayıtlarının yanı sıra tekke nüfusu ve tamirat işleri gibi çeşitli konularda evraka rastlanmıştır. Meclis-i Meşâyıh Arşivi ise, tekkenin özellikle son dönemindeki işleyişi ve görev yapan şeyhlere dair bir çok belgeyi ihtiva etmektedir ve bu arşivdeki belgeler şimdiye kadar yapılan çalışmalarda neredeyse hiç kullanılmamıştır. Proje kapsamında, arşivlerdeki belgeler tespit edilirken, diğer yandan da bu belgelerden hareketle tekkenin kronolojisine çıkarılmasına dönük bir çalışma da devam etmektedir.

Onarıldıktan sonra müze durumuna getirilecek olan Özbekler Tekkesi'nin şimdiki durumu. (TURHAN ALBAYRAK)

Ertegün, Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'nin onarımı için 100 bin dolar verdi

● Cosmos futbol takımının sahibi Ertegün, binanın müze olarak kullanılmasını istedi ve parayı Merkez Bankası'na gönderdi

Abdullah OĞULMUŞ

DÜNYA'nın sayılı futbol takımlarından Cosmos'un sahibi Ahmet Ertegün, İsmet İnönü'nün İstanbul'da Kurtuluş Savaşı'na hazırlandığı Özbekler Tekkesi'nin onarılması için 100 bin dolar (5 milyon TL) Merkez Bankası'na göndermiştir. Tekke, Vakıflar'ın da katkısıyla, onarıldıktan sonra

Devamı S. 12. S. 6'da

Nezih Uzel Bey'in Evrakı'ndan

Proje kapsamında, tespit ve temin edilerek kayıt altına alınması hedeflenen diğer bir alan ise, tekke ile ilgili özel arşivlerde bulunan evraklardır. Günümüze kadar tekke ile bir şekilde ilişkisi olmuş, tekkedeki sohbetlere ve musiki icralarına iştirak etmiş, tekkede kalmaya devam eden şeyh ailesi ile irtibatta olan bazı kişilerde, çoğunlukla tekkenin 1925 sonrasındaki serencamına dair bilgiler ihtiva eden muhtelif evraklar bulunmaktadır. Bu evraklar her ne kadar daha çok projenin 1925 sonrası fazını ilgilendirse de, bunların tespit ve temini konusundaki çalışmalar başlamıştır. Bu kapsamda, tekkenin uzun yıllar müdavimi olan ve şeyh ailesi ile yakın ilişkisi bilinen rahmetli Nezih Uzel beyin metrukesindeki tekke ile ilgili evraklar ilk olarak temin edilen evraklar arasındadır. Koleksiyoner Hasan Hüseyin Erdem beyde bulunan Nezih Uzel beyin metrukesindeki Özbekler Tekkesi'ne dair evrak ve görsel malzeme, Hasan Hüseyin Erdem beyin destekleriyle temin edilmiştir. Temin edilen bu evrakta, tekke ile ilgili basında çıkan haberler, 1957 yılında tekkede zikir yapıldığına dair şikayet üzerine açılan dava ile ilgili evraklar, belirli gün ve mübarek gecelerde yapılan Özbek pilavı ve aşure pişirme törenlerine dair fotoğraflar, tekke ile ilgili çeşitli kişilerin tekkede çekilen fotoğrafları bulunmaktadır. Bu fotoğrafların önemli bir kısmı, Nezih Uzel bey tarafından bir klasör içinde dosyalanmış, tarihleriyle birlikte kaydedilmiştir.

Proje kapsamında tekke ile ilgili özel arşivlerde bulunan evrakları tespit ve temin ederek, Özbekler Tekkesi'nin tarihini ortaya çıkarmak için yapılacak çalışmalarda araştırmacıların istifadesine sunmayı amaçlayan çalışmalar devam etmektedir.

Özbekler Tekkesi ile ilgili projede, yine tekkenin 1925 sonrasına tarihine dair önemli bir kaynak da tekke ile ve tekkede yaşayan şeyh ailesi ile irtibatı olan

Halil Can Bey.
Beşiktaş, Ocak
1968

Halil Can Bey.
Cağaloğlu, Mart
1956

kişilerle yapılacak olan sözlü tarih çalışmasıdır. Özbekler Tekkesi, bir tekke olarak olmasa da bina olarak varlığını devam ettirdiği ve şeyhin soyundan gelen aile tekkede yaşamaya devam ettiği için, Cumhuriyet sonrası dönemde bir çok müdavimi olmuş, bünyesinde musiki ve ebru başta olmak üzere sürekli bir sanat icrası ve eğitimi devam etmiştir. Bu süreçte tekkeye gelen-giden, tekkede bulunan bir çok kişinin tekkeye dair anılarının ve yaşantılarının tespiti oldukça önemlidir. Bu sebeple, proje kapsamında tekke ile ilgili kişilerle yapılacak sözlü tarih çalışması da yakın bir tarihte başlatılmak üzere planlanmıştır.

Sonuç

İstanbul Sultantepe Özbekler Tekkesi projesi sadece proje ekibi ile sınırlanması düşünülen bir çalışma değildir. Bilakis, proje çerçevesinde tekkenin tarihine ve faaliyetlerine dair mevcut bilgi ve belgeleri en geniş çerçevede tespit etmek, bunları kullanılabilir veriler haline getirmek ve bu alanda çalışma yapmayı arzu eden araştırmacılarla paylaşarak ileri çalışmalar yapılabilmesine imkan sağlanması amaçlanmaktadır. Zira günümüze kadar yaklaşık

Halil Can Bey. Galata Mevlevihanesi, Nisan 1968

250 yıllık geçmişi olan bir kurumun tarihinin, bireysel çaba ve belirli perspektiflerle bütüncül olarak tespit edilmesi, tartışılması ve değerlendirilmesi oldukça zordur. Bu proje, bir ekip olarak çalışmak ve ilgililerle çalışmaları paylaşmak suretiyle bu zorluğu aşmak için yapılan bir girişim ve denemedir. Bir tekkenin tarihini oluşturma amacıyla, farklı alanlarda uzman olan araştırmacılar bir araya getirilecek, çalışmaları için veriler ve sorular hazırlanacak ve ortak çalışmalar için organizasyonlar düzenlenecektir. Ayrıca, bütün ulaşılan veri ve bilgilerin ilerleyen zamanda internet ortamında paylaşılarak, proje çıktılarının geniş bir kitleye ulaştırılması ve ileride yapılması muhtemel çalışmalara kaynaklık teşkil edecek bir veri tabanı oluşturulması hedeflenmektedir. Sonuç olarak Özbekler Tekkesi ile ilgili yapılmakta olan bu projeyle tekkelerle ilgili çalışmalara yeni bir bakış açısı ve yöntem kazandırılacak, bu proje benzer çalışmalar için örneklik teşkil edilecektir.

Bosphorus Thracie

Üsküdar Ayazma Sarayı'na Dair Yeni Bulgular

ARŞ. GÖR. DR. SEVİL DERİN
Celal Bayar Üniversitesi

Üsküdar Sarayları

Üsküdar adının kaynağı, sınırları ve tarihine ilişkin pek çok yazılı kaynak bulunduğu için sözü geçen meselelerde temel kaynaklar ve bunlar üzerinden yürütülen çalışmalar tekrar edilmeyecektir[1]. Asıl konuyu oluşturan Ayazma Sarayı ve sınırları meselesi ise Üsküdar'ın bahçe ve saraylarıyla ünlü olması ve bunların çoğu zaman iç içe geçmiş, sınırlarının tam olarak bilinmemesi ve isimlerinin zaman zaman değişmiş olması gerekçesiyle bulanık bir görüntü sunmaktadır. Bu nedenle civarda yer alan diğer saray ve bahçeler hakkında, yukarıda bahsi geçenler de dahil olmak üzere tarihsel-modern, yazılı-görsel kaynaklar yardımıyla incelemeler yapmak konuyu belli oranda açıklığa kavuşturabilir.

Üsküdar birçok kaynakta bir saraylar ve bahçeler diyarı olarak anılır. Çeşitli dönemlerde saray mensubu kişiler ya da doğrudan hanedana ve yakınlarına ait pek çok saray yapısı bulunmakla birlikte bunlar içinde büyük ölçüde köşk ve konaklar bulunduğu bilinmektedir[2] ve bulundukları bölge ve kişi adları alanlar olarak iki grupta ayrılır[3]. Yıldız, büyük oranda arşiv belgelerine dayandırarak yaptığı çalışmasında Üsküdar'da 16. yüzyılda beş, 17. yüzyılda on dört, 18. Yüzyılda ise on iki

1 Kapsamlı çalışmalardan biri için bkz. Kemal Kahraman, "Üsküdar'ın Kayıp Sarayları", *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, sayı 17 (İstanbul 2019), s. 104.

2 Kemal Kahraman, a.g.m., s.105.

3Murat Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri,* İstanbul 2015, 379-442.

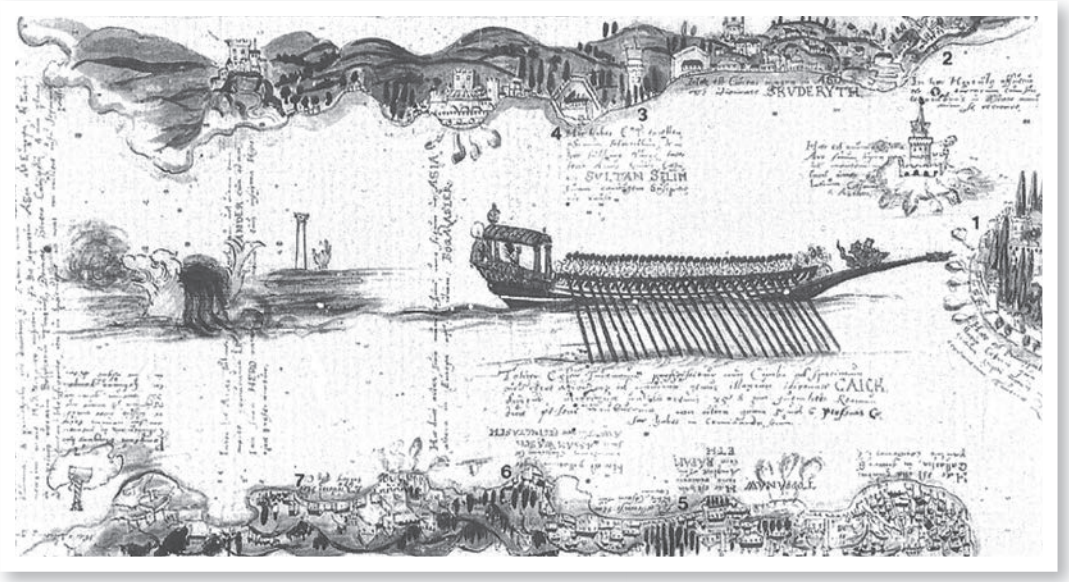

Resim 1: Üsküdar'da yer alan saraylardan bazılarını gösteren bir gravür. G. Necipoğlu, Suburban Landscape of Sixteenth Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture, 1997

bahçe ve bunlara bağlı saray müştemilatının varlığından bahsetmektedir[4]. Bunları da Göksu'dan itibaren Defterdar Halıcızade, Defterdar Mustafa Paşa, Hoca Çelebi, Göksu-Gümüş Servi, Kandilli, Papaz, Kuleli-Narlıbahçe, Maanoğlu, Beylerbeyi, İstavroz, Çamlıca, Gevherhan Sultan, Nakkaş Hasan Paşa, İbrahim Hanzade, Hacıpaşa, Okuz Limanı, Kaya Sultan, Doğancılar, Şemsipaşa, Ayazma, Ayşe Sultan, Fatma Sultan, Üsküdar, Haydarpaşa, Fener Bahçeleri bahçelerinin birer parçası olarak tanımlamaktadır. (Resim 1)

Üsküdar'da bulunan saraylardan şüphesiz en ünlüsü Üsküdar Sarayı'dır. Üsküdar Bahçesi ya da Kavak Sarayı olarak da anılan saray, Selimiye Camii ve Kışlası'nın bulunduğu yerde, Harem ve Salacak iskeleleri arasında, 1555'te Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) inşa edilmiştir. Eski Saray ve Topkapı Sarayı'ndan sonra İstanbul'daki üçüncü büyük padişah sarayı olduğu tahmin edilmektedir[5]. Mekan organizasyonu tam olarak anlaşılamayan Kavak ya da Üsküdar Sarayı'nın deniz kenarında çeşitli kasırlar, haremde hasoda, büyük

4 "XVI. yüzyılda beş (Üsküdar, Göksu, Kuleli, Haydar Paşa, Miri Mandıra), XVII. yüzyılda on dört (Üsküdar, Sultan Bayezid [Göksu'da], Kuleli, Rüstem Paşa, Haydar Paşa, Kandilli, Miri Mandıra, Şeyh Efendi (Küplüce'de), Kaptan Paşa, Musahip Mustafa Paşa [Salacak'ta], Sokullu Mehmed Paşa [İstavroz'da], Mirimiran, Hasan Paşa ve Nakkaş Paşa bahçeleri) ve XVIII. Yüzyılda ise on iki (Üsküdar, Kuleli, Rüstem Paşa, Haydar Paşa, Kandilli, Miri Mandıra, Gafuri Efendi, Kuzguncuk, Musahip Mustafa Paşa [Salacak'ta], Mirimiran, Hasan Paşa ve Yemişli bahçeleri) bahçe bulunmaktaydı…" Geniş bilgi, saray ve bahçelerin yüzyıllara göre tablolarla gösterildiği çalışma için bkz. Murat Yıldız, a.g.m., 380-83.

5 Tülay Artan-Christoph K. Neumann, "Kavak Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 494-95.

Resim 2: Üsküdar-Kavak Sarayı (1686) Kaynak:https://www.europeana.eu/en/item/126/https__www_searchculture_gr_aggregator_edm_travelogues_000116_http_3A__el_travelogues_gr_item_php_3Fview_3D46969. Erişim tarihi:07.10.2021

şadırvanlı, dehlizli ve direkli bir divanhane, camekanlı bir hamam, Revan Köşkü, bir bülbül kasrı, Sultan Ahmed Odası, valide sultana ait bir kış odası ve kâşili bir oda, dehlizli bir soba odası, denize karşı çinili bir şahnişin odası, efendilere, horendelere ve darüssaade ağasına ait çeşitli odalar ile kafesli bir köşk ve yakınında bir havuz, bahçe kenarında da bir has oda içerdiği 18. yüzyıl başında yazılmış onarımlarına ait keşif defterleri sayesinde anlaşılmaktadır[6]. Kagir olduğu düşünülen ilk saray yapısı ise III. Murad (1574-1595) tarafından tamir ettirilmiş ve bazı eklerle genişletilmiştir. Son olarak Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) adı sarayla anılmakta, sonraki padişahların ise burayı kullanıp kullanmadıklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 7 Nisan 1779 tarihinde çıkan yangın sonrasında yıkılıp yerine Selimiye kışlasının inşa edildiği bilindiğine göre[7] Üsküdar Sarayı bir süre daha kullanılmış olmalıdır. (Resim 2)

Boğaz'ın Anadolu yakasında, Üsküdar Sarayı'nın batısında sırasıyla Ayazma Bahçe ve Sarayı ve onun da batısında Şemsi Paşa civarında Şerefabad Sahil Sarayı'nın olduğu bilinmektedir. Eski Şemsi Paşa Sarayı'nın yerine yapılan Şerefabad Kasrı, Sultan III. Ahmed zamanında inşa edilmiştir. Kasır, Fındıklı'da Emnâbad, Defterdar burnunda Nişadâbad, Bebek'te Hümayunâbad, Çubuklu'da Feyzabâd, Kan-

6 Tülay Artan-Christoph K. Neumann, a.g.e., s. 494-95.

7 Mustafa Cezar, "Sanatta Batıya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 55.

lıca'da Mirâbad, Kandilli'de Nevâbad, Çengelköy'de Ferahâbad, Beylerbeyin'de Şevâbad adlı kasırlarla birlikte yapılmıştır. Şemsi Paşa rıhtımında yer alan kasrın arkasında servi korusu bulunduğu ve önünde kendi adını taşıyan iskelesinin bulunduğu da verilen bilgiler arasındadır[8]. 1846'da II. Mahmud (1808-1839) bu kasrı Ampir üslubunda yeniden inşa ettirmiştir. Yeni kasrın orta kısmı denize doğru çıkıntılı ve iki katlı, yanları denizden dikmelerle yükseltilmiş şekilde tek katlıdır. Şadırvan, çeşitli tahtlar, Valide Sultana ve padişaha ait çeşitli odalar, divanhaneler ve hamamlar yeni Şerefabad Kasrı'nın binaları arasındadır. Kasır rıhtım tarafından demir parmaklıklı pencereleri olan duvarla sınırlandırılmıştır. (Resim 3) II. Mahmud'un sık ziyaret ettiği kasır, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) son yıllarında harap olmuş, 1861-71 yılları arasında yanarak kaybolmuştur[9].

Üsküdar sarayları içinde en iyi korunabilmiş olanı Beylerbeyi Sarayı'dır. Burası da bir yazlık saray niteliği taşımaktadır. Beylerbeyi semti adını III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinin ünlü sadrazamı Arnavut Koca Sinan Paşa'nın (1580-82) oğlu Mehmed Paşa'nın burada bir kasır yaptırmasıyla almıştır. Çünkü Sinan Paşa oğlu Mehmed Paşa'yı Rumeli beylerbeyi yaptırmıştır. 17. yüzyılda aynı bölgede I. Ahmed (1603-1617) zamanında Şevkabad Kasrı, III. Ahmed (1703-1739) döneminde de Ferahabad Yalısı yaptırılmıştır. Yalı ve kasırların içinde bulunduğu bahçe "İstavroz" olarak anıldığı için buradaki saray yapıları da zamanla İstavroz Sarayı adını almıştır. II. Mahmud İstavroz Bahçesi'nin bir kısmını ve Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kasrının bulunduğu yerde bir ahşap saray yaptırmıştır. Saray, İstavroz sahil saraylarının ana binası ve en büyüğü olma niteliğini taşımıştır. II. Mahmud'un yaz aylarını geçirdiği bu eski Beylerbeyi Sarayı, Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında yangın tehlikesine karşı yıktırmış, 1865'te inşası tamamlanan, günümüzdeki kâgir yapıyı inşa ettirmiştir[10]. Anadolu kıyısındaki en önemli padişah konutu olan yeni bu yapı, mermer ve küfeki taşının ağırlıklı kullanıldığı, neo-rönesans ve barok stillerinin bir arada kullanıldığı bir tasarıma sahiptir[11].

Sultan I. Mahmud döneminde Divitdar Mehmed Paşa'ya, Küçüksu ile Göksu deresi arasında her iki derenin adıyla da anılan kasır yaptırılmıştır. Dönemi için

8 Haluk Şehsuvaroğlu, "Şerefabad Kasrı", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği: Taha Toros Arşivi,* Erişim tarihi: 30.09.2021 https://core.ac.uk/download/pdf/38305945.pdf

9 Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, ODTÜ Yay., Ankara 1972, s. 46.

10 Kemal Kahraman, a.g.m., s. 112-114.

11 Gönül Aslanoğlu Evyapan, *a.g.e.*, s. 44.

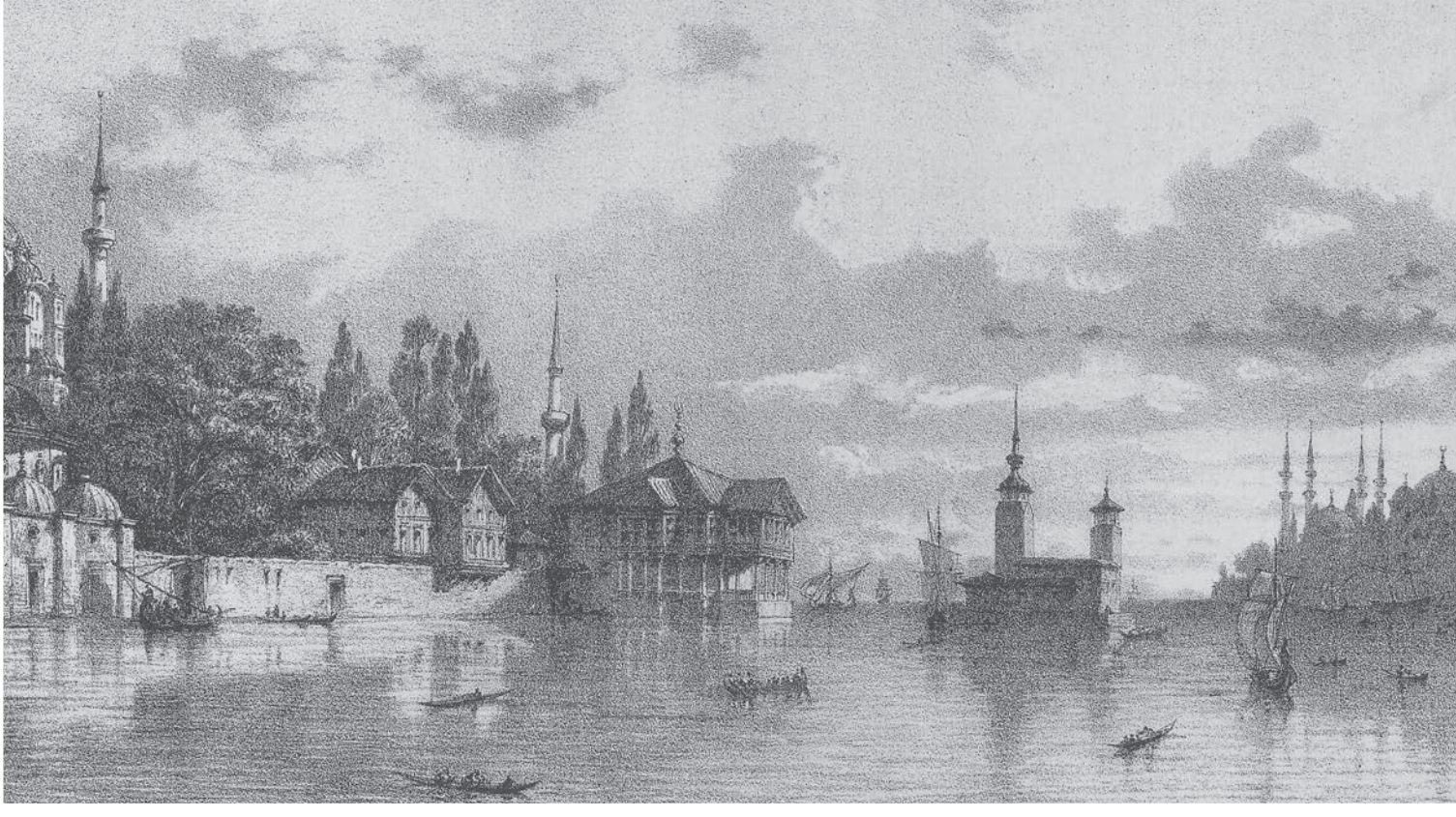

Resim 3: Ayazma Camisi ve kıyıda muhtemelen Şerefabad Kasrı olması gereken yapı. (Flandin, Eugène. L'Orient par Eugène Flandin…, Paris, Gide et J. Baudry, 1853)

önemli olan bu yapı, yalı şeklinde ve büyük bölümü tek katlı olarak tasarlanmıştır. Ön tarafta denize doğru uzanan ve kazıklarla taşınan divanhane bölümü arka tarafında geniş bir sofa ve iki katlı bölüme yer verilmiştir[12]. Zamanla harap olup yıkılan bu yapı, II. Selim döneminde onarılarak yeniden kullanılmıştır. Sultan Abdülmecid zamanında ise yapı yıktırılmış, 1856'da Nikogos Balyan'a bugün mevcut olan kasır yaptırılmıştır[13].

Ayazma Sarayı

Sarayın, Bizans döneminde Dalamis Burnu olarak adlandırılan yerde, Kızkulesi'nin karşısında konumlandırılmış olduğu, Valide Sarayı, Ayazma Bahçe ve iskelesinin, Şerefabad kıyı sarayının arkasında kaldığı bilinmektedir[14]. (Resim 4-5) Saray ismini bugün Mehmed Paşa Değirmeni Sokağı ile Tulumbacılar Sokağı'nın birleştiği yerde bulunan ve kutsal su kaynağı olan ayazmadan almıştır. Bu ayazmanın adı bilinmemektedir ve günümüzde bir apartmanın deposu olarak kullanılmaktadır. (Resim 6-7) Ayazma çevresinde Bizans döneminde bir yazlık saray bulunduğu anlaşılmıştır. Osmanlı döneminde de bu bölge aynı işlev ve özelliğini

12 Geniş bilgi ve kasrın Melling tarafından yapılmış çizimini gösteren yayın için bkz. Kemal Kahraman, a.g.m., s. 116-117.

13 Kemal Kahraman, a.g.m, s. 117.

14 Gönül Aslanoğlu Evyapan, *a.g.e*., s. 46.

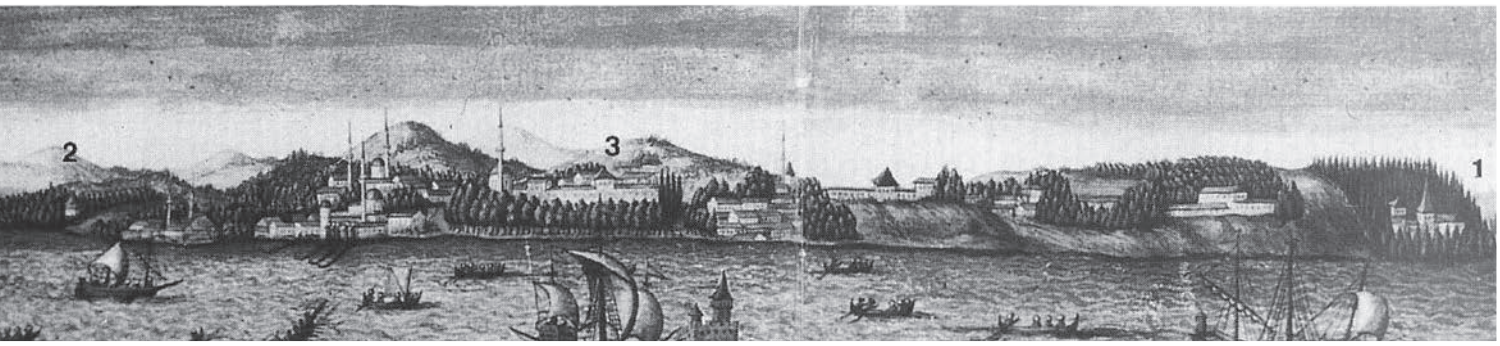

Resim 4: Üsküdar ve sarayların 16. yüzyılda deniz tarafından görünümü. (G. Necipoğlu, Suburban Landscape of Sixteenth Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture, 1997)

koruduğu, Kanuni'nin damadı ve veziri Rüstem Paşa'nın (1544-1553, 1555-1561) burada birtakım yapılar inşa ettirdiği düşünülmektedir[15]. Rüstem Paşa ve eşi Mihrimah Sultan'ın kızları Ayşe Sultan ve onun çocukları da uzun süre burada ikamet etmiştir. Rüstem Paşa'nın görevinden ilk azledilmesi sonrasında Mihrimah Sultan ile burayı sürekli ikametgahı olarak kullanılması Ayazma'nın gözde ve önemli bir mevki olmasını sağlamıştır. Saray, öldüğünde büyük bir servet bırakan Rüstem Paşa ailesinin vakıfları arasındadır[16] ve mimarının Mimar Sinan olduğu *Tezkiretü'l-Bünyân*'da verilen bilgiden anlaşılmaktadır[17]. 16. yüzyılda yapılan bu saray kompleksinin bileşenlerinden Ayşe Sultan'ın 27 Receb 1003/ Nisan 1595 tarihli vakfiyesinde ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir[18]. Tek tek bileşenlerin tanımı yapılmasına karşın vakfiyede sarayın mekânsal ilişkilerine dair bilginin sınırlı olması kompleksin eski durumunu anlamayı zorlaştırmaktadır. Vakfiyeye göre içinde pek çok bahçe, yapı, havuz ve yol barındıran saray ve müştemilatı, Ayazmadan Doğancılar'a kadar uzanmaktadır.[19] (Şekil 1)

15 Kahraman burada ilk sarayın Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmış olduğunu iddia etmektedir. Daha sonra bunun yerine ilaveler yapılarak veya harap olan binalar yıkılarak yenilerinin yapılmasıyla yapısal değişime uğradığı yönünde tahminde bulunmaktadır. Yazarın düşündüğü olasılık burada Bizans döneminden kalma başka bir saray bulunması sebebiyle akla yatkın görünmektedir. İstanbul'un Türk yönetimine geçmesiyle söz konusu sarayın yenileme, onarım ya da aynı şekliyle işlevinin sürdürülmüş olması muhtemeldir. Üsküdar zaten bahçe ve saraylar bölgesi olduğu için sonraki dönemlerde de çeşitli yapıların eklenmesi ve mevcut yapıların yenilenmesi ya da onarılmasıyla süreklilik kazanması doğal bir sonuçtur. İlk sarayla ilgili iddia için bkz. Kemal Kahraman, a.g.m., 107.

16 Murat Yıldız "Mekân-Yapı Bağlamında Üsküdar Ayazma Mıntıkasının Tarihi Serüveni"*, VII. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, C. I, İstanbul 2014, s. 156.

17 Saî Çelebi, *Tezkîretü'l-Bünyân (Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayatı ve Eserleri)*, haz. Sadık Erdem, İstanbul 1988, s. 49.

18 Vakfiye Murat Yıldız ve Gülru Necipoğlu tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiş ve yayımlanmıştır. Yıldız vakfiyede sarayın dokuz grup halinde ve tek tek hangi yapıları içerdiği bilgisini sunmaktadır. Necipoğlu ise bu yapıların birbirleri ile olan ilişkisi ve konumunu yorumlamaya çalışmaktadır. Sözü geçen çalışmalar için bkz. Gülru Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sıxteenth-Century Istanbul As A Mırror Of Classıcal Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of The Great Muslim Empires*, ed. Attilio Petruccioli, Brill-Leiden 1997, s. 32-71; Murat Yıldız, a.g.m., s. 158-160.

19 Saray bahçesini ve yapılarını Yıldız'ın, vakfiyeye göre yaklaşık on grup olarak değerlendirdiği yazı şu şekildedir: *... duvarla çevrili olan birinci grup iki süfla hasoda, dört oda, iki çilehane, üç dehliz (hayat, avlu)11, bir çeşme, bir şadırvan, bir havuz, birisi çeşmeli olmak üzere iki sofa, iki meydan, bir hamam, bir camekân, bir kiler, bir mutfak, bir akarsu, bir kuyu ve üç keneften meydana gelmekteydi. İkinci grup yapı, oda-*

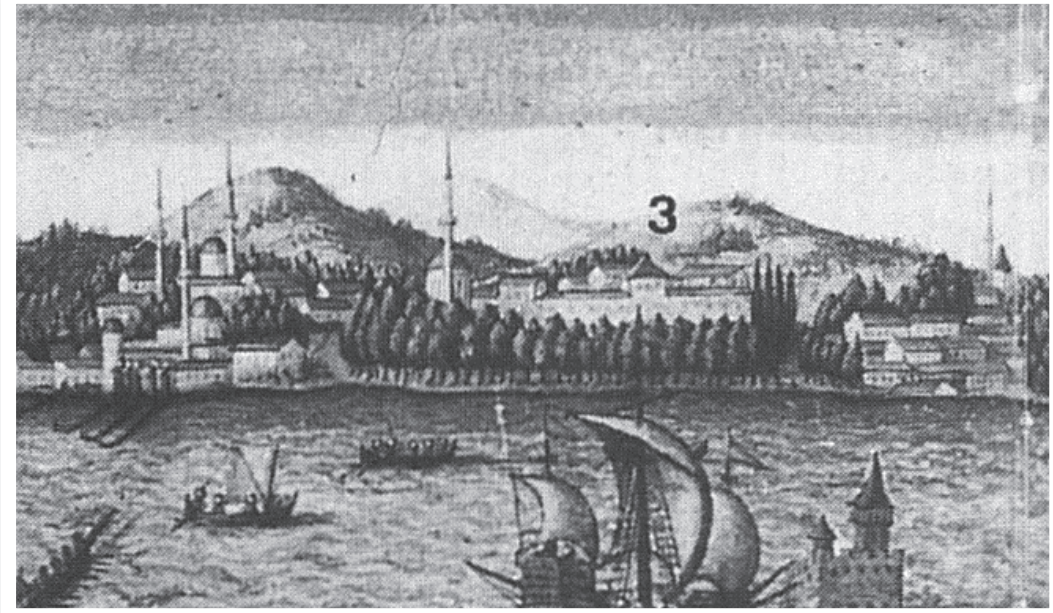

Resim 5: Önceki resimden, muhtemelen Ayazma Sarayı'nın olduğu mıntıka.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan çalışmanın çıkış noktasını oluşturan 20 Rebiülâhir 1147/19 Eylül 1734 tarihli bir belge[20] sarayın mevcut binalarını

lardan giden yol köprüsünün sonunda bulunan Yeni köşk denilen yapı grubuydu. Burada ortalarında bir şadırvan bulunan birbirine mukabil dört ulvi oda, bunlarında altında yer alan dört süfla oda, bir büyük dehliz (hayat, avlu) ile bir şehnişin bulunmaktaydı. Has odalarla Yeni Köşk odaları arasında, Yol Köprüsü'nden Demir Kapı'ya kadar uzanan 805 (35 x 23) ziralık bahçe, köşk odaları-şadırvan ve havuzun önündeki 4410 (105 x 42) ziralık sofa, set başındaki su kuyusu ve setle Büyük Duvar arasında olan ve içinde meyveli-mevyesiz birçok ağaç bulunan 4935 (105 x 47) ziralık asmalık yer almaktaydı. Üçüncü yapı grubu, leb-i deryada bulunan ayazma tarafından gelen yolun bitimindeki demir kapının dâhilinde yer almaktaydı. Burada ocağı olan fevkanî bir köşk odası (ki, demir kapının üzerindeydi), yanında bir sofa ve bir kenef, bunların aşağısında iki oda, bir hamam, bir camekan odası, külhan ve bir duvarla çevrili olan birinci grup iki süfla hasoda, dört oda, iki çilehane, üç dehliz (hayat, avlu), bir çeşme, bir şadırvan, bir havuz, birisi çeşmeli olmak üzere iki sofa, iki meydan, bir hamam, bir camekân, bir kiler, bir mutfak, bir akarsu, bir kuyu ve üç keneften meydana gelmekteydi. Dördüncü yapı grubu ise yukarıda bahsedilen havuz ile şadırvan civarında ve setbaşındaki dışarı açılan kapının hâricinde yer alan Ağalar Odaları denilen yapı grubu olup, birbirine karşı olan iki süfla oda, odaların ortasındaki bir sofa, bir dehliz-havlu, bunun önünde bulunan bir meydan, bir çeşme, iki kenef, Ağalar odaları kapısı ile Orta kapı arasındaki meydan, bir çeşme ve iki kenef ile birkaç ağacı içermekteydi. Beşinci yapı grubu, Ortakapı ile Dışkapı arasındaki meydanla, içindeki çeşitli ağaçlarla su kuyusu, kuyuya bitişik iki kapıcıodası ile bir kenefi kapsamaktaydı. Altıncı yapı grubu beşinci grubun duvarının dışında, güney tarafta yer almakta olup, bir divanhane, ocaklı bir hasoda, bir sofa, bir şehnişin, iki ocaklı oda, bir tahtani, bir kenef, biri büyük ve biri küçük olan iki havuz, iki büyük avlu, bir meydan, 1.666 (49 x 34) ziralık boş arsa, 7.208 (106 x 78) ziralık bahçe ve asmalık, 10.530 (135 x 78) ziralık bahçe ve değişik türdeki ağaçlardan meydana gelmekteydi. Yedinci yapı grubu ise genellikle hizmet birimlerinden müteşekkil olup bunlar bir mutfak, bir çeşme, bir fırın, bir kiler, bir helvahane, bir hücre, bir saraçlar odası, birkaç sofa, bir ahır, bir meydan, bir su kuyusu, bir sundurma, bir odun anbarı ve birkaç kenefti. Sekizinci yapı gurubu, içinde bostancılara mahsus koğuşların da bulunduğu ve daha çok kıyıda yer alan yapılardan oluşmaktaydı. Burada yer alan ve yedinci yapı grubundan deniz doğru uzanan 39.000 (260 x 150) ziralık bağ ile bahçe bulunmaktaydı. Bahçe, bostancı koğuşları, bir kuyu, bir kenef, bir avlu ve avlunun dışındaki küçük hücre ile bir kenefi içerirken, bağ da iki oda, bir sofa, bir şehnişin, önlerinde avlu bulunan birer sofa ve sofanın karşısında bulunan bir kenefi içermektedir. Dokuzuncu yapı grubu, leb-i deryadan mutfağa giden yolun solunda yer alan 25.000 (200 x 125) ziralık bostanla bahçeden oluşan mukataalı arazi ile bu arazinin sonundaki bir süfla oda, bahçenin altındaki bir ahır, ahırın önündeki sukuyusu, yolun yanındaki dolap kapısını, bostan duvarının dışında ve leb-i deryada yer alan bir kayıkhaneyi kapsamaktaydı. Onuncu yapı grubu İçsaray duvarı-Ortakapı-İbrahim Paşa bahçesi arasında yer alan 8.250 (150 x 55) ziralık bahçe ve bostandan meydana gelen arazi ve bu arazinin içinde bulunan Ayazma'nın üstünde dört tarafında avlu ve karşısında kenef bulunan bir köşkten meydana gelmekteydi. Bunların haricinde sarayın bahçesinde köşk-büyük duvarın altındaki asmalık-demir kapı-Ayazma arasında leb-i deryaya doğru uzanan 36.000 (240 x 150) ziralık bağ ve bahçeden oluşan arazi de bulunmaktaydı. Murat Yıldız, a.g.m., s. 158-160.

20 BOA. C. SM., s. 58-2933.

Resim 6: Ayazma Cami karşısında yer alan ve bugün bir apartmanın bahçesi sınırları içinde yer alan Ayazma (solda). (S. Derin 2021)

ve önündeki boş arsayı ya da bahçeyi ölçülerine ve adetlerine göre tanımlamaktadır. Ancak belge, Ayşe Sultan Vakfiyesi gibi, yapıların mekânsal ilişkisini ve konumlarını açıklamamaktadır. Buna rağmen 18. yüzyılın ilk yarısında saray yapılarının harap olup olmadığı ve nicelik bakımından bilgi veriyor olması önemlidir. (Belge 1)

Belgeye göre kule tarafında bir bostan duvarı bulunmaktadır ve bu duvardan aşağı yola varıncaya kadar uzunluk 300 zirâ‘/225 metre, deniz tarafındaki yoldan saray duvarına varıncaya değin uzunluk 100 zirâ‘/75 metredir.[21] Sarayda, meydan tarafında iki katlı bir bina bulunmaktadır. Bu binanın üst katında bir oda, bir sofa, bir dehliz, bir tuvalet ve küçük bir köşk yer almaktadır. Alt kat ise iki oda ve bir koridordan oluşmaktadır. Bina, uzunluğu 19 zirâ‘/14.25 metre, genişliği 14,5 zirâ‘/11 metre ölçülerinde dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Sarayın içinde poyrazlık adı verilen bir mekândan bahsedilmektedir. Buranın fevkani bir mekân olduğu, üst katta 4 oda, 3 sofa, 1 dehliz, 1 abdesthane ve iki tuvalet bulunduğu belirtilmektedir. Burası toplamda 47 zirâ‘/35.25 metre uzunluk, 32 zirâ‘/24 metre genişliğinde bir yapıdır. Ayrıca bu mekanların hangisinde ya da neresinde bulunduğu belirtilmeyen çinilerden bahsedilmektedir. Yapının alt katında ise 4 oda ve bir dehliz olduğu bilgisi verilmiştir. Bundan başka yine burada havuz başında ve etrafında 2 dehliz ve 1 koridoru olan 9 odadan söz edilmektedir.

Resim 7. Ayazma Cami karşısında yer alan ve bugün bir apartmanın bahçesi sınırları içinde yer alan Ayazmanın içinden görünüm. (S. Derin 2021)

21 Zira: Orta parmak ucundan dirseğe kadar olan, 75 cm ile 90 cm. arasında değişen çeşitleri bulunan eski bir uzunluk ölçüsü. Belgede zirâ-ı mimarî türünden hesap yapıldığı varsayılırsa 1 zirâ 75 cm. olarak hesaplanmak durumundadır. Bkz. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1988, 569.

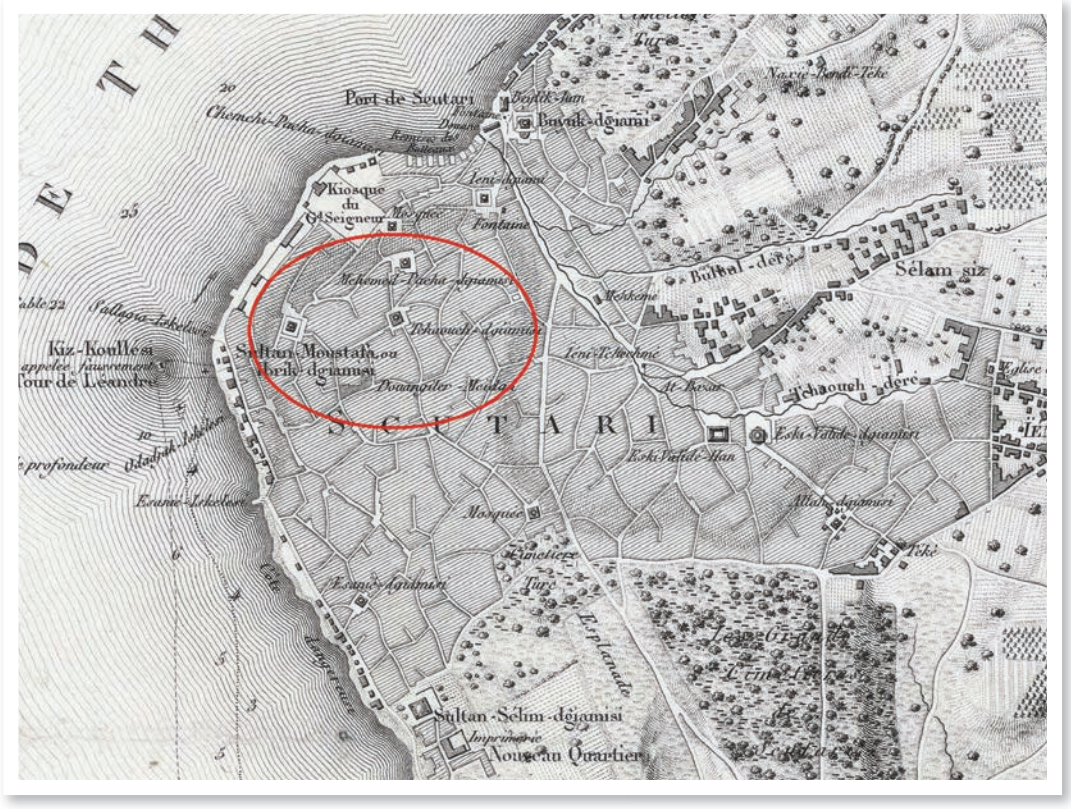

Resim 8: Ayazma Saray'nın yaklaşık sınırları. Kaynak: Barbié Du Bocage, Jean-Denis (1760-1825) https://www.europeana.eu/en/item/9200517/ark__12148_btv1b53029757s Erişim tarihi: 07.10.2021

Saray yapıları içinde mermer direkli bir köşk bulunmaktadır. Köşkün mermer korkuluklu ve mermer teknesinin mevcut olduğu, uzun kenarının 40 zirâ'/30 metre, kısa kenarının 17 zirâ'/12.75 metre uzunluğunda dikdörtgen şekle sahip bir havuzu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca köşkte yeri belirtilmeyen "mevcud kemer iç yüzeylerinde 80, pervazlarda da 160" olmak üzere toplamda 240 adet çini olduğu bilgisi vardır. Köşkün karşısında10 zirâ'/7.5 metre x 6 zirâ'/4.5 metre ölçülerinde bir oda, üstünde bir dehliz yer aldığı, içinde efendi odası bulunduğu ve bu odanın çinilerle bezeli olduğu görülmektedir. Odada bulunan çinilerin sayısı 138 olarak verildikten sonra bir kez daha 118 adet çininin mevcudiyeti, ölçüleriyle birlikte verilmektedir. Buna göre 118 adet çini muhtemelen 16 zirâ'/12 metre uzunluğunda ve 9 zirâ'/6.75 metre genişliğinde bir panoyu oluşturan küçük parçalar, adet ile verilenler ise büyük parçalar olmalıdır.

Belgede saray müştemilatı arasında bir hamamdan bahsedilmektedir ki bu yapının bugün Ayazma Camii'nin güneybatısında bulunan hamam kalıntısıyla aynı

Resim 9: Ayazma Sarayı konulu 1734 tarihli keşif belgesi. (BOA. C. SM., 58-2933)

yapı olması muhtemeldir. Hamamın ölçüleri 29,5 zirâ'/22 metre x 13 zirâ'/ 9.75 metredir. Hamamın bölümleri anlatılırken 2 halvet, 3 sofa, 1 ortası havuzlu sofa, tuvalet, soğukluk, külhan ve ilginç bir biçimde mutfaktan bahsedilmektedir. Ayrıca havuzlu sofadaki havuzun mermerlerinin mevcut olduğu vurgulanmaktadır. Ardından hamamın karşısında bir küfeki çeşmenin bahsi geçmektedir.

Resim 10: Ayazma saray hamamının kalıntıları. (S. Derin 2021)

Belge, sarayın harem yakınındaki ve içindeki bazı binalara ilişkin bilgilerle devam etmektedir. Harem yakınında 30 zirâ'/22.5 metre x 15 zirâ'/11.25 metre ölçülerinde harap harem ağaları koğuşundan bahsetmekte aynı yapının hangi yönde olduğu belirtilmeyen bir de boş arsası/bahçesi olduğunu göstermektedir. Bu arsanın/bahçenin ölçüleriyse 30 zirâ'/22.5 metre x 12 zirâ'/9 metredir. Harem içinde 15 zirâ'/11.25 metre x 10 zirâ'/7,5 metre ölçülerinde bir caminin harap, cami yanında 1 oda ve 1 koğuş olduğu, bunların içinde bulunduğu arsanın 35 zirâ'/26.25 metre x 8 zirâ'/6 metre ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır. Harem kapısı karşısından 1 oda, 1 kiler ve 1 tuvaletin harap olduğu ve bunların 12 zirâ'/9 metre x 11 zirâ'/8.75 metrelik bir alanı kapladığını belirten belge harem içinde 210 zirâ'/157.5 metre x 100 zirâ'/75 metre ebadında bahçeden söz etmektedir. Harem içindeki binaların arkasında 35 zirâ'/26.25 metre x 28 zirâ'/21metre ölçülerinde başka bir arsanın olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak dış sarayı oluşturan yapıların tamamen yok olduğu ancak bir arsası bulunduğu, burada büyük bir havuz ile bu havuzun su haznesinin kalmış olduğu ve bu arsanın 230 zirâ'/172.5 metre x 82 zirâ'/61.5 metrelik alanı kapladığı belirtilmiştir. Ayrıca dış sarayda "Baltacılar Yeri" olarak anılan bir yerde harap cami bulunduğu bilgisi verilerek Baltacılar Yeri'nin 20 zirâ'/15 metre x 15 zirâ'/11.25 metre ölçülerinde olduğu anlatılmıştır. Dış sarayın 165 zirâ'/123.75 metre x 40 zirâ'/30 metre ölçülerinde bir de bahçesi bulunmaktadır. Belge, bunlardan başka içeriği kısaca özetleyen birkaç satırla sona ermektedir.[22]

22 *Fermân-ı âlîleri buyurulduğu üzere bu kulları Üsküdar'da Şemsi Paşa Câmi'i kurbünde Ayazma ta'bîr olunan mahalde vâki' mîrî saraya*

Resim 11: Ayazma Sarayı'na ait olması muhtemel bir kalıntı. (S. Derin 2021)

Bu satırların altında belgenin yazıldığı tarih yer almaktadır.

1734 tarihli söz konusu belgeden özetle deniz tarafından yaklaşık 75 metre yokuş yukarı uzayan boş bir arsa ya da bahçe ardında, iç saray olarak adlandırılan ve muhtemelen bugünkü Ayazma Camii civarında saray görevlileri için hizmet binaları ve konutlar, çini süslemeleri ya da havuzları olan değişik boyutlarda köşkler, hamam, cami, çeşitli bahçeler ya da arsalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların ardında sarayın merkezinde harem bölümünün yer aldığı görülür. Harem civarında da hizmet alanları, hizmetliler için konutlar, bahçeler, arsalar olduğundan bahsedilmekte ve son olarak bir dış sarayın var olduğu ancak dış sarayda harap bir camiyle havuz ve su haznesi dışında başka yapı kalmadığı fakat sınırlarının belli olduğu anlaşılmaktadır.

Belgede önemli noktalardan bir diğeri de yapıların büyük bölümünün harap olduğunun belirtilmesidir. Biri iç sarayda biri dış sarayda iki caminin bunlardan başka harem ağaları koğuşları, hizmet binaları ve köşklerin kısmen ya da büyük ölçüde harap olduğu anlaşılmaktadır. 1758 yılında Ayazma Camii'nin burada muhtemelen harap olan iç saraydaki cami yerinde inşa edilmiş olmalıdır. Sultan III. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Sultan ve kardeşi Sultan Süleyman ruhuna 1758-60 yılları arasında burada Ayazma Camii inşa edilmiştir. Yapıya ait inşaat defterleri cami yapılırken yanına bir kısım yeni bina eklendiğini ve bazı binaların da onarılarak kullanıldığını göstermektedir. Onarılan binalar arasında bugün kalıntıları mevcut olan hamam da vardır. (Resim 8) Hamamın soğukluk kısmı da yeniden inşa edilmiştir. Yine günümüzde üzeri ve çevresi betonla kaplanmış

varıp mi'mâr ağa kulları ma'rifetiyle derûn ve bîrûnu muâyene ve kezâlik mesâha olunması muktezî olan mevâzi'i dahi mesâha olunmağla mevcûd olan ebniyesi ve derûnunda olan bağçe ve deryâ tarafında saray önünde vâki' arsa ve sâir mahalleri defter olunduğu vechiledir. Ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda emr u fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir.

şekilde muhafaza edilen ve caminin doğusunda yer alan başka bir yapı kalıntısı daha bulunmaktadır. Üzerindeki beton nedeniyle ne tür bir yapı olduğu anlaşılamayan binanın "Mahzenciler Hanı" olması muhtemeldir.[23] (Resim 9) Cami ve etrafında yeni binalar yapılmaya başlanınca yukarıda bahsi geçen eski saraya ait zaten harap durumda bulunan pek çok bina yıkılmış ve kaybolmuş olmalıdır. Böylece Rüstem Paşa'ya ait olduğu düşünülen saray kompleksi neredeyse ortadan kalkmıştır.

Sonuç

Tek tek bileşenlerinin ayrıntılı bir envanterini sunan ancak bunların mekânsal ilişkilerini belirlemede başarısız olan sözlü bir betimleme temelinde Ayazma Sarayı'nın 1734 tarihindeki durumunu tam olarak anlamaya çalışmak zordur. Bununla birlikte 1695'te hazırlanmış Ayşe Sultan Vakfiyesi'nde de aynı durum söz konusu olmasına rağmen sarayın daha geniş sınırları bulunduğu ya da benzer sınırlar içinde daha fazla yapı yer aldığı, iki belge karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır. Geniş bahçeler içinde yer alan mermer köşk ve havuzlar, çinilerle süslenmiş iki katlı kasırlar muhtemelen önceki yüzyıllardan 18. yüzyıla kadar uzanabilmiştir. Bunların birçoğunun harap olduğu belgede vurgulanmış, bir kısmından ise yıkıldığı ya da yok olduğu için bahsedilmemiştir ve olasılıkla bir durum tespiti yapabilmek adına belge hazırlanmıştır. Öte yandan sarayın bulunduğu bölgede yer alan yapı kalıntıları buradaki sürekliliği göstermesi açısından önemlidir. 1758-60 yılları arasında inşa edilen Ayazma Camii'ne ait inşaat defterleri yeni yapıların inşası ya da onarımı yapılan bazı yapıların bulunduğunu göstermektedir. Cami inşası ile yeni bir çehreye kavuşmuş bölgede, eski yapılar onarılarak yenilerle birlikte bir süre daha kullanılmış olmalıdır ancak 16. yüzyıldaki ihtişam ve önemini kaybettiği muhakkaktır.

23 Ayazma Cami inşaat defterlerinde cami çevresinde yapılan yenilemelerde bu hanın bahsi geçmektedir. Bkz. İlknur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C. 1. Ankara 1995, s. 80.

Türk Din Mûsikîsinde Karşılıklı Ezan Okuma Geleneği: Üsküdar, Mihrimah Sultan ve Yeni Cami Örneği[1]

AHMET MUSA BALA
Araştırmacı

Giriş

Türk mûsikīsi enstrümantal ve sözlü müzik olarak ikiye ayrılır. Enstrümantal müzikler; içinde herhangi bir söz, kelime, cümle barındırmayan, çalgılar aracılığıyla icra edilen bir müzik türüdür. Sözlü müzik ise; güftenin, metnin müzik ile ortak icra edilmesinden meydana gelir. Konusu itibariyle sözlü müzikler dini ve ladini (gayri dini) olarak gruplandırılır. Dini muhteviyatlı müzikler, Türk din mûsikîsi altında toplanmıştır. Türk din mûsikîsi ise, günümüzde tekke ve cami mûsikîsi olarak iki ana başlıkta incelenmektedir. Bu mûsikîler, teknik açılardan benzer yönleri olmakla beraber, karakteristik olarak bazı durumlarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu benzerlik ve farklılıkları tebliğimizin sınırlarını aştığı için detaylı olarak ele almak mümkün değildir. Ancak tekke mûsikîsinde çalgı aleti kullanılabilirken, cami mûsikîsinde böyle bir durumun olmadığına işaret etmeliyiz. Cami mûsikîsi sadece insan sesine dayalı bir mûsikî türüdür. Cami mûsikîsinin birçok formu vardır. Çalışmamızın konusu itibariyle ele alacağımız ezan da cami mûsikîsinin formlarındandır[2]. Bu formun Türk din mûsikîsi altında ele alınması; Türk mûsikîsine uygun usul ve icra edilişinden kaynaklanmaktadır. Ezanın icra ediliş tarzlarından bir tanesi de 'Karşılıklı Ezan Okuma/Çifte Ezan Okuma' geleneğidir. İstanbul'da çeşitli yer ve

1 Bu çalışma İstanbul İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Türk Din Mûsikîsi Doktora Programında yürütülen "1925 Tekke ve Zaviye Kanunu Sonrası İstanbul'daki Türk Din Mûsikîsinin Varlığı Sürekliliği ve Günümüze Kadarki Dönüşümü" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

2 Ahmet Hakkı Turabi, Fatih Koca, "Câmi Mûsikîsi", *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı,* ed. Ahmet Hakkı Turabi, Ankara 2018[3], s. 74-81.

Mihrimah
Sultan Camii

ÇİKOLATA
KAHVE
OSMAN

zamanlarda okunduğu aktarılan ve günümüzde de icra edilmeye devam eden 'Karşılıklı Ezan Okuma' geleneği, çalışmamız itibariyle incelemiş olduğumuz Üsküdar'da da hâlâ yaşatılmaktadır. Üsküdar iskele meydanının iki ucunda bulunan Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Camilerinde bu gelenek devam ettirilmektedir. Bu iki caminin müezzinlerinin birbirlerini dinleyerek ve bekleyerek, tekrar eden, münavebeli bir şekilde okudukları ezan, konu ile ilgililerin ciddi takiplerine sebebiyet vermektedir.

Çalışmamızda gerekli araştırmalar yapılırken özellikle 'ezan' ve 'karşılıklı ezan okuma' bahsi ile ilgili detaylı bir literatür çalışması yapılmış; konu ile ilgili gerek yazılı gerekse sözlü kaynaklar incelenmeye gayret edilmiştir. Buradan elde edilen veriler sonucunda Üsküdar örneği üzerinde durularak Mihrimah Sultan ve Yeni Caminin karşılıklı ezan okuma geleneği incelenerek, gelenek ve günümüz icrası hakkında bir dizi karşılaştırmaya gidilmeye gayret edilmiştir. Mihrimah Sultan ve Yeni Caminin karşılıklı ezan okuma gelenekleri genellikle sözlü kaynaklardan mülakat sonucu elde edilmiş olsa da bu konuda sınırlı sayıda yazılı materyale ulaşılabilmiştir. Ne yazık ki bu yazılı kaynaklar da konuyla ilgili soruların hepsine cevap veremeyecek niteliktedir. Çalışmada her ne kadar "gelenek" ifadesi kullanılsa da bu ifadeye yer vermemizin sebebi geleneğin sınırlarının net olmamasından kaynaklanmaktadır. Burada açıkça söylenilecek tek husus, iki cami arasındaki ezanların günümüzde bir gelenek halinde karşılıklı olarak icra edilmesidir.

Türk din musikisi çalışmaları kapsamında 'ezan' formu üzerine birçok çalışma olmasına karşın, yapmış olduğumuz literatür taramaları neticesinde 'karşılıklı ezan okuma' geleneği üzerine yoğun bir çalışmaya rastlayamadık. Bununla beraber Üsküdar Mihrimah Sultan ve Yeni Caminin karşılıklı ezan okuma geleneği ile ilgili araştırmamıza nazaran bu konudaki az yazılı kaynağa ulaşabildik. Bu iki konu ile ilgili sözlü kaynakları tespite yönelerek, mülakatlardan bilgi toplamaya gayret ettik. Çalışma boyunca cevap aradığımız sorular şunlardır;

- Üsküdar Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Camilerinde karşılıklı ezan icrası nasıldır?
- Bu camilerdeki günümüzdeki ezan uygulaması nasıldır?
- Eski ve yeni uygulama arasında fark var mıdır? Fark varsa bu farklılıklar nelerdir?

Türk Din Mûsikîsinde Karşılıklı Ezan Okuma Geleneği

Literatürde "karşılıklı ezan okuma" yerine genel manada çift ezan, çifte ezan, ikili ezan, üçlü ezan, dörtlü ezan gibi kavramlar karşımıza çıkmaktadır. Biz bu çalışma

altında "çift" veya "çifte ezan" ifadesi yerine "karşılıklı ezan okuma" ifadesini kullanmayı tercih ettik. Literatürdeki şekliyle bir adlandırma yaptığımızda semantik bir hataya sebebiyet verme durumunu göz önünde bulundurarak, mümkün olabilecek tüm hatalı izahatları önleme yoluna gitmeye gayret ettik. Bu ayrıma gidilmesinin sebebi kısaca açıklanacak olursa şöyle ifade edilebilir:

Çift veya çifte ezan, bir harf ile farklı olarak yazılsa da mana ve muhteviyat itibariyle aynı şeye tekabül eder. Bu anlamdan maksat icracıların birbirlerini nöbetleşe olarak dinleyerek ve bekleyerek karşılıklı olarak ezan okumasıdır. Çift ezanın pratik içeriğinden anlaşılan şey; kendi içinde farklılıklar taşır. Bu farklılıkları iki temel icra formuna ayırabiliriz. İlk icra formu; icracıların birbirlerini dinleyerek ve bekleyerek aynı ezan metnini sıra ile okuması şeklindedir. İkinci icra formu, ezanda ikişerli okunan yerlerin birinci kısmının ilk icracı tarafından okunması, ikinci kısmının ikinci icracı tarafından okunması şeklinde gerçekleşen şekildir. Bu icra şeklinde dörtlü tekbirlerde, başlangıç olarak icra edilen ilk iki tekbiri ilk icracı ve diğer üçüncü ve dördüncü tekbirlerin ise ikinci icracı tarafından icra edilmesi şekline dayanır. Buna nöbetleşe manasına gelen "münavebeli ezan" da denilebilir[3]. Kanaatimizce, karşılıklı okunan ve icracıların periyodik bir sıra ile birbirlerini dinleyerek ve bekleyerek irticalen okudukları ezanlara münavebeli ezan denilmesinde bir beis görülmemektedir. Çift ezanın ikinci icra formu her ne kadar tek bir ezan olarak karşılık bulsa da icracı sayısından kaynaklı müstakil bir ezan algısından ziyade çift ezan formuna daha yakın görülmektedir. Bu sebeple bu icra şeklinin de çift ezanda ele alınması daha doğru olur. Anlaşılacağı üzere çift ezan okuma pratiği her yerde aynı şekilde, yani sabit olmamakla birlikte kendi içinde belirli ve/veya belirlenmiş algoritmalara sahiptir. İcraya konu olan vakitte (Sabah, öğlen, ikindi, akşam, yatsı) bu iki temel formdan biri uzlaşımsal olarak belirlendiği takdirde diğer versiyon uygulama dışı kalır ve tercih olarak o varyant sürdürülür.

Mekan bakımından bir ayrıma gidilecek olursa; aynı mekanda çift ezan ile farklı iki mekan (karşılıklı iki cami) arasında okunan çift ezan ayrımına gidilebilir. Dolayısıyla çift ezan, aynı camide iki veya daha fazla icracı tarafından okunabilmekle beraber, iki farklı camiden de karşılıklı olarak okunabilir.

Karşılıklı ezan okuma formunun Üsküdar'daki iki cami örneğinde "karşılıklı ezan okuma" olarak somutlaştırılması, çalışmamızın başlığının bu şekilde belirlenmesi,

3 Abdullah Uysal, Sakarya, 16 Haziran 2021, Kişisel Görüşme.

Üsküdar
Yeni Camii

çift ezan teriminin kavramsal içeriğini netleştirmeye yöneliktir. Bu bakımdan çift ezan formunu iki farklı mekanda (cami) karşılıklı olarak ezan okuma bağlamında incelemiş oluyoruz. Bu sebeple çalışmamızın başlığını çift veya çifte ezan olarak yazılmaması tercih edildi.

Çift veya çifte ezan dışında üç veya dört kişinin yer aldığı karşılıklı ezan icraları da görülmektedir. Bu formdaki ezanlar genel anlayış içinde; çift, çifte, üçlü veya dörtlü ezan olarak yer alır. Son olarak ifade edeceğimiz üzere çift ezan icrasının, karşılıklı ezan okuma olarak algılanmasında sakınca olmamakla birlikte kavramın netleştirilmesi bakımından çalışma boyunca "karşılıklı ezan okuma" ifadesini "çift ezan" yerine tercih ettik.

Karşılıklı ezan okuma; sadece Türk toplumunda değil, diğer Müslüman milletlerin uygulamalarında da görülmektedir. Tarihsel olarak genelde ezan okuma formlarının özelde karşılıklı ezan okuma formlarının "Hangi millet hangi milletten, hangi coğrafya hangi coğrafyadan etkilendi?" sorularının cevaplarını henüz net olarak söyleyebilmek mümkün değildir fakat kaynaklar "çifte ezan" uygulamasının Emevîler Döneminde ihdâs edildiğini bildirmektedirler[4]. Anadolu coğrafyasında ve özellikle Üsküdar'daki karşılıklı ezan okumaların başlangıç tarihi ile ilgili net bir bilgiye sahip değiliz; fakat İstanbul'da en az bir asırdır çift ezan okuma geleneği olduğunu söylemek açıkça mümkündür. Bu durum yazılı ve sözlü kaynaklardan tespit edilebilir. Mesela, Mehmet Akif Ersoy'un Said Paşa İmamı şiirindeki *"Yatsı bir hayli geçer, çifte ezanlar verilir / Yazma seccadeler artık yere boy boy serilir"* beytinde çifte ezan ifadesi kullanılmaktadır[5]. Akif'in yaşadığı dönem dikkate alınınca İstanbul'da çift ezanın günümüzden bir asır önce de icra edildiği anlaşılmaktadır. Karşılıklı ezan okumanın neden ortaya çıktığı sorusuna cevap aramak gerekirse bu hususta iki hipotez öne sürülür: İlki; ezan müzikal bir formdur. İbadetin hemen öncesinde ibadeti ilan eden ve sonrasında ibadetin belirli şekilsel unsurlarla ifa edildiği törensel bir durumun ilk çağrısı, diğer bir ifadeyle ilk sahnesidir. Özel günlerde (bayram, kandil, zafer, cami açılışı, Cuma günü öğle ezanları gibi) ezan icralarının özellikle Selatin Camilerde çift ezan olarak icra edildiği durumlar vakidir. Bu durum aynı camide birden fazla minareye çıkan müezzinler tarafından uygulanır. Eğer iki Selatin Cami birbirlerine yakınsa bu çift ezanlar, iki ayrı camiden karşılıklı ezan okuma olarak da icra edilebilir. Bu tarz günlerde ezanların çift

4 Ahmet Hakkı Turabi, Fatih Koca, "Câmi Mûsikîsi", *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı,* ed. Ahmet Hakkı Turabi, Ankara 2018[3], s. 76.

5 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Ankara 2012[17], s. 461.

ezan olarak okunması bir saltanat, coşku, heyecan ve şevk gösterisi olarak kültürel göstergeyi aktarır[6].

Karşılıklı ezan okumanın (özellikle bahse konu olan iki cami için) neden ortaya çıktığı hipotezinin ikinci varyantı ise gelişen teknoloji, araç ve gerece dayandırılabilir. Bu düşünceyi destekleyen bazı ifadelere konu ile ilgili yaptığımız mülakatlarda rastladık[7]. Buna göre; teknik açıdan ses menzili birbiri içerisinde, seslerin karışma mesafesi olma durumu olan iki cami (özellikle Selatin Camiler) vakit ezanlarının birbirleriyle karışmaması için karşılıklı ezan okuma yoluna gitmek suretiyle bir uyum ve ahenk sağlanmaya çalışılır.

Yaptığımız mülakatlar ve araştırmalar neticesinde karşılıklı ezan okumanın bahsedilen teknik şartlar sonucunda ortaya çıkmadığı ancak gelişen ve değişen şartların pratikte böyle bir yol izlenmesine sebebiyet verdiği görülür. Yani teknolojik şartlar karşılıklı ezan okumada pekiştirici rol oynamıştır diyebiliriz.

Üsküdar Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Camilerinde Karşılık Ezan Okuma Geleneği

Konum olarak birbirlerine çok yakın, teknik açıdan da birbirlerine muadil kabul edilebilecek bu iki cami Osmanlı Devleti döneminde inşa edilmiş, Üsküdar kıyısında yer alan tarihi camilerdir. Bu iki cami de Selatin Cami niteliğinde yani Osmanlı Devleti Sultanlarının inşa ettirdiği cami hüviyetindedir. Genel manada Üsküdar ezanları ile ilgili yazılı olarak ciddi bir kaynağa henüz ulaşamasak da Ahmet Yüksel Özemre'nin aktarımları ve günümüzde yaptığımız bazı mülakatlarda malumat seviyesinde bilgiye rastlamaktayız. Bu da durumun belirli ölçülerde teyit edildiğini bize sunar. Özemre, 1950'li yıllara kadar Üsküdar'da müzikal olarak nitelikli ve estetik duyuşu oldukça ilerde ezanlar okunduğundan bahseder. Bu durumun ortaya çıkmasında müzik bilgisi ve kabiliyeti önde gelen din görevlileri ve müezzinlerin Üsküdar'daki camilerde görev yapmasından kaynaklandığı bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda ezanın beklenilen estetik kaygıdan uzak icra edilmesinde müzik bilgi ve becerisi yetersiz insanların ezan okumaları ve hacca giden insanların Hicaz bölgesinin zevkine uygun melodileri ezana taşımalarından kaynaklı olduğunu ve Türk mûsikîsi formu olan ezanın tahrif edildiğinden bahsetmektedir. Üsküdar ezanlarından bahsederken

6 Amir Ateş, İstanbul, 10 Haziran 2021, Kişisel Görüşme.

7 Mustafa Doğan Dikmen, İstanbul, 22 Temmuz 2021, Kişisel Görüşme.

Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Camilerini ilk fırsatta ve art arda konu edinmesi Üsküdar ezanları açısından bu iki caminin diğerlerine göre ön plana çıktığının göstergesidir denilebilir. Günümüzde de aynı şekilde bir durumun gözlemlenmesi bu düşünceyi pekiştirmektedir. Üsküdar'da, özellikle kıyı hattında, öncelikle büyük camilerin (mimari boyut, ebat ve kıdem, yaş) müezzinleri ezan okumaya başlar ve sıra ile diğer camiler büyükten küçüğe doğru birbirlerini dinleyerek ezana devam ederlermiş. Anlaşılacağı üzere bu durum şu şekilde örneklendirilebilir: Öncelikle Yeni Cami, Mihrimah Sultan Cami, Şeyh Devati Cami ve sonra diğer cami ve mescitler ezan okumaya başlarlar. Tabi burada tarihsel olarak Mihrimah Sultan Cami'nin Valide-i Cedid Caminden yaş ve kıdem itibariyle daha büyük, eski olduğu bilinen bir gerçektir ancak bu konuyu bize aktaranlar böyle bir sıralamadan[8] bahsetmişlerdir[9]. Bu aktarımın yanı sıra günümüzde uygulamasını gördüğümüz Üsküdar Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Camiinin karşılıklı ezan okuma geleneğinin tam olarak ne zaman başladığını ve ne şekilde devam ettiğini 1996 yılına kadar net olarak bilemiyoruz. Üsküdar Yeni Cami'de imam hatip olarak görev yapmış İlhan Tok hoca ile yaptığımız görüşmede 1960'lı yıllarda Yeni Cami ve Mihrimah Sultan Caminin karşılıklı ezan okuduğunu bize aktarıyor olsa da bu durumunun sistemli ve periyodik bir zemine henüz oturmadığı anlaşılmaktadır. İlhan Hoca, 1955 yılında Üsküdar Kaptan Paşa Camii'ne müezzin olarak geldiğinde böyle bir uygulamayı görmediğini bildirmektedir. İlerleyen yıllarda iki yıllık askerlik eğitimi için Üsküdar'dan ayrılıp daha sonrasında Üsküdar Bulgurlu Mescidindeki görevi devam ederken, çalışmamıza konu olan camilerde Yusuf Gebzeli'nin Yeni Cami'den Mihrimah Sultan Camisi ile karşılıklı ezan okuduğuna şahit olur ki bu tarih 60'lı yıllardır[10]. Bu dönemi teyit eden bir diğer ifade Ömer Tuğrul İnançer Beyefendiye aittir. 1966 senesinde Üsküdar Mûsikî Cemiyeti'ne devam ederken yine Yusuf Gebzeli'nin, Fevzi Mısırla karşılıklı ezan okuduğunu bildirir[11]. Mülakatlardaki aktarımlardan netice ile bu dönemlerdeki uygulamaların sistematik veya belirli periyodik gün ve vakitlere tabi olunmadan yapılmadığı anlaşılmaktadır. Üsküdar'daki bu iki cami arasında karşılıklı ezan okuma ile ilgili birçok farklı rivayet ve bilgi var ancak bu bilgilerin ve rivayetlerin kendi içinde netlik taşımaması ve hatta aktaranların dahi bu durumu belirtmesinden dolayı bu bilgileri buraya aktarmamayı tercih ediyoruz. Kesin ve net olarak bilinen husus

8 Ahmet Uzunoğlu, İstanbul, 12 Mart 2021, Kişisel Görüşme.

9 Ahmed Yüksel Özemre, "Üsküdar'da Ezân", https://www.ozemre.com/makaleler/uskudarda-ezan (Erişim Tarihi: 20.09.2021).

10 İlhan Tok, Sakarya/Ankara, 28 Eylül 2021, Kişisel Görüşme.

11 Ömer Tuğrul İnançer, İstanbul, 14 Ekim 2021, Kişisel Görüşme.

şudur ki 1996 yılından itibaren Valide-i Cedid Caminde müezzin olarak görevde bulunan Ahmet Uzunoğlu'nun gayretleri ile bu iki cami arasında günümüze kadar ciddi bir şekilde karşılıklı ezan okuma geleneği sürdürülmüştür ve sürdürülmektedir. 1996 senesi ile beraber bu iki cami arasındaki karşılıklı ezan okuma sistematik bir hal almış, 1996'dan 2005 yılına kadar Öğle ve İkindi vakit ezanları arada istisnai gün ve vakitler olmakla beraber karşılıklı olarak icra edilmeye gayret edilmiştir. 2005 yılından günümüze kadar ise Öğle, İkindi ve Yatsı ezanları yine istisnai gün ve vakitler olmakla birlikte karşılıklı olarak icra edilmiş ve günümüzde de yine bu vakit ezanları karşılıklı olarak icra edilmeye gayret edilmektedir[12]. Bu tespitin yanlış yorumlamalara sebebiyet vermemesi için bir daha belirtmek isterim ki bu iki camide görev yapmış birçok hoca karşılıklı ezan okuma usulünü yaşatmaya gayret göstermişlerdir. Kesin bir tarih vermemizdeki maksat bu çalışma ile beraber daha sonraki çalışmalara bilimsel olarak net bir durumu aktarabilme gayretinden kaynaklanmaktadır. Zira bizim tespit edebildiğimiz ve ulaşabildiğimiz kaynaklar neticesinde tarihsel olarak kesin hüküm bildirmek oldukça zordur. Asıl gayemiz hiç değilse daha sonrası için günümüzle ilgili bilgileri bu vesileyle yazılı olarak kayda alabilmektir.

Vakit ve makam icraları açısından genel itibariyle Türkiye'nin birçok bölgesinde ezanda gördüğümüz standart uygulama bu iki cami arasında da görülmektedir. Buna göre; Sabah ezanı Saba makamında, Öğle ezanı Uşşak makamında, İkindi ezanı Rast / Hicaz (Bu iki makamdan biri tercih edilmektedir.), Akşam ezanı Segâh makamında, Yatsı ezanı Rast / Hicaz (bu iki makamdan biri tercih edilmektedir.) makamında icra edilmektedir. İkindi ve yatsı ezanları Rast veya Hicaz arasında ihtilaflı bir durumdadır ancak genel manada bu iki makamın dışına çıkılmaz. Bu vakitler arasında kati suretle makamı değişmeyen Sabah ve Akşam vakti ezanlarıdır. Adeta bir kural gibi çok nadir istisnalar olsa da bu iki vaktin makamı yukarıda belirtildiği gibidir. Bununla beraber Nihavend, Muhayyer, Muhayyer Kürdi, Hicazkar gibi çeşitli makamlarla vakit ezanları (öğle, ikindi, yatsı) okunduğu da görülür ancak umumiyetle bu makamlardaki ezan icraları, ezan geleneğine pek yakıştırılmadığı için bu makamlarla ezan icraları ender olarak görülmektedir. Vakit ezanları ve makam ilişkisinde bahsettiğimiz gelenekli sıralamayı dikkate alarak, bu makamlar içinde, bahse konu olan makamlara uygun başkaca makamlar kullanılarak geçkiler yapılabilir. Gelenekte de bu gibi durumlarla karşılaşılmaktadır. Ancak asıl olan vakit için belirlenmiş makamı kullanarak ara ara uygun geçkiler

12 Ahmet Uzunoğlu, İstanbul, 12 Mart 2021, Kişisel Görüşme.

◄— Mihrimah Sultan Camii

Mihrimah Sultan (sol) ve Yeni Camii (sağ)

yapılması ve yine başlanılan makama dönülerek ezan icrasının bitirilmesi uygun görülür. Bu geçkiler yapılırken tondan çıkılmaması ve ezana başlanılan perdeden ezanın bitirilmesi beklenir. Üsküdar'ın karşılıklı ezan okuma günümüz pratiğinde de yukarıdaki vakit ezanı ve makam ilişkisinin tercih edilen, geleneğin uygun gördüğü şekilde icra edildiğini söylemek de bir beis yoktur. Bununla beraber istisnai durumlar da yok değildir; fakat durumu genele teşmil ettiğimiz için böyle bir kanaati belirtmekte problem görmüyoruz.

Genel manada karşılıklı ezan okuma ve özel manada Üsküdar'daki örneği için bu durumun her gün karşılık bulması kimi icracı ve dinleyicileri, bununla beraber günümüzde otorite kabul edilen kimi hocalar tarafından hoş karşılanmamaktadır. Bu uygulamanın özel gün ve anlarda yapılmasının daha doğru olduğu bildirilmekte ve her gün pratikte karşılık bulunmasının ortalama 7-10 dk. süren ezan icralarının genel kabulün üstünde olduğunu ve bölge halkının da durumdan yorulacağını belirtmektedir[13]. Kanaatimizce Üsküdar gibi kadim ve sembol bir kentte gerek kültürel

13 Her ne kadar bilimsel bir çalışmada bu yazıya yer versek de bahsettiğim otoritelerin isimlerini paylaşmamayı önermekteyim. Bu onların haksız olduklarını ima niyetiyle değil kendi kanaatimi bildirme cüretinden kaynaklanmaktadır. Bu kanaatin umum tarafından kabul görmesi

öğeleri gerekse bölgesinde medfun bulunan mutasavvıfları, dergahlarıyla bu bölgede ezan kavramının öne çıkması önemlidir. Müzikal olarak gerekli estetik zevklerin de karşılanması durumunda sadece İslam inancına sahip olmayan başka din ve inanışlardan insanların da bu ezanları dinlemek için bölgeyi ziyaret ettikleri bilinen bir durumdur. Böylelikle toplumun birçok kesimi tarafından cami ve ezan kavramları Üsküdar'la özdeşleşmekte ve bu kente manevi bir kimliği de yüklemektedir.

Sonuç

Üsküdar'ın kültürel karakterini yansıtan yönlerden biri olan karşılıklı ezan okuma geleneği Üsküdar'ın toplumsal ve sosyal hayıtını etkileyen önemli bir kültürel unsurdur. Bu faktörün öne çıkarılması, önemi ve değerine yapılan bir atıftır. Araştırmalarımız boyunca Türk din mûsikîsinde karşılıklı ezan okuma, çift, çifte ezan icraları ile ilgili çok zayıf ve sınırlı sayıda bir literatürle karşılaşıldı. Bu engelin aşılması için sözlü tarihin verilerine başvurularak, ikili görüşmeler ve kıyaslamalar ile mümkün olan en temiz ve bilimsel bilgiye ulaşılmaya gayret edildi. Bu şekilde kaynak genişlemesine gidildi ve karşılıklı ezan okuma üzerine literatüre katkıda bulunulmaya çalışıldı. Mülakatlarda özellikle bu iki camide görev almış ve karşılıklı ezan okumuş müezzinlerden yani sözlü birincil kaynaklardan veri edinilmeye gayret edildi. 1990 Öncesi uygulamalarla ilgili sınırlı bilgiye ulaşılmış olsa da 1990 sonrası için daha açık, net veriler elde edilmiş oldu. Günümüzde sesli arşiv imkanı oldukça geniş olmasına rağmen, yazılı olarak da durumu tespit edebilmek adına iki caminin icra ettiği karşılıklı ezan okumanın bir vakit örneği, Muhammed Feyzi İbrahimoğlu tarafından notaya alındı ve çalışmanın sonuna eklendi.

Karşılıklı ezan okuma, anlaşılacağı üzere sadece Üsküdar'a mahsus bir form olmamakla birlikte Üsküdar'da en iyi örneklerinin sergilendiği bir formdur. Karşılıklı ezan okuma, Üsküdar'da tarihsel kalıtlarda kalan, sadece rivayetler üzere bilinen ya da olmuş, bitmiş bir şey değil bilakis hâlen canlılığını sürdüren, toplumsal etkisi olan, tarihsel sürekliliği hissedilen aktif bir kültürel unsurdur. Bu durum Üsküdar'ın çeşitli tarihsel unsurları içerisinde sıradan bir yer almaktan ziyade Üsküdar'ın kuvvetli ve merkezi bir unsuru olarak karşımızda durmaktadır.

durumunda bahsettiğim bu kıymetli ve önemli hocalarımızın incinmesini arzu etmem.

Ekler

Hicaz Makamında Karşılıklı Ezan Okuma Örneği

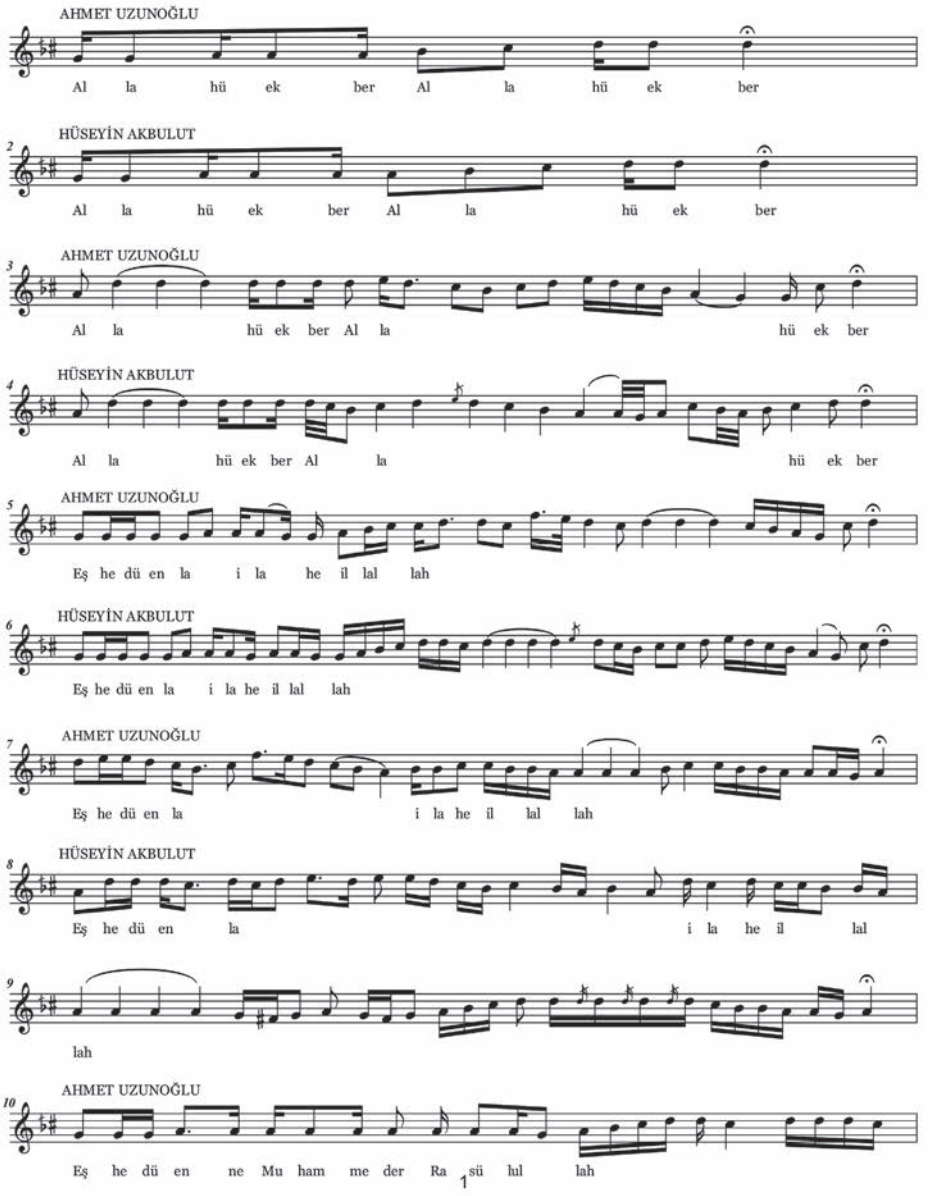

Karşılıklı ezan okuma notaları

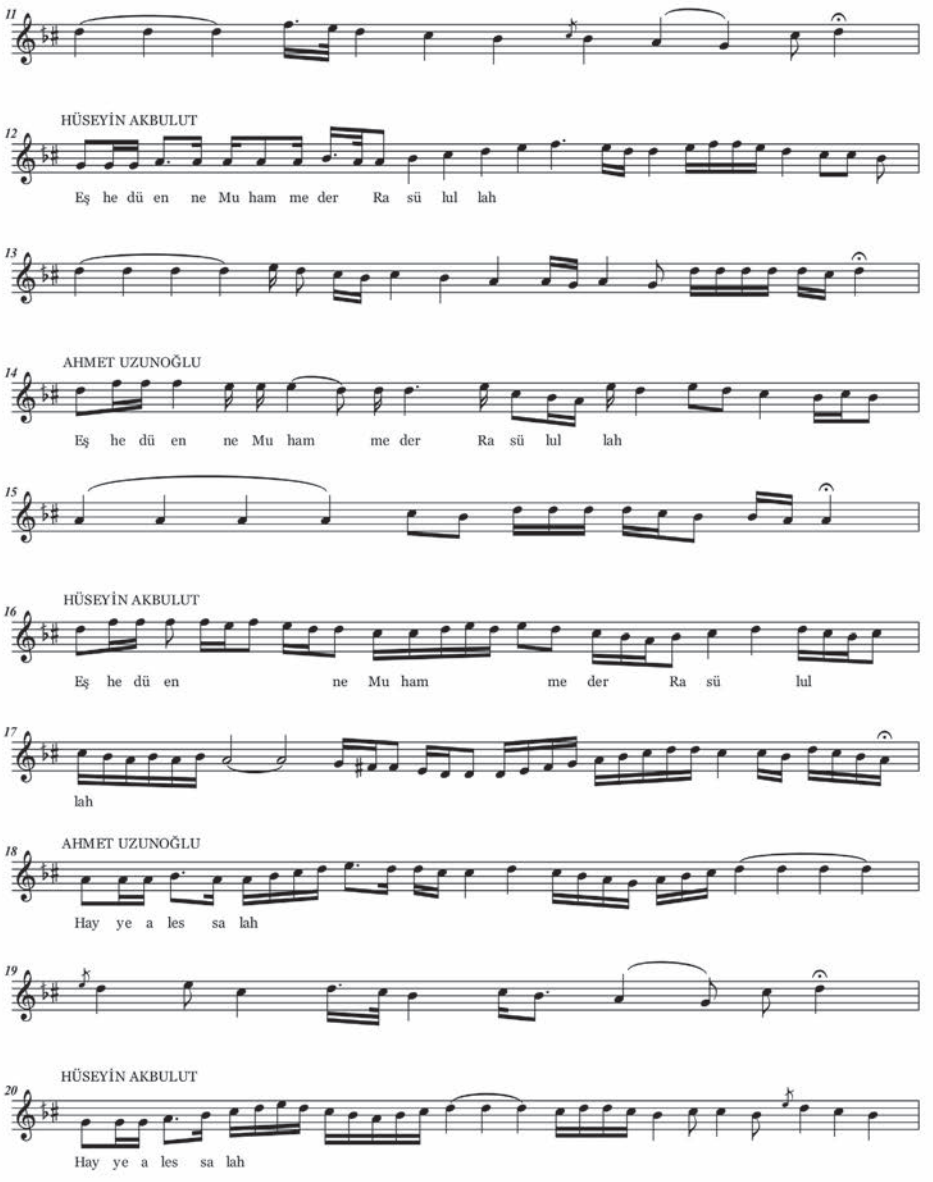
11
12
HÜSEYİN AKBULUT
Eş he dü en ne Mu ham me der Ra sü lul lah
13
14
AHMET UZUNOĞLU
Eş he dü en ne Mu ham me der Ra sü lul lah
15
16
HÜSEYİN AKBULUT
Eş he dü en ne Mu ham me der Ra sü lul
17
lah
18
AHMET UZUNOĞLU
Hay ye a les sa lah
19
20
HÜSEYİN AKBULUT
Hay ye a les sa lah

2

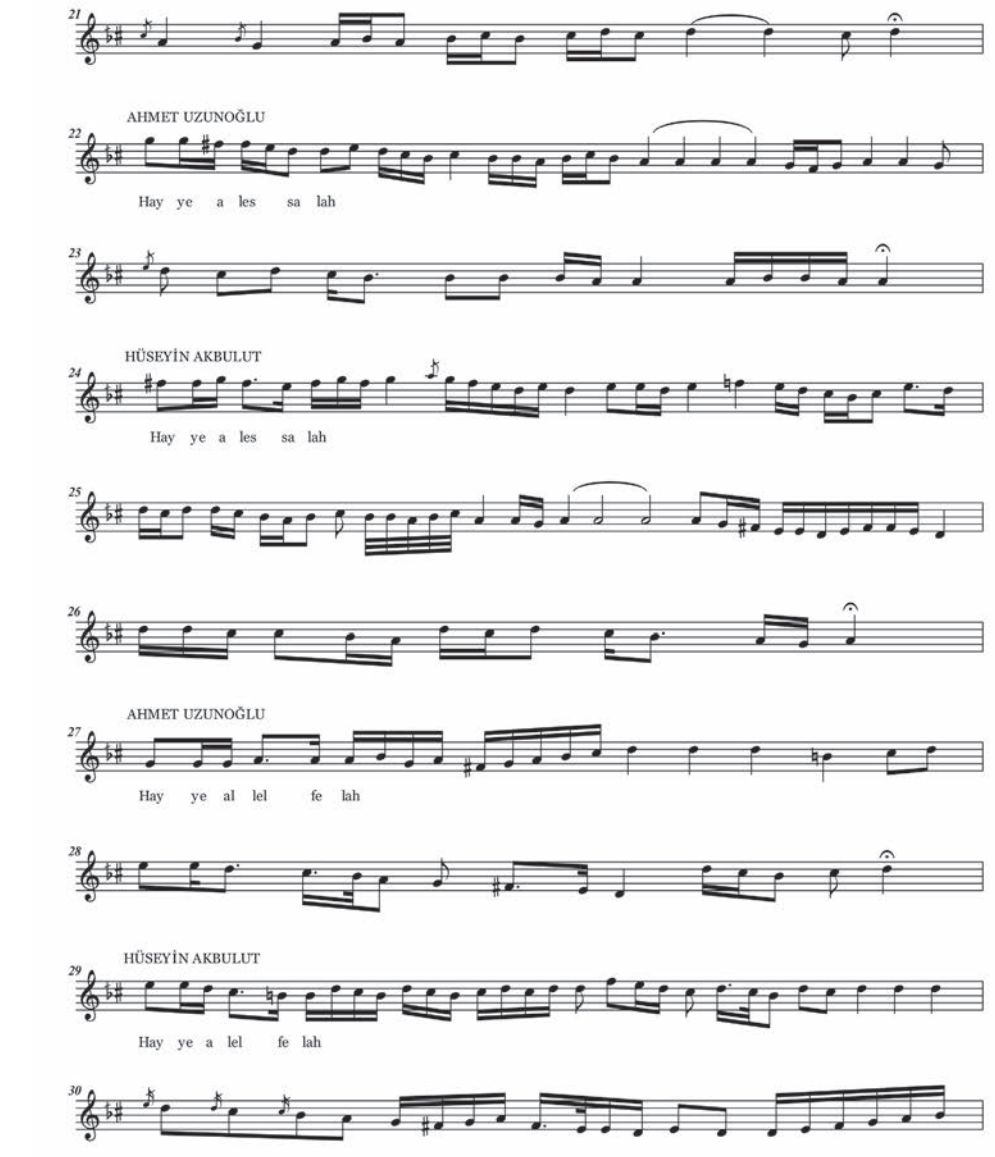
21
AHMET UZUNOĞLU
22
Hay ye a les sa lah
23
HÜSEYİN AKBULUT
24
Hay ye a les sa lah
25
26
AHMET UZUNOĞLU
27
Hay ye al lel fe lah
28
HÜSEYİN AKBULUT
29
Hay ye a lel fe lah
30

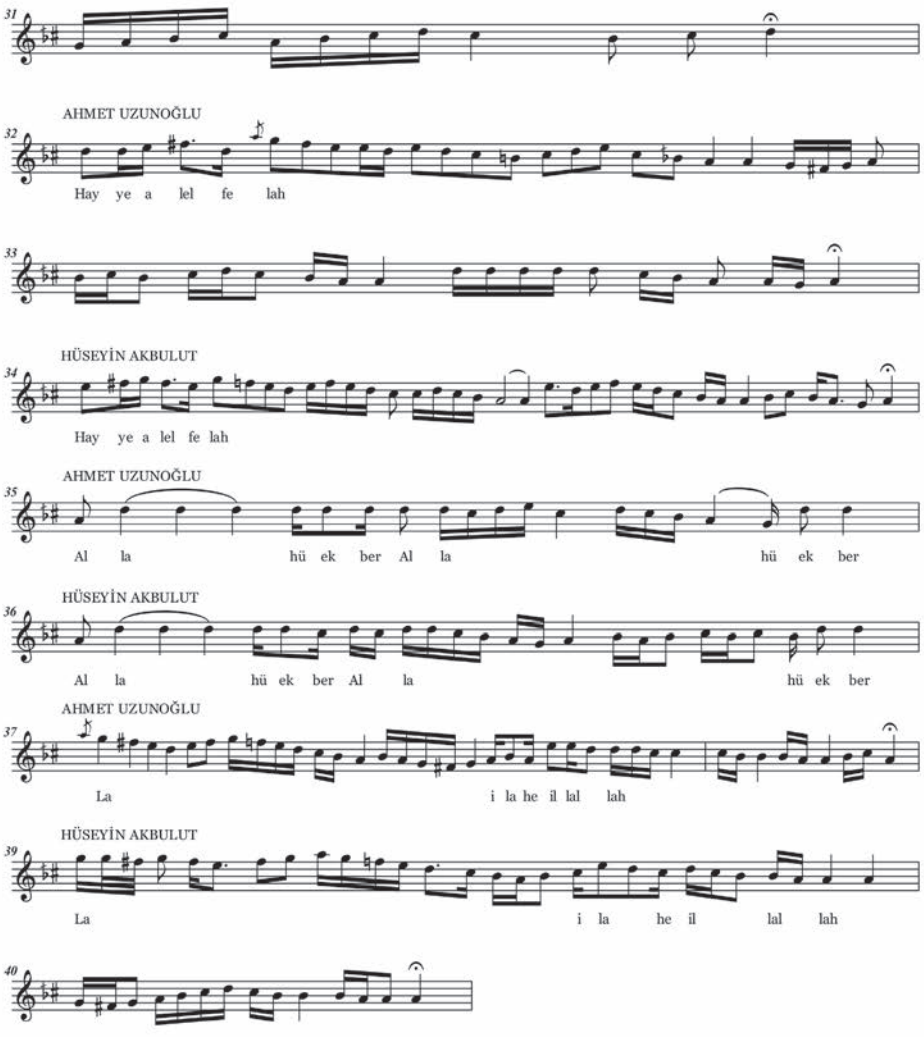

12/07/2019, İkindi Vakti, Üsküdar/İstanbul
Üsküdar Yeni Cami: Ahmet Uzunoğlu
Mihrimah Sultan Cami: Hüseyin Akbulut
Tespit eden: Muhammed Feyzi İbrahimoğlu
(07/11/2021 - Kastamonu)

4

II. BÖLÜM

ŞEHİR

M. Hanefi Bostan
M. Fatih Çalışır
Büşranur Bekman
Diren Çakılcı
Serpil Özcan
Özge Eda Kaya
Ebru Şevkin-Murat Gül
Ahmet Emrah Siyavuş
Fatih Adıgüzel-Şenay Güngör
Nuriye Garipağaoğlu
Rauf Belge-A. Emrah Siyavuş
Bersu Çelik-Taybuğa Aybars Mamalı-
Sakine Yıldız Salman
Burak Öztürk
Hasan Meral-Behlül Ersoy
Ömer Faruk Tekin
İlkim Gizem Gözüm-Dilek Yıldız Özkan
Zeynep Bostan

Fatih ve Kanunî Dönemlerinde Üsküdar Nahiyesi

DOÇ. DR. M. HANEFİ BOSTAN
Marmara Üniversitesi

Giriş

Türklerin 1078'te Anadolu Selçukluları zamanında Üsküdar'a kadar gelerek Boğaz'da çadırlarını kurdukları ve Üsküdar'a kadar olan bölgelerde rahatlıkla dolaştıkları bilinmektedir[1]. Hatta Ali Bahadırlı örneğinde olduğu gibi 1260'lı yıllarda bölgede bazı köyler kurup buralara yerleştikleri anlaşılmaktadır[2] Osmanlı Türkleri 1305 yılında Yoros kalesini Şile kalesi ile birlikte ele geçirdikleri ancak burada fazla tutunamadıkları, Boğaz ve Yoros dâhil olmak üzere bütün Anadolu yakasını 1329'dan sonra hâkimiyet altına altıkları anlaşılmaktadır[3].

Orhan Gazi'nin 1329'da Gebze sahilinde Pelekanon savaşında Bizans İmparatoru III. Andronikos'un kumandasındaki orduyu yenmesiyle sahilde bulunan Hereke, Pendik, Kartal ile birlikte Üsküdar'ın da Osmanlılar'ın kontrolü altına girdiği tahmin edilmektedir. Bu savaştan sonra yapılan barış görüşmelerinde Orhan Gazi barış şartı olarak Merdivenköy'deki av köşkünü alıp burayı ahîlere verdi. 1347'de kayınpederi Bizans İmparatoru Kantakuzenos'u ziyaret amacıyla Üsküdar'a gelen Orhan Bey, Kız Kulesi'ne hâkim bir noktada otağını kurdu. 1352'de Venedikliler'e yenilen Ceneviz donanmasına yardım amacıyla Kadıköy ve Üsküdar'a atlı

1 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1984 s. 55.

2 M. Feridun Emecen, "İstanbul Boğazı Önlerinde İlk Türk Yerleşmesine Bir Örnek: Ali Bahadırlı Köyü (Beykoz)", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, sayı 39 (2013), s. 407-411.

3 Halil İnalcık, "Açılış Konferansı", *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler I,* İstanbul 2004, s. 11-14; aynı yazar, "Aydos Kalesi Kocaeli Fethi'nde Kilit Noktadır", *Aydos Kalesi ve İstanbulun Fethi Sempozyum Bildirileri (28 Mayıs 2011)*, İstanbul 2012, s. 11-18.

İstanbul, Galata ve Üsküdar, 1520 - Konstaninopel unter Süleiman dem Grossen

birlikler gönderdi. Bu yıllarda muhtemelen Büyük Çamlıca, Küçük Çamlıca ile Doğancılar'a kadar Üsküdar ve Kadıköy'ün stratejik yerlerini tamamen ele geçirdi. Bölgedeki Osmanlı kontrolü 1402 Ankara bozgununa kadar devam etti. Yıldırım Bayezid döneminde İstanbul'da oturan Müslümanların davalarına bakmak üzere Üsküdar'da bir kadı görevlendirilmesi bu hususu teyit etmektedir[4].

1351-1402 yıllarında Üsküdar ve yöresi Osmanlı Türkleri'nin kontrolünde bulunmakla beraber, 1348'den sonra Yoros'un kısa bir süre Cenevizliler'in hâkimiyetine girdiği, 1391'de Yıldırım Bayezid'in Kocaeli'nden karadan kalabalık bir kuvvetle Yoros kalesini tekrar aldığı ve Yahşi Bey'i buradan Şile kalesini almaya gönderdiği kaydedilmektedir[5]. Yıldırım Bayezid'in Yoros kalesini üs olarak kullanarak Anadolu Hisarı'nın yapımına başladığı[6] ve hisar inşaatının 1396'da tamamlandığı anlaşılmaktadır[7]. 1399'da Bizans'a yardım etmek için Batı Avrupa'dan

4 M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul XLII, 365.

5 Âşıkpaşaoğlu, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi,* yay. N. Atsız, İstanbul 1970, s. 72.

6 Semavi Eyice, "Yoros Kalesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 7*, İstanbul 1994, 534.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 1,* Ankara 1982, s. 291-292.

Boğazın Karadeniz'e açılan kapısı olan Yoros ve Riva'ya kadar gelen Mareşal Boucicaut komutasındaki paralı askerlerin Türklerin elinde bulunan Yoros Kalesi'ne saldırmaya cesaret edemeyerek, sadece kalenin eteğindeki köyü yaktıktan sonra geri çekilmek zorunda kalmışlardır[8]. Yıldırım Bayezid Han'ın Anadolu Hisarını ve Yoros Kalesi'nde bir cami yaptırması[9]. ve Mareşal Boucicaut komutasındaki paralı askerlerin Yoros Kalesini ele geçirememeleri, Türklerin bütün Anadolu yakasını hâkimiyetlerinde bulundurduklarının açık delili olarak değerlendirilmektedir[10]. 1402 Ankara bozgunundan sonra yörenin tekrar Bizanslıların hâkimiyetine geçtiği belirtilmektedir[11].

1420'de Çelebi Mehmed zamanında İstanbul'un Anadolu yakası tekrar Türklerin eline geçti ve 1424'te Bizans'la yapılan anlaşma gereği Karadeniz sahilindeki bütün yerler ile Üsküdar, Yoros ve çevresi Osmanlılara bırakıldı[12]. Üsküdar ve çevresindeki Türk yerleşmeleri bu dönemden itibaren daha da arttı.

Türkler'in, İstanbul'un fethinden çok önce Üsküdar bölgesinin yanı sıra Yoros ve çevresinde de hâkimiyetlerini sürdürdükleri tahrir ve vakıf kayıtları da teyit etmektedir. Nitekim Orhan Bey, Kartal'ı feth ederek Gebze'de bulunan camiine vakf etmiştir. Tuzla (Niğde)'nın Yıldırım Bayezid'in Bursa'daki imaretine vakf edildiği kaydedilmektedir.

Pendik ve Çengelköy, Kadı Fazlullah'ın Zaviyesi'ne vakf edildi. Murad Han b. Mehmed Han, Kadı Fazlullah'a Çengel ve Pendik köylerini "*temlik edip eline mülkname verdi*". Kadı Fazlullah da bu köyleri 1434 yılında Gebze'de bulunan zaviyesine vakf etti[13].

Çamlıca köyü Sultan Mehmed b. Bayezid Han tarafından İvaz Fakih'e hükm-i şerif verilerek vakıf haline getirildi. Fatih dönemindeki bir tahrir kaydında Kalamıc (Kalamış) köyünün tımar geliri Seyid Ahmed'e verildiği ve buranın "*hünkâr zamanında*" bu kişinin "*atası yeri*" olduğu belirtilmektedir[14].

---

8 Semavi Eyice, "Yoros Kalesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 7*, İstanbul 1994, 534; aynı yazar, "Fetihden Önceki Üsküdar", Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler I, İstanbul 2004, s. 17-20.

9 Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul 1999.

10 Semavi Eyice, "Fetihden Önceki Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler I,* İstanbul 2004, s. 17-20.

11 Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I,* İstanbul 2001, s. 30.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 1,* Ankara 1982, s. 372, 399.

13 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (= BOA), *Tahrir Defteri* (= *TD*), nr. 1160 s. 268, 277; Meryem Erdoğan (Kaçan), Meral Bayrak (Ferlibaş), (2015), "Akçakoca Ailesinden Hayırsever Bir Devlet Adamı: Fazlullah/Efdal Paşa ve Gebze'deki Hayrat", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri I.* Kocaeli 2015, s. 190-191.

14 M. Hanefi Bostan, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi", *3. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler*

Yine Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed) Han dönemine ait bir *Tahrir Defteri*'nde Yoros'a tabi Depeevran (Depeviran) köyünün "*Hüdavendigar zamanında Musa yeri*" olduğu belirtilmektedir. Fatih dönemine ait bir vakıf kaydında Yoros'a tabi Hacılı mezrasının Fakih Ahmed oğlu Hızır Fakih'in bir çiftlik vakıf yeri olduğu ve buranın Murad Bey tarafından Hızır Fakih'e verildiği kaydedilmektedir. 1523 tarihli bir başka *Vakıf Defteri*'nde adı gecen vakıf mezrasının Hacılı köyüne tabi olduğu ve Murad Bey'den kasıt Gazi Hüdavendigar (I. Murad) olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Hacılı köyü kayıtları içinde yer alan Yusuf adlı kişinin mülkü olan çiftliği Sultan Murad bin Mehmed Han'ın hükmü ile kendisine verildiği belirtilmektedir. 1523 tarihli Vakıf Defteri'nde Ali Bahadır köyü kayıtları içinde yer alan İbrahim Fakih vakfına ait Hacı Halil adlı çiftliğin İbrahim Fakih veled-i İdris Fakih'e Gazi Murad Han, Bayezid Han, Sultan Mehmed Han ve Murad Han'ın mukarrernâmeleri (resmi mektuplarıyla) ile verildiği kaydedilmektedir. Yoros'a tabi Taşoğlu köyünün Fatih döneminde ve öncesinde "*kadılar yeri*" olduğu belirtilmektedir[15]. Bütün bu kayıtlar İstanbul fethedilmeden İstanbul'un Anadolu Yakası'nın (Üsküdar ve çevresinin) Türklerin hâkimiyetinde olduğunu ortaya koymaktadır.

A. Üsküdar Nahiyesinin İdari Yapısı ve Nüfusu

1. İdari Yapı ve İskân Birimleri

Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethi ile birlikte şehir ve şehrin hinterlandı içinde yer alan yerleşim birimleri için kazaî ve askerî düzenlemeler yapılmakla birlikte bu düzenlemeler konusunda bilgi veren kayıtların çok azı günümüze ulaşabildi. Bu nedenle İstanbul'un Fatih zamanındaki sosyal ve iktisadi durumu konusundaki bilgilerimiz eksik kaldı. Özellikle İstanbul'un Anadolu Yakası konusunda bilgi veren arşiv kayıtlarından sadece vakıf kayıtları günümüze gelebildi. İstanbul'un fethinden sonra Üsküdar ile ilgili bilgi veren ilk arşiv kayıtları Vakıf Defterleri'nden oluşmaktadır. 1453-1481 tarihleri arasındaki bir tarihe ait olan bu kayıtlar Çamlıca, Çengel ve Kartal köyleri[16] ile Salacak (Fatih) Camii, Rum Mehmed Paşa Camii ve Toygar Hamza Mescidi mahalleleri hakkındadır[17].

Kongresi Bildirileri IV (s. 303-328), Ankara 2020, s. 304-306.

15 M. Hanefi Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul 2021, s. 874.

16 BOA, Ali Emiri, II. Mehmed, nr. 40, 4a, 6a, 6b-7a.

17 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* Ankara 1958, s. 56.

Fatih Sultan Mehmed döneminde Üsküdar nahiyesinin iskân birimlerinin bunlarla sınırlı olamayacağı açıktır. Nitekim Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmaları devam ederken 2019 yılının sonlarında Kocaeli sancağına ait idarî birimler ve bu idarî birimlerin nüfusu ve iktisadî yapısı konusunda ayrıntılı bilgiler veren bir tahrir defteri bulunarak araştırmacıların istifadesine sunuldu. 1466 yılına ait olduğu belirtilen (?) 1160 numaralı bu *Tahrir Defteri*, İstanbul'un Anadolu Yakası ile ilgili ayrıntılı bilgilere haizdir. Bu defterde Üsküdar nahiyesinin özellikle kırsal kesimi hakkında önemli bilgilere yer verilmektedir. Defterin 1466 tarihli ya da İstanbul'un fethinden önceye ait olması şüphelidir.

Nitekim 1160 numaralı *Tahrir Defteri*'nin bazı vakıf ve tımar kayıtlarında Fatih öncesine atıflar bulunmakla beraber İstanbul kadısı Mevlana Şemseddin'e tımar geliri tahsis edilmesi ve Gebze kazasına tabi Aslıca köyündeki bir yerin ve çiftliğin vakıf olduğu ve bu vakıfla ilgili "*Bayezid Bey, Murad Bey ve Sultanımızdan (Fatih'ten) mektupları var*" ibaresinin yer alması defterin Fatih dönemine ait olduğunu düşündürmektedir[18]. Fatih döneminde İstanbul kadısı olarak görev yapan Mevlana Şemseddin adında biri olmamakla birlikte, bu şahsın İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey olabileceği muhtemeldir. Nitekim Gebze kadısı Fazlullah'ın 18 Kasım 1434 tarihinde tescillenen vakfına, 28 Ocak 1459 tarihinde torunu Kutbeddin Çelebi'nin[19] tescillenen vakfının giderleri karşılandıktan sonra, vakıf fazlasının dedesi Fazlullah'ın zaviyesinin imaretine bağışlanmasını şart koşmuştur[20]. Fazlullah Efendi'nin vakıf kayıtları 1160 numaralı tahrirde yer almakla birlikte, torunu Kutbeddin Çelebi'nin vakfı ile ilgili bir bilgi bulunmamakta, fakat kendisine verilen tımar ve mülk kayıtlarının yer aldığı görülmektedir[21]. Bütün bu bilgiler, arşiv uzmanlarının 1160 numaralı tahrir için 1466 tarihi vermekle beraber bu defterin 1453-1458 yılları arasında düzenlendiğini düşündürmektedir. Yine söz konusu tahrir defterinin Fatih Sultan Mehmed'in ilk tahta geçirildiği dönemde (1444-1446) yapılmış olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Hakikat olan bu tahrir defterinin Sultan II. Mehmed'in birinci (1444-1446) veya ikinci devresinin (1451-1481) 1453-1458 yıllarında yazılmış olmasıdır.

Üsküdar şehir merkezi ve kırsal kesimi, XV. yüzyılın ikinci yarısından (1453 tarihinden) itibaren idarî-askerî yönden (dirlik yönünden) Kocaeli (İznikmit-İzmit)

18 TD, nr. 1160, s. 76, 92, 93, 95, 274.

19 Gülfettin Çelik, *Gebze (16 – 19. Yüzyıl) I*, İstanbul 2003, s. 47.

20 "Akçakoca Ailesinden Hayırsever Bir Devlet Adamı: Fazlullah/Efdal Paşa ve Gebze'deki Hayrat", s. 190, 199.

21 TD, nr. 1160, s. 94, 95, 266, 268, 275, 276, 277.

sancağına bağlı Gebze vilayetine (kazasına) bağlıydı[22]. İdarî-kazaî yönden İstanbul'un Üsküdar kadılığına tabi bulunmaktaydı. Üsküdar kadılığı, İstanbul'un bilâd-ı selâse (Galata, Üsküdar, Eyüp) olarak anılan kadılıklarından biri idi. Dolayısıyla Üsküdar ve çevresi idarî-kazaî yönden İstanbul'a bağlı bulunmaktaydı. Üsküdar kadılığı beş naiplikten oluşmaktadır ki, bu naipliklerden biri Üsküdar nahiyesi naipliğidir. Arşiv kayıtlarından Fatih döneminde Üsküdar nahiyesine tabi köylerin Bulgurlu, Canlu ve Büyükbaşlu, Çamlıcaköy, Çengarköy (Çengelköy), Diğer Nerdubanlu (Karamanlu), Heregedun (Kadıköy), Ilısuluk, İstavroz, Kartal, Kalamıc (Kalamış), Kuzguncuk, Nerdubanlu (Merdivenköy), Reislü, Soğanlu, Viran (Erenköy - İçerenköy), Yakacık, Yeniceköy adlı köy iskân birimleri ile nefs-i Samandıra adlı yerleşim birimlerinden oluştuğu belirlenmektedir. Mahallelerden de Salacak (Fatih) Camii, Rum Mehmed Paşa Camii ve Toygar Hamza Mescidi mahallelerinin kayıtlarına rastlanmaktadır[23].

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait 1513-1524 tarihleri arasındaki sicil kayıtlarına göre; Üsküdar naibine tayin edilen köylerin sayısı 18 adet olup bu köyler şunlardır: Başıbüyük, Çengelköy, Heregedun (Kadıköy), İstavroz, Karamanlu, Kartal, Kısıklu, Kuzguncuk, Küçük Dudullu (Çepni), Nerdubanlu (Merdivenköy), Reislü (2 köy), Salihlü, Samandıra, Soğanlık, Viranköy, Yakacık ve Yenice[24]. Ancak bu 18 köy içinde sıralanmayan Bulgurlu, Çamlıca, Ilısuluk ve Maltepe köyleri de Üsküdar nahiyesine tabi olduğu tespit edilmektedir[25]. Nitekim 1563 yılına ait bir sicil kaydında Üsküdar nahiyesi fundacılarının bulunduğu köyler arasında Çengel, İstavroz, Kuzguncuk, Küçük Dudullu, Karamanlu, Bulgurlu, Reislü, Yenice, Samandıra ve "Fakılu" köyleri zikredilmektedir[26].

Bu iki ayrı yapılanmanın güvenlikle ilgili düzenlemelere de yansıdığı görülmektedir. Nitekim Üsküdar kadılığının (Anadolu Yakası) asayişi İzmit Sancak Beyi tarafından sağlanmaktaydı. Bostancıbaşı da Üsküdar'dan Kartal ve Pendik'e

22 TD, nr. 1160, s. 4, 47, 68, 70-72, 79, 90-93, 269, 266, 277-278.

23 "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", s. 308.

24 İstanbul Kadı Sicilleri - Üsküdar Mahkemesi (= İKS - ÜM) *1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521)*, haz. Bilgin Aydın - Ekrem Tak, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, s. 110.

25 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* haz. Rıfat Günalan, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 88, 118, 120, 148, 224, 250, 270; Ahmet Güneş, "Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Dair Bir Örnek (16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Bulgurlu Karyesi)", *Üsküdar Sempozyumu II (12-13 Mart 2004) - Bildiriler I,* İstanbul 2005, s. 43-44; M. Feridun Emecen, "Üsküdar'ın Kayıp Mahallesi: Bulgurlu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-20-21 Ekim 2018) Bildiriler I* (s. 159-189), İstanbul 2019, s. 160-161.

26 *İKS - ÜM 26 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1562 - 1563),* haz. Rıfat Günalan – Mehmet Akman, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 443-450.

kadar olan sahilleri ve Saray Bahçelerinin gözetim görevini yürütmekteydi. Fatih ve Kanunî dönemlerinde Üsküdar nahiyesine tabi kır iskân yerleri Küçüksu'dan Dudullu'ya, buradan Samandıra, Yakacık ve Kartal'a uzanan geniş bir coğrafi alanı içine almaktaydı.

Arşiv kayıtlarında geçen Üsküdar nahiyesine tabi yerleşim yerlerinden Büyükbaşlu köyü; Maltepe ilçesine tabi bugünkü Başıbüyük semtinde, Çenger veya Çengel şeklinde kaydedilen iskân birimi bugünkü Çengelköy ve çevresinde, İstavroz köyü bugünkü Beylerbeyi ve Kuzguncuk'da, Yenice köyü ise Göksu Deresi'nin Üsküdar tarafında yer alan bugünkü Kandilli ve Yeniköy çevresinde, Viranköy bugünkü Erenköy ve İçerenköy semtlerinin çevrelediği alanda yer almaktaydı. Salihlu n.d. Küçüksulu köyü Samandıra dolaylarında, Reislü köyü de Çamlıca'ya yakın bir yerde yer aldığı anlaşılmaktadır. İbrahim Ağa Zaviyesi, Karacaahmet mezarlığı ile Kadıköy arasındaki Ayrılık Çeşmesi'nin bulunduğu alanda yer alan İbrahim Ağa Çayırı semtinde bulunmaktaydı[27]. Kalamıc köyünün de bugünkü Kalamış ve yakın çevresi olduğu sicil kayıtlarından

Fatih Sultan Mehmed

27 M. Hanefi Bostan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler 1*, İstanbul 2009, s. 365.

anlaşılmaktadır. Nitekim kayıtlarda Kalamıc: "Üsküdar kurbunda vakıı olan karye-i Herekedone (Kadıköy) ile Kalemiç…", ibaresiyle bazen köy, bazen mezra ve bazen de mevzi' olarak geçmektedir[28]. Viran köyü, bazen mezraa-i Viran tabi-i Samandıra ve bazen de iskele-i Viran tabi-i Başıbüyük gölü şeklinde, Canlu adlı yerleşim birimi Fatih döneminde Başıbüyük köyü ile birlikte köy, 1530 yılında da mezra olarak kaydedildiği görülmektedir[29].

Kanunî döneminin ilk on yılında (1530 yılında) Üsküdar nahiyesine tabi mahallelerin Bulgurlu, Davud Paşa, Eyerci (Kepçe/Kefçe), Geredelü, Hamza Fakih, Salacak (Fatih), İbrahim Ağa Zaviyesi, Mehmed Paşa İmareti (Camii) ve Selman Ağa mahalleleri olduğu görülmektedir. Bu dönemde nahiye dahilindeki köylerin Bulgurlu, Büyükbaşlu (Başıbüyük), Çamlıca, Çengel, İstavroz (Beylerbeyi)-Kuzguncuk, Kadıköy, Karamanlu, Kartal, Kısıklı, Maltepe n.d. Ören, Nerdubanlu (Merdivenköy), Reislü, Salihlu (Salih n.d. Küçüksulu), Samandıra, Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu), Soğanlu, Viranköy (Erenköy - İçerenköy), Yakacık ve Yenice köyleri olduğu tespit edilmektedir. Ilısılık köyü kayıtlarda yer almakla birlikte bu köyün Fatih dönemi dışında nüfus barındırdığına dâir bir kayıt bulunmamaktadır.

Kanunî'nin son yıllarına doğru yapılan 1561 tarihli tahrir sayımında 1530 yılına oranla Üsküdar nahiyesine bağlı köylerin sayısında bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu yıllar arasında nahiyeye tabi mahalle sayısının arttığı görülmektedir. 1530 yılından sonra 1561 yılına kadar Üsküdar nahiyesine bağlı şehir merkezinde kurulan yeni mahalleler şunlardır: Abdullah Hoca, Sultaniye Camii, Emir Ahur (Mirahur), Evliya Hoca, Gülfem Hatun, Hacı Mehmed, Hasan Ağa, Hayrettin Çavuş, Solak Sina ve Toygar Hamza. Toygar Hamza mahallesi Fatih döneminde görülmekle beraber, daha sonraki yıllarda görülmemesi bu mahallenin diğer bir mahallenin içinde değerlendirilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

2. Üsküdar Nahiyesinde Nüfus

a. Fatih Döneminde Nüfus

Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının ikinci devresinde Üsküdar şehir merkezi ile ilgili üç mahalle kaydına rastlanmaktadır. Bunların da Salacak (Fatih) Camii,

28 İKS - ÜM *1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521)*, s. *149, 153, 160, 176, 428.*

29 Gülfettin Çelik, *Gebze (16 – 19. Yüzyıl) I*, İstanbul 2003, s. 30, 31, 34.

Rum Mehmed Paşa Camii ve Toygar Hamza Mescidi mahalleleri olduğu görülmektedir. Bu dönemde Üsküdar'ın mahallelerinin bunlarla sınırlı olup olmadığı tespit edilememektedir. Mahallelerde yaşayan nüfus miktarı ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla beraber E. H. Ayverdi'nin Fatih devri sonlarında Üsküdar ve Anadolu sahilleri için verdiği 10 bin kişilik nüfusun[30], XVI. yüzyıldaki mahalle nüfus verilerine dayanarak yaklaşık 300-400 kişisinin Üsküdar şehir merkezinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Mahalle isimlerinden hareketle XV. yüzyılda Üsküdar şehir merkezinde gerçekleşen Türk yerleşmesinin Şemsipaşa'nın arkasındaki yamaçlarda başladığı düşünülmektedir[31].

Fatih zamanında Üsküdar kırsal kesiminde, birlikte yazılan Canlu ve Büyükbaşlu köyleri dâhil olmak üzere toplam 19 köy iskân birimi bulunmaktaydı. Köy iskân birimlerinde 176 çift sahibi hâne ile çifti olmayan 96 hâne olmak üzere toplam 272 hâne ve iki bîve (dul kadın) yaşamaktaydı. Bîveler nefs-i Samandıra'da ikamet etmekteydi. Fatih döneminde Samandıra'nın bir pazarının bulunması, burada ikamet edenlerin çifti olmaması ve buranın "*nefs*" olarak nitelendirilmesi[32], bu yerleşim biriminin şehir merkezi olabileceğini düşündürmekle beraber daha sonraki kayıtlarda köy iskân birimi olarak kaydedilmesi[33] buranın köy statüsünde bir yerleşim birimi olduğunu göstermektedir.

Üsküdar nahiyesi sınırları içinde şehir ya da kasaba merkezi olarak değerlendirilebilecek yerin Üsküdar olduğu mahallelerinin bulunmasından ortaya çıkmaktadır. Üsküdar şehir merkezindeki üç mahallede toplam 65 hânenin yaşadığı tahmin edilmektedir. Nahiyenin şehir merkezi ve kırsal kesimi dâhil olmak üzere toplam nüfusu 337 hâne ve iki bîveden oluştuğu görülmektedir. Bir hânenin beş kişiden ve bir bîvenin de dört kişiden meydana geldiği[34] göz önüne alındığında nahiye nüfusunun yaklaşık 1700 kişiden teşekkül ettiği hesaplanmaktadır.

30 *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* s. 56, 79-80, 82.

31 M. Hanefi Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl). *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-20-21 Ekim 2018) Bildiriler 1*, İstanbul 2019, s. 119, 129.

32 TD, nr. 1160, s. 91.

33 M. Hanefi Bostan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler 1* (s. 365-402), İstanbul 2009, s. 365.

34 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası,* X (1953), s. 1-26; Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi,* 32 (1979), s. 331-348; Halil İnalcık, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten,* XXIV/93 (1960), s. 45.

Tablo 1: Fatih Döneminde Üsküdar Nahiyesinde İskân Birimlerinin Ayrıntılı Nüfusu

MAHALLE ve KÖY YERLEŞİM BİRİMLERİ	Çift Sahibi Hâne	Çiftsiz Hâne	Bîve (Dul)	Hâne	Toplam Hâne	Tahminî Nüfus
MAHALLELER						
Fatih (Salacak) Camii	0	0	0	15 (?)	15 (?)	75 (?)
Rum Mehmed Paşa Camii	0	0	0	40 (?)	40 (?)	200 (?)
Toygar Hamza Mescidi	0	0	0	10 (?)	10 (?)	50 (?)
Mahalleler Nüfus Toplamı	**0**	**0**	**0**	**65 (?)**	**65 (?)**	**325 (?)**
KÖYLER						
Bulgurlu	9	6	0	0	15	75
Canlu ve Büyükbaşlu	11	0	0	0	11	55
Çamlıcaköy	9	3	0	0	12	60
Çengarköy (Çengelköy)	15	8	0	0	23	115
Diğer Nerdubanlu (Karamanlu)	6	3	0	0	9	45
Ilısuluk	3	0	0	0	3	15
İstavroz	10	7	0	0	17	85
Kadıköy (Heregedun)	19	4	0	0	23	115
Kartal	19	5	0	0	24	120
Kalamıc (Kalamış)	6	3	0	0	9	45
Kuzguncuk	5	0	0	0	5	25
Nefs-i Samandıra	0	29	2	0	29	153
Nerdubanlu (Merdivenköy)	25	13	0	0	38	190
Reislü	13	5	0	0	18	90
Soğanlu	6	5	0	0	11	55
Viran (Evranköy / Erenköy -İçerenköy)	11	5	0	0	16	80
Yakacık	4	0	0	0	4	20
Yeniceköy	5	0	0	0	5	25
Köylerin Nüfus Toplamı	**176**	**96**	**2**	**0**	**272**	**1368**
TOPLAM	**176**	**96**	**2**	**65**	**337**	**1693**

b. Kanunî Döneminde Nüfus

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde (1520-1530'lu yıllarda) Üsküdar nahiyesine tabi Üsküdar şehir merkezinde toplam dokuz mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerde toplam 236 hâne ve 50 mücerredden (yetişkin bekâr erkekten) oluşan yaklaşık 1200-1250 kişilik bir nüfus ikamet etmekteydi. Nahiyenin kırsal kesimindeki 20 köyden 19 köyde nüfus kaydı bulunmaktaydı. 19 köyde toplam 591 hâne ve 68 mücerredden teşekkül eden yaklaşık 3000-3050 kişilik bir nüfus yaşamaktaydı.

Nahiyenin şehir merkezi ve kırsal kesiminde ikamet eden nüfusun 827 hâne ve 118 mücerredden oluşan yaklaşık 4250 kişiden oluştuğu tespit edilmektedir (Tablo: 2).

Kanunî'nin son dönemlerinde (1561 yılında) Üsküdar nahiyesinin şehir merkezinde mahalle sayısı 1530 yılına oranla 10 mahalle daha büyüdüğü görülmektedir. Nahiyenin köy sayısında 1530 yılına oranla bir değişikliğin olmadığı tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.

1561 yılında Üsküdar şehir merkezindeki 19 mahallede 545 hâne ve 143 mücerredden meydana gelen yaklaşık 2870 kişilik bir nüfus iskân etmekteydi. Bu tarihte Üsküdar nahiyesine tabi 20 köy iskân biriminden 18 köyde nüfus kaydı bulunmaktaydı. Ilısuluk ve Çamlıca köylerinde nüfus kaydının olmadığı görülmektedir. 18 köy yerleşim biriminde toplam 824 hâne ve 266 mücerredden oluşan yaklaşık 4400 kişilik bir nüfus ikamet etmekteydi.

1561 yılında Üsküdar nahiyesine tabi şehir merkezindeki mahalleler ile kırsal kesimdeki köy yerleşim birimlerinde toplam 1369 hâne ve 409 mücerredden oluşan yaklaşık 7250 kişilik bir nüfusun yaşadığı tespit edilmektedir (Tablo: 2).

Tablo 2: 1530 ve 1561 Yıllarında Üsküdar Nahiyesinde İskân Birimlerinin Ayrıntılı Nüfusu

YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	1530 YILI (TD 438)			1561 YILI (TD 436 - TK.KKA 579)		
MAHALLELER						
MAHALLE ADLARI	**Hâne**	**Mücerred**	**Tahminî Nüfus**	**Hâne**	**Mücerred**	**Tahminî Nüfus**
Bulgurlu	45	14	239	31	14	169
Davud Paşa	25	4	129	7	2	37
Eyerci n.d. Kepçe (Kefçe)	25	3	128	39	10	205
Geredelü	18	3	93	22	10	120
Hamza Fakih	11	2	57	36	0	180
Hergele n.d. Salacak	29	7	152	18	6	96
İbrahim Ağa Zaviyesi	8	0	40	10	2	52
İmaret - i Mehmed Paşa n.d. Cami	51	10	265	51	20	275
Selman Ağa	24	7	127	24	3	123
Abdullah Hoca	0	0	0	9	2	47
Cami - i Sultaniye	0	0	0	48	9	249
Emir Ahur (Mirahur)	0	0	0	41	6	211
Evliya Hoca	0	0	0	37	11	196
Gülfem Hatun	0	0	0	28	7	147
Hacı Mehmed	0	0	0	21	6	111
Hasan Ağa	0	0	0	44	15	235
Hayreddin Çavuş	0	0	0	31	5	160
Solak Sinan	0	0	0	19	9	104
Toygar Hamza	0	0	0	29	6	151
Mahallelerin Toplam Nüfusu	**236**	**50**	**1230**	**545**	**143**	**2868**
KÖYLER						
KÖY ADLARI	**Hâne**	**Mücer-red**	**Tahminî Nüfus**	**Hâne**	**Mücer-red**	**Tahminî Nüfus**
Bulgurlu	50	11	261	56	19	299
Büyükbaşlu (Başıbüyük)	34	11	181	30	8	158
Çamlıca	2	0	10	Nüfus Yazılmadı		
Çengel (Çengelköy)	75	0	375	144	60	780

Ilısuluk	0	0	0	0	0	0
İstavroz-Kuzguncuk	72	7	367	128	51	691
Kadıköy	91	8	463	102	60	570
Karamanlu	16	2	82	15	4	79
Kartal	40	10	210	57	27	312
Kısıklı	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d Ören	51	0	255	55	0	275
Nerdubanlu (Merdivenköy)	32	1	184	48	0	240
Reislü	27	0	135	17	0	85
Salihlu (Salih n.d. Küçüksulu)	9	1	46	12	0	60
Samandıra	22	0	110	57	14	299
Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu)	7	3	38	17	4	89
Soğanlu	15	2	77	18	7	97
Viran (Erenköy - İçerenköy)	33	5	170	46	7	237
Yakacık	5	0	25	9	2	47
Yenice	10	7	57	13	3	68
Köylerin Toplam Nüfusu	**591**	**68**	**3023**	**824**	**266**	**4386**
Üsküdar Nahiyesinin Toplam Nüfusu	**827**	**118**	**4253**	**1369**	**409**	**7254**

Fatih Sultan Mehmed döneminde Üsküdar nahiyesi nüfusunun %80.80'i (1368 kişisi) köylü, %19.19'u (325 kişisi) şehirli idi.

Grafik 1: Fatih Döneminde Üsküdar Nahiyesi Nüfusunun Şehirli ve Köylü Olarak Dağılımı

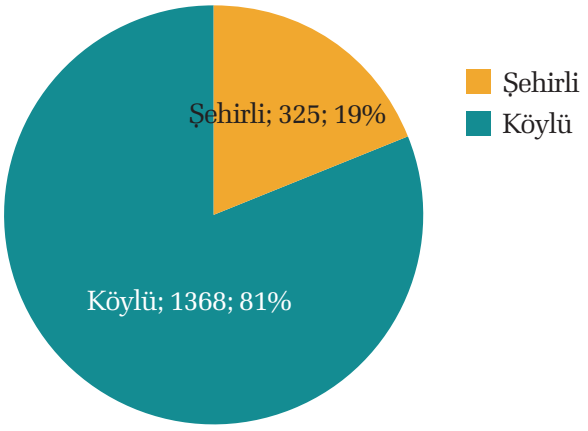

Üsküdar, Bruyn

Bu dönemde Üsküdar şehir merkezinde en çok nüfus Rum Mehmed Paşa mahallesinde, en az nüfus da Toygar Hamza Mescidi mahallesinde yaşamaktaydı. Kırsal kesimde de en çok nüfus sırasıyla Nerdubanlu (Merdivenköy), nefs-i Samandıra ve Kartal köylerinde, en az nüfus da Ilısuluk, Yakacık ve Yeniceköy ile Kuzguncuk köylerinde yaşadığı tespit edilmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde (1530'lu yıllarda) Üsküdar nahiyesinde yaşayan 4253 kişilik nüfusun 3023 kişisi (%71.07'si) kırsal kesimde 1230 kişisi (%28.92'si) de şehirde ikamet etmekteydi. Kanunî'nin son dönemlerinde (1561 yılında) 7254 kişiden oluşan nahiye nüfusunun 2868 kişisi (%39.53'ü) şehir merkezinde, 4386 kişisi (%60.46'sı) de köylerde yaşadığı tespit edilmektedir.

Grafik 2: 1530'da Üsküdar Nahiyesi Nüfusunun Şehirli ve Köylü Olarak Dağılımı

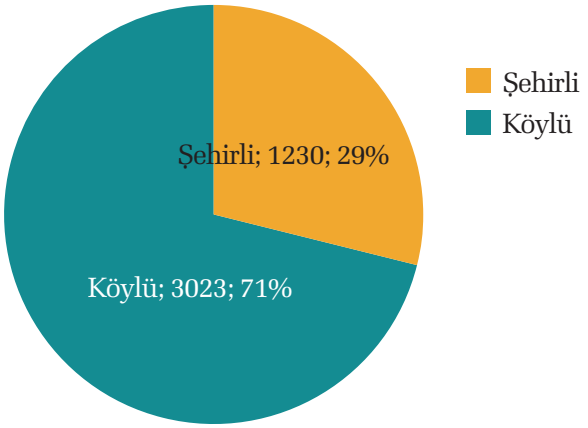

Grafik 3: 1561'de Üsküdar Nahiyesi Nüfusunun Şehirli ve Köylü Olarak Dağılımı

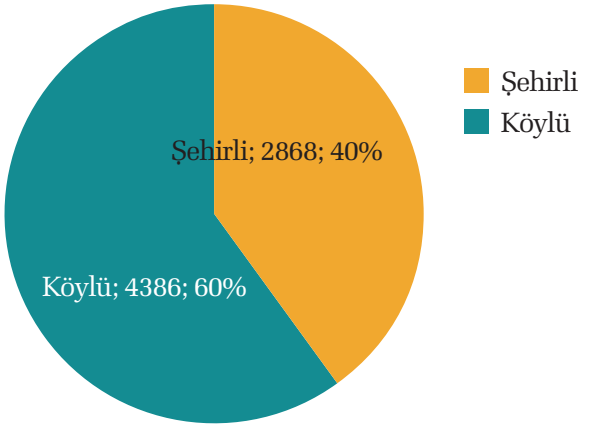

Fatih döneminde Üsküdar şehir merkezinde gayr-i Müslim nüfus iskân etmemekteydi. Nahiyenin kır iskân birimlerinden Çengelköy, İstavroz (Beylerbeyi), Kadıköy, Kartal, Kalamıc ve Kuzguncuk köylerinde gayr-i Müslim nüfusun yaşadığı tespit edilmektedir. Bu iskân birimlerinde toplam 92 hâneden (yaklaşık 460 kişiden) oluşan bir gayr-i Müslim nüfus yaşamaktaydı[35].

35 TD, nr. 1160, s. 90, 92-93, 95, 269, 277-278.

1693 kişiden oluşan nahiye nüfusunun % 27.17'si (460 kişisi) gayr-i Müslim, %72.82'isi (1233 kişisi) de Müslümanlardan oluşmaktaydı. Gayr-i Müslim nüfusun tamamı kırsal kesimde ikamet etmekte ve kırsal kesimdeki toplam 1368 kişilik nüfusun %33.62'sini teşkil etmekteydi. Müslüman nüfus da 908 kişi ile %66.37'lik bir orana sahipti. Kırsal kesimde en çok gayr-i Müslim nüfus sırasıyla Kartal, Çengelköy ve Kadıköy'de, en az da Kalamıc, Kuzguncuk ve İstavroz köylerinde yaşamaktaydı.

1530 yılında yaklaşık 4253 kişiden meydana gelen Üsküdar nahiyesi nüfusunun 1480 kişisini (%34.79'unu) gayr-i Müslimler, 2773 kişisini (%65.20'sini) de Müslüman Türkler teşkil etmekteydi. Gayr-i Müslim nüfus Çengel, İstavroz, Kadıköy, Kartal ve Maltepe köylerinde ikamet etmekteydi.

1561 yılı tahrir kayıtlarına göre; gayr-i Müslim nüfus 459 hâne ve 190 mücerred olmak üzere yaklaşık 2485 kişiden oluşmaktaydı. Bunlar da toplam nahiye nüfusunun %34.25'ine tekabül etmekteydi. Müslüman Türkler de 4769 kişi ile nahiye nüfusunun %65.74'ünü oluşturmaktaydı.

Grafik 4: Üsküdar Nahiyesi Nüfusunun Müslim ve Gayr-i Müslim Olarak Dağılımı

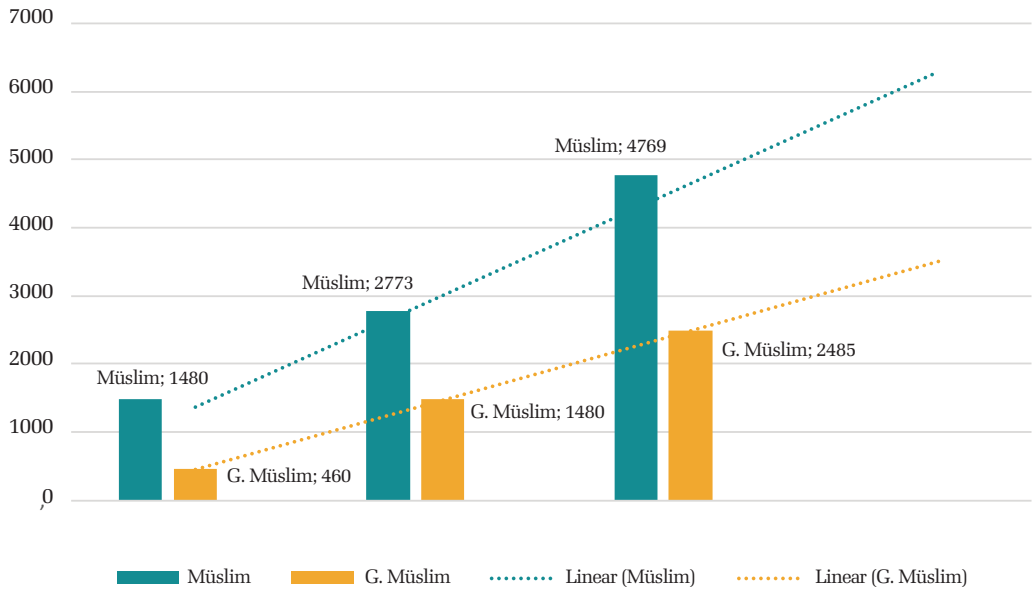

1458-1561 yılları arasındaki bir asırdan fazla olan dönemde Müslüman nüfus 1233 kişiden 4769 kişiye yükselerek yaklaşık %300 oranında artış gösterdi. Gayr-i Müslim nüfus da 460 kişiden 2485 kişiye yükselerek %440 oranında büyüdü.

Yaklaşık bir asırlık dönemde Üsküdar şehir nüfusu sekiz misli, kırsal kesimdeki nüfus da iki misli artış göstermiştir. Toplam nahiye nüfusu bu dönemde 1693 kişiden 7254 kişiye yükselerek % 328.47 oranında büyümüştür.

Yüzyıllık dönemde normal nüfus artışı %100 oranında gerçekleşmesi gerekirken[36] kırsal kesimde iki misli, şehir merkezinde de yaklaşık sekiz misli artış göstermesi dışardan nahiyenin şehir ve kırsal kesimine yeni nüfus yerleştirildiğini veya yerleştiğini düşündürmektedir.

Nitekim Üsküdar şehrindeki bu büyük çaptaki büyümenin gerçekleşmesinde saray, cami, hamam, dükkân inşası ve iskelelerin tamiri[37] ile Üsküdar Çarşısı (Bedesteni), Arasta Çarşısı (Bat Pazarı), Davud Paşa İmareti, Gülfem Hatun Çarşısı[38], Mihrimah Sultan Külliyesi'nin büyük bir payı bulunmaktadır. Şehirde mahalleye adlarını verecek çapta bir Geredeli gurubun yerleştiği, ayrıca deniz kenarında bir külliye inşa ettiren Şemsi Paşa'nın İsfendiyar oğullarından olması ve Paşa'nın haziresinde bulunan mezar taşlarında Bolulların, Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nin "şuhûdü'l-hâl" olarak kaydedilen kişilerin içinde "*Boluvî*", "*Tokadî*", ve diğer kayıtlarda Kastamonolu ve Çepni olarak anılan ileri gelen ailelerin bulunması iskânın boyutlarını ortaya koymaktadır[39]. Halkın çoğunluğunu Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen Türkler teşkil etmekteydi. Ayrıca şehirde Tebriz'den gelenlere de rastlanmaktaydı. Birçok kervansaray, han ve sarayın yanı sıra sadece Sultan Çarşısı'nda XVII. yüzyılda 2060 dükkân bulunmaktaydı[40].

Bu asırda şehrin vadi tabanından tepelere doğru fiziki bir gelişim gösterdiği ortaya çıkmaktadır[41]. XVI. yüzyılda yalnız şehir merkezine değil, aynı zamanda köy iskân birimlerinde de iskânın olduğu görülmektedir. 1561 yılı kayıtlarında

36 Ferdinand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, s. 269-270.

37 Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *Üsküdar Sempozyumu I (23 - 25 Mayıs 2003) – Bildiriler I*, İstanbul 2004, s. 49.

38 Nuray Güler, "Üsküdar Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007) - Bildiriler I,* İstanbul 2008, s. 456.

39 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 206, 312, 331, 336, 354, 365, 373, 385, 387, 420, 425; *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil* (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521), s. 113, 300, 393; Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I,* İstanbul 2001, s. 116; Sadi S. Kucur, "Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Camii Haziresi Mezartaşları", *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler II* (s. 26-58), İstanbul 2004, s. 37, 39, 42; İnbaşı, Mehmet, "Şemsi Paşa Vakfiyesi", *Üsküdar Sempozyumu II (12 - 13 Mart 2004)-Bildiriler I, İstanbul 2005, s. 183.*

40 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* s. ..

41 M. Sinan Genim, "Bizim Yakanın Öyküsü", *İstanbul Asyakası,* İstanbul 2002, s. 48.

İstavroz ve Kuzguncuk köylerine dışarıdan 54 hâne ve 23 mücerredin yerleştiği kaydedilmektedir[42]

Nüfusun yükselmesine neden olan faktörlerin başında adı geçen köy yerleşim birimlerine dışarıdan yapılan iskânın büyük bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim Fatih döneminde Çengel köyde 23 hâne gayr-i Müslim nüfus kaydedilirken[43], 1523 yılında aynı köyde 57 hâne ve 18 mücerred Müslüman ile 13 hâne ve 6 nefer mücerred gayr-i Müslim nüfusun kaydedildiği görülmektedir[44]. Fatih döneminde İstavroz köyünde toplam 17 hâneden oluşan bir gayr-i Müslim nüfus yaşarken[45], 1523 yılında aynı köyde 20 hâne ve 7 nefer mücerred Müslüman ile 46 hâne ve 6 nefer mücerred gayrimüslim yaşamaktaydı[46]. Fatih döneminde Kadıköy'de 20 hâne gayr-i Müslim ve 3 hâne Müslim nüfus ikamet ederken[47], 1523 yılında 10 hâne ve 1 mücerred Müslüman ile 55 hâne ve 9 nefer mücerredden meydana gelen bir gayr-i Müslim nüfusun yaşadığı tespit edilmektedir[48]. Bu kayıtlar adı geçen köylere dışardan gelip yerleşen ya da yerleştirilen bir nüfus olduğunu göstermektedir.

Yine 1561 tarihli vakıf tahrir kayıtlarına göre İstavroz ve Kuzguncuk köylerinde ikamet eden 110 hâne ve 44 mücerred gayr-i Müslim nüfusun 56 hâne ve 21 mücerredinin "*kadim*" gebran olduğu, 15 hâne ve 6 mücerredin Kuzguncuk köyüne "*hariçten*" gelip yerleştiği, 39 hâne ve 17 mücerredin İstavroz köyüne dışarıdan gelip "*mütemekkin*" olduğu belirtilmektedir. Kartal köyündeki 57 hâne ve 27 mücerredden ibaret nüfusun 23 hâne ve 9 mücerredinin "*hariçten gelüp zikrolunan karyeye mütemekkin olan yava kafirler"* olduğu ifade edilmektedir[49]. Kadıköy'deki toplam 97 hâne ve 59 mücerredden oluşan gayr-i Müslim nüfusun 44 hâne ve 13 mücerredi "*hariçten gelüp zikr olunan karyeye mütemekkin olan yava kafirler"* olduğu kaydedilmektedir[50]. Maltepe köyündeki toplam 55 hâneden meydana gelen gayr-i Müslim nüfusun 29 hânesi ortakçı kullardan oluşmaktaydı[51]. 1530 yılı kayıtlarına göre Maltepe'deki ortakçı kullar 18 hâneden ibaretti[52].

42 Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (=TK. KKA), TD, nr. 579, vr. 41b-43b.

43 TD, nr. 1160, s. 277-278.

44 Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 22 s. 3-5

45 TD, nr. 1160, s. 95.

46 MAD, nr. 22 s. 12-13

47 TD, nr. 1160, s. 92-93.

48 MAD, nr. 22 s. 10-11.

49 TD, nr. 579, vr. 44b.

50 TD, nr. 579, vr. 45a-46b

51 TD, nr. 579, vr. 55b-56a

52 TD, nr. 438, s. 794.

Kanuni Sultan Süleyman

Dışarıdan gelip Üsküdar nahiyesine tabi köy iskan birimlerine yerleşenlerin bunlarla sınırlı olmadığı çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1561 tarihli *Vakıf Tahrir Defteri*'nde yer alan kayıtlara göre Çengelköy nüfusu içinde 6 nefer Hıristiyan Trabzonlu ve 2 nefer de Rumelili bulunmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Kadıköy'de 1 nefer Hıristiyan Trabzonlunun kaydı söz konusudur[53].

1513-1520 tarihli sicil kayıtlarına göre Çengelköy'e iskan eden 4 nefer ve Kadıköy'e yerleşen 22 nefer yava zimmilerine aynı köylerde yaşayan başka zimmilerin, bunların zararlarına ve yerleştikleri yerlerden başka yerleşim yerlerine gidip yerleşmeyecekleri hususunda kefil oldukları belirtilmektedir. Yine 1521 tarihli sicil kayıtlarında Çengelköy ve Kartal köyündeki birer gayr-i Müslim levende aynı köylerdeki zimmîlerin kefil oldukları kaydedilmektedir. Kadıköy'deki 33 neferden oluşan gayr-i Müslim nüfus içinde 3 nefer levend bulunmakta ve bunlardan birinin Arnavut olduğu görülmektedir.

1524 yılı başında Gebze kadısına gönderilen bir hükümde Kadıköy, İstavroz ve Kuzguncuk köylerinde eskiden "*fonder*" sandalları olup bunların yasaklandığı, ancak hariçten çok sayıda kişi gelerek adı geçen köylere iskân olduğu ve bu kişilerin sandalları tekrar ihdas ederek Rumeliye mal alıp götürdükleri ve vergi vermediklerinden bahisle bu durumun önlenmesi istenmektedir.

53 TD, nr. 579, vr. 23a, 23b, 24a, 46b.

1528 yılının Mart ayında Gebze kadılığı ile yöresinde ve Şile-Maltepe taraflarında bulunan yava kafirler ve levendlerin sürülmesi için bir hüküm çıkarıldı. Bu hüküm gereğince düzen ve intizamı bozanlar dağıtılmaya çalışılmıştır. Ancak bu uygulamanın pek başarılı olamadığı iki yıl sonra bütün "*evlü*", "*ergen yerlü*" ve "*levend"* zimmîlerinin birbirlerine kefil yapılması yoluna gidilmesinden anlaşılmaktadır.

29 Mart 1543 tarihli bir sicil kaydında Maltepe köyünde zimmî sürgünlerin varlığından söz edilmektedir[54].

B. Fatih ve Kanunî Dönemlerinde Üsküdar Nahiyesinde İktisadî Hayat

Fatih ve Kanunî dönemlerinde Üsküdar nahiyesinin şehir merkezinde yaşayan halk ticaret, balıkçılık, bağcılık, bahçecilik ve diğer zanaatlarla, kırsal kesimde yaşayanlar da tarım, hayvancılık ve balıkçılıkla geçimini sağlamaktaydı. Evliya Çelebi, Üsküdar'da yaşayanların bir bölümünü ulemâ, askerî görevlilerin, gemici ve kayıkçıların, bağcı, tüccar ve sanayicilerin teşkil ettiğini, bir kısmının ise zanaatla uğraştığını belirtmektedir[55]. Ona göre Üsküdar, Avrupalı ve Asyalı tüccarların bir buluşma noktasıdır. Şehir XVII. yüzyılda on bir kervansarayın, 500 kadar han ve 2060 dükkânın bulunduğu bir ticaret merkeziydi. Özellikle İstanbul'dan Anadolu'ya açılan yolların başlangıç ve aynı şekilde Anadolu'dan İstanbul'a ulaşmanın son noktası durumundaydı. Bu da ticarî faaliyetlerin yoğunluk kazanmasını sağlamıştı. Anadolu sağ kolu olan Hac yolu, orta kol Bağdat-Basra yolu ile sol kol olan Erzurum-Tebriz yolu, ayrıca Osmanlı Devleti'nin deniz yollarının dört ana kolundan iki kol buradan başlamaktaydı. Üsküdar İskelesi'ne demir atan gemilerden alınan ihtisap resmi mukataasının 1657 yılında 11.000 akçaya çıkması deniz ticaretinde ulaşılan boyutu göstermektedir[56].

Tımar sistemi (askeri) yönünden Kocaeli sancağının Gebze kazasına bağlı olan Üsküdar nahiyesi, bu sancağın kanunlarına göre idare ediliyordu. Kocaeli Sancağı

54 M. Hanefi Bostan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler 1* (s. 365-402), İstanbul 2009, s. 372-373.

55 Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. ..

56 M. Hanefi Bostan, "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 82 (1993), s. 65-67; aynı yazar, "Üsküdar", s. 367.

Kanuna'na göre; çift tasarruf edenlerden 33 akça, yarım (nısf) çiftlerden 17 akça, rub'dan (dörtte bir oranında çifti olandan) 8 akça vergi alınmaktaydı. 3 akça ile 12 akça arasında vergi alınabilecek toprağı olanlar ekinlü bennak olarak değerlendirilmekte ve bunlardan 12'şer akça alındığı belirtilmektedir. Eğer halkın hiç yeri yoksa ve evli ise bunlardan 9'ar akça resm-i bennak alınır ve yeri olmayan mücerredden (yetişkin bekârdan) 6'şar akça resm-i mücerred vergisi alındığı kaydedilmektedir. Mücerred olup elinde yeri olandan hem mücerred resmi ve hem de tuttuğu yerin resmi alınmaktaydı. "*Hariçten ekenler"* şeklinde kaydedilenler raiyyet değildir, onlar başka köylerin reayasındır ki burada ziraat ederler[57].

1. Raiyyet Rüsûmu

Fatih ve Kanunî dönemlerinde Üsküdar nahiyesinde yaşayan halktan raiyyet rüsumu olarak çift, ekinlü bennak, bennak, mücerred, ispence, cizye, bâd-ı hevâ, deştebanî, zemin ve kışlak gibi resimler alınmaktaydı.

a. Çift Resmi

Halktan alınan raiyyet rüsumu kalemleri içinde çift resmi önemli bir yere sahip bulunmaktaydı. Nitekim Fatih döneminde Üsküdar nahiyesinin kırsal kesiminde yaşayan halkın %51.97'si çiftçilikle uğraşmaktaydı. Çiftçilikle uğraşanların ellerinde çift miktarı toprak bulunmaktaydı. Çift sahiplerinin çift resmi olarak "*kulluk*" vergisi verdikleri tahrir verilerinden ortaya çıkmaktadır. Çift (kulluk) resminin[58] XV. yüzyılın ortalarına kadar 22 akça olarak alındığı, Fatih'in bu vergiyi 1458 yılında Anadolu'da %50 oranında artırdığı belirtilmektedir[59].

Fatih döneminde Üsküdar nahiyesinde kulluk (çift) resmi diğer vergilerle birlikte yazılmıştır. Bu nedenle çifti bulunan hâne sahiplerinin ne kadar kulluk resmi verdiğini belirlemek güçleşmektedir. Bununla beraber Yoros (Beykoz) kazasına bağlı Göllü köyünde bu vergi müstakil olarak yazılarak dört çift hâneden 25 akça alındığı görülmektedir[60]. Bu da hâne başına tımarlı sipahi için çift resmi olarak 6,25 akça alındığını göstermektedir. Yine Gebze kazasına tabi Sekülü, Köselü, Demirciler, Tavşanlu, Bekçiler ve Çerkeşlü köyleri Hüdavendigar hâssına dâhil

57 "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 33.

58 M. Feridun Emecen, "Çift Resmi", *DİA*, VIII, 309.

59 Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 585.

60 TD, nr. 1160, s. 120.

köylerdi. Adı geçen bu altı köyde 98 çift bulunmakta ve bunlardan toplam 900 akça kulluk vergisi alınmaktaydı[61]. Bu köylerden çift başına 9,18 akça alındığını ortaya koymaktadır. Üsküdar nahiyesindeki diğer köylerdeki vergi kayıtları incelendi ve hiçbir iskân biriminde alınan çift resminin 22 akçaya karşılık gelmediği tespit edilmektedir. Muhtemelen çift vergisinin bir kısmı tımarlı sipahiye, bir kısmının da sancakbeyi ve zaime verildiğini, ya da Padişah hâslarına dâhil edildiğini düşündürmektedir. Nitekim Anadolu'da bazı sancaklarda bu tür uygulamaların olduğu belirtilmektedir[62]. Üsküdar nahiyesinde çift resmi Müslümanların yanında gayr-i Müslimlerden de alındığı görülmektedir[63].

Fatih zamanında Üsküdar nahiyesinde çift tasarruf eden 176 hâne bulunmaktaydı. Kaza dâhilinde çift tasarruf eden veya çiftlik sahibi olanların sayısı bunlarla sınırlı değildir. Nitekim tahrir kayıtlarından nahiye sınırları içinde tımarlı sipahilere "*kılıç yeri*" olarak verilen ve bunlar tarafından işletilen[64] beş adet hassa çitlik bulunmaktaydı[65]. Ancak bu beş çiftlikten biri vakıf köyü olan Çamlıca köyü kayıtları içinde yer almaktaydı. Ayrıca Reislü ve Yakacık köylerinde birer çiftin olduğu ve bunların tımarlı sipahiler tarafından tasarruf edildiği anlaşılmaktadır[66]. Bütün bu bilgilerden nahiye dâhilinde 178 çiftin yanında beş hassa çiftliğin daha olduğu ortaya çıkmaktadır. Gebze kazasında bir çiftlik yere sahip olanlardan yılda 100 ile 127 akça vergi alındığı görülmektedir[67].

Ali Emiri tasnifi içinde yer alan ve Fatih Sultan Mehmed'in son dönemleine ait olduğu düşünülen *Vakıf Defteri*'nde yer alan bilgilere göre; Üsküdar nahiyesine tabi üç vakıf köyü bulunmaktaydı ki bu köyler Çamlıca, Çengel ve Kartal köyleri idi. Bu köylerden Çamlıca'da 9 çift sahibi ve 3 çifti olmayan hâne, Çengel'de 15 çift sahibi ve 8 çifti olmayan hâne, Kartal'da da 19 çift sahibi hâne ve 5 çifti olmayan hânenin kaydı görülmektedir[68]. Bu bilgilerin 1160 numaralı tahrirde aynen yer aldığı[69] ve dolayısıyla bu bilgilerin bu defterden alındığını göstermektedir.

---

61 TD, nr. 1160, s. 53-54.

62 "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 585.

63 TD, nr. 1160, s. 90, 92-93, 95, 269, 277-278.

64 Halil İnalcık, "Çiftlik", *DİA*, VIII, 314.

65 TD, nr. 1160, s. 47, 79, 90, 91, 277.

66 TD, nr. 1160, s. 70, 71-72.

67 TD, nr. 1160, s. 53-54.

68 Ali Emiri, II. Mehmed, nr. 40, s. 4, 6, 7; Ahmed Refik (Altınay), "Fatih Zamanında Kocaeli", *Tarih Encümeni Mecmuası*, 1/78 (1340), s. 30, 32.

69 TD, nr. 1160, s. 269, 277-278.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine tabi olan köyleri statüleri yönünden vakıf, mülk ve tımar köyleri olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür. 1521 tarihli bir ferman kaydında Nerdubanlu ve Viran köylerinin Mustafa Dede adlı bir katibe arpalık olarak verildiği kaydedilmektedir[70].

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine tabii köy yerleşim yerleri ile ilgili bilgi veren (1523 yılı) tahrir kayıtları vakıf köylerine ait verilerdir. II. Mehmed (Fatih) döneminde görülen 3 vakıf (Kartal, Çengelköy ve Çamlıca) köyünden başka bu dönemde de İstavroz, Kadıköy ve Reislü köyleri vakıf köyü statüsündeydi. İstavroz köyü, Sultan II. Bayezid tarafından Bostancıbaşı Abdullah Ağa'ya temlik edilmiş, o da bu köyün vergi gelirlerini mescitlerine ve çeşmelerine vakf etmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Kadıköy ve Reislü köylerini İstanbul'da olan cami ve imaretine vakf ettiği kayıtlardan ortaya çıkmaktadır[71]. Bunların dışında bir köy yerleşim birimi olmayan Üsküdar yakınlarındaki İbrahim Ağa Zaviyesi'nde nüfusun yanında, iktisadi faaliyetlerin sürdürüldüğü görülmektedir[72]. Zaviyenin 1483 (H. 888)'de kurulduğu, zaviyeye ait bir caminin, on adet evli ve on adet de bekâr odasının bulunduğu belirtilmektedir[73].

1523 yılı tahrir kayıtlarına göre; Çamlıca köyünde 2 ekinlü hâne, hariçten eken 2 çift , 13 nim çift, 1 rub'dan az ve 2 bennak bulunmaktaydı. Çengel köyde 1 hâne çiftten büyük, 26 hâne çift, 1 hâne nim ile çift arası, 1 hâne rub', 7 hâne rub'dan az, 2 hâne ekinlü, 20 hâne bennak, 19 nefer mücerred olarak kaydedilirken, bu tarihte hariçten ekenler bulunmamaktaydı. İstavroz köyünde 4 hâne nim çift, 2 hâne ekinlü, 10 hâne bennak, 4 hâne muaf, 7 nefer mücerred olarak kaydedildi. Bu köyde hariçten gelip ekenler içinde 2 nefer rub', 7 nefer de rub'dan az toprak eşmekteydi. Kadıköy'de 1 hâne çiftten büyük, 2 hâne nim çift ile çift arası, 2 hâne nim çift, 2 hâne nim çift ile rub' arası, 1 hâne ekinlü, 2 hâne bennak ve 1 nefer mücerred idi. Kadıköy'de bu tarihte hariçten gelip ekenlerin içinde de 4 nefer çiftten büyük, 5 nefer nim çift ile çift arası, 1 nefer nim çift, 1 nefer rub' ile nim çift arası, 5 nefer rub', 6 nefer de rub'dan az toprak tasarruf etmekteydi. Kartal köyünde bir önceki tahrire oranla toprak tasarruf edenlerin sayısı artarak 51 çifte yükselmiştir. Reislü köyünde bu tarihte 2 hâne çift, 2 hâne rub', 3 hâne rub'dan

70 Ekrem Tak, "Üsküdar Şer'iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IV (3-5 Kasım 2006) – Bildiriler II*, İstanbul 2007, s. 122.

71 MAD, nr. 22, s. 1, 3, 9, 10.

72 MAD, nr. 22, s. 42.

73 *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I,* İstanbul 2001, s. 215.

az, 15 hâne ekinlü, 1 hâne bennak, 1 hâne muaf ve 5 neferin de mücerred kaydı yanında hariçten ekenlerin içinde 1 nim çift ile çift arası, 4 nefer rub' ile nim çift arası, 1 nefer rub', 1 nefer bennak ve 1 nefer de mücerreddin kaydı bulunmaktaydı. İbrahim Ağa Zaviyesi'nde 6 muaf hâneye karşılık 2 hânenin bennak olarak kaydedildiği tespit edilmektedir[74].

1523 yılında Üsküdar nahiyesine bağlı vakıf köylerinde tarımla uğraşanlar toplam 242 nefer olup, bunların 39 neferi hariçten yani başka köylerden 203 neferi de bu köylerdeki halktan meydana gelmekteydi. Dışardan gelip bu vakıf köylerinde tarımla uğraşanlar, toplamda tarımla uğraşanların %16.11'ini teşkil etmekteydi.

1561 yılında çift vergisi verenler (çift, ekinlü bennak, bennak, zemin ve hassa çifti resmi verenler) 139.772 akçalık toplam vergi içinde 19.612 akça ile %14.031'lik bir oran teşkil etmekteydi. Bu tarihte çiften büyük toprağı olanlar 7 nefer, bir çift kadar toprak tasarruf edenler 25 nefer, nim ile çift arasında 40 nefer, yarım çift 2 nefer, rub' ile nim çift arası 41 nefer, rub' 1 nefer, rub'dan az 2 nefer, ekinlü 107 nefer, bennak 97 nefer, mücerred 89 nefer, hâne 2, muaf lar da 23 nefer olarak kaydedilmiştir. Bunların dışında Üsküdar nahiyesi köylerinde hariçten gelip ziraat yapanlar da bulunmaktaydı. Dışardan gelip ziraat yapanlardan 15 nefer çiftten büyük, 17 nefer çift, 26 nefer nim ile çift arasında, 3 nefer nim çift, 42 nefer rub' ile nim çift arası, 33 nefer rub', 59 neferin işletmesinde rubıdan az toprak bulunmaktaydı.

74 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 382.

Tablo 3: 1561 Yılında Üsküdar Nahiyesine Bağlı Köy İskân Yerlerinde Ziraat Sahalarına İlişkin Veriler

YERLEŞİM YERLERİ	Dâhili												Harici						
	Çiften büyük	Çift (33)	Nim ile Çift Arası (17-33)	Nim Çift (17)	Rub' ile Nim Arası (8–17)	Rub' (8)	Rub'dan az	Ekinlü	Bennak	Mücerred	Hâne	Muaf	Çiften büyük	Çift (33)	Nim ile Çift Arası (17-33)	Nim Çift (17)	Rub' ile Nim Arası (8-17)	Rub' (8)	Rub'dan az
Büyükbaşlu	0	1	1	0	11	0	0	8	6	8	0	3	0	0	0	0	1	1	9
Bulgurlu	0		5	0	2	0	0	25	21	19		3	4	1	2	2	3	4	8
Çamlıca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	2	0	5	8	0
Çengel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0
İstavroz-Kuzguncuk	0	1	2	0	0	0	0	1	10	7	1	3	0	1	1	0	2	5	3
Ilısuluk	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	4	0	2	2	7
Kadıköy	0	0	5	1	0	0	2	0	0	0	0	0	5	2	7	0	8	3	9
Karamanlu	1	2	0	0	0	0	0	6	4	4		2	0	2	0	0	4	3	3
Kartal	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kısıklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	0	18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	6	1	3	0	4	1		10	24	24	1	5	3	1	5	1	5	3	6
Reislü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Samandıra	0	1		0	13	0	0	15	20	14	0	6	0	0	0	0	2	0	2
Sarubayrak n.d. Tütlu	0	0	0	1	2	0	0	12	2	4	0	0	0	1	0	0	1	1	1
Soğanlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Viran	0	1	4		9	0	0	23	8	7		1	1	1	2	0	1	1	3
Yakacık	0	0	0	0	0	0	0	7	2	2	0	0	0	0	1	0	6	2	8
Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İbrahim Ağa Zaviyesi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	**7**	**25**	**40**	**2**	**41**	**1**	**2**	**107**	**97**	**89**	**2**	**23**	**15**	**17**	**26**	**3**	**42**	**33**	**59**

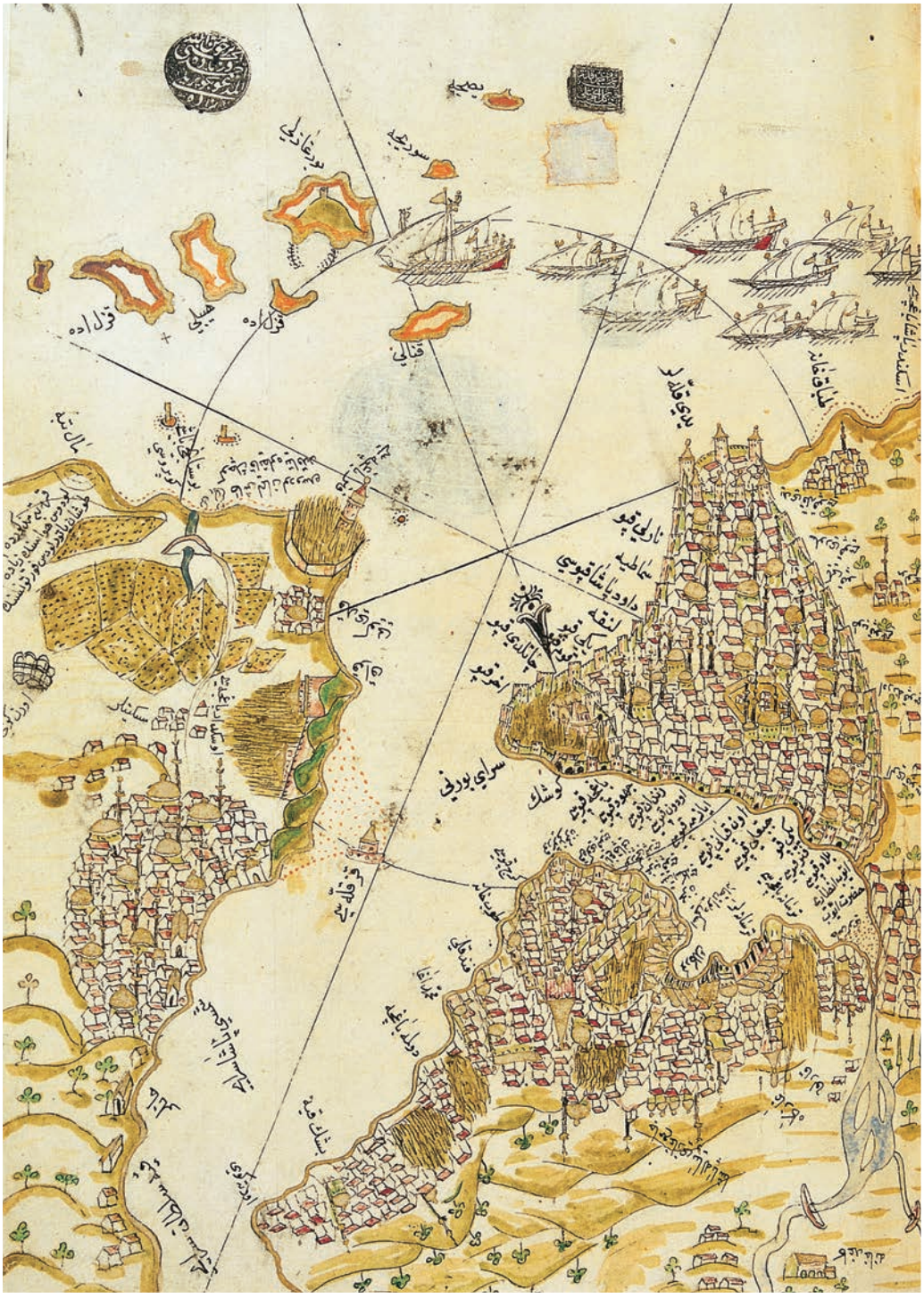

İstanbul,
Piri Reis

1561 yılında Üsküdar nahiyesi köylerinde tarımla uğraşanların sayısı 631 neferden oluşmaktaydı. Bunların 195 neferi hariçten gelip bu köylerde tarım yapmaktaydı. Tarımla uğraşanların 436 neferi ise nahiyenin köylerinde ikamet eden halk olduğu tespit edilmektedir. Dışardan gelip tarım faaliyetinde bulunanlar, tarımla uğraşanların %30.90'ını teşkil etmekteydi.

Fatih zamanında Üsküdar nahiyesi köylerinde beş hassa çiftlikle birlikte toplam 183 çift miktarı topraktan oluşan tarıma açık toprak bulunmaktaydı. 1561'de bu sayı 22 adet çiftten büyük, 42 adet çift, 66 adet nim ile çift arası, 5 adet de yârim çift, 107 adet ekinlü ve 97 adet bennak miktarı toprağın halk tarafından tasarruf edildiği hesaplanmaktadır. Yaklaşık bir asırlık dönemde nüfusun büyümesi ile hâne sahiplerinin elinde bulunan toprak miktarı önemli ölçüde azaldığı ortaya çıkmaktadır. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk dönemlerinde (1523'te) Üsküdar nahiyesine tabi Çamlıca, Çengel, İstavroz, Kadıköy, Kartal ve Reislü köyleri ile İbrahim Ağa Zaviyesi sınırları dâhilinde toplam 2 adet çiftten büyük, 79 adet çift, 3 adet nim çift ile çift arası, 6 adet nim çift miktarı toprak tasarruf edilmekteydi. Kanunî'nin son dönemlerinde (1561 yılında) aynı köylerde tarıma açık toprağın 6 adet çiftten büyük, 8 adet çift miktarı, 19 adet nim çift ile çift arası ve 1 adet de nim çift topraktan teşekkül ettiği görülmektedir (Tablo: 3). Bu durum zaman içinde nüfusun büyümesiyle birlikte çiftlik toprakların aile bireyleri arasında bölüşülerek hâne başına düşen tarıma elverişli toprağın küçüldüğünü göstermektedir.

b. İspence Resmi

Fatih zamanında Üsküdar nahiyesine tabi İstavroz ve Kadıköy iskân birimlerindeki gayr-i Müslim halktan hem çift ve hem de bir baş vergisi olan ve çift resmine karşılık verildiği belirtilen ispence resmi[75] adıyla bir vergi alındığı kaydedilmektedir[76]. Ancak aynı nahiyeye tabi ve vakıf köyleri olan Çengel ve Kartal köyleri ile tımar köyleri olan Kuzguncuk ve Kalamış köylerinde yaşayan gayr-i Müslimlerden bu verginin alınmadığı görülmektedir[77]. Bu durum kâtibin hatasından mı yoksa başka bir sebepten mi kaynaklandığı hususu tespit edilememiştir.

75 Halil İnalcık, "İspence", *DİA*, XXIII, 177.

76 TD, nr. 1160, s. 92-93, 95.

77 TD, nr. 1160, s. 90, 93, 269, 277-278.

Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslimlerden XV. asırda 25 akça ispence vergisi alınıyordu. Bu vergi halkın durumuna göre 15 ile 30 akça ve hatta daha fazla miktarda alındığı kaydedilmektedir[78]. Üsküdar nahiyesinde Fatih zamanında bu verginin 25 akça olarak değil farklı miktarlarda alındığı görülmektedir. Nitekim İstavroz köyünde 17 neferden 355 akça, Kadıköy ve bu köyle birlikte ispence vergisi yazılan Silivrican köylerinde iskân eden 25 neferden toplam 425 akça alındığı kaydedilmektedir[79]. Bu da İstavroz köyünde nefer başına 20,88 akça, Kadıköy'de 17 akçaya tekabül etmekteydi. Fatih döneminde Üsküdar nahiyesine tabi İstavroz köyünden 355 akça, Kadıköy'den de 425 akça ispence vergisi alındığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır. Bu vergi halktan alınan toplam 32.304 akçalık vergi içinde % 2.41'lik bir orana sahipti.

1523 yılı tahrir kayıtlarına göre Üsküdar nahiyesine tabi vakıf köylerinden Kartal'da kişi başına 25 akça ispence vergisi alınmaktaydı. Kadıköy'de de aynı miktarda vergi alındığı görülmekle beraber İstavroz köyünde alınan ispence miktarı kaydedilen gayr-i Müslim nüfusa oranla hayli yüksek çıkmaktadır[80]. Bu tarihte İstavroz köyünden 2325 akça, Kadıköy'den 1600 akça, Kartal köyünden de toplam 1225 akça ispence resmi alınmaktaydı. Bu vergi 1523 tarihinde toplam 7 vakıf köyünden tahsil edilen 79.642 akçalık verginin % 6.46'lık dilimini teşkil etmekteydi.

1561 yılında Çengel köyünde 2500 akça ispence ve 2551 akça cizye vergisi, İstavroz köyünde 2187 akça ispence ve 2000 akça da cizye vergisi alınmaktaydı. Kartal köyünde 1200 akça ispence resmi ve 2112 akça cizye vergisi alınırken Kadıköy'den sadece 3000 akça ispence resmi alındığı görülmektedir[81]. 1561'de Üsküdar nahiyesi köylerinden alınan ispence resmi toplam vergi içinde %6.35'lik bir orana sahipti.

c. Diğer Raiyyet Rüsumu Kalemleri

Halktan alınan diğer raiyyet resimleri ise arûsiyye ve cerâyim vergileridir. Arûsiyye ve cerâyim resimleri zuhurata bağlı olduğu için, bunların önceden ne kadar bir yekûne ulaşacaklarını tespit etmek mümkün değildir. Nitekim bir köyde bir yıl içinde kaç kız ve dulun evleneceğini, kaç kişinin suç işleyeceğini ve suç nevi-

78 "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 605-607.

79 TD, nr. 1160, s. 92-93, 95.

80 MAD, nr. 22, s. 3-5, 10-13.

81 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 389-390.

lerinin ne olacağını önceden tespit imkânı bulunmamaktadır. Adı geçen vergiler bu nedenle tahrirlere tahminî rakamlar olarak kaydedilmiştir. Resm-i arûsiyye, evlenen kız ve dullardan alınan gerdek resmidir. Resm-i cerâyim ise halk arasında meydana gelen her çeşit kavga, yaralama, adam öldürme ve benzeri suçlardan alınan vergidir. Zuhurata bağlı, yani arızi vergiler bâd-ı hevâ olarak da anılmaktadır.

Deştbânîye gelince; bu vergi de zuhurata bağlı bir vergi olup, zamanla düzenli vergilerden biri haline gelmiştir. Bu vergi önceleri herhangi bir şahsın at ve davarının başkasının ekinine girdiğinde ödediği para cezası iken, sonraları tarla, bağ, bahçe gibi ekili ve dikili alanları hayvanların ziyanından ve hırsızlardan korumak için tutulan kır bekçisine verilen düzenli bir vergi haline gelmiştir.

Zemîn öşrü ise, zemîn adıyla kaydedilen toprak parçalarını aynı köyden veya başka köylerden gelip tasarruf eden kişilerden alınan vergidir. Topraklı hâne sahipleri başka yere ticaret amacıyla veya başka sebeplerden dolayı gittiklerinde toprakları boş kalmaktaydı. İşte bu topraklara zemîn adı verilmekteydi. 1523 yılında çift-i hassa-i zemin resmi Reislü köyünden 23 akça, İbrahim Ağa Zaviyesinden 500 akça olarak alınmaktaydı. 1561 yılında zemin resmi Çengel köyünden 910 akça, Kadıköy'den 111 akça, Karamanlu köyünden de 31 akça olarak alındığı görülmektedir (Tablo: 4).

Kışlak resmi ise bir sipahinin toprağına geçici bir süre için, genellikle hayvan sürüleri ile kışlamak üzere, gelen fakat ziraatla uğraşmayan kimselerden alınan vergidir. Kışlak resminin 1530 yılında Viran köyünden 147 akça, 1561 yılında da Nerdubanlu köyünden 65 akça kadar alındığı tahrir kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.

1561'de raiyyet rüsumu kalemleri içinde çift resmi en çok sırasıyla Bulgurlu, Nerdubanlu ve Kadıköy'den alınmaktaydı. Bennak resminin en çok 12.190 akça ile İstavroz köyünden alındığı tespit edilmektedir. Hassa çifti resmi 1530 yılında Viran köyünde 20 akça, İbrahim Ağa Zaviyesinde de toplam 1600 akça olarak alınmaktaydı (Tablo: 4).

Tablo 4: 1561 Yılı Tahrir Kayıtlarına Göre Reayadan Alınan Vergiler

Yerleşim Birimleri	Yıllar	Resm-i Çift	İspence-i Gebran	Resm-i Ekinlü	Resm-i Bennak	Resm-i Mücered	Bâd-ı hevâ	Deştebanî	Resm-i Zemin		Resm-i Kışlak	Çift-i Hassa	Vergi (Hâsıl) Yekünü
									Kıta	Hâsıl			
Büyükbaşlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1997
	1561	234	0	96	54	48	70	15	0	0	0	0	2200
Bulgurlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5035
	1561	629	0	300	189	114	80	25	0	0	0	0	5096
Çamlıca	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2066
	1561	336	0	0	0	0	0	20	0	0	0	0	1681
Çengel	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10980
	1561	56	2500	0	9	0	350	15	2(?)	910	0	0	14396
İstavroz-Kuzguncuk	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9583
	1561	212	2187	0	12190	42	200	35	0	0	0	0	27085
Ilısuluk	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1265
	1561	336	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	0
Kadıköy	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15695
	1561	571	3000	0	36	6	300	45	2	111	0	0	41289
Karamanlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2200
	1561	284	0	72	36	24	70	10	1	31	0	0	2225 [2219]
Kartal	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1561	0	1200	0	0	0	105	20	0	0	0	0	10611
Kısıklı	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1500
	1561	614	0	120	216	144	1000 [58]	20	0	0	65	0	2000
Reislü	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1997
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Salihlü n.d. Küçüksulu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1266
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2782
Samandıra	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1561	243	0	180	189	84	100	15	0	0	0	0	3152
Sarubayrak n.d. Tutlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1296
	1561	162	0	108	18	24	25	8	0	0	0	0	1327
Soğanlu	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1600
	1561	0	0	36	45	41	45	12	0	0	0	0	2513
Viran	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	147	20	2508
	1561	374	0	276	72	42	150	20	0	0	0	0	3240
Yakacık	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1328
	1561	174	0	84	9	12	15	8	0	0	0	0	1500
Yenice	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1670
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1850
İbrahim Ağa Zaviyesi	1530	500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1600	6860
	1561	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19050
TOPLAM	**1530**	**500**	0	0	0	0	0	0	0	0	**147**	**1620**	**6860**
	1561	**4225**	**8887**	**1272**	**13063**	**581**	**1510**	**282**	**3**	**1052**	**65**	**0**	**139772**

2. Topraktan Elde Edilen Mahsuller

Fatih döneminde Üsküdar nahiyesinde Yoros (Beykoz) kazasında olduğu gibi[82] halktan alınan vergi kalemlerinin büyük bir kısmı birlikte yazılmıştır. Bundan dolayı hangi kalemden ne kadar vergi alındığının tespiti güçleşmektedir.

a. Hububat Üretimi ve Alınan Vergiler

Topraktan elde edilen mahsulün vergisi, galle resmi olarak genelde müstakil ve bazen de diğer vergi kalemleri ile birlikte yazılmıştır. Tahıl ürünlerinden alınan galle vergisinin müstakil olarak kaydedileni 21.075 akça olduğu yapılan hesaplamalardan ortaya çıkmaktadır. Bu vergi halktan alınan toplam verginin (32.304 akça) %65.23'üne tekabül etmekteydi. Tablo: 5'te görüldüğü üzere Canlu ve Büyükbaşlu ile Kuzguncuk köylerinde galle resmi diğer vergi kalemleri ile birlikte yazılmıştır. Nefs-i Samandıra kayıtları içinde 520 akçalik galle vergisi kaydı bulunmaktadır. Ancak aynı nefs kayıtları içinde "*Bulgurlu hâsıl iledir*" ibaresi yer almaktadır[83].

82 "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", s. 880.

83 TD, nr. 1160, s. 90-91.

İstanbul, Galata ve Üsküdar 16. yüzyıl

Palazo di Constantino Imperatore
S. Helena
Porta Constantina
Porta del Fiume
Loco doue stano la maggior parte de le galie turchesche
Porta del chinico
Teatro
PERA
Case de pescatori
Porta de S. Antonio
Porta de la farina
Porta co mego
S. Tomas
Porta de le Pescarie
Porta S. chiara
Porta de le bombarde
Seraglio Nouo doue habita el gran Turcho
Tenni
Porta de le isole
Qui stano li turchi a fare la guardia per li passegeri
MAHOMET
BAIAZETO
SELIM
SOLIMANO
SELIM

Bu galle vergisinin nefs-i Samandıra'da çifte sahip hâne kaydı bulunmadığından bu verginin Bulgurlu köyüne ait olduğu düşünülmektedir. Kartal köyüne ait galle vergisi muhtemelen mukataaya verilen vergi kalemleri içinde yer almıştır.

Fatih döneminde topraktan elde edilen mahsulün XVI. asrın ikinci yarısında olduğu gibi hınta, alef, şa'ir, kapluca, burcak ve nohud olduğu düşünülmektedir[84].

1523 yılında Üsküdar nahiyesine bağlı yedi vakıf iskân biriminde hububattan toplam 315 müd ve 14 kile vergi alınmaktaydı. Bu hububatın da nakdi değeri 38.440 akçaya tekabül etmekteydi. Halktan toplanan toplam 79.642 akçalık verginin %48.26'sını hububattan alınan vergi teşkil etmekteydi. Hınta, alef ve şa'ir üretimi İbrahim Ağa Zaviyesi dışında her vakıf köyünde, kapluca Çamlıca ve Çengel köylerinde, burçak Çengel ve Kadıköy'de, mercimek, nohud ve pirinç de Çengel köyünde üretildiği tespit edilmektedir. Çengel köyde üretilen pirinçten 110 müd miktarı vergi alındığı ve bunun 22.000 akça bir değere malik olduğu tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır[85].

XVI. yüzyılın ortalarında Üsküdar nahiyesine tabi köy iskan birimlerindeki topraklarda hububat ürünü olarak buğday, alef (yulaf), şa'ir (arpa), kapluca (kapçıklı buğday), burcak, mercimek, erzen (darı), bakla ve nohud üretiminin yapıldığı arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. 1561'de nahiyeye bağlı 21 iskân biriminden 16'sında buğday üretimi yapıldığı ve yapılan bu üretimden 115 müd (115x20 = 2300 kile) ve 76 (bir kile yaklaşık 25 kg) kile vergi verildiği ve bunun aynî olarak 59.400 kg'a nakdi olarak 14.124 akçaya tekabül ettiği hesaplanmaktadır. Buna göre Üsküdar nahiyesinde 1561 yılında 594.000 kg (594 ton) buğday üretildiği ortaya çıkmaktadır. Vergi alınacak düzeyde bu tarihte 16 köyde yulaf üretimi yapılmaktadır. Yapılan üretimden 108 müd (108x20 = 2160 kile) ve 77 kile vergi (toplam 55.925 kg) alındığı ve bunun da 4789 akça değerinde olduğu hesaplanmaktadır. Bu tarihte yulaf üretim kapasitesinin de 559 tondan biraz fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Arpa üretimi Çamlıca, Çengel, Kartal ve Nerdubanlu köylerinde yapılmakta ve toplam 5 müd (5x20 = 100 kile) ve 32 kile (toplam 3300 kg) vergi alınmakta, bu da 1696 akçalık bir değere karşılık gelmekteydi. Kapluca üretimi Soğanlu, Nerdubanlu, Kadıköy ve Bulgurlu köylerinde yapılmakta, toplam 8 müd (160 kile) ve 15 kileden (toplam 4375 kg) oluşan miktarda vergi alınmakta

84 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 384-385.

85 MAD, nr. 22, s. 2-5, 9-13, 31-32, 38-39, 41; "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 384-385.

Esnaf, Gouffier

ve bu da 247 akçaya tekabül etmekteydi. Burcak üretimi Büyükbaşlu, Bulgurlu ve Kadıköy adlı iskân birimlerinde yapılmakta, elde edilen ürünün 4 müd (4x20 = 80 kile) ve 36 kilesi (2900 kg'ı) vergi olarak verilmekte, aynî verginin 348 akçalık bir değere sahip olduğu kayıtlardan tespit edilmektedir. Bakla ve nohud üretimi bu tarihte Bulgurlu köyünde yapılmakta ve aynî olarak toplam 5 kile (125 kg) vergi alınmakta olup bu da 35 akçalık bir değere karşılık gelmekteydi.

Üsküdar nahiyesi kırsal kesiminde1561'de hububattan elde edilen ürünün yaklaşık 53.000 kile (1.325.000 kg = 1325 ton) olduğu (Tablo: 6), dolayısıyla kişi başına 12 kile tahıl ürününün düştüğü hesaplanmaktadır. 1523 yılında bir kile buğday 5 akça, yulaf 2 akça, arpa 3 akça, mercimeğin de 5 akça tahrir kıymeti bulunmaktaydı. 1561'de bir kile buğdayın tahrir kıymeti 7 ila 8 akça, alefin 2,5 akça, arpanın ve burcağın 3 akça, mercimeğin 10 akça, bakla ve nohudun 7 akça olduğu yapılan hesaplamalardan ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte hububat üretiminden alınan vergi, şehir merkezi hariç toplam nahiye vergisi içinde %15.40'lık bir orana tekabül etmekteydi.

Tablo 5: Üsküdar Nahiyesinde Fatih Zamanında Vergi Alınan Kalemler

KÖY YERLEŞİM BİRİMLERİ	G**alle**	Çayır, koyun, bostan, kovan ve gayri	Ketan ve kulluk	Galle ve iskele resmi	Kovan, kulluk ve değirmen	Buhurdan resmi	Koyun, ketan, değirmen, kovan, kulluk ve yemiş	İspence	İskele resmi	Baluk
Bulgurlu	520	B	u	l	g	u	r	l	u	
Canlu ve Büyükbaşlu	0	0	0	870	215	220	0	0	0	0
Çamlıcaköy	370	0	110	0	0	0	0	0	0	0
Çengarköy (Çengelköy)	6000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ilısuluk	2595	0	0	0	0	0	238	0	0	0
İstavroz	2400	0	0	0	0	0	0	355	600	0
Kadıköy (Herekedun)	5300	0	0	0	0	0	0	425		110
Kartal	0	0	0	0	0	0	0	0	420	0
Kalamıc (Kalamış)	475	0	0	0	0	0	0	0	220	0
Kuzguncuk	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nefs-i Samandıra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu (Merdivenköy) ve Diğer Nerdubanlu (Karamanlu)	1189	540	0	0	0	0	0	0	0	0
Reislü	410	0	0	0	0	0	0	0	0	0

İskelesinden ve meyhânesinden	Mukataa yeksâl	Kesim	Kulluk ve kovan	Galle ve gayri	Ketan, kovan, kulluk ve sazan	Mülkten	Bazar, kovan ve kulluk	Kelle resmi şehirlüründür	Kulluk resmi ve gayri	Kulluk ve değirmen	Bâkî hasıl	Koz, zeytun, kulluk ve soğan	Kulluk, ketan ve kovan	Hâsıl
h	â	s	ı	l		i	l	e	d	i	r	0	0	520
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1305
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	480
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6000
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2833
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3355
120	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5955
0	2160	220	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2800
0	0	0	83	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	778
0	0	0	0	1500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1500
0	0	0	0	0	0	0	525is	0	0	0	0	0	0	525
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1729
0	0	0	0	0	125	1464		0	0	0	0	0	0	1999

Anadolu ve Rumeli Hisarları, Gouffier

Soğanlu	804	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Viran (Evranköy/ Erenköy)	662	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yakacık	250	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yeniceköy	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	**21075**	**540**	**110**	**870**	**215**	**220**	**238**	**780**	**1240**	**110**

0	0	0	0	0	0	0	0	0	70	0	0	0	0	874
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	120	300	0	0	1080 (2)
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	119	0	369
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100	200
120	**2160**	**220**	**83**	**1500**	**125**	**1464**	**525**	**0**	**70**	**120**	**300**	**119**	**100**	**32304**

Tablo 6: 1561 Yılı Kayıtlarına Göre Üsküdar Nahiyesinin Köylerinden Hububattan Alınan Aynî Öşür Miktarı

YERLEŞİM YERLERİ	Hınta			Alef			Şa'ir			Kapluca			Burcak			Bakla ve Nohut	
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet
Büyükbaşlu	6	9	912	5	10	275	0	0	0	0	0	0	0	5	15	0	0
Bulgurlu	15	0	2100	13	0	650	0	0	0	5	0	22	1	4	72	5	35
Çamlıca	5	10	770	5	10	275	2	0	120	0	0	0	0	0	0	0	0
Çengel	7	0	980	2	0	100	1	0	60	0	0	0	0	0	0	0	0
İstavroz-Kuzguncuk	12	10	1750	13	0	750	0	0	1300	0	0	0	0	0	0	0	320
Ilısuluk	4	0	560	4	0	200	0	15	45	0	0	0	0	0	0	0	0
Kadıköy	7	12	1064	8	0	400	0	0	0	2	0	120	1	3	69	0	0
Karamanlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kartal	8	0	1120	3	0	150	1	0	60	0	0	0	1	0	60	0	0
Kısıklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	18	0	0	18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	2	0	280	1	0	50	1	0	60	1	0	60	0	0	0	0	0
Reislü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Samandıra	5	8	756	11	18	595	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sarubayrak n.d. Tutlu	3	7	472	3	17	189	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Soğanlu	8	9	1183	6	16	340	0	8	24	0	15	45	0	19	57	0	0
Viran	10	2	1414	12	4	610	0	9	27	0	0	0	0	0	0	0	0
Yakacık	5	9	763	4	2	205	0	0	0	0	0	0	1	5	75	0	0
	2	10	500	2	5	315	0	19	152	0	0	0	0	15	90	0	0
Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

İbrahim Ağa Zaviyesi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOP-LAM	115	76	14124	108	77	4789	5	32	1696	8	15	247	4	36	348	5	355

b. Sebze – Meyve Üretimi ve Bağcılık

Fatih döneminde Nerdubanlu ve Karamanlu köylerinde yetiştirilen bostanlardan, Yakacık köyünden de soğandan vergi alındığı görülmektedir[86]. Ilısuluk köyünden yemiş resmi, Yakacık köyünden de ceviz (koz) ve zeytin yetiştirildiği alınan resimlerden anlaşılmaktadır (Tablo: 5).

1523 yılında Üsküdar nahiyesine bağlı vakıf köylerinde bağcılık ve bahçecilik yapıldığı halktan alınan bağ, bostan, bahçe öşründen ortaya çıkmaktadır. Bu verginin özellikle Kadıköy, İstavroz, Çengelköy, Kartal ve İbrahim Ağa Zaviyesi'nde önemli bir düzeyde olduğu alınan vergi hâsılından anlaşılmaktadır. Bağlardan elde edilen ürünün içki yapılıp satıldığı monopolya ve fıçı resminden tespit edilmektedir. Fıçı resmi 3700 akça olarak İstavroz köyünden, 100 akça da Kadıköy'den, monopolya vergisi de 500 akça olarak Kadıköy'den alınmaktaydı. Bu tarihte ceviz öşrü Kartal köyünden, bahçe öşrü İstavroz ve İbrahim Ağa Zaviyesinden, piyaz öşrü de Çengel ve Kartal köyünden alındığı görülmektedir[87].

1561 yılı tahrir kayıtlarına göre Üsküdar nahiyesi köylerinde sebze ve meyve üretiminin çok ileri düzeyde olduğu alınan vergi hâsılından anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihteki toplam verginin %36.09'unu (50.457 akça) sebze ve meyvelerden alınan vergi meydana getirmekteydi. Bostan öşrü en çok Kadıköy (11.760 akça), Çengel (3000 akça), Kartal (2412 akça) köyleri ile İbrahim Ağa Zaviyesinden (1100 akça) alınmaktaydı. Bağ ve şira öşrü birlikte yazılmış olup, en çok vergi Kadıköy (15.000 akça), İstavroz (4800 akça), Kartal (2616 akça) ve İbrahim Ağa Zaviyesinden (2160 akça) alındığı tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.

1561 yılında İstavroz-Kuzguncuk köylerinden 400 akça kiraz öşrü alınmaktaydı[88]. Kartal köyünde zeytincilik yapıldığı alınan öşürden anlaşılmaktadır. Nahiye dâhilinde ceviz üretimi fazla olmamakla birlikte Kartal ve Nerdubanlu köylerinde

86 TD, nr. 1160, s. 47, 70.

87 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 386-387.

88 TD, nr. 579, vr. 43b.

elde edilen cevizin bir kısmı vergi olarak verilmekteydi. Meyve ve sebze üretiminde Kadıköy birinci sırayı, sebze üretiminde Çengelköy ikinci sırayı alırken, meyve üretiminde de İstavroz-Kuzguncuk köyleri aynı sırayı paylaşıyordu. Sebze ve meyve üretiminde üçüncü sırayı Kartal, dördüncü sırayı da Ilısuluk alıyordu. Nahiye dâhilinde sebze ve meyvelerden alınan verginin %63.18'i Kadıköy'den alınmaktadır. Bu köyde bostanın yanında kavun da yetiştirildiği alınan öşürden anlaşılmaktadır. Kadıköy'de sebzeciliğin yanında bağcılığında çok ileri düzeyde olduğu sebze ve meyvelerden alınan verginin %47'sini teşkil etmesinden ortaya çıkmaktadır.

Bu bilgiler XVI. yüzyılın ortalarında Kadıköy'de bağcılığın önemli bir iş kolu olduğunu göstermektedir. Nitekim şaraptan alınan monopolya vergisinin tek vergi türü olarak kayıtlı bulunması şarap üretiminin düzeyini bir göstergesi olmalıdır[89]. 1561'de satılan içkiden Kadıköy'de 1000 akça, Çengelköy'de de 127 akça vergi alınması bağcılığın bölgede iktisadi faaliyet içinde önemli bir yerinin olduğuna işaret etmektedir.

Bağcılığın Maltepe ve Kartal'da da önemli bir düzeyde olduğu Üsküdar kadısına yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Üsküdar kadısına yazılan bir hükümde; daha önce şıra yapılmayıp turşu ve pekmez yapılması emredildiği halde Maltepe ve Kartal köyleri halkının üzümlerini şıra yapıp fıçılara doldurdukları bildirildiğinden, durum arzedildiği gibi ise fıçıların içine tuz konup şıraların sirke yapılması emredilmektedir[90]. Üsküdar Yoros ve Adalar kadılarına yazılan 972 (1564/1565) tarihli bir başka hükümde Üsküdar'dan Gebze'ye varınca, yalıda ve dağda olan köylerde ve Yoros'a varınca, yalıda olan köylerde ne miktar hamr varsa, keferede bulunan hamrın "*kifayet ü hacet mikdârın alıkoyup andan mâ-adâsına sirke olacak kadar tuz"* konması buyrulmaktadır[91].

89 "XVI. Yüzyılda Gayrimüslim Bir İstanbul Köyünün On Yılı", s. 37-38.

90 BOA, Mühimme Defterleri (MD), nr. 5, hk. 326; *6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565) Özet-Transkripsiyon ve İndek I*, Ankara 1995, s. 282.

91 *6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565) Özet-Transkripsiyon ve İndek I*, Ankara 1995, s. 282.

Tablo 7: 1561'de Üsküdar Nahiyesi Köylerinden Sebze ve Meyvelerden Alınan Vergi Miktarı

YERLEŞİM YERLERİ	Öşr-i Bostan	Öşr-i Bağ ve Şıra	Öşr-i Ceviz	Öşr-i Sebze	Öşr-i Bahçe	Öşr-i Asma	Öşr-i Kiraz	Öşr-i Zeytin	Öşr-i Kavun	Öşr-i Piyaz	Resm-i Fıçı
Büyükbaşlu	105	45	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bulgurlu	255	58	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Çamlıca	-	75	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Çengel	3000	0	0	0	75	0	0	0	0	0	127
İstavroz-Kuzguncuk	0	4800	0	0	0	0	400	0	0	0	0
Ilısuluk	205	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kadıköy	11760	15000	0	0	0	0	0	0	320	4800	1100
Karamanlu	0	35	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kartal	2412	2616	30	0	0	600	0	70	0	26	0
Kısıklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	68	50	10	0	0	0	0	0	0	0	0
Reislü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Samandıra	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sarubayrak n.d. Tutlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Soğanlu	0	109	0	50	0	0	0	0	0	100	0
Viran	0	15	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yakacık	35	15	0	0	0	0	0	0	0	50	0
Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İbrahim Ağa Zaviyesi	1100	2160	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	18948	24978	40	50	75	600	400	70	320	4976	1227

3. Sanayi Ürünleri ve İşletmeler

Fatih döneminde bir sanayi ürünü olarak keten üretiminin Çamlıca, Ilısuluk, Reislü ve Yeniceköy adlı köy iskân birimlerinde yapıldığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır[92]. Ancak keten ve bazı ürünlerin vergi geliri birlikte yazıldığından ne

92 TD, nr. 1160, s. 71-72, 79, 90, 277.

Mangala oynayan Türk kadınları, Ferriol

kadar keten üretildiği, değerinin ne kadar olduğu ve bundan ne kadar vergi alındığını tespit etmek mümkün olamamaktadır.

Üsküdar nahiyesinde sanayi işletmesi olarak değirmenler göze çarpmaktadır. Birlikte kaydedilen Canlu ve Büyükbaşlu köyleri ile Ilısuluk, Viran köylerinden değirmen vergisi alınmasından bu köylerde değirmen olduğu anlaşılmaktadır. Yeniceköy'de bir değirmen bulunmakla birlikte bunun battal olduğu kaydedilmektedir. Kadıköy'de bir yel değirmeninin olduğu görülmektedir. Kadıköy'deki Yel Değirmeni semtinin adını bu değirmenden aldığı anlaşılmaktadır.

Üsküdar nahiyesine tabi olup birlikte yazılan Canlu ve Büyükbaşlu köyleri kayıtlarında bir sanayi ürünü olarak buhurdan yapıldığı ve bundan yılda 220 akça vergi alındığı görülmektedir[93].

1523 yılında Üsküdar nahiyesine tabi vakıf köylerinden İstavroz, Kadıköy, Kartal ve Reislü köylerinde sanayi ürünü olarak keten üretiminin yapıldığı kaydedilmektedir. Vakıf köylerinde işletme olarak 8 göz değirmenin olduğu, bu değirmenlerin yıllık 1400 akça vergi geliri olduğu görülmektedir. Bu tarihte Çengel köyden bir bâb değirmenden 80 akça, Kadıköy'de dört bâb değirmenden toplam 80 akça, Reislü köyündeki iki bâb değirmenden 40 akça, İbrahim Ağa Zaviyesinde ise bir bâb değirmenden 1200 akça vergi alınmaktaydı[94]. Zaviyenin hâsılı içinde bulunan değirmenin Bulgurlu köyünde bulunduğu kaydedilmektedir[95].

93 TD, nr. 1160, s. 91.

94 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 387.

95 MAD, nr. 22, s. 42.

1561'de Üsküdar nahiyesindeki köylerde, bir sanayi ürünü olan keten üretimi yapılmaktaydı. Bu üretimin daha ziyade Büyükbaşlu, Ilısuluk, Samandıra, Tutlu (Dudullu) ve Viran köylerinde gerçekleştiği görülmektedir. Keten üretiminden alınan vergi 1561'de 585 akça idi.

Bölgede sanayi işletmesi olarak değirmenler ve bezirhâneler göze çarpmaktadır. Üsküdar'ın kırsal kesiminde 1561'de ikisi harap 12 gözü de çalışır durumda olmak üzere 14 bâb değirmen bulunmaktaydı. Bu değirmenlerin birer adedi Büyükbaşlu, Bulgurlu, Çengel, Ilısuluk, Nerdubanlu, Viran ve Dudullu (Çepni) köylerinde, ikişer adedi de İstavroz ve Kadıköy köyleri ile İbrahim Ağa Zaviyesinde bulundukları tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. İbrahim Ağa Zaviyesindeki iki değirmenden biri ile Viran köyündeki değirmen harap durumdaydı. Zaviyedeki bir bâb değirmenden yılda 600 akça vergi alınırken[96], diğer yerleşim birimlerinin sınırları içinde bulunan değirmenlerin her bir gözünden 30 akça vergi alınmaktaydı[97]. Ancak Ilısuluk köyündeki bir göz değirmenden 60 akça vergi alınırken[98] Çenger köyündeki değirmenden vergi alınmadığı görülmektedir[99]. Diğer bir sanayi işletmesi bezirhânelerdir. Bunlar da Çengelköy ve İstavroz-Kuzguncuk köylerinde bulunmaktaydı. Bezirhânelerden yılda 190 akça vergi alınmaktaydı.

Tablo 8: 1561 Yılında Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Yetiştirilen Sanayi Ürünleri ve Sanayi Tesisleri

YERLEŞİM YERLERİ	Öşr-i Kettan	Asiyâb		Bezirhâne	
		Bâb	Akça	Bâb	Akça
Büyükbaşlu	160	1	30	0	0
Bulgurlu	0	1	30	0	0
Çamlıca	0	0	0	0	0
Çengel	0	1	0	0	30
İstavroz-Kuzguncuk	0	2	60	0	160
Ilısuluk	90	1	60	0	0
Kadıköy	0	2	60	0	0
Karamanlu	0	0	0	0	0

96 TD, nr. 579, vr. 52a.

97 TD, nr. 436, s. 337, 357, 360, 363, 366.

98 TD, nr. 436, s. 360.

99 TD, nr. 579, vr. 24a.

Kartal	0	0	0	0	0
Kısıklı	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	0	1	30	0	0
Reislü	0	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0	0
Samandıra	200	0	0	0	0
Sarubayrak n.d. Tutlu	150	1	30	0	0
Soğanlu	0	0	0	0	0
Viran	85	1	harap	0	0
Yakacık	0	0	0	0	0
Yenice	0	0	0	0	0
İbrahim Ağa Zaviyesi	0	2	Biri harap 600	0	0
TOPLAM	585	14	900	0	190

4. Hayvancılık

Fatih zamanında Üsküdar nahiyesine tabi Nerdubanlu, Diğer Nerdubanlu (Karamanlu) ve Ilısuluk köylerinde koyun resmi alınmaktaydı. Ayrıca Nerdubanlu ve Karamanlu köylerinden çayır resmi alınması bu köylerde hayvancılığın ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Ancak bu resimler diğer vergi kalemleri ile birlikte yazıldığından toplam vergi içindeki oranlarını tespit etmek mümkün olamamaktadır.

Nahiye dâhilinde koyun beslemenin yanında arıcılık da yapıldığı alınan kovan resminden ortaya çıkmaktadır. Nahiyeye tabi 19 köy iskân biriminden dokuzundan kovan vergisi alındığı görülmektedir. Arıcılık yapılan köyler şunlardır: Canlu, Büyükbaşlu, Nerdubanlu, Karamanlu, Ilısuluk, Kalamıc, Reislü, nefs-i Samandıra ve Yeniceköy.

Üsküdar nahiyesinde hayvanlarla ilgili vergi kalemleri yukarıda sıraladığımız verilerle sınırlı değildir. Nitekim 1160 numaralı tahrir defterinde Kadıköy'den balık resmi olarak yılda 110 akça vergi alınmaktaydı. Reislü köyünden sazan vergisi alındığı görülmektedir. Bu bilgiler nahiye dâhilinde vergi alınacak düzeyde balıkçılık yapıldığını göstermektedir (Tablo: 5).

1523'de Üsküdar nahiyesine tabi vakıf köylerinde hayvancılığın önemli bir seviyede olduğu alınan koyun, çayır, otlak ve kışlak vergilerden anlaşılmaktadır.

Nitekim bu tarihte Kadıköy'de 250 akça, Kartal köyünden de 60 akça yıllık ganem resmi alınmaktaydı. Çayır resmi İbrahim Ağa Zaviyesi'nden 3000 akça, Çamlıca köyünden 5 akça, Çengel köyden ise 30 akça alındığı tahrir kayıtlarında yer almaktadır. Otlak resmi Çamlıca köyünden 50 akça, kışlak resmi de Çengel köyden 300 akça alındığı tespit edilmektedir. Balıkçılığın Çengelköy'de önemli bir düzeyde olduğu alınan 2900 akça "*balıglagu*" ve 270 akça balık öşründen ortaya çıkmaktadır. Arıcılığın da İstavroz ve Kartal'da geliştiği görülmektedir[100]

Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarında (1561'de) Üsküdar nahiyesi köylerinde hayvancılık, arıcılık ve balıkçılığın yapıldığı tahrir kayıtlarına yansıyan verilerden ortaya çıkmaktadır. Nitekim ganem, kışlak ve otlak resimlerinin alınması hayvancılığın bölgede varlığının bir işaretidir. Yine 1561'de 11.119 akça çayır resmi alınması hayvancılığın bölgedeki boyutunu göstermektedir. Bu verginin 10.000 akçası İbrahim Ağa Zaviyesi'nden alınmaktaydı[101]. Hayvancılığın daha çok Büyükbaşlu, Bulgurlu, Çamlıca, Çengel, Kadıköy, Nerdubanlu, Salihlü, Dudullu, Soğanlu, Yakacık ve Yenice köylerinde yapıldığı alınan resm-i ganem vergisinden anlaşılmaktadır. Otlak resmi, Çamlıca ve Çengel köylerinden alınmaktaydı. Nerdubanlu köyünde hâssa çayırları bulunmakta ve bunlar için yılda 100 akça vergi verilmekteydi. Kışlak resmi de Çengel, Nerdubanlu ve Yakacık köylerinden toplam 125 akça olarak alındığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.

1561'de Üsküdar nahiyesi köylerinden Büyükbaşlu, Bulgurlu, Çengel, Nerdubanlu, Samandıra, Dudullu, Viran ve Yakacık köylerinde arıcılık yapılmakta ve yılda toplam 236 akça kovan öşrü alınmaktaydı.

Balıkçılığın Çengelköy'de ileri bir düzeyde olduğu yılda alınan 1200 akçalık "*balıglagu*" öşründen ortaya çıkmaktadır. 1561'de ayrıca İstavroz-Kuzguncuk'tan 60 akça deniz mahsullerinden vergi alındığı görülmektedir (Tablo: 9).

100 "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", s. 386-387.

101 TD, nr. 579, vr. 52a.

Tablo 9: 1561'de Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Hayvancılık, Arıcılık ve Balıkçılık Yapanlardan Alınan Vergi Miktarı (Akça)

YERLEŞİM YERLERİ	Resm-i Garem	Çayır	Resm-i Otlak	Çayır-ı Hassa	Resm-i Kışlak	Öşr-i Kovan	Mahsul-i Mahi	Öşr-i Baliglagu
Büyükbaşlu	15	0	0	0	0	126	0	0
Bulgurlu	55	130	0	0	0	16	0	0
Çamlıca	0	25	50	0	0	0	0	0
Çengel	50	100	25	0	30	15	0	1200
İstavroz-Kuzguncuk	0	0	0	0	0	0	60	0
Ilısuluk	0	104	0	0	0	0	0	0
Kadıköy	241	140	0	0	0	0	0	0
Karamanlu	0	0	0	0	0	0	0	0
Kartal	0	0	0	0	0	0	0	0
Kısıklı	0	0	0	0	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	0	0	0	0	0	0	0	0
Nerdubanlu	40	0	0	100	65	30	0	0
Reislü	0	0	0	0	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0	0	0	0	0
Samandıra	0	485	0	0	0	18	0	0
Sarubayrak n.d. Tutlu	60	90	0	0	0	18	0	0
Soğanlu	100	0	0	0	0	0	0	0
Viran	0	15	0	0	0	13	0	0
Yakacık	0	30	0	0	30	0	0	0
Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0
İbrahim Ağa Zaviyesi	0	10.000	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	561	11.119	75	100	125	236	60	1200

5. İskeleler, Ticaret ve Şehir Merkezinden Alınan Vergiler

Fatih zamanında Yine nahiye sınırları içinde birlikte kaydedilen Canlu ve Büyükbaşlu köyleri ile İstavroz (Beylerbeyi), Kadıköy, Kartal ve Kalamıc'da birer iskele bulunmaktaydı. İstavroz iskelesindeki faaliyetlerden yılda 600 akça, Kartal iskelesinden 420 akça ve Kalamıc iskelesinden 220 akça vergi geliri elde edilmekteydi. Kadıköy iskelesinden ve meyhânesinden yılda 120 akça alındığı kaydedilmektedir[102].

102 TD, nr. 1160, s. 90, 91, 92-93, 95, 269.

Nefs-i Samandıra'da "*bazar*" bulunmakta ve bu pazardaki ticari faaliyetlerden vergi alınmaktaydı. Bu vergi kovan ve kulluk resmi ile birlikte yıllık 525 akça olarak kaydedilmiştir. Muhtemelen bu verginin önemli bir bölümü "bazar" resmine aitti. Ayrıca nefs-i Samandıra kayıtları içinde "*kelle resmi*"ne yer verilmiş, ancak bu resmin ne kadar olduğu belirtilmemiş ve "şehirlünün" olduğu kaydedilmiştir[103].

Helvacı, Ferriol

Orhan Bey'in Gebze'deki camiye vakfettiği Kartal köyünün vergi gelirlerinin önemli bir bölümü 2160 akçaye mukata'aya (Genç 2006: 129-132), 220 akçalığı kesime verilmiştir (BOA, TD 1160: 269-270). Reislü köyündeki toplam 1999 akçalık vergi gelirinin 1464 akçası "*mülkden*" alınmaktaydı[104].

1515 yılı Nisan ayına ait bir sicil kaydında Üsküdar şehir merkezinin "*mahsûlâtı*" ile "*bâd-ı hevâsı*" üç yıllığına 56.000 akçaya, 27 Nisan 1517 tarihinde de "nefs-i Üsküdar" zeameti 63.000 akçaya mukataaya verildi. 24 Haziran 1518'de "*nefs-i Üsküdar'ın mahsûlâtı ile ze'âmeti mukāta'ası*" üç yıllığına 60.000 akçaya Mehmed b. Süleyman ile İskender b. Abdullah'a verildi. "Nefs-i Üsküdar" monopolyası 22 Aralık 1514'te bir yıllığına 200 akçaya, 6 Mayıs 1518'te 300 akçaya satıldığı görülmektedir[105]. 27 Mart 1519 tarihli kayıtta "*nefs-i Üsküdar'ın mahsûlâtıyla ze'âmetini*"n daha önceleri 60.000 akçaya Mehmed b. Süleyman'a mukataaya verildiği belirtilmektedir[106].

103 TD, nr. 1160, s. 91.

104 TD, nr. 1160, s. 71-72.

105 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 109, 172-173,184-185, 256, 315.

106 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* s. 83.

1513-1521 tarihleri arasındaki sicil kayıtlarını ihtiva eden Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde Üsküdar'da, Üsküdar İskelesi, kırsal kesimde de Viranköy İskelesi kayıtlarına yer verilmektedir[107]. Üsküdar şehrinde ve Samandıra köyünde Pazar bulunduğu, bu pazarların ihzariye ve ihtisabı iltizama verilmekteydi. Nitekim 8 Nisan 1516'da Üsküdar ihzariyesi bir yıllığına 1100 akçaya iltizama verilmişti. 5 Mayıs 1519'da Samandıra pazarının ihzar ve ihtisabı 310 akçaya mukataaya verildiği kaydedilmektedir. 18 Mayıs 1516'da Üsküdar şehrinde bulunan pazarcıların talebi üzerine Kara İlyas b. İdris pazarcıbaşı olarak tayin edildi. 4 Haziran 1519 tarihli bir kayıtta nefs-i Samandıra pazarında kasap olmadığı ve kasaba büyük ihtiyaç duyulduğu, bu ihtiyacı karşılamak üzere nefs-i Üsküdar'ın Bulgurlu mahallesinde ikamet etmekte olan Ali b. Koçi'nin Samandıra pazarına koyun ve sığır kasabı nasp olunduğu belirtilmektedir[108].

24 Haziran 1518 tarihli bir sicilde Gebze (Üsküdar) kadısının mektubuyla Rüstem adlı kişinin uhdesine mukataaya verilen Üsküdar'daki bazı vergiler şöyle sıralanmaktadır: "*Mukāta'a-yı kıst-ı mahsûlât-ı Üsküdar ma'a ihtisâb ve bâc-ı bazar ve resm-i kapan ve resm-i iskele ve âsiyâb-ı (…) ve resm-i arûs ve mukāta'a-yı bağ ve cürm ü cinâyet ve yava ve kaçkun ve beytülmâl ve mâl-ı gāib ve resm-i tapu ve resm-i fıçı ve mukāta'a-yı hadâyik ve hâsıllık…*"[109].

Üsküdar şehrinde Demirci Ali b. Hamza 10 Nisan 1515 tarihinde imam Mehmed b. Hüseyin'in iskele başındaki daire ve ahırlarını 5500 akçaya satın aldı. 1516 yılı Şubat ayında Ayasofya Vakfı'nın Üsküdar şehrinde yeni hamamı 3500 akçaya kiraya verildi. Bulgurlu mahallesinde bulunan bir kadın evini 2800 akçaya sattı. 22 Ekim 1516 tarihli bir kayıtta Mustafa b. Abdullah, Geredelü mahallesinde bulunan evini, bağı ve bahçesiyle birlikte hatip İbrahim b. Yusuf'a 8500 akçaya sattığı görülmektedir. Bakkal Yusuf b. Abdullah Üsküdar'da bulunan evini ve bağlarını 4050 akçaya sattığı kaydedilmektedir. 14 Eylül 1519'da Abdullah kızı Gülüstü adlı kadın Selmanağa mahallesinde bulunan bağını İsa oğlu Mehmed'e 4500 akçaya sattığı belirtilmektedir. Yine aynı mahallede Abdullah b. Yusuf, hanımı Dudu'ya evini 1500 akçaya sattı. Mehmet Paşa İmareti mahallesindeki hamam civarında bulunan evini Mustafa kızı Şâhî, Süleyman oğlu Seferşah'a 4000

107 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 171, 180, 204.

108 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s 145, 331, 345; İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521), s. 115, 184, 229, 347, 421.

109 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* s. 294-295.

akçaya satışını yaptı. O'da aynı evi Gebze kadısına aynı fiyatta sattı. 1521 yılında İmaret mahallesinde bir ev Ishak kızı Asiye'ye 2200 akçaya satıldı[110].

1519 yılında Seydi b. Ali'ye ait 11 adet vakıf dükkânı yılda 1299 akçaya kiraya verildi. Yine aynı yılda Selman Ağa Vafı'na ait 11 dükkân bulunmaktaydı. 10 Ekim 1518 tarihli bir sicil kaydında Üsküdar şehrindeki Selman Ağa Vakfı'na ait bostan ve kervansarayın 150 akçaya, 26 Ocak 1520 tarihli başka bir sicilde de aynı vakfa ait iki kervansarayın 150 akçaya kiraya verildiği belirtilmektedir. 15 Ocak 1521 tarihli kayıtta da bu vakfa ait bir kervansarayın iki yıllığına 1022 akçaya kiraya verildiği kaydedilmektedir[111].

Üsküdar şehrinde Mehmed Paşa Vakfı'na ait bir hamamın 24 Ekim 1514 tarihli bir kayıttan bir yıllığına 3200 akçaya kiralandığı anlaşılmaktadır. Yine aynı vakfa ait ve Üsküdar şehrinde bulunan vakıf dükkânlarıyla bir bozahânenin 26 Ağustos 1514'te bir yıllığına 2300 akçaya icara verildiği kaydedilmektedir. 11 Aralık 1515 tarihli bir kayıtta Üsküdar şehrinde Mehmed Paşa Vakfına ait bozahânenin bir yıllığına 840 akçaya kiralandığı belirtilmektedir. 1 Kasım 1516 tarihli bir sicil kaydında Mehmed Paşa Vakfına ait bozahâne ve vakıf dükkânların ayda 45 akçaya kiraya verildiği görülmektedir. Bu vakfa ait ve bu vakfın imaretinin yakınında bulunan bostan yeri üç yıllığına 7000 akçaya icara verildi. 29 Ocak 1520 tarihli bir sicilde Pîrî Paşa'ya ait Tekfur Çayırı adlı mezra iki yıllığına 4000 akçaya kiraya verildiği kaydedilmektedir[112].

27 Ekim 1520 tarihli bir tereke kaydında Üsküdar şehrinin İmaret mahallesinde vefat eden şahsın terekesi incelendiğinde, bu şahsın ticaretle iştigal ettiği ve hali vakti yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunun iki dükkânıyla bir kervansarayı 8000 akça, bir ambarı 1000 akça, iki su sığırı 800 akça, üç kara sığırı 600 akça, 400 akça değerinde bir mağaza, 800 akça değerinde beş müd buğday, 400 akça değerinde iki bağ, Nerdubanlu köyünde 3000 akça değerinde harman evleri ve saman, 400 akça değerinde dört müd alef, 450 akça değerinde gök buğday, 400 akça değerinde gök alef, 5000 akça değerinde 150 adet koyun, 1000 akça değerinde otluk olmak üzere toplam 29.562 akça değerinde terekesi bulunmaktaydı[113].

110 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 180, 216, 228, 250, 358, 369, 382, 395-396; *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* s. 472.

111 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521)*, s. 79, 111, 123, 242, 362.

112 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 165, 175, 212, 251, 424-425.

113 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* s. 418-419.

Kahveci, Ferriol

1513-1521 yılları arasında bazı vakıflara veya şahıslara ait peremelerin (kayıkların) kiraya verildiği görülmektedir. Kayıkların yıllık 3500, 5000, iki yıllığına 7000 akçaya kiralandığı sicil kayıtlarından ortaya çıkmaktadır[114].

1513-1521 yılları arasında Üsküdar'ın kırsal kesiminde iskeleler ve pazarlar dışında önemli ticari faaliyetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1514 yılında Kadıköy ve Kalamış birlikte 69.000 akçaya, 1515 yılında da 70.500 akçaya mukataaya verildiği kaydedilmektedir. 1514'de Kadıköy monopolyası 4950 akçaya, 1518 yılında 5400 akçaya kiraya verildi. İki gayr-i Müslim kardeşe ait iki kıta bostanlık yeri yılda 2000 akçaya icara verildi. İbrahim Ağa Vakfı'na ait otlak çayırı 1400 akçaya, aynı vakfa ait bir bahçe iki yıllığına 900 akçaya kiralandı. 1518'de İstavros köyünde bir gayr-i Müslim evini bağ ve bahçesiyle 800 akçaya sattı. 1519 yılında Kara Yorgi b. Yani adlı bir gayr-i Müslim Kadıköy'de bulunan evini bağ ve bahçesiyle Baba b. Süleyman'a 3500 akçaya sattığı kaydedilmektedir. Aynı yılda Başıbüyük köyünde bulunan bir koyun ağılı, tımar sahipleri tarafından resm-i tapu ile 300 akçaya Yusuf Fakih b. Turud'a verildi[115].

1523'de Kartal köyünden 12 akça, Kadıköy'den 50 akça iskele resmi alındığı, yine İstavroz köyünün iskele resmi, fıçı ve monopolya resmi ile birlikte 3700

114 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 181, 238;
115 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 160, 186, 203, 230, 332, 336, 340, 345.

akça yazıldığı, dolayısıyla bu köylerde ticari bir faaliyetinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Çengelköy'de dükkânların 195 akçaya mukataaya verildiği, bu köyde bulunan sanayi işletmelerinden dinkten 270 akça ve bozahâneden de yılda 156 akça, İstavroz köyünde kiraya verilen kiliseden 88 akça icar alındığı, dolayısıyla bu durum adı geçen köylerin sınırları dâhilinde önemli bir ticari faaliyetin olduğunun göstergesi olarak değerlendirilmektedir[116].

1524-1556 yıllarında sicillere yansıyan bilgilere göre Üsküdar şehri ve kırsal kesimi ticari faaliyetlerini artırarak sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim vakıf dükkânları ve kervansarayların kiralanması işlemi bütün hızıyla devam etmektedir. 5 Ağustos 1525 tarihli bir kayıtta İbrahim Ağa, Üsküdar şehrinde iskele yanında bina eylediği kervansaray civarındaki lokanta yılda 1440 akçaya kiraya verildi. İbrahim Ağa Zaviyesi'ne ait bir mezra üç yıl için 700 akçaya kiralandı[117]. 1534 yılında Selman Ağa Vakfı'na ait iki kervansaray ve iki dükkân yıllık 1000 akçaya mukataaya verildi. 1535 yılında Selman Ağa Vakfı'nın çarşıda bulunan iki kervansarayı ve bir dükkânı bir yıllığına 700 akçaya kiraya verildiği kaydedilmektedir. Üsküdar'da Hamza Fakih Vakfı'na ait bir nalbant dükkânı bulunmaktaydı. Sarıca oğlu Karaca Üsküdar'da bulunan ev, bahçe, iki bağ ve bir kasap dükkânını Mustafa oğlu Süleyman'a 7000 akçaya sattı. Hacı Ali adındaki şahsı, Üsküdar kasabasındaki pazarcılar mahkemeye başvurarak adı geçen şahsı ser-pazar tayin ettiler. Üsküdar'da 10 nefer kayıkçının çalıştığı ve bunların sicile kaydedildiği görülmektedir. 1535 yılında Padişah'ın imamı Bektaş Halifenin oğlu İbrahim Çelebi, Üsküdar şehrinde Mehmed Paşa İmareti yakınında bulunan kendisine ait bahçeyi üç yıllığına 1650 akçaya mukataaya verdi[118].

1546 yılında Kadıköy'e tabi Kalamış adlı mevzide bulunan merhum İskender Paşa'ya ait vakıf bostanları üç yıllığına 5400 akçaya kiraya verildi.1547 yılında Yavuz Sultan Selim İmareti Evkafı'na ait Kadıköy'üm monapolyası bir yıllığına 9000 akçaya mukataaya verdi. Samandıra sipahileri pazar vergisi ile ihtisab resmini bir yıllığına 100 akçaya kiraya verildi[119]. 1551 yılında da aynı pazarın ilgili vergileri bir yıllığına 100 akçaya mukataaya verildi. Aynı yılda Mehmed Paşa

116 MAD, nr. 22, s. 5, 11, 13, 31.

117 *İKS - ÜM 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 - 1530),* haz. Yasemin Dağdaş – Zeynep Berktaş, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 102, 204.

118 *İKS - ÜM 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534 - 1536),* haz. Kenan Yıldız – Recep Ahıshalı, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 151, 195, 231, 296, 336-337, 432.

119 *İKS - ÜM 14 Numaralı Sicil (H. 953 - 955 / M. 1546 - 1549),* haz. Nuray Güler – Mehmet Akman, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 156, 167, 245.

Vakfı'na ait 19 dükkân bir yıllığına kiralandı. Yine Kadıköy ve İstavros köylerinde dükkânların bulunduğu kayıtları bulunmaktadır[120].

1561'de nahiyeye tabi köy iskân birimlerindeki ticari faaliyetin en önemli göstergesi iskeleler, bazarlar ve kervansaraylardır. 1561 yılında şehir merkezi hariç vergi gelirinin yaklaşık %8'i iskele, bazar ve kervansaraylarda yapılan ticaretten alınan vergilerden oluşuyordu. İskeleler: Çengelköy, İstavroz-Kuzguncuk, Kadıköy, Kartal ve Viran köylerinde, bazarlar ise Üsküdar şehri, Samandıra ve Bulgurlu'da, kervansaraylar da Üsküdar şehri, Büyükbaşlu ve Samandıra köylerinde bulunuyordu. Bölgede ticari faaliyetin diğer bir göstergesi de İstavroz-Kuzguncuk köylerinde ve İbrahim Ağa Zaviyesi'nde verilen borç paraya karşılık alınan "*mal-ı merbuç"*dur[121].

Tablo 10: 1561 Yılında Üsküdar Nahiyesi Köylerinde İskeleler ve Ticari Vergiler

YERLEŞİM YERLERİ	Bac-i Bazar	Mal-ı Merbuc	Nefs-i Bazar-ı Yenicemea İskele	Resm-i İskele
Büyükbaşlu	0	0	0	0
Bulgurlu	0	0	256	0
Çamlıca	0	0	0	0
Çengel	0	0	0	145
İstavroz-Kuzguncuk	0	5130	0	10000
Ilısuluk	0	0	0	0
Kadıköy	0	0	0	260
Karamanlu	0	0	0	0
Kartal	0	0	0	30
Kısıklı	0	0	0	0
Maltepe n.d. Ören	0	0	0	0
Nerdubanlu	0	0	0	0
Reislü	0	0	0	0
Salihlü n.d. Küçüksulu	0	0	0	0
Samandıra	60	0	0	0
Sarubayrak n.d. Tutlu	0	0	0	0

120 *İKS - ÜM 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963 / M. 1549 – 1556),* haz. Orhan Gültekin – Mehmet Akman, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 94,100, 164, 268, 278.

121 TD, nr. 579, vr. 43b, 52a

Soğanlu	0	0	0	0
Viran	0	0	0	127
Yakacık	0	0	0	0
Yenice	0	0	0	0
İbrahim Ağa Zaviyesi	0	5750	0	0
TOPLAM	60	10880	256	10562

12 Aralık 1563 tarihli bir sicil kaydında yer alan bilgilere göre, İskele eminine bir hüküm gönderilerek; Üsküdar'dan İstanbul şehrine, İstanbul şehrinden Üsküdar'a pereme veya kayık ile yolculuk yapanları peremeciler ve kayıkçılar "*tâciz edip ziyâde akça taleb ettikleri i'lâm olunmağın min ba'd emr-i celîlü'l-kadrim şöyle sâdır oldu ki eğer beriden öteye ve eğer öteden beriye geçmek isteyen peremeye ve kayığa giren kimesnelerden pereme ve kayık dolu olur ise iki âdeme bir akça alınıp dolu olmayıp bir iki âdem olur ise rızâları ile ne verirlerse onu aldırıp kimesneye te'addî ve tecâvüz olunmamasın emr*" edildi[122] (İKS – *ÜM 26:* 450-451).

Kanunî Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde Üsküdar şehrinin hem fiziki ve hem de ticarî yönden hayli geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fatih döneminde Üsküdar şehrinde üç mahalle ve kırsal kesimde 18 köy yerleşim yeri bulunurken bu sayı Kanunî döneminin ilk yıllarında 9 mahalle ve 20 köy iskân birimine, Kanunî'nin son dönemlerinde 19 mahalle ve 20 köy iskân birimine yükseldiği görülmektedir. Fatih döneminde imaret olarak Mehmed Paşa imareti bulunurken, Kanunî'nin saltanatının ilk yıllarında Mehmed Paşa ve Davud Paşa (1509-1510) imaretleri, Kanunî'nin son dönemlerinde de bu iki imarete Gülfem Hatun (M. 1539 -1540) ve Sultan Mihrimah (M. 1547) imaretleri eklendi.

Mehmed Paşa Camii imareti vakfına bağlı arasta, Üsküdar Limanı'nın hemen üst yanında inşa edilmiş olup, şehrin ticaret merkezini oluşturuyordu[123]. Bu pazar, Yeni Valide Camii'nin kuzey batısında bugünkü Hakimiyet-i Milliye caddesi ile Balaban caddesi arasında yer almakta ve 50 dükkândan teşekkül etmekteydi[124]. Üsküdar'da Mehmed Paşa Vakfına ait 27 dükkân, birer bozahâne ve fırının olduğu belirtilmektedir[125]. Arasta Çarşısı (Sûkku), Rum Mehmed Paşa Çarşısı,

122 *İKS - ÜM 26 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1562 - 1563),* haz. Rıfat Günalan – Mehmet Akman, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 450-451.

123 İrfan Özgül, Murat Çetin, " Üsküdar'ın Bir Osmanlı Kenti Olarak Şekillenmesinde Rum Mehmed Paşa Camiisi'nin Etkisi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX (11-13 Kasım 2016) - Bildiriler III*, İstanbul 2017, s. 389.

124 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi II*, İstanbul 2021, s. 331.

125 "Üsküdar Şer›iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar", s. 122.

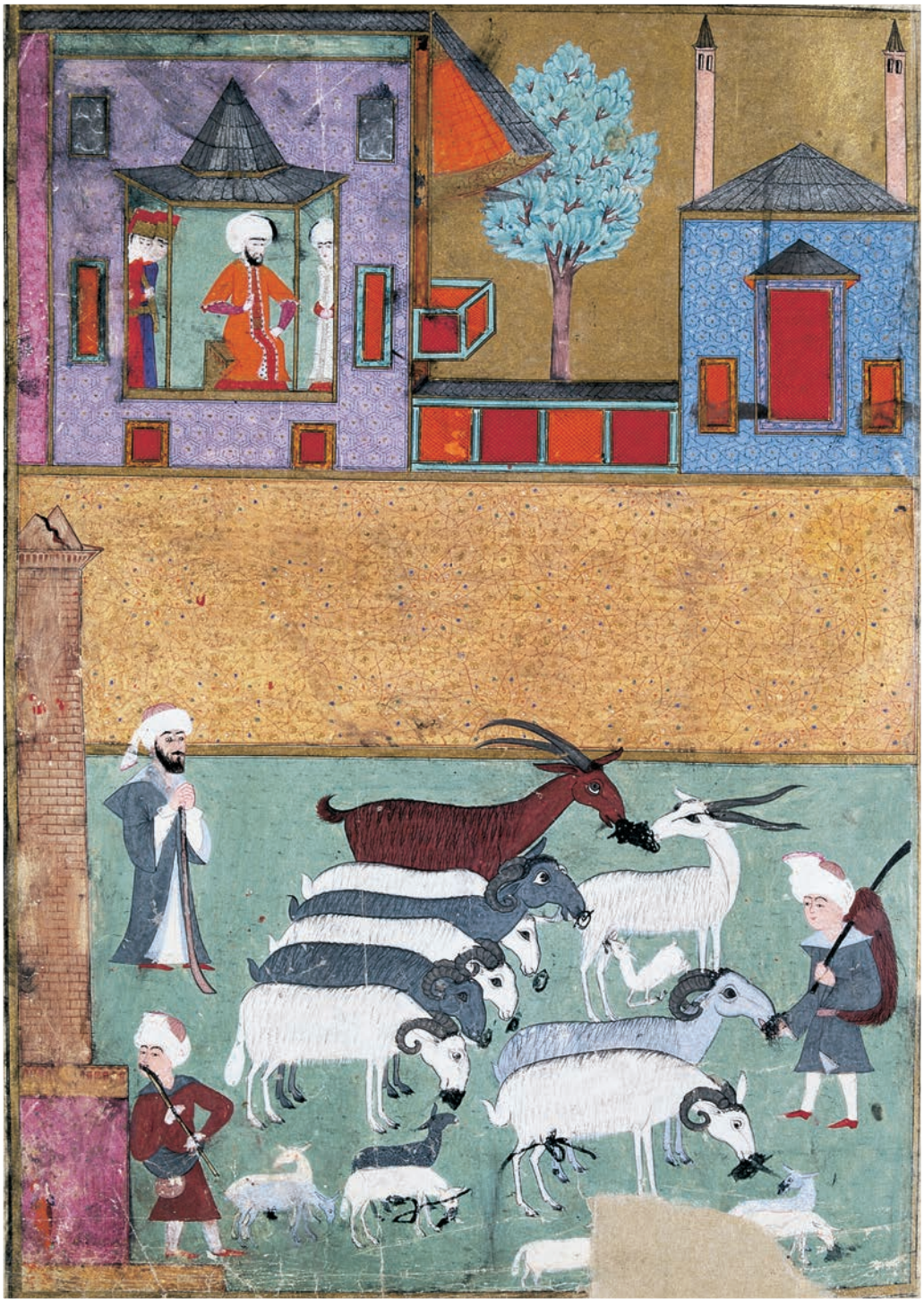

Çobanlar ve hayvanları, İntizami

Bit (Bat) Pazarı ve Balaban Çarşısı olarak da anılmaktadır. Hoca Hayrettin Vakfına ait dükkânlar da bu çarşıda bulunmaktaydı[126]. 1549 yılına ait bir kayıtta Mehmed Paşa İmareti Evkafına ait 19 adet dükkân bir seneliğine 900 akçaya kiraya verilmişti[127]. 23 Temmuz 1553 tarihli bir hükümden Mehmed Paşa Camii Vakfı'na ait Davud Paşa Mahallesi'nde bir hamamın olduğu ve bu hamamın üç yıllığına 45.000 akçaya mukataaya verildiği anlaşılmaktadır[128].

Birçok kayıtta ve eserde Üsküdar Çarşısı ile Bat (Arasta) Pazarı'nın birbirinden ayrı çarşılar olduğu intibaı verilmektedir. Bundan hareketle bu bölgedeki çarşıların iki adet olduğu ve bunların da Üsküdar Çarşısı ile Bit Pazarı (Arasta) Çarşısı olmaları kuvvetle muhtemeldir (Saraç 2014: 253-254; Özgül 2015: 41, 59, 104, 182). Üsküdar Çarşısı (Bedesteni), İskele Meydanı'nın kuzeyinde, Yeni Valide Camii İmareti'nin bitişiğinde yer almakta olup, Fatih tarafından yaptırılan Üsküdar Bedesteni olduğu anlaşılmaktadır[129].

Bu dönemde Üsküdar şehrindeki diğer çarşıların Gülfem Hatun ve Süleyman (Selman) Ağa[130] çarşıları olduğu tespit edilmektedir. Gülfem Hatun Çarşısı, Gülfem Hatun Külliyesi'nin aşağı tarafında, Gülfem İmareti ile Valide Sultan Hamamı arasında yer almaktaydı. Gülfem Çarşısı'nın 1560 yılında kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu çarşıda Gülfem Hatun İmareti Vakfı'nın üç dükkânı bulunmaktaydı. Ancak buna karşılık çok sayıda vakfa bağlı çeşitli dükkânların, ikişer han ve kervansarayın bulunması çarşının çok büyük olduğunu göstermektedir. Nitekim bu çarşıda Selman Ağa, İsfendiyar Çelebi, Hasan Ağa, Cebecibaşı, Hamid Efendi, Ahmed Çelebi, Valide Sultan ve Medine-i Münevvere vakıflarına ait dükkânların varlığı söz konusudur[131]. Süleyman (Selman) Ağa Çarşısı, bu mahallenin civarında olduğu düşünülmektedir. Selman Ağa Vakfına ait iki kervansaray ve 11 adet dükkânın olduğu tespit edilmektedir. Kervansaraylardan ve dükkânlardan birer adeti Gülfem Hatun Çarşısı'nda bulunan Gülfem Köprüsü üzerinde yer almaktaydı[132]. Selman Ağa Vakfı'na bağlı bir mescit ve bir zaviye bulunuyordu.

126 Rahşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 70-80.

127 *İKS - ÜM 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963 / M. 1549 – 1556),* s. 94.

128 Rıfat Günalan, "16. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterlerinde Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII (21-23 Kasım 2014) – Bildiriler I,* İstanbul 2015, s. 137.

129 *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I,* İstanbul 2001, s. 33; *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi II*, s. 331

130 "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)", s. 140-141.

131 "Üsküdar Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", s. 456-458.

132 *İKS - ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521),* s. 79, 111, 123, 242, 362; *İKS - ÜM 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 - 1530),* s. 96; *İKS - ÜM 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534 - 1536),* s. 151, 296; "Üsküdar Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)",

Bu mescid ve zaviyenin giderleri Selman Ağa Vakfı'na ait Üsküdar Çarşısı'nda bulunan dükkân, han ve kervansarayların mukataaya verilmesi yoluyla sağlanmaktaydı. Üsküdar'ın zenginlerinden olup vefat eden Dur Ali b. Mustafa'nın Gülfem Çarşısı'nda bulunan 11 bâb odası, 7 bâb dükkânı, bir ahırı ve bir kervansarayı 1566 yılında 49 bin akçaya Hamid Çelebi Efendi'ye satıldı[133].

Kanunî döneminin sonlarına doğru Üsküdar'da Fatih Sultan Mehmed Hanı, Gülfem Çarşısında Kadı İsad Hanı ve aynı çarşıda Cebeci Hanı bulunmaktaydı. Mihrimah Sultan'ın Yenihan yada Sultan Hanı adıyla anılan bir kervansarayı, Rum Mehmed Paşa, Rüstem Paşa ve Gülfem Hatun'un kendi adlarıyla anılan kervansaraylarının olduğu görülmektedir[134]. 25 Ağustos 1563 tarihli bir sicil kaydında Üsküdar şehrinde "Çarşı" mahallesinden söz edilmekle beraber[135], bu adın hangi mahalle için kullanıldığını kesin olarak tespit edilememekle beraber, bunun Üsküdar Çarşısı için kullanıldığı düşünülmektedir.

Yavuz Sultan Selim İmareti Vakıf köylerinden olan Kadıköy'de ve Bostancıbaşı Abdullah Ağa Vakfı köylerinden olan İstavroz'da dükkânların bulunduğu belirtilmekle beraber sayıları konusunda bilgi verilmemektedir[136].

İskelelere gelince; Fatih döneminde tahrir defterlerine yansıyan bilgilerden Üsküdar nahiyesinde İstavroz, Kartal, Kalamış, Kadıköy ve Büyükbaşlu köylerinde iskeleler bulunduğu tespit edilmektedir (Tablo: 5). 1513-1530 yıllarına ait Üsküdar Şer'iyye Sicili kayıtlarında yer alan bilgilere göre; Üsküdar nahiyesinde Üsküdar İskelesi ve Viranköy Limanı (İskelesi) bulunmaktaydı[137]. Kanunî'ni döneminin son yıllarına denk gelen 1561 yılında ise tahrir kayıtlarına yansıtığı kadarıyla Çengel, İstavroz, Kadıköy, Kartal ve Viran köylerinde iskeleler bulunmaktaydı (Tablo: 10).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Üsküdar nahiyesindeki iskelelerden Paşa (Öküz) Limanı İskelesi, Balaban İskelesi, Hersek / Hersekdili (Kandilli) İskelesi, Kavak İskelesi, Üsküdar Sarayı'nın yanında Üsküdar İskelesi ve İstavroz İskelesine sicillerde rastlanmaktadır[138].

---

s. 457-458.

133 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 34-35.

134 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 73-76.

135 *İKS - ÜM 26 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1562 - 1563)*, s. 126.

136 *İKS - ÜM 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963 / M. 1549 – 1556),* s. 164, 278.

137 *İKS - ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / M. 1513 - 1521),* s. 171, 180, 204, 254; *İKS - ÜM 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 - 1530),* s. 204.

138 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 81.

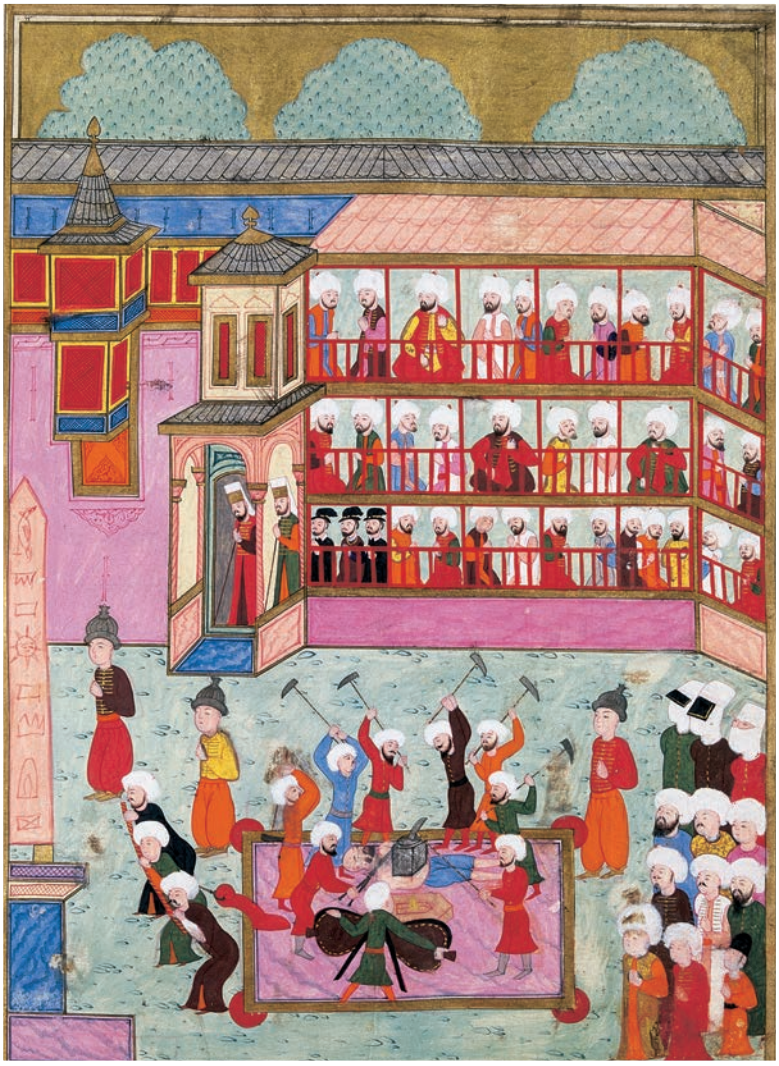

Demirci Esnafı, İntizami

Ağustos 1535 tarihli bir hükümde İstanbul'a gelen bazı gemi kaptanı ve sandalcıların, gümrüğe dâhil olan kumaş ve meyvelerin gümrüğünü vermemek için gizlice Üsküdar sahilinde karaya çıkıp mallarını sattıkları, böyle hareket edenlere mani olunması emredilmektedir. 9 Haziran 1541 tarihli bir hükümde Anadolu'dan İstanbul'a satmak için getirilen balmumunun şemhâneye götürülmeyerek Üsküdar kasabasında ve çevre köylerde bazı kimseler kendileri Üsküdar'da işleyerek miri gelirin azalmasına sebep olmalarından dolayı bu duruma el konulması istenmektedir. 27 Mart 1550 tarihli bir hükümde bazı tüccarların Bursa'dan getirdikleri ipek ve benzeri malları katırcılar ile Kartal'a götürüp, buradan da sandalla gece karanlığında Küçükçekmece'ye çıkardıkları ve böylece gümrükten vergi kaçırdıkları tespit edildiği belirtilmektedir. Bu işi yapan sandalcıların Üsküdar'da ikamet ettikleri ve bu işleme mani olunması için Üsküdar kadısına hüküm yazıldığı kaydedilmektedir[139].

139 "Üsküdar Şer›iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar", s. 124-125.

Kılıççı Esnafı, İntizami

30 Ekim 1543 tarihinde Gebze kadısına yazılan bir hükümde bazı kişilerin dalyan (balık avı) vergilerini vermemek için kaçak avlandıkları ve avladıkları balıkları balıkhâneye götürmeden ve vergisini vermeden Üsküdar'da çeşitli yerlerde sattıkları bildirilmekte ve bu durumun önlenmesi emredilmektedir[140].

Üsküdar, büyük toptancı tüccarların varış ve kalkış noktasıydı. Bu tüccarların mallarını gidecekleri yere katırcı taifesi götürmekteydi. Bu taife 1563 yılı kayıtlarına göre Üsküdar'dan yükledikleri malı Diyarbakır'a katır başına beş altına götürmekteydi. Haleb'e götürülen maldan ise katır başına 6,5 filori ücret talep edilmekteydi. 1551 tarihli bir sicil kaydında yer alan fermana göre; Üsküdar'a Anadolu'dan gelen tüccarın konaklayacak yerlerin azlığından söz edilmekte ve mümkün olduğu ölçüde Sultan Mehmed Han'ın Üsküdar'da İskele Meydanı'nda bulunan "*Eski Hân*" demekle meşhur hana yerleştirilmeleri ve kasaba ahalisinin evlerine konmamaları emredilmekteydi. Nitekim ahalinin evlerine konanların geceleyin sandallarla mallarını İstanbul'a geçirdikleri ve dolayısıyla gümrük vergisi vermemek için bu yolu tercih ettikleri belirtilmektedir.

140 "İstanbul'da Balıkçılık: XVI. Yüzyılda Dalyan Mukataaları", s. 20.

Üsküdar'da bu dönemde Eski Han'dan başka bir de Yeni Han bulunuyordu. Bu han Üsküdar İskelesi'nin yakınında bulunan Mihrimah Sultan Hanı idi (Kaynak 2010: 275, 277, 278).

Üsküdar'a gelen ticaret malları sadece kara yolları ile kervanlarla değil aynı zamanda deniz yoluyla gemilerle de taşınmaktaydı. Üsküdar'dan Karadeniz'in kuzey ve güneyine de ticarî seferler düzenlenmekteydi. Üsküdar'a başka bölgelerden gelen ticarî eşya ve maddelerden bazıları ipek, sof, çivit boyası, çuha, tülbent, kahve, cevahir, boya, iğne, bıçak, teneke gübre ile gıda maddelerinden pirinç, yağ ve diğerleri idi[141].

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının son zamanlarında Üsküdar şehri ve kırsal kesiminde ticari faaliyetin diğer önemli göstergeleri de alıp-satılan gayr-i menkullerdir. Bu cümleden olarak 1559 yılında 51 baş koyun 50'şer akçadan, 563'te 20 baş koyun 40'ar akçadan ve 1566 yılında da 21 baş keçi 50'şer akçadan satıldı. 1559 yılında Sultaniye Mahallesi'nde civarında bir oda ve meyve ağaçları bulunan bir ocaklı ev 10.000 akçaya, aynı mahallede iki ocaklı ev 8000 akçaya, Selman Ağa Mahallesi'nde meyve ağaçları ile mutfakları (kileri) bulunan bir ev 18.500 akçaya, Mehmed Paşa Mahallesi'nde mutfakları, etrafında meyve ağaçları, ahırı, kuyusu ve fırını bulunan bir ev 7560 akçaya, yine Sultaniye Mahallesi'nde mutfakları ve kuyusu bulunan iki katlı ev 26.000 akçaya satıldı. 1562 yılında Selman Ağa Mahallesi'nde toprak ve taştan bina olunan ev de 7260 akçaya müşteri buldu[142].

Meslek ve esnaf gruplarına gelince; Fatih döneminde Üsküdar şehrinin ayrıntılı nüfusunu veren tahrir kayıtları ile meslekler ve esnaf grupları konusunda bilgi veren sicil kayıtları bulunmadığından yalnız kırsal kesimde tarımla uğraşanların dışındaki bazı meslek grupları ile bazı unvan sahiplerinin tespiti mümkün olmaktadır. Tımar tasarruf eden askerî görevliler dışında beş fakih, yedi hacı, dört imam ve iki şeyh unvanını taşıyan kişilerin kaydına rastlanmaktadır. İmamlar, Nerdubanlu, Reislü, Viran ve Yenice köyleri kayıtları içinde yer almaktaydı. Şeyh unvanını taşıyanlardan biri nefs-i Samandıra'da, diğeri de Nerdubanlu köyünde ikamet etmekteydi. Samandıra'da "şeyh" olarak kaydedilen kişinin adı verilmemektedir. Nerdubanlu köyünde yaşayan şeyhin Murad adında biri olduğu görülmektedir. Fakih unvanını taşıyan beş neferden ikisi nefs-i Samandıra'da, birer

141 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 285, 290, 291.

142 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 301.

Üsküdar, Guer

kişisi de Nerdubanlu, Reislü ve Viran köylerinde iskân etmekteydi. Tatar unvanıyla kaydedilen iki kişi nefs-i Nerdubanlu köyünde yaşamaktaydı. Hacı unvanını taşıyan yedi kişiden üç kişisi nefs-i Samandıra'da, birer kişi de Çamlıcaköy, Kadıköy, Nerdubanlu ve Soğanlu köylerinde ikamet ettiği tespit edilmektedir. İki bîvenin (dul kadının) ve bir kasabın nefs-i Samandıra kayıtları içinde yer aldığı görülmektedir[143].

Kanunî'nin son döneminde Üsküdar şehrinde bulunan esnaf grupları şunlardı: arabacı, aşçı, bakırcı, bakkal, balıkçı, başçı, baytar, bazarcı, bennâ, berber, bezci, bostancı, boyacı, bozacı, börekçi, camcı, canbaz, cerrah, çerçi, çıkrıkçı, çilingirci, çuhacı, debbağ, değirmenci, dellâl, demirci, dülger, ekmekçi, eskici, fırıncı, fıçıcı, gemici, hammal, hamamcı, helvacı, hergeleci, kalaycı, kasap, katırcı, kayıkçı,

143 "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Üsküdar Nahiyesi", s. 314-315.

kaymakçı, kazgancı, kemendci, kemerci, kepçeci, kılıççı, kirişçi, kireççi, kömürcü, kunduracı, kuyumcu, külâhcı, neccar, oduncu, otlukçu, pabuççu, peremeci, saatçı, külhâncı, lağımcı, mumcu, nalband, nalçacı, samcı, serrâc, sarraf, semerci, sebzeci, simitçi, şerbetçi, tabîb, taşçı, terzi, uncu, yağlamacı, yaycı ve yoğurtçu[144].

Değerlendirme ve Sonuç

Üsküdar nahiyesi dâhil olmak üzere Anadolu yakasının İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Devleti topraklarına katıldığı vakıf ve tımar kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra Üsküdar'ın idari-askeri yönden Kocaeli sancağına tabi Gebze kazası içinde yer almaktaydı. İdarî-kazaî yönden İstanbul'un Üsküdar kadılığına bağlı bir naiblik olduğu kayıtlardan tespit edilmektedir.

144 *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 273-275.

Fatih zamanında Üsküdar şehir merkezindeki üç mahalle ve kırsal kesimdeki 19 köy iskân biriminden teşekkül eden Üsküdar nahiyesinde yaklaşık 1700 kişiden oluşan bir nüfus yaşamaktaydı. Nüfusun % 27.17'si (460 kişisi) gayr-i Müslimlerden, %72.82'isi (1233 kişisi) de Müslümanlardan meydana gelmekteydi.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde (1520-1530'lu yıllarda) Üsküdar nahiyesine tabi Üsküdar şehir merkezinde toplam dokuz mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerde yaklaşık 1200-1250 kişilik bir nüfus ikamet etmekteydi. Nahiyenin kırsal kesimindeki 20 köyden 19 köyde nüfus kaydı bulunmaktaydı. 19 köyde yaklaşık 3000-3050 kişilik bir nüfus yaşamaktaydı. Nahiyenin şehir merkezi ve kırsal kesiminde ikamet eden nüfusun yaklaşık 4250 kişiden oluştuğu tespit edilmektedir

Kanunî'nin son dönemlerinde (1561 yılında) Üsküdar nahiyesinin şehir merkezinde mahalle sayısı 1530 yılına oranla 10 mahalle daha büyürken, nahiyenin köy sayısında değişikliğin olmadığı görülmektedir. 1561 yılında Üsküdar şehir merkezindeki 19 mahallede yaklaşık 2870 kişilik bir nüfus iskân etmekteydi. Bu tarihte Üsküdar nahiyesine tabi 20 köy iskân biriminden Ilısuluk ve Çamlıca köyleri hariç 18 köyde nüfus kaydı bulunmakta ve toplam nüfusun yaklaşık 4400 kişiden oluştuğu tespit edilmektedir. Bu tarihte Üsküdar nahiyesinin şehir merkezi ile kırsal kesiminde yaklaşık 7250 kişilik bir nüfus yaşamaktaydı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde (1530'lu yıllarda) Üsküdar nahiyesinde yaşayan 4253 kişilik nüfusun %71.07'si kırsal kesimde, %28.92'si de şehirde ikamet etmekteydi. Kanunî'nin son dönemlerinde (1561 yılında) ise 7254 kişiden oluşan nahiye nüfusunun %60.46'sı köylerde, %39.53'ü şehir merkezinde yaşadığı tespit edilmektedir.

1530 yılında Üsküdar nahiyesi nüfusunun %34.79'unu gayr-i Müslimler, %65.20'sini de Müslüman Türkler, 1561 yılında ise toplam nahiye nüfusunun %34.25'ini gayr-i Müslimler, %65.74'ünü de Müslüman Türkler oluşturmaktaydı. Yaklaşık bir asırlık dönemde Üsküdar şehir nüfusu sekiz misli, kırsal kesimdeki nüfus da iki misli artış göstermiştir. Toplam nahiye nüfusu bu dönemde 1693 kişiden 7254 kişiye yükselerek % 328.47 oranında büyümüştür.

Fatih zamanında Üsküdar nahiyesine tabi iskân birimlerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu geçimini çiftçilik, hayvancılık ve balıkçılıkla sağladığı alınan vergi kalemlerinden ortaya çıkmaktadır. Nahiye dâhilinden 178 çiftin yanında beş

hassa çiftliğin olduğu ortaya çıkmaktadır. Topraktan elde edilen mahsulün daha çok tahıl ürünleri olduğu, bunun yanında bir sanayi bitkisi olan keten üretimi de yapılmaktaydı. Küçükbaş hayvancılığın ileri düzeyde olmadığı birkaç köyle sınırlı olduğu, bunun yanında arıcılığın daha ileri bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih döneminde nahiye dâhilinde şehir merkezi hariç beş iskele, şehir merkezi dışında da Samandıra'da bir pazar bulunmakla birlikte ticaretin yeni gelişmeye başladığı alınan vergi miktarlarından ortaya çıkmaktadır. Üsküdar şehir merkezindeki ticari faaliyetleri ve alınan vergileri tespit etmek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte kırsal kesimde elde edilen vergi geliri 32.304 akça olup bunun %28.72'si (9280 akçası) vakıflara, %71.27'si (23.024 akçası) tımar görevlilerine tahsis edildiği görülmektedir.

Fatih döneminde olduğu gibi Kanunî döneminde de kırsal kesimde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğu bahçecilik, bağcılık ve hububat üretimi ile uğraşmaktadır. Nitekim 1561'de toplam vergi kategorileri içinde bağcılıkla ve bahçecilikle uğraşanların vermiş olduğu vergi oranı %36 iken, hububat üretimi ile iştigal edenlerin vermiş olduğu vergi oranı çift resmi ile birlikte yaklaşık %25'tir. Bu rakamlar halkın büyük bir çoğunluğunun toprakla uğraşarak geçimini sağladığının bir göstergesidir.

1561 yılında çift vergisi verenler 139.772 akçalık toplam vergi içinde 19.612 akça ile %14.031'lik bir oran teşkil etmekteydi. Bu tarihte çiften büyük toprağı olanlar 7 nefer, bir çift kadar toprak tasarruf edenler 25 nefer, nim ile çift arasında 40 nefer, yarım çift toprak tasarruf edenler 2 neferden ibaretti. Dışardan gelip ziraat yapanlar içinde 15 nefer çiftten büyük, 17 nefer çift, 26 nefer nim ile çift arasında, 3 nefer nim çift toprak işlemekteydi. Geriye kalan topraklar daha küçük parçalara ayrılarak tasarruf edilmekteydi. Bu durum Fatih döneminde şahısların tasarrufunda bulunan toprakların zaman içinde nüfusun büyümesiyle küçüldüğünü göstermekteydi.

XVI. yüzyılın ortalarında Üsküdar nahiyesine tabi köy iskan birimlerindeki topraklarda hububat ürünü olarak buğday, alef, şa'ir, kapluca, burcak, mercimek, erzen, bakla ve nohud üretiminin yapıldığı arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. 1561'de nahiyeye bağlı 21 iskân biriminde toplam 594 ton buğday üretildiği hesaplanmaktadır. 1561'de hububattan elde edilen ürünün yaklaşık 1325 ton olduğu tahrir verilerinden tespit edilmektedir.

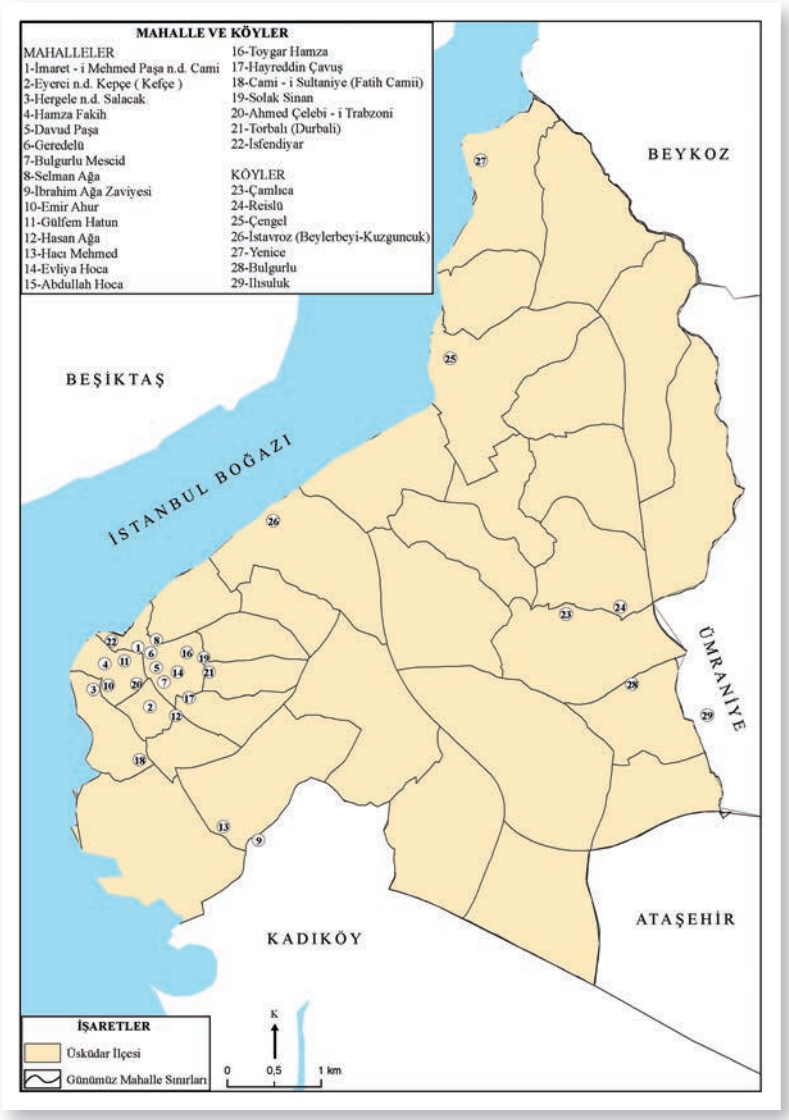

1561 yılı tahrir kayıtlarına göre Üsküdar nahiyesi köylerinde sebze ve meyve üretiminin çok ileri düzeyde olduğu alınan vergi hâsılından anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihteki toplam verginin %36.09'unu (50.457 akça) sebze ve meyvelerden alınan vergi meydana getirmekteydi.

Kanunîinin son zamanlarında (1561'de) Üsküdar nahiyesi köylerinde hayvancılık, arıcılık ve balıkçılığın yapıldığı tahrir kayıtlarına yansıyan verilerden ortaya çıkmaktadır.

Şehir ve köylerdeki halkın gelir seviyesinin iyi bir durumda olduğu tahrir ve sicil kayıtlarından tespit edilmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde Üsküdar şehrinin hem fiziki ve hem de ticarî yönden hayli geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fatih döneminde Üsküdar şehrinde üç mahalle ve kırsal kesimde 18 köy yerleşim yeri bulunurken bu sayı Kanunî döneminin ilk yıllarında 9 mahalle ve 20 köy iskân birimine, Kanunî'nin son dönemlerinde 19 mahalle ve 20 köy iskân birimine yükseldiği görülmektedir. Fatih döneminde imaret olarak Mehmed Paşa imareti bulunurken, Kanunî'nin saltanatının ilk yıllarında Mehmed Paşa ve Davud Paşa

imaretleri, Kanunî'nin son dönemlerinde de bu iki imarete Gülfem Hatun ve Sultan Mihrimah imaretleri eklendi.

Fatih döneminde şehirde Üsküdar ve Bit Pazarı çarşıları bulunurken Kanunî'nin son döneminde bu çarşılara Gülfem Hatun ve Süleyman Ağa çarşıları eklenmiştir. Han ve kervansaray sayıları zaman içinde hayli arttığı gözlemlenmektedir.

Fatih döneminde Üsküdar nahiyesinde İstavroz, Kartal, Kalamış, Kadıköy ve Büyükbaşlu köylerinde ve şehir merkezinde iskeleler bulunmaktaydı. Kanunî'nin saltanatının son yıllarında kırsal kesimde Çengel, İstavroz, Kadıköy, Kartal, Viran köylerinde ve Hersek / Hersekdili (Kandilli)'de, şehir merkezinde de Paşa (Öküz) Limanı, Balaban, Kavak, Üsküdar iskelelerinin bulunduğu tespit edilmektedir. Ticari faaliyetlerin hızla geliştiği, dolayısıyla yalılardaki bazı köylerin şehirleşmeye aday olduğunun bir işareti olarak değerlendirilmektedir.

Üsküdar şehrinin mahsulat ve ihtisab resmi, bazar bâcı, kapan ve iskele resmi, dalyan resmi, asiyâb ve arûs resmi, bağ öşrü, cürm ü cinayet resmi, çingane, azadegan ve yava haraçları, kaçgun, beytülmâl ve mâl-ı gaib, âdet-i ağnam ve yaylak resimleri ile tapu, fıçı ve bahçe resimleri bulunmaktaydı. Adı geçen vergi kalemleri mukataaya verilerek toplanmaktaydı. Nitekim 1517 yılında Üsküdar şehri zeameti 63.000 akçaya mukataaya verilmişti. Üsküdar şehri monopolyası 1514'te 200 akçaya, 1518 yılında da 300 akçaya kiraya verildi.

Üsküdar şehrinde çok sayıda esnaf ve meslek grubunun bulunması ticaretin ve sanayinin önemli ölçüde geliştiğini göstermektedir. Ticaretin ve sanayinin gelişmesinde imaretler yakınında kurulan çarşıların, han ve kervansarayların, Üsküdar'daki iskelelerin büyük bir payı bulunmaktaydı.

Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'nin (ö.1102/1691) Eserlerinde İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Eyüp ve Üsküdar)

ÖĞR. GÖR. DR. M. FATİH ÇALIŞIR
Kırklareli Üniversitesi

Giriş

Bazı kaynaklarda "Coğrafyacı Ebûbekir Efendi" olarak zikredilen ancak yazdığı eserde kendisini "mütercim" olarak tanıtan Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî (ö. 1102/1691), on yedinci yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının Kâtip Çelebi'den sonra gelen en önemli ismidir. Muasır Hollandalı kartograflar Willem Blaeu (öl. 1638) ve oğlu Joan Blaeu (öl. 1673)'ya ait *Atlas maior* başlıklı Latince atlası Türkçeye çevirmekle şöhret kazanan Dımeşkî, tercüme ettiği bu eserin yanı sıra gözlem ve tecrübelerine istinaden telif ettiği çalışmalarla da adından söz ettirmiştir. Dımeşkî'nin özellikle Osmanlı coğrafyasıyla ilgili eserlerinde yeni ve kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Yazar, örneğin, *Muhtasar-ı Tercüme-i Atlas Mayor* başlıklı çalışmasında İstanbul'a yaklaşık kırk sayfalık bir bölüm ayırmış ve bu sayfalarda özelde on yedinci yüzyıl İstanbul'unun genelde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, askerî, iktisâdî, sosyal ve kültürel tarihine ışık tutan yeni bilgiler vermiştir. Bu çalışmada, Dımeşkî'nin eserlerinden *Atlas maior* tercümesi-şerhi olan *Nusretü'l-İslâm*'da ve bu eserin ilaveli muhtasarı olan *Muhtasar-ı Tahrîr-i Atlas Mayor*'daki İstanbul ve bilâd-ı selâse (Galata, Eyüp ve Üsküdar) tasvirleri üzerinde durulacak ve yazarın biyografisine ilave edilmesi mümkün bazı yeni bilgi ve belgelere yer verilecektir.

İstanbul, Galata ve Üsküdar, Hebrew University

Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî ve Eserleri

Tam adı Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Behrâm el-Hanefî ed-Dımeşkî olan Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî, Şam'da doğmuş ve burada eğitim görmüştür. İstanbul'a gelip dönemin sadrazamı Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın asitânesine intisap eden Dımeşkî, Paşa'nın serdar olarak yer aldığı 1663 Avusturya seferine katılmıştır. Daha sonra ilmiye sınıfına geçen Dımeşkî, Kâtip Çelebi'nin terekesinden aralarında *Cih*ânnümâ ve *Levâmiu'n-nûr*'un müellif nüshaları ve *Târîh-i Hind-i Garbî* gibi kıymetli coğrafya eserlerinin de bulunduğu bazı kitap ve evrakları satın alan, dönemin önemli entelektüel figürlerinden Kazasker Vişnezâde İzzetî Şeyh Mehmed Efendi'den mülâzemet almıştır (1669)[1]. İstanbul'da sırasıyla Abdullah

1 Tüm bu eserler Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'nin hâmîliği neticesinde daha sonra Dımeşkî'nin mülkiyetine geçecektir. Bkz. Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul 2015, 69-70. Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi hakkında yakın zamanlı bir çalışma için bkz. M. Fatih Çalışır, "Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681): Kazasker, Şâir ve Hâmî", *Hikmet – Akademik Edebiyat Dergisi*, Yûnus Emre'den Mehmed Âkif'e Şiir Özel Sayısı, Aralık 2021, 179-192.

Ağa, Hasodabaşı, Ümmü'l-veled, Şeyhülislam Zekeriya Efendi, Sinan Paşa Sultânî, Sahn-ı Semân, Pîrî Paşa, Ayşe Sultan, Kara Mustafa Paşa ve Süleymaniye medreselerinde yirmi yıla yakın bir süre müderrislik yapan Dımeşkî, Süleymaniye müderrisi iken Şubat 1690'da Halep kadılığına atanmış ve Mart 1691'de Halep'te vefat etmiştir[2]. Dımeşkî'nin *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor* ve bu eseri özetlediği *Muhtasar-ı tahrîri Atlas Mayor* başlıklı tercüme-şerhleri, *Cihânnümâ*'nın müellif müsveddelerine yaptığı müdahaleler ile *Cihannümâ*'nın ikinci telifine yaptığı bir zeyli[3]. *Cevelânü'l-efkâr fî 'avâlimi'l-aktâr* adını verdiği ancak bugün elimizde olmayan coğrafyayla ilgili bir diğer eseri ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumunu ve teşkilatını anlattığı *el-Fethu'r-rahmânî fî Tarzi'd-devleti'l-'Osmânî* başlıklı bir çalışması bulunmaktadır[4].

Adnan Adıvar, 14 Ağustos 1668'de Hollanda (Staaten-General)'nın İstanbul'daki elçisi Justinus Coljer tarafından Osmanlı padişahı IV. Mehmed'e *Atlas Maior* başlıklı Latince bir atlas takdim edildiğini, IV. Mehmed'in Dîvân-ı Hümâyun tercümanlarından Aleksander Mavrokordato'yu ve bu işte kendisine yardımcı olması için Sakızlı bir Fransız Cizviti atlası Türkçeye tercüme etmekle görevlendirdiğini ancak bu görevin yerine getirilemediğini, daha sonra bu işin 1675'te Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'ye verildiğini belirtir[5]. Gerçekten de Osmanlı arşivlerinde bulunan IV. Mehmed'e ait bir ferman bu hususu teyit etmektedir. Maden Mukataası Kalemi [MMK] belgeleri arasında yer alan 15 Cemaziyelahir 1086 (6 Eylül 1675) tarihli söz konusu fermanda Sultan Selim yakınlarındaki Nişancı Mescidi yanında bulunan ve *Atlas-ı Coğrafya* tercümesinde "ehil ve vukûf-ı tâmmesi" olan Hükmî (Hikemî?) oğlu Beyzâde'nin bir an önce Edirne'ye gönderilmesi emredilmiş, bu kişinin harcırâh ve diğer masraflarının İstanbul gümrüğünden karşılanması hususunda Sadaret Kaymakamı ve İstanbul Gümrük Emini görevlendirilmiştir[6]. Edirne'ye çağırılan bu kişinin *Atlas Mayor çevirisinde* Dımeşkî'ye yardım etmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Arşivde bulunan bir başka belge

2 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ. Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, İstanbul 2018, II, 1850-1851.

3 Bkz. Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, haz. Hüsnü Koyunoğlu vd., İstanbul 2010; *An Ottoman Cosmography: Translation of Cihānnümā* by Kātib Çelebi, ed. Gottfried Hagen and Robert Dankoff, Leiden 2021.

4 Henüz detaylı bir biyografisi yazılmamış olan Dımeşkî hakkındaki en derli toplu çalışma Fikret Sarıcaoğlu›nun Diyanet İslam Ansiklopedisi (*DİA*)'ndeki maddesidir. Verilen bilgiler büyük ölçüde bu maddeye dayanmaktadır. "Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkī ," *DİA* 10 (1994), 110-111. *El-Fethu'r-rahmânî* üzerine yakın zamanda bir yüksek lisans tezi yazılmıştır. Hasan Gülbal, "Ebubekir bin Behrâm ed-Dımaşkî'nin el-Fethu'r-Rahmânî fî Tarz-ı Devlet-i Osmanî Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.

5 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, haz. Aykut Kazancıgil – Sevim Tekeli, İstanbul 1982, 154; Ayrıca bkz. Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*, London 1687, 252.

6 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri Maden Mukataası (D. MMK), 41/34.

Sarayburnu,
Barlet

de tercüme işinde Dımeşkî'nin tek başına olmadığını, bunun bir ekip çalışması olduğunu göstermektedir. "Ed-dâʿî el-fakîr Ebû Bekir eş-Şâmî" imzasını taşıyan bu belge, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın 17 Şaban 1087 (25 Ekim 1676) tarihli telhisiyle padişaha sunulmuş ve istenilen vazife tezkiresi elde edilmiştir. Belgenin transkripsiyonu şu şekildedir:

"Saʿâdetlü ve mürüvvetlü Sultânım hazretleri sağ olsun. ʿArz-ı hâl-i dâʿî budur ki, Atlas-nâm coğrafya kitâbının tercümesi hidmetinde olanların meʾkûlât ve meşrûbâtı içün taʿyîn olunan vazîfe tezkiresin virilmekde Sultânım hazretlerinden fermân olunmağa mevkûf ve muhtâc olduğun iʿlâm eylediler. Mercûdur ki yine teşrîfât halîfesi mezbûr tezkireyi virmek bâbında işâret-i ʿâlîleri ola. Bâkî fermân sultânımındır."[7]

Öte yandan Dımeşkî'nin bugün Dresden'de bulunan bir eserinde kendisini "mütercim-i kitâb-ı Atlas" diye tanıtması[8], söz konusu ekipte tercüme işinin büyük ölçüde Dımeşkî'ye ait olduğunu göstermekte, içinde onlarca harita, resim ve çizim bulunan bu eserin diğer üretim safhalarında ise başkalarının görev aldığına işaret etmektedir[9]. Osmanlı arşivlerinde yer alan başka bir kayıt, eserin cilt ve altın varak masrafının da hazineden karşılandığını gösterir[10].

Devlet desteği ve himayesinde devam eden tercüme projesi tamamlandığında *Kitâb-ı nusretüʾl-İslâm veʾs-sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor* başlığı altında saraya teslim edilmiştir. Paul Rycaut'un müstehzî ancak yapılan işi önemsediğini gösterir bir tavırla "Türklerin öğrenme yolunda attıkları ilk adım" olarak nitelediği bu eser[11], *Atlas Maior*'un birebir tercümesi olmayıp özellikle Osmanlı coğrafyasıyla ilgili

7 BOA. Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D. BŞM, 513/91 (bkz. Ek-1). Yine "meʾkûlât ve meşrûbât masrafı" için daha erken bir tarihte (8 Zilhicce 1086 / 23 Şubat 1676) teşrîfat kaleminden yapılan 8700 akçelik ödemeye dair makbuz için bkz. BOA. İbnülemin (İE), Maliye (ML) 25/2378.

8 "Bu ʿabd-i fakîr el-mütercim-i kitâb-ı Atlâs, kitâb-ı coğrafya tercümesine icmâlen takayyüd üzere iken nâgâh bir dem-i huceste-makdemde emr-i ʿâlîlerinin sudûrı ile pâye-i iʿtibârım fark-ı ferkadâna hem-ser buyurulup ʿaleʾl-ʿacele Engürüs ve Cermânya memleketinin şekl-i müşahhasla tahrîr ve tasvîri ile meʾmûr olduğumuz ecilden..." Sächsische Landesbibliothek/Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden ms. Eb. 370, 1b.

9 Bu konuya giriş için bkz. Sonja Brentjes, "Mapmaking in Ottoman Istanbul between 1650 and 1750: A Domain of Painters, Calligraphers or Cartographers?", Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey (haz.) *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. London 2005, II, 125-56. Ayrıca, G. J. Halasi-Kun, "The Map of Şekl-i Yeni Felemenk Maa İngiliz in Ebubekir Dımışki's Tercüme-i Atlas Mayor", *Archivum Ottomanicum* 11, 1988, 51-70.

10 19 Şaban 1089 (6 Ekim 1678)'da Ebubekir Efendi'ye cilt ve altın varak masrafı için 8400 akçelik bir ödeme yapılmıştır. Bkz. AE. IV. Mehmed. 73/8560.

11 Paul Rycaut, a.g.e., 252. 1668-71 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan İngiliz âlim Thomas Smith de *Atlas maior*'dan bahsetmekte, Dîvân-ı Hümâyun baştercümanı Panayot Efendi (Panayiotis Nikousios)'nin Kandiye kuşatması dahil birçok yerde Fazıl Ahmed Paşa'ya bu eserden bölümler okuduğunu bildirmektedir. Thomas Smith, "An Account of the City of Prusa in Bithynia", *Philosophical Transactions* 14, 1684, 440.

geniş ilaveler içermektedir[12]. Dımeşkî 1679'da kendisini ziyaret eden ve Osmanlı İmparatorluğu coğrafyası hakkında bilgi edinmek isteyen İtalyan coğrafyacı ve doğa bilimcisi Luigi Ferdinando Marsigli (öl. 1730)'ye, *Atlas Maior*'da Osmanlı coğrafyasıyla ilgili yanlış bilgiler bulunduğunu söylemiştir[13]. Eleştirel bir tavra sahip olduğu anlaşılan Dımeşkî ayrıca *Nusretü'l-İslâm*'ın sebeb-i telif kısmında yaşadığı dönemde teorik coğrafyanın İslam dünyasında bilindiğini ancak pratik (tatbîkî) coğrafya bilen neredeyse hiç kimsenin kalmadığını şu sözlerle belirtir:

"Maʿlûm-ı ʿizzet olsun ki cemîʿ-i Frenk hükemâsı iʿtikâdları budur ki ehl-i İslâmdan Nasîr Tûsî [Nasîrüddin et-Tûsî] ve Fahr Râzî [Fahreddin er-Râzî] ve Nizâm [Nizâmeddin en-Nîsâbûrî] ve ʿAlî Kuşci'den sonra bu ʿilim ehl-i İslâmdan munkatıʿ olmuşdur, hattâ adını bile kimse bilmez. Hâlbuki diyâr-ı İslâmda bu ʿilme müntesib muhakkıklar çokdur. Bâ-husûs bu fakîrin ʿulûm-ı riyâziyyeyi ahz eyledüği üstâdlarının nazîrleri yokdur. Gerçi hâlâ bu ʿulûm-ı ʿakliyye husûsâ ʿilm-i heyʾet ve hendese çok kimesne okurlar ancak mücerred elfâz bilürler. Ammâ hârice çıkarmak aslâ bilmezler. Zîrâ ʿilm-i heyʾet bilen kimse ʿilm-i coğrâfyâ ve ʿilm-i rasad bilürdi. Gerçi yakın zamânda Kâtib Çelebi biraz bu ʿilme mübâşeret itmişdür ammâ bir kitâb tamâm itmedi."[14]

Dımeşkî'nin İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Tasvirleri

Topkapı Sarayı Müzesi Bağdat Kitaplığı no. 325-333'de dokuz cilt halinde muhafaza edilen *Nusretüʾl-İslâm*'ın ilk cildi genel coğrafya ve kozmografya bilgileri ile Avrupa'nın umumi coğrafyasını; 2. cildi İsveç, Moskova, Lehistan, Kırım, Macaristan ve Girid'i; 3. cilt Orta Avrupa ülkelerini; 4. cilt Hollanda ve Belçika ile Kuzey Avrupa ülkelerini; 5. cilt Fransa, İspanya, Portekiz, İskoçya ve İngiltere'yi; 6. cilt Afrika ve Asya'nın bir kısmını; 7. cilt İtalya'yı; 8. cilt Çin ve Japonya'yı ve 9. cilt Amerika kıtasını (Yeni Dünya) ve adaları ele almaktadır. Dımeşkî, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bilgileri coğrafî esasa göre düzenlenmiş eserin birinci (Avrupa) ve altıncı (Asya) cildinde vermiştir. İstanbul ve "Bilâd-ı Selâse" olarak adlandırılan Galata, Eyüp ve Üsküdar ile ilgili bilgiler bu nedenle söz konusu iki farklı ciltte yer almaktadır.

12 A. Adnan Adıvar, a.g.e., 155.

13 John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso.* New Haven 1994, 25.

14 *Kitâb-ı nusretü'l-İslâm veʾs-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), Bağdat Köşkü, no. 325, 2a-2b. Krş. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabiî İlimler*. İstanbul 2019, 596.

Beylerbeyi, Barlet

Dımeşkî, "Maʿlûm ola ki kürre-i hâkin kısm-ı râbiʿi olan Avrupa mesâfe cihetinden gerçi sâir aksâmın asgarıdır lâkin kesret-i ʿimâret cihetinden ve halkı kesretinden gâyetle muʿteber kısmıdır. Bunun âdemleri sâir dünya aksâmlarından her bir kısmında hükûmetleri vardır" diyerek tanıttığı Avrupa kıtasında birçok önemli ve tezyin edilmiş şehirler olduğunu ve bunlar arasında Kostantiniyye (İstanbul), Roma ve Paris'in ön planda yer aldığını belirtir. Sayısız dağa, ormana, göle, sefer mühimmatına, savaş aletine ve bunları vücûda getirecek ilim ve sanat ehline sahip olan kıtanın nüfusuna da değinen yazar, Avrupa halkının çoğunlukla Hristiyan olduğunu, ehl-i İslam'ın sayısının az olmakla beraber bir İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Avrupa ülkelerine galip bulunduğunu söyler[15]. İlerleyen sayfalarda Avrupa adının menşei, kıtanın alanı, taksimi, dinleri, nehirleri, gölleri, dağları, konuşulan dilleri, zirai ürünleri, insanların ahlakı ve önemli mimari yapıları gibi başlıklar altında kıtanın fizikî ve beşerî coğrafyasını anlatan Dımeşkî, örneğin, Alman halkının sabırlı, açık meşrep ve haşin sözlü olduğundan, Fransızların salına salına yürüyüp tatlı sözler söylediklerinden, Felemenklerin ticarette önde olduklarından ve İngilizlerin son derece akıllı olduklarından bahseder. Elbette bu tespitlerin hangilerinin Dımeşkî'ye, hangilerinin atlas sahiplerine ait olduğu yapılacak mukayeseli tetkik sonrası ortaya çıkacaktır[16].

Nusretü'l-İslâm'da Rumeli ile ilgili bölüm "Fasl der-beyân-ı Memleket-i Daçyâ ki hâlâ ehl-i İslam lisânında Rumili ismiyle müsemmâdır" başlığı altında verilmiştir. "Bu memleketin cümleden aʿzam ve âfâkda meşhûrdan Kostantiniyyetü'l-ʿuzmâ ve bi-lisân-ı Türkî'de İstanbul taʿbîr iderler. Baʿzı tevârîhde menkûldur ki bu Konstantiniyye üç defʿa binâ olunmuşdur. Her birinde ism-i bânî tesmiye olunmuşdur" ifadelerinden sonra şehrin tarihini anlatmaya başlayan Dımeşkî, bu bölgenin önceden Daçya kavminin elinde olduğunu, sonra Rûs taifesinin eline geçtiğini, Büyük Karlo'nun istilası sonrası Sakson halkının kendi yurtlarını terk edip bölgeye geldiklerini, daha sonra Bulgarlar ve diğer kavimlerin ve nihayet ehl-i İslam'ın bu topraklara hâkim olduğunu belirtir[17]. "Sultân Mehemmed Hân… dâhil-i Kostantiniyye'de Büyük Karaman ve Küçük Karaman dimekle maʿrûf iki mevziʿ beyninde binâ itdüği câmiʿ-i bülend ve maʿbed-i bî-mânendin binâsına sene hamse ve sittîn ve semâniye miede şurûʿ olunup ve hamse ve

15 *A.g.e.*, 52b.

16 *A.g.e.*, 54b.

17 *A.g.e.*, 100a-100b.

sebʿîn ve semâniye miede itmâm olundı" diyerek Fatih Sultan Mehmed'in şehirde giriştiği imar ve inşa faaliyetlerine değinen Dımeşkî, kendi dönemine dek Osmanlı padişahlarının şehirde yaptırmış oldukları mimari eserleri sıralar. Daha sonra şehrin beşerî coğrafyası hakkında bilgi veren yazar, her din ve milletten çok sayıda insanın bu şehirde yaşadığını, sadece Yahudilerin sayısının otuz binden fazla olduğunun rivayet edildiğini, Yahudilerin "kefere vilâyetleri"nde bulamadıkları huzuru İstanbul'da bulduklarını şu ifadelerle dile getirir: "Bu şehirde envâʿ-ı âdemler ve ecnâs-ı muhtelife vardır ki cemîʿ-i âfâkda insânı bu şehirde bulunur ve dirler ki bu şehirde otuz binden ziyâde Yahûdî vardır ve bu Yahûdî kısmının bu şehirde gâyet huzûrları vardır. Zîrâ kefere vilâyetlerinde oldukları gibi değildir. Ve bu Yahûdîlerin ekseri Müslümânlar evine girüp ve çıkarlar ve câsûsluk iderler. İstanbul Nasârâsı ekseriyâ Rûmdur anlar batrike inkıyâd iderler ve dahi Ermenîlerin bir batrikleri vardır ammâ Ermenî vilâyetinde olan batrik mertebesinde değildir, zîrâ Ermenî vilâyetinde olan batrik büyükdür. Bu şehirde olan Yahûdîler kelîselerinde kendi dillerin söylerler velâkin beytlerinden taşra çıkdıkda İsbanya yâhud Türkî tekellüm iderler."[18]

"Frenk müellifleri bu semtin ahvâlini bilmez" diyerek atlas yazarlarının İstanbul ile bilgilerinin sınırlı olduğuna değinen Dımeşkî, İstanbul'da var olan bazı iş kollarının (*sanʿat*) Avrupa ülkelerinde olmadığını ve bunlardan birinin "hadîde [demire] cevher virmek" olduğunu belirtir. Avrupalıların ayrıca İstanbul'dan "mevcli soflar ve yapağı ve deri ve kendülere lâzım olup vilâyetlerinde revâcı olan metâʿları" alıp götürdüğünü söyleyen yazar İstanbul'un deniz mahsullerinden de bahseder ve Haliç'te tutulan balıklar için şu ifadeleri kullanır: "Bu şehirde gûnâ-gûn balıklar çıkar. Husûsan İstanbul halîcinden ol mertebe latîf ve raʿnâ balık çıkar kim elbette gören âdem hâceti değil ise de dahi meyl idüp bi'z-zarûrî alur… Yaz faslında Akdeniz'den Karadeniz'e çekilürler ve kış faslında Karadeniz'den Akdeniz'e giderler. Binâen ʿaleyh yaz ve kış bu şehirde balık eksik olmaz."[19] İstanbul'a giriş ve çıkışlarda gemilerin takip etmesi gereken kurallara da değinen yazar, bu kısımda şunları söyler: "[Akdeniz boğazında olan kalelerin] her birinde ʿazîm toplar vardır ve bu cümle toplardan kırk altı topu vardır ki her biri ʿazîm ve müntehî toplardır. Her bâr gemiler duhûlünde ve hurûcunda pâdişâha itâʿat iderler eğer itâʿat itmez olursa fi'l-hâl ol iki tarafdan yirmi üçer toplara ateş

18 *A.g.e.*, 111a.

19 *A.g.e.*, 111a-111b.

Galata'dan Tophane, Barlet

virirler. O gemiyi helâk iderler. Zîrâ kim ol toplar cemîʿ-i hâlde hâzır ve âmâdedirler adını işârete mevkûfdur. Ve bu gemiler vaktâ kim İstanbul'a dâhil olurlar aslâ bir şey virmezler lâkin çıkdıklarında her bir gavur kimesnenin yüzer guruş kadar haracı gider, alup koyuverirler. Ve taşra çıkmazdan mukaddem üç güne dek alıkoyup koyuvirmezler câyiz ki İstanbul'da bir fesâd veya bir kabâhat itmiş olalar deyü ihtimâlen alıkoyarlar. Baʿdehû her kalʿanın serdârı bir âdem irsâl eyleyüp gemileri yokladırlar. Mâdâm ki gemiler yoklayup vukûf tahsîl itmeyeler, ol gemileri salıvirmezler… [Kâfir gemileri] çok fesâd itmekle vezîr-i aʿzam Köprüli Mehemmed Paşa Anadolu tarafına bir metîn kalʿa ihdâs eyledi. Dahi Gâzî Sultân Mehemmed Hân sâhibetü'l-hayrât vâlidesi Rumili tarafına bir metîn hisâr binâ itmişdir ve ol kefere gâilesi defʿ oldı."[20]

20 *A.g.e.*, 110b-111a.

Dımeşkî'nin *Muhtasar-ı Tahrîr-i Atlas Mayor* başlıklı çalışması, *Nusretü'l-İslâm*'la kıyaslandığında İstanbul ile ilgili bölümler açısından daha zengindir. "Kostantiniyye'de olan belde-i Ebâ Eyyüb Ensârî'den mâʿadâ kurbunda iki medîne dahi vardır" diyerek İstanbul'un yakınlarında Eyüp'ün yanı sıra Galata ve Üsküdar adıyla iki şehir daha olduğunu söyleyen yazar Galata hakkında nispeten uzun bir fasıl açar[21]. "Tûlî bir fersâha karîbdir ve ʿarzı bir milden ekserdir" diyerek fiziksel büyüklüğünü dile getirdiği Galata bahsinde önce Galata Kulesi ve Arap Camii gibi mimari yapılara değinir. Daha sonra "Ekser ehl-i sûkı Nasârâ ve Frenk ve Rûm'dur" dediği Galata'da dokuz kilise olduğunu belirtir ve bu kiliseler için şunları söyler: "Kızıl Elma'da bir patrikleri vardır, İstanbul'a gelmeğe havf itmekle

21 Dımeşkî, Eyüp üzerine detaylı bilgi vermeyip "Hazret-i Eyüb kazâsına tâbiʿ olan nâhiyeler" başlığı altında Çatalca, İnceğiz, Çekmece-i Sağîr, Büyük Çekmece, Silivri ve Burgos gibi yerleri sıralamaktadır. Bkz. *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye, no. 932, 5b-6a.

yerine başpâpâs taʿyîn ve irsâl iderler ve bu pâpâsın eli altında Nemçe ve Fransa tâifesi olur, ana mürâcaʿat iderler."[22] Sonra sırasıyla Galata'nın semtlerine değinen Dımeşkî her bir mahalle hakkında kısa tarihî ve güncel bilgiler verir. Örneğin, Tophâne hakkında şunları belirtir: "[Tophâne] hâricinde sâhil-i bahirde ʿazîm ve kebîr toplar vardır ki bu topların asgar olan topunu zamâne halkının elli nefer-i tüvânesi bu mevziʿden refʿ ideceği meşkûkdur." Müteakip sayfalarda Kasımpaşa, Tersane, Piyâlepaşa, Okmeydanı, Hasköy, Kağıthane, Sütlüce, Beşiktaş, Ortaköy, Boğazkesen Hisarı, İstinye, Yeniköy, Tarabya, "Siyah Taşlu Dağ" ve Fener'e dair başlıklar açıp Galata'ya bağlı diğer semtleri ve köyleri zikreder[23].

Üsküdar, *Nusretü'l-İslâm*'da Asya kıtasının konu edinildiği altıncı ciltte yer almaktadır. Dımeşkî, Asya'yı şu şekilde tavsif eder: "Mezbûr kısım sâyir aksâmdan ekberdir ve cümlesinden akdem ve eşref ve efzaldir. Gelen enbiyâ ve evliyâ bu kısma mahsûslardır ve bu kısımda neşʾet olmuşlardır. Ve ibtidâ millet ve şerîʿat ve ʿibâdet bu kısımdan zâhir olmuşdur." Avrupalı coğrafyacıların Asya hakkındaki bilgilerinin de sınırlı olduğuna değinen yazar, *Cevelânüʾl-efkâr* başlıklı çalışmasında bu kıta hakkında ayrıntılı bilgiler verdiğini, ancak kitabın eksik kalmaması için bazı kısımları tercümesine eklediğini şu ifadelerle dile getirir: "Maʿlûm olsun ki sâbıkâ hukemâ ve ehl-i heyʾet ve Batlamyus'dan mukallid olan Frenk coğrafyaları bu kısmın ahvâlini aslâ bilmezlerdi ve teʿallül iderler ki bu kısım ehl-i İslâm elinde olmağla bizi komazlar ol semtleri tahrîr itmeğe. Veʾl-hâsıl lütf-i hakk ve ʿinâyeti ile tahrîr itdüğimiz kitâbımızdan olan *Cevelânüʾl-efkâr*['da] mufassalen bu kısmın ahvâlini zikr itdik. İmdi bu *kitâb-ı Atlas* nâkıs olmamak içün tahrîr itdüğimiz kitâbımızdan bu kısmın baʿzı ahvâlini zikr idelim."[24]

"Fasl der-beyân-ı memleket-i Anadolu" başlığı altında Anadolu'dan bahseden Dımeşkî, Asya'nın en batısında yer alan Anadolu coğrafyasının güzel bir iklime sahip olduğunu ve Osmanlı hanedanın (Âl-i Osmân) bu iklimde zuhur eylediğini ifade ettikten sonra sözü "Evsâf-ı Üsküdar" başlığıyla Üsküdar'a getirir:

Hâss-ı hümâyundandır. Halîc-i İstanbul'un maʿber ve memerri, İstanbul karşısında bir şehirdir. Merhûm Gâzî Sultânın duhteri Mihrimâh Sultân sâhil-i bahirde bir kubbe iki minâreli bir câmiʿ ve bir medrese ve matbah ve dârü'z-ziyâfe ve iskelenin iki cânibinde ebnâ-yı sebîl içün iki ribât ve girü sâhil-i bahirde ana karîb

22 A.g.e., 5a.

23 *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Hamidiye, no. 932, 5a-5b.

24 *Kitâb-ı nusretü'l-İslâm*, no. 330, 48b.

Rûm Mehemmed Paşa'nın bir câmiʿ ve bir medrese ve bir matbah ve Üsküdar'ın nihâyet-i cenûbîsinde bir cây-ı mürtefiʿ üzre vâlide-i Sultân Murâd Hân-ı Sâlis iki minâre ve bir kubbe ile bir câmiʿ idüp şarkîsinde hücerâtı müştemil bir savmaʿa-ı zîbâ ve şimâlîsinde bir medrese-i ʿulyâ ve garbîsinde bir matbah ve dârü'z-ziyâfe ve iki ribât ve Sultân İbrâhîm vâlideleri bir câmiʿ ve bir hammâm ve dârü't-taʿlîm dahi Mahmûd Efendi Hânkâhı ziyâretgâh olup ve mahalle-i mesâkini Üsküdar mekâbirinden öte Doğancılar Meydânına garîb bir mahaldir. Sâhil-i şarkîsinde vâkiʿ olan mevâzıʿın biri Kadı Köy ve Fenar Bağçe ve şimâlinde kurbunda Halîç üzerine bir kasaba ve anda Dârü's-saʿâde ağalarından biri câmiʿ binâ itmişlerdir. Fenar Bağçesi İznikmid Körfezi evvelinde bir mîrî sarây ve bağçedir. Önünde deniz içinde bir kule binâ olunmuşdur. Anda gecelerde fenar yakarlar. Güzergâh-ı süfün olmağla zîrâ ol semtde döküntü vardır. Ve bu Üsküdar bağçesi sarây-ı âlîşân-ı Sultâniyye'ye muʿâdil sarây-ı cedîd mukâbilinde bir sarây ve bağçe-i ʿazîmdir. Ve'l-hâsıl bu Üsküdar çak Kara Deniz Boğazı'na varınca maʿlûmdur, tafsîli *Cevelânü'l-efkâr*'da mezkûrdur. Bunda bu mertebe zikr olundı[25].

Muhtasar-ı tahrîr-i Atlas Mayor'da İstanbul ve bilâd-ı selâse ile ilgili tasvirler verildikten sonra Ahvâl-i Dîvân, Ahvâl-i Kavânîn-i Rusûm-ı ʿÂdiye, Ahvâl-i Değirmen, Ahvâl-i Kassâban, Ahvâl-i Mumcıyân, Ahvâl-i Bakkâlân, Ahvâl-i Sebze, Ahvâl-i Tavukcıyân, Evsâf-ı Saltanat-ı âl-i ʿOsmân başlıkları altında Osmanlı Devleti'nin kural, nizam ve kanunlarına yönelik *Nusretü'l-İslâm*'da var olmayan uzun bir bölüm yer alır. Gerek bu ilaveler gerekse 22 Zilhicce 1093 / 22 Aralık 1682'de Mekke-i Mükerreme'nin sel altında kalması ve durumdan haberdar olan IV. Mehmed'in şehrin suyollarını ve yıkılan yerlerini yeniden ve hızlıca tamir ettirmesi örneğinde olduğu gibi[26] yazarın önemli gördüğü ve kaydettiği bazı güncel olaylar Dımeşkî'nin eserlerinin kıymetini artırmakta ve bu eserlerin bir an evvel edisyon kritiklerinin hazırlanması gerektiğini bizlere hatırlatmaktadır.

25 *A.g.e.*, 72a-72b.

26 *A.g.e.*, 52b.

Üsküdar'ın İdari Olarak Yeniden Yapılanması ve Mahalleleri (1845-1913)

ARŞ. GÖR. BÜŞRANUR BEKMAN
Sakarya Üniversitesi

Giriş

Mahalleler insanların yaşadığı "yer" tanımından öte, Osmanlı şehirlerinin mali, toplumsal ve idari üniteleri olagelmiştir. Bu yüzdendir ki, bir şehri anlamanın ilk aşaması mahallelerinin isimlerini ve konumlarını keşfetmekle mümkündür. Özellikle, 19. yüzyıl itibariyle idari yapıda başlayan değişim mahallelere odaklanılarak analiz edildiğinde, suriçi ve surdışı ayrımının farklılaştığı ve şehrin tek bir bütün olarak kabul edildiği gözlemlenmektedir. Hiç şüphesiz, bu değişimin ilk nüveleri Şehremaneti'nin kurulmasından sonra idari yapının daire-i belediyeye geçişi aşamasında görülmüştür. Nitekim 1858 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun raporuyla İstanbul on dört belediye dairesine ayırılmak istense de farklı tarihlerde sayılarda ve isimlerde planlanan modeller uygulanamamıştır. Bunun sebebi, beledi alt yapı eksikliğiyle birlikte, devrin mali ve siyasi koşullarıdır. Nihayetinde 1880'e gelindiğinde İstanbul Belediyesi on daireye ayrılmıştır. Bu tarihten önce halkın talebi doğrultusunda kurulan bazı dairelere ek, şehirde toplam altı belediye dairesi olsa da arşiv belgelerinde mahallelerin kollara göre dağılım gösterdiği tespit edilmektedir.

Bu kollardan Boğaziçi'nin Anadolu yakasının tüm mahalle ve karyelerini içine alan Üsküdar Kolu, hayata geçirilemeyen üç belediye dairesi modeli yerine şehirde var olan idari yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Üsküdar yeni model arayışları içinde bir yandan 1868'de 12. Daire-i belediyye olarak tasarlanırken,

Küçüksu, B. Kargopoulo

diğer yandan 1877'de müstakil bir daire olmayacaktır. Şehirde koldan daireye tedrici bir geçişin olduğunun en somut kanıtlarından Üsküdar, 1880'de 9. daire olacak, 1908'de daha önce uygulanamayan Dersaâdet Belediye Kanunu'nun yeniden yürürlüğe girmesiyle lağvedilerek üçe bölünecek ve nihayetinde 1912'de belediye dairelerinin şubeye dönüştürülmesiyle 6. şube ismini alacaktır. Literatürde 19. yüzyıl Üsküdar mahalleleri hakkında yer alan çalışmaların aksine, bu tedrici dönüşümü yansıtan bir envanter yapmak Üsküdar mahallelerinin idari değişimini anlamlandırmak yönünde önemli verilere işaret etmektedir. Aynı zamanda, mahallelerin farklı kaynaklardaki isim ve sayılarını karşılaştırmalı olarak analiz etmek, Üsküdar ölçeğinde İstanbul'un dönüşümü hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir. Bu tebliğ kapsamında öncelikli olarak Üsküdar'ın idari yapısının kol taksimatından belediye dairesi ve şubesine dönüşüm sürecini gösteren bir mahalle envanteri hazırlanmıştır. Yine bu dönüşümün anlamlandırılması için envanterdeki mahallelerin konumlarını ve idari kapsamlarını gösteren haritalar üretilmiştir. Böylece tebliğ neticesinde Üsküdar mahallelerinin İstanbul'un bütünü içinde yeniden yapılandırılması hakkında tespitler ortaya konmuştur.

Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmanın temeli 1845, 1877, 1885, 1908-12 ve 1913 tarihlerindeki altı arşiv belgesine göre oluşturulan "Üsküdar Mahalle Envanteri" ile şekillenmiştir. Envanterde mahalle isimleri, konumları, varsa kaynaklarda geçen farklı isimleri ve tabi oldukları idari yapı bilgisi yer almaktadır. Kaynaklarda bulunan tüm mahalleler alfabetik sıralamaya göre dizilmiş olup, yıllar içindeki değişiminin karşılaştırılması için her sütunda ait olduğu yıl bilgisi verilmiştir. Böylece, envanterde yer alan mahalleler ilgili kaynakta bulunuyorsa "1" bulunmuyorsa "0" rakamıyla belirtilmiştir. Son olarak, envanterde yer alan mahallelerin konumları ArcGIS programıyla haritalanarak Üsküdar mahallelerinin konumları ve 1845-1913 tarihleri arasındaki değişimi gösterilmiştir.

Seçilen kaynaklar çalışmanın üçüncü bölümünde de detayları verilecek olan Üsküdar Kolu'ndan belediye dairesi ve şubesine değin mahallelerin değişimini kapsamaktadır. Bu kaynaklardan ilki Üsküdar Kolu'na tabi mahalleleri içeren 1845 tarihli nüfus defteridir[1]. Defterde toplam on iki kol düzeninde 486 mahalle yer alırken, Üsküdar Kolu'nda 56 yerleşimin ismi bulunmaktadır. Bu sayının içinde Çengelköy, Eren Karyesi, İncirköyü, Merdivenköyü ve Yalıköy olmak üzere beş karye zikredilirken, belgede Macar ve Revancık kalelerinin de isminin yer aldığı görülmektedir. Çalışmada kullanılan ve Üsküdar Kolu'na tabi mahalleleri gösteren ikinci kaynak 1877 tarihli devlet salnamesidir[2]. Yine şehrin on iki kolunda toplam 472 mahallenin bulduğu salnamede Üsküdar Kolu'na tabi 50 mahallenin ismi vardır.

Öte yandan, çalışmanın koldan daireye mahallelerin değişiminin ilk izlenimlerinin tespit edildiği 1885 tarihli üçüncü ve dördüncü kaynağı, Boğaziçi'nin Anadolu yakasının artık kendi coğrafi sınırlarına göre idari yapıya kavuştuğunu göstermektedir[3]. Üsküdar Kolu'nda yer alan mahalleler Kadıköy ve Beykoz ayrılmış

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defteri (NFS.d). 569.

2 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi],* İstanbul Darü't-Tıbaatü'l-Amire, 1294. Literatürde 1876-1877 tarihli mahalle isimleri listesi başlığıyla bir kaynakta bulunmaktadır. Ancak ilgili listenin tarihine yönelik bazı yanlışlıkların bulunduğu tespit edilmiş olup, çalışmanın analizini etkileyeceğinden ötürü envanterde bu kaynağa yer verilmemiştir. Emin Nedret İşli "İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait Kaynaklar ve 1876-1877 Tarihli «Esami-i Mahallat" *İstanbul Dergisi,* 40, 2001. Konu hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, 38-41.

3 İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. "Ba-İrade-i seniye-i cenab-ı padişahi bu kere icra olunan tahrir-i sabık yoklaması mucibince Dersaadet ve bilâd-ı selasede mevcud nüfusun istatistik cetveldir." İstanbul: Nezâret-i Umur-ı Dâhiliye Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, 1302. Bahsi geçen bir diğer kaynak İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda yer alan "MC_Osm_O.00835" Demirbaş numaralı defterdir. Ancak tarihsiz olan 16 sayfalık defter 9. Sayfa itibariyle bulunmayıp, 7. ve 9. Dairelere ait mahallelerin bilgisi eksiktir. İlgili defterin farklı bir nüshasını 2020 yılının Temmuz ayında tarafımızdan bir sahafta bulunarak eksik kalan mahallelerin bilgilerine de erişilmiştir. Bu sempozyum vesilesiyle defter ilk kez tam nüsha olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, nüshada Atatürk Kitaplığı'ndan farklı olarak kapak bulunmakta olup, defterin tarihi 1880 olarak kaydedilmiştir.

ve bu onlu belediye dairesi modelinde Üsküdar 9. daire olmuştur. Yine bu çalışmada Üsküdar'ın mahalle ölçeğindeki idari dönüşümü hakkında en doğru tespitin yapılabilmesi için 1885 tarihli iki farklı kaynak kullanılmıştır. Bunun sebebi, çalışmanın temel argümanlarından biri olarak arşiv kaynaklarının karşılaştırmalı olarak kullanımının önemini göstermektir. Çalışma kapsamında her iki kaynak hakkındaki değerlendirmeye üçüncü bölümde yer verilecektir.

Beşinci olarak, İstanbul'un yirmi belediye dairesine bölümlenişini gösteren 1908-12 tarihli defterde toplam 515 mahallenin ismi geçmektedir. Ancak çalışmanın üçüncü bölümünde de detaylarına değinileceği üzere Üsküdar ilk kez müstakil bir daire olarak belediye modelinde yer almamaktadır[4]. Son olarak, çalışmanın tarih sınırlaması kapsamında Üsküdar mahallelerinin yaşadığı idari değişimin izlerini görebildiğimiz altıncı kaynağı 1913 tarihli İhsaiyat Mecmuası'dır. Mecmuada yer alan mahalle listesine göre Üsküdar Şehremaneti'nin altıncı şubesi olarak karşımıza çıkmaktadır[5].

Böylece, bahsi geçen altı kaynak, koldan daire-i belediye ve şubesine değin mahalle ölçeğinde Üsküdar'ın idari değişimini analiz edilmesine imkân sunan envanterin oluşmasını sağlamıştır. Her kaynakta ekseriyetle aynı isimlerin geçmesine karşın, belgelerde mahalleler şehrin belediye örgütlenmesi içindeki değişimi sebebiyle farklı idari yapılarda zikredilmektedir. Bu minvalde, Üsküdar mahalleleri hakkında kaynaklarda geçen isimler baz alınarak yapılacak çalışmaların aksine, İstanbul'un 19. yüzyılda yaşadığı idari değişime de odaklanmak zaruridir. Çalışmada bu hususta doğan ihtiyacı karşılamak için hazırlanan envanter, Üsküdar'ın idari değişimini mahalle ölçeğinde ortaya koymaktadır.

1845'den 1913'e Üsküdar Mahalleleri ve İdari Değişimi

Boğaziçi'nin en eski yerleşim bölgelerinden olan Üsküdar, İstanbul'un fethinden sonra hızlı bir imar sürecine girmiştir[6]. Bostan'a göre Üsküdar, Osmanlı idaresine girmesiyle Kocaeli Sancağı'na bağlı Gebze Kazası'na tabi olmuş ve bir kadılık

4 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK. ŞH) 1266. Arşiv kayıtlarında ilgili belgenin tarihi 1320 (m.1902) olarak işlense de belgenin künyesinden belirtilen tarihin yanlış olduğu tespit edilmiştir. Zira bu dönemde İstanbul'da on daire-i belediye mevcuttur. Şehremaneti 20 daire-i belediye düzenine ilk kez 1876 yılında geçilmeyi öngörse de, bu model ilk kez II.Meşrutiyet'in ilanından sonra hayata geçirilmiştir .

5 *İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmuası*. İstanbul, 1329 (R).

6 Davut Hut, "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2005, I, 161.

merkezine dönüşmüştür[7]. Bu süreç bölgenin şenlenmesine katkıda bulunurken, Üsküdar şehrin üç önemli beldesinden (Bilâd-ı Selâse) biri olarak varlığını sürdürmüştür. "Nahiye diye nitelendirilen Üsküdar Küçüksu'dan Dudullu'ya, oradan Samandıra, Yakacık ve Kartal'a uzanıyordu. XVIII. yüzyılda Viran, İstavroz, Kuzguncuk, Çengel, Bulgurlu, Merdivenli, Kadıköy, Yenice, Reisli köyleri buraya bağlıydı. Büyükbaşlı, Samandıra, Dudullu, Sâlihli, Maltepe, Soğanlık ve Yakacık Adalar (Kartal) nahiyesine bağlandı. Üsküdar kadılığının asayişi Kocaeli sancak beyi sorumluluğu altındaydı. 1871'de Üsküdar mutasarrıflık statüsü kazandı. Beykoz, Gebze, Kartal ve Şile kazaları buraya bağlandı."[8]

Her ne kadar, yukarıda ifade edildiği üzere, 19. yüzyılda Üsküdar şehrin idari teşkilatı ölçeğinde düşünülse de, İstanbul'da yüzyıllardır sürdürülen klasik idari sisteminin değiştirilmeye ilk kez teşebbüs edildiği bir dönemin şartlarına göre nasıl olduğu gözden kaçırılan bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un belediye teşkilatıyla tanışması, şehirdeki alt yapı ve beledi hizmetlerin gelişmesiyle birlikte, modern belediye dairesi modelinin uygulanmasına zemin hazırlamıştır. Bu isteğin ilk adımı, Şehremaneti'nin alt birimi olarak tasvir edebileceğimiz İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun 1858'de *Takvim-i Vekayi*'de yayımladığı raporla atılmıştır[9]. Bu rapora göre İstanbul on dört belediye dairesine ayrılmak istense de, modelin tüm şehre uygulanmasından önce pilot bir daire olarak Altıncı Daire-i Belediyye'nin kurulduğu bilinmektedir[10]. İstanbul'un bu ilk belediye dairesinin başarısı geri kalan dairelerin kurulması için Şehremaneti'nin faaliyetlerine hız kazandırmış ve 1868'de Dersaâdet İdare-i Belediye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu çerçevede, geri kalan belediye daireleri kurularak şehrin on dört belediye dairesine ayrılması kabul edilmiştir. 1868 tarihli belediye modelinde Üsküdar'ın 12. daire-i belediye olması tasarlanırken, belediye sınırları "Havuzbaşı'ndan Haydarpaşa Çayırı'nın Selimiye Kışlası ve Büyük Çamlıca'dan Çengelköyü İskelesi Meydanı'na kadar olan yerleri ve mahalleleri kapsamaktadır."[11] Ancak bu nizamnamenin kabulünden sonra da tüm şehirde belediye daireleri kurulamamıştır.

7 Hanefi Bostan, "Üsküdar" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 2012,* 42, 367.

8 Bostan, a.g.m. s. 367.

9 Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011, 22

10 Bekman, *a.g.e*., s. 52.

11 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediyye,* İstanbul 1995, 4, s. 1616.

Öte yandan, belediye dairesi modelinin hayata geçirilme teşebbüssü I. Meşrutiyet'in ilanıyla tekrar gündeme gelmiş, 1877'de yürürlüğe giren Dersaâdet Belediye Kanunu'na göre İstanbul bu sefer yirmi belediye dairesine ayrılmak istenmiştir.

Bu modele göre Üsküdar, müstakil bir daire olarak yer almayıp Tablo 1'de yer alan dairelere bölünmesi öngörülmüştür. Ancak bu yeni model şehrin mevcut durumu ve ihtiyaçlarına göre düzenlenmeye çalışılsa da, daireler bütçelerinin oluşturulamaması sebebiyle kurulamamıştır.[12] Bahsi geçen her iki düzenlenmenin aksine şehirde yalnızca altı belediye dairesi olmakla birlikte, arşiv belgelerinde bu dairelerin ismi geçmemektedir.[13] Bunun yerine, mevcut daireler ve tabi olduğu mahalleler de dâhil olmak üzere kol taksimatı altında yer almaktadır.

Tablo 1 Dersaâdet Belediye Kanunu'na göre Üsküdar'daki Mahalle Dağılımı

15. Daire-i Belediyye	Beylerbeyi	Kuleli sahilinden Çengelköyü-Beylerbeyi, Nakkaş,Kuzguncuk, Paşalimanı'na ve dâhilen Vapurdeğirmeni arkasındaki caddeden İcâdiye yoluyla Bağlarbaşı'na ve oradan Sarıkaya ve Büyük Çamlıca'nın alt tarafındaki yol ile Yeldeğirmeni Büyükşose ile Kuleli'ye kadar olan mahalleri kapsamaktadır.
16. Daire-i Belediyye	Yenimahalle	Paşalimanı'ndan Üsküdar Büyük İskelesi'ne ve dâhilen Çarşı boyuyla Yeniçeşme, Atpazarı, Toptaşı yolundan Nuhkuyusu'na ve oradan Bağlarbaşı'na kadar olan mahalleri kapsamaktadır.
17. Daire-i Belediyye	Doğancılar	Üsküdar Büyük İskelesi'nden Ayazma, Harem, Kavak, Haydarpaşa iskelelerine ve Selimiye, Karacaahmed, Nuhkuyusu'ndan Bağlarbaşı, Tophânelioğlu ve Büyük ve Küçük Çamlıcalar, Kısıklı, Bulgurlu, Libadiye, Altunîzâde, Tophânelioğlu'na kadarki mahalleri kapsamaktadır.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediyye*, c. 4 (İstanbul 1995).

Suriçinde altı surdışında altı olmak üzere toplamda on iki kolun var olduğu İstanbul'da Boğaziçi'nin Rumeli yakasının Beşiktaş'tan başlayarak Kısırkaya'ya kadar Beşiktaş Kolu, Anadolu yakasının ise Kadıköy'den Revancık Kalesi'ne kadar Üsküdar Kolu'na tabi olduğu görülmektedir. Demek oluyor ki, belediye dairelerinin tüm şehirde kurulacağı 1880 yılına kadar Üsküdar yalnızca coğrafi sınırlarında değil, kendi sınırlarının da ötesine uzanan bir idari örgütlenmeydi. Nitekim, çalışmada oluşturulan envanterde Üsküdar dışındaki mahallelerin zikredilmesinin temel nedeni de bu husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple, 1845-1913 Üsküdar Mahalleleri Envanteri'nde Kadıköyü'nden Revancık

12 Oktay, a.g.e., s. 70-72.

13 Bu dönemde var olan belediye daireleri sırasıyla Beyoğlu, (Altıncı Daire-i Belediye) Tarabya, Adalar, Yeniköy, Kadıköyü ve Beykoz'dur.

Kalesi'ne kadar uzanan Üsküdar Kolu'na tabi tüm mahallelerin ismi yer almaktadır. (Bkz. Harita 1)[14]

Nihayetinde 1880 yıllında uygulanamayan daire modelleri, devrin idari yapısına en uygun hale getirilmiş ve daireler kurulmuştur. Yeni sistem dâhilîde dairelerin sayısı Dersaâdet Belediye Kanunu'ndan farklı olarak yirmiden ona indirilmiştir. Bu dairelerden 9. daire-i belediye olarak belirlenen Üsküdar'ın sınırları Beylerbeyi, Bulgurlu, Altunizade, Salacak, Paşalimanı, İcadiye, Şemsipaşa, Büyükçamlıca, Doğancılar ve Karacaahmed'i kapsamaktadır[15].

Tablo 2 Çalışmada Kullanılan Kaynaklara göre Üsküdarın İdari Yapısı ve Mahalle Dağılımları

Kaynağın Tarihi	Kaynaktaki Toplam Mahalle Sayısı	Mahallelerin Tabi Olduğu İdari Yapı	İdari Yapıya göre Toplam Mahalle Sayısı	İdari Yapıya göre Üsküdar Özelindeki Mahalle Sayısı
1845	486	Üsküdar Kolu	56	39
1877	472	Üsküdar Kolu	50	37
1888a	518	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	60	43
1885b	512	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	55	41
1908-1912	515	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	59	6
		16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)		15
		17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)		24
1913	569	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)	61	40

Bu envanterde 65 mahalle bulunurken ikisi kale olmak üzere toplamda 67 yerleşimin ismi geçmektedir. (Bkz. Tablo 2) Çalışmada kullanılan kaynaklarda Üsküdar'ın mahalle sayısının sürekli olarak değişiklik gösterdiği tespit edilmekle birlikte, bu niceliksel değişimin temel sebebi İstanbul'un daire-i belediye sisteminin sınırlarının farklılık göstermesidir. (Bkz. Tablo 2)

14 Haritada yer verilen numaraların karşılığı Tablo 3'te verilmiştir.

15 Bekman, *a.g.e.*, s. 64.

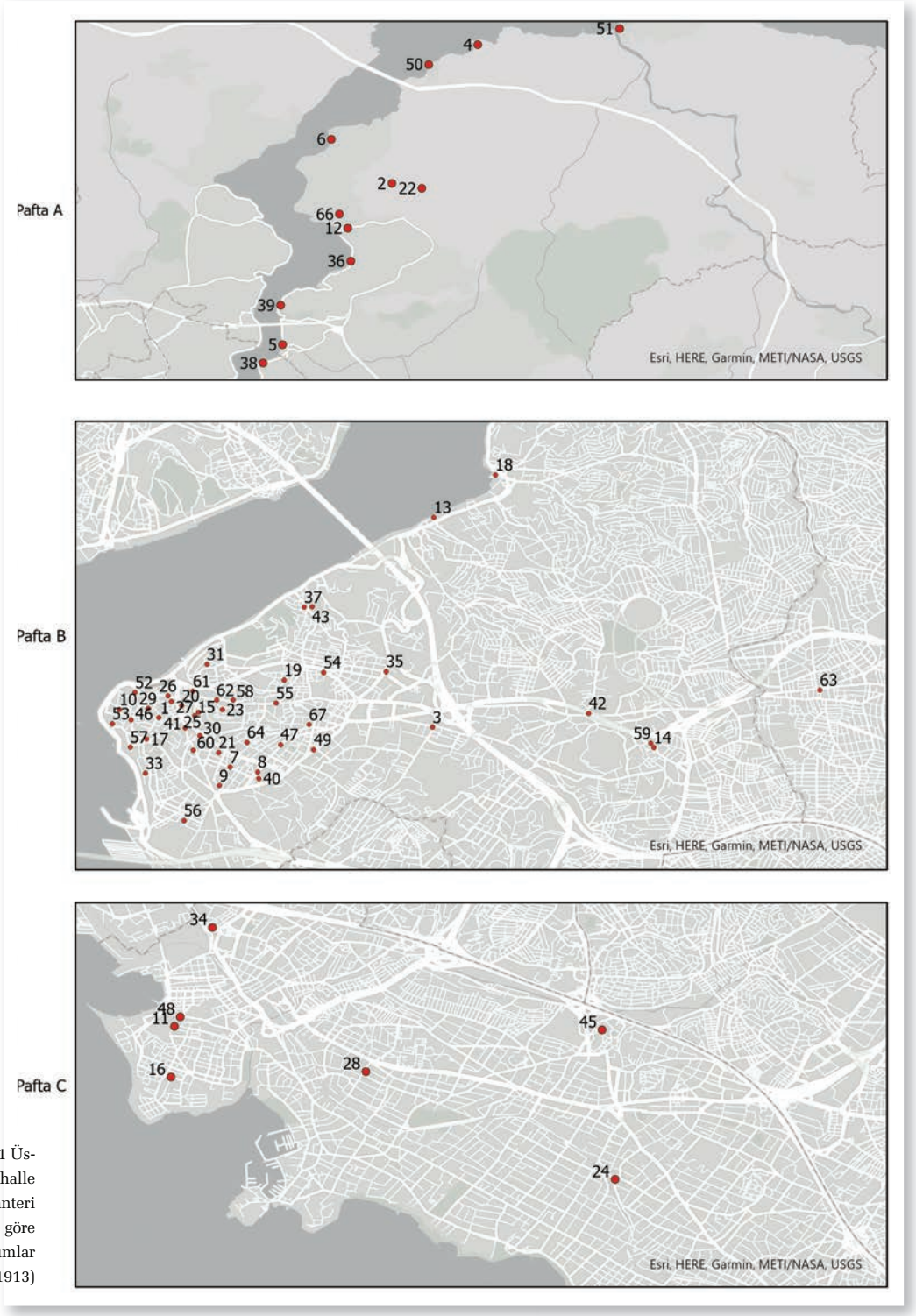

Harita 1 Üsküdar Mahalle Envanteri Verilerine göre Konumlar (1845-1913)

Tablo 2 Üsküdar Mahalle Envanteri (1845-1913)

No	**Mahalle İsmi**	**Konumu**	**Farklı İsim**	**1845**	İdari Yapısı	**1877**	İdari Yapısı	**1885a**	İdari Yapısı	**1885b**	İdari Yapısı	**1908-1912**	İdari Yapısı	**1913**	İdari Yapısı
1	Ahmed Çelebi	Üsküdar Açık Türbe	Hacı Ahmed Çelebi	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
2	Akbaba	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	0	x	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	0	x	0	x	0	x
2	Altunizade Ismail Efendi	Üsküdar	Altunizade	0	X	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
4	Anadolu Feneri	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	0	x	0	x	0	x	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	0	x
5	Anadolu Hisarı	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	14. Daire-i Belediyye (Anadolu hisarı)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)
6	Anadolu Kavağı	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	0	x	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
7	Arakıyeci Hacı Cafer	Üsküdar	Arakiyeci Cafer Ağa	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
8	Arakıyeci Hacı Mehmed	Üsküdar	Arakiyeci El-hac Mehmed Ağa	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
9	Aşçıbaşı	Üsküdar Karacaahmed		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
10	Ayazma	Üsküdar Salacak		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
11	Bayezid Kethüda	Kadıköy		1	Üsküdar Kolu	0	x	0	x	0	x	0	x	0	x
12	Beykoz	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
13	Beylerbeyi	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)
14	Bulgurlu	Üsküdar Büyükçamlıca		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
15	Bulgurlu Mescid	Üsküdar Büyükçamlıca		1	Üsküdar Kolu	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
16	Cafer Ağa	Kadıköy	Cafer Ağa ve Yalı	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	18. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)
17	Çakırcı Hasan Paşa	Üsküdar Doğancılar		0	X	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
18	Çengelköy	Kuleli Kışlayı Hümayunu		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
19	Dağ Hamamı	Üsküdar	Dağ	1	Üsküdar Kolu	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	0	x	0	x	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
20	Davud Paşa	Üsküdar Büyükçamlıca	Kara Davudpaşa	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
21	Debbağlar	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
22	Dereseki	Beykoz		1	Üsküdar Kolu	0	x	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
23	Durbali	Üsküdar İcadiye		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
24	Eren Karyesi	Kadıköy Kızıltoprak	Evren, Evrenköyü	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	0	x	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
25	Evliya Hoca	Üsküdar Büyükçamlıca	Hoca Evliya	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
26	Gerede	Üsküdar Şemsipaşa		1	Üsküdar Kolu	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
27	Gülfem Hatun	Üsküdar Şemsipaşa		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
28	Hacı Mustafa Efendi	Kadıköy Kızıl Toprak	Tuğlacıbaşı Hacı Mustafa	0	X	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	18. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)
29	Hamza Fakih	Üsküdar Şemsipaşa		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
30	Hayreddin Çavuş	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
31	Hesna Hatun	Üsküdar	Hacı Hesna Hatun, Hoca Hesna Hatun	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
32	Hüsniye? Hatun	Tespit Edilemedi		0	X	0	x	0	x	0	x	0	x	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
33	İhsaniye	Üsküdar Karacaahmed	İhsan	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
34	İbrahim Ağa Zaviyesi	Kadıköy		0	X	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)
35	İcadiye	Üsküdar İcadiye		0	X	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
36	İncirköyü	Beykoz	İncirköyü Paşabahçesi	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
37	Istavroz	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)
38	Kandilli	Küçüksu Civarı		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	14. Daire-i Belediyye (Anadolu hisarı)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)
39	Kanlıca	Kanlıca		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	14. Daire-i Belediyye (Anadolu hisarı)	1	5. Belediye Şubesi (Anadolu hisarı)
40	Kazasker Ahmed Efendi	Üsküdar	Kazasker	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
41	Kefçe Dede	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
42	Kısıklı	Üsküdar Büyükçamlıca		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
43	Kuzguncuk	Üsküdar Paşalimanı Civarı		0	x	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	15. Daire-i Belediyye (Beylerbeyi)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
44	Macar Kalesi	Üsküdar Kolu		1	Üsküdar Kolu	0	x	0	x	0	x	0	x	0	x
45	Merduban	Kızıltoprak	Merduban Köyü,-Merdiven Nam-ı Diğer Merdiven Karyesi	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	0	x	1	18. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)
46	Mirahor	Üsküdar Doğancılar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
47	Murad Reis	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
48	Osman Ağa	Kadıköy		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	10. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	18. Daire-i Belediyye (Kadıköy)	1	7. Belediye Şubesi (Kadıköy)
49	Pazarbaşı	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
50	Poyraz Limanı	Poyrazköy		1	Üsküdar Kolu	0	x	0	x	0	x	0	x	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
51	Revancık Kalesi	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	0	x	0	x	0	x	0	x	0	x
52	Rum Mehmet Paşa	Üsküdar Şemsipaşa		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
53	Salacak	Üsküdar Salacak		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
54	Selami Ali	Üsküdar İcadiye	Selami Ali Efendi	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
55	Selamsız	Üsküdar İcadiye		0	x	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	0	x
56	Selimiye	Üsküdar Karacaahmed		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
57	Sinan Paşa	Üsküdar Doğancılar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
58	Solak Sinan	Üsküdar İcadiye		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
59	Süleyman Ağa	Üsküdar Büyükçamlıca		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
60	Tavaşi Hasan Ağa	Üsküdar		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	17. Daire-i Belediyye (Doğancılar)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
61	Tembel Hacı Mehmed	Üsküdar Büyükçamlıca		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
62	Toygar Hamza	Üsküdar İcadiye		1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
63	Ümraniye	Ümraniye		0	x	0	x	0	x	0	x	0	x	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)
64	Valide Atik	Üsküdar	Atik Valide Sultan	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	0	x	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

No	Mahalle İsmi	Konumu	Farklı İsim	1845	İdari Yapısı	1877	İdari Yapısı	1885a	İdari Yapısı	1885b	İdari Yapısı	1908-1912	İdari Yapısı	1913	İdari Yapısı
65	Vaniköyü	Vaniköy		0	x	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	14. Daire-i Belediyye (Anadoluhisarı)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
66	Yalıköyü	Beykoz	Yalı, Yalı Karyesi ve Servi Burun	1	Üsküdar Kolu	1	Üsküdar Kolu	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	8. Daire-i Belediyye (Kanlıca)	1	13. Daire-i Belediyye (Beykoz)	1	5. Belediye Şubesi (Anadoluhisarı)
67	Yenimahalle	Üsküdar	Yeni Mahalle Ermeni	0	x	0	x	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	9. Daire-i Belediyye (Üsküdar)	1	16. Daire-i Belediyye (Yenimahalle)	1	6. Belediye Şubesi (Üsküdar)

a) Üsküdar Kolu ve Mahalleleri (1845-1877)

Envanterde 1845 yılından 1877'ye kadar Üsküdar Kolu olarak karşımıza çıkan idari yapıda mahallelerin ve karyelerin tek bir idari sistem dâhilinde olduğu görülmektedir. (Bkz. Harita 2) 1845 yılında 56 mahallenin yer aldığı Üsküdar Kolu Eren Karyesi'nden Revancık Kalesi'ne kadar uzanırken, 1877 yılına geldiğinde bu sayı 50'ye düşerek Eren Karyesi ve Yalıköy kapsamında sınırı daralmıştır. Her ne kadar, Üsküdar Kolu'nun iki tarih arasındaki mahalle sayılarındaki toplam fark altı olarak gözükse de envanterde yer alan veriler karşılaştığında 1845'de geçen on bir mahallenin 1877'de yer almadığı; buna karşın 1877 yılında geçen altı mahallenin ise bir önceki kaynakta bulunmadığı tespit edilmiştir. (Bkz. Tablo 4)

Tablo 2 1845 ve 1877 Tarihli Belgelere göre Üsküdar Kolu'na Tabi Mahalle Farkları

	Mahalle İsmi
1845	Akbaba
	Anadolu Feneri
	Anadolu Kavağı
	Bayezid Kethüda
	Bulgurlu Mescid
	Dağ Hamamı
	Dereseki
	Gerede
	Macar Kalesi
	Poyraz Limanı
	Revancık Kalesi
1877	Altunîzâde İsmail Efendi
	Çakırcı Hasan Paşa
	Hacı Mustafa Efendi
	İbrahim Ağa Zaviyesi
	Vaniköy

Tablo 4'e göre Üsküdar'da 1845 yılında Bulgurlu Mescid, Dağ Hamamı ve Gerede, 1877 yılında Altunîzâde İsmail Efendi ve Çakırcı Hasan Paşa mahalleleri yer almaktadır. Bu mahallelerden Bulgurlu Mescid, Dağ Hamamı ve Gerede'nin envanterdeki diğer kaynaklarda kaydı bulunmaktadır. Ancak Bostan'ın 18. yüzyıl Üsküdar mahalleleri hakkında hazırladığı listede de yer almayan Altunîzâde İsmail Efendi ve Çakırcı Hasan Paşa mahallelerinin 1845 yılından sonra oluştuğunu düşündürmektedir[16].

Bahsi geçen mahallelerden Altunîzâde İsmail Efendi'nin 1865-66 yılları arasında yapımı tamamlanan günümüze yalnızca cami, hazire ve bazı birimleri ulaşan Altunîzâde Külliyesi'nin etkisiyle bir mahalle teşekkülüne dönüştüğü kuvvetle muhtemeldir. İkinci olarak Çakırcı Hasan Paşa Mahallesi'nin ise 1558 yılında inşa edilen, ancak 19. yüzyıla kadar harap olduğu bilinen Çakırcı Hasan Paşa Camii'nin[17] 1858 yılındaki tamiratına istinaden oluştuğu söylenebilir[18].

16 M. Hanefi Bostan, "XIX. Yüzyıl Nüfus Defterleri Işığında Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X Bildirileri (19-20- 21 Ekim 2018)*, İstanbul 2019, I, 1138.

17 Çakırcıbaşı ve Doğancılar Camii olarak da bilinmektedir.

18 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 2015, II, 16. .

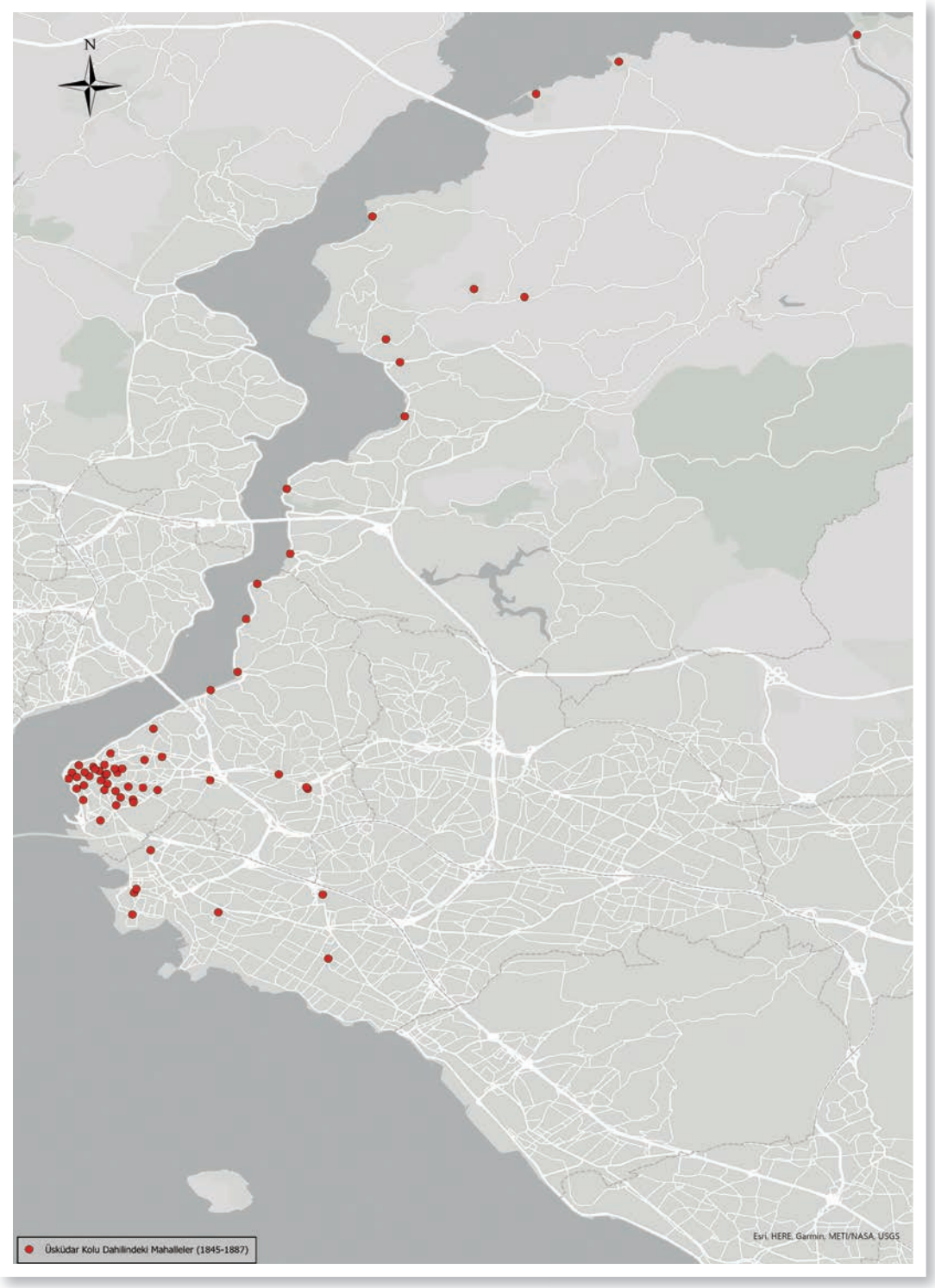

Harita 2 Üsküdar Kolu'na Tabi Mahallelerin Dağılımı (1845-1877)

Karacaahmet Mezarlığı, M. İranian

Öte yandan, çalışma kapsamında tespit edilen veriler aynı zamanda Üsküdar ve civarındaki karyelerin de 19. Yüzyıldaki gelişimine işaret etmektedir. Tabakoğlu'na göre, bölgedeki karyeler zamanla büyüyerek bir muhit veya mahalle şeklini almış, bu gelişim bölgenin bir belediye dairesi haline dönüşmesine katkıda bulunmuştur[19]. Bununla birlikte, şehir içi ulaşımın gelişmesi bölgede nüfusunun büyümesine de zemin hazırlarken, Boğaziçi köylerinin daimî ikamet alanına dönüşmesine etkisi bulunmuştur. Bahsi geçen etmenlerin Kısıklı, Kuzguncuk, Istavroz, Vaniköy, Kandilli ve Beylerbeyi'nin müstakil yerleşimlere dönüşmesine paralel olarak gerçekleştiği söylenebilir[20]. Bu köylerden Istavroz, Kısıklı, Beylerbeyi ve Kandilli Üsküdar Kolu'na tabi olarak çalışmanın 1845 tarihli kaynağında geçerken, Kuzguncuk envanterde ilk kez 1885 tarihli belgelerde yer almaktadır. Vaniköy'ün ise 1860'lı yılların sonuna doğru bir mahalle olarak kaynaklarda geçmektedir[21].

19 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V Bildirileri*, İstanbul 2008, I, 159.

20 M. Hanefi Bostan, "Fethi Gören Şehir Üsküdar'ın Demografik ve İktisadi Gelişimi", *Düşten Fethe İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 65-66.

21 Bekman, *a.g.e.*, s. 194.

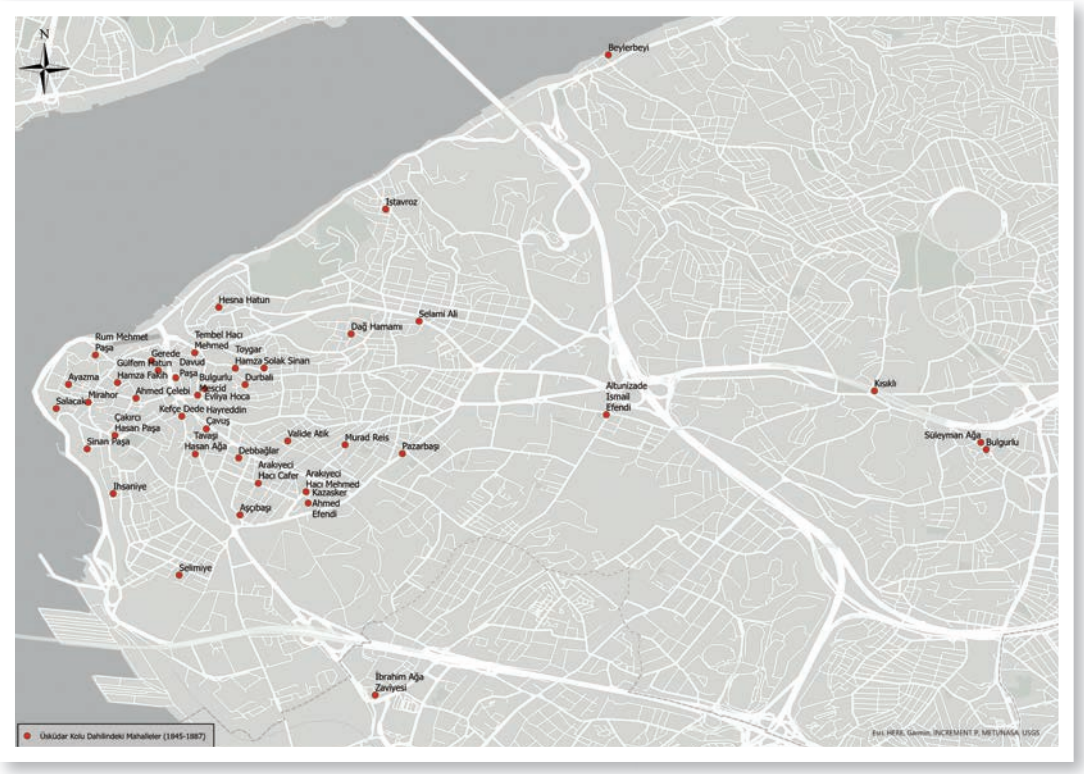

Harita 3 Üsküdar Kolu'na Tabi Mahalleler

Görülüyor ki, 19. yüzyılda İstanbul'un daire-i belediye sistemine geçişi sürecinde varlığını sürdüren Üsküdar Kolu, idari sınırları içinde mahalle ve karyeleri tek bir çatı altında toplamıştır. Bu idari yapıda coğrafi olarak Üsküdar mahallelerinin sayısı 1845'de 37 iken 1877 yılına gelindiğinde 36'ya düşmüştür. (Bkz. Tablo 3 ve Harita 3)

b) Onlu Belediye Dairesi Modelinde Üsküdar Dairesi ve Mahalleleri (1885)

Çalışmamızın 1885 tarihli iki kaynağı, Üsküdar Kolu'ndan Üsküdar daire-i belediyesine geçiş sırasındaki mahalle dağılımını işaret etmesi açısından son derecede önemlidir. İstanbul'da ilk kez daire-i belediye sistemini hayata geçirildiğinde Üsküdar Kolu'na tabi mahalleler Kanlıca (8. Daire-i belediyye), Üsküdar (9. Daire-i belediyye) ve Kadıköyü (10. Daire-i belediyye) dairelerine dağılım sağlamıştır. Bu üç daireden Kanlıca: Çengelköyü ve Anadolu Kavağı arasında yer alırken, Kadıköyü: İbrahim Ağa Zaviyesi ve Eren Karyesi sınırlarındadır[22]. (Bkz. Harita 4)

22 Bu dönemde Kanlıca Dairesi'nin kapsadığı sınırda Mirşah Mehmet Efendi Mahallesi de yer almaktadır. Ayrıca bkz. Bekman, *a.g.e*, s. 225-226.

Bununla birlikte, envanterde "1885a" olarak belirtilen nüfus istatistik cetveli[23] ve "1885b" olarak ifade edilen esami-i mahallat listesi[24], aynı tarihli belgelerde dahi mahallelerle ilgili farklılıklar bulunabileceğini göstermektedir. Bu farklılıkların mahalle çalışmaları yaparken metoda dayalı ve karşılaştırmalı analizlerin yapılması gerekliliğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Zira envanterde "1885a" olarak belirtilen Nüfus İstatistik Cetveli'nde Üsküdar Daire-i Belediyesi'nde 43 mahalle yer alırken, "1885b" olarak ifade edilen ikinci listede 41 mahalle bulunmaktadır. Çalışmamızda Üsküdar Kolu'na ait belgeler üzerinden yapılan değerlendirmelerde de ifade edildiği üzere, bu farklılık sadece sayısal olarak değil içerik açısından da görülmektedir. (Bkz. Tablo 5) Bu hususların mahalle çalışmalarında tek bir kaynaktan yola çıkarak değerlendirme yapılmasının araştırmacıları ne derecede yanılgıya düşürebileceğinin bir kanıtı olduğunun kanaatindeyiz.

Tablo 3 1885 tarihli iki Kaynak Arasındaki Mahalle Farklılıkları

Mahalle İsmi	**Daire İsmi**	**Mahallenin Bulunmadığı Kaynak**
Akbaba	Kanlıca	1885a
Dağ Hamamı	Üsküdar	1885b
Eren Karyesi	Kadıköyü	1885a
Merduban	Kadıköyü	1885a
Valide Atik	Üsküdar	1885b

Tablo 5'e göre 1885b'de Valide Atik ve Dağ Hamamı mahallelerinin yer almadığı görülmektedir. Buna karşın, tablo envanterdeki mahallelerin tamamıyla karşılaştırıldığında 19. yüzyılın son çeyreğinde Üsküdar'da toplamda 43 mahalle olduğu görülmektedir. Bu sayı literatürde yer alan çalışmalarla da desteklenmektedir[25]. (Bkz. Harita 5)

Öte yandan, Harita 5'e göre Üsküdar Dairesi'nin sınırlarına Beylerbeyi tabi olurken, 1845-1877 yıllarında yer almayan İcadiye, Selamsız, Yenimahalle (Ermeni) ve Kuzguncuk mahallelerin de eklendiği görülmektedir. Bu mahallelerden Yenimahalle, Bostan'ın yayımladığı 18. yüzyıl Üsküdar mahalleleri listesinde Yenimahalle

23 İBB Atatürk Kitaplığı Demirbaş No: Bel_Osm_B.00045.

24 İlgili kaynakla ilgili izahat çalışmanın 3 numaralı dipnotunda paylaşılmıştır. Ayrıca bkz. İBB Atatürk Kitaplığı Demirbaş No: MC_Osm_O.00835.

25 Hut, a.g.m, 162; M. Hanefi Bostan, "XIX. Yüzyıl Nüfus Defterleri Işığında Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X Bildirileri*, İstanbul 2019, II, 143-45. Bostan'nın yukarıda zikredilen makalesinde 19.yüzyılda Üsküdar'da 44 mahalle tespit edilmesine karşın bu sayıya Kadıköyü'ndeki İbrahim Ağa Zaviyesi de eklenmiştir. Bu durumun sebebinin belgenin içeriğinden kaynaklı olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Ancak çalışmamızda ilgili listedeki sayının 43 mahalle olduğunu kabul edilmiştir.

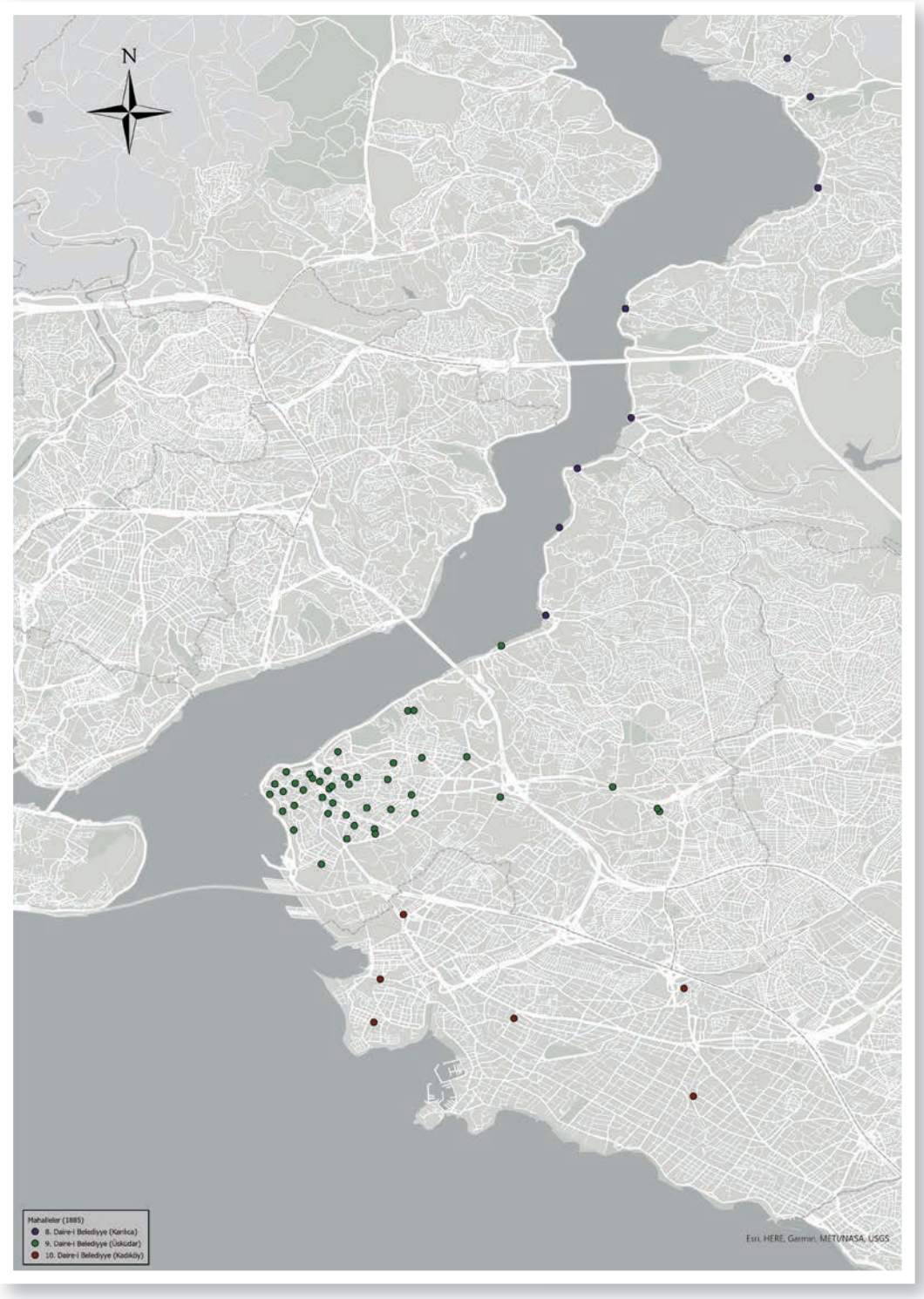

Harita 4 Üsküdar Kolu'nun Daire-i Belediye Modeline göre Dönüşümü (1885)

(Kefere) ismiyle yer almaktadır. Ancak bu çalışma dahilinde mahallenin isminin ilk kez 1885 yılında geçtiği görülmüştür[26].

c) Yirmili Belediye Dairesi Modelinde Üsküdar ve Mahalleleri (1908-12)

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle tekrar yürürlüğe giren Dersaâdet Belediye Kanunu'na göre İstanbul'un daire sayısı ondan yirmiye çıkmış, daha önce öngörülen modellerin aksine ilk kez Üsküdar bir dairenin ismi olarak tasarlanmamıştır. Envanterde 1885 tarihinde 9. Daire-i belediye dâhilinde görülen mahalleler Doğancılar, Yenimahalle ve Beylerbeyi dairelerine dağılım göstermiştir. (Bkz. Harita 6) Bu minvalde, 1908-1912 tarihleri arasında Üsküdar mahallelerin idari yapısı bahsi geçen üç daireye göre analiz edilmelidir.

Harita 6'da Doğancılar dairesine tabi 24 mahalle ve Yenimahalle dairesine tabi 15 mahalle görülürken, envanterde Beylerbeyi dairesinde 6 mahalle bulunmaktadır. (Bkz. Tablo 3)[27] Bununla birlikte, 1885 yer almayan Akbaba ve Anadolu Feneri bu tarihte yeniden geçmekle birlikte, bahsi geçen iki mahalle dışında envanterde ilk kez zikredilen mahalle bulunmamaktadır. İlginçtir ki, Dağ Hamamı mahallesi çalışmada kullanılan bu defterde yer almamaktadır. Defterin içeriğinin 1877 *Dersaâdet Belediye Kanunu*'na göre düzenlenmiş olduğu kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, Dağ Hamamı'nın kaynakta yer almaması bir mahalle teşekkülünde olmadığı anlamına gelmemektedir.

d) Daire-i Belediye'den Şube'ye: 1913 yılında Üsküdar ve Mahalleleri

Üsküdar Kolu'ndan Üsküdar Dairesi'ne altmış sekiz sene sonra İstanbul'un belediyecilik modeli bir kez daha değişmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında on dört daire-i belediye ile başlayan model, 1912 yılına gelindiğinde Şehremaneti'nin tek bir belediye dairesi olarak kabul edilmesiyle son bulmuştur. Çalışmamızda detaylarına değinildiği üzere bu tek dairenin 9 şubesi bulunurken, Üsküdar 6. belediye şubesi olarak belirlenmiştir. Nitekim Üsküdar Şubesi'nin bir önceki daire-i belediye modelindeki Yenimahalle ve Doğancılar dairesine tabi olan 40 mahalleden oluştuğu görülmektedir. (Bkz. Harita 7)

---

26 Bostan, *a.g.e*, 2018, s. 138.

27 Çalışmada kullanılan bu belgede Bulgurlu, Köyiçi, Kireçburnu, Gerede, Gülfem Hatun, Kefçe Dede, Lala Hayrettin ve Heybeli Ada mahallelerin daire-i belediye bilgisi boş bırakılmasına karşın, haritaların hazırlanış aşamasında daire sınırlarına riayet edilerek ait olduğu daireler belirlenmiş ve haritalarda gösterilmiştir.

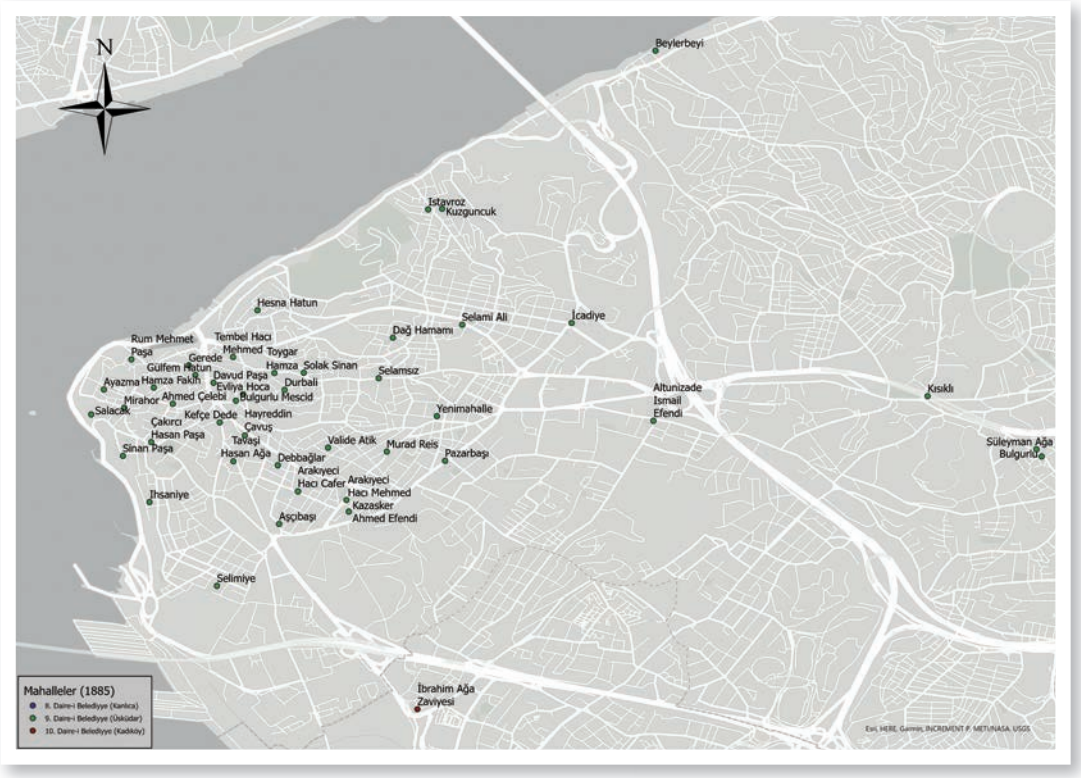

Harita 5 Üsküdar Daire-i Belediyye'sine göre Mahalle Dağılımı (1885)

Bu hususa ek olarak, envanterde 1908-1912 yılları arasında Beylerbeyi Dairesi'nde yer alan Çengelköy, İcadiye, İstavroz, Beylerbeyi ve Kuzguncuk mahallelerinin yeni modelde Üsküdar Şubesi yerine Anadoluhisarı Şubesi'ne tabi olduğu tespit edilmiştir. İlginçtir ki, çalışmamız boyunca idari olarak Üsküdar sınırlarında bahsi geçen mahallerinin ilk kez bu sınırdan çıkmasıdır. Harita 7'den de anlaşıldığı üzere belediye şubesi modelinde coğrafi sınırlamalar belirleyici bir unsur olmuştur.

Öte yandan, 1913 tarihinde envanterde ismi ilk kez geçen iki mahalle bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hüsniye Hatun mahallesidir[28]. Çalışma kapsamında bahsi geçen mahalle hakkında bilginin bulunmamasına ek, mahallenin konumu da saptanamamıştır. Benzer biz yazılışı olan Hesna Hatun mahallesi ise envanterde her belgede yer alan 33 mahalleden biri olmakla birlikte, mecmuada hâlihazırda ismi geçmektedir.

28 Mahallenin yazılışı: «حسنیه خاتون»

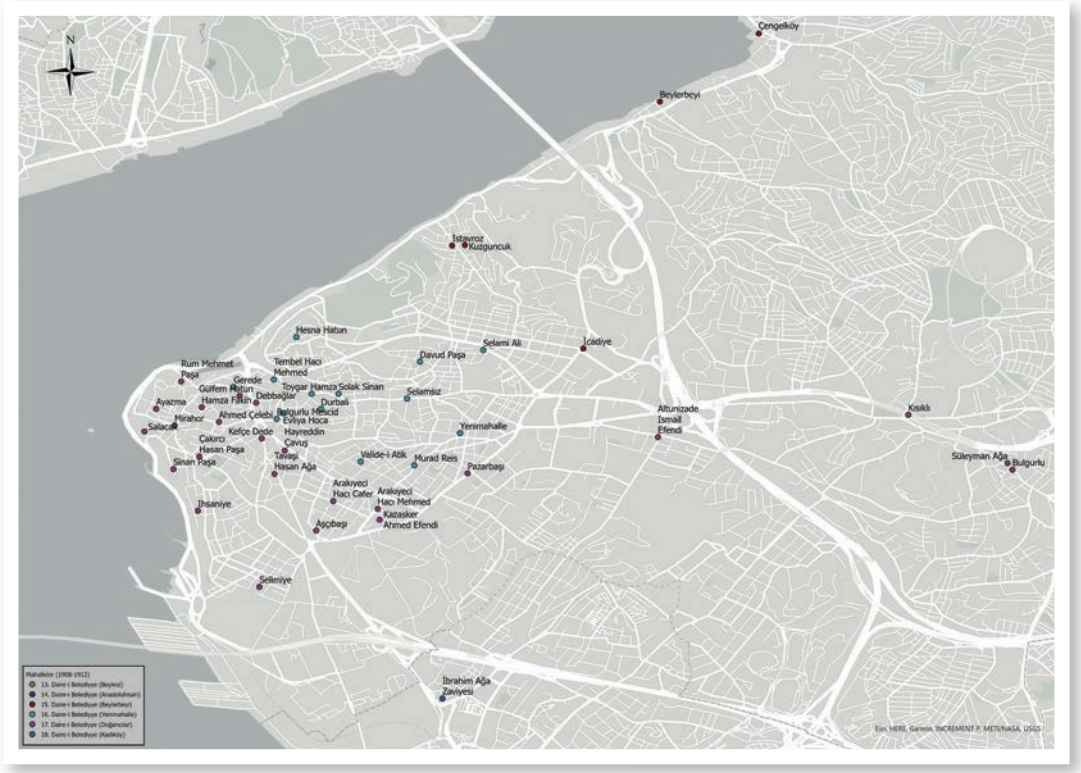

Harita 6 Dersaadet Belediye Kanunu'na göre Üsküdar Mahallelerinin Dağılımı (1908-12)

Öte yandan, bu tarihte envanterde ilk kez ismi geçen ikinci mahalle Ümraniye'dir. Muhacirköy olarak da bilinen mahalle, 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan Muhacir göçleriyle birlikte mamur bir yerleşim alanı olmaktan çıkmıştır[29]. Nitekim bu gelişmenin bir etkisi olarak mahallenin Ümraniye ismiyle 1913 yılında ilk kez belediye sistemine dâhil edildiği görülmektedir[30]. Bu husus, kent çeperinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde genişlediğinin bir delili olarak da düşünülebilir.

Sonuç

Çalışma kapsamında hazırlanan envanter ve haritalara göre, 1845-1913 yılları arasında Üsküdar'ın idari değişimi önce koldan belediye dairesine, son olarak daireden şubeye dönüşmüştür. Yaşanan bu değişimin belgelere yansıdığı sayısal

29 Ayhan Yüksel, Davut Erkan, *Kuruluştan Cumhuriyet'e Ümraniye Tarihi- I,* İstanbul 2018, s. 122.

30 Ayhan Yüksel, Davut Erkan, *a.g.e*, s. 123.

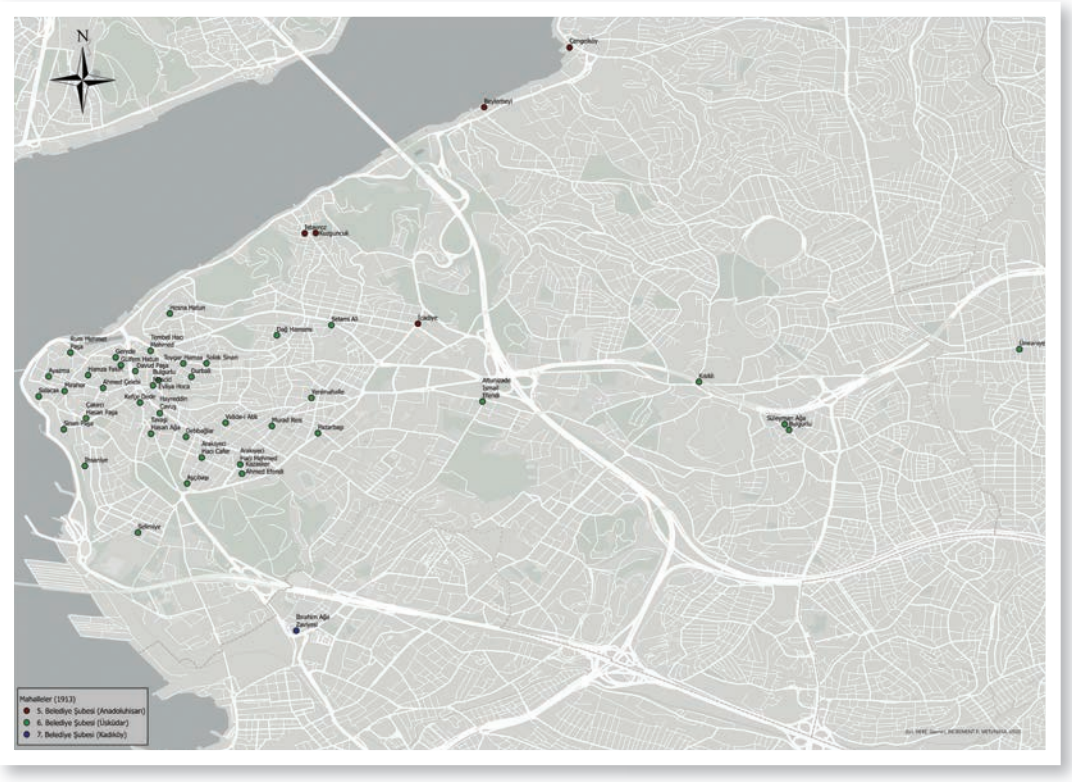

Harita 7 Üsküdar Şubesi'ne göre Mahalle Dağılımları (1913)

farklılıkların aksine altmış sekiz senelik dilimde Üsküdar'da yeni oluştuğu kuvvetle muhtemel olan mahalleler: Altunîzâde İsmail Efendi, Çakırcı Hasan Paşa, Ümraniye, İcadiye, Selamsız ve Istavroz 'dur. Bununla birlikte, daha önce karye olarak kaynaklarda karşımıza çıkan Kuzguncuk, Vaniköy, Kısıklı, Beylerbeyi ve Kandilli bu yüzyıl itibariyle müstakil yerleşimlere dönüştüğü görülmektedir. Yine bu süre içinde Üsküdar'da hiç değişmeden varlığını sürdüren mahalle sayısı 33'tür. Bu mahalleler alfabetik sırasıyla: Ahmed Çelebi, Arakıyeci Hacı Cafer, Arakıyeci Hacı Mehmed, Aşçıbaşı, Ayazma, Beylerbeyi, Bulgurlu, Davud Paşa, Debbağlar, Durbali, Evliya Hoca, Gülfem Hatun, Hamza Fakih, Hayreddin Çavuş, Hacı Hesna Hatun, İhsaniye, Istavroz, Kazasker Ahmed Efendi, Kefçe Dede, Kısıklı, Mirahor, Murad Reis, Pazarbaşı, Rum Mehmed Paşa, Salacak, Selami Ali, Selimiye, Sinan Paşa, Solak Sinan, Süleyman Ağa, Tavaşi Hasan Ağa, Tembel Hacı Mehmed ve Toygar Hamza mahalleleridir.

Öte yandan, çalışma sonucunda tespit edilen bazı önemli sonuçlar vardır ki; bunlardan ilki mahalle çalışmalarında yalnızca tek bir kaynaktan yola çıkarak Üsküdar

özelinde ve Osmanlı şehirleri genelinde analizler yapmak kısıtlı kalacağıdır. Bu husus, çalışmada kullanılan 1885 tarihli iki defterin gerek sayısal gerekse içerik bakımında farklı olmasıyla da desteklenmektedir. Aynı zamanda, envanterde de görüldüğü gibi "1" rakamıyla ifade edilmeyen mahalleler hiç olmayan değil, değişen belediye modelinde daire sınırlarında yer almadığı için belgelerde zikredilmeyen mahallelerdir. Çalışmanın ikinci tespiti, 19. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet devrine kadar yapılacak çalışmalarda şehrin idari döşümü de göz önünde bulundurmasının zaruretidir. Zira 1858-1880 yılları arasında belediye dairesi modelinin tüm şehirde uygulana kadar mahalleler kollara göre bölünmüştür. Bu kollardan Üsküdar, yalnızca kendi coğrafi sınırlarını değil Boğaziçi'nin Anadolu yakasını içermektedir. Zikredilen tespitlerden de görüldüğü üzere kollardan dairelere tedricî geçiş göz önünde bulundurulmayarak yapılan çalışmalar eksik kalacaktır. Dolayısıyla, 1880 yılına kadar Üsküdar mahalleleriyle birlikte Üsküdar Kolu'na tabii yerleşimleri bir bütün olarak almak zaruridir.

Sonuç olarak, 1845-1913 tarihleri arasında İstanbul'un yaşadığı idari dönüşüm Üsküdar üzerinden analiz edildiğinde 1) bölgenin gelişimine paralel olarak yeni mahallelerin kurulduğu; 2) belediye dairesi modelinin tüm şehirde uygulanana kadar Üsküdar'ın kol taksimatıyla geniş bir coğrafyayı kapsadığı ve 3) farklı dönemlerde sınırları değişmekle birlikte mahallelerin belediye dairesi ve şubesine tabi olarak Üsküdar'ın coğrafi sınırlarına ulaştığı tespit edilmiştir.

1874 Emlak Sayımı Işığında Üsküdar Ahmed Çelebi Mahallesi ve Mahallede Değişim

ARŞ. GÖR. DR. DİREN ÇAKILCI
Akdeniz Üniversitesi

Giriş

Osmanlı şehirlerinin idarî anlamda temeli mahalledir. Mahallelerin bir araya gelmesi ile semtler, şehirler ve hatta kaza ile eyaletler meydana gelmiştir[1]. Bu anlamda mahallelerin birim olarak incelemeye tabi tutulması, Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının da odak noktasıdır. Tarihi mekânlara ev sahipliği yapan Üsküdar, mahalleleri ile meşhur ve neredeyse her mahalle ve semti kendi adı ile şöhret sahibi bir bölgedir. Bu çalışmaya konu olan Aziz Mahmud Hüdayi külliyesinin de yer aldığı ve komşu birkaç mahalle ile birlikte Açık Türbe semti olarak bilinen tarihi Ahmed Çelebi Mahallesi, Üsküdar'ın en eski mahallelerinden birisidir. Gerek söz konusu külliyenin varlığı gerekse Üsküdar'ın dinamik bir güzergâhı olan Açık Türbe Sokağı'na ev sahipliği yapması nedeniyle bu mahalle, Anadolu Yakası'nın manevî ve fizikî merkezleri arasında bulunmaktadır.

Bu çalışmada 1874 tarihine ait emlak sayımları ışığında Ahmed Çelebi Mahallesi'nin mekânsal analizi yapılarak mahallede mekânın paylaşım ve kullanımı, mülkiyet, sosyal ve ekonomik statü gibi bazı göstergeler ışığında bölgenin sosyo-ekonomik tarihi ele alınacaktır. 1874 emlak tahririne ait olan Ahmed Çelebi Mahallesi esas-ı emlak defterinde[2] yer alan ayrıntılı kayıtlar sayesinde 19. Yüzyılın

1 Yunus Uğur, "Mahalle Biyografilerine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne'sinden Dört Örnek", *Şehir ve Toplum,* 3, Aralık 2015, s. 64.

2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.d) 3721.

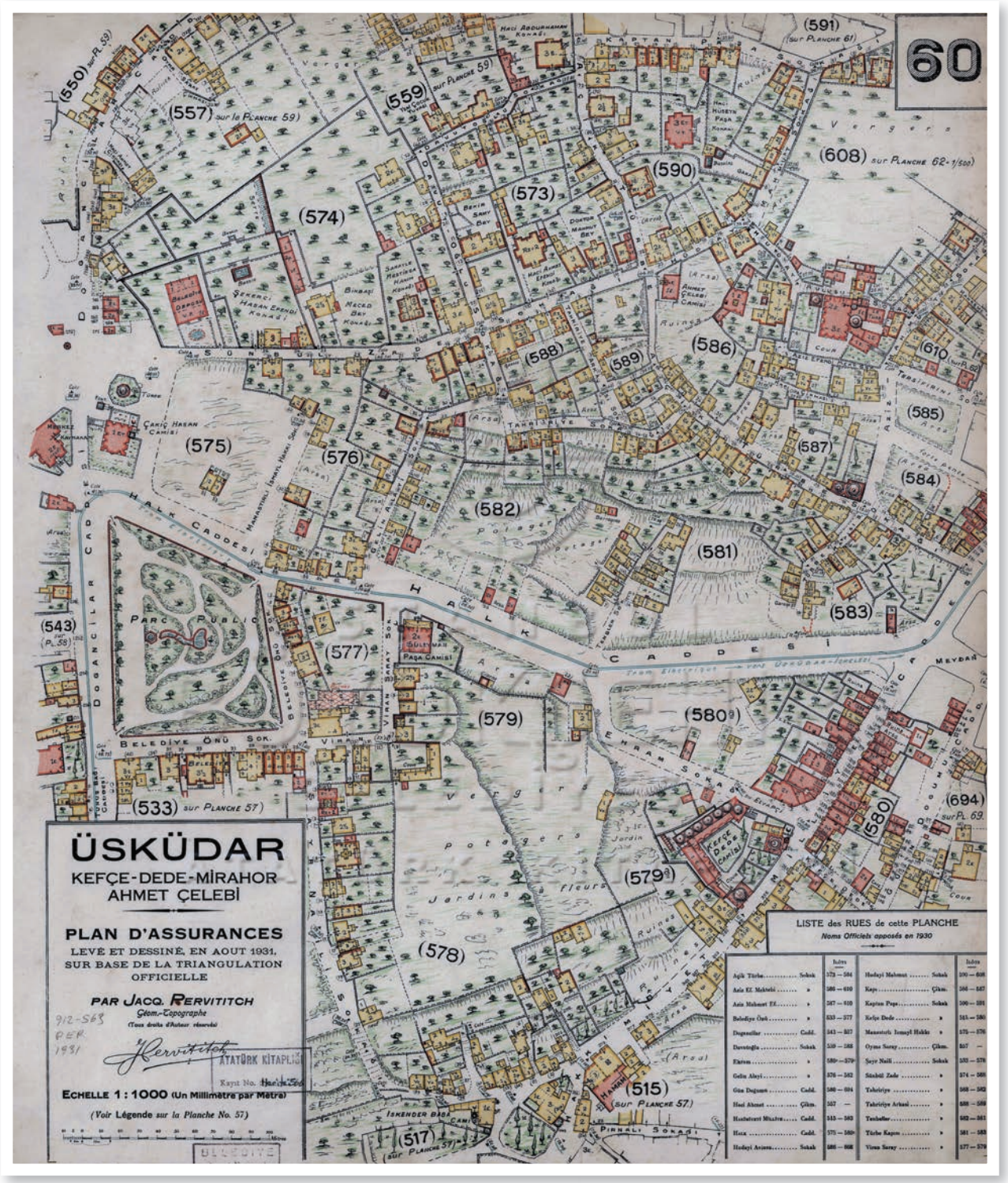
60
ÜSKÜDAR
KEFÇE-DEDE-MİRAHOR
AHMET ÇELEBİ
PLAN D'ASSURANCES
LEVÉ ET DESSINÉ, EN AOUT 1931,
SUR BASE DE LA TRIANGULATION
OFFICIELLE
PAR JACQ. PERVITITCH
Géom.-Topographe
(Tous droits d'Auteur réservés)
ATATÜRK KİTAPLIĞI
ECHELLE 1 : 1000 (Un Millimètre par Mètre)
(Voir Légende sur la Planche No. 57)
LISTE des RUES de cette PLANCHE
Noms Officiels apposés en 1930
PARC PUBLIC
HALK CADDESİ
DOĞANCILAR CAD.
BELEDİYE ÖNÜ SOK.
KEFÇE DEDE CAMİSİ
ÇAKIÇ HASAN CAMİSİ
İSKENDER BABA CAMİSİ
(533) sur Planche 57)
(543) sur Pl. 58)
(550) sur Pl. 59)
(557) sur la Planche 59)
(559) sur Planche 59)
(573)
(574)
(575)
(576)
(577)
(578)
(579)
(580)
(581)
(582)
(583)
(584)
(585)
(586)
(587)
(588)
(589)
(590)
(591) (sur Planche 61)
(608) sur Planche 62-1/500)
(610) (sur Pl. 62)
(694) sur Pl. 69
(515) (sur Planche 57)
(517) (sur Planche 57)

son çeyreğinde mahallenin genel manzarası çizilmeye çalışılacaktır[3]. Mahallenin morfolojik ve topoğrafik özelliklerinin ortaya konacağı çalışmada, tarihsel değişimin izlenebilmesi için ileri tarihli şehir plan ve haritalarından da istifade edilecektir. Dolayısıyla mahallede 19. yüzyıldan günümüze değin yaşanan genel değişim ve dinamiklerin mukayese edileceği bir yöntem denenecektir.

Ana kaynak vasfına sahip olan *Ahmed Çelebi Mahallesi Esas-ı Emlak Defteri*'nin bu çalışmada ele alınmasının birkaç amacı vardır. Bunların başında, Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında farklı nitelikteki arşiv kaynaklarının mukayeseli bakışlarla incelemeye tabi tutulmasının literatür ve ileriki araştırmalar için bir zenginlik vesilesi olacağına inanılmasıdır[4]. Bununla beraber sadece Ahmed Çelebi Mahallesi değil, İstanbul'un tamamına yayılan ve kayıtları mevcut olan[5] esas-ı emlak defterlerinin genelde İstanbul, özelde ise Üsküdar'ın yakın tarihine sunacağı katkıları görerek örnek teşkil etmesi amaçlanmıştır. Nitekim Üsküdar mahallelerine ait tüm esas-ı emlak defterlerinin bütüncül bir bakışla ele alınması Üsküdar'ın tarih, coğrafya ve sosyoloji disiplinleri tarafından konu edilen birçok meselesine katkı sağlayacaktır[6].

1874 Emlak Sayımları ve Ahmed Çelebi Mahallesi

19. yüzyıl Osmanlı tarihi idarî, malî ve askerî gerekçelerle birçok sayımın icra edildiği, bu anlamda zengin defter tasniflerinin bulunduğu bir dönemdir. Bilhassa devletin malî reformları ile birlikte vergilerin hangi kriterlere göre toplanacağı konusunda sık sık değişikliğe gidilmiştir. Tanzimat'tan önce an-cemaatin usulüyle halka tevzi' edilen tekalif-i örfiye, yeni dönemde usulen olmasa da özünde önemli bir değişim yaşamıştır. Vergi-i mahsusa adı altında birleştirilen ve yine an-cemaatin usulle paylaştırılan bu vergi, kişinin servet ve kazançlarını baz alarak dağıtılmaya başlanmıştır[7]. Bu çerçevede ortaya çıkan temettuat sayımlarını,

3 1874 yılında yapılan İstanbul Emlak Tahriri hakkında detaylı bilgi için bkz. Alp Yücel Kaya-Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: 'Kadastro Tabir olunur tahrir-i emlak' ", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (249), Güz 2009, s. 7-56.

4 Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD),* 3/6, 2005, s. 23-24.

5 1874 emlak sayımı İstanbul'un on dört belediye dairesinde icra edilmiştir. Kaya ve Terzibaşoğlu, Osmanlı arşivinde bu sayımlara ait toplam 125 defter tespit etmiştir. Alp Yücel Kaya-Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s. 30.

6 İstanbul'da farklı mahallelere ait 1874 emlak defterlerinin konu edildiği çalışmalar oldukça sınırlıdır. Yunus Uğur danışmanlığında yapılan ve İstanbul Molla Aşki Mahallesi'nin sosyal-mekânsal analizini amaçlayan yüksek lisans tezi başarılı ve öncü bir çalışma olarak dikkat çekmiştir. Bkz. Özge Eda Kaya, *XIX. Yüzyılda Bir İstanbul Mahallesinin Sosyal-Mekânsal Analizi: Molla Aşki Mahallesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

7 Yakup Akkuş, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", *Tarih*

kadim alışkanlıklar ve temettuat sayımlarında yaşanan güçlükler nedeniyle emlak tahrirleri izlemiştir. Şehirlerin idaresinde belediye teşkilatlarını kurarak yetkili kılmaya çalışan Osmanlı idaresi, belediyelerin finans kaynaklarını güçlendirmek için başta kira kontratlarından alınan vergi olmak üzere, emlak vergisi uygulamasını yürürlüğe koymuştur. İstanbul'daki ilk tahrirler ve Bursa, Yanya gibi şehirlerdeki pilot uygulamalar, nihayetinde Rumi 1290 (M. 1874) emlak tahririyle sonuçlanmıştır. Tüm İstanbul'un ve bilâd-ı selâsenin tahrire tabi tutulduğu 1874 yılında, kural ve kaideleri açık şekilde kurulan özel komisyonlar vasıtasıyla emlak sayımı yapılmıştır[8]. İşte bu sayımlar neticesinde tertip edilerek günümüze ulaşan 125 kadar esas-ı emlak defterleri, vergi toplama gayretiyle düzenlenmiş olsa da mahalleler ile ilgili teferruatlı bilgileri haizdir. Osmanlı arşivinde bulunan başta malî gerekçelerle düzenlenen defterlere, oluşturulma amacı dışında farklı bakışlar geliştirmek, bu defterlerden elde edilecek istatistiki bilgilerin zenginliği nedeniyle sosyo-ekonomik tarih anlatımına önemli katkılar sunacaktır. Bizim bu çalışmada kullanacağımız esas-ı emlak defterinde özellikle istifade edeceğimiz başlıklar, mahalledeki mülklerin türü, müştemilat bilgileri, mülkün sınırları, mülk sahipleri, vakıfların mahalledeki otoritesi, mülklerin kıymet takdiri gibi mahalledeki insan-mekân ilişkisini ortaya koyacak hususlardır. Bununla beraber mahalleye ait sokak isimleri başta olmak üzere tarihi yapı ve binalar tespit edilecek, kaybolup giden tarihi/kültürel unsurlara işaret edilecektir.

Emlak sayımının yapıldığı tarihlerde Üsküdar'da toplam 43 mahalle ve ayrıca 4 köyden bahsetmek mümkündür[9]. Ancak günümüze ulaşan Osmanlı arşiv evrakı içerisinde emlak sayımı yapılan ve buna ilişkin esas-ı emlak defterleri günümüze ulaşan 12 Üsküdar mahallesi tespit edilebilmiştir. Ahmed Çelebi Mahallesi haricinde Arakiyeci Hacı Mehmed, Ayazma, Beylerbeyi, Doğancılar (Çakırcı Hasan Paşa), Gülfem Hatun, Kefçe Dede, Mirahur, Pazarbaşı, Selami Ali Efendi (Selamsız), Süleyman Ağa ve Yenimahalle defterleri tespit edilebilen mahallelerdir. Geriye kalan diğer mahallelerde sayım yapılıp yapılmadığına ilişkin bilgiye sahip olmasak da, ismi sayılan mahallelere ait defterlerin komşu mahallelere ait bilgiler içermesi muhtemeldir. Bununla birlikte sayım yapılan bazı mahallere ait defterlerin ya kaybolduğu ya da henüz arşiv tasnifine dahil edilmemiş olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

Dergisi, 65/2017-1, İstanbul 2017, s. 45.

8 Bu hususlarda detaylı bilgi için bkz. Alp Yücel Kaya-Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s. 7-56.

9 Hanefi Bostan, a.g.m., s. 140.

Maliye Nezareti Varidat Defterleri tasnifinde 3721 numarada kayıtlı olan Ahmed Çelebi Mahallesi defteri 10 varakta, farklı türden toplam 99 mülkün kaydedildiği bir defterdir. Açık Türbe Caddesi başta olmak üzere bu caddeye bağlanan 5 sokak ve 1 çıkmaz sokağın emlak tahririni ihtiva eden defter, içlerinde mahalle imamı, birinci ve ikinci muhtarı ile muhamminlerin de yer aldığı yedi kişilik bir heyet tarafından geçekleştirilen[10] ve 1 Eylül 1874'te (Hicri 19 Receb 1291) tamamlanan emlak sayımına aittir[11]. Defter içerisinde sayıma dahil edilmek üzere bir mülk sahibinin arzuhali[12] ile mahalle tahririne ait emlak hülasa defteri varakası da yer almaktadır[13].

Ahmed Çelebi Mahallesi, komşu mahalleler ile birlikte Üsküdar Açık Türbe Semti'ni oluşturmaktadır. Semte ismini veren açık türbe/ler ve bu isimdeki caddenin büyük kısmı Ahmed Çelebi Mahallesi dahilindedir. Ancak söz konusu caddenin başı ve sonu Kefçe Dede ile Mirahur Mahalleleri sınırlarında kaldığından bu iki mahalleye ait emlak defterleri de göz ardı edilmemelidir[14]. Caddenin önemli bir kısmı Hamza Fakih Mahallesi sınırlarında bulunsa da bu mahalleye ait emlak sayım defterine ulaşılamamıştır. Mahallenin önemli bir sokağı ise Uzunyol'dur ve Çakırcı Hasan Paşa Mahallesi sınırlarında bulunduğundan bu mahalleye ait defter de incelemeye tabi tutulmuştur[15].

Mekânın İsimlendirilmesi

2008 yılında Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi'ne dahil edilerek yok olan Ahmed Çelebi Mahallesi, Üsküdar'ın en eski mahalleleri arasında yer almaktaydı. 16 ve 17. yüzyıla ait Üsküdar mahalleleri hakkında yapılan bir değerlendirmede, bizim ele aldığımız Ahmed Çelebi Mahallesi'ne komşu olduğunu bildiğimiz Gülfem Hatun, Mirahur ve Hamza Fakih mahalleleri ile birlikte Ahmed Çelebi-i Trabzonî

10 1874 emlak sayımına ilişkin talimatnamede sayımın özel bir komisyon tarafından gerçekleştirilmesi, komisyonda mahalle hakkında gerekli bilgi ve yetkilere sahip imam ve muhtarların, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden tayin edilen ve mülklerin kıymet tespitlerini yapmakla sorumlu muhamminlerin ve yazı işlerine bakmak üzere muharrirlerin yer alması belirtilmişti. Alp Yücel Kaya-Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s.30-31.

11 BOA., ML.VRD.d., 3721.

12 Sayım sırasında taşrada bulunan emlak sahiplerinin yazılı başvurusu ile kayda geçirilmesi müsaadesi ilgili talimatnamede yer almaktaydı. Alp Yücel Kaya-Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s. 31.

13 Bkz. BOA, ML.VRD.d., 3721, Ek 21/1; Ek 21/2.

14 Kefçe Dede Mahallesi esas-ı emlak defteri için bkz. BOA, ML.VRD.d., 3808. Mirahur Mahallesi esas-ı emlak defteri için bkz. BOA, ML.VRD.d., 3793.

15 BOA, ML.VRD.d., 3815.

Görsel 1: Üsküdar Haritasında Ahmed Çelebi Mahallesi'nin Konumu. (İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, (Hrt_Gec) Num. 40. Atatürk Kitaplığı'nda yer alan ilgili haritadan oluşturulan kesit üzerinde mahalle sınırları tarafımızdan renklendirilmiştir.)

mahallesinden bahsedilmektedir[16]. Mahalleye ismini veren caminin en geç 1567/1568 (H. 975) tarihinde inşa edildiği düşünüldüğünde[17], 17. yüzyıl başlarına ait tahrir kayıtlarındaki Trabzonî Ahmed Çelebi Mahallesi'nin bizim ele aldığımız mahalle olması büyük bir olasılıktır[18]. Bu minvalde 16. yüzyıl ortalarında bölgede imar faaliyetlerinin başladığını ve 17. yüzyıl itibariyle müstakil bir mahalle olarak Ahmed Çelebi Mahallesi'nin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Mahallenin varlığını 18. yüzyılda da kesintisiz sürdürdüğü Hadikatü'l-Cevâmi'den anlaşılmaktadır[19]. Mahalle 19. yüzyıla ait listelerde de görülürken 1845 yılında Üsküdar'ın 56 mahallesi arasında yer almıştır[20].

Osmanlı Devleti'ndeki geleneğin bir sonucu olarak mahallede bulunan dini yapının ismiyle anılan Ahmed Çelebi Mahallesi, caminin inşasından yaklaşık iki asır sonra vefat eden bir başka Ahmed Çelebi ile de alakalıdır. İsmail Hakkı Konyalı'nın da dikkat çektiği üzere, zaman içinde tahrip olan veya yıkılan bazı camileri ilk banisiyle adaş olan bir başka kimsenin yeniden ihya ettiği bilinen bir hadisesidir[21]. Bahçesindeki mezar taşlarına göre 1567/1568'de vefat eden ilk banisi

16 Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *Üsküdar Sempozyumu I-Bildiriler,* İstanbul 2004, I, s. 55.

17 İlgili kitabede Ahmed Çelebi'nin H. 975'te vefat ettiği anlaşılırken, Hadikatü'l-Cevâmi'de caminin inşa tarihi 975 olarak vurgulanmıştır. Bu nedenle caminin inşa edildiği tarih en geç H. 975 olabilir. Hadikatü'l-Cevâmi, 2, s. 214.

18 Hanefi Bostan'ın çalışmasında da söz konusu Ahmed Çelebi-i Trabzonî mahallesi harita üzerinde bizim ele aldığımız Ahmed Çelebi Mahallesi ile aynı konumda gösterilmiş, mahallenin 17. yüzyıl başlarında Üsküdar mahalleleri arasına dahil olduğu anlatılmıştır. Hanefi Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV.-XIX. Yüzyıl)", *Üsküdar Sempozyumu-Bildiriler X,* İstanbul 2019, I, s. 131-132. Nitekim caminin banisi hakkında daha fazla bilgi de bulunmamaktadır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1996, I, s.160.

19 Hadikatü'l-Cevâmi, 2, s. 215.

20 Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 156.

21 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, s. 86.

el-hac Ahmed Çelebi'den sonra, caminin ikinci bir banisi daha vardır ve el-hac Ahmed Çelebi ismine sahip bu kişi 27 Şubat 1768 (H. 8 Şevval 1181)'de vefat ederek aynı yerde defnedilmiştir[22].

19. yüzyılın son çeyreğinde Ahmed Çelebi Mahallesinin ana arteri, bugün olduğu gibi, yaklaşık 500 metre uzunluğu olan Açık Türbe Caddesi'ydi. Caddenin hemen başında bulunan Yeni Çeşme Camisi (şimdiki Hakimiyet-i Milliye ve Halk Caddeleri kesişimindeki Postahane binasının olduğu yer) nedeniyle bir dönem Yeni Çeşme Yokuşu olarak da isimlendirilen Açık Türbe Caddesi[23], cadde üzerinde bulunan bazı açık türbe yapıları vesilesiyle bu ismi almıştı. Kaynaklara ve günümüze ulaşan tarihi eserlere göre, bu caddeye Hakimiyet-i Millliye caddesinden giriş yapıldığında sol tarafta kalan ve bugün bir kısmı yerinde bulunan Gizlice Evliya isimli bir zata ait olan açık türbe bulunmaktaydı. 1874 Emlak sayımında, Kefçe Dede Mahallesi'nde Açık Türbe Sokağı 7 numarada kaydedilen bu türbenin kârgir olduğu kayıtlıdır[24]. Yokuş tırmanıldığında biraz ileride sağda, ünlü Sadrazam Kayserili Halil Paşa'nın türbesi bulunsa da buranın açık türbe yapısı olmaması nedeniyle caddeye ismini vermiş olması ihtimal dışıdır[25]. Yokuşun bittiği yerde Ahmed Çelebi Camii mevcuttur. Günümüze ulaşmasa da caminin hemen karşısında, 1665'te inşa edildiği ve 1855 depreminde yıkıldığı tahmin edilen[26], Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi Medresesi[27] ve medresenin yanında Açık Türbe Caddesi ile Uzunyol'un kesiştiği köşede Yahya Efendi'nin kârgir türbesi bulunmaktaydı[28].

---

22 H. 1181 yılında caminin ikinci kez inşasına sebep olan olay aynı yıl yaşanan büyük yangındır. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, s. 68.

23 *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi,* İstanbul Kasım 2013, s. 77

24 *Aded-i Umum 4*, BOA., ML.VRD.d., 3808. Yakın tarihimizde semt halkı burayı "Saklı Evliya" olarak tanımlamaktaydı. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, 1, s. 204. 1930 yılındaki yol genişletme çalışmaları ile Halk Caddesi'ne dahil edilen Korucu Baba Türbesi'ndeki zatın kemikleri de buraya nakledilmiştir. Metin Özarslan, "Üsküdar'da Yatır ve Ziyaret Yerleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2/(3-4), 2009, s. 305.

25 Halil Paşa Türbesi'nin mekânsal ve mimari özellikleri hakkında bkz. Güneş Alçı, "Üsküdar'da Kayserili Halil Paşa Türbesi ve Bağlı Birimleri", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 4, 2012, s. 74-88.

26 Mehmet İpşirli, "Minkarîzâde Yahyâ Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30, 2005, s. 114; Mustafa Giresun, "Osmanlı'dan Günümüze İntikal Eden Üsküdar Medreseleri", *Üsküdar Sempozyumu IX-Bildiriler,* İstanbul 2017, III, s. 44. 1874 yılına ait emlak defterinde medreseden "*harab olub yıkılmaz üzere idüğü*" şeklinde bahsedilmiştir. *Aded-i Umum 48*, BOA., ML.VRD.d., 3721. Dolayısıyla binanın 1855'te yıkılmadığı belki bu tarihte boşaltılarak kaderine terk edildiği düşünülebilir.

27 Bazı kaynaklarda medresenin 13 oda, 1 dershaneye sahip olduğu belirtilmiştir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, s. 1244. 1874 emlak defterinde medrese 14 oda 1 dershane olarak kaydedilmiştir. *Aded-i Umum 48*, BOA., ML.VRD.d., 3721

28 Emlak sayım defterinde Açık Türbe Caddesi'ne açılan Uzunyol'da 1 numarada "Şeyhülislam Esbak Merhum Minkarî Yahyâ Efendi Türbe-i Şerifi" kayıtlıdır. Türbenin tam olarak sokağın köşesinde ve bir cephesinin Açık Türbe Caddesi üzerinde olduğu ilgili defterdeki "*sağı ve arkası medrese solu açık türbe caddesi*" şeklindeki hudut tarifinden de anlaşılmaktadır. Bkz. *Aded-i Umum 47*, BOA., ML.VRD.d., 3721.

17. ve 18. yüzyılda bilhassa IV. Mehmed saltanatında itibar gören alimlerden Vanî Efendi'nin tesiriyle açık türbe modası yaygın hale gelmişti. Klasik kubbeli anıtsal türbe yapılarından ziyade çevre duvarları ile sarılı üstü açık ve çoğu zaman demir kafes kaplı açık türbe modası Vanî Efendi ile temas halinde olan Minkarîzâde Yahya Efendi Türbesi'nde de görülmekteydi. Bu özelliği ile Üsküdar'da inşa edilen ilk açık türbe olduğu tahmin edilen Minkarîzâde Türbesinin, bulunduğu semte ismini vermiş olması da muhtemeldir[29].

Açık Türbe Caddesi ve semtinin ismi Minkarîzâde Türbesi ve hatta Gizlice Evliya Türbesi ile alakalı olacağı gibi, 1874 emlak sayım defterinde yer alan bilgiler bir ihtimali daha ortaya koymuştur. Sayım kayıtlarına göre Açık Türbe Caddesi üzerindeki üçüncü türbe Ahmed Çelebi Camii'nin hemen yanında, yani Minkarîzâde Türbesi'nin karşısında konumlanmaktaydı. Kabir veya hazireden ziyade, hudut tarifi ile bir açık türbe tarif edilmekte ve burada Ahmed Çelebi'nin medfun olduğu belirtilmektedir. "*Sağı Emine Münire Hanım hanesi, arkası ve solu cami-i şerif*"[30] olarak tarif edilen türbenin, önünün Açık Türbe Caddesi'ne baktığı, bu haliyle caminin mihrabı önünde bulunduğu söylenebilir. 1862 yılına ait bazı arşiv evrakı ise bu tespiti doğrular niteliktedir. Mahallelerindeki "*açık türbenin*" harap olarak yıkılmak üzere olduğunu Sadaret'e bildiren mahalle sakinlerinin talebi üzerine inceleme başlatılmış, takip eden evrakta söz konusu açık türbe hakkında teferruatlı bilgi verilmezken, aniden yıkılması halinde yanındaki mescide zarar verebileceği belirtilmiştir[31]. Bu bilgiden hareketle söz konusu açık türbenin Ahmed Çelebi Camii karşısında caddenin diğer tarafındaki Minkarîzâde türbesi değil hemen cami bitişiğindeki Ahmed Çelebi türbesi olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda izah edildiği üzere, açık türbe modasının son dönemine tekabül eden 1768 yılında vefat eden ve caminin ikinci banisi Ahmed Çelebi'ye ait mütevazi bir açık türbe olduğunu tahmin ettiğimiz bu yapının, bulunduğu cadde ve semte ismini vermiş olması büyük bir olasılıktır. Bugün dahi cami üzerinde bulunan taş isim levhasında "*Ahmet Çelebi Camii, Açık Türbe, (H.975 M.1567), Banisi Ahmet*

29 Mustafa Çağhan Keskin, "Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen': Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)", *Osmanlı Araştırmaları*, LV, 2020, s. 71-72, 88. Aynı çalışmada 18. yüzyılda Thomes Hope'un Üsküdar'da resmettiği isimsiz bir açık türbe resminin Minkarîzâde Yahya Efendi'ye ait olabileceği görüşü dile getirilmiştir. Ancak ilgili resimde yer alan türbenin sokak konumu, etrafının topoğrafik özellikleri ve bilhassa arka planda resmedilen çok katlı binalar ile çifte minareli cami dikkate alındığında, burasının dar bir sokakta, yokuş başında, konaklar arasında konumlanan Açık Türbe Semtindeki türbe olamayacağını düşünmekteyiz. Haskan'ın naklettiği Minkarîzâde medresesi ve türbesi planı da söz konusu resimle benzerlik taşımamaktadır. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III, s. 1244.

30 *Aded-i Umum 32*, BOA., ML.VRD.d., 3721.

31 BOA., A.MKT.NZD., 389/99; BOA., A.MKT.NZD., 397/65; BOA., A.MKT.NZD., 414/46. Türbenin tamir edildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, yaklaşık on yıl sonra 1874 yılı sayımında hala ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

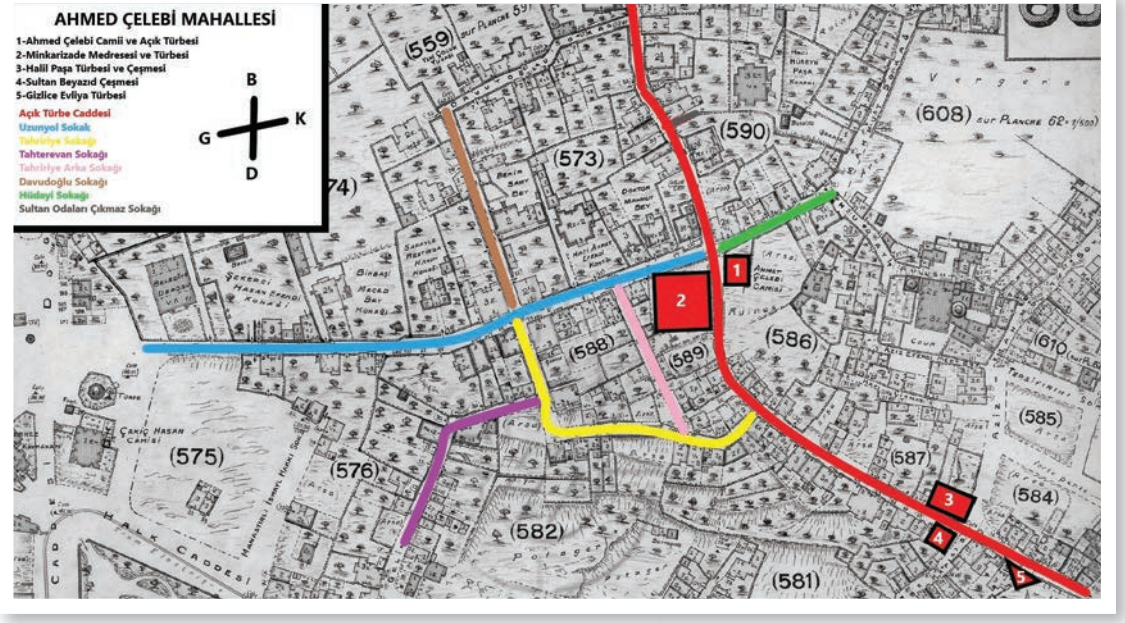

Görsel 2: Ahmed Çelebi Mahallesi Güzergâh ve Mekânları. (Bu görsel 1931 Pervititch haritası üzerinde mahalleye ait sokak ve mekânların işaretlenmesi yoluyla tarafımızdan oluşturulmuştur. İlgili harita için bkz. İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 566.)

Çelebi" bilgisi yazılıdır. Bu durum cami bitişiğinde mevcut olup günümüze ulaşamayan açık türbe yapısının semtin tarihi hafızasındaki varlığına işaret eder.

1845 yılına ait İstanbul haritasında Açık Türbe Yokuşu olarak kayıtlı olan bu güzergâhın 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle bu isimle anıldığını söylemek mümkündür[32]. 1874 emlak sayım defterinde Açık Türbe Caddesi olarak kayıtlı olan bu yolun topoğrafik özellikleri sebebiyle "yokuş" sıfatı kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim 1892 tarihli bir arşiv vesikasında burası Açık Türbe Yokuşu Caddesi olarak adlandırılmıştır[33].

Ahmed Çelebi Mahallesi'nin 1874 yılı kayıtlarına göre Açık Türbe Caddesi'ne bağlanan sokakları arasında, Ahmet Çelebi Camii'nden Aziz Mahmud Külliyesinin bulunduğu sokak kapısına kadar Hüdayi Sokağı (bugün Hüdayi Mahmud Sokağı), Ahmet Çelebi Camii'nden güneye, Doğancılar Caddesi'ne Uzunyol Sokağı (bugün Sünbülzade Sokağı[34]), Halil Paşa Türbesi'nden Ahmed Çelebi Camii'ne tırmanan yokuşta sola sapan Tahririye Sokağı (bugün aynı isimle) ve Tahririye'nin bitiminde

32 Coşkun Yılmaz, "Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 Yılı İstanbul'u", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul 2015 s. 575.

33 BOA., Y.PRK.AZJ., 19/57.

34 Divan şairi Sümbülzâde Vehbi Efendi'ye atfen bu isim sokağa verilmiştir. *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, İstanbul 2013, s. 102.

güneye Halk Caddesi'ne bağlanan Tahteravan Sokağı (bugün Gelin Alayı Sokak), Tahririye Sokağı'nın devamı olarak Uzunyol Sokağı'nı kesen Davudoğlu Sokağı bulunmaktaydı. Uzunyol'un başında bulunan Minkarîzâde Medresesi'ni geçtikten sonra sola açılan Tahririye Sokağı'na kadar devam eden yol Tahririye Arka Sokağı olarak isimlendirilmekteydi. Bu sokağa 20. yüzyılda burada oturan Bestekar Suphi Ezgü'ye atfen Suphi Ezgü Sokağı ismi verilmiştir[35]. Ahmed Çelebi Camii'ni geçtikten sonra Kaptan Paşa Sokağı ayrımına gelmeden sağ kol üzerinde ise mahallenin tek çıkmaz sokağı olan Çıkmaz Sultan Odaları Sokağı bulunurdu. (Bkz. Görsel 2) Günümüzde söz konusu güzergâhlar ve isimleri büyük ölçüde korunmuş vaziyetteyse de bahse konu çıkmaz sokak yeni yapılar sebebiyle yok olmuştur[36].

Mekânsal İşlevler ve Yoğunluklar

1845 yılına ait İstanbul haritasında Açık Türbe Yokuşu'nun Aziz Mahmud Hüdayi Dergahı'na bakan cephesinin yerleşime açık olduğu, yokuşun diğer cephesinin ise bahçe ve bostanlardan meydana geldiği görülmektedir[37]. Her iki cephesinde de yoğun bir yerleşim olmasa dahi, Açık Türbe Yokuşu'nun bu dönemde Üsküdar'ın faal güzergâhlarından olduğu, kaldırım ve yol çalışmalarının uygulanmasından anlaşılmaktadır[38]. 1874 yılına ait emlak sayım defterinde ise hem söz konusu yokuş hem de mahalleye ait diğer sokaklarda ikametgâh olarak kullanılan mülklerin sayısında önemli bir artış görülmekte, bahçe veya arsa gibi arazilerin sayısı oldukça sınırlı kalmaktadır. Mevcut bahçelerin ise genellikle hanelerin iç bahçesine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Elimizdeki deftere göre 1874 yılında Ahmed Çelebi Mahallesi'nde toplamda 99 adet mülk mevcuttu. Bunların 77'si hane, 4'ü dükkan, 4'ü arsa, 3'ü bahçe, 2'si ahır ve 9'u çeşme, cami, türbe gibi emâkin-i hayrîyye statüsündeki mülklerden oluşmaktaydı. Bu anlamda mahallede iş ve ticaret yeri yok denecek kadar az olup genel itibariyle konak ve hanelerden müteşekkildi[39]. Bu mülklerin %40'ı Açık Türbe Caddesi ve %25'i Uzunyol Sokağı'nda, yani ana arterler üzerinde konumlanırken, geriye kalan %35 oranındaki mülk

35 Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., s. 70.

36 İstanbul sur içi hakkında yapılan bir çalışmaya göre, 19. yüzyıldan günümüze değin mevcut sokakların neredeyse %60'ında kısmen veya tamamen güzergâh değişikliği yaşanmıştır. Mustafa Kahraman, "19. Yüzyıldan Günümüze İstanbul Sokaklarının Değişimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/60, 2018, s. 349-350.

37 Coşkun Yılmaz, a.g.m., s. 569.

38 Abdullah Bay, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri", *VII. Üsküdar Sempozyumu-Bildiriler*, İstanbul 2012, I, s. 513.

39 Mahalle sınırlarına dahil olmasa da Uzunyol Sokağı'nın Çakırcı Hasan Paşa Mahallesi sınırlarında kalan devamında dükkan ve iş yerleri yoğunlaşmaktaydı. Bkz. BOA., ML.VRD.d., 3815, sayfa 7-8.

ara ve arka sokaklardaydı. Mahallede bulunan mülklerin yoğunluğu hususunda dikkat çekici bir istatistik ise bu mülkleri tasarrufunda bulunduran sahiplerinin cinsiyetleriydi. Nitekim mahalle mülklerinin %38'si tek başına veya müştereken sadece kadınların, %33'ü erkeklerin, geriye kalan %29'u ise kadın ve erkeklerin ortak mülkiyetinde bulunmaktaydı.

Mahallede, üzerinde mülklerin yer aldığı arazilerin mülkiyeti ise oldukça yüksek bir oran ile vakıflara aitti. Öyle ki vakıfların mülk arazileri üzerindeki mülkiyet hakkı Ahmed Çelebi Mahallesi genelinde %93'tü. Bu anlamda sadece 7 adet mülkün (ki bunların sadece 4'ü hane türünden mülklerdi) şahsi mülk olduğu görülmektedir. Mahallede arazi sahibi olan vakıfların sayısı da dikkat çekici şekilde fazlaydı. Büyük çoğunluğu Haremeyn vakıfları (%17), Hüdayi Aziz Mahmud (%13), Minkarîzâde Yahya Efendi (%13) gibi mahalle ile irtibatı bulunan vakıflara ait olan bu mülkler kırk beşten fazla farklı vakfa kayıtlıydı (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Ahmed Çelebi Mahallesi'nde Arazi Sahibi Olan Vakıflar.

	Vakıf İsmi		Vakıf İsmi
1.	Ahmed Çelebi	24.	Kasabbaşı Süleyman Efendi
2.	Arabzade Raziye Hatun	25.	Kaşif Mehmed Emin Efendi
3.	Arslanzade Mustafa Efendi	26.	Mehmed Arif Bey bin Bekir Paşa
4.	Bedestani Hacı Mustafa Ağa	27.	Mehmed Emin Efendi
5.	Cabirü'l-Ensari Mehmed Ağa	28.	Miftah Ağası Süleyman Ağa
6.	Cündi Mehmed Çavuş	29.	Minkarîzâde Yahya Efendi
7.	Çakırcı Hasan Paşa	30.	Mirpare Mustafa Efendi
8.	Darüssaade Ağası Türkman Mehmed Ağa	31.	Mirpiyade Hacı Mustafa Efendi
9.	Ensari Mehmed Efendi	32.	Mirzazade Mehmed Said Efendi
10.	Fatıma Hatun	33.	Mustafa Dede
11.	Gerede Mahallesi Mescidi Evkafından	34.	Rağıb Mehmed Paşa
12.	Hacı Abdülkadir	35.	Sadr-ı Esbak Mehmed Paşa
13.	Hacı Mehmed İsmet Efendi	36.	Saray-ı Atik Ağası Ahmed Ağa
14.	Hacı Süleyman Ağa	37.	Süleyman Paşa
15.	Hadice Hatun	38.	Şahkulu Bula Hatun
16.	Halil Efendi	39.	Şemsi Ahmed Paşa
17.	Hamza Fakih	40.	Şerife Emine Hanım
18.	Haremeynü'ş-şerifeyn	41.	Şeyh Himmet
19.	Hüdayi Aziz Mahmud Efendi	42.	Şeyh Mustafa Efendi
20.	İzzet Ali Paşa	43.	Şeyh Selami Ali Efendi

21. Kaftan Ağası İbrahim Ağa	44. Teşrifati Akif Efendi
22. Kapucu Mustafa Ağa	45. Valide Kethüdası Mehmed Efendi
23. Kapudan-ı Derya Hacı İbrahim Paşa	

Vakıf arazileri üzerine kurulmuş bir mahalle olduğu yukarıdaki bilgilerden de anlaşılan Ahmed Çelebi Mahallesi'nde, büyük ve mahalle ortalamasına nazaran pahalı konaklar bulunduğu gibi bilhassa ara ve arka sokaklarda daha mütevazi evler yer alırdı. Mülklerin kuruş cinsinden değerini tasnif ettiğimiz aşağıdaki Grafik 1'de görüldüğü üzere, mahallede bulunan mülklerin neredeyse yarısının değeri 10.000 kuruştan daha azdı. İkinci çoğunluk 10-50.000 kuruş arasında yoğunlaşırken, 50.000 kuruştan daha kıymetli mülklerin sayısı sekiz adetti ve bunların tamamı konaktı. Bu konakların tamamı, Hüdayi Sokağı ve Açık Türbe Caddesi'ndeki birer örnek sayılmazsa, Uzunyol Sokağı'nda bulunmakta, yan yana veya karşılıklı olarak sıralanmaktaydı. İstanbul'un sair semtlerine benzer olarak, Ahmed Çelebi Mahallesi'nde de ana güzergâhlar üzerinde daha büyük ve kıymet itibariyle daha değerli mülkler konumlanmıştı[40]. Nitekim bu mülklerin değerli olması ana caddeler üzerinde bulunmaları ile de ilişkiliydi.

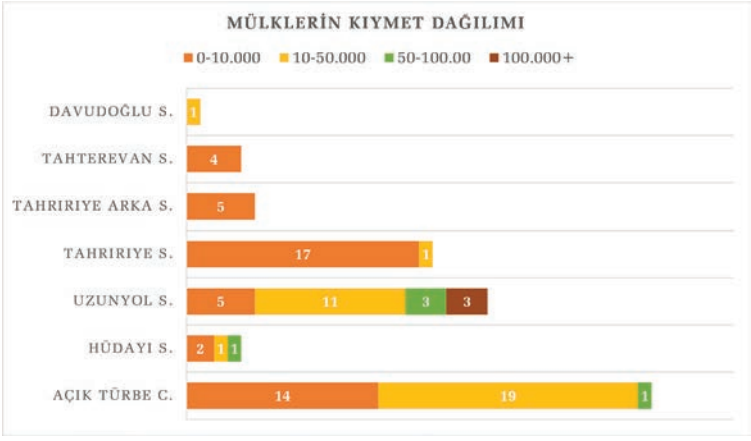

Grafik 1: Ahmed Çelebi Mahallesi Mülklerinin Kıymet Dağılımı

Mahallenin en kıymetli konağı 180.000 kuruş değerinde olup 1874 yılında (1) Sabık Amasya Mutasarrıfı Asaf Paşa'nın mülkü olarak kaydedilmişti. Teşrifatî Akif Efendi ve Kâşif Mehmed Efendi ismindeki iki ayrı vakfa ait arazi üzerinde bulunan bu konak, müştemilat itibariyle de mahallenin en büyük konakları arasında yer alırdı. Büyük bir bahçe içinde konumlanan bu ahşap konakta 12 oda, 4 sofa, 1 fevkanî kebir harem dairesi mevcuttu. Bahçe içerisinde ayrıca kârgir bir mutfak yer alırdı.

40 Bkz. Grafik 1.

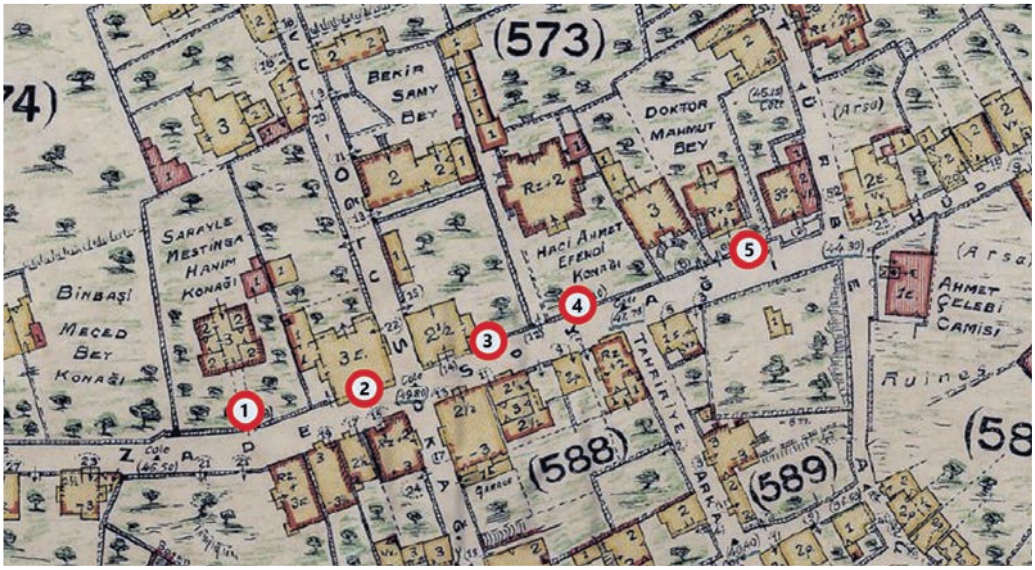

Görsel 3: Mahallenin En Değerli Konakları. (1874 yılı esas-ı emlak defterindeki bilgiler 1931 Pervititch Haritası üzerinde tarafımızdan işaretlenmiştir.)

Yine bahçede 1 sarnıç, 1 havuz ve 2 ayrı su kuyusu bulunmaktaydı.[41] Aynı yol üzerinde, Görsel 3'deki sırayla konumlandığı üzere, Ahmed Çelebi Camii'ne doğru devam edildiğinde, 2) Hademe-i Şahane Kolağalarından Rıfkı Bey'e ait konak 70.000, (3) Bahriye Muhasebe kitabetinden Ahmed Şükrü Efendi ve eşi Emine Hanım üzerine kayıtlı konak 135.000, (4) Ahmed Hayri Efendi zevcesi Züleyha Münire Hanım'a ait olup bugün Doğa Koleji olarak hala ayakta bulunan konak 70.000 ve (5) hemen Minkarîzâde Yahya Efendi Medresesi karşısında bulunan Hürrem Bey ve eşi Şerife Hanım'a kayıtlı konak ise 100.000 kuruş değerindeydi. Bu konaklar yan yana dizilmiş bahçeler içerisinde konumlanan, mahallenin en kıymetli bölgesi diyebileceğimiz alanı meydana getirirdi.

Mahallede hane olarak kayıtlı 77 mülkün ihtiva ettiği oda sayısı beklendiği üzere, bahse konu zengin konaklardan farklı idi. Öyle ki bu hanelerin %16'sında 1 oda, %22'sinde 2 oda, %18'inde 3 oda ve %17'sinde 4 oda bulunmaktaydı. 5 ve 12 arasında odaya sahip büyük konak olarak kabul edilebilecek hanelerin oranı %27'idi ve bu türden haneler yine ana caddeler üzerinde toplanmaktaydı. Hanelerin oda sayısı gibi, sahip oldukları müştemilat da hem kıymetini hem de kullanılan arazinin büyüklüğünü etkilemekteydi. Aşağıda detaylı olarak gösterildiği

41 Bkz. Görsel 3, Num 1.

üzere (bkz. Grafik 2) mahalledeki hanelerin müştemilatı arasında sofa, mutfak, köşk, harem, bahçe, kuyu, sarnıç, ahır ve anbarlar bulunmaktaydı. Burada dikkat çeken husus bahçesiz ve kuyusuz ev sayısının oldukça az olması ve mahalle yerleşim planında bahçeli evlerin ön plana çıkmasıdır. Bununla beraber evlerin büyük çoğunluğunda mutfak ve sofa bulunmakta, köşk, harem, ahır, anbar, sarnıç gibi ekler çok az hanede görülmekteydi[42].

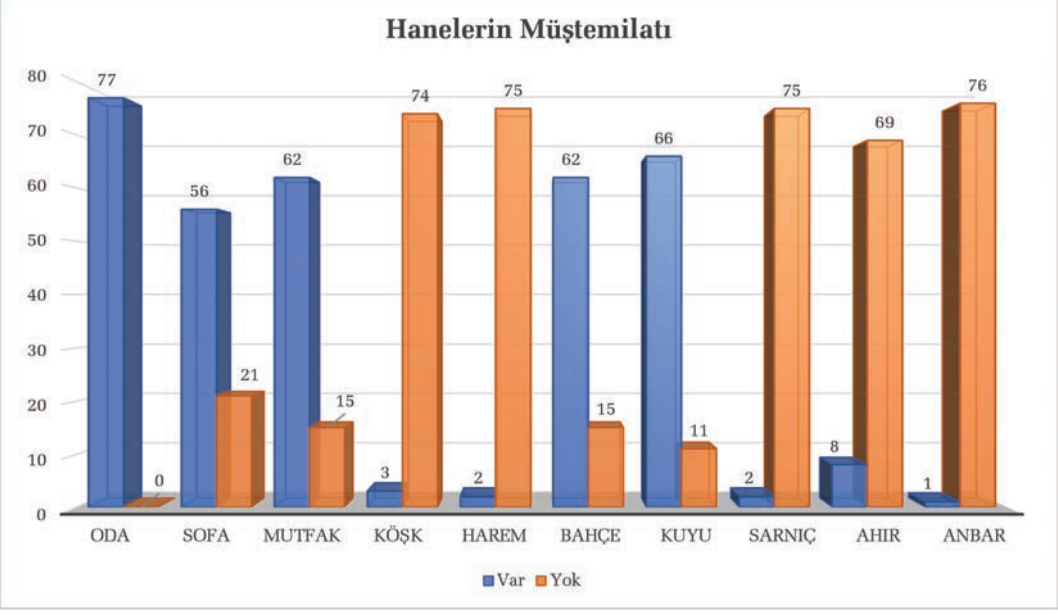

Grafik 2: Hanelerin sahip olduğu müştemilat

İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda, tam da bizim incelediğimiz emlak defteriyle aynı tarihlere tesadüf eden bir çizimde[43] (bkz. Görsel 4), Açık Türbe Caddesi'nin Halil Paşa Türbesi'nden başlayan yokuşu üzerinde yer alan bir dizi hanenin yerleşim planı görülebilmekte, bitişik nizam veya aralarındaki küçük iç bahçelerle ayrılan konakların yan yana sıralandığı izlenmektedir. Elimizdeki defterde ve söz konusu çizimde, Eğribozlu Bekir Sami Paşa'nın kızı Afife İffet Hanım'a ait olarak gösterilen 10 oda, 2 sofa, 1 mutfak, 1 kuyu, 1 ahır ve 1 bahçeye sahip konağın ayrıntılı planında, sofalar ile odaların ikinci katta yer aldığı, alt katta ise bazı odalar ile giriş bölümü yer aldığı görülmektedir. Emlak defterinde kayıtlı olan bir adet mutfak ise konağın bahçesinde bir köşede konumlanmış, kiler ve çamaşırhane

42 Bkz. Grafik 2.

43 Bu çizim mülk istibdal işlemleri sebebiyle çizilmiş ve takas edileceği diğer mülklerin planlarıyla birlikte gösterilmiştir. İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 3782.

olarak da işlevlendirilen müstakil bir yapı olarak görülmektedir. Bu mutfağın, daimi olarak ateş bulunan bir mekân olması itibariyle, ana binanın dışında inşa edildiği ve olası yangınlar karşısında tedbir alındığı anlaşılmaktadır[44].

1931 yılına ait Pervititch Sigorta Haritasında da benzer özelliklerle yerini alan bu konağın, komşuları ile olan sınırlarını en ince ayrıntısına kadar 20. yüzyıla taşımış olduğu görülmektedir[45]. İlginç olan ise 17 Kanun-ı Sani 1290 (29 Ocak 1875) tarihine, yani emlak sayımının yapıldığı tarihten yaklaşık üç ay sonraya ait olan bu çizim üzerinde, Afife İffet Hanım'ın konağı hakkında yapılan kıymet değerlendirmesinin emlak sayım defterinde belirtilen kıymetle önemli farklılıklara sahip olmasıdır[46]. Emlak sayım defterinde 43.500 kuruş değerinde kaydedilen bu konak, istibdal işlemlerine tabi tutulduğu çizim ve evrakta 145.780 kuruş değerinde gösterilmiştir. Bu 145.780 kuruşluk kıymet içerisinde 86.040 kuruş, konağın bulunduğu arsa bedeli olarak yazılmış, konak binası ve müştemilatı ayrı ayrı değerlendirilmişti. Buna göre, bodrum kat üzerinde yükselen iki katlı binanın değeri 48.360 kuruş, mutfak, kiler ve çamaşırhane olarak kullanılan ayrı bina 64.000 kuruş, ahır ve samanlık binası 1.380 kuruş, bahçede bulunan üç adet kuyuya ise 3.600 kuruş kıymet verilmişti. Emlak sayımında vergiye esas olarak belirlenen kıymet içerisinde konak yapısı bahçe ve müştemilatı ile birlikte tanımlandığından yukarıda saydığımız tüm birimleri ihtiva ettiğini düşündüğümüz kıymet hesabında iki farklı değer ve 100.000 kuruşa yakın farkın izah edilmesi çok güçtür. Mahalleye tayin edilen komisyonda görevli muhamminlerce kıymet hesabı yapılan ve emlak defterine kaydedildiğini bildiğimiz bir yapının satış/el değiştirme işlemi sırasında kıymet hesabında ortaya çıkan bu fark, ilk etapta, emlak sayımında mülklerin gerçek kıymetinden çok daha ehven değerlerle kaydedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla beraber sadece iki kat bina ve bodrum katın değeri olarak belirtilen 48.360 kuruşun emlak defterindeki 43.500 kuruşluk mülk kıymetiyle yakınlık arz etmesi, emlak sayımında vergiye esas kabul edilecek mülkün, içerisinde bulunduğu arsa ve sahip olduğu müştemilattan bağımsız olarak değerlendirilerek kıymet tahminine gidildiğine işaret etmektedir. Bu hususta kesin bir söz söylemek için İstanbul veya Üsküdar genelinde farklı örnekleri mukayese etmek elzemdir.

44 Bkz. Görsel 4.

45 İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 566.

46 İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 3782.

Mahalle Nüfusu ve Sakinleri

Literatürde yer alan bilgiler 1876 yılında Ahmed Çelebi Mahallesi'nde yer alan toplam 77 hanede 385 erkek nüfusun yaşadığını belirtmekle birlikte kadın nüfusunun da sayıldığı 1885 yılında 381 erkek, 332 kadın olmak üzere toplamda 713 sayısına ulaşıldığı görülmektedir[47]. İncelediğimiz emlak sayım defteri mahallenin toplam nüfusuna dair bilgiler içermemekle birlikte, 1874 sayımında kayda geçen 77 hanenin 1876 nüfus sayımıyla benzer olduğu görülmektedir. Bununla beraber emlak sayım defterlerinde yer alan bazı bilgiler, mahalle sakinlerinin nüfus miktarından ziyade ekonomik ve sosyal durumlarıyla ilgili tespitler içermektedir. Mahalle sakinlerinin ekonomik durumları ile ilgili en açık bilgi defterin "*mülâhazat*" sütununda kaydedilen hanelerin "*fakir/fakirü'l-mal/ianeye muhtaç*" gibi notlardır. Buna göre mahalledeki toplam 77 hane içerisinde bu şekilde gösterilen ev sayısı 20 olup, mahalledeki hanelerin %25'inin ekonomik olarak zayıf olduğu görülmektedir. Söz konusu hanelerin hangi sokaklarda konumlandığı incelendiğinde ise, yukarıda kıymetli haneler bahsinde ortaya çıkan sonuçlarla uyumlu olarak ara ve arka sokak statüsünde olan Tahririye Sokağı'nda 11, Tahririye Arka Sokağı'nda 3 ve Hüdayi Sokağı'nda ise 1 hanenin "*fakir/fakirü'l-mal/ianeye muhtaç*" olarak kaydedildiği görülmektedir. Mahallede bulunan hanelerin %40'ının yer aldığı Açık Türbe Caddesi'nde ise bu sayı 5 olarak dikkat çekmektedir. En kıymetli hanelerin ard arda sıralandığı Uzunyol Sokağı'nda ise bu türden bir kayda rastlanmamıştır. Dolayısıyla ekonomik yönden zayıf kimselerin ara ve arka sokaklarda yoğunlaştığı bir kez daha meydana çıkmaktadır.

Mahalle mülklerinin kimlerin tasarrufunda bulunduğuna dair ayrıntılı bilgiler sunan "a*shâb-ı emlâk*" sütunu sayesinde bölge sakinlerinin meslek, akrabalık ve farklı sosyal statüleri hakkında bilgiler günümüze ulaşmıştır. Her şeyden önce mahallede mülk sahibi olan şahıslar arasında çok az sayıda esnaf veya zanaatkar bulunduğunu belirtmek gerekir. Genellikle askerî ve mülkî devlet görevlilerinin ikamet ettiği anlaşılan bu mahallede, saraya ve hanedana hizmet eden veya hizmetini tamamlamış kimselerin de bulunduğu, bu anlamda Ahmed Çelebi Mahallesi'nin daha çok devlet memurları tarafından tercih edilen güzide bir semt olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda örnek olarak sayılabilecek isimler

47 Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Defterlerine Göre Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Yaşam", *IX. Üsküdar Sempozyumu-Bildiriler*, İstanbul 2017, I, s. 502.

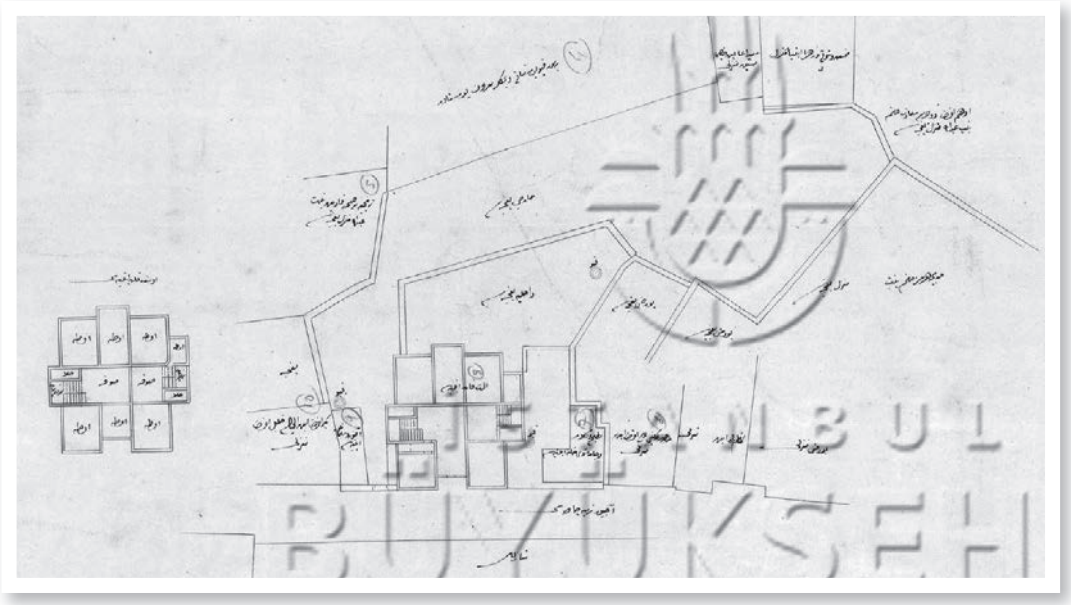

Görsel 4:
Açık Türbe Caddesi'nde Afife İffet Hanım Konağı'nın Yerleşim Planı. (İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 3782.)

arasında Açık Türbe Caddesi'nde sakin olan Ebniye Anbarı[48] Katibi Osman Bey, Maliye Hazinesi katiplerinden Esseyid Bekir Bey, Gümrük katiplerinden Hüseyin Efendi, Hazine-i Hassa Mektupçusu Ahmed Melik Efendi; Uzunyol Sokağı'nda sakin Hazine-i Hassa Komisyonu Baş Katibi Hacı Ahmed Bey, Nizamiye Hazinesi Veznedarı Ömer Cemal Bey, Sadaret Mektupçularından İzzetpaşazade Mehmed Tahir Bey, Baş Hazinedar Ali Ağa, Bahriye Muhasebe katiplerinden Ahmed Şükrü Efendi; Tahririye Sokağı'nda sakin Dördüncü Kadın Efendi Hazretlerinin[49] baş ağalarından Şemseddin Ağa, Beşiktaş Rüştiye Mektebi muallimlerinden Osman Hilmi Efendi; Tahririye Arka Sokağı'nda sakin Şehzade Kemaleddin Efendi'nin[50] hamlecisi Ömer Efendi mülkî birimlerde görevli memurlar ve saray hizmetlileri olarak öne çıkmaktadır. Askerî memurlar arasında ise özellikle Açık Türbe Caddesi'nde sakin olan Hassa-i Asakir-i Şahane yüzbaşılarından Hacı Yusuf Agah Efendi, Kolağası Mustafa Nazım Bey, Birinci Ordu İkinci Süvari Alayı Baş Katibi Mustafa Efendi ve yine farklı ordu birimlerinde katiplik hizmetinde bulunan kimseler dikkat çekmektedir. Üst düzey memur sınıfından ise Uzunyol Sokağı

48 19. yüzyıl sonlarında hanedana ait saray ve kasırların tamir-inşa meselesi ile alakadar olan bu kurum hakkında bkz. Arzu Terzi, "19. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilâtı)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16, İstanbul 1998, s. 109-119.

49 Sultan Abdülaziz'in hareminden Gevheri Kadınefendi olmalıdır.

50 Sultan Abdülmecid'in şehzadelerinden ve Sultan II. Abdülhamid'in kardeşi Ahmed Kemaleddin Efendi.

sakini eski Amasya Mutasarrıfı Asaf Paşa ile Açık Türbe Caddesi'nde sakin Eğribozlu Bekir Sami Paşa'nın kızı Afife Hanım defterde yer almaktadır. Memur sınıfı yanında, semtte bulunan Aziz Mahmud Hüdayi Dergahı ve sair dini-ilmi mekânlar nedeniyle bir takım ulema ve meşayihin de burada yaşadığı görülmektedir. Bunlar içerisinde en dikkat çeken isim Hüdayi Sokağı'nda ikamet eden Aziz Mahmud Efendi Hazretlerinin Türbedarı Esseyid Mehmed Kamil Efendi'dir. Bununla beraber dede, şeyh, hafız gibi sıfatlarla anılan kimselerin ve bunların aile mensuplarının mahallede sakin olduğu görülmektedir[51].

Mahallenin Mekânsal Değişimi ve Gelişimi

1874 yılına ait ayrıntılı bilgiler edindiğimiz Ahmed Çelebi Mahallesi'nin tarihi süreç içerisindeki değişimi, morfolojik ve mekânsal kullanım bağlamında incelemeye tabi tutulabilir. Bunun için elimizdeki defterde yer alan veriler, Dünya Savaşı'ndan hemen önce hazırlanan Alman Mavileri başta olmak üzere, özellikle 1931 yılında Üsküdar paftaları tamamlanan Pervititch Sigorta Haritaları ile mukayese edilebilecek değerdedir. Bunun yanında İstanbul Şehremaneti'nin 1923 yılına ait haritası iki dönem arasında bir aralığı temsil etmesi bakımından kıymetlidir.

Haritalar üzerinde yapılan incelemeye göre Alman Mavilerinde mahalleye ait sokak ve caddelerin güzergâhları benzer özellikler gösterse de sokak isimlendirmesinde farklılıklar baş göstermiştir. Dikkat çekici en önemli fark, mevcut Açık Türbe Caddesi'ne ek olarak, 1874 yılı kayıtlarında Hüdayi Sokağı ve Uzunyol Sokağı olarak bilinen sokakların da Açık Türbe Sokağı olarak işaretlenmesidir. Ayrıca, Tahririye Arka Sokağı'nın Aziziye Sokağı, Kaptan Paşa Sokağı ayrımından sonra Mevlevihane önüne kadar devam eden tarihi Açık Türbe Caddesi'nin bu bölümünün ise Ezan Sokağı olarak isimlendirilmesi farklılık arz ettirmiştir. Mahalledeki tarihi yapılardan sadece Ahmed Çelebi Camii ve Halil Paşa Türbesi bu haritalarda yerini alırken, söz konusu türbenin "*Halit Paşa Türbesi*" olarak kaydedildiği görülmektedir. Açık Türbe Caddesi'nin başladığı Üsküdar Postahanesi'nin bulunduğu noktada ise bir kabristan gösterilmiştir.[52] Burası 1874 yılında Kefçe Dede Mahallesi sınırlarında bulunan ve Açık Türbe Sokağı'nda 1 numaralı mülk olarak kayda

51 BOA., ML.VRD.d., 3721.

52 *Alman Mavileri, D-8/1,* İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 2492; *Alman Mavileri, D-9,* İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 2579.

geçen kabristan ile aynı konumdadır. İlgili defterde kabristanın devamında, aynı sokak üzerinde bir arsa, bir meşruta hane ve Gizlice Evliya Türbesi de kayıtlıdır[53]. Ancak Alman Mavilerinde ilgili paftada bu bölüm gösterilmemiştir[54].

1923 yılına ait İstanbul Şehremaneti tarafından hazırlanan haritada bölgedeki güzergâhlar aynen korunsa da sokak isimlerinde bazı farklılıklar görülmektedir. Alman Mavilerinin rehber alınarak hazırlandığı anlaşılan bu haritada, yine mahalle camisi ve Halil Paşa Türbesi yerinde gösterilirken, Hüdayi ve Uzunyol sokakları için Açık Türbe isminin kullanıldığı görülmektedir. Farklı olarak Halil Paşa Türbesi'nden Ahmed Çelebi Camii'ne kadar olan Açık Türbe Caddesi'ne ait yokuş Aziz Mahmud Efendi Sokağı olarak işaretlenmiştir[55].

1931 yılına ait Pervititch Sigorta Haritaları ise 1874 emlak sayım defterinde kayıtlı mülklerin konum ve sair özelliklerinin incelenebildiği, bu anlamda yaklaşık 60 yıllık bir zamandan sonra emlak sayım kayıtlarının harita üzerinden takip edilebilmesi imkânı sunmaktadır. Pervititch haritasında sadece, sokaklardaki mülklerin numaralandırmasında bir iki sıra farklılık görülmektedir. Nitekim 1874 yılına ait Afife İffet Hanım Konağı ve komşularının yer aldığı çizim ile Pervititch haritalarında bu bölüm büyük benzerlikler taşır. Bu haritada, Halil Paşa Türbesi, Açık Türbe Caddesi başındaki kabristan arazisi, Gizlice Evliya Türbesi'ne ait alan, Ahmed Çelebi Camii ve bilhassa Minkarîzâde Yahya Medresesi'ne ait arazi açık bir şekilde yer almıştır. Dikkat çekici bir husus Pervititch haritasında Ahmed Çelebi Camii etrafında geniş bir alanın boş arazi olarak gösterilmesidir. 1874 emlak sayım defterinde cami ve bitişiğindeki türbenin devamında Halil Paşa Türbesi'ne kadar birbirine komşu haneler sıralanmakta sadece birkaç boş arsaya işaret edilmektedir. Dolayısıyla, geçen süre zarfında cami çevresinde bir yıkım veya yangın hadisesi yaşanmış olabileceği, bu nedenle 1931'de ilgili alanın boş arsa olarak gösterildiği akla gelmektedir. Açık Türbe Caddesi'nin sokak olarak tanımlandığı Pervititch haritasında sadece Tahririye Arka Sokağı Suphi Ezgü Sokağı, Tahteravan Sokağı Gelin Alayı Sokağı, Uzunyol Sokağı ise Sünbülzade Sokağı olarak kaydedilmiş ve bunlar haricinde 1874 Emlak defterindeki sokak isimleri arasında farklı bir durum tespit edilmemiştir. İstanbul Molla Aşkî Mahallesi hakkında, yine

53 Bkz. *Aded-i Umum 1-4*, BOA., ML.VRD.d., 3808.

54 *Alman Mavileri, D-8/1,* İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 2492; *Alman Mavileri, D-9,* İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 2579.

55 İBB Atatürk Kitaplığı, Haritalar Koleksiyonu, Num. 1111.

1874 emlak sayımları ışığında yapılan bir mekânsal incelemede Pervititch haritaları ile söz konusu mahalleye ait kayıtlar arasında önemli farklılıklar olduğu, hemen hemen hiçbir mekânın doğru yerde gösterilmediğine dair sonuçlar elde edilmiştir[56]. Bizim ele aldığımız Ahmed Çelebi Mahallesi ile Pervititch haritaları arasındaki uyum ve benzerlik açık olsa da başta yangınlar olmak üzere mahallelerin ve semtlerin atlattığı badireler düşünüldüğünde, İstanbul'un her noktası için genelleyici tespitler yapılamayacağı açıktır.

Emlak sayım defterinde, bugün birçoğu yerinde olmayan mahalle çeşmeleri de kaydedilmiştir. Mahalledeki konumu bilinen ve literatürde Şehzade Beyazıd Çeşmesi olarak kayıtlı olan çeşme, Halil Paşa Türbesi'nin tam karşısında yer almaktaydı. Emlak defterinde banisi Sultan Beyazıd olarak gösterilen bu çeşme, Ahmed Çelebi Mahallesi defterinde birinci sırada kayıtlı olup o tarihte harap bir vaziyette olduğu bilgisiyle tanıtılmıştır.[57] III. Ahmed'in şehzadesi Beyazıd'ın adını taşıyan ve bu minvalde bir de tarih düşülen çeşme[58], emlak sayımı sırasında yeterli bilgiye sahip olunamadığından Sultan Beyazıd olarak kayda geçirilmiş olmalıdır. Mahalledeki ikinci çeşme bugün hala yerinde olan ve sebil yapısıyla birlikte emlak sayımına kaydedilen Halil Paşa çeşmesidir[59]. Bir diğer çeşme Hüdayi Sokağı'nda 7 numarada su maksemi ile birlikte kaydedilen ve "*Hüdayi hazretleri suyundan*" su temin edilen çeşmedir ki o da bugün yerinde yoktur[60]. Uzunyol Sokağı'nda da 6 numarada kayıtlı bir çeşme gösterilmişse de, bu çeşmenin komşu konak sahibi Hürrem Bey tarafından kendi bahçesine dahil edildiği bilgisine yer verilmiştir[61]. Bu çeşme de günümüzde mevcut değildir. Haskan'ın eserinde Ahmed Çelebi Camii'nin yanında muhtemelen cami ile birlikte inşa edildiği düşünülen bir çeşme olduğu ifade edilmiştir[62]. Ancak 1874 emlak sayımı kayıtlarında böyle bir çeşme yer almamaktadır. Bu durum emlak sayım defterlerinin kapsayıcılığı ile ilgili soru işaretine sebep olsa da, arşiv evrakı arasında tespit edilen bazı bilgiler bu soru işaretini ortadan kaldırmıştır. Belgelere göre, Üsküdar İskelebaşı

56 Özge Eda Kaya, a.g.e., s. 92.

57 *Aded-i Umum 1*, BOA., ML.VRD.d., 3721. Arşiv evrakı arasında tespit edilen ve üzerinde birçok mekâna ait plan-çizimlerin yer aldığı belgede *"Üsküdar'da Açık Türbe'de bulunan harap ve kârgir çeşmenin resmidir"* notuyla gösterilen çizim büyük ihtimalle Beyazıd Çeşmesi'ne aittir. BOA., PLK.p., 507. Bkz. Görsel 4.

58 Nusret Gedik, "Tarih Düşürme Geleneğinin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları", *Üsküdar Sempozyumu-Bildiriler X,* c. 2, 2019, s. 285-286.

59 *Aded-i Umum 17-18*, BOA., ML.VRD.d., 3721.

60 *Aded-i Umum 42*, BOA., ML.VRD.d., 3721.

61 *Aded-i Umum 65*, BOA., ML.VRD.d., 3721.

62 Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., s. 70.

Karakolhanesi önünde bulunan tarihi bir çeşme 1895 yılında Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi marifetiyle yerinden söküldüğü zaman, Şehremanetinin talebi üzerine Ahmed Çelebi Camii'nin bitişiğine nakledilmişti[63]. Literatürde Ahmed Çelebi Çeşmesi olarak bahsedilen çeşme İskelebaşı'ndan nakledilen bu çeşme olmalıdır. Mahalledeki diğer çeşmeler gibi günümüzde bu çeşme de yerinde değildir.

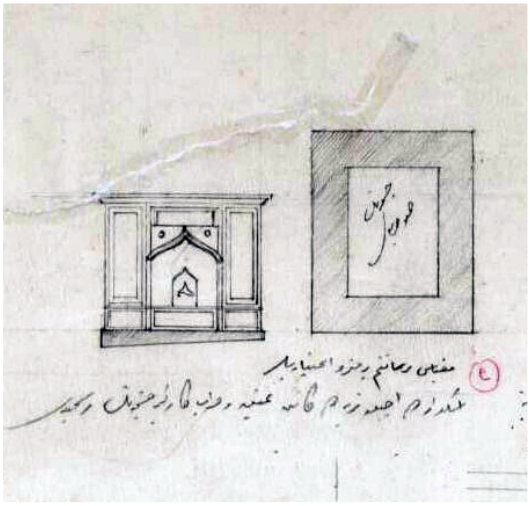

Görsel 5: Açık Türbe'de Beyazıd Çeşmesine ait olduğu düşünülen resim. (BOA., PLK.p., 507)

Günümüzde Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi sınırları içinde bulunan tarihi Ahmed Çelebi Mahallesi'nden geriye, buraya ismini veren cami ve haziresindeki birkaç mezar taşı, Halil Paşa Türbesi'nin Açık Türbe Sokağı üzerindeki sebil ve çeşmesi ve Gizlice Evliya Türbesi kalmıştır. Mahallenin başladığı noktada Açık Türbe Sokağı'nda olduğunu bildiğimiz Beyazıd Çeşmesi'nin sadece temel kaidesi yerindeyken, tamamen yıkılan Minkarîzâde Medresesi'nin aslına uygun olarak ayağa kaldırılmaya çalışılması sevindirici bir gelişmedir. 1874 tarihli emlak defteri, 20. yüzyıl başlarına ait haritalar ve günümüz Açık Türbe Semti arasında yapılan mukayeseler Uzunyol Sokağı'nda aslına uygun olarak restore edilen güzide birkaç örnek, Suphi Ezgü Sokağı ile Gelin Alayı Sokağı'nda köşe başlarında varlığını sürdüren birkaç tarihi yapı haricinde tarihi Ahmed Çelebi Mahallesi yapılarının ortadan kalktığını ve yerini bitişik nizam yüksek katlı apartmanlara bıraktığını göstermiştir. 1912 yılında Açık Türbe Sokağı'nı tam da mahallenin başladığı yerden fotoğraflayan Gurlitt'e ait karede, cumbalı konakların yokuş boyunca sıralandığı tarihi bir manzara izlenebilmektedir[64]. Bu hal, günümüzde Üsküdar'ın kaybolan güzellikleri arasına dahil olmuştur.

63 BOA., DH.MKT., 347/21.

64 Bkz. Görsel 6.

Görsel 6: Açık Türbe Sokağı ve Halil Paşa Türbesi. (Cornellius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, II, Berlin 1912, 21-a.)

Sonuç

Ahmed Çelebi Mahallesi'nin 1874 emlak sayımına ait defterinin incelendiği bu çalışmada hem mahallenin tarihi, mekânsal ve sosyal durumuna ilişkin sonuçlar elde edilmiş hem de söz konusu sayım sonuçlarının Üsküdar ve İstanbul şehir çalışmaları bağlamında haiz olduğu öneme ilişkin tespitler yapılmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde daha çok mülkî ve askerî memurların ikamet ettiği bir mahalle olarak dikkat çeken Ahmed Çelebi Mahallesi, mahalledeki arazilerin %93 oranında vakıflara ait olması hasebiyle, vakıf kurumunun bölgenin gelişmesindeki rolü ve öneminin müşahede edilmesini mümkün kılar. Diğer mahallelerde yapılacak benzer incelemeler ile aynı sonuçlara ulaşmanın muhtemel olduğu bu konuda, Osmanlı vakıf geleneğinin özellikle 20. yüzyılda maruz kaldığı tahribata dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Bölgenin bir asra yakın tarihinde maruz kaldığı değişim, bahçeli konak hayatından balkonsuz apartman dairelerine sıkışan hayatlara ev sahipliği yapan Ahmed Çelebi Mahallesi'nin, bu süre zarfında tarihi hafızasında sakladığı birçok değeri de kaybetmesine sebep olmuştur.

Çalışma 1874 esas-ı emlak defterlerinin kapsam ve geçerlilik itibariyle güvenilirliğine delalet eden örnekleri haizdir. Bu nedenle şehir çalışmalarında, Üsküdar'da olduğu kadar tüm İstanbul'a teşmil edilecek bir değere sahip olan bu defterlerin ana kaynak statüsünde incelemeye tabi tutulması gerekir. Öyle ki mekânın kullanımı ve sakinlerinin sosyo-ekonomik durumu ile ilgili ayrıntıları sunan bu defterlerden elde edilecek veriler, tarihi değerlendirmeleri zenginleştirdiği gibi somut mekânsal atıfların yapılmasını da mümkün kılmaktadır. Bilhassa bölgeye ait tüm defterlerin bütüncül bakışla, multidisipliner bir çalışmada bir araya getirilmesi, tarihimizin müstesna semti Üsküdar için önemli kazanımları yaratma potansiyeline sahiptir.

19. Yüzyıl Listelerine Göre Üsküdar Tekkelerini Haritalamak

SERPİL ÖZCAN
Araştırmacı

Giriş

Tekkeler Osmanlı devletinin, kuruluşundan itibaren var olan en önemli kurumlarından biridir. Kuruluş sırasına göre belki en önde gelenidir. Zira tekkeler Osmanlı Devleti ortaya çıktığında yaygın olarak çoktan kurulmuşlardı. Tekkelerin bir kısmının etrafında gelişen yerleşimler, köyler ve hatta mahalleler kurmakta gecikmedi. Buradan hareketle, Osmanlı şehirlerinin odak merkezleri olarak sayılan medreseler, bedestenler, külliyelerin yanında ve arasında tekkeleri de saymak gerekecektir. Bu çalışmada hem tekkelerin öz niteliklerine hem birbirleri ile hem de şehirle kurdukları ilişkilere, dijital yöntemlerle yakından bakarak, yeni sorular sorarak ve farklı cevaplar arayarak, tekkelerin bu konumuna dikkat çekilmeye çalışıldı. Bu bağlamda, şehrin demografik devinimine önemli bir katkı olarak görülebilecek seyyah dervişlerin ve mensubu oldukları tekkelerin, şehirler ve hatta ülkeler arası ilişkileri, coğrafyaları ArcGIS-Pro ve sosyal ağ analizlerinde kullanılan Gephi 0.9.2 kullanılarak görselleştirildi ve haritalandırıldı.

Mensup Oldukları Tarikatlara göre Üsküdar'daki Tekkeler

19.Yüzyıl boyunca hazırlanmış olan tekke listelerine, bu süreç boyunca İstanbul'da bulunan 500'ü aşkın tekke kaydedilmiştir. Yaşam süreleri farklı ve devamlılıkları kesintili de olsa bu tekkeler bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir[1].

1 Rıfat Özdemir, "Osmanlı Devletinin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere karşı Takip Ettiği Siyaset", *Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu,* Kayseri 1993, s. 259-310.

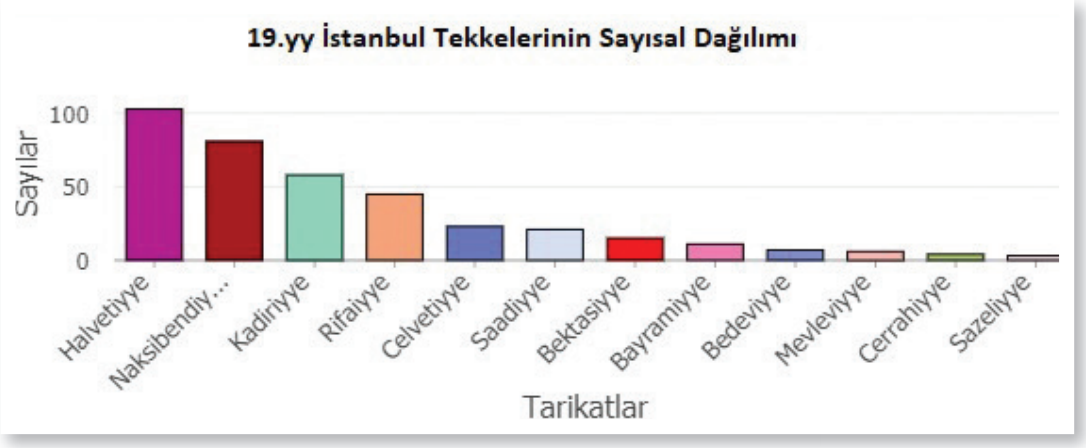

Şekil 1: Tekkelerin sayısal dağılımı

Buradan hareketle listeler incelendiğinde, en yaygın tarikat olarak Halvetiyye'yi görürken onu takibeden sırada Nakşibendilik bulunmaktadır (bkz. Şekil 1). Kadiriyye ise İstanbul'un 3. büyük tarikatıdır. Onu Rıfaiyye takip eder. Beş tekkesi ile oldukça az sayıda görünen Mevleviyye ise şüphesiz sadece İstanbul'u değil Osmanlı devletini de etkileyen bir tarikattır. Bir Üsküdar tarikatı olarak Celvetiyye, tarihi Yeniçerilikle yürüyen Bektaşiyye, son dönemde İstanbul'a ayak basan Şazeliyye az sayıdaki tekkelerine rağmen incelenmeye değerdir.

19.yy bağlamında yaptığımız araştırmaya göre Üsküdar'da, söz konusu dönemde hazırlanmış olan tekke listelerinde kayıtlı 82 tekkenin bulunduğu görülmektedir. Bu tekkelerin bugünkü Üsküdar sınırları içine merkezde yoğunlaşmak üzere dağıldıklarını söylemek mümkündür (bkz. Harita 1).

Aşağıdaki grafikte de görüleceği üzere (bkz. Tablo: 1) Üsküdar'da bulunan en yaygın tarikat 16 tekkesiyle Celvetiyye'dir. Aziz Mahmud Hüdâyî'ye nisbet edilen Celvetiyye, XVII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır[2]. Üsküdarlı bir tarikat olan Celvetiyye'nin Fenaiyye kolunun da Üsküdar'da Şeyh Fenai Tekkesi[3] ile oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple Üsküdar'da beklenildiği üzere Celvetiyye en yaygın tarikat olarak görülmektedir.

Hazar denizinin güneyindeki Geylan bölgesinde neşet etmiş olan Halvetiyye tarikatı[4] ise Üsküdar'da 13 tekke ile temsil edilmektedir ki en meşhurları Valide-i

2 Fuat Bayramoğlu, Nihat Azamat, "Bayramiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* c. 5, Ankara 1992, s. 269-273.

3 Cemal Bayak, "Fenâî Ali Efendi", *DİA,* c. 12, Ankara 1995, s. 335-336.

4 Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA,* c. 15, Ankara 1997, s. 393-395.

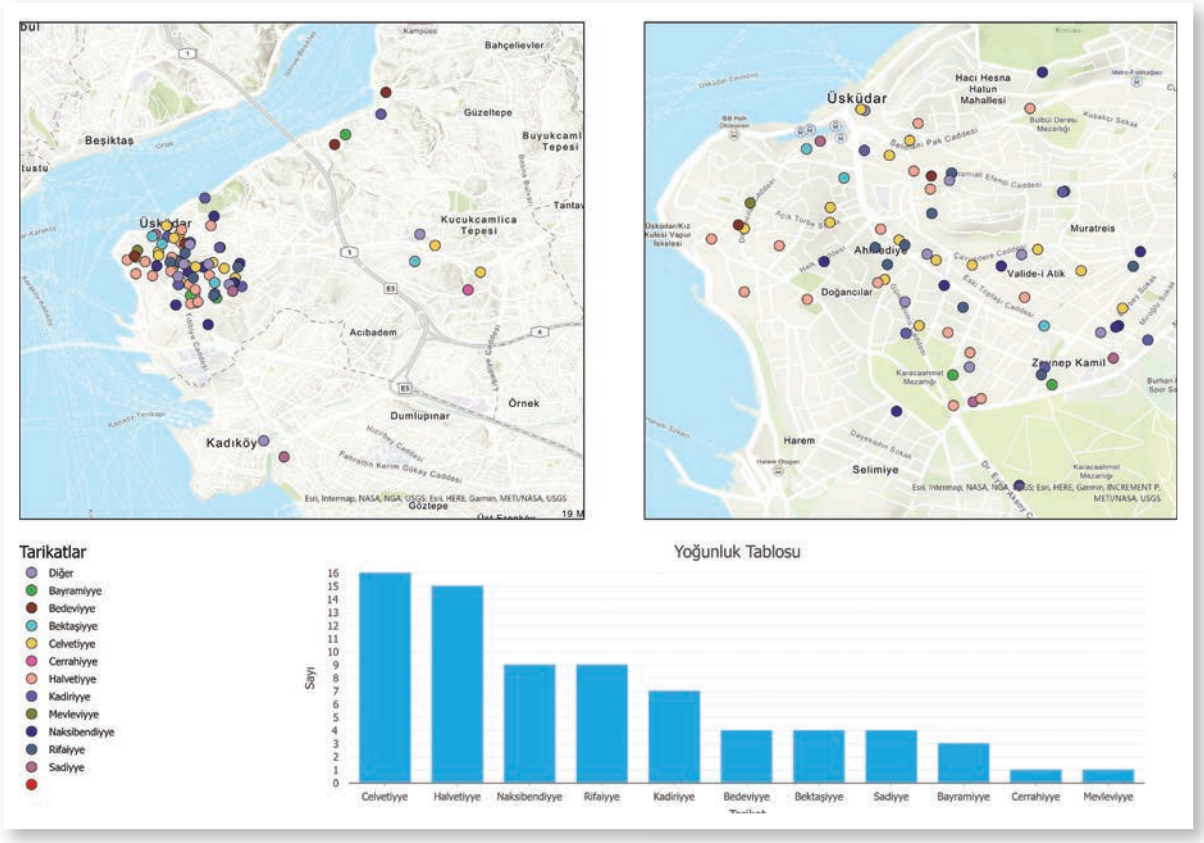

Harita 1: Üsküdar Tekkelerinin sayısal dağılımı

Atik tekkesidir. Bu tekke sayısı ile Halvetiyye bölgenin ikinci büyük tarikatıdır. En yaygın olanı Sünbüliyye kolu olan Halvetiyye'nin Şabaniyye kolu'da Üsküdar'da Saçlı Halil Efendi Tekkesi ile temsil edilmektedir.

Bir sonraki seviyede 8'er tekke ile Orta Asya kökenli Nakşibendiyye[5], Mezopotamya kökenli Rıfaiyye[6] ve yine aynı bölgeye nispet edilen Kadiriyye[7] tekkeleridir. 1826 yılında kapatılmalarının ardından çoğu Nakşi tarikatına devredilen[8] ve listelere bu şekilde kaydedilmiş olan Bektaşi tekkelerinin sayısı ise 4'tür. Daha çok Mısır'da etkin olan Bedeviyye[9] ve Şam'da ortaya çıktığı düşünülen Sadiyye[10]

5 Hamdi Algar, "Nakşibendiyye", *DİA,* c. 32, Ankara 2006, s. 342-343.

6 Mustafa Tahralı, "Rifaiyye", *DİA,* c. 35, Ankara 2008, s. 99-103.

7 Nihat Azamat, "Kadiriyye", *DİA,* c. 24, Ankara 2001, s. 131-136.

8 Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları,* Ankara 2013, s. 198.

9 Mustafa Kara, "Bedeviyye", *DİA,* c.5, Ankara 1992, s. 318-319.

10 Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *DİA,* c. 35, Ankara 2008, s. 410-413.

tarikatlarına mensup tekkeler de Bektaşi tekkeleri ile aynı sayıdadır. Bölgenin diğer tarikatları olan Ankara tarikatı denilebilecek Bayramiyye [11] 3, Konya menşeli Mevleviyye[12] ve Cerrahpaşalı bir tarikat olan Cerrahiyye[13] ise birer tekke ile temsil edilmektedir.

Şekil 2: Sayılarına göre Üsküdar tekkeleri

Tarikat	Sayı
Celvetiyye	16
Halvetiyye	15
Nakşibendiyye	8
Rıfaiyye	8
Kadiriyye	8
Bedeviyye	4
Sadiyye	4
Bektaşiyye	4
Bayramiyye	3
Cerrahiyye	1
Mevleviyye	1

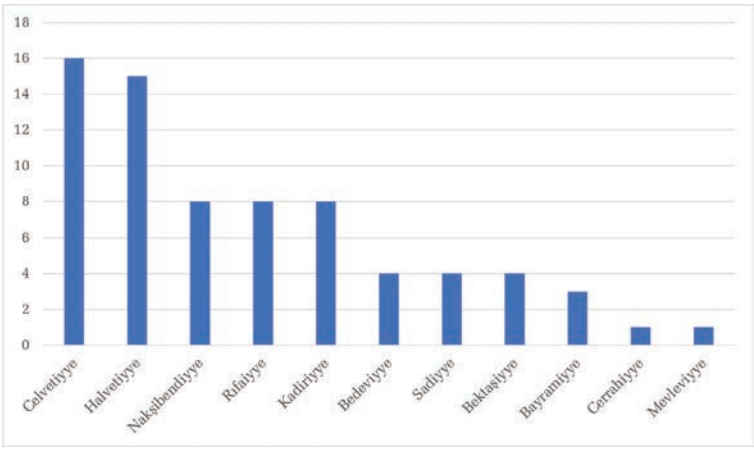

Üsküdar Âsitâneleri ve Merkez Tekkeler

Genel olarak, yönetim şekillerine göre tekkeler ikiye ayrılır: Merkeziyetçi tarikatlara mensup tekkeler ve adem-i merkeziyetçi tarikatlara mensup tekkeler[14]. Bunlara âsitâneli[15] tekkeler veya âsitânesiz tekkeler de denilebilir. Birinci grup merkezi İstanbul'da olanlar ve İstanbul dışında olanlar olarak ikiye ayrılabilir. Mensup oldukları tarikatın merkez tekkesi sayılan bu tekkeler, tarikat hiyerarşisinde en üstte bulunur. En büyük ve kalabalık tekkeler de âsitâne görevini üstlenen ve tarikatın pirinin mukim olduğu bu tekkelerdir. İstanbul'da bulunan âsitânelerin çoğu en yaygın tarikatlardan biri olarak Halvetiyye'ye aittir[16].

11 Fuat Bayramoğlu, Nihat Azamat, a.g.e.

12 Barihüda Tanrıkorur, "Mevleviyye", *DİA,* c. 29, Ankara 2008, s. 468-474.

13 Şenay Yola, "Cerrahiyye", *DİA,* c. 7, Ankara 1993, s. 416-420.

14 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl),* İstanbul 2004, s. 172.

15 Âsitâne: Merkez tekke. Âsitâneler ve âsitâne şeyhleri, kendilerine tâbi olan zâviyelerden ve onların "zâviyedar/zâviyenişin" denilen şeyhlerinden daha itibarlı ve onları tayin, teftiş ve gerektiğinde azletmeye selahiyetlidir. Âsitâne şeyhleri tarikat başkanı hüviyetindeydiler (Tanman, 1991).

16 Şinasi Akbatu, "İstanbul Tekkeleri-Hankâhları Silsile-i Meşayihi", *İslam Medeniyeti Mecmuası,* c. 4-5-6, İstanbul 1980, s. 51-121.

İstanbul'un çeşitli muhitlerine dağılmış olan âsitânelerin üçü Üsküdar'dadır. Bunlar Rıfaiyye'ye mensup Rıfaiyye Tekkesi, Celvetiyye'nin âsitânesi Hüdâi Aziz Mahmud Tekkesi ve yine Celvetiyye'nin Fenâiyye koluna mensup olan Şeyh Fenâi Tekkesidir. İstanbul genelinde 50 civarında bulunan Rıfaiyye tekkelerinin âsitânesi Üsküdar'dadır. Bu durum Üsküdar'ı Rıfaiyyenin yoğunlaşmış olduğu bir semt haline getirmesinin yanında Rıfaiyye mensupları için bir cazibe merkezi olma durumunu da düşündürmektedir.

Toplamda 31 tekkesi ile Celvetiyye İstanbul'un olmasa bile en yoğun olarak bulunduğu Üsküdar'ın etkin tarikatlarından biridir. Fenaiyye kolu ile birlikte Celvetiyye tekkelerinin 16'sı Üsküdar'da, 12'si Fatih'te, 2'si Beyoğlu, 1'i Beşiktaş'tadır. Haliyle Celvetiyye âsitânesi Üsküdar'dadır ve Celvetiyyenin de cazibe merkezi Üsküdar'dır.

Üsküdar'da sayıca çok bulunan Halvetiyye'nin bu semtte bir âsitânesi yoktur. Nakşibendilik'te ise âsitâne uygulaması yoktur. Yukarıda adem-i merkeziyetçi dediğimiz tarikatların Anadolu'daki yegane temsilcisi Nakşibendiliktir. Her biri kendi başına bir merkez olan Nakşibendi tekkelerinden Üsküdar'da, yukarıda ifade edildiği gibi 8 adet vardır.

Üsküdar âsitâneleri diğer semtlerdeki Celvetiyye ve Rıfaiyye mensuplarını çeşitli semtlerden Üsküdar'a çekecektir. Benzer şekilde Üsküdar'da tekkesi bulunan başta Halvetiyye olmak üzere diğer 7 tarikat mensubu, âsitânelerinin bulunduğu diğer semtlere mesela Halvetileri Fatih, Eyüp, Beyoğlu'na; Mevlevileri Eyüp'e; Bedevileri Beyoğlu'na, Marufi Rifaileri Kartal'a; Bektaşileri Kadıköy'e çekecektir (bkz. Tablo:1). Tekke halkı göz önüne alındığında, Üsküdar, Fatih, Eyüp, Beyoğlu, Kartal ve Kadıköy semtleri arasında hususi bir bağ olduğu düşünülebilir.

Tablo 1: İstanbul'daki Âsitâneler

Tekke	**Tarikat**	**Yer**
Koca Mustafa Paşa Tekkesi	Halvetiyye -Sünbüliyye	Fatih
Nureddin Cerrahi Tekkesi	Halvetiyye-Cerrahiyye	Fatih
Kuşadalı İbrahim Efendi Tekkesi	Halvetiyye-Kuşadaviyye	Fatih
Rıfaiyye Tekkesi	Rıfaiyye	Üsküdar
Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Tekkesi	Celvetiyye	Üsküdar
Şeyh Fenaî Tekkesi	Celvetiyye-Fenaiyye	Üsküdar

Cemâlizâde Tekkesi	Halvetiyye-Sünbüliyye	Eyüp
Bahariye Mevlevihanesi	Mevleviyye	Eyüp
Ümmi Sinan Tekkesi	Sinaniyye	Eyüp
Eburrıza Tekkesi	Bedeviyye	Beyoğlu
Hüsameddin Uşşakî Tekkesi	Halvetiyye-Uşşakiyye	Beyoğlu
Kadirihane Tekkesi	Kadiriyye	Beyoğlu
Şahkulu Tekkesi	Bektaşiyye	Kadıköy
Ertuğrul Tekkesi	Şazeliyye	Beşiktaş
Maa'rifî Tekkesi	Rıfaiyye-Maarifiyye	Kartal

Tekkeler çeşitli biçimlerde denetlenseler de bu koordineli ve resmi bir devlet kurumu tarafından yapılmamıştır[17]. Meclis-i Meşayıh, tarikat önderleri tarafından kurulmuş ve yönetilmiş olsa da bir devlet kurumudur ve 1866 yılında kuruluşu ile tekkeleri oldukça etkilemiştir[18]. Meclis, tekkelerin açılması veya kapanması, tekke şeyhlerinin tayini, kılık kıyafet düzenlemesi, tekkelerin yönetim organizasyonu gibi pek çok meseleye dair kararlar almıştır.[19] Meclis-i Meşayıh'in 1866-1880 yılları arasında tutmuş olduğu İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukû'atı Defteri'ne (BOA, Kâmil Kepeçi Defter Tasnifi, 6290) göre İstanbul 35 bölgeye ayrılmış ve her bölgeye bir merkez tekke tayin edilmiştir. Farklı yorumlar yapılsa da merkez tekkelerin, itibarlı tekkeler arasından seçildiği, bağlı bulunan tekkelerde ise tarikat birliği aranmadığı görülmektedir. Bu bölgelerin belirlenmesinde coğrafi bir bütünlüğün gözetilmediği de anlaşılmaktadır. Mesela Üsküdar 7 ayrı bölgeye bölünmüş, bunlardan birini teşkil eden 28. bölgeye Kartal Yakacık mahallesi de dâhil edilmiştir. Tek başına bir bölge olan tekkeler olduğu gibi, Yahya Efendi Dergâhı gibi, bir başka bölgenin tekkeleri ile de iç içe geçmiş hatta birbiri ile örtüşen bölgeler bulunmaktadır[20]. Tekke bölgeleri belirli tekkelerin önderliğinde çeşitli nitelikleri sebebiyle bir araya getirilmiş idaresi ve kontrolü mümkün olan tekke birlikleridir denilebilir.

17 Muharrem Varol, "Osmanlı Devletinin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyıh'in Bilinen Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* İstanbul 2010, s. 39-68.

18 Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâyıh", *DİA,* c. 28, Ankara 2003, s. 247-248.

19 Muharrem Varol, *a.g.e.*

20 Serpil Özcan, *19 Yy. Osmanlı Tekkelerinin Mekânsal Organizasyonu,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s.53.

Tablo 2: Merkez Tekkeler

Merkez No:	Tekkenin Adı	Nüfusu	Bağlı olan Tekke sayısı
1	Yenikapı Mevlevihanesi	148	
2	Merkez Efendi Dergâhı	21	1
3	Yedikule haricindeki Tarikat-ı Nakşî Dergâhı	26	17
3	Silivrikapı civarındaki Nakşî Bâlî Tekkesi	38	
4	Koca Mustafa Paşa Tekkesidir	37	22
5	Yedikule civarındaki Sünbüliye'den Mirahur Tekkesi	25	8
6	Horhor'da Kalenderhane Tekkesi	8	
7	Koksa civarındaki Sadiyye'den Abdüsselam Tekkesi	5	6
8	Hocapaşa'da Musâ Safvetî Paşa Tekkesi	17	3
9	Küçük Ayasofya'da Şabaniyye'den Şehid Mehmed Paşa Tekkesi	22	7
10	Küçük Ayasofya'da Özbekler Tekkesi	16	
11	Eğrikapı'da Nakşibendiyye'den Emir Buhari Tekkesi	10	8
12	Nureddin Cerrahi Tekkesi	22	14
13	Sofilerde Tarikat-ı Şabaniye'den Dergâh	12	4
14	Çarşanbapazarı'nda Nakşibendi Murad Molla Tekkesi	13	12
15	Fatih'te Nakşibendî Emir Buharî Tekkesi	12	
16	Unkapanı'nda Nakşibendî Ahmed'ül-Buharî Tekkesi	10	11
7	Sütlüce'de Sadiyye'den Hasırcızâde Tekkesi	13	5
18	Eyüp'te Kalenderhane Tekkesi	30	
19	Eyüp'te Sünbüliyye'den Şah Sultan Tekkesi	9	14
20	Edirnekapı'da Nakşibendiyye'den Mustafa Paşa Tekkesi	13	9
21	Eyüp Nişancı'da Nakşibendiyye'den Şeyh Murad Tekkesi	23	1
22	Galata Mevlevihanesi	85	
23	Kasımpaşa Mevlevihanesi	48	
24	Tophane'de Kadirihâne Tekkesi	16	18
25	Beşiktaş Mevlevihanesi	71	
26	Beşiktaş'ta Nakşibendiyye'den Yahya Efendi Tekkesi	32	
27	Fındıklı'da Sünbüliyye'den Cafer Efendi Tekkesi	13	2
28	Üsküdar'da Halvetiyye'den Nasûhî Tekkesi	9	19
29	Üsküdar'da Nakşibendiyye'den Selimiye Tekkesi	19	9
30	Üsküdar'da Celvetiyye'den Aziz Mahmud Efendi Tekkesi	23	8
31	Üsküdar Mevlevihanesi	23	
32	Üsküdar Çinili Camii civarında Nakşibendiyye'den Afgani Kalenderhane Tekkesi	6	
33	Üsküdar Özbekler Tekkesi	16	
34	Üsküdar'da Menzilhane yokuşunda Rıfaî Tekkesi	9	9
35	Beykoz'da Halvetiyye'den Raufî Tekkesi	6	14

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere merkez tekkelerin 7'si Üsküdar merkezde bulunmaktadır. 28, 29, 30, 31, 32, 33 ve 34. dairelerin merkez tekkeleri Üsküdar'dadır. Diğer tekkeleri konum itibariyle adeta çevreleyen bu tekkeler, Halvetiyye'den Nasûhî Tekkesi, Celvetiyye'den Hüdâi Aziz Mahmud Efendi Tekkesi; Nakşibendiyye'den Selimiye Tekkesi, Afgani Kalenderhane Tekkesi ve Özbekler Tekkesi; Mevleviyye'den Üsküdar Mevlevihanesi ve son olarak Rıfaiyye'den Rıfaî Tekkesidir. Üç Nakşibendi tekkesinin birden Üsküdar içinde merkezi konumları dikkat çekicidir. Hüdâi Tekkesi ve Üsküdar Mevlevihanesi nüfus bakımından en büyük tekkelerdir. Onları 19 kişilik mensubuyla Selimiye Tekkesi ve 16 kişilik nüfusu ile Özbekler tekkesi takip etmektedir.

Bu tekkelerin çevrelerinde konumlanmış tekkelere bakıldığında ise İstanbul genelinde olduğu gibi kendi tarikatlarına ait bir yoğunlaşma görülse bile hemen her tarikata mensup tekkelerle çevrilmiş oldukları görülecektir (bkz. Harita: 2). Merkez tekkelerin sorumlu oldukları tekkelerin hemen her meselesi ile ilgilenme sorumluluğu bu durumu açıklar mahiyettedir. Merkez tekkeye bağlı bulunan tekkelerin ağırlıklı olarak civar tekkeler olduğu unutulmamalıdır.

Mahallesi olan Tekkeler

İncelemiş olduğumuz tekke listeleri bağlamında ele alındığında İstanbul genelinde 104 yerin, barındırdığı tekkelerin adıyla anıldığı görülecektir[21]. Üsküdar özelinde bakıldığında ise 6 tekkenin mahalleli tekkeler olduğu görülmektedir. 1844 (H. 1260) tarihli nüfus defteri kayıtlarından Üsküdar'da 37 mahalle ve 7 köyün bulunduğu bilinmektedir.[22] Bir mukayese imkânı sunması bakımından, Kuban'ın naklettiğine göre, Osmanlılar Erzurum'u ele geçirdikleri zaman, şehrin on iki mahallesinden dokuzunun adı bir zâviyeye tekabül etmekteydi.[23] Yani Erzurum'da kurulmuş tekkeler de İstanbul'daki gibi çevrelerinde bir yerleşim oluşmasını sağlamış ve bu yeni mahalleler tekkelerin adını almıştır.

21 Serpil Özcan, *a.g.e.*

22 Mehmet Hanefi Bostan, "XIX. Yüzyıl Nüfus Defterleri Işığında Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X Bildirileri,* İstanbul 2018, s. 117-158.

23 Doğan Kuban, "Anadolu- Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi,* c. 7 (Ankara 1968), s. 53-73.

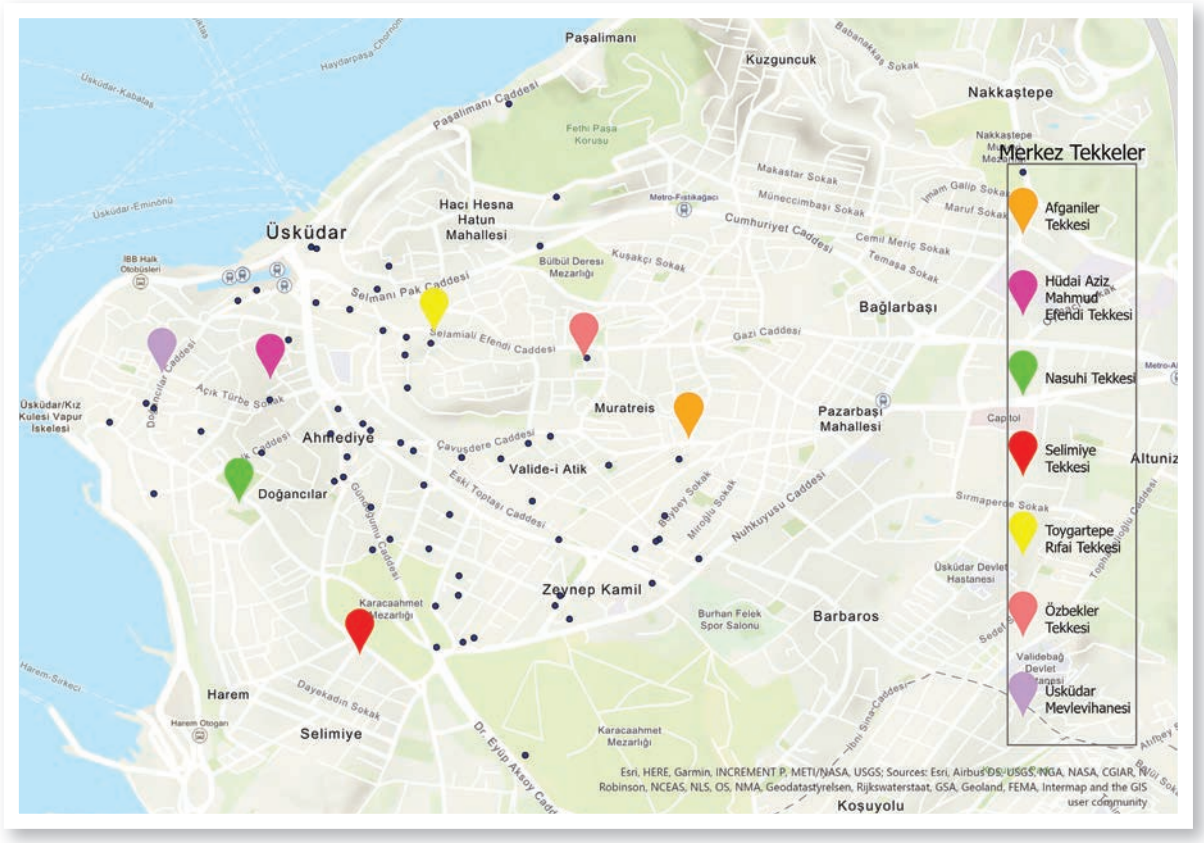

Harita 2: Üsküdar'daki Merkez Tekkeler

Tablo 3: Mahalleli Tekkeler

Adı	**Mahalle**	**Sokak-cadde**	**Tarikat**
Vâlide-i Atik Tekkesi	Toptaşı, Valide-i Atik Mahallesi	Tekkeönü sokağı, Valide Kahyası sokağı, Ahmetoğlu musallası sokağı	Halvetiyye
Afganiler Tekkesi	Afgani Kalenderhanesi, Afganlar, Kalenderhane	Çavuşdere caddesi/Silahtar Bahçesi sokağı	Nakşibendiyye
Selamsız Tekkesi	Selamsız/Selam-i Ali	Sarmaşık sok. Tazı çıkmazı.	Halvetiyye
Feyzullah Hindî Tekkesi	Tekkekapısı, Selami Ali mah.		Kadiriyye
Serbölük Ahmed Baba Tekkesi	Divitçiler, Kazasker Ahmet Efendi mahallesi	Divitçiler Cad.	Kadiriyye
Tombul Hacı Tekkesi	Tembel Hacı Mehmed mah.	Selami Ali Efendi Cad.	Celvetiyye

2 Halvetiyye, 2 Kadiriyye, 1 Nakşibendiyye, 1 de Celvetiyye tekkesi bulunduğu mahalleye adını vermiştir. Bunlara Bandırmalı Tekkesi'ni de eklemek gerekir. Tekkenin doğrudan kendi adı ile olmasa da şeyhi Haşim Baba'nın Bektaşiliğe meyletmesi[24] ve bunu Celvetiyye âsitânesi olan Hüdâi Tekkesi'nden "inatla" saklaması sonucunda, tekkenin bulunduğu yerin adı "İnâdiye" olarak kalmıştır[25]. 1844 (H. 1260) tarihli Nüfus defteri kayıtları "Bulgurlu Mescid" mahallesi olarak kaydedilmiş olan bölgede, Bulgurlu Mescidi olarak bilinen yapı aslında tekke listelerinde[26] Bulgurlu Tekkesi veya İbrahim Efendi Tekkesi olarak kaydedilmiş bir Celvetiyye tekkesidir. İncelediğimiz listelerde yer almayan ancak 1844 (H. 1260) tarihli Nüfus defterinde bulunan "**İbrahim Ağa Zaviyesi**" mahallesi de yine tekke mahallelerindendir. Bu durumda 9 mahalle adını tekkelerle irtibatlandırmak mümkündür.

Tekke Nüfusları

1885 tarihli nüfus sayımına göre Üsküdar 105690 nüfusa sahip bir semttir[27]. Aynı yıla ait bir istatistikte verilen rakamlara göre[28] Üsküdar tekkelerinde barınan toplam kadın nüfusu 119, erkek nüfusu ise 195'tir. İstanbul geneli dikkate alındığında, tekkelerdeki erkek nüfusunun %8'i, kadınların ise %10'u Üsküdar'dadır.

1886-80 arasında tutulan Nüfus Vukûatı Defteri de tekkelerin erkek nüfuslarına dair bilgiler içermektedir. Görüleceği üzere en kalabalık tekke Halvetiyye'ye mensup olan Valide-i Atik Tekkesidir. Onu bir konaklama tekkesi hüviyetinde olan Üsküdar Mevlevihanesi takip etmektedir. Ardından gelen tekkeler Nakşibendiyye'ye mensup Selimiye ve Özbekler tekkesidir (bkz. Tablo 3).

24 A. Bilgin Turnalı, Esin Yücel, "Celvetilik ile Bektâşiliği Birleştiren İlgi Çekici Bir Dal: Hâşimîyye Kolu ve Üsküdar'da Bandırmalı Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* sayı 66 (1990), s. 111-120.

25 Davut Hut, "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler,* İstanbul 2004, s. 160-172.

26 1840 tarihli ve "Âsitane-i Aliyye ve Bilâd-ı Selâse'de kaîn el'an mevcut ve muhterik olmuş tekkelerin İsim ve şöhretleri ve mukabele-i şerife günleri beyan olunur" adıyla kayıtlı olan belgede 257 tekke kaydedilmiştir. Liste Atatürk Kitaplığı Bel_Osm_K.00730 numarada kayıtlıdır.

27 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914,* İstanbul 2010, s. 216.

28 Cahit Telci, "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik", *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı,* İzmir 1994, s. 197-208.

Tablo 4: Tekkelerin erkek nüfusları

Tekke	Tarikat	Nüfus
Vâlide-i Atik Tekkesi	Halvetiyye	31
Hüdai Aziz Mahmud Efendi Tekkesi	Celvetiyye	23
Üsküdar Mevlevihanesi	Mevleviyye	23
Selimiye Tekkesi	Nakşibendiyye	19
Özbekler Tekkesi	Nakşibendiyye	16
Bandırmalı Tekkesi	Celvetiyye	12
Nuri Baba Dergâhı	Bektaşiyye	12
Nasuhi Tekkesi	Halvetiyye	9
Rifaiyye Tekkesi	Rıfaiyye	9
Devatcızade Tekkesi	Celvetiyye	7
Özbekler Tekkesi	Nakşibendiyye	7
Afganiler Tekkesi	Nakşibendiyye	6
Şeyh Edhem Efendi Tekkesi, Edhemî Mehmed Efendi Tekyesi	Rıfaiyye	6
Alaca Minare Tekkesi	Nakşibendiyye	6
Şeyh Fenai Efendi Tekkesi	Celvetiyye	5
Himmetzâde Tekkesi	Bayramiyye	5
Şeyh Raufî Tekkesi	Halvetiyye	5
Avnizâde Tekkesi	Kadiriyye	5
Şeyh Selim Tekkesi	Nakşibendiyye	5
Etyemez Tekkesi	Bayramiyye	5
Nalçacı Halil Efendi Tekkesi	Halvetiyye	4
Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi	Halvetiyye	4
Kavsara Mustafa Baba Tekkesi	Halvetiyye	4
Bedevi Tekkesi	Bedeviyye	3
İskender Baba Tekkesi	Celvetiyye	3
Feyzullah Hindî Tekkesi	Kadiriyye	3
Selami Ali Efendi Tekkesi	Celvetiyye	3
Şeyh Nuri tekkesi	Rıfaiyye	3
İsmail Ağa Tekkesi	Sadiyye	3
Safvetî Paşa Tekkesi	Halvetiyye	3
Çınarlı Tekkesi	Halvetiyye	3
Feth Baba Tekkesi	Bedeviyye	3
Osman Efendi Tekkesi	Halvetiyye	3

Abdülhay Efendi Tekkesi	Celvetiyye	2
Şeyh Ahmed Kartal Tekkesi	Kadiriyye	2
Toygartepe Rıfai Tekkesi	Rıfaiyye	2
Yarımca Baba Tekkesi	Kadiriyye	2
Halimgülüm Dede Tekkesi	Kadiriyye	2
Mustafa Efendi Tekkesi	Halvetiyye	2
Feyzullah Efendi'nin Cumartesi Tekkesi	Halvetiyye	1
Abdülbaki Efendi Tekkesi	Sadiyye	1
Acıbadem Tekkesi	Celvetiyye	1
Cedid Hacı Tekkesi	Kadiriyye	1
Serbölük Ahmed Baba Tekkesi	Kadiriyye	1
Tombul Hacı Tekkesi	Celvetiyye	1

Aşağıdaki haritada nüfus büyüklüklerine göre Üsküdar tekkelerinin dağılımı görülmektedir. Bu dağılıma göre nüfusu 19 ile 31 arasında değişen üç büyük tekkenin ikisi, Üsküdar Mevlevihanesi ve Hüdâi Aziz Mahmud Tekkesi semtin en merkezi yerinde bulunmaktadır. Üsküdar tekkelerinin en kalabalığı olan Valide-i Atik Tekkesi ise biraz uzakta ancak yine de diğer tekkeler ve yerleşim yerlerinin arasında, oldukça merkezi bir konumdadır.

Tekkelerin nüfusu 1885 genel nüfus sayımında da tespit edilmiştir, bir farkla, bu defa tekkelerde kalan kadınların sayısı da belirtilmiştir. O vakte değin tahrir defterlerindeki usul ile yapılan sayımlar bu defa kadınları da içerecek biçimde yapılmıştır. Bu sayım "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede Mevcud bi'l cümle Tekâya ve Zevâyâ'nın Esamiyle Bulundukları Mahallerin Semt-i Meşhurları ve Tarikatları ve Dâhil-i Tahrir olan Zükûr ve İnâs Nüfus Mevcutlarının Mikdarını Mübeyyin Cetveldir" başlığı ile kaydedilmiştir[29]. Sözkonusu sayımda, 260 tekkenin 10 belediye bölgesi altında isim, tarikat, mahalle-semtleri kaydedilmiş, tekkelerde toplam 1184 kadın ve 2275 erkek nüfus kaydedilmiştir. Üsküdar özelinde 30 tekkenin kadın nüfusları kaydedilmiştir (bkz. Tablo 4).

29 Cahit Telci, a.g.m.

Tablo 5: Tekkelerin kadın nüfusu

Tekke	Tarikat	Nüfus
Hüdai Aziz Mahmud Efendi Tekkesi	Celvetiyye	21
Bandırmalı Tekkesi	Celvetiyye	12
Özbekler Tekkesi	Nakşibendiyye	8
Mustafa Efendi Tekkesi	Halvetiyye	7
Etyemez Tekkesi	Bayramiyye	6
Şeyh Celaleddin Efendi Tekkesi	Rıfaiyye	6
Selimiye Tekkesi	Nakşibendiyye	5
Şeyh Ümmi Ahmed Efendi Tekkesi	Halvetiyye	5
Avnizâde Tekkesi	Kadiriyye	4
Halimgülüm Dede Tekkesi	Kadiriyye	4
Şeyh Ahmed Kartal Tekkesi	Kadiriyye	3
Feyzullah Efendinin Cumartesi Tekkesi	Halvetiyye	3
İskender Baba Tekkesi	Celvetiyye	3

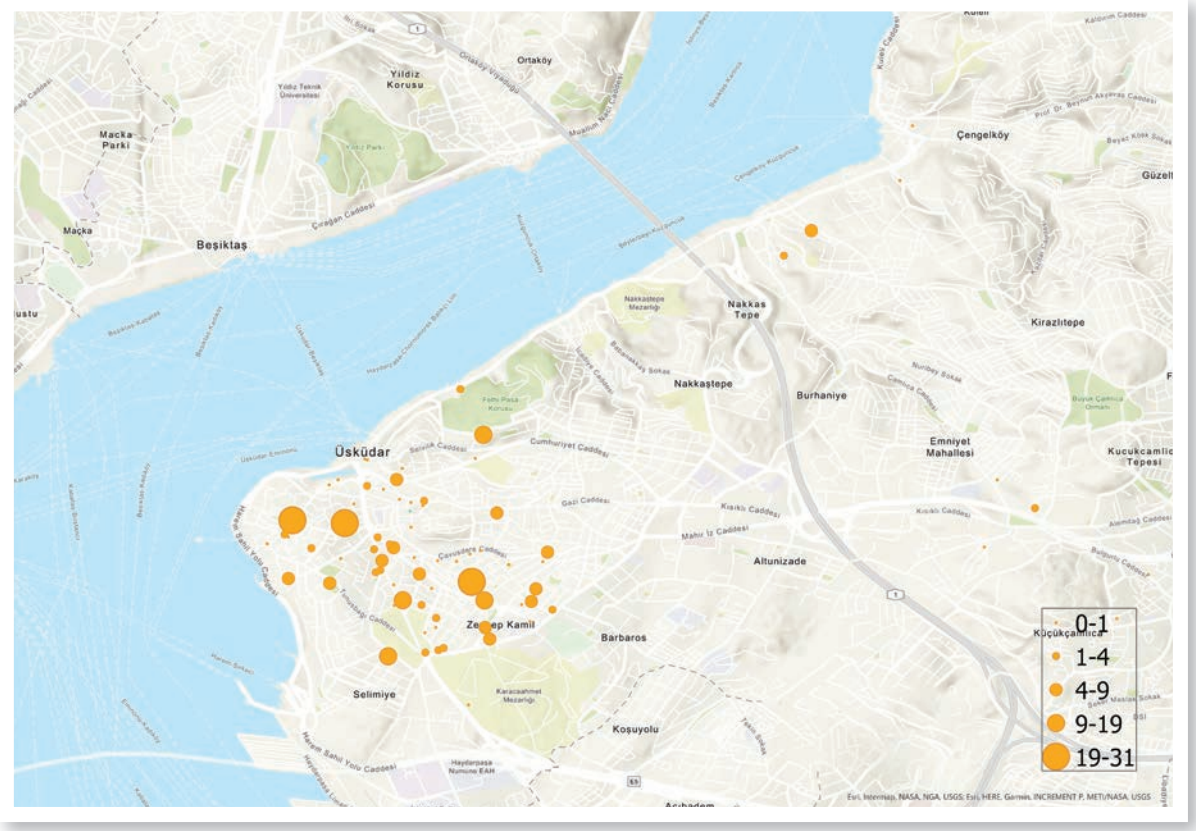

Harita 3: Tekkelerin Nüfuslarına göre konumları

Nalçacı Halil Efendi Tekkesi	Halvetiyye	3
Beylerbeyi Özbekler Tekkesi	Nakşibendiyye	3
Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi	Halvetiyye	3
Selami Ali Efendi Tekkesi	Celvetiyye	3
Abdülhay Efendi Tekkesi	Celvetiyye	2
Bedevi Tekkesi	Bedeviyye	2
Çınarlı Tekkesi	Halvetiyye	2
Himmetzâde Tekkesi	Bayramiyye	2
Nasuhi Tekkesi	Halvetiyye	2
Şeyh Ahmed Tekkesi	Bedeviyye	2
Şeyh Edhem Efendi Tekkesi, Edhemî Mehmed Efendi Tekkesi	Rıfaiyye	2
Alaca Minare Tekkesi	Nakşibendiyye	1
Kavsara Mustafa Baba Tekkesi	Halvetiyye	1
Rifaiyye Tekkesi	Rıfaiyye	1
Safvetî Paşa Tekkesi	Halvetiyye	1
Serbölük Ahmed Baba Tekkesi	Kadiriyye	1
Şeyh Nuri Tekkesi	Rıfaiyye	1

Tarikat ayrımı yapılmadan hemen bütün tekkelerde kadınların bulunduğu görülmektedir. Valide-i Atik Tekkesi'nde ve Üsküdar Mevlevihanesi'nde kadın nüfus kaydedilmemişken, erkek nüfus bakımından ilk sıralarda yer alan Hüdai Aziz Mahmud Dergâhı en yüksek kadın nüfusuna sahip tekke olarak görülmektedir. Bu durum, dergâhın kapsamı dahilinde olması muhtemel bir başka tekkenin varlığı ile açıklanabilir. Kayıtlarda "Bacılar veya Kapıcılar Tekkesi" olarak bilinen bu tekke Açık Türbe Sokağı, Aziz Mahmud Efendi Sokağı ve Kapıcı Çıkmazı Sokağı ile çevrili alanın bir kısmında yer almaktadır[30]. Bu tarif Hüdai Dergâhının sınırları içinde yer almaktadır. Söz konusu tekke, müstakil bir tekke olabileceği gibi Hüdai Dergâhının bir parçası da olabilir. Burada kadın dervişlerin, muhtaç ve yoksul kadınların barındırıldığı düşünülmektedir.

Aşağıdaki haritada görüleceği üzere (bkz. Harita: 3), çoğu 2 veya 3 kişilik kadın nüfus bulunan tekkelerdeki kadınların tekke şeyhinin ailesi olma ihtimali yüksektir. Ancak 4'ten fazla kadın bulunan tekkelerdeki bu sayının tekkede hizmet

30 M. Baha Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1990.

edenleri ifade ettiği düşünülebilir. Bu sayıya erkek hizmetlilerin de katıldığı düşünülürse bu tekkeye gelen insan sayısı hakkında da bir fikir verebilir. Bundan da fazla sayıda örneğin 7'nin üzerindeki kadın sayısı tekkede hizmet eden değil barınan ve orada kalan kadınlar olduğunu düşündürmektedir. Varol'un Sandıkçı Tekkesi'ni anlattığı çalışmasında çeşitli hastalıklardan muzdarip insanların, özellikle saraylı kadınların gelerek bir süre tekkede ikamet ettiklerini, şifayâb olduktan sonra da ayrıldıklarını kaydetmiştir[31].

En kalabalık tekkeler beklenildiği üzere merkezi tekkelerdir (bkz. Harita: 4). Merkezden uzaklaştıkça kadın nüfusu da azalmaktadır. Ancak tekkelerdeki kadın sayısının tekkenin konumu ile doğrudan ilgili olduğunu söylemek güçtür.

Tekkelerin Etki Alanları

Oldukça yoğun bir tekke yerleşimine sahip bulunan Üsküdar'da tekkelerin birbirleri ile komşulukları önemlidir. Hangi tekke hangi tekke ile komşu, hangi tarikat kime yakın kime uzak önem arz etmektedir.[32]Ancak, beş dakikalık yürüme mesafesi dikkate alınarak bir hesaplama yapıldığında, aslında küçük sayılabilecek bir alana yerleşmiş bulunan Üsküdar tekkelerinin birbirlerinden kopuk ve ayrışmış değil bilakis iç içe olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (bkz. Harita: 2).

Bu iç içelik tarikatlar arası geçişgenliği, bağları, ilişkileri, bunların toplumsal yapıya tesirlerini yeniden düşünmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Benzeri şekilde Üsküdar'ın bütün yerleşim alanını kaplayan bir etki alanı, tekkelerin Osmanlı toplumsal hayatına etkisinin [33] boyutlarını anlamada faydalı olacaktır. Osmanlı toplumunun sosyal hayatı bütün tekkelerin müşterek katkısı ile oluşturulmuştur.

Haritada görüleceği üzere Üsküdar merkezde yerleşmiş bulunan tekkelerin hepsi, biri bile dışarıda kalmayacak şekilde birbirleri ile etkileşim içindedir. Merkezden uzakta bulunan Kadıköy, Beylerbeyi ve Kısıklı'daki tekkeler merkezdeki etkileşime dahil olmasa da kendi aralarında bir beraberlik ve etkileşim vardır. Tekkelerin birbirlerinin etki alanları içinde yer aldığı sadece tekkeler arası bağlara ve etkileşime değil, tekkelerin hitap ettiği kitleler ile yerleşmiş oldukları semtlere tesirleri bakımından da karmaşık ve geçişli ilişkilere bir işaret olarak kabul edilebilir.

31 Muharrem Varol, Tekkede Zaman, *Üsküdar'da Rıfai Sandıkçı Dergahı ve Vukât-ı Tekâya,* İstanbul 2017, s.107.

32 Serpil Özcan, *a.g.e.*

33 Müstafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekke ve Zâviyeler,* İstanbul 1999, s. 41-61

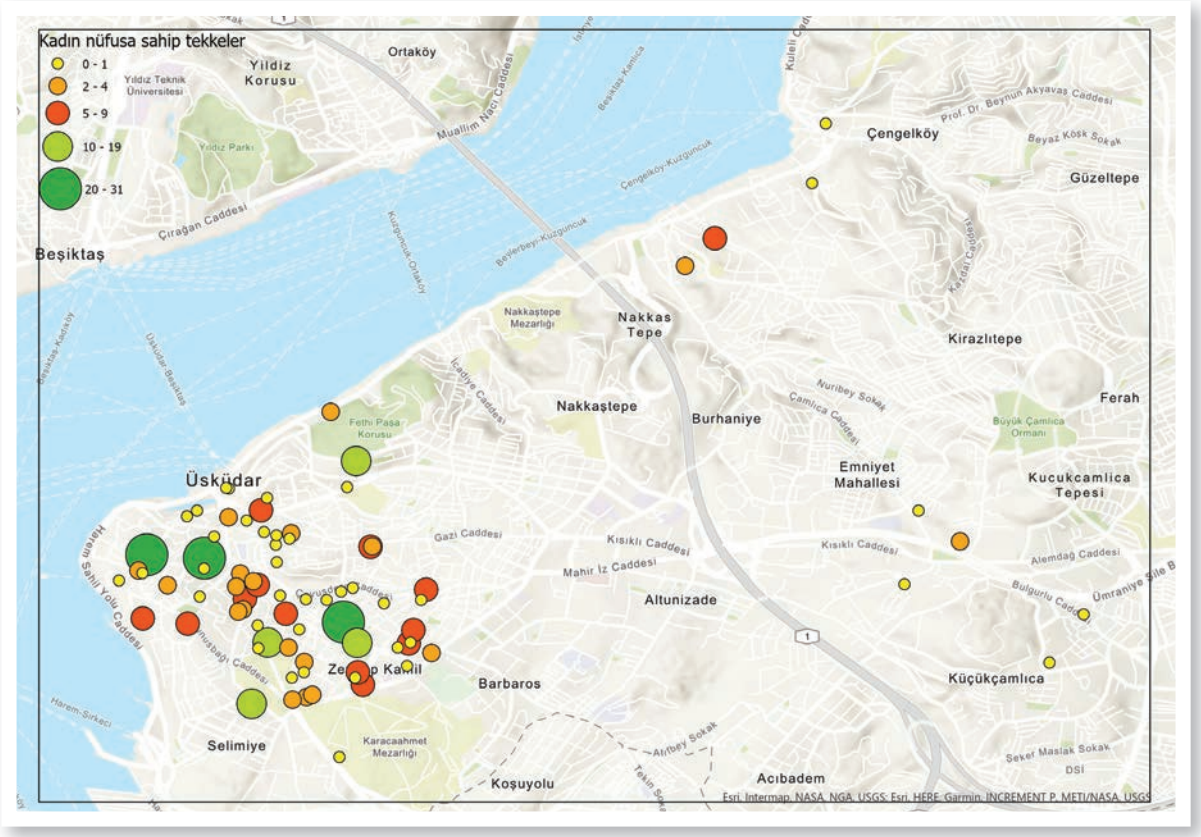

Harita 4: Kadın nüfusa sahip tekkelerin dağılımı

Komşu Tarikatlar

Komşu tarikatlar başlığı ile mekânsal olarak birbirine yakın tekkeler kastedilmemektedir. Burada ifade edilmek istenen her bir tekkenin mensubiyet bağlamında ilişki kurduğu tarikatlara işaret etmektir. 19. yüzyıl listeleri incelendiğinde bir tekkenin birden fazla tarikata mensup olduğu görülebilmektedir. Bunun sebebi söz konusu tekkelerin ya doğrudan bu tarikatlarla kurduğu ilişkidir ya da süreç içerisinde meydana gelen birtakım sebeplerle meydana gelmiş değişikliklerdir. Mesela, Halvetiyye'ye mensup bir şeyh efendinin vefatı ile yerine gelen şeyhin meşrebi buna yola açmış olabilir. Veya söz konusu tekke kapanmış, bir başka tarikat o tekkeyi mekânsal anlamda doldurarak başka bir tarikatın adıyla anılmasına sebep olmuş olabilir. Bir başka sebep ise yukarıda sözü geçen Meclis-i Meşayıh, elinde bulundurduğu şeyhleri tayin etme yetkisini kullanarak, vefat etmiş veya görevinden alınmış bir şeyhin yerine başka bir tarikattan birini tayin etmiş olabilir.

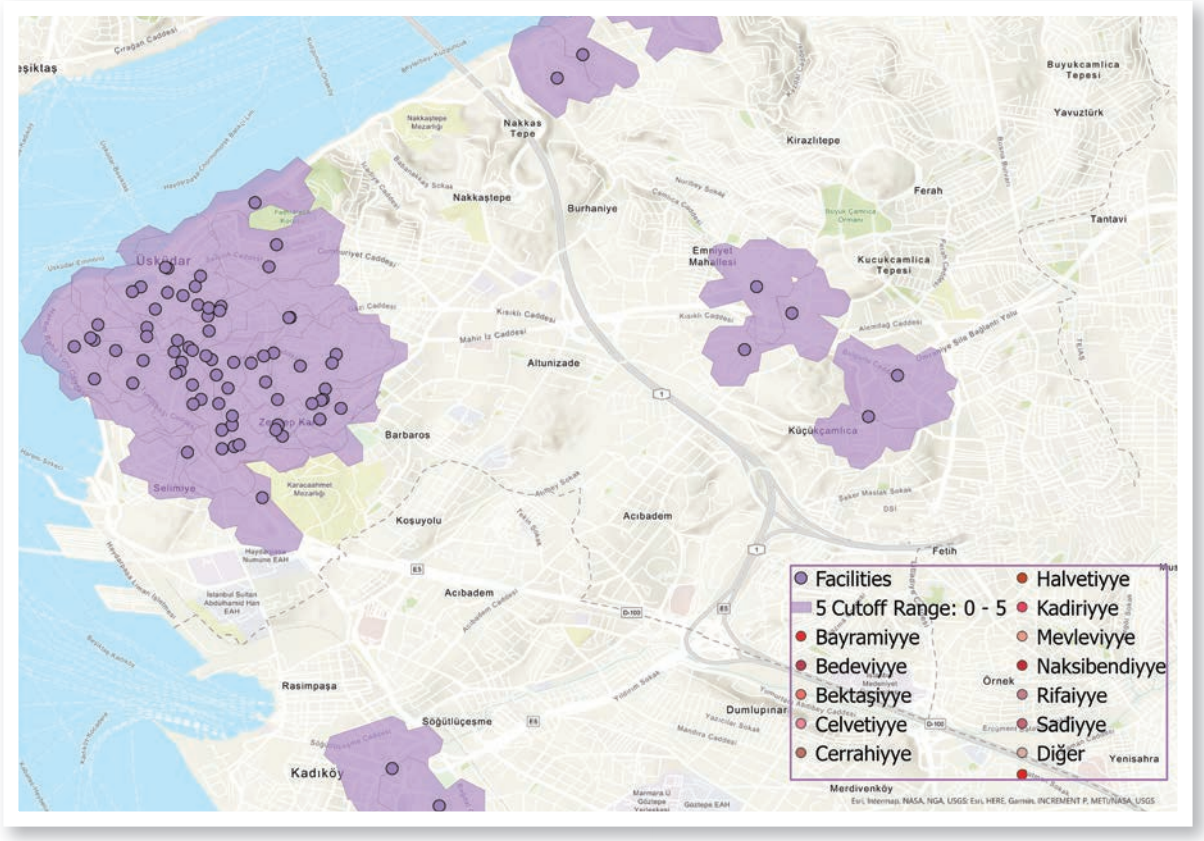

Harita 5: Üsküdar Tekkelerinin etki alanları

Bütün bu sebepler dolayısıyla bahsi geçen tarih dilimi içinde birden fazla tarikata mensup görünen pek çok tekke vardır. Bu durum elbette tekkelerin tarikatlarla olan bağlantısını yorumlamak için önemlidir. Birden fazla tarikata mensup görünen tekkelerin mensubiyetleri incelendiğinde Halvetiyye'ye mensup tekkelerin 11'nin bir başka tarikatla da ilişki olmuştur (bkz. Şekil:3). Bunlardan 5'i Celvetiyye, 3'ü Nakşibendiyye, 1'er tanesi ise Bedeviyye, Rıfaiyye ve Sadiyye ile ilişkilidir. Bu müşterek tekkelerin bir üçüncü tarikat ile ilişkileri yoktur. Ancak Halveti tekkelerinin yine Halvetiyye'nin Sinaniyye, Sünbüliyye, Nuriyye kolları arasında geçişleri söz konusudur. Halvetiyye'ye mensup 8 tekkenin başka bir tarikatla bağlantısı görülmemektedir. Bu durumda 5 farklı tarikatla bağlantılı olan Halvetiyye'nin oldukça çeşitli ilişkiler ağı kurmuş olduğu söylenebilir.

Celvetiyye tekkelerinin 7'si başka tarikatlarla bağlantılıdır. Bunlardan 5'i **Halvetiyye**, 1'er tanesi ise Nakşibendiyye ve Sadiyye ile irtibatlıdır. Bu durumda

Celvetiyye'nin en kuvvetli bağının Halvetiyye ile kurulmuş olduğunu, Nakşi ve Sadi tekkeleri ile cılız bir bağ kurulsa da kalan diğer Üsküdar tekkeleri ile bir bağı mevcut görünmemektedir (bkz. Şekil:3).

Nakşibendi tekkelerinin 3'ü Halvetiyye, 2'si Bedeviyye, 1'er tanesi Celvetiyye, Mevleviyye, Kadiriyye, Bayramiyye tarikatları ile ilişkilidir. Bu durumda Nakşibendiyye'nin 7 Üsküdar tarikatı ile ilişkili olduğu ifade edilebilir. Elbette kapatılmalarından sonra Nakşibendiyye tarikatına devredilen Bektaşi tekkelerini de ilave etmek gerekir. Üsküdar'da 4 Bektaşi tekkesi vardı ve bunların da Nakşibendilikle bağları bulunuyordu (bkz. Şekil 3).

Kadiriyye'ye mensup 1'er tekkenin Nakşibendi ve Bayrami tekkeleri ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Benzer şekilde 1'er Bayrami tekkesinin Kadiriyye ve Nakşibendiyye'ye mensup olduğu görülmektedir. Bedeviyye, 1 Halveti 2 Nakşi tekkesi ile bağlantılı olduğuna göre en fazla Nakşibendiyye ile yakınlık kurmuştur denilebilir. Rifaiyye 2 tekke ile Sadiyye, 1 tekke ile de Halvetiyye ile irtibatlanmış, Sadiyye ise 1'er tekke ile hem Celvetiyye hem de Halvetiyye ile ilişki kurmuştur. Mevleviyye'nin tek bağı Nakşibendiyye iledir.

Şekil 2'de görüldüğü üzere Üsküdar'da en yaygın tarikat önce Celvetiyye, sonra Halvetiyye ve Nakşibendiyye idi. Tekke sayıları dikkate alındığında 11 Celveti, 8 Halveti, 8 Kadiri ve 7 Rıfai tekkesinin başka hiçbir tarikatla irtibatı bulunmamasına rağmen Nakşi tekkelerinde bu sayı 3'tür. Bu veriler tarikatların, Üsküdar tekkeleri özelinde başka tarikatlarla ilişki kurma düzeyini yorumlamak için kullanılabilir. Bu durum dışa dönüklük içe dönüklük olarak tanımlanacak olursa Nakşibendiyye'nin Üsküdar'ın en dışa dönük tarikatı olduğu söylenebilir. Bağlantılı olduğu tarikat sayısı ile de Nakşibendiyye 7 tarikat ile semtin en geçişli tarikatıdır. Bu sayı Halvetiyye'de 5, Celvetiyye'de 3'tür. Biri İstanbul genelinde diğeri ise Üsküdar genelinde en yaygın tarikat olan Halvetiyye ve Celvetiyye'nin Nakşibendiyye'ye oranla daha içe dönük tarikatlar olduğu söylenebilir. Benzer şekilde 8 Kadiri, 7 Rıfai tekkesi ile bu iki tarikatın da Üsküdar özelinde en içe kapanık tarikatlar olduğu görülecektir. Diğer tekkeler sayıca az olduklarından bu mukayeseye dahil edilmemişlerdir.

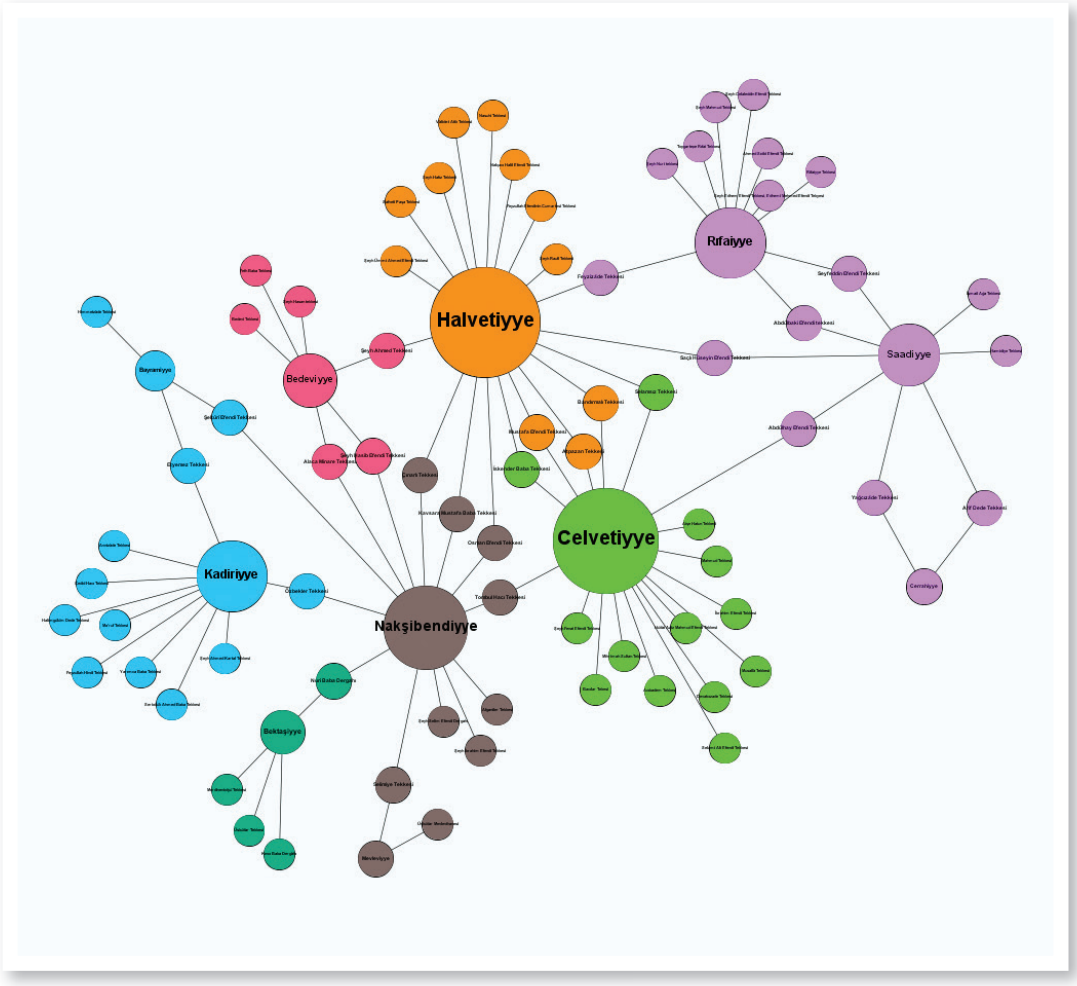

Şekil 3: Tarikatların Merkeziliği ve ayrıksılığı

Üsküdar Tekkelerinin Coğrafyası

İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukû'atı Defteri bölgeleri, tekkeleri, nüfuslarını vermekle yetinmiyor, ek olarak tekkede o sırada (1866-1880) mukim olanların memleketlerini, varsa seyahatlerini de belirtiyor. Bu önemli bilgi araştırmacıya her tekkenin coğrafyasını belirleme imkânı da veriyor ki aşağıdaki gibi geniş bir haritaya tekabül ediyor (bkz. Harita:6).

Görüleceği üzere 321 Üsküdarlı dervişin memleketlerini gösteren yukarıdaki haritaya göre, Üsküdar'ın en kalabalık kitlesini Halvetiler oluşturuyor, en çok tekkeye sahip Celvetiyye'nin ise oldukça seyrek nüfuslu tekkelere sahip olduğunu

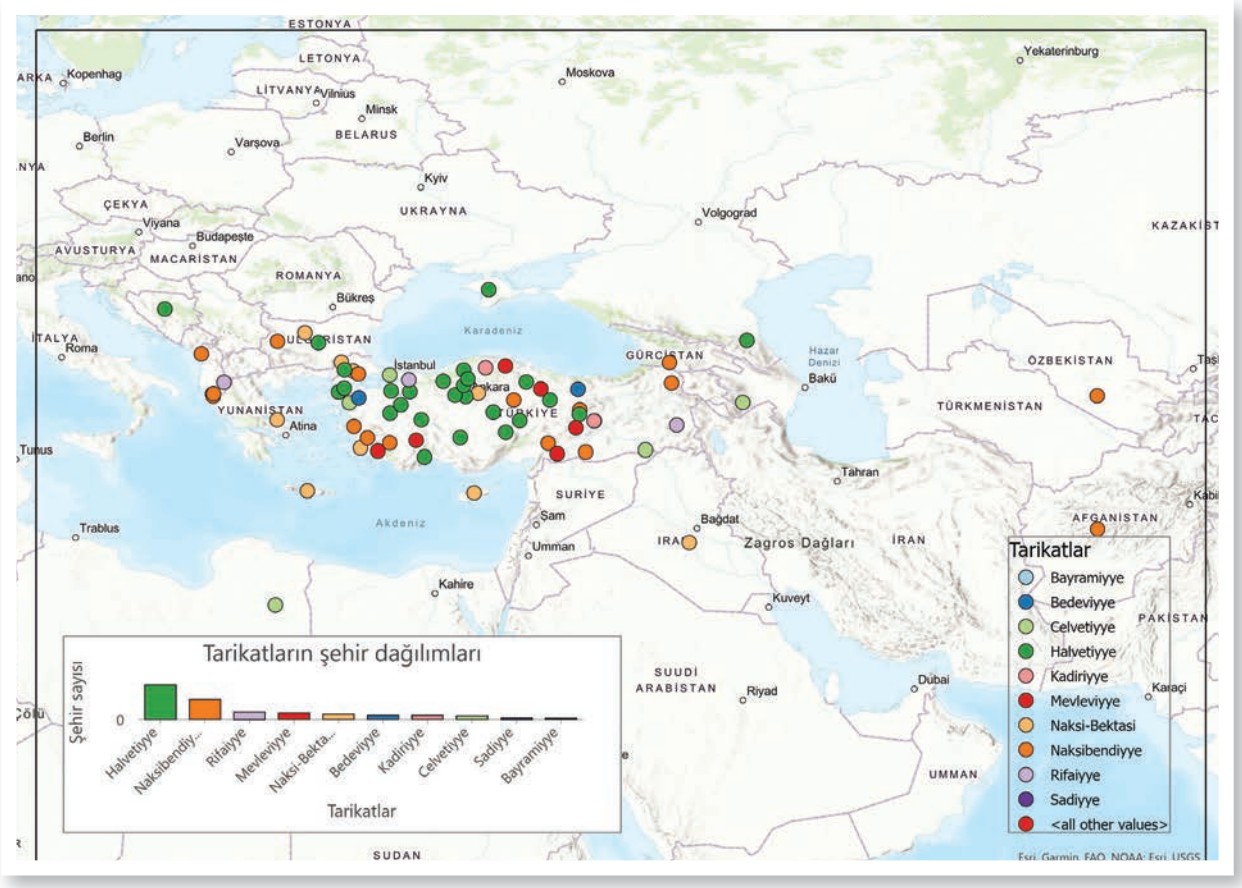

Harita 6: Üsküdar tekkelerinin coğrafyası

görüyoruz (bkz. Tablo:5). Bir nüfus mukayesesi yapmak gerekirse 16 tekke ile Üsküdar'ın en yoğun tekke sayısına sahip olan Celvetiyye az sayıda tekkesi olan bazı tarikatlardan bile daha az nüfusa sahiptir. Mesela tek bir tekkesi ile Mevleviyye nüfus bakımından Celvetiyye'yi çok geride bırakmış görünüyor. Benzer şekilde sadece 4'er tekkeli Sadiyye ve Bedeviyye'nin bile Celvetiyye dervişlerinden daha yüksek nüfusa sahiptir.

Tablo 6: Tarikatlara göre derviş sayıları

Tarikat	Derviş sayısı
Halvetiyye	125
Naksibendiyye	74
Rifaiyye	27
Mevleviyye	23
Naksi-Bektasi	19
Bedeviyye	15
Kadiriyye	15
Celvetiyye	13
Sadiyye	5
Bayramiyye	4

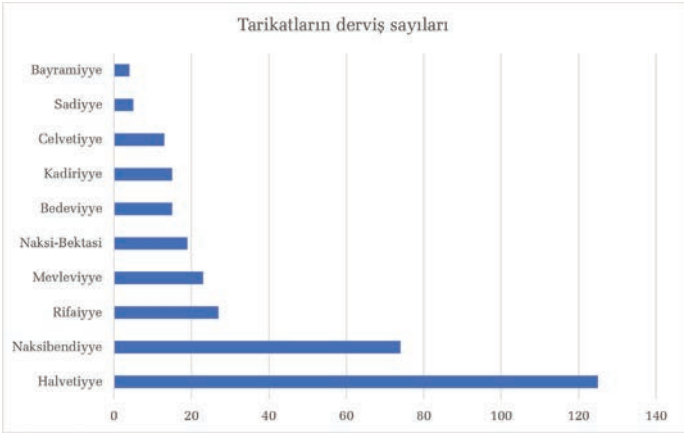

Gidilen şehirler

Nüfus Vukûatı defterine göre tekkelere gelen dervişlerin bir de gittikleri şehirler vardır. Bu şehirler tekkelerin mensup oldukları tarikata ve meşreplerine işaret eder gibidir. Memleket skalasından daha dar bir çerçeveyi gösterse de 22 şehir-bölgeye yapılan ziyaretler, Üsküdar tekkelerinin oldukça geniş coğrafya ile irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. Elimizdeki sayıların kısıtlı verilerden elde edilmiş olduğunu da akılda tutmak gerekir. Daha geniş bir veri setinden faydalanıldığında bu sayılar mutlaka değişecektir. Burada ele alınan rakam ve yerlerin bir örneklem olarak değerlendirilmesi sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

Aşağıdaki tablo ve haritadan da görüleceği üzere en çok seyahat eden tarikat mensupları Nakşibendilerdir. Üsküdar tarikatı olan Celveti dervişlerinin ise kaydedilmiş bir seyahat bilgisine rastlanmamıştır. Daha önce verilen bilgilerden hareketle bu durum, Üsküdar'daki Celvetiyye tekkelerinin daha çok semt içinde etkin olduğunu gösterir mahiyettedir (bkz. Tablo: 6).

Tablo 7: Tarikatlara göre hedef şehir dağılımı

Nakşibendiyye	Samsun	Girit	İzmir	Bağdat	Mısır	Tekirdağ	Hacıbektaş	Mudanya	Konya	Hicaz
Halvetiyye	Sinop	İzmit	Bursa	Şam	Bandırma	Gönen	Trabzon	Kala-i Sultaniye		
Nakşi-Bektaşi	Iskenderiye	Kerbela	İzmir	Varna						
Mevleviyye	Mısır	Hicaz	İzmir							
Rıfaiyye	Selanik	Tekirdağ								
Sadiyye	İzmit									
Kadiriyye	Hicaz									
Bayramiyye	Hicaz									
Bedeviyye	Mısır									
Celvetiyye										

Yukarıdaki haritada görüleceği üzere (bkz. Harita:7), yolculuk yapan dervişlerin Osmanlı coğrafyasını ihata edecek şekilde dağıldıklarını görmek mümkündür.

Şimdi artık her bir tarikatın coğrafyasını görebiliriz. Halvetiyye tekkelerinde yaşayan dervişlerin bir haritası olsa aşağıdaki gibi olacaktır (bkz. Harita: 7).

	Şehir	Kişi		Şehir	Kişi
1	Asitane	72	17	Ayfon	1
2	Çerkeş	5	18	Bilecik	1
3	Dağıstan	5	19	Bosna	1
4	Bolu	4	20	Harput	1
5	Karahisar-i Şarki	3	21	Kala-i Sultaniye	1
6	Kastamonu	3	22	Kırşehir	1
7	Kayseri	3	23	Kızanlık	1
8	Afrika	2	24	Köprü	1
9	Amasya	2	25	Kuruçay	1
10	Antalya	2	26	Lapseki	1
11	Arapgir	2	27	Niğde	1
12	Bursa	2	28	Safran-bolu	1
13	Kırım	2	29	Selanik	1
14	Konya	2	30	Simav	1
15	Ankara	1	31	Sivas	1
16	Ayas	1	32	Yabana-bad	1

32 şehirlik oldukça geniş bir coğrafyası olan Halvetiyye'nin 72 dervişi Âsitânelidir, kalan 55 derviş ise 31 şehirden gelmiştir. En çok Halveti dervişi Çerkeş'ten yani aslında Çankırı'dan ve Dağıstan'dan gelmiştir. Halvetiyye şehirleri genelinde kişi sayısı göz önüne alınarak yapılacak bir değerlendirmede, şehir çeşitliliği oldukça yüksek olan Üsküdar Halvetiyye tekkelerinin Anadolu etkileşiminin neredeyse İstanbul seviyesine yakın olduğu söylenebilir.

Halvetiyye dervişlerinin gittiği şehirler için aynı şeyi söylemek zordur. 8 şehirle bağlantılı olduğu görülen Halvetiyye'nin hedef şehirlerinin daha çok Marmara Denizi'nin güney tarafında bulunan şehirler olduğu görülür. İki Karadeniz şehri ve Şam kurulan ilişkileri anlamak bakımından dikkat çekicidir. Halvetiyye dervişleri Sinop, Trabzon, İzmit, Bursa, Bandırma, Gönen, Kala-i Sultaniye ve Şam şehirlerine gitmişlerdir.

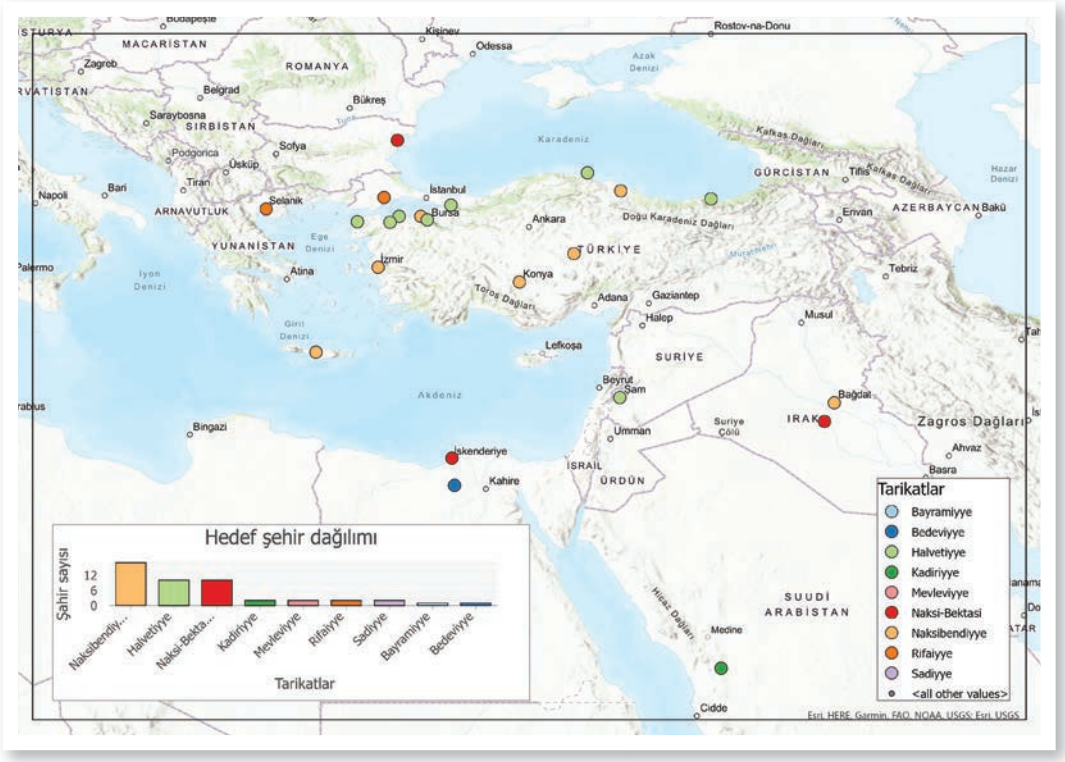

Harita 7: Tarikatlara göre hedef şehirler haritası

Harita 9: Halvetiyye'nin hedef şehirleri

Sinop	
İzmit	
Bursa	
Şam	
Bandırma	
Gönen	
Trabzon	
Kala-i Sultaniye	

Sayıca Üsküdar'ın üçüncü büyük tarikatı, mensup olan derviş sayısı bakımından ise semtin ikinci tarikatı Nakşibendiyye'dir. 74 kişilik nüfusu ile bir sonraki tarikat olan Rıfaiyye ile arasında 47, bir önceki tarikat olan Halvetiyye ile 51 fark vardır.

Harita 10: Nakşibendiyye Şehirleri

	Şehir	**Kişi**		**Şehir**	Kişi
1	Asitane	30	15	Eğin	1
2	Afganistan	9	16	Ergiri	1
3	Buhara	6	17	Habeşistan	1
4	Bursa	2	18	İşkodra	1
5	İzmir	2	19	Karahisar	1
6	Kastamonu	2	20	Kars	1
7	Malatya	2	21	Kayseri	1
8	Sofya	2	22	Konya	1
9	Afrika	1	23	Maraş	1
10	Ahıska	1	24	Sivas	1
11	Aydın	1	25	Tekirdağ	1
12	Bolu	1	26	Urfa	1
13	Çerkeş	1	27	Yozgat	1
14	Delvine	1			

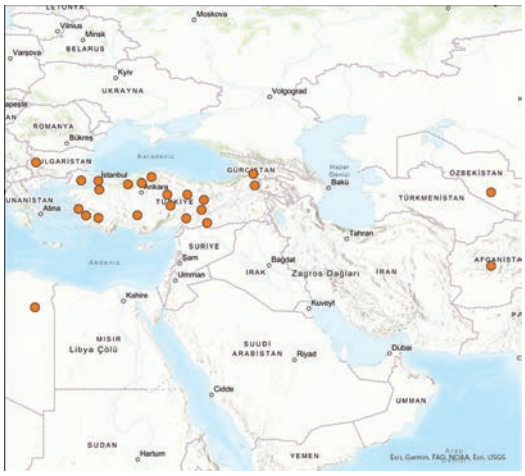

27 şehirle Nakşibendi coğrafyası Halvetilik kadar çeşitlidir. Ancak Halvetilikte 14 şehirde birden fazla derviş varken, Nakşibendilikte bu sayı 8'dir. Âsitâne yine ilk sırayı alırken Osmanlı coğrafyasını aşan iki ülkeden talibinin olması Nakşibendiliği özel kılmaktadır. Bir başka dikkat çekici husus ise bu iki ülkenin Nakşibendi dervişlerinin en yoğun olarak geldikleri yerler olmasıdır. Bugünkü Afganistan, o tarihlerde Afganistan Emirliği'nden 9, bugün Özbekistan, o tarihlerde Buhara Emirliği'nin bir şehri olan Buhara'dan 6 kişi tekkede yaşamaktadır. Bu durum Nakşibendiliğin kendi orijin bölgesi ile bağlantılarının oradan ayrılışının üzerinden 3 yüzyıl geçmesine rağmen devam ettiğini göstermektedir.[34] Nakşi tekkelerinin orijin bölgeden dervişleri cezbetmesi gibi İstanbul'dan da bölgeye bir

34 Hamid Algar, "Baki-billah", *DİA,* c. 4, Ankara 1991, s. 542-543.

yönelişin olduğu görülmektedir. Örneğin, bir Nakşibendi şeyhi olan Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi'nin 60'a yakın kitabının çeşitli sebeplerle Hokand şehrine götürüldüğü-gönderildiği görülmektedir. [35] Benzeri şekilde en kuvvetli bağın bu bölge ile kurulduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Oysa örneğin Halvetiliğin, İran'ın Hazar kıyısı şehirlerinden olan orijin şehri Geylan bölgesi ile böyle bir bağının olmadığı görülmektedir.

Şaşırtıcı şekilde Balkanlardan 5 şehirden birer kişi de olsa gelenlerin olması bölge ile kurulan etkileşimi göstermektedir. Halvetiyye ve Nakşibendiyye arasında Bursa ve Bolu dışında müşterek bir şehir olmaması dikkat çekicidir. Her iki tarikatın Bursa'dan ikişer dervişi varken, Bolu'da Halvetiyye'ye mensup 4 Nakşibendiyye'ye mensup 1 derviş bulunmaktadır.

Harita 11: Nakşibendiyye'nin hedef şehirleri

Girid	
İzmir	
Bagdat	
Misir	
Tekirdag	
Hacibektas	
Mudanya	
Konya	
Hicaz	
Samsun	

35 Suleiman Maxmudov, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Eserlerinin Özbekistan'daki Nüshaları", *1. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Gümüşhane 2013, s. 147-149.

Gidilen yerler söz konusu olduğunda Nakşi dervişleri semtin en büyük iki tarikatını geride bırakmıştır. Celvetiyye hiç şehir dışına çıkmamışken Halvetiyye şehirleri hem bir yerde kümelenmiş gibi görünmekte hem de çoğunluk Anadolu dahilinde kalmaktadır. Nakşi şehirleri ise Balkanlar hariç bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmış gibidir. Dikkat çekici bir durum, gidilen yerler bağlamında Halveti ve Nakşi şehirleri arasında müşterek bir yerin bulunmamasıdır. Bu sebeple bu şehirlere gidiş sebeplerinin irdelenmesi, oluşan soruların cevaplandırılması bakımından önemlidir.

Nakşibendi şehirlerinden bahsederken Nakşi-Bektaşi tekkelerini de belki ilave etmek gerekebilir. Zira bu tekkeler 1826 yılında kapatılışından itibaren Nakşibendiyye'ye intisap etmiş görünen, listelere de Nakşibendi olarak kaydedilen Bektaşi tekkeleridir. Söz konusu tekkelerin gerçekte Nakşi mi yoksa Bektaşi mi olduğunu dervişlerin demografilerinden görmek mümkündür (bkz. Harita 9).

Harita 12: Nakşi-Bektaşi Şehirleri

	Şehir	Kişi
1	Asitane	5
2	Limni	3
3	Premedi	2
4	Girid	1
5	Lofca	1
6	Edirne	1
7	Kazıklı	1
8	Çerkeş	1
9	Kıbrıs	1
10	Kalacık	1
11	Hayrabolu	1
12	Kerbela	1

19 derviş sayısı ile ancak 5. sırada yer alan Nakşi-Bektaşi tekkelerinin semtteki sayısı 4'tür. Bektaşi tekkelerinin Kuzey Marmara, Balkanlar ve Girid-Kıbrıs gibi adalar coğrafyasında ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Ve elbette Bektaşi-Alevi geleneğinde özel bir yeri olan Kerbela'yı bu şehirlerarasında görmek beklenilir bir sonuçtur. Aşağıda, dervişlerin ziyaret ettikleri yerler bağlamında yapılacak analizlerde Kerbela'nın merkezi konumu daha net görülecektir.

Şu ana kadar sıralamış olduğumuz 3 tarikatın müşterek iki şehri vardır. İlki tabiatıyla Âsitâne ve ikincisi şaşırtıcı şekilde Çankırı Çerkeş ilçesidir. Ağırlıkları farklı olsa da bu ilçe her üç tarikatı da besleyen bir yerdir. Bu anlamda Çekeş'in nüfus, göç ve tasavvufi hayat bakımından incelenmesinin ilgi çekici sonuçlar üreteceği düşünülmektedir.

Nakşi-Bektaşi tekkesi mensupları sadece dört şehre gitmişlerdir: İskenderiye, İzmir, Varna ve en çok Kerbela. 1826 sonrası Nakşibendiyye'ye devredilen bu tekkelerin dervişlerinin en çok gittikleri şehrin Kerbela oluşu hala Bektaşi karakterlerini devam ettirdiklerinin bir işaretidir.

Semtin 3. Büyük tarikatı olan Rıfaiyye'nin 8 tekkesinde 27 derviş barınmaktadır. Bunların 24'ü İstanbul kökenli iken 3 kişi Görice (Arnavutluk), İzmit ve Vanlıdır. Bu da aslı, Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklılar bölgesinde olan Bataih denilen bölge[36] olmasına rağmen Üsküdar'daki Rıfai tekkelerinin orijin bölge ile irtibatlı olmadıklarını, artık neredeyse İstanbullu bir tekke olduklarını göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak Rıfai dervişleri az seyahat etmiş ve sadece iki şehre gitmişlerdir: Selanik ve Tekirdağ.

Bir sonraki tarikat sadece bir tekkesi olmasına rağmen Celvetiyye'yi bile geride bırakmış olan Mevleviyye tarikatıdır.

36 Mustafa Tahralı, a.g.m.

Harita 13: Mevleviyye Şehirleri

	Şehir	Kişi
1	Asitane	7
2	Konya	4
3	Sivas	3
4	Burdur	2
5	Bursa	1
6	Karahisar-i Sarki	1
7	Ayntab	1
8	Malatya	1
9	Mugla	1
10	Boyabad	1
11	Tokat	1

Âsitânelilerin çoğunluğu oluşturmasına rağmen 4 kişi ile Konya, 3 kişi ile Sivas ve 2 kişi ile Burdur Üsküdar Mevlevihanesi'ni ağırlıklı olarak besleyen şehirlerdir. Anadolu toprakları içinde kalsa da Mevleviyye oldukça geniş bir şehir çeşitliliğine sahiptir. Konya ve Bursa hem Halvetiyye hem de Nakşibendiyye ile müşterek şehirdir. 23 Mevlevi derviş beklenilenin aksine Konya'ya değil Hicaz, Mısır ve İzmir'e gitmişlerdir. İzmir dikkat çekici olarak Nakşi, Bektaşi ve Mevlevilerin müşterek şehridir. Bu üç tarikatın birbirleri ile olan mekânsal yakınlığı [37]şehirlerine de yansımıştır.

4 Tekkeli Bedeviyye'nin ve 8 tekkeli Kadiriyye'nin 15'er dervişi vardır. Bedeviyye'nin çoğu İstanbullu olan dervişleri için de Çerkeş dikkati çekmekte ona Şebinkarahisar eşlik etmektedir. Kadiriyye'nin İstanbul dışındaki iki şehrinden biri Harput, diğeri 2 tarikata daha katkı sağlayan Kastamonu'dur. Bedevi dervişleri Mısır'a Kadiri dervişleri Hicaz'a seyahat etmişlerdir.

37 Bektaşi tekkelerinin Nakşibendiyye'ye devri bu iki tarikatın orijin olarak yakınlığına bir de mekânsal bütünlüğü eklemiştir (Maden, 2013). Mevleviyye'nin ise Nakşibendilikte ayrı bir yeri vardır. Özellikle Çarşamba'daki Molla Murat Tekkesinin Mevlevihane (Özdil, 2014) olarak adlandırılması ve bazı Nakşi tekkelerinde Mesnevi'nin okunması Nakşi büyüklerinden "Mevlana" Yakup Çerhi'nin şerhini yazdığı Mesnevi'yi tekke kitabı olarak yıllarca okutması gibi durumların yanında (Nevşahî, 2013), Üsküdar Selimiye Tekkesinin Mevlevi kimliği de bu yakınlığa bir örnektir.

Harita 14: Celvetiyye Şehirleri

Tekke sayısı bakımından en büyük ancak derviş sayısı bakımından 8. sırada olan Celvetiyye'den 13 derviş kayıtlarda yer almıştır. 8'i Âsitâneli olan dervişlerin ikisi Ulak, Zeytin, Karabağ ve Afrikalıdır. Bu seyrek dağılım Celvetiyye tekkelerinin hepsinin kayıtlara girmemiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Yahut zaten İstanbul menşe'li olan Celvetiyye'nin henüz Anadolu'da fazla tanınmamasından da olabilir. Belki de yine çoğu İstanbullu olan dervişler tekke yerine kendi hanelerinde yaşıyorlardır. Yukarıda da ifade edildiği gibi kayıtlı Celveti dervişlerinden hiçbiri şehir dışına çıkmamıştır. Üsküdarlı bir tarikat olan Celvetiyye'nin İstanbul'daki diğer dervişlerinin hareketliğine bakılarak Osmanlı coğrafyası ile kurdukları ilişkiler daha yakından incelenebilir.

Sadiyye ve Bayramiyye tarikatları en az sayıda tekkesi olmasının yanında (4 ve 3) en düşük nüfus sayısına da sahiptir: 5 ve 4. Sadiyye'ye mensup dervişlerin tamamı Âsitâneli iken Bayramiyye mensup dervişlerden biri Harputlu diğeri Bosnalıdır. Harput Halvetiyye ve Kadiriyye tarikatları ile Bosna ise yine Halvetiyye ile müşterek şehirlerdir. Sadiyye'ye mensup dervişler yine çok yakın bir şehir olan İzmit'e, Bayrami dervişler ise Hicaz'a seyahat etmişlerdir. Genel olarak değerlendirildiğinde hem gidilen hem de gelinen yerler bağlamında Nakşibendilik en geniş coğrafyaya sahiptir.

320 kayıtlı derviş üzerinden yapılan bu tasniflerde 3 şehir, 1 ilçe en çok tarikat çeşitliliğine sahiptir. Konya, Bursa, Kastamonu gibi tasavvufi hayatın merkezleri olan bu şehirlerin müşterek şehirler olması tahmin edilebilir bir durumdur. Ancak Çankırı'nın Çerkeş ilçesinin Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bektaşiyye ve Bedeviyye'ye mensup dervişleri ile oldukça geniş bir tasavvufi hayata sahip olduğu söylenebilir. Çerkeş'in yerel tekkelerinin varlığı ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Halvetiliğin bir kolu olan Şabaniyye'den neşet eden Çerkeşîlik tarikatı, ilçenin adıyla anılan ve bölgedeki tasavvufi hayatı anlamada önemli bir başlangıç olabilir.[38]

Tekkeler coğrafyası Anadolu, Balkanlar, Ege ve Adalar, Mısır, Hazar, Karadeniz, Orta Asya olarak bölünürse (bkz. Tablo: 8) Anadolu'yu bütün tarikatların menşei olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte Balkanlar'da Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bektaşiyye'nin yanında Rıfaiyye ve Bayramiyye'yi görmek mümkündür. Mısır'da yine Halvetiyye ilk sırada yer alırken onu Nakşibendiyye ve Celvetiyye takip eder. Ege ve Adalar bölgesinde ise sadece Nakşibendiyye ve Bektaşiyye vardır. Hazar gölünün yakın çevresi ve İran topraklarını içine alan bölgede, Halvetiyye ve Celvetiyye görülür. Kırım ve Gürcistan'ı dahil ettiğimiz Karadeniz bölgesinde ise yine Halvetiyye ve Nakşibendiyye vardır. Orta Asya ise sadece Nakşibendilerin bulunduğu bir bölgedir.

Görüleceği üzere Halvetiyye'nin Ege ve Orta Asya hariç tüm bölgelerden dervişi vardır. Nakşibendiyye'nin Hazar dışında bütün bölgelerden derviş devşirmiştir. Celvetiyye en çok Anadolu'dan dervişi barındırırken Mısır ve Hazar'dan da derviş edinmiştir. Üsküdar'ın Kadiriyye, Mevleviyye ve Bedeviyye tekkeleri ise Anadolu ile sınırlanmışlardır.

38 A. Cahit Haksever, "Şehrin Kimliğinde Vakıf Geleneği ve Tasavvufi Kurumlar", *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildirileri,* Çankırı 2017, s. 37-48.

Tablo 8: Tekkeler coğrafyası

Anadolu	**Balkanlar**	**Mısır**	**Ege ve Adalar**	**Hazar**	**Karadeniz**	**Orta Asya**
Halvetiyye	Halvetiyye	Halvetiyye	Nakşibendiyye	Halvetiyye	Halvetiyye	Nakşibendiyye
Nakşibendiyye	Nakşibendiyye	Nakşibendiyye	Bektaşiyye	Celvetiyye	Nakşibendiyye	
Mevleviyye	Rıfaiyye	Celvetiyye				
Kadiriyye	Bayramiyye					
Celvetiyye						
Bedeviyye						
Bayramiyye						

Sonuç

Üsküdar sahip olduğu tarihî ve coğrafî konumu itibariyle, her dönem İstanbul'un üç önemli beldesinden biri olmuştur. Yapılan analizler göz önüne alındığına ilişkili olduğu coğrafyalar da Üsküdar'ın bu özelliğine katkıda bulunmuştur denilebilir. Bu coğrafi çeşitliliği sağlayan kitlenin bir kısmının tekke mensupları olması Üsküdar'ı daha da özel bir hale getirmektedir.

Semtin tarikat çeşitliliği, Şazeliyye hariç İstanbul'da bulunan bütün tarikatların temsilcisi olan tekkelerin varlığı, Üsküdar'ı şehrin tasavvufi kimliğini anlamada önemli bir örneklem haline getirmektedir. Bunun yanında her semtin kendi iç dinamiklerini yorumlamak hem tasavvufi hayatı anlamada yeni bir pencere açmakta hem de semtlerin dini-sosyal yapısını tanımlamada etkili olacaktır.

Kullanılan Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ile tekkelerin Üsküdar merkezinde yoğunlaştıkları, tahmin edilenden çok daha yakın konumlara yerleştikleri ve iç içe bir görünüm arz ettikleri gösterilmiştir. Bu yakınlıktan yola çıkarak hesaplanan etki alanları ile 19. yüzyıl Üsküdar tekkelerinin toplumsal doku ile nasıl kaynaştığı ve bununla birlikte kesişen kitlelere hitap ettiği görülmüştür. Bu müşterek alanın toplumsal yapıyı şekillendirmede benzer bir tesir ürettiği düşünülmüştür.

Tekkelerin, 19.yüzyıl sürecinde işlendikleri listelerde farklı tarikatlara müntesip olarak gösterilmeleri üzerinden bir analiz yapılmıştır. Sosyal Ağ Analizi yöntemleri kullanılarak tekkelerin merkezîliği belirlenmeye çalışılmış, tarikatların başka

hangi tarikatla bağlantılı olduğu veya olmadığı, hiç bağlantısı olmayanların durumu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda içe ve dışa dönük tarikatlar belirlenmiştir.

Üsküdar'da yaşayan dervişlerin sayıları, bu nüfusun tarikatlar ölçeğinde dağılımı, nüfusun, cinsiyet ve memleket tasnifleri yapılmış, her bir tarikatın coğrafyası belirlenmiştir. Tekke mensuplarının geldiği yerler ve gittikleri yerler bağlamında yapılan değerlendirmede, en geniş coğrafi etki alanına sahip tarikatlar sıralanmış, Üsküdar dışına çıkmayanlar tespit edilmiştir. Orijin bölgeleri ile ilişkilerini sürdüren ve sürdürmeyenler belirlenmiş ve sebepleri sorgulanmıştır. Özelde Üsküdar'ın genelde bütün İstanbul'un hareketli bu nüfusunun semte ve şehre etkileri ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Şehre gelen ve şehirden diğer tekkelere gidenler, bu mesafeler arasındaki ilgi, bilgi, haber, usul, kültür hatta met'a alış-verişini sağlamaktadır. Tekkeler ve mensupları arasındaki hareketlilik ve nakiller şehirler ve konumlar arasındaki hareketlilik ve nakiller demektir.

Kullanılan yeni ve dijital yöntemlerin klasik kaynaklara bakış açısını, kaynakları değerlendirme ve kullanma biçimini etkilediği açıkça görülmektedir. Bu durum yeni sorular sormayı gerektirdiği gibi yeni ve çeşitli cevaplar üretebilmeyi de sağlamaktadır. Yeni yaklaşımlar, eski kaynakların tazelenmesini sağlamakla kalmamış, yeni bulunmuş arşiv belgeleri kadar sahaya katkı sağlamalarını temin etmiştir. Aynı zamanda eski ve kullanılmış her bir belgenin yeni bir gözle değerlendirilmesi gizli kalmış pek çok durumu da yeniden gün ışığına çıkarmış, araştırmacının dikkatine sunmuştur.

1900 Başlarında Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne Bağlı Polis Merkezlerinde Bulunan Karakolların Sosyal-Mekansal Analizi

ÖZGE EDA KAYA
Araştırmacı

Osmanlı Devleti'nde şehirlerdeki güvenlik ve asayişten sorumlu kurumlar ve kişiler yüzyıllar içerisinde ihtiyaca göre değişikliğe uğramışlardır. Devletin kuruluş döneminden neredeyse İstanbul'un fethine kadar geçen süre zarfında, Osmanlı'da güvenlik ve asayiş temininden sorumlu olan yapı, askeri teşkilat içerisinde yer almıştır. Askeri amirler, polis amiri olarak görev yapmışlardır. Asayiş ve emniyet işlerinden subaşının, yasakçının ve asesbaşının yanı sıra kadılar da sorumlu tutulmuşlardır[1].

İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte, şehirde başlayan iskân faaliyetleri nüfusun zaman içinde artmasına sebep olmuş ve şehirde asayişi sağlamak için ivedi çözüm arayışlarına girilmiştir. Bu dönemde, İstanbul beş bölgeye ayrılmış ve asayiş için belirlenen sınırlar cebecibaşı, topçubaşı, bostancıbaşı gibi yüksek rütbeli görevlilere bırakılmıştır. Örneğin, Cebecibaşı Ayasofya, Ahırkapı ve Hocapaşa bölgelerinden; Topçubaşı, Tophane ve Beyoğlu taraflarından; Bostancıbaşı, Topkapı Sarayı başta olmak üzere Boğaziçi, Haliç kıyıları ve Adalar'dan; Kaptanpaşa ise İstanbul limanı, tersane, Kasımpaşa ve Galata'nın asayişini sağlamakla görevlendirilmiştir[2]. Yeniçeriler, yeniçeri ağasının sorumluluğunda, kolluk/kulluk hizmeti de denilen görevlerini belirli kurallar dahilinde gerçekleştirmiştir.

---

1 Kasım Tatlılıoğlu, "Türk Polis Örgütünün Yapılanması ve Tarihten Günümüze Üstlendiği Misyon ve Sorumluluk Üzerine Sosyal-Psikolojik Bir Değerlendirme", *Tarihte Türk Polis Teşkilatı Sempozyumu,* ed. Muammer Gül ve Mustafa Kandemir, Ankara 2013, s. 91.

2 Abdulkadir Özcan, "Karakol", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), c.* 24, İstanbul 1991, s. 430.

Bağlarbaşı Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Pek tabii, Cebecibaşı, Bostancıbaşı gibi emniyetten sorumlu kişiler de görevlerini tek başlarına ifa etmemekte, onların da emri altında çavuşlar, paspanlar, böcekcibaşı gibi farklı emniyet alanlarından sorumlu kişiler bulunmaktaydı. Şehirde güvenliği sağlamak için görevli olan kişiler; "...Yeniçeri ağası, falakacı, cebecibaşı, kaptanpaşa, topçubaşı ve topçular, bostancıbaşı, hasekiler, baltacılar, çavuşlar, kapıcılar, çavuşbaşı, muhziağa, asesbaşı, kadılar, böcekcibaşı, kırserdarı, tomrukağaları ve paspanlar.."[3] şeklinde örneklendirilebilir. Zikredilen görevlilere ek olarak mahallelerdeki emniyetten kısmen sorumlu olan imamları ve müezzinleri de unutmamak gerekmektedir.

İstanbul'un fethinden XIX. yüzyıla kadar olan süreçte, İstanbul başta olmak üzere diğer şehirlerin de genişleyip kalabalıklaşmasıyla birlikte, yeni güvenlik tedbirlerine duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu nedenle asayişi ve emniyeti sağlama hususunda bazı örgütsel değişikliklere gidilmiştir. Bu yazıda öncelikle, XIX. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki güvenlik ve asayişten sorumlu kurumların tarihine kısaca değinilecek, daha sonra 1915 tarihli *İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar Mahallelerinin Alfabetik İsim Cetveli* başlıklı defterden elde edilen ve ArcGIS kullanılarak haritalanan veriler doğrultusunda Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlı polis merkezlerinde bulunan karakolların sosyal-mekânsal analizi yapılacaktır.

Osmanlı Şehirlerinde XIX. Yüzyılda Asayişin Temininin Kısa Tarihi

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Osmanlı şehirlerindeki güvenliğin sağlanması hususunda yeni bir dönemi başlatmıştır. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte şehirlerde emniyet ve asayişi sağlayan iç güvenlik teşkilatı askeri yapıdan ayrılarak,

3 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Ankara 2008, s. 52-66.

müstakil bir örgütlenme haline getirilmiştir. Öncelikle 1840 yılından itibaren Anadolu'da ve Rumeli'de, zabitler artık doğrudan merkez tarafından atanan ve valilerin emrinde görev yapacak olan zaptiye birliklerine dönüştürülmüş, 1844 yılında kaldırılan tımarlı sipahiler yeni zaptiye birliklerine eklemlenmiştir[4].

Başkent İstanbul'un hem idari hem de demografik olarak diğer Osmanlı şehirlerinden farklı bir dinamiğe sahip olması nedeniyle, 1845'te Galata ve Beyoğlu bölgesinin güvenliğinden sorumlu olacak Polis Meclisi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Sönmez'in aktardığına göre; "...Polis Meclisi'ne "memleketin iç güvenlik ve asayişine taalluk eden gerekli kanun ve nizamnameleri ittihaz ve bunların icrasına nezaret" görevi verilmişti..."[5] 1846 yılında, yalnızca polis hizmetlerini yürütmek üzere ve seraskerlikten bağımsız olarak Zaptiye Meclisi kurulmuş ancak teşekkülünün hemen ardından kaldırılarak yerine Divan-ı Zaptiye ve Meclis-i Tahkik tesis edilmiştir. Böylelikle İstanbul ve diğer şehirlerin emniyet işleri Zaptiye Meclisi tarafından yürütülmeye başlanmıştır[6]. 1846'da kurulan Zaptiye Meclisi asayiş ve güvenlik işlerinden sorumlu tutularak bütün bu unsurlar aynı kurum altında birleştirilmiştir[7].

Osmanlı Devleti'ndeki asayiş ve güvenlik yapısındaki modernleşme hareketlerinin bir kolu olarak, emniyet ve asayiş işlerinde de Avrupai modellere göre yeniden düzenlenme yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda, 1879'da Zaptiye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk polis teşkilatı ortaya çıkmıştır. 1881'de İstanbul'da Polis Teşkilatı kurulmuş, daha sonra teşkilat 1894 yılında İstanbul dışında 15 vilayete yayılmıştır. 1911'de ise İstanbul'un kolluk işleri İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne verilmiştir. 1920'de ise Emniyet Genel Müdürlüğü'nün temelleri atılmıştır[8].

Osmanlı İstanbul'unda Asayiş Merkezleri: Karakollar

Karakol kelimesinin kökeniyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak "bakmak, gözetlemek" anlamındaki "karamak" fiiline meslek bildiren "vul" ekinin

4 Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)" *Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı* 24/37 (2005), s. 261.

5 Ali Sönmez, a.g.m, s. 264.

6 Kasım Tatlılıoğlu, a.g.m, s. 92.

7 İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Devletinde Polisin Mesleki Terbiyesine Müteallik Bir Talimat-ı Mahsusa", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* sayı 6/1 (2013), s. 157.

8 Bülent Akkaya, "Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbeler", *Turkish Studies* 8/5 (2013), s. 63-65.

Üsküdar İskele Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

eklenmesiyle "karavul" olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir. XIV. ve XVI. yüzyıllarda genel olarak, gözcü, nöbetçi, bekçi ve keşif kolu anlamlarıyla kullanılmıştır[9]. Zamanla şehirlerde güvenliği sağlamak amacıyla görevlendirilen asker veya zaptiyelerin kullandığı kışlalardan uzakta inşa edilmiş binalara önce "karakolhane" daha sonra ise "karakol" denmeye başlanmıştır[10]. Bu çalışmada ise Kamus-i Türki baz alınarak "Polis Merkezi"nde geçen "merkez" kelimesi "karakolhane" ifadesi yerine kullanılmaktadır[11].

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Osmanlı şehirlerinde iç güvenliğin sağlanması için bir dönüm noktası sayılmaktadır. XIX. yüzyıl'a kadar İstanbul'un asayişinden ve güvenliğinden sorumlu görevliler bağlı oldukları ocağa veya teşkilata ait kulluk adı verilen binalarda kalmaktaydı. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesiyle birlikte söz konusu kullukların yerine yeni karakol binaları yapılmıştır. Şehrin kalabalık bölgelerine ana kolluklar, sakin yerlerine ise daha küçük kolluklar kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1831 yılı itibariyle, karakolhane ismiyle ilk binalar inşa edilmeye başlanmıştır. [12] Çiftçi'nin aktardığına göre: "1863 tarihli Devlet Salnamesi'nde İstanbul'da o tarihte 232 karakolun mevcut olduğu görülmektedir. İstanbul'un XIX. yüzyıl orta-

Üsküdar Çarşı Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

9 İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Dönemi Bursa Polis Karakolları ve Asayiş", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* sayı 21/1 (2019), s. 51.

10 Abdulkadir Özcan, a.g.m., 430.

11 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki,* İstanbul 1996, 1227.

12 Abdulkadir Özcan, *a.g.m.,* 431.

larındaki nüfusu ise 600.000 civarında idi."[13]

Harem İskelesi Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Karakolların sayısı, mimarisi, görevlileri yapıldıkları bölgenin yerleşim niteliğine, sosyal yapısına ve nüfusuna göre değişiklik göstermektedir. Karakollar da kendi içlerinde görevlerine göre mahalli ve askeri olmak üzere ayrılmaktadır. Mahalli olanlarda zaptiyeler semt güvenliğinden sorumluyken, askeri olanlarda ise askeri birimler emniyetten sorumlu tutulmuştur. Mahalli karakollar, halkın güvenlik birimlerine kolay ulaşması için semtin çeşitli yerlerinde ahşaptan yapılmış kulübe niteliğinde inşa edilmiş "nokta karakollar" ve şehir içinde kol gezerek denetim yapan atlı polisler için inşa edilmiş "süvari karakolları" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[14] Üsküdar'da Rum mezarlığının yanında bulunan Bağlarbaşı Karakolu nokta karakol örneklerindendir.

II.Mahmud döneminden itibaren inşa edilen ilk karakollar genellikle ahşap konut niteliğinde bir ya da iki katlı yapılardır. Aynı zamanda kimi zaman bölgenin ihtiyacını karşılamak için mevcut ahşap konutlar da karakola çevrilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru hem yangınlardan etkilenmemeleri için, hem de karakol binalarında tek tipleşmeye gidilmesi adına kagir karakol yapımı hızlanmıştır. Çiftçi, İstanbul'da inşa edilen en eski karakolların 1835'te

Çinili Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

13 Aynur Çiftçi, "Karakol Binaları", *DİA,* c. 24, İstanbul 2001, s. 431.

14 Aynur Çiftçi, a.g.m., s. 432.

Üsküdar Bahçe Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Eyüp'te inşa edilen Otakçılar Karakolu ile 1838 tarihinde yapılmış, Fatih Çapa'da ve Çarşamba'da bulunan karakollar olduğunu belirterek, en geç örneğin ise 1921 yılında inşa edilen Eyüp Karakolu olduğunu aktarmaktadır[15].

Üsküdar'da Bulunan Karakollardan Örnekler

Üsküdar'ın farklı kesimlerinde, çeşitli üsluplarda inşa edilmiş, ya da konuttan karakola çevrilmiş karakol binalarına rastlamak mümkündür. Örneğin, Üsküdar'da bir yeniçeri kulluğu yerine yapılan Üsküdar İskele Karakolu iki katlı kagir bir yapıdır (bkz. Görsel 2). Alt katı bir eczaneye dükkan olarak kiraya verilen karakol, 18.yüzyılda Yeni Valide Külliyesi'nin karşısında inşa edilmiştir[16]. Kagir karakol örneklerinden bir diğeri olan Çinili Karakolu hassa askerleri için inşa edilmiştir (bkz. Görsel 5). Bir askeri karakol olarak geceleri polisler kaldığı için iki katlı ve daha geniş bir planda inşa edilmiştir. Bu hususa ek olarak; Çinili Karakolu köşe parselde inşa edilmesi nedeniyle, kent yerleşiminde belirgin bir noktada bulunmaktadır[17]. Çinili ve İskele Karakolları konut ağırlıklı yerleşim yerlerinde inşa edilmişlerdir.

Üsküdar Çarşı Karakolu ise ahşaptır ve yapı itibariyle muhtemelen iki katlı bir konuttan karakola çevrilmiştir (bkz. Görsel 3). Yine ahşap yapı malzemesine sahip olan, Harem iskelesi karakolu ise Harem'de konumlanmış olup tek katlıdır (bkz. Görsel 4).

15 Aynur Çiftçi, a.g.m., 432-433.

16 Aynur Çiftçi, *Son Dönem Osmanlı Karakolları Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu,* Yıldız Teknik *Üniversitesi* Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, 253.

17 Aynur Çiftçi, *a.g.e,* 239-249.

Ek olarak Üsküdar Bahçe Karakolu (bkz. Görsel 6) ve ahşap yapıya sahip Paşabahçe Karakolu (bkz. Görsel 7), birçok ahşap karakolda olduğu gibi muhtemelen mahalle içerisinde ya da yoğun yerleşim yerlerinden uzakta inşa edilmiştir. Çünkü ahşap karakollar genellikle varolan yapıların karakola çevrilmesiyle tam merkezde kalmaktadır ya da kalabalık merkezlerden uzakta yalnızca bulunduğu alanın güvenliğini sağlamak amacıyla inşa edilmektedir.

Paşabahçe Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

"İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar Mahallelerinin Alfabetik İsim Cetveli" İsimli Defterin Analizi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir araştırma yaparken karşıma çıkan 1915 tarihli *İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar Mahallelerinin Alfabetik İsim Cetveli* başlıklı defter 37 sayfadan oluşmaktadır[18]. Defter her ne kadar ilk bakışta yalnızca mahallelerle ilgili bilgi içeriyormuş gibi gözükse de, polis merkezlerini ve askeri merkezleri esas alarak düzenlenmiştir. Bu hususa ek olarak defterin başlığında Beyoğlu ve Üsküdar semtlerinde bulunan mahalleler spesifik olarak belirtilmiş olsa da, defterden Yeniköy, Anadolu Hisarı, Fatih gibi İstanbul'un çeşitli bölgelerde bulunan mahalle ve polis merkezleriyle ilgili bilgilere de ulaşılmaktadır.

Her sayfada sırasıyla "mahallenin ismi", "polis merkezi", "daire-i belediye", "şube-i askeriye" ve "mülahazat" sütunları bulunmaktadır. Defterin başlığında belirtilen mahallelerin alfabetik sırayla verildiğine dair ifadede, defterin "Yeniköy" ile başlaması nedeniyle bir yanlışlık bulunmaktadır. Toplam 647 satırdan oluşan defter İstanbul'un farklı bölgelerinden, ikişer kez tekrar eden mahalleler de dahil olmak üzere 643 mahalle ismini içermektedir. Defterde yer alan mahalle isimleri çeşitlilik

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, 2450, *İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar mahallelerin Alfabetik İsim Cetveli,* 1915.

göstermekle birlikte, polis merkezleri, daire-i belediye ve şube-i askeriye kısımları belirli bölgelerle sınırlandırılmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle defter hakkında genel bir bilgiye sahip olmak için "Şube-i Askeriye" ve "Polis Merkezi" kısımlarıyla ilgili bilgiler verilecek olup, sonrasında Üsküdar bölgesinin analizi yapılacaktır.

Şube-i Askeriye

Polis merkezlerinin bağlı olduğu bölgeleri gösteren "şube-i askeriye" kısmında, İstanbul'da 1915 yılında toplam 21 farklı bölge bulunmaktadır. Bu bölgeler, söz konusu şubelerin kontrol ettikleri karakol alanlarını göstermektedir. Bunlar sırasıyla Aksaray, Anadolu Boğaziçi, Beşiktaş, Boğaziçi Rumeli, Cihangir, Eyüp Sultan, Fatih, Hasköy, Hırka-yı Şerif, İzmit Sancağı, Kadıköy, Kasımpaşa, Kılıçali Paşa, Kocamustafapaşa, Makriköy, Rumeli Boğaziçi, Sultanahmed, Süleymaniye, Şile Kazası, Teşvikiye ve Üsküdar'dır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Kaynağa Göre İstanbul'daki Askerlik Şubeleri

Şube-i Askeriye	**Mahalle Sayısı**		**Şube-i Askeriye**	**Mahalle Sayısı**
Aksaray	40		Kadıköy	26
Anadolu Boğaziçi	20		Kasımpaşa	19
Beşiktaş	18		Kılıçali Paşa	24
Boğaziçi Rumeli	8		Kocamustafapaşa	43
Cihangir	34		Makriköy	10
Eyübsultan	48		Rumeli Boğaziçi	29
Fatih	66		Sultanahmed	38
Hasköy	24		Süleymaniye	64
Hırka-yı Şerif	58		Şile Kazası	2
İzmit Sancağı	4		Teşvikiye	9
			Üsküdar	57
			Genel Toplam	**643**

Tablo 1'den görüldüğü üzere en çok polis merkezine sahip olan bölge 66 merkezle Fatih, en az merkeze sahip olan bölge ise 2 merkezle Şile Kazası'dır. Fatih'ten sonra 64 merkezle Süleymaniye, 58 merkezle Hırka-yı Şerif ve 57 merkezle Üsküdar en çok polis merkezine sahip olan bölgelerdir.

Polis Merkezleri

Çalışma kapsamında incelenen defterde, aynı isimle toplam 32 farklı polis merkezinden bahsedilmektedir. Genel toplamı 646 olan bu polis merkezleri İstanbul'un farklı mahallelerinde konumlanmıştır. 1915 yılında İstanbul'da bulunan polis merkezleri; Adalar-Adalar Komiserliği, Aksaray, Arnavutköy, Ayasofya, Beyazıt, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Büyükada, Büyükdere, Çengelköy, Çinili Merkezi, Eminönü, Eyüp, Fatih, Fener, Galata, Hasköy, İskele, Kadıköy, Kapan-ı Dakik, Karagümrük, Kasımpaşa, Kızıltoprak, Kumkapı, Makriköy, Pangaltı, Samatya, Şehremini, Taksim, Unkapanı ve Üsküdar olarak sıralanmaktadır.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan 1915 Tarihli Defterde Geçen Polis Merkezleri

Polis Merkezleri	**Mahalle Sayısı**		**Polis Merkezleri**	**Mahalle Sayısı**
Adalar-Adalar Komiserliği	17		Galata	11
Aksaray	42		Hasköy	13
Arnavudköy	24		İskele	13
Ayasofya	36		Kadıköy	13
Beyazıt	49		Kapan-ı Dakik	29
Beşiktaş	22		Karagümrük	22
Beykoz	11		Kasımpaşa	25
Beyoğlu	26		Kızıltoprak	9
Büyükada	1		Kumkapı	14
Büyükdere	10		Makriköy	10
Çengelköy	10		Pangaltı	6
Çinili Merkezi	11		Samatya	26
Eminönü	8		Şehremini	38
Eyüb	41		Taksim	20
Fatih	45		Unkapanı	1
Fener	13		Üsküdar	28
			Genel Toplam	**646**

Defterde toplam 32 polis merkezi bulunmaktadır. Defterdeki tek bir belediye şubesinin idari yapısı incelendiğinde birden çok polis merkezini kapsadığı görülmektedir. Örneğin Üsküdar Daire-i Belediyesi yalnızca Üsküdar polis merkezini değil, İskele, Kızıltoprak, Beykoz, Çinili Merkezi ve Çengelköy Polis merkezlerinin şubelerinin bulunduğu alanları da kapsamaktadır. Buna karşın Çengelköy Polis Merkezi'ne bağlı olan Istravroz Mahallesi Anadolu Boğaziçi Şube-i Askeriyesi'ne

bağlıyken, yine Çengelköy Polis Merkezi'ne bağlı Akbaba Mahallesi Şile Kazası Şube-i Askeriyesi'ne bağlıdır.

Bu nedenle çalışmada, Üsküdar'daki karakolları incelerken, Üsküdar, İskele, Kızıltoprak, Beykoz, Çinili Merkezi ve Çengelköy polis merkezlerine bağlı mahallelerden Üsküdar şubesinin kapsadığı alana dahil olan ve aynı zamanda Üsküdar Şube-i Askeriyesi'nin sınırları içerisinde bulunan karakollar esas alınarak analiz yapılacaktır.

"İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar Mahallelerinin Alfabetik İsim Cetveli" İsimli Deftere Göre 1900 Başları Osmanlı Üsküdar'ındaki Karakolların Sosyal-Mekânsal Analizi

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan defter, Üsküdar şubesinin ve Üsküdar Şube-i Askeriyesi'nin sınırlarına dahil olan Üsküdar, İskele, Kızıltoprak, Beykoz, Çinili Merkez ve Çengelköy polis merkezlerine ait toplam 61 mahalleyi kapsamaktadır. Ancak söz konusu mahallelerden, Çakırcı Hüseyin Paşa (Doğancılar), Kazasker Hacı Ahmed Efendi (Divitçiler), Tavaşi Hasan Ağa (İnadiye) ve Karacaahmed (Aşçıbaşı) mahalleleri ikişer kere yazılmıştır. Bu nedenle deftere göre, tekrar eden mahalleler genel toplamdan çıkartıldığında 1900 başları Osmanlı Üsküdar'ında 57 mahallenin varlığından söz edilebilir.

Çalışmada 57 mahalleden, İskele Polis Merkezi'ne tabi Kilim Hatun Mahallesi; Üsküdar Polis Merkezi'ne tabi İstinye, Karabaş Davud Paşa ve Pilavcı Bayırı mahallelerinin; Çinili Polis Merkezi'ne tabi Arabzade mahallesinin ve Beykoz Polis Merkezi'ne tabi Nüzhetiye mahallesinin konumları tespit edilememiştir. Bu nedenle haritalarda yalnızca konumu tespit edilen 51 mahalle bulunmaktadır. Harita 1'den görüldüğü üzere, 1915 tarihli deftere göre tespit edilen Üsküdar mahalleleri günümüz Üsküdar sınırlarının bir hayli dışına taşmaktadır. Bu nedenle, söz konusu durumu dönemin Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlı polis merkezlerinin sınırlarını göz önüne alarak incelemek gerekmektedir.

Söz konusu alan belirtildiği üzere geniş bir bölgeyi kapsadığı için çalışmanın bundan sonraki kısmında analizin anlaşılır olmasını sağlamak için Üsküdar'da bulunan mahalleler; Çinili Merkez, İskele ve Üsküdar polis merkezlerinin yoğunlukta olduğu bir pafta (bkz. Harita 2), Kızıltoprak polis merkezinde bulunan mahalleleri içeren bir pafta (bkz. Harita 3) ve son olarak Beykoz ve Çengelköy

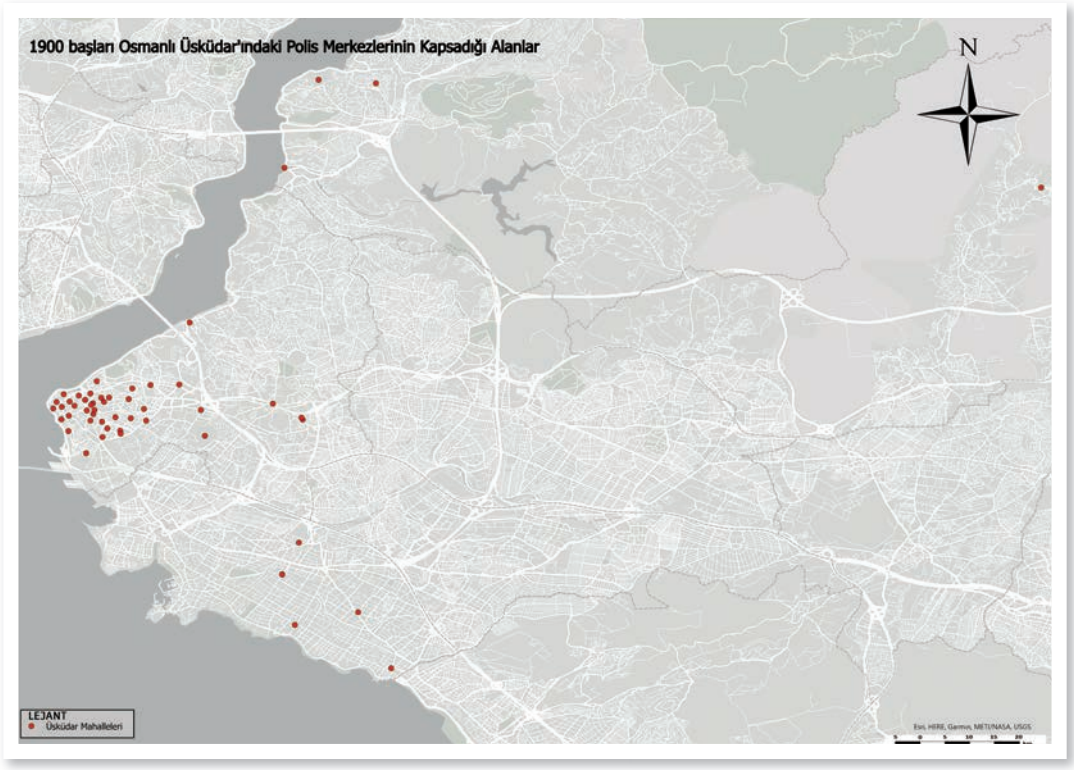

Harita 1: 1900 Başları Osmanlı Üsküdar'ındaki Polis Merkezlerinin Kapsadığı Alanlar

polis merkezinin kapsadığı alanda bulunan Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlı mahalleleri içeren paftalar (bkz. Harita 4) olmak üzere toplam üç paftaya ayrılarak analiz yapılacaktır.

Üsküdar Polis Merkezine Bağlı Olan Mahalleler

Üsküdar şubesi, Üsküdar Şube-i Askeriye'si ve Üsküdar Polis Merkezi'ne bağlı olan 20 mahalle mevcuttur. Bunlar; Ahmed Çelebi, Bulgurlu, Tenbel Hacı Mehmed, Çakırcı Hüseyin Paşa (Doğancılar, Hamza Fakih, Hayreddin Çavuş, Debbağlar, Divitçiler (Kazasker Ahmed Efendi), Durbali, Selimiyye, Sinan Paşa, Salacak, Tavaşi Hasan Ağa (İnadiye), Toptaşı, Kapıağası (Arakiyeci Mehmed), Karacaahmed (Aşçıbaşı), Kör Bakkal (Arakiyeci Hacı Cafer), Mirahor, Valide Atik ve Yeni Mahalle olarak sıralanmaktadır. Harita 2'den de görüleceği üzere Üsküdar Polis Merkezi'ne bağlı olan mahalleler, Üsküdar Dairesi'nin güney batısında konumlanmıştır. [19]

19 Doğru kullanımı Üsküdar Şube'sidir. Ancak kaynakta kullanımı Üsküdar Daire-i Belediye'si olarak geçtiği için makalede Üsküdar Daire'si

Harita 2: Üsküdar Mahalleleri

Öte yandan görsel 8'den ve görsel 9'dan anlaşılacağı üzere Üsküdar Polis Merkezi'ne bağlı karakollar tek tip olarak değil farklı biçimlerde inşa edilmiştir. Örneğin, mezarlık bölgesinde, muhtemelen iki katlı ahşap bir konutun karakola çevrilmesiyle kullanılan Karacaahmed Karakolu ve tek katlı daha derme çatma bir yapı görünümüne sahip olan Bulgurlu Karakolu iki farklı tipte karakolu temsil etmektedir. Karakolların yapısal anlamda değişiklik göstermesinin sebebi kontrol alanlarındaki nüfusun ve hane sayılarının fazlalığı olarak düşünülebilir. Bu şekilde bakıldığında Karacaahmed'in Bulgurlu'ya göre daha yüksek nüfusa sahip olması gerekmektedir. Ancak 1908-1912 yılları arasındaki nüfus ve hane sayılarını gösteren bir sayıma göre, Bulgurlu'da bulunan hane sayısı 221, toplam nüfus ise 1105 olarak tespit edilmiştir. Karacaahmed'in hane sayısı 113, toplam nüfusu ise 565'tir. [20] Bu sayıma bakarak, karakolların tek veya iki katlı olmalarının sebebi

kullanımı tercih edilmiştir.

20 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı Tasnifi (Y.PRK.ŞH) *12661320 yılı İstanbul'da bulunan mahalle adları, hane, nüfusu ve bağlı oldukları belediyeyi bildirir* (29-12-1320).

kontrol alanları değil, belki bulundukları alanda işlenen suçların ya da gelir seviyesinin yüksekliğiyle orantılanabilir.

Karacaahmed Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

İskele Polis Merkezine Bağlı Olan Mahalleler

Üsküdar Dairesi, Üsküdar Şube-i Askeriyesi ve İskele polis merkezine bağlı olan 11 mahalle mevcuttur. Bunlar; Evliya Hoca, Ayazma, Bulgurlu Mescid, Hacı Hesna Hatun, Davudpaşa, Rum Mehmed Paşa, Süleyman Ağa, Solak Sinan, Toygar Hamza, Gerede ve Kefçe Dede mahalleleridir. İskele polis merkezine bağlı mahalleler, ağırlıklı olarak Üsküdar Dairesi'nin sahil kesiminde kalmaktadır.

Tek katlı yapıya sahip Ayazma Karakolu semt karakolu olarak inşa edilmiştir (bkz. Görsel 10). Söz konusu nüfus sayımına göre Ayazma mahallesinin hane sayısı 62, nüfusu ise 310'dur. Yapısal olarak Bulgurlu Karakolu ile benzerlik gösterse de nüfus anlamında yaklaşık olarak Bulgurlu'nun ¼ oranında olması nedeniyle karakolların yapısal özelliklerinin bulundukları alandaki nüfusla alakası olmadığı teyit edilmektedir.

Üsküdar ve İskele Polis Merkezlerine bağlı olan karakolların, ağırlıklı olarak ahşap yapılar olduğu görülmektedir. Bu durumu XIX. yüzyıl başlarında ilk yapılan karakollar arasında olmaları ile açıklayabileceğimiz gibi, Üsküdar'ın eski bir yerleşim yeri olduğunu düşündüğümüzde halihazırda mevcut

Bulgurlu Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Ayazma Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

olan yerleşim alanlarının karakola dönüştürüldüğü ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerektir.

Çinili Polis Merkezine Bağlı Olan Mahalleler

Çinili polis merkezine bağlı olan mahalleler Harita 1'den görüleceği üzere; Üsküdar Dairesi şubesinin kuzey kısımlarının iç taraflarına doğru konumlanmıştır. Çinili polis merkezine bağlı, sırasıyla: Altunizade İsmail Efendi, İcadiye (Acıbadem), Pazarbaşı, Selamsız, Selami Ali Efendi, Dağ Hamamı, Arabzade, Kısıklı, Murad Reis ve Validebağ, olmak üzere toplam 10 mahalle mevcuttur.

Görsel 11'de arka tarafta gördüğümüz Kısıklı Karakolu tek katlı ve ahşap olarak inşa edilmiştir. Önünde bulunan kulübe polislerin karakola giren çıkanların denetimini sağladığı bir nöbetçi kulübesidir.

Kısıklı Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Kızıltoprak Polis Merkezine Bağlı Mahalleler

Kızıltoprak Polis Merkezi'ne bağlı mahalleler İstanbul'un güney kısmında Harita 3'ten görüleceği üzere geniş bir alanı kapsamaktadır.

Üsküdar Daire-i Belediyesi'ne ve Üsküdar Şube-i Askeriye'sine bağlı Kızıltoprak Polis Merkezi'nin kontrol alanında Merdivenköy, Göztepe Mehmed Efendi, Caddebostanı, Kazasker ve Bostancı mahalleleri olmak üzere toplam 5 mahalle mevcuttur.

Bostancı Karakolu ve Kızıltoprak Karakolu'nun daha önce bahsedilen polis merkezlerinden farklı olarak kagir oldukları görülmektedir. Bu nedenle söz konusu karakolların XIX. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği tahmin edilebilir. Aynı polis merkezine bağlı, iki farklı noktada bulunan karakolun benzer şekilde inşa edilmiş olması, söz konusu bölgede bulunan karakolların belirli bir nizama uygun inşa edildiklerinin göstergesidir. Ek olarak Aynur Çiftçi'nin analizine göre;

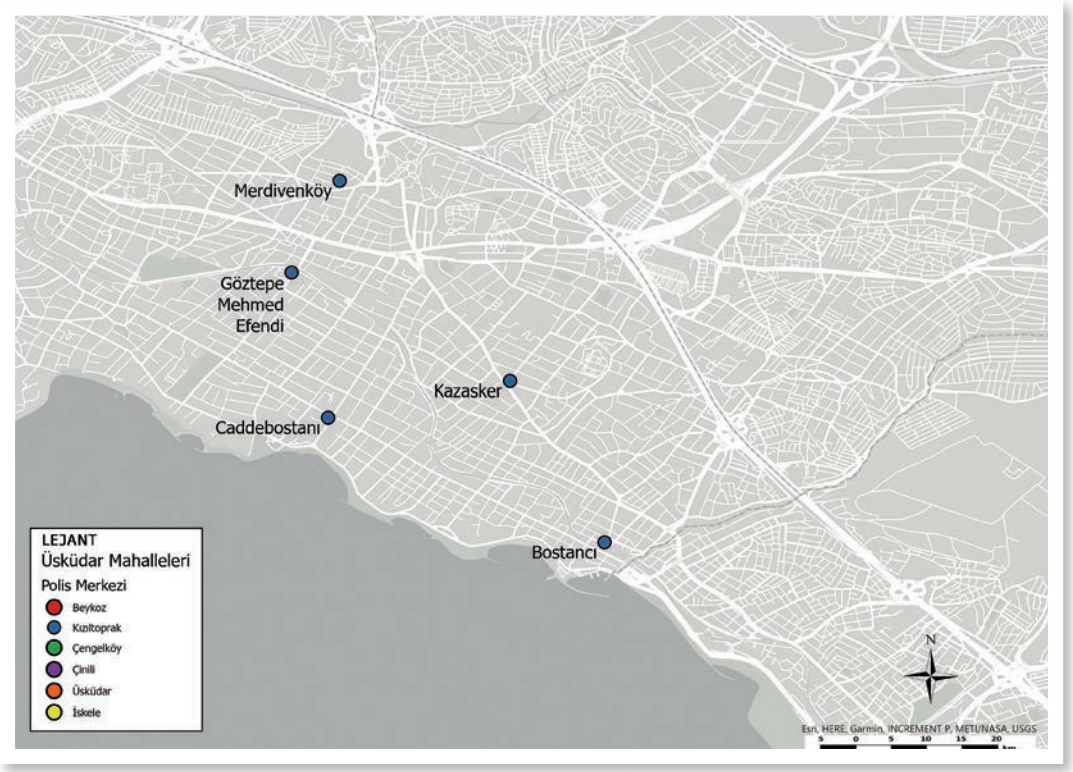

Harita 3: Kızıltoprak Polis Merkezine Bağlı Olan Mahalleler

görselde de görüldüğü üzere iki ahşap sütunlu çıkmalı bir girişe sahip olan Bostancı Karakolu'nun önünde bir çeşme bulunmaktadır. Çeşmelerin İstanbul'un günlük yaşamındaki yeri düşünüldüğünde Bostancı karakolunun oldukça canlı-hareketli bir konumda inşa edildiği anlaşılmaktadır[21].

Beykoz ve Çengelköy Polis Merkezlerine Bağlı Olan Mahalleler

Beykoz ve Çengelköy Polis Merkezine bağlı olan mahallelerden yalnızca dört tanesi hem Üsküdar Daire-i Belediyesi'ne hem de Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlıdır. Bunlardan Abdullah Ağa mahallesi (bkz.Harita 1), günümüz Beylerbeyi sınırları içerisinde bulunurken, Göksu mahallesi (bkz. Harita 4) Anadolu Hisarı'ndadır. Ek olarak Beykoz Polis Merkezine bağlı olan Çubuklu mahallesi ve Paşabağçe (Reşadiye) mahallesi birbirlerinden oldukça mesafeli konumlarda bulunmaktadır.

21 Aynur Çiftçi, *a.g.e.,* 304.

Erenköy'ünde Bostancı Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Ancak Beykoz polis merkezine bağlı olan ama Üsküdar Daire-i Belediyesi'ne ve Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlı olmayan Anadolu Hisarı mahallesi ve Beykoz mahallesi gibi mahalleler mevcuttur. Ancak bu mahalleler Anadolu Hisarı Daire-i Belediyesi'ne ve Anadolu Boğaziçi Şube-i Askeriyesi'ne bağlıdır. Ek olarak, aynı şekilde Çengelköy Polis Merkezinde de Beylerbeyi mahallesi ve Çengelköy Mahallesi Beykoz Polis Merkezine bağlı diğer mahalleler gibi Anadolu Hisarı Daire-i Belediyesi'ne ve Anadolu Boğaziçi Şube-i Askeriyesi'ne bağlıdır.

Sonuç

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Osmanlı şehirlerinde güvenliğin ve asayişin sağlanması hususunda yeni bir döneme girilmiştir. Bu tarihten sonra iç güvenlik teşkilatı askeri yapıdan ayrılarak müstakil bir örgütlenme haline gelmiştir. 1840 yılı ile başlayan değişiklikler 1920'de Emniyet Genel Müdürlüğü'nün temellerinin atılmasıyla devam etmiştir.

Kızıltoprak Karakolhanesi (IRCICA Fotoğraf Koleksiyonu)

Bu değişiklik beraberinde Osmanlı şehirlerine "karakol" denilen yeni yapıları kazandırmıştır. 1831 yılı itibariyle karakollar, mimarisi ve çalışanları bakımından bulundukları bölgenin yerleşim niteliğine, sosyal yapısına ve nüfusuna göre değişiklik göstererek inşa edilmeye başlanmıştır. Kimi zaman mevcut yapılar karakollara çevrilirken, ilk dönem örneklerinde genellikle ahşap konut niteliğinde bir ya da iki katlı inşa edilen karakollar, XIX. yüzyıl sonlarına doğru tek tipleştirilerek kagir olarak inşa edilmeye başlanmıştır.

Bu yazıda analizi yapılan *İstanbul'un Beyoğlu ve Üsküdar Mahallelerinin Alfabetik İsim Cetveli* isimli 1915 yılına ait defter, İstanbul'daki mahalle isimlerinin yanı sıra, İstanbul'un Daire-i Belediye şubeleri, Şube-i Askeriyeleri hakkında bilgiler vermektedir. Defterden elde edilen bilgiler, İstanbul'un Üsküdar gibi ilçelerinin karakollar vesilesiyle sosyal ve mekânsal analizinin yapılmasına olanak tanımaktadır. İstanbul'un 21 Şube-i Askeriyesi'nden biri olan Üsküdar 57 mahalle ile en çok mahallesine sahip şube-i askeriye bölgelerinden bir tanesidir.

Ancak yazıda yapılan analizin yalnızca Üsküdar Daire-i Belediyesi'ne ve aynı zamanda Üsküdar Şube-i Askeriyesi'ne bağlı mahalleleri kapsadığını göz önünde

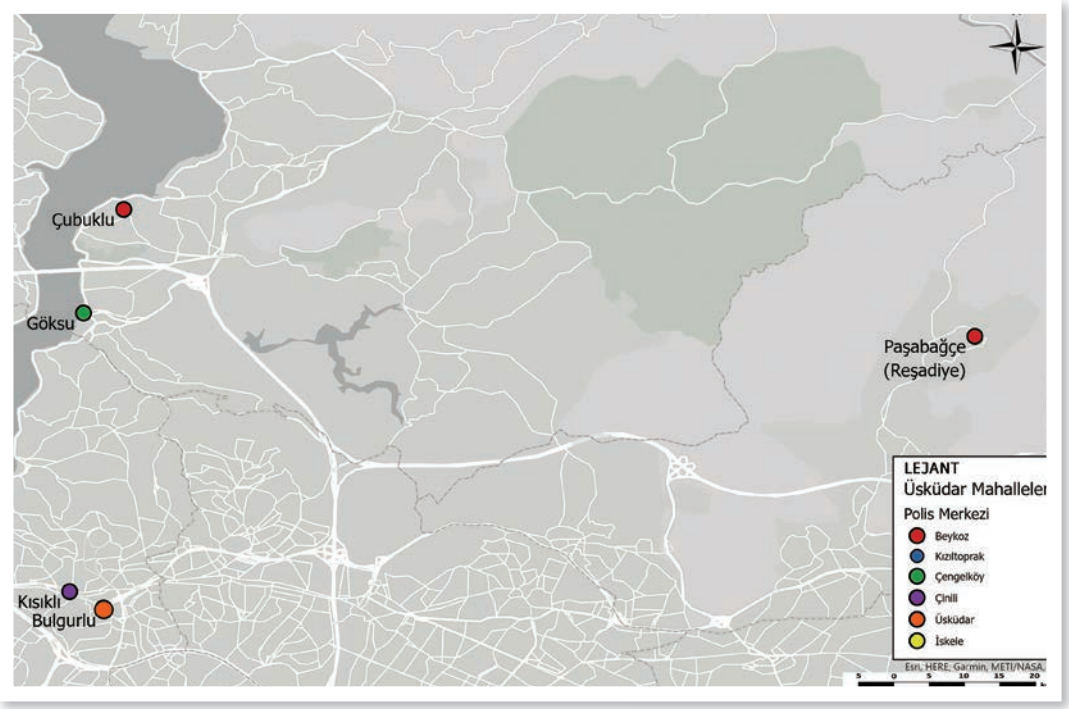

Harita 4: Beykoz ve Çengelköy Polis Merkezlerine Bağlı Mahalleler

bulundurmak gerekmektedir. Söz konusu hususlara uygun mahallelerin, yalnızca Üsküdar polis merkezine değil aynı zamanda İskele, Kızıltoprak, Beykoz, Çinili ve Çengelköy polis merkezlerine bağlı mahallelerden oluştuğu tespit edilmiştir. Buna göre defterde birden çok tekrar edilen veriler çıkartıldığında, önceden zikredilen polis merkezlerine bağlı 57 mahalle tespit edilmiştir.

Yapılan analiz neticesinde Üsküdar'da bulunan karakolların daha çok kare ve dikdörtgen planda, bazen bitişik nizam, bazen köşe parselde ve genelde tek veya iki katlı oldukları, ahşap ve kagir malzeme kullanılarak inşa edildikleri tespit edilmiştir. Karakolların bir veya iki katlı oluşunun nüfusla ilgisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak 1908-1912 yılları arasına ait olduğu düşünülen sayıma göre, nüfusu görece fazla olan yerlerde tek katlı karakolların bulunması bu ihtimali en azından analizi yapılan Üsküdar bölgesi için düşürmektedir. Bu noktada da karakolların biçimsel farklılıklarının inşa edildikleri bölgenin yerleşim niteliği ve sosyal nüfusu ile ilgili olma ihtimalinin daha yüksek olduğu kabul edilebilir.

Bedrettin Dalan'ın Belediye Başkanlığı Döneminde İstanbul'da Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri Kapsamında Üsküdar Sahilinin Dönüşümü

EBRU ŞEVKİN - PROF. DR. MURAT GÜL
İstanbul Teknik Üniversitesi

Giriş

Tarihsel süreçte belirli aralıklarla ortaya çıkan büyük çaplı dönüşüm dönemleri, İstanbul kent tarihinde birer kırılma noktası tanımlar. Ulusal ve uluslararası ölçekte 1980'li yıllar böyle bir durağa işaret eder. Türkiye'de 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konan kararlarla başlayan ve temelinde Türkiye ekonomisinin küresel ekonomiye eklemlenmesi yatan reform süreci askeri idare ve Anavatan Partisi (ANAP) hükümetleri döneminde hız kaybetmeden ilerler. 1980'li yıllar boyunca önce ekonomiyi ardından siyaseti yönlendiren isim olarak Turgut Özal'ın ortaya koyduğu vizyon, 'dışa açılma' ve 'dönüşüm' kavramlarını ekonomi alanının sınırlarının dışına taşır. Bu çerçevede, kültürel ve ekonomik hayatın merkezine yerleşmiş olan İstanbul, Adnan Menderes'in 1950'li yıllarda yürüttüğü imar faaliyetlerinin ardından ikinci kez radikal bir kentsel yenileme sürecine sahne olur. Şehrin hemen her bölgesinde olduğu gibi Üsküdar da bu değişimden nasibini alır ve morfolojisinde köklü değişikler yaşanır. Bu çalışma kapsamında, öncelikle 1980'li yılları kent tarihindeki özgün konumuna yerleştiren çerçeve tanımlanacak, ardından 1984-1989 yılları arasında Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'ın idaresinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri kapsamında Üsküdar sahilinin dönüşümüne odaklanılacaktır.

Türkiye'de 1980'li yıllarda yaşanan dönüşüme giden yolun döşenmesinde 1960-1980 yılları arasında izlenen politikalar ve bu politikaların aşınmasıyla ortaya

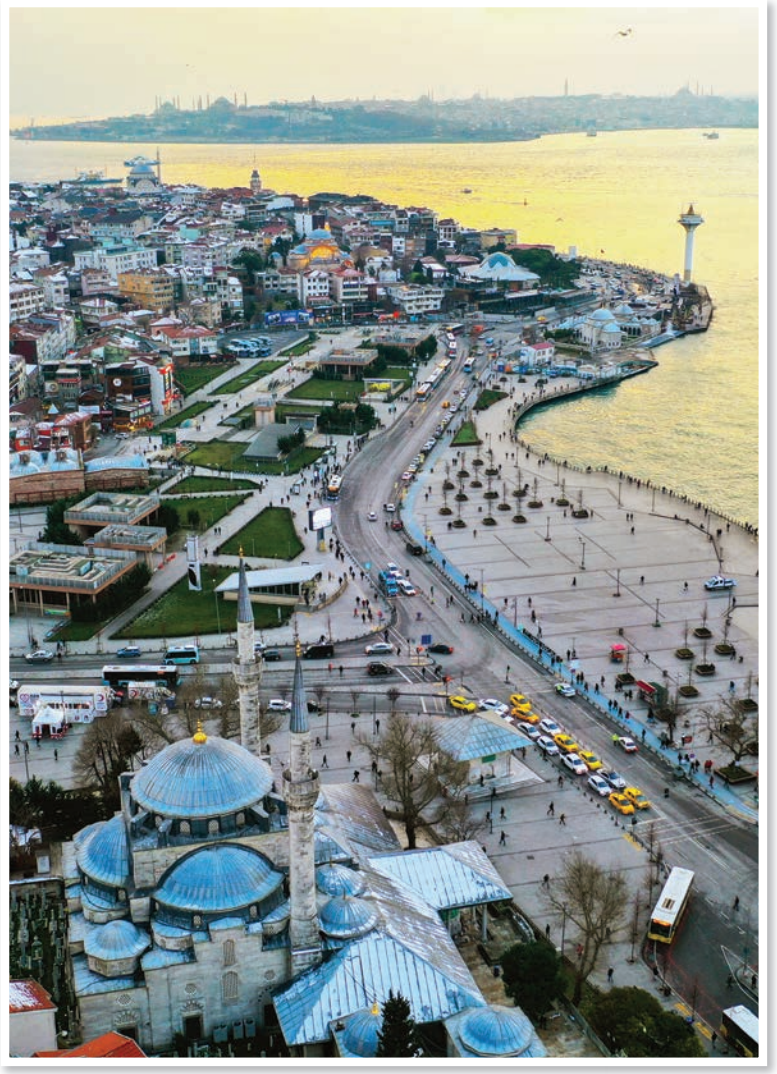

Üsküdar sahili

çıkan sorunlar önemli pay sahibidir. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1963 yılında hazırlanan ilk kalkınma planında Türkiye'nin iç pazara dayalı sanayileşmesi doğrultusunda bir yol haritası çizilir. Bu yaklaşımın temelinde ithal ikamesi aracılığıyla yerli sermayenin korunması yatar. 1980'li yıllara kadar görev yapan hükümetler, ithalat kotaları ve yüksek gümrük vergileriyle pek çok ürünün Türkiye'ye girişini engellerken bu ürünleri üretecek olan yerli sanayiyi de kredi yardımları, vergi indirimleri, ucuz döviz tahsisleri gibi ekonomik teşviklerle destekler[1]. Bu dönemde İstanbul da sanayileşme aracılığıyla gerçekleşen sermaye birikiminin merkezine yerleşir.

Türkiye'de 1950'li yıllarda başlayan tarımda makineleşmenin ve ardından hız kazanan sanayi odaklı büyümenin etkisi ile kırdan kente göç büyük bir hız kazanır. 1950 yılında yaklaşık 1,5 milyon olan İstanbul nüfusu, 1980 yılında 4,7 milyona ulaşmış durumdadır[2]. Üsküdar özelinde bakıldığında ise 1950 yılında 72.425 olan nüfusun, 1980 yılına gelindiğinde 366.186'ya ulaştığı görülür.[3] Sanayileşme ve beraberinde getirdiği iç göç,

1 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul 2017, s. 235-246.

2 http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/BilgiHizmetleri/Istatistikler/Documents/demografi/t211.pdf

3 İbrahim Gökburun, "İstanbul'da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı", *Journal of Anotolian Cultural Research*, sayı 1 (3-2017), s. 110-130.

İşte İstanbul'un yeni yöneticileri *Saat 01.00'e doğru İstanbul anakent ile merkezdeki 15 ilçenin belediye başkanlıklarını ANAP adaylarının kazandığı kesinleşmişti. Kısa bir süre sonra Anakent Belediye Başkanı Bedrettin Dalan ile ilçe belediye başkanlarının büyük bölümü bir araya gelerek yukardaki pozu verdiler. Ayaktakiler soldan sağa: Eyüp, Gaziosmanpaşa, Üsküdar, Fatih, Zeytinburnu Belediye Başkanları. Oturanlar soldan sağa: Kartal, Bakırköy, Anakent Belediye Başkanı Bedrettin Dalan, Sisli ve Beyoğlu Belediye Başkanları. (Fotoğraf: ENDER ERKEK)*

1984 yerel seçimlerinin ardından İstanbul'da göreve gelen ANAP kadroları (Cumhuriyet, 26.3. 1984)

şehrin toplumsal ve fiziki yapısında bir dizi önemli dönüşümü tetiklerken konut sıkıntısı, altyapı yetersizliği, çevre kirliliği gibi pek çok sorunu da bu yılllarda kent gündemine taşır. Dönemin siyasi kadroları, bu sorunlara çözüm getirebilmek adına çeşitli bürokratik düzenlemelere gidilmesi ve İstanbul için çok sayıda planlanama çalışması yaptırılması yönünde bir tutum sergiler;[4] ancak bu planların kentin fiziki gelişimi bağlamında önemli bir yaptırım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türkiye'de 1980'li Yıllar ve "Dönüşüm"

1960'lı yıllara hakim olan olumlu tablonun aksine, 1970'li yıllarda Türkiye ekonomisi hem ithal ikamesi ile ilgili problemlerle hem de ard arda patlak veren petrol krizlerinin uluslararası arenada yol açtığı sorunlarla yüzleşmek durumunda kalır. Ekonomik bunalıma eşlik eden siyasi istikrarsızlıklar ve günden güne büyüyerek sokağa taşan siyasi kutuplaşmalar, Türkiye'yi 1970'li yılların sonunda

4 Bahsi geçen planlar ile ilgili detaylı bilgi için bknz.: İlhan Tekeli, *The Development of the Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, İstanbul 1994.

ciddi bir kriz ortamına sürükler. Büyük ölçekli bir siyasi ve ekonomik bunalım dönemini takip eden 1980'li yıllarda ise siyasi hayat, önce askeri darbe ve askeri idare, ardında da ANAP hükümetleri aracılığıyla yeniden şekillendirilir. Darbeyi takip eden siyasi yasaklarla eski politikacılar siyasi arenadan uzaklaştırılırken yeni bir muhalefet ortamı oluşması olasılığı da en aza indirgenir. Bu sayede, 1980'li yıllarda Türkiye, önceki dönemlerde hayata geçirilmesi oldukça zor olan kararların büyük bir hızla alınıp uygulamaya konduğu geniş çaplı bir dönüşüme sahne olur[5].

Türkiye'de 1970'li yılların sonuna damga vuran kriz, uluslararası ölçekte küresel ekonominin neoliberal doğrultuda yeniden yapılanması süreciyle eş zamanlı gerçekleşir. Bu dönemde, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar, gelişmekte olan ekonomilere sahip ülkeleri ithal ikameci ekonomi modelini terk ederek piyasa yanlısı bir sisteme geçmeleri doğrultusunda yönlendirir. Türkiye'de 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konan ekonomik reform programı bu modelin en erken örneklerinden biridir. Kısaca 24 Ocak Kararları olarak adlandırılan program doğrultusunda, 1930'lu yıllardan beri uygulanmakta olan, devlet müdahalesine dayalı, korumacı ve içe dönük bir ekonomi modelinin yerine ihracata dayalı ve dışa dönük bir anlayışın getirilmesi ve ülkede serbest piyasa koşullarının tesis edilmesine yönelik radikal düzenlemeler hayata geçirilir[6].

Ekonomik reformların miladı olduğu "yenilik" ve "dönüşüm" kavramları, askeri idare döneminde 24 Ocak Kararları'nın uygulayıcısı olan ve 1983 yılında kurucusu olduğu ANAP'ın iktidara gelmesiyle başbakan sıfatıyla ülke yönetimini devralan Turgut Özal'ın liderliğinde, Türkiye'nin 1980'li yıllarının belirleyici temaları olur. Özal, mühendis kimliğinden gelen bir ekonomist deterministtir ve bu yaklaşımı siyaset yapma biçimini de şekillendirir[7]. Onun nezdinde, ülkenin en büyük sorunlarından biri dünyanın geri kalanı ile senkronize olmada geç kalınmış olmasıdır. Bu senkronizasyonu sağlamanın yolu ise küresel ekonomiye entegre olmaktan geçer[8]. Türkiye'nin bu doğrultuda kapsamlı bir dönüşümü hızla gerçekleştirmesi, yine kendi ifadesi ile "çağ atlaması" gerekmektedir. Bu doğrultuda

5 Türkiye'de dönemin siyasi ve ekonomik koşulları ile ilgili ayrıntılı bir okuma için bknz.: Eric Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra 2017, s. 241-337.

6 24 Ocak Kararları'na ilişkin detaylı bilgi için bknz.: Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul 2017, s. 263-273; Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, Ankara 2019, s. 161-187.

7 Veysel Bozkurt, "Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal", *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, ed. İhsan Dağı ve İhsan Sezai, İstanbul 2001, s. 169-196.

8 Turgut Özal, "Üçüncü İzmir İktisat Kongresi", *Turgut Özal'ın Anıları,* ed. Mehmet Barlas, İstanbul 1994, s. 247-256.

hareket eden ANAP kadroları, ideolojik kavramlardan çok pragmatik değerleri ön planda tutarak siyasi dilde pratik icraatçılığa geniş bir yer açar[9].

Bu Pazar Yerel Seçim var...

Belediye gemisi lafla yürümez...

Eğer, şehrinizde belediye hizmetleri yılların ihmaline uğramış, üst üste yığılmışsa, sorumluyu yanlış yerde aramayın.

Akmayan suların, toplanmayan çöplerin, yürümeyen otobüslerin, açık lağımların, çamur deryalarının, çevre kirlenmesinin ve nihayet, belediye bürokrasisinin iki temel sorumlusu vardır.

Bunlardan birincisi: Kaynak yetersizliği, yani, para yetersizliğidir.

İkincisi ise: Belediyeleri siyasi çıkar kaynağı gören, partizan ve "nieme lazım"cı zihniyettir.

Bu iki sorunu çözmedikçe belediyelerimizin sorunlarına çözüm bulamayız.

Öyleyse, şimdi kendinize şunları sormalısınız:

Kim, belediyeniz için kaynak yaratmayı, belediyenize daha çok para sağlamayı başaracaktır?

Kim."iş bitirici" zihniyeti belediyenizin başına getirecektir?

Kim, ayırmayan, kayırmayan, barışçı, birleştirici anlayışı belediyenize kazandıracaktır?

Ve kim, çektiğiniz çilenin azalmasına, temiz, düzenli, daha uygar bir belde yaşamanıza yardımcı olacaktır?

Siz!

Evet... Bütün bunları ancak siz başarabilirsiniz.

Yerel seçimlerde, -parti kaygısını bir yana bırakıp- kentinizi de, kendinizi de derdin büyüğünden kurtarabilirsiniz.

Gerçekçi olalım.

Görünen gerçek o'dur ki, diğer partilerin derdi, ülkemizin belediye ihtiyaçlarına cevap vermek değil, hayali bir erken seçimi gündeme getirmektir.

Devlet yönetimine olduğu gibi, belediyelerin yönetimine de kendini hazırlamış tek parti: Anavatan Partisi'dir.

Bu gerçeğin ışığında "gerçekçi" olmaktan başka çıkar yol var mı?

Beldenizi ve belediyenizi düze çıkarmak yönünde oy kullanırken, parti kaygısını bir yana bırakmaktan başka çözüm var mı?

Hangi siyasi görüşte olursanız olun... Pazar günü, oyunuzu Anavatan Partisi adaylarına verin.

Çalışmaya ve tarafsız davranmaya adanmış, yörenize hizmet etmeye hazırlanmış Anavatan adaylarını işbaşına getirin.

Anavatan'ın yapıcı yönetimini şehrinizle bütünleştirin.

Oyunuzu değerlendirin...

ANAVATAN PARTİSİ 1983

Türkiye'nin bütün belediyelerine iş bitirici başkan Anavatan'dan

ANAP'ın 1984 yerel seçimleri için gazeteye verdiği reklam (Cumhuriyet, 22.3.1984)

a) Yerel Yönetim Reformu

ANAP idaresinde çağ atlama, transformasyon, iş bitiricilik gibi mefhumların kullanımındaki sıklığa bakıldığında dönemin ruhunun bir dönüşüm seferberliğini çağrıştırır nitelikte olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu tutumun en somut biçimiyle ifade bulduğu alanların başında ise yerel yönetimler gelir. Genel seçimlerden çok kısa bir süre sonra, 25 Mart 1984 tarihinde gerçekleştirilen yerel seçimlerde 67 ilden 54'ünün belediye başkanlıklarını ANAP adaylarının kazanması[10] ile partinin vizyonu yerel yönetim ölçeğine taşınır. ANAP kadrolarının yönetimi devraldığı İstanbul'da, kent tarihinde yeni bir kırılma noktası yaratacak olan radikal bir dönüşüm hızla hayata geçirilir. Bu dönüşümün genel çerçevesini yukarıda kısaca bahsedilen siyasi ve ekonomik reformlar oluştururken öznesi olarak karşımıza büyükşehir belediye başkanı sıfatıyla Bedrettin Dalan çıkar.

1980'li yıllarda büyükşehir belediye başkanının kent idaresinde oynadığı rolün güçlenmesinde ANAP hükümetinin yerel yönetim sisteminde yaptığı düzenlemeler önemli pay sahibidir. Seçimlerden çok kısa bir süre önce, Ankara, İstanbul

9 Nilüfer Göle, "80 Sonrası Politik Kültür", *Türkiye Günlüğü*, sayı 21 (1992), s. 49-58.

10 "ANAP 54 İlde Belediyeyi Aldı", *Cumhuriyet*, (27.3.1984).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanan gazetede yeni açılan sahil yollarına ilişkin haber (İşte İstanbul, 21.3.1989)

ve İzmir'de büyükşehir belediyeleri kurularak yerel yönetimde ikili sisteme geçilir[11]. Yapılan düzenlemelerle, her türlü nazım planın yapılması, yaptırılması ve uygulanmasının sağlanması görevi; meydan, cadde ve ana yolların yapımı; toplu taşıma, trafiğin düzenlenmesi gibi kentin bütününü ilgilendiren işler büyükşehir belediyelerinin sorumluluğuna bırakılır[12]. Ayrıca, askeri yönetim döneminden itibaren yerel yönetimlerin ulusal bütçeden aldıkları pay her yıl arttırılır[13]. Ek olarak, belirli vergilerin tamamının belediyelere bırakılması, yerel vergilerin artırılması ve belediyelere kendilerine yeni gelir kaynakları üretmeleri için yetki tanınmasıyla büyükşehir ve ilçe belediyelerinin gelirlerinde önemli bir artış meydana gelir. Önceki dönemlerde yaşadığı kaynak sıkıntılarını aşan yerel yönetimlerin hizmet hacmi de büyük ölçüde genişler[14].

1980'li yıllardan önce belediye başkanlarının kentlerin geleceğini şekillendirme gücünü elinde bulunduran birer siyasi figür olarak karşımıza çıkma olasılıkları oldukça düşükken[15] yapılan yeni düzenlemelerle, büyükşehir belediyelerinde politik elitlerin yükselebileceği yeni bir alan tanımlanır[16]. Bu noktada 1980'li yılların sunduğu bir diğer avantaj, önceki on yılın aksine, yerel yönetim ile merkezi hükümetin aynı partinin idaresine geçmesidir. Bu sayede İstanbul belediyesi,

11 "Büyükşehirlerin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname", *Resmi Gazete*, 18350, 23.3.1984. Erişim Adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18350.pdf

12 "Büyükşehir Belediyelerinin Görevleri ve Bu Belediyelere Ait Taşınır ve Taşınmaz Mallarla Personelin İlçe Belediyelerine Devri Hakkında Yönetmelik", *Resmi Gazete*, 18385, 28.4.1984. Erişim Adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18385.pdf

13 Yılmaz Esmer, "Allocation of Resurces", *Local Government in Turkey: Governing Greater Istanbul*, ed. Metin Heper, Londra 1989, 46-72.

14 Ruşen Keleş, "Recent Developments in İstanbul Municipal Finance", *Democracy and Local Government: Istanbul in the 1980s*, ed. Metin Heper, Beverley 1987.

15 Çağlar Keyder ve Ayşe Öncü, "Globalization of a Third-World Metropolis: Istanbul in the 1980›s", *Review* (Fernand Braudel Center), 17(3), 1994, 383-421.

16 Metin Heper, "The Executive in the Third Turkish Republic", *Governance*, sayı 3(3), 1990, s. 299-319.

uzun bir zaman sonra ilk kez, merkezi hükümetin koşulsuz desteği ile göreve başlar. Ülke geneline hakim olan dönüşüm teması içerisinde, artan yetkileri ve merkezi hükümetin desteği ile hareket eden Bedrettin Dalan, İstanbul kent tarihinin en etkili öznelerinden biri olarak, Şehir Plancısı Henri Prost ve Başbakan Adnan Menderes gibi isimlerin yanına büyükşehir belediye başkanı sıfatıyla yerleşir.

Bedrettin Dalan İdaresinde İstanbul

ANAP, 1984 yılında gerçekleşen yerel seçimler için stratejisini yenilik, hız ve işbitiricilik vaatleri üzerine kurar. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na aday olarak gösterilen Bedrettin Dalan, partinin otuz kurucu üyesinden biridir ve parti kadrolarını oluşturan profilin genel özelliklerini taşır. İlk kez ANAP kadrolarında siyasete giren bir mühendis ve iş insanı olan Dalan, iş yapma biçimi olarak da Özal'ın teknokrat-mühendis tutumunu paylaşır[17]. Partisinin Türkiye'nin geleceğine ilişkin ortaya koyduğu vizyonun ve bu kapsamda İstanbul'a düşen rolün bilincinde olması sebebiyle, göreve gelmesinin hemen ardından, kapsamlı bir imar programını uygulamaya koyar.

1980'li yıllarda bir yandan Türkiye ekonomisinin küresel ekonomi ile bütünleşmesi yönünde radikal kararlar alınırken diğer yandan İstanbul'un bir finans, ticaret ve turizm merkezine dönüşmesi adına önemli adımlar atılır. Bahsi geçen dönüşümün en somut göstergelerinden biri, ekonomik dışa açılmanın en önemli ayaklarından birini oluşturan finans sektörünün İstanbul'da yerleşmesidir. 1980'li yıllar boyunca yabancı banka sayısında gözlenen hızlı artış ve 1985 yılından itibaren hizmet vermeye başlayan İstanbul Menkul Kıymetler Borsası İstanbul'un finans sektöründe üstlendiği stratejik önemi ortaya koyar.[18] Bununla birlikte, İstanbul'da 19.yy sonundan beri gelişmekte olan sanayinin kademeli olarak şehrin dışına taşınmasına yönelik düzenlemeler de hayata geçirilir.

Uygulamaya konan yeni ekonomi modeli kapsamında ayrıcalıklı bir önem atfedilen sektörlerden biri turizm olur. 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu

17 Turgut Özal gibi Bedrettin Dalan'da İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Elektronik Mühendisliği bölümünden mezun olur. Mezuniyetinin ardından önce Devlet Demiryolları'nda sonra özel sektörde çeşitli şirketlerde görev yapar. Daha sonra tekstil makineleri üreten bir fabrikanın kuruculuğunu üstlenir. Seçimlere girmesinden çok kısa bir süre öncesine kadar farklı şirketlerde yöneticilik ve danışmanlık görevlerini sürdürür. ("Bedrettin Dalan: Ben İstanbul'a Aşığım", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984.)

18 Mustafa Sönmez, *İstanbul'un İki Yüzü: 1980'den 2000'e Doğru,* Ankara 1996, s. 66.

Üsküdar-Harem sahil yolu yapım çalışmaları (Üsküdar Belediyesi Çalışma Raporu 1984-1987, İstanbul)

çerçevesinde, tarih, kongre, sağlık, yat gibi turizmin çeşitli kollarına yapılan yatırımlar hız kazanır. Kanunun getirdiği düzenlemelerle bir yandan turizm yatırımları teşvik edilirken diğer yandan turizm merkezi, turizm alanı ve turizm bölgesi olarak ilan edilecek noktalarda mevcut kent dokusundan farklılaşan yoğunlukta yapılaşmaların da önü açılır.[19] İstanbul'da turizm merkezi olarak ilan edilen alanların önemli bir kısmı Boğaz kıyıları ve Boğaz'a hakim tepeler gibi ayrıcalıklı konumlara yerleşirken bu alanlar için önerilen projelerin kent imgesine etkileri de öncülleri ile kıyaslanamayacak boyutta olur.

1980'li yıllarda uygulamaya konan ekonomik reformlara, ülkenin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapı çalışmaları eşlik eder. ANAP hükümeti, benimsediği liberal ekonomi anlayışına paralel biçimde, devletin sanayi ve ticarete girmeyerek iktisadi faaliyetlerde altyapı mahiyetindeki çalışmalara yönelmesini esas alır[20]. Dolayısıyla, bu dönemde devlet yatırımları, iletişim araçlarının modernizasyonu, ulaşım, enerji eksikliğinin giderilmesi gibi alanlara yönelir. Bu süreç, Türkiye'nin hizmet sektöründe uluslararası standartları sağlayan, yabancı sermayenin yatırım yapabileceği, dolayısıyla serbest piyasa koşullarının sorunsuz işleyebildiği bir ülke olması yönünde adımların atıldığı bir altyapı seferliği dönemi olarak nitelenebilir. Bu ekonomik sistemin merkezine yerleşecek olan İstanbul'da da altyapı yatırımları büyük bir ivme kazanır.

19 "Turizm Teşvik Kanunu", *Resmi Gazete*, 17635, 26.3.1982. Erişim adresi: resmigazete.gov.tr/arsiv/17635.pdf

20 *Anavatan Partisi, Anavatan Partisi Programı, 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı*, Ankara 1983. Erişim Adresi: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/609?locale-attribute=tr

Bu kapsamda Bedrettin Dalan'ın idaresinde hayata geçirilen en büyük ölçekli proje, Haliç'in rehabilitasyonu olur. Yürütülen çalışmalar sonucunda Haliç'in iki yakasına modern bir kanalizasyon sistemi döşenir, kuzey ve güney kıyılarında yerleşmiş sanayi tesisleri ile küçük esnafa ait çok sayıda işyeri yıkılır; arda kalan bölgeler ise yeşil alan veya park olarak düzenlenir. Bu dönemde büyük tartışmalara yol açan bir diğer kentsel müdahale, Tarlabaşı Bulvarı'nun açılmasıdır. Bulvar, 20.yy başından beri kent gündeminde olan, Tarihi yarımadayı Haliç üzerinden Taksime bağlayacak bir araç yolu yapılması projesinin son parçasıdır.[21] Şişhane ile Taksim arasındaki bağlantıyı sağlamak üzere kent merkezinden geçirilen yol, 19.yy sivil mimarisine ait 400'e yakın yapının yıkılmasıyla trafiğe açılır.

Üsküdar Sahilinin Dönüşümü

Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde hayata geçirilen imar faaliyetleri kapsamında, İstanbul kent morfolojisinde ciddi değişikliklere sebep olan başlıklardan biri, Haliç, Marmara Denizi ve Boğaz kıyılarında açılan yeni yollar ve yapılan sahil düzenlemeleridir. 20. yüzyılın ikinci yarısında, Adnan Menderes döneminde açılan yeni yollarla dönüşen kıyı şeridi, ikinci büyük değişikliğe Bedrettin Dalan'ın idaresinde uğrar. Bu dönemde Boğaz'ın Avrupa Yakası'nda Kuruçeşme-Arnavutköy, Çayırbaşı-Büyükdere arasında inşa edilen kazıklı yollar; Haliç'in kuzey ve güney kıyılarında açılan yollar ve yapılan düzenlemeler; Yenikapı-Yeşilköy arasında yapılan sahil düzenlemeleri; Anadolu Yakası'nda Üsküdar-Harem, Kadıköy-Bostancı ve Bostancı-Maltepe arasında denizin doldurulmasıyla açılan yeni sahil yolları ve rekreasyon alanları ile İstanbul kıyı çizgisi ve kıyı kullanımı radikal bir dönüşüme uğrayarak bugünkü şeklini alır.

a) Üsküdar-Harem Sahil Yolu

Üsküdar Meydanı ile Harem arasında denizin doldurulmasıyla inşa edilen Üsküdar-Harem sahil yolu, kıyı şeridinin karakterinde önemli bir değişim yaratarak Üsküdar sahilinin bugün algılanan biçimiyle temellerini atar. Bir ucu Boğaziçi'nde yer alan, diğer ucu Sarayburnu'nu karşısına alarak Marmara Denizi'ne dönen sahil, tarih boyunca üzerine yerleşen sarayları, camileri, yalı ve köşkleri ile hem bir saray

21 Murat Gül, *The Emergence of Modern Istanbul*, Londra 2009, s. 139; 178.

kıyısı olmuş hem de Boğaziçi alanının uzandığı son noktayı tanımlamıştır. Her birine ayrı birer mahallenin bağlandığı dört iskele ile -Üsküdar, Salacak, Harem, Kavak- karşı kıyıyla güçlü bağlantılar kurarken 1852 yılında Şirket-i Hayriye'nin vapur seferlerine başlaması ise bölgenin ulaşım karakteri daha da güçlenir[22]. Salacak kıyısı boyunca uzanan doğal kot farkının oluşturduğu dik yamaçlar ile kıyı boyunca uzanan kayalık sahil de bölgeye fiziksel anlamda özgün karakterini verir.

Adnan Menderes döneminde hayata geçirilen imar faaliyetleri arasında, Sirkeci ile Florya'yı birbirine bağlayan Kennedy Caddesi gibi, kıyı şeridini radikal biçimde değiştirecek yeni yolların açılmasına ilişkin öneriler önemli bir yer tutar[23]. Bu program kapsamında, Üsküdar meydanında yer alan tütün depolarının kaldırılarak buradan Harem'e uzanacak olan 25 metre genişliğinde bir yol yapılması da gündeme gelir. Şemsipaşa Camii'nin arkasından sahile çıkacak olan bu yol, Salacak üzerinden kıyı şeridini takip ederek Harem'e ulaşacak; burada Selimiye'den inen yolla birleşerek Haydarpaşa liman tesislerine varacaktır[24]. 1950'li yıllarda uygulanamayan bu öneri, Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde başlatılan imar programı kapsamında, 1986-1988 yılları arasında hayata geçirilir.

1966 yılında Sirkeci-Harem arasında işleyecek olan arabalı vapur iskelesinin açılması ile kentsel bir odak olarak güçlenen Harem, 1970 yılında otogarın burada inşa edilmesiyle şehir dışından gelenlerin İstanbul ile ilk karşılaşma noktalarından biri olur. Söz konusu kıyı bandına yapılan bir diğer önemli müdahale, 1974 yılında Salacak sahiline yapılan kıyı dolgusudur[25]. Bedrettin Dalan idaresinde başlatılan imar faaliyetleri kapsamında ise 1,5 kilometrelik sahil şeridinde yaklaşık 63.000 metrekarelik bir alanın doldurumasıyla[26] Üsküdar-Harem sahil yolu kullanıma açılır. İstanbul trafiğinin önemli düğüm noktalarından biri olan Üsküdar Meydanı'nı Harem otogarına, arabalı vapur iskelesine, Haydarpaşa limanına ve Kadıköy'e bağlayan bu yol, E5 (bugünkü adıyla D100) Karayolu ile de birleşerek şehir içi trafiğine eklemlenir.

Üsküdar meydanından başlayıp Salacak sahili boyunca uzanarak Harem'e ulaşan yol, hem kıyı çizgisini hem de sahil bandının kentsel kimliğini dönüştürür.

22 Ayfer Gül ve Atakan Gül, "Üsküdar'dan Harem'e", *İstanbul Dergisi,* sayı 14 (1994), s. 34-40.

23 Adnan Menderes döneminde İstanbul'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz.: Murat Gül, *The Emergence of Modern Istanbul*, Londra 2009.

24 *İstanbul'un Kitabı Kitap 1,* İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü, İstanbul 1957.

25 *Salacak Kentsel Tasarım Yarışması - Şartname*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2020.

26 Serpil Gündüz, "İstanbul Denize Taşıyor", *Cumhuriyet*, 7.6.1987.

Üsküdar-Harem sahil yolu (İşte İstanbul, 21.3.1989)

Kıyı hattı boyunca sıralanan yapıların, özellikle de tarihi İstanbul imgesininin önemli bir parçası olan yalıların deniz ile kurdukları ilişki radikal bir değişikliğe uğrar. Sahilin Kız Kulesi'nin karşısına denk gelen kısmında yer alan ve 1939 yılında İstanbul Belediyesi tarafından büyütülüp genişletilen Salacak plajı,[27] bu süreçte sahil bandının kaybedilen fonksiyonlarından biri olur. Yolun açılması sırasında yapılan sahil düzenlemesi kapsamında kaldırılan plajın yerine denize basamaklanarak inen oturma yerleri yapılır. Salacakta'ki balıkçılar için de yeni bir balıkçı barınağı inşa edilir. Yine Salacak'ta, bugün sahil yolunun gerisinde kalmış olan tek katlı küçük iskele binası, kıyı çizgisinin dolgu yapılmadan önceki halinin ve eskiden orada bir iskele bulunduğunun kanıtı olarak varlığını sürdürür.

Yolun Üsküdar tarafından girişinin önünü açabilmek adına, sahile yerleşmiş irili ufaklı işyerleri ile birlikte Şemsipaşa Tütün Deposu adı ile anılan ve Tekel'e ait depo ve tütün işleme merkezi olarak kullanılan yapılar da yıkılır. Şemsipaşa Külliyesi'nin hemen yanında yer alan yapılar, 1883 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun tütün üretimi üzerindeki tekel haklarını devralmak üzere çok uluslu bir şirket olarak kurulan "Regie des Tabacs de l'Empire Ottoman" (Mamalik-i Şahane Dühanları Müşterekül Menfaa Reji İdaresi)[28] isimli kuruma referans ile 'Reji binası' olarak da anılmaktadır.

Tütün üretiminin en önemli zorluklarından biri tütünün saklanması, korunması ve depolanması süreci olduğundan tütünün işlendiği kurumun kara, deniz ve demiryolu bağlantılarının güçlü olması yer seçiminde dikkat edilmesi gereken noktalardan birini oluşturur. Bu bağlamda, Üsküdar ile Paşalimanı arasında kalan sahil bandı, 20. yüzyıl başından itibaren tütün ile ilgili imalat, servis ve

27 "Meccani Halk Plajında Yeni Tesisat", *Cumhuriyet*, 13.7.1939.

28 Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, Londra 2010, s. 129-165.

Üsküdar Meydanı'nı gösteren hava fotoğrafında Tekel'e ait depo ve tütün işleme merkezi olarak kullanılan yapılar çevre dokudan farklılaşan ölçekleri ile kıyıda görülmektedir. (Ümit Serdaroğlu & Nermin Sinemoğlu & Erhan İşsözen, "Üsküdar Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması Şartname ve Analitik Etüdler", İstanbul 1986)

depolama alanlarının yerleştiği bir bölge olarak karşımıza çıkar.[29] Deniz tarafında iki büyük kütle ile arkada yer alan üçüncü bir kütleden oluşan Şemsipaşa Tütün Deposu'na ait yapılar, bu aksın en güney ucunda, Şemsipaşa Külliyesi ile Üsküdar vapur iskelesi arasında kalan alana yerleşir. Beş kat yüksekliğindeki yapılar, hem Boğaz kıyısındaki ayrıcalıklı konumları hem de ölçekleri dolayısıyla yıkıldıkları tarihe kadar Boğaz üzerinden algılanan Üsküdar siluetinin en baskın ögelerinden birini oluşturur.

Şemsipaşa Tütün Deposu'nun yapım tarihine kesin olarak ulaşılamamış olmakla birlikte Şevki Balmumcu tarafından yazılan ve Arkitekt dergisinde yayınlanan bir yazıdan mimarının, Beşiktaş sahilinde yer alan Astro Tütün Deposu'nun (bugün Shangri La Hotel) da mimarı olan, Victor Adaman (1880-1948) olduğu anlaşılmaktadır[30]. Bunun yanı sıra, 1913-1914 tarihli Alman Mavileri haritasında yer almayan; ancak 1931 tarihli Pervetich sigorta haritasında gösterilmiş olan yapıları bu aralığa tarihlendirmek yanlış olmayacaktır.

b) Üsküdar Meydanı Proje Yarışması

İstanbul'da bir yandan yeni yolların yapımı hızla devam eder ve diğer yandan gerçekleştirilen yıkımlar ile ilgili tartışmalar sürerken İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Taksim, Beyazıt ve Üsküdar meydanları için uluslararası davetli tasarım yarışmaları düzenler. Bedrettin Dalan'ın ifadesiyle bu yarışmalar, *"İstanbul'un tarihi bir kent, bir dünya kenti imgesini zedeleyen, bozulmaya başlayan parçalarını yeniden düzenleyip çağdaş görünümlere kavuşturmak"* adına uygulamaya

29 Nalan Türkmen, "Nemlizade Tütün Deposu", *Üsküdar Sempozyumu VI,* İstanbul 2009, s. 167-176.

30 Şevki Balmumcu, "Victor Adaman (1880-1948)", *Arkitekt*, sayı 193-194 (1948), s. 46-47.

konan programının bir parçasıdır[31]. Tarihsel süreçte İstanbul kent morfolojisinde ayrıcalıklı bir yer edinen ve çeşitli dönemlerde yeniden düzenlenmesine yönelik adımlar atılan bu üç meydan, İstanbul'un radikal bir dönüşüm sürecinden geçtiği 1980'li yıllarda tekrar kent gündemine taşınır.

Üsküdar Meydanı, Boğaz'ın Marmara Denizi'ne açıldığı noktadaki ayrıcalıklı konumu ve etrafını çevreleyen anıtsal yapılarla kentsel hafızada önemli bir yer tutar. Cami, çeşme ve çok sayıda iskelenin beslediği ticaret örgüsüyle Osmanlı kent kurgusu içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ağırlıklı olarak iskele ve çarşı ile beslenen meydan, 19.yy ortalarından itibaren hem boyut hem de işlevsel açıdan değişmeye başlar. 1926 yılında çalışmaya başlayan tramvay hattı, kaldırıldığı 1966 yılına kadar Mihrimah Sultan Camii ile III. Ahmet çeşmesinin arasından geçerek bölgedeki ulaşım hareketliliğini arttırır. Meydanın ana karakterinde belirleyici olan ticari ve dini kullanım, ilerleyen yıllarda yerini trafik düzenleyici işleve bırakır[32]. 1940'lı yıllarda, Henri Prost'un yürüttüğü planlama çalışmaları kapsamında, meydanın ortasında etrafı araç trafiği ile kuşatılmış olan boş bir ada yaratılır; ancak, çevre düzenlemesine ilişkin yapılan öneriler hayata geçirilemez. Zaman içerisinde motorlu araç, otobüs ve dolmuş kullanımındaki artışlarla beraber meydan, mekânsal nitelikten yoksun bir ulaşım ve transfer merkezine dönüşür[33].

Üsküdar Meydanı'nın yeniden düzenlenmesine ilişkin 1987 yılında açılan yarışmayı, Doruk Pamir, Ercüment Gümrük, Murat İlter, Engin Sanduvaç, Murat German'dan oluşan ve genel danışmanlığını Yücel Lugal'ın yaptığı ekibin önerisi kazanır[34]. Kazanan proje, meydanı çevreleyen anıtsal yapıların birbiri ile ilişki kurmasını sağlamak üzere araç yolunun yer altına taşınmasını ve yukarıda yalnızca yaya kullanımına ayrılmış olan geniş bir meydan yapılmasını önerir.

Birincilik ödününü kazanan projenin genelinde klasik ögelere atıf yapan bir mimari dil göze çarpar. Üsküdar'ın tarih boyunca Asya kıtasının giriş kapısı olarak görev yapmasına referansla kıyıya sembolik bir Asya Anıt Kapısı yapılması, proje ekibinin getirdiği öneriler arasındadır. Pamir, Üsküdar meydanının tasarımında "*güncel bir mimari dil kullanmak yerine basamak, sütun, başlık, kemer gibi evrensel*

31 Ümit Serdaroğlu, Nermin Sinemoğlu ve Erhan İşözen, *Üsküdar Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması: Şartname ve Analitik Etüdler*, İstanbul 1986.

32 İmre Özbek Eren, "Kentsel Sürdürülebilirlik Bağlaminda Bir İrdeleme: Üsküdar Meydanı", *Tasarım ve Kuram*, 10(18-2014), s. 94-116.

33 Murat Gül, *Architecture and the Turkish City: An Urban History of Istanbul since the Ottomans*, Londra 2017, s. 170.

34 "Üsküdar Meydanı Proje Yarışması", *Yapı*, sayı 78 (1988), s. 40-49.

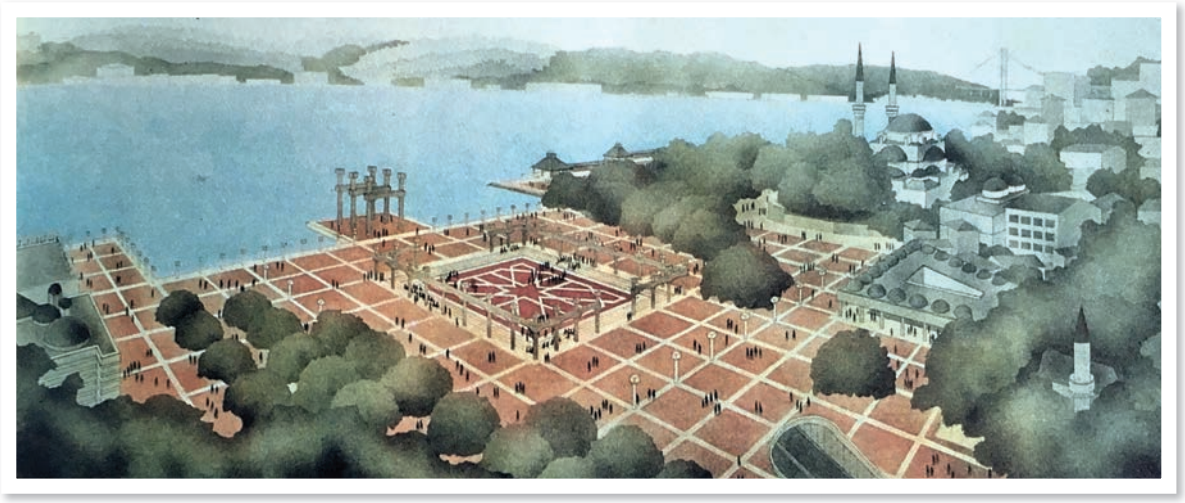

Üsküdar Meydanı için düzenlenen yarışmada biricilik ödülünü kazanan proje ("Üsküdar Meydanı Proje Yarışması", Yapı, 78, İstanbul (1988), 40– 49).

yapı ögelerini belirli bir üslup ya da akım temsil etmeden kullanmak" yönünde bir tercih yaptıklarını ifade eder. Bu yaklaşımın, 1980'li yıllarda uluslararası ölçekte oldukça popüler olan, Doruk Pamir'in tasarımlarında bir diğer örneğini Süzer Plaza'da (Gökkafes) gördüğümüz post modern tavra işaret ettiği söylenebilir.

Taksim ve Beyazıt meydanlarında olduğu gibi Üsküdar Meydanı için seçilen proje de hayata geçirilemez; ancak Üsküdar-Harem yolunun açılması sırasında sahilde yer alan ve aralarında Tekel'e ait binaların da bulunduğu yapıların yıkımıyla meydanın sınırları bir kez daha genişleyerek Şemsipaşa Külliyesi'ne ulaşır. Bununla birlikte, kuzeyde Paşalimanı'na, güneydoğuda Hakimiyet-i Milliye Caddesi'ne bağlanan meydan, Üsküdar-Harem sahil yolunun açılmasıyla güney yönünde de dönemin en önemli transfer merkezi olan Harem'e ve E5 Karayolu'na bağlanmış olur.

Meydanının yeniden düzenlenmesi konusu 2004 yılında, Marmaray Tüp Geçit projesi kapsamında tekrar gündeme gelir. Proje kapsamında Üsküdar Meydanı'nda başlatılan arkeolojik kazı çalışması 2004-2008 yılları arasında sürdürülür[35]. Marmaray'ın ve M5 (Üsküdar-Çekmeköy) metrosunun açılması ile birlikte Üsküdar'ın bir transfer merkezi olma niteliği daha da güçlenirken metro hattının üst yapıları Meydan'ın baskın ögeleri konumuna gelir. Şemsipaşa Camisi ile İskele arasında

35 Kazı esnasında yakın dönem yerleşmelerine ait kent dokusu izleri, Osmanlı ve Bizans dönemine ait yapıların temelleri ve çeşitli seramiklere ulaşılmış; bugün Üsküdar Meydanı'nın kapladığı yerde bulunduğu anlaşılan antik liman ile birlikte bölgenin M.Ö 7.yy'a kadar inen geçmişine ilişkin önemli bulgular edinilmiştir. Detaylı bilgi için bknz.: Şehrazat Karagöz, "Marmaray Üsküdar Arkeolojik Kazıları", *Mimarist*, sayı 38 (2010), s. 64-73.

kalan alanda, sıklıkla yaşanan su baskınlarını önlemek amacıyla yapılan dolgu çalışması ile Üsküdar Meydanı'nda dönüşüm yakın bir zamana kadar sürekliliğini korumuş; ancak alan hala nitelikli bir bütünlüğe ulaşamamıştır.

Doruk Pamir ve ekibinin yarışmayı kazanan projesinde önerilen "Üsküdar Anıt Kapısı" ("Üsküdar Meydanı Proje Yarışması", Yapı, 78, İstanbul (1988), 40– 49)

Sonuç

1980'li yıllarda, Türkiye ekonomisini küresel ekonomi ile bütünleştirme yönünde radikal bir dönüşüm, Turgut Özal'ın liderliğinde, hız ve işbitiricilik temaları etrafında hayata geçirilir. Bu doğrultuda, İstanbul'un sanayi kimliğinden sıyrılarak bir finans, ticaret ve turizm merkezine dönüşmesi yönünde önemli adımlar atılır. Kendisi de Turgut Özal gibi bir mühendis ve iş insanı olan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan, partisi ANAP'ın ortaya koyduğu vizyon doğrultusunda, artan idari ve maddi yetkilerini kullanarak oldukça kapsamlı bir imar programını yürürlüğe koyar.

Tarih boyunca kent imgesinin önemli bileşenlerinden biri olmuş olan Üsküdar, büyük ölçekli dönüşümlerin gerçekleştiği hemen her dönemde olduğu gibi, 1980'li yılların oluşturduğu bu kırılma noktasında da kent gündemine yerleşir. Bu dönemde hayata geçirilen imar programının başlıca ögelerini oluşturan yeni yollar, yıkımlar, sahil düzenlemeleri ve meydanların yeniden düzenlenmesine ilişkin önerilerden her biri Üsküdar ölçeğinde de karşımıza çıkar. Üsküdar-Harem arasında açılan sahil yolu, kıyı şeridinin fiziki karakterinde ve kullanım biçiminde önemli değişikliklere yol açar. Buna ek olarak, İstanbul trafiğinin düğüm notkalarından biri olan Üsküdar Meydanı'nı kentin o dönemki en önemli transfer merkezlerinden biri olan Harem'e ve E5 Karayolu'na bağlar. Yolun açılması sırasında gerçekleştirilen yıkımlar ise meydanın sınırlarını bir kez daha genişletir. Dolayısıyla, 1980'li yıllarda hayata geçirilen bu müdahaleler ile bugün algılanan biçimiyle Üsküdar sahilinin temelleri atılmış olur.

Kentsel Dönüşümün Sosyal ve Mekânsal Analizi: Kirazlıtepe Mahallesi Örneği

DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET EMRAH SİYAVUŞ
Marmara Üniversitesi

Giriş

Medeniyetimizin inşa ettiği en büyük yapılar olan şehirler, tarihi süreç içerisinde çeşitli sebeplere bağlı olarak mekânsal gelişim, dönüşüm ve değişim göstermişlerdir. Yaşayan bir organizmaya benzeyen şehirler ulaşım, ekonomik faaliyetler, plansız kentleşme ve doğal afetlere bağlı olarak zaman zaman yer değiştirirken bazen de kurulu bulundukları alanda dönüşüme uğramışlardır. Kentsel dönüşüm ve onun parçaları olan kentsel koruma ve kentsel yenileme çalışmalarına tarihin farklı dönemlerinde rastlanılmaktadır. 1. Yüzyılda Nero'nun Roma'da çıkan yangının ardından yanan kentsel alanları koruması ve 5. yüzyılda Perslerin tahrip ettiği Atina tapınakları, akropol ve şehir surlarının korunması söz konusu çalışmaların temeli olarak kabul edilebilir[1]. 19. Yüzyıla kadar kentsel koruma temelli olan çalışmalar, daha sonra yenilenme ve kalkınmaya yönelik olarak devam etmiştir. Öncelikle Avrupa'da yerel ölçekte başlayan çalışmalar[2], hızlı şehirleşme ve yanlış mekân kullanımına bağlı olarak 20. yüzyıl ve sonrasında devletlerin politikaları haline gelen geniş ölçekli faaliyetlere dönüşmüşlerdir.

---

1 Jukka Jokilehto, *History of Architectural Conservation: The Contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Doktora Tezi, Institute of Advanced Architectural Studies, The University of York, York 1986, s. 24.

2 Avrupa'da kentsel dönüşümün ilk örneklerinden biri işçi sınıfları için Henry Roberts tarafından Bloomsbury, Streatham Caddesi'ndeki Aileler için Konut Modeli'dir (1847-1850). (Julienne Hanson, "Urban transformations: a history of design ideas", *Urban Design International*, sayı 5 (2000), 97-122).

Ülkemizde artan nüfus ve özellikle 1950'lerden sonra kırdan kente göçün yoğunlaşması, belirli bir plan dâhilinde olmayan gelişi güzel yapılaşmanın artmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Türkiye gibi Alp-Himalaya deprem kuşağı içerisinde yer alan ülkelerde meydana gelen depremlerin yıkıcı etkisi; eskime, yıpranma, çarpık kentleşme, gecekondulaşma ve yanlış yer seçiminin olduğu bölgelerde daha fazla hissedilmektedir. 1980'lerden sonra kamu ve yerel yönetimlerin programına girmesi ve depremin yıkıcı etkisini daha aza indirilebilmesi için söz konusu bölgelerde yapılan yenileme çalışmaları kentsel dönüşüm projelerini ortaya çıkarmıştır. 1999 yılı Marmara Depremi ile birlikte ülkemizde daha fazla zikredilmeye başlanan kentsel dönüşüm, şehir içerisinde sorun teşkil eden çöküntü alanlarındaki ekonomik, fiziki, sosyal ve mekânsal sorunları çözmek amacıyla yapılan eylemdir[3]. Başka bir ifadeyle kentsel dönüşüm kaçak yapılaşma ve gecekondu bölgeleri, işlevselliğini yitirmiş eski sanayi siteleri gibi yıpranmış veya sosyal, ekonomik ve yapısal bakımdan çöküntü alanlarına dönüşmüş kentsel bölgelerin kamusal yetkiyle topyekûn iyileştirilmesi amacıyla plan, mülkiyet, fonksiyonların yenilenmesidir[4].

Kentsel dönüşümün; Kentsel Yenileme-Yenilenme ("*eskimiş ve güvenli olamayan yapıların yerine yenisinin yapılması"*), Yeniden Geliştirme/Canlandırma ("*özelliğini kaybetmiş sosyal, kültürel ve tarihi kent alanlarının eski durumuna getirilmesi"*), Kentsel Koruma ("*yeni düzende eski çevreyi koruma"*), **İyileştirme** ("*zamanla müdahalelere uğramış ancak özgünlüğünü kaybetmemiş yapıları eski haline dönüştürme"*) gibi uygulama yöntemleri bulunmaktadır[5]. Bunların dışında, düşük gelirli grupların konutlarının yenilenmesiyle birlikte yaşam koşullarında meydana gelen değişim sonrasında orta ve üst gelirli gruplarla yer değiştirmeleriyle sonuçlanan Soylulaştırma hadisesi ortaya çıkabilmektedir[6].

Kentlerin dönüşümü ve gelişimi sürekliliğini korumakta olup[7] söz konusu dönüşümlerin olumlu ve olumsuz sonuçları ortaya çıkabilmektedir. Kentsel dönüşümlerde fiziki mekân ile toplumsal mekân arasında doğrudan ilişki kurulması, şehri oluşturan fiziki unsurların sürekli değişim ihtiyacına cevap vermesi, refah

3 Peter Roberts, *The Evolution, Definition and Purpose of Urban Regeneration*, London 2008, s. 17;
Siân Thomas, *A Glossary of Regeneration and Local Economic Development,* Local Economic Strategy Center, Manchester 2003, s. 15.

4 TOKİ, *Kentsel Dönüşümde Model Arayışları*, Ankara 2011, s. 57.

5 Mesut Doğan, "Türkiye'de Kentsel Dönüşüm ve Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Etkileri", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 5/18 (Elektronik 2018), s. 1-8.

6 Ali Çeker ve Rauf Belge, "*İstanbul'da Kentsel Dönüşüm Kapsamında Gerçekleşen Bir Olgu: Soylulaştırma*", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 65 (2015), s. 77-86.

7 İlhan Tekeli, *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, İstanbul 2011, s. 273.

ve yaşam kalitesini artırmak, kentsel alanı etkili bir şekilde kullanıp şehirsel saçaklanmayı önlemek, kentsel politikaları toplumsal koşullar ve belirli bir plan doğrultusunda şekillendirilmesi hedeflenir[8]. Bunların yanında eskimiş sanayi alanlarının yeni işlevlerle şehre kazandırılması, tarihi alanların restore edilmesi, deprem vb. doğal afetlerden yıpranan veya yıkılan alanların yenilenmesi veya yeniden inşası amaçları güdülmektedir[9].

Kentsel Dönüşüm projeleri ile arazi kullanımı ve sosyal hayatı oluşturan toplumsal mekânda değişiklikler meydana gelebilmektedir. Bu değişim bazen soylulaştırma gibi bölge sakinlerinin yerinden edilmesine zemin hazırlayan olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir. Ayrıca kapalı sitelerin artarak sosyal ve mekânsal ayrışmanın ortaya çıkması, özel sektör aracılığıyla yapılan projelerde rantlara bağlı olarak toplumun bütün paydaşlarının gerektiği ölçüde yararlanamaması, mahalle kültürünün ortadan kalkması diğer olumsuz sonuçlardır. Kentsel dönüşüm projeleri yapılırken, fiziksel bir yenilenmenin yanında bölge sakinlerinin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı göz ardı edilmemelidir. Zira yapılan kentsel dönüşüm projeleri, sadece kentsel yenilenmenin olduğu alanlar değil, bölgede yaşayan halkın ekonomik düzeyi ve sosyokültürel alışkanlıkları hesaba katılarak bütüncül bir planlama dâhilinde gerçekleştirilen tesislerdir[10]. Toplumsal ve fiziksel mekânın vücut bulduğu kentsel dönüşüm alanlarında dönüşüm, halkın beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayabildiği ölçüde başarılı ve sürdürülebilirdir. Bu bakımdan kentsel dönüşümü katılımcı bir yaklaşımla sürdürmek oldukça önemlidir. Dönüşüm sürecine yerel yönetim, özel sektör, bölge halkı, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler gibi aktörler dâhil edilerek dönüşümün çevreye ve insanlara olan faydaları artırılmalıdır[11].

Türkiye'de kentsel dönüşümle ilgili yapılan çalışmalarda devlet tarafından çeşitli imar kanunları çıkartılmıştır. Bunlardan biri olan 16.05.2012 tarihli 6306 sayılı "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun", kentsel dönüşüm açısından önemli bir dayanaktır. Bu kanun ile afet riskine karşı yapıların iyileştirilmesi, çöküntü alanlarının yenilenmesi, yaşam kalitesinin artırılması ve

8 Erdoğan Bayraktar, *Gecekondu ve Kentsel Yenileme*, Ankara 2006, s. 206-208.

9 Ahmet Hamdi Aydın, "Kentsel Dönüşüm Projeleri ve Kahramanmaraş" *Yerel Siyaset*, sayı 31 (2008), s. 5-7.

10 Uğurcan Ayik ve Sedat Avcı, "Bir Kentsel Dönüşüm Projesine Coğrafi Bakış: Fikirtepe Örneği" *KBAM Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Ağı Sempozyumu*, Mersin 2013, s. 397-411.

11 Taha Aydın, S. Savaş Durduran, Aslı Bozdağ, Gizem Gümüş, "The Role of Urban Transformation in Urbanization Process, Konya City Example" *8th International Advanced Technologies Symposium*, Elazığ 2017, s. 1135-1141.

Şekil 1.
Üsküdar'ın
lokasyon haritası

hızlı bir şekilde projelerin yürütülmesinin önü açılmıştır[12]. Bu çalışmada ilgili kanun kapsamında Bakanlar Kurulunca afet riski taşıyan alanlardan ilan edilen Üsküdar ilçesinin Kirazlıtepe Mahallesi'nde TOKİ tarafından gerçekleştirilen kentsel dönüşüm projesinin sosyal ve mekânsal etkileri ele alınmıştır. Bu kapsamda; 109 bina, cami, spor lisesi, bilgi evi, muhtarlık binası, aile sağlığı merkezi inşa edilmekte olan bölgede yaşayan halkın beklentileri ve mekânsal değişimin halk üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada anket ve mülakat tekniklerinden istifade edilmiş; belediye ve muhtarlık çalışanları, bölge halkı ve emlakçıların görüşleri analiz edilmiştir. Ayrıca yapılan dönüşümle ilgili proje bilgileri ve yönetmelikler Üsküdar Belediyesi Kentsel Dönüşüm Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. Böylece yapılan dönüşüm projesinin mekânsal yansıması, mahallenin nüfus miktarı ve yapısındaki değişime etkisi, hedeflerinin ne ölçüde gerçekleştiğinin tespitine ve kentsel dönüşüm sürecinin daha sağlıklı yürütülebilmesine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

12 Taha Aydın, S. Savaş Durduran, Aslı Bozdağ, M. Gizem Gümüş, *a.g.e.,* s. 1136.

Çalışma Sahasının Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Üsküdar mahalleleri

Küresel bir kent haline gelen İstanbul'un önemli parçalarından biri olan Üsküdar, kuzeyde Beykoz, doğuda Ümraniye ve Ataşehir, güneyde ise Kadıköy ilçeleriyle çevrili olup, batıda İstanbul Boğazı ile doğal sınıra sahiptir (Şekil 1). Bu sınırlar dâhilinde yüzölçümü yaklaşık 35 km²'dir. 33 Mahalleden oluşan Üsküdar, yaklaşık 520 bin nüfusu ile İstanbul'un en kalabalık 8. ilçesi durumundadır. Kocaeli Yarımadası'nın batısında yer alan Üsküdar'ın kıyıdan itibaren yükseltisi artmakta olup, Büyük Çamlıca Tepesi'nde 263 metreye ulaşmaktadır. İlçe sınırları dâhilindeki yerleşmeler, koruma altına alınan yeşil alanlar dışında süreklilik arz etmektedir. Ayrıca mutedil iklim şartları ve yüzyıllar boyunca beşeri faaliyetlerin en yoğun olduğu merkezlerden biri olan İstanbul'un önemli bir parçası olmasıyerleşim açısından tercih edilmesini sağlamıştır.

Çalışmaya konu olan kentsel dönüşüm alanı, Üsküdar'ın kabaca İstanbul Boğazı'na bakan batı yamacında bulunan Kirazlıtepe ve kısmen Ferah mahalleleri sınırları içerisinde yer almaktadır. Söz konusu alan, Kirazlıtepe Mahallesi'nin güney yarısı ve Ferah Mahallesi'nin doğusu kesimine tekabül etmektedir. Bölgenin genellikle eğimli yapısı yerleşmeyi sınırlamamış aksine İstanbul Boğazı'na hâkim lokasyonda olması tercih edilmesinde önemli rol oynamıştır.

Üsküdar'da Kentsel Dönüşüm

Şekil 2. Kirazlıtepe Mahallesi Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi lokasyonu

Dünya genelinde yaşanan şehirleşme sürecinin etkileri ülkemizde 1950'lerden sonra belirgin olarak hissedilmeye başlanmıştır. Özellikle kırdan kente yapılan göçler, şehirlerde nüfus yığınlarının artmasına neden olmuştur. Yaşanan demografik şehirleşme, konut ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Merkezi alanlardaki konut ve arazi fiyatlarının yüksek olması, kırdan göç ile gelen nüfusun ikamet sahalarının şehir dışında, alt yapıdan yoksun, plansız, ruhsatsız ve gelişigüzel yapılaşmanın ortaya çıktığı gecekondu muhitleri olmasına neden olmuştur. Giderek artan nüfusa paralel olarak gecekondulaşma Türkiye'nin önemli şehirsel sorunlarından biri haline gelmiştir. Her yönüyle sorun teşkil eden bu gelişimi önlemek ve söz konusu alanların kent yaşamına uygun bir şekilde entegrasyonunu sağlayabilmek için merkezi ve yerel yönetimler tarafından bir dizi önlemler alınmıştır. İlk başta ruhsatsız yapıların yıktırılmasına yönelik alınan tedbirler[13] daha sonra gecekonduların ıslah edilmesi yönünde gelişmiştir.[14] İhtiyaçlara ve gelişmelere bağlı olarak kanunlarda çeşitli güncellemeler olmuş, planlı kentleşmenin unsurlarından olan toplu konutların yapımı teşvik edilmiştir.[15] İlerleyen süreçte kentsel dönüşümün doğrudan zikredildiği

13 6/6/1949 tarihli ve 5431 sayılı Ruhsatsız Yapıların Yıktırılmasına ve 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanununun 13 üncü Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun.

14 20/7/1966 tarihli ve 775 sayılı Gecekondu Kanunu (mevcut gecekonduların ıslahı, tasfiyesi ve yeniden gecekondu yapımını önleyen ve bu amaçlar doğrultusunda tedbirler getiren kanun).

15 2/3/1984 tarihli ve 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu.

kanunlar çıkartılmıştır.[16] Böylelikle ülkemizde kentsel dönüşüm çalışmaları 2000'li yıllarda hız kazanmış, TOKİ başta olmak üzere devlet ve özel sektör tarafından çeşitli yönetmeliklere uygun olarak planlı yapılaşma süreci destekleniştir. Bunun yanında kentsel dönüşüm çalışmalarında ve bina yapımında, bulunduğumuz coğrafyada meydana gelen veya gelmesi muhtemel olan doğal afetler göz önünde bulundurularak çeşitli düzenlemeler getirilmiştir[17].

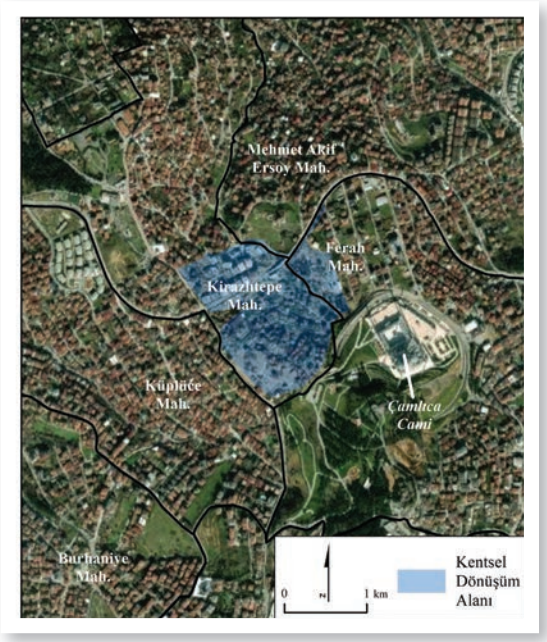

Kirazlıtepe Mahallesi kentsel dönüsüm alanı

Türkiye'de kentsel dönüşüm çalışmaları ilk aşamada; Ankara, İstanbul ve İzmir'de oluşan yasadışı konut alanlarının yeniden yapılandırılması şeklinde gerçekleşmiştir.[18] İstanbul'da 2000'li yıllarda gecekondulaşmayı önlemek ve planlı gelişime dair yapılan çalışmalar 1999 Marmara Depremi ile hız kazanmıştır. 2007 yılında yapılan "Küçükçekmece Ayazma Tepeüstü Kentsel Dönüşüm Projesi" ve "Neslişah ve Hatice Sultan (Sulukule) Mahalleleri Kentsel Dönüşüm Projesi" İstanbul'daki geniş alanda yapılan ilk kentsel dönüşüm projeleridir. 2012 yılında "6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüşümü Kanunu'nun" çıkmasıyla geniş alanlarda binaların yıkılıp dönüştürülmesine yönelik proje sayıları artmıştır[19].

Çarpık yapılaşma ve depremsellik göz önünde bulundurularak çıkartılan kanunların ardından çalışma sahasını sınırları içine alan Üsküdar'da da kentsel dönüşüm projeleri yapılmıştır. Örnek, Ünalan, Esatpaşa ve Fetih mahalleleri bu

16 4/4/2004 tarihli ve 5104 sayılı Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu ve Yönetmeliği, 3/7/2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediye Kanunu ve "Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Alanı" başlıklı 73. Maddesi.

17 16/5/2012 tarihli ve 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, 26/4/2016 tarihli ve 6704 sayılı 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen bazı maddelerin yeniden düzenlenmesini içeren kanun.

18 Mesut Doğan ve Hakan Bostan, "Kentsel Dönüşümün Nüfusun Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri: Ankara Yenimahalle Örneği" *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, sayı 2/1, (Elektronik 2019), s.64-89.

19 Seçkin Hardal, İstanbul'da Tamamlanan Kentsel Dönüşüm Projelerinin Sosyal ve Mekânsal Etkileri (Gaziosmanpaşa, Esenler *Ve Zeytinburnu Örneği)*, Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019, s. 77.

kapsamda değerlendirilmiş[20], TOKİ izni ile özel sektörlerle yapılan anlaşmalar doğrultusunda gerçekleşmiştir[21]. Bölgede planlı ve sağlıklı bir yapılaşmanın gerçekleştirilmesi ve mevcut durumun iyileştirilmesine yönelik çalışmalara başlanmıştır. Proje alanı 410 ha'lık bir alana sahip olup, Örnek, Esatpaşa, Ünalan, Fetih mahallerinin tamamı ile Bulgurlu Mahallesinin küçük bir kısmını kapsamaktadır.[22] Daha sonra 2013 yılında Ünalan Mahallesi Güneyi, 2015 yılında ise, Üsküdar İlçesi Gerigörünüm ve Etkileme Bölgesi Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı kapsamında 3 etaptan oluşan ve Yavuztürk, Bahçelievler, Küçüksu, Mehmet Akif Ersoy, Hekimbaşı, Güzeltepe, Ferah, Çengelköy, Kirazlıtepe, Küplüce, Kandilli, Kuleli, Burhaniye, Kısıklı, Kuzguncuk, İcadiye mahallerini içine alan dönüşüm çalışmalarına dair kararlar alınmıştır. Bunların yanında koruma amaçlı çalışmalar da yapılmıştır. Nitekim 2017 yılında koruma amaçlı 1/1000 ölçekli Üsküdar Büyük ve Küçük Çamlıca Doğal ve Kentsel Sit Alanı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı bu amaca hizmet eden çalışmalardan biridir.[23]

Bulgular

Kentsel dönüşüm projesinin gerçekleştiği Kirazlıtepe Mahallesi, kuzeyde Beylerbeyi, Çengelköy ve Güzeltepe, doğuda Mehmet Akif Ersoy, güneyde Ferah, batı ve güneybatısında ise Küplüce mahalleleri ile çevrilidir. Kirazlıtepe Mahallesi'nin 2017 yılında 13.296 olan nüfusu, dönüşüm kapsamında yaşanan ikamet hareketliliğine bağlı olarak 2020 yılında 8.833'e düşmüştür. Yaklaşık 697 bin m^2 yüzölçüme sahip olan mahallede m^2'ye düşen kişi sayısı 79'dur. Ayrıca dönüşümle birlikte hâlihazırda mahallede yer alan 3.531 konut ve 381 özel iş yeri sayısı artacaktır.[24]

Çamlıca Camii'nin batısında % 85'i Kirazlıtepe, % 15'i ise Ferah mahalleri sınırları içerisinde yer alan yaklaşık 180 bin m^2'lik bir alan, 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkındaki Kanun kapsamında; 8/1/2018 tarih ve 2018/11186 karar sayısı ile Bakanlar Kurulunca riskli alan ilan edilmiştir (Şekil

20 21.07.2007 tasdik tarihli 1/5000 ölçekli Üsküdar Ünalan, Örnek, Esatpaşa ve Fetih Mahalleleri Revizyon Nazım İmar Planı ve 13.02.2008 onaylı 1/1000 ölçekli Üsküdar Ünalan, Örnek, Esatpaşa ve Fetih Mahalleleri Revizyon Uygulama İmar Planı.

21 Musa Taşdelen, "Üsküdar'da Kentsel Donuşumun Sosyal Boyutu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildirileri I,* İstanbul 2009, s. 487-496.

22 Üsküdar Belediyesi, *1/1000 Ölçekli* Ünalan*, Örnek, Esatpaşa ve Fetih Mahalleleri Revizyon Uygulama İmar Planı*, Üsküdar 2008, s. 5.

23 Üsküdar Belediyesi, *1/1000 ölçekli Üsküdar Büyük ve Küçük Çamlıca Doğal ve Kentsel Sit Alanı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı*. Üsküdar 2017, s. 1.

24 TÜİK, *https://www.tuik.gov.tr/,* 2021. (Erişim Tarihi: ……)

2). Buna istinaden söz konusu alan vatandaşların deprem riskine karşı can güvenliğini sağlamak ve fiziksel çevreyi iyileştirmek amacıyla kentsel dönüşüm projesi kapsamına alınmıştır. TOKİ ile yapılan anlaşma çerçevesinde 1876 konut ve 142 ticari birim, 2500 araçlık otopark, cami (lojmanı ile birlikte), 24 derslikli spor lisesi, bilgi evi, muhtarlık binası, aile sağlığı merkezi binasının inşa edileceği yönünde planlama yapılmıştır. Üsküdar Belediyesi ile TOKİ arasında yapılan antlaşma doğrultusunda kıymet takdir bedelleri belirlenmiştir. Evlerini boşaltan hak sahiplerine TOKİ tarafından aylık kira ödemesi yapılmış, evlerini almak istemeyenler TOKİ ile güncel bedel karşılığında antlaşmaya varmıştır. Projedeki konutlar bürüt 68 m^2 ila 110 m^2 genişlikte ve ortalama 4 kat olan 2+1 ve 3+1 dairelerden oluşmaktadır. 2019 yılı itibariyle inşaat çalışmalarının başladığı söz konusu alanda 504 konut, 48 dükkân inşa edilmiş ve önemli bir kısmı hak sahiplerine teslim edilmiştir.

Kentsel dönüşümün sosyal ve mekânsal etkilerini ortaya koyabilmek için istatistiki verilerin yanında 40 kişiye uygulanan anket ile 5 kişiyle yapılan derinlemesine mülakattan yararlanılmış; bölge halkı, emlakçılar, belediye ve muhtarlık çalışanlarının görüşleri analiz edilmiştir. Bu kapsamda yapılan ankete katılanların çoğunluğu Trabzon, Siirt, Bitlis, Rize, Malatya, Diyarbakır ve İstanbul doğumludur. Ülke genelinde olduğu gibi burada da gecekondulaşmanın hız kazandığı 1970'li yıllardan sonra yerleşenlerin sayısı artmıştır. Bu bakımdan genel manada söz konusu tarihten önce doğan nüfus göçle gelenleri temsil etmektedir. Ayrıca belediyeden elde edilen veriler doğrultusunda dönüşümden önceki binaların yaklaşık 1970'li yıllarda yapılmış olması bu durumu doğrular niteliktedir. Mahallenin ilk sakinleri Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinden göç edenlerdir.

Kirazlıtepe Mahallesi'ndeki nüfusun % 23'ü çocuk, % 7'si ise yaşlılardan oluşmaktadır. Mahallede % 72 ile nüfusun önemli bir kısmı çalışma çağına aittir (Şekil 3). Bu oran Türkiye geneli % 67,7 olan çalışma çağındaki nüfustan daha fazladır. Çalışma çağındaki nüfusun fazla olması, göç alan yerleşmelerin özelliklerinden biridir. Zira söz konusu mahalle de genellikle Anadolu'nun farklı bölgelerinden çalışma amacıyla gelen nüfusa ev sahipliği yapmaktadır.

Bir yerleşmedeki eğitim düzeyi, sosyokültürel yapı hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Kirazlıtepe Mahallesi'nde ilkokul, ilköğretim/ortaokul ve lise mezunlarının birbirine yakın, üniversite mezunlarının ise daha az orana sahip olduğu görülür (Şekil 4). Okula gitmeyen nüfusun ise % 11 gibi kayda değer miktarda

olması, şehir hayatına uyum sağlayamamış bir kitlenin varlığını işaret eder. Kentsel dönüşümün şehir hayatına intibak edilmesi noktasında katkı sağladığı, dolayısıyla da ilerleyen süreçte eğitim düzeyinin artacağı düşünülmektedir.

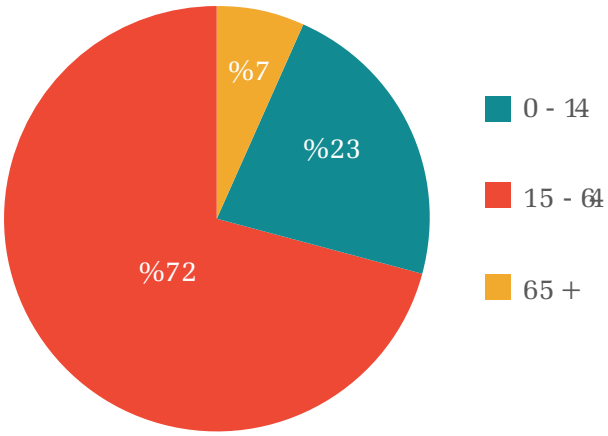

Şekil 3. Kirazlıtepe Mahallesi nüfusun geniş yaş aralıklarına göre dağılımı

Proje alanında 785 hak sahibi, 849 kiracı ve 1595 bağımsız birim bulunmaktadır. Hak sahiplerinin 747'si ile anlaşılmış olup, 38'i ile henüz antlaşma sağlanamamıştır. Ankete katılanlara kentsel dönüşümün ardından evlerini satma ve kiralama hususundaki görüşleri sorulmuş % 28'i satacaklarını, % 39'u ise kiralayacağını belirtmiştir (Şekil 5). Bu durumun sebebi sorulduğunda önemli bir kısmı ekonomik gerekçeleri öne sürmüştür. Zira dönüşüm öncesinde (2017 yılı) daire fiyatları 150-200 bin TL aralığındayken, günümüzde dairenin genişliğine, katına ve lokasyonuna göre değişmekle birlikte ortalama 2 milyon TL civarında olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca dairlerin kira gelirlerinin 4-5 bin TL aralığında olmasından dolayı başka yerde uygun kira fiyatına ikamet edip buradan gelen kira gelirlerini değerlendireceklerini söylemişlerdir. Bunlara ek olarak ankete katılanların bir kısmı, hisseleri itibariyle daireyi paylaşmak durumunda olduklarından satıp, elde ettikleri kazancı paylaşma yoluna gideceklerini ifade etmişlerdir. Her ne kadar yerinde dönüşüm projesi olup,

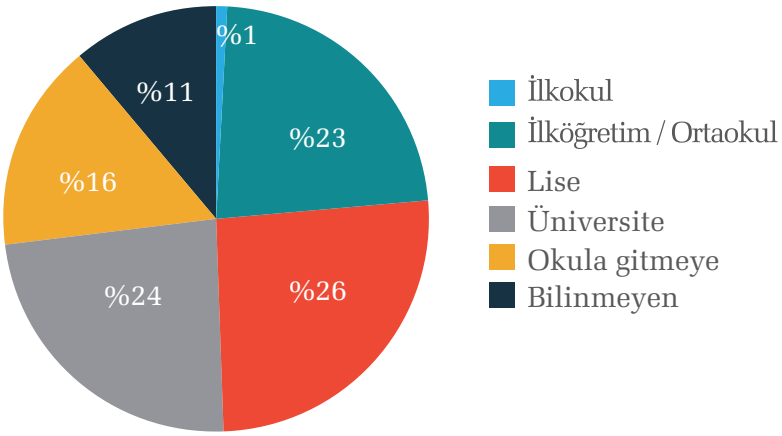

Şekil 4. Kirazlıtepe Mahallesi Eğitim Düzeyi

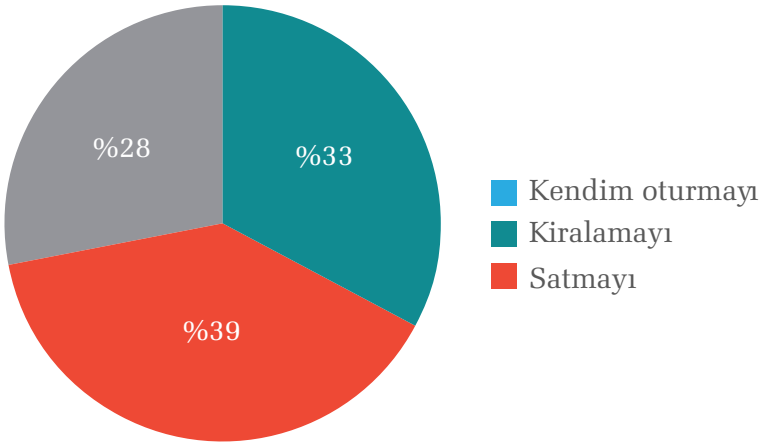

Şekil 5. Kirazlıtepe Mahallesi kentsel dönüşüm projesi kapsamında hak sahiplerinin evlerini satma ve kiralama hususundaki görüşleri

mahalle sakinlerinin bölgedeki ikameti muhafaza edilmeye çalışılsa da ekonomik şartlar, mahallenin geleceğiyle ilgili belirleyici unsur olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim emlakçılar ile yapılan mülakatta, kendilerine yoğun bir şekilde evlerinin kiralanması ve satılması hususunda başvuru olduğunu belirtmişlerdir (Şekil 6). Ayrıca dönüşüm öncesinde kiracı olarak ikamet edenlerin bu kiraları karşılayamayıp başka semt ve ilçelere göç ettiği, kiralama amaçlı gelenlerin önemli bir kısmının beyaz yakalı olarak tanımlanan mesleki gruptan oluştuğunu ifade etmişlerdir.

Kentsel dönüşüm ile birlikte mekânının ulaşılabilirliği hakkında sorulan soruya, %10'u arttığını belirtirken, geriye kalanı bir değişiklik olmadığını ifade etmiştir. Nitekim bölgenin ana caddelerinden biri olan Mehmet Akif Ersoy Caddesi boyunca çalışan toplu taşıma araçları aynı şekilde devam ederken, imar planında oluşturulan yollar sayesinde erişilebilirliğin arttığı saptanmıştır. Bunun yanında dönüşüm ile sadece üst yapı değil, altyapı hizmetleri de (doğalgaz, su, elektrik, internet vb. hatları) yenilenmiştir.

Katılımcıların % 92'si yeşil, % 95'i ise sosyal donatı alanlarının arttığını belirtmiştir. Daha öncesinde plansız ve yatay yapının daha fazla olduğu bölgede, planlı ve dikey büyümeyle birlikte yeşil alan miktarı arıtılmıştır. Park ve bahçe alanlarının yanı sıra yapıların iç bahçe kısımları da ağaçlandırılmıştır. Ayrıca dikey yapılaşmanın artması ve konutların belirli bir plan dâhilinde inşa edilmesi fiziki görünümü değiştirmiştir (Şekil 7). Bu bağlamda katılımcılar söz konusu gelişmelerin mekânın kimliğini değiştirdiğini belirtmişlerdir.

Şekil 6. Dönüşüm alanındaki bir apartmanın camlarında yer alan satılık ve kiralık ilanları

Kentsel dönüşüm kapsamında yapılan ankete katılanlara kentsel dönüşümün avantaj ve dezavantajları sorulmuştur.[25] Katılımcıların % 63'ü depreme karşı dayanıklı hale gelmesi, % 25'i daire değerlerinin artması, % 9'u sosyal imkânların artması geriye kalan % 3'ü ise diğer unsurlar olduğunu belirtmişlerdir (Şekil 8). Özellikle 1970'li yıllarda gelişigüzel yapılan kaçak yapıların depreme karşı dayanıksız vaziyette olduğu düşünülürse, dönüşümle birlikte 6306 sayılı kanunun ön gördüğü can güvenliğinin tesis edilmesi noktasında gereğinin yapıldığı aşikârdır. Bunun yanında dönüşüm alanının Boğaziçi bölgesinde ve ulaşım bakımından iyi bir konumda yer alması yeni yapıların değerinin artmasında etkili olmuştur.

Kentsel dönüşümün en büyük dezavantajının ne olduğu sorusuna % 44'ü mahalle kültürünün bozulacak olması, % 32'sinin müstakil evlerinin olmayacak olması, % 11'inin site aidatı verecek olmaları, % 13'ü ise diğer unsurlar olduğu yönünde yanıt vermişlerdir (Şekil 9). Daha önce de belirtildiği gibi dönüşüm öncesinde

25 Taner Kılıç ve Seçkin Hardal, "Kentsel Dönüşümün Sosyal ve Mekânsal Yansımalarına Bir Örnek: Sarıgöl Mahallesi (Gaziosmanpaşa-İstanbul)" *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 62 (2014), s. 1-7.

Şekil 7. Proje alanının dönüşümden önceki (a ve b) ve sonraki (c ve d) görünümü

ikamet eden nüfusun önemli bir kısmının ekonomik sebeplerden dolayı farklı semt veya ilçelere taşınarak yerlerini yeni sakinlere bırakacak olması, mahalle kültürünün olumsuz yönde etkileneceği kanaatini oluşturmuştur. Nitekim yapılan mülakatlarda hak sahiplerinin oturduğu apartmana taşınan yeni sakinlerin isimlerini dahi bilmediklerinden şikâyetçi olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında dönüşüm öncesinde müstakil olan yapılardan apartman hayatına geçilmesi ve site aidatı ödenecek olması mahalle halkını olumsuz etkileyen diğer unsurlardır. Dönüşüm öncesinde mahalle halkı için oluşabilecek bu dezavantajlar göz önünde bulundurularak; dönüşümün yerinde olması, site gibi kapalı bir mekân inşa edilmeyip giriş çıkışın serbest, mahalleden ve mahalle kültüründen izole olmayan yapılaşmaya gidilmesi, aidat meselesinin dönüşüm alanında yaşayanların kararına bırakılması gibi tedbirler düşünülmüştür (Şekil 10). Bu tedbirler söz konusu dezavantajları azaltmış olsa da ekonomik şartlar, uzun yıllardır var olan ve terk edilmesi kolay olmayan alışkanlıklar açısından kısa vadede sorun olarak gözükmektedir. Bunların dışında hak sahiplerinin kentsel dönüşüm projesine % 92'sinin olumlu baktığı, beklentilerin karşılandığı, memnuniyet düzeyinin yüksek olduğu saptanmıştır.

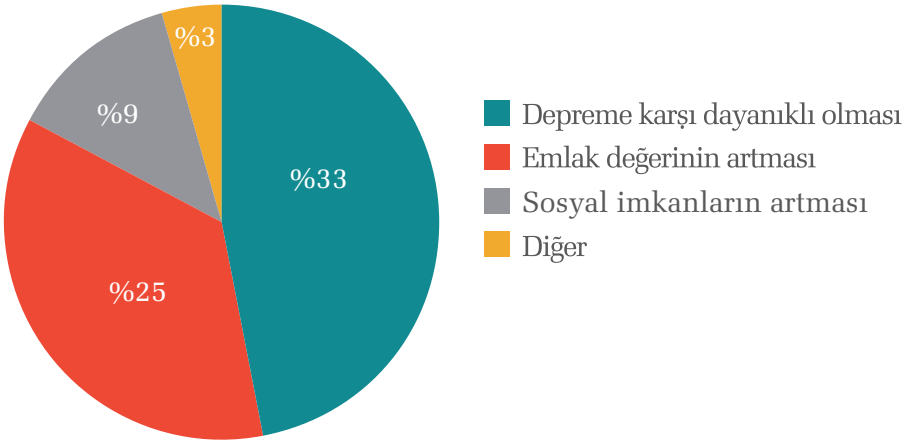

Şekil 8. Kirazlıtepe Mahallesi kentsel dönüşüm projesinin avantajları

Kirazlıtepe Mahallesi'nin yaklaşık 20 yıllık muhtarı ile yapılan mülakatta mahallenin gelişimi, kentsel dönüşüm ve bunun sosyal ve mekânsal yansımasıyla ilgili şu bilgileri aktarmıştır.

1955 yılı Trabzon Şalpazarı ilçesinde doğdum. Babamlar 1970'li yıllarda bu bölgeye gelip yerleştiler. O dönemlerde Türkiye genelinde yaşanan gecekondulaşma hadisesi burada da kendini göstermiştir. Önceleri Beylerbeyi Mahallesi'ne bağlı olan bu mevkii, yerleşmelerin artmasıyla 1974 yılında muhtarlık haline gelmiştir. Mahalle sakinlerinin önemli bir kısmı akrabalarının varlığına bağlı olarak Doğu Karadeniz ve Doğu *Anadolu'dan gelip, zaman içerisinde birbiriyle kaynaşarak mahalle kültürünü sürdürmektedirler. Binaların çoğu ruhsatsız, deniz kumu ile yapılmış, dayanıksız ve yaşam kalitesi bakımından oldukça düşüktü. İlerleyen süreçte buraya yerleşenler tapularını aldılar. Mahallemizin bulunduğu konum ve ulaşımı her daim göç almasını sağlamıştır. Zaman içerisinde artan yapılaşma ve deprem riskine karşı binaların durumu göz önünde bulundurulmuş, Sayın Belediye Başkanımız Hilmi Türkmen'in yoğun çabaları ile 6306 sayılı kanun kapsamında riskli bölge ilan edilmiştir. Böylelikle kentsel dönüşüm süreci başlamıştır. Bu süreç "evlerinizi almayacaksınız, bu bölge çok değerli size vermeyecekler, evinizi kaybedebilirsiniz" gibi ithamlarla farklı görüşlerden ve mahallemizden olmayan kişiler tarafından sabote edilmeye çalışıldı. Ancak sonuç olarak hiçbir sorun yaşamadan insanlar evlerini almaya başladı ve memnuniyet oranı çok yüksek.*

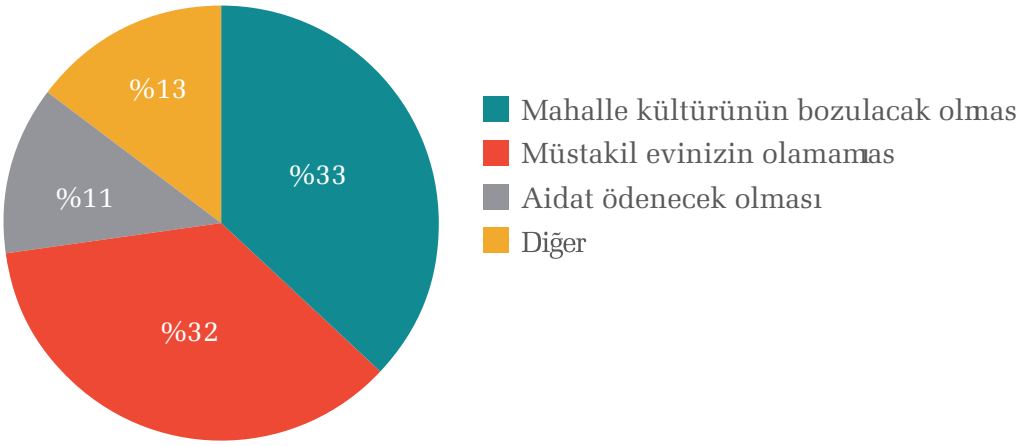

Şekil 9. Kirazlıtepe Mahallesi kentsel dönüşüm projesinin dezavantajları

Mahalle içerisinde yer alan Üsküdar Belediyesi Kirazlıtepe Kentsel Dönüşüm Merkezi yetkilileri ise, burada yaşanan kentsel dönüşümün hak sahipleri için oldukça avantajlı olduğunu, mümkün mertebe arsa veya bina karşılığında alacakları payların yüksek tutulduğunu belirtmişlerdir. Yetkililer tarafından projenin ilerleyen safhalarında bina yoğunluklarına bağlı olarak mahalle sakinleri için en avantajlı şartların oluşturulmaya çalışıldığını ifade etmişlerdir. Ayrıca rant oluşumunu engellemek adına kentsel dönüşüm kararının ardından arsa alımı yapanlara yapı yerine arsa bedeli karşılığının ödendiğini belirtmişlerdir.

Sonuç

Kirazlıtepe Mahallesi'ndeki dönüşüm projesi TOKİ, genel ve yerel yönetimlerin desteği sayesinde planlı bir şekilde gelişmiştir. Sadece binalar deprem riskine karşı yenilenmemiş; sosyal donatı alanları, yeşil alanlar, erişelebilirlik gibi kent yaşamına dair düzenlemeler yapılmıştır. Bu yönü ile ülke genelinde yapılan dönüşüm projeleri ile karşılaştırıldığında daha fazla hedefe hizmet ettiği söylenebilir. Ancak kentsel dönüşüm bölgelerinin genelinde yaşanan nüfusun sosyal ve ekonomik dönüşümünün burada da meydana gelebileceği düşünülmektedir. Zira zamanla kent içerisinde kalan gecekondu alanlarında meydana gelen yenilenmeler emlak değerlerini artırmakta, bu durum farklı sonuçları beraberinde getirmektedir.

Kirazlıtepe Mahallesi'ndeki diğer yapılardan izole durumda olmayan kentsel dönüşüm alanı

Kirazlıtepe Mahallesi'nde yaşanan kentsel dönüşümle birlikte fiziki mekânda meydana gelen değişimin sosyal ve ekonomik yansımaları bulunmaktadır. Her ne kadar bölge halkının ekonomik düzeyi ve alışkanlıkları göz önünde bulundurulup planlama yapılmış olsa da gelinen noktada hak sahiplerinin önemli bir kısmı evlerini satmayı veya kiralamayı düşünmektedir. Ayrıca dönüşüm öncesinde mahallede ikamet eden kiracılar, mevcut durumdaki kiraları karşılayamayacağı için eski oturdukları mahalle ile vedalaşmış durumdadırlar. Bunun yanında dönüşüm sürecinde mahalleden ayrılan hak sahipleri de gittikleri yerlere uyum sağlamış, artık kendileri için yeni bir ortam olan dönüşüm alanlarına dönmekte tereddüt etmektedirler. Elde ettikleri daireleri satıp veya kiralayıp gelirini değerlendirmeyi düşünmektedirler. Ekonomik şartlar ve sosyokültürel farklılık dönüşüm

alanında üst gelir grubuna ait kişilerin yaşamasına ortam hazırlamaktadır. Bu durum mahallenin "soylulaştırma" sürecine girdiği anlamına gelmektedir.

Kentsel dönüşüm çalışmaları yapılırken alınacak tedbirler istenilen hedefe ulaşılmasına yardımcı olacaktır. Zira kamuoyunun ve bölge halkının desteğini artırmak ve bunlar için de yapılacak çeşitli anketler, mülakatlar, ziyaretler proje sürecinin daha sancısız geçmesini sağlayacaktır. Projenin başlangıcından sonuna kadar bölge halkının katılımını sağlamak ve gelecekte soylulaştırma gibi yaşanması muhtemel olan sorunların önüne geçilebilmesine katkı sunacak projeler üretmek gerekmektedir. Dönüşüm sürecini sadece mühendislik çalışması gibi düşünmeyip coğrafya, şehir planı, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, hukuk yönünden katkı sağlayacak bilim adamlarının yer aldığı bütüncül bir çalışma olarak değerlendirilmelidir. Bunun yanında dönüşüm alanından İstanbul'un başka bölgelerine göç eden nüfusun hareketliliği izlenmeli ve kontrol altına alınmalıdır. Aksi takdirde şehrin periferisinde meydana gelebilecek saçaklanmalar yeni düzensiz kent alanlarının oluşma riskini ortaya çıkartabilir.

Üsküdar Turizm Rotasının Coğrafî Bilgi Sistemleri İle Oluşturulması

DR. ÖĞR. GÖR. FATİH ADIGÜZEL - DOÇ. DR. ŞENAY GÜNGÖR
Bitlis Eren Üniversitesi - Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Giriş

Günümüzde teknolojinin hızla gelişimi ve değişen turizm algısı, teknoloji ve turizm arasında çok güçlü bir bağ oluşturmuştur. Teknolojinin gelişimi ile birlikte mekanlar arası mesafe ve zaman kavramının kaybolmasına bağlı olarak turizm sektöründe sadece tanıtım-reklam kolaylığı değil aynı zamanda farklı fırsatlar yaratılmış ve inanılmaz bir rekabet ortamı oluşmuştur. Günümüz toplumunun tabiri caizse neredeyse yediden yetmişe sosyal medyayı çok aktif kullanması, facebook, instagram, youtube, tiktok vb. platformlarda özellikle fotoğraf paylaşma ve beğenilme arzusu turistik faaliyetlerin çeşitliliğini her geçen gün daha da arttırmakta ve bu faaliyetleri görenler tarafından deneyimleme isteği doğurmaktadır. Bu bağlamda teknoloji turizm sektörüne farklı fırsatlar ve rekabet üstünlüğü sağlamıştır. Buna karşın küreselleşen ve dinamizmi yüksek dünyada toplumların maddi manevi kendilerine en uygun faaliyetleri tercih etmeleri kaçınılmaz bir hal almıştır. Turizm de bilgi, zaman ve mekân anlamında oldukça yoğun bir yapılanmadır ve bu bağlamda sektörde özellikle zaman anlamında tasarruf sağlayabilecek teknolojik uygulamaların gerekliliği yadsınamaz bir gerçektir. Son yıllarda turizmde yaşanan dijital dönüşümle birlikte insanlar kısa zamanda daha çok bilgiye ve mekâna intikal edebilmek suretiyle turistik faaliyetlerini kolaylıkla gerçekleştirebilmektedir. Teknolojinin günümüze kadar gelişimi neticesinde olağanüstü büyük boyutlarda içerik ve dosyaları bünyesinde bulunduran uygulamaların

yardımı ile geniş çaplı verilere erişim, 3G (üçüncü jenerasyon mobil iletişim), 3D (üç boyutlu modelleme) gibi erişimin genel kullanıcı kitlesine açık olması, bu tür veri tabanlarının kullanımı ile benzer teknolojilere her geçen gün ilgi daha da artmaktadır

Çuhadar vd. çalışmalarında[1] turizm sektöründe teknoloji ve bilgi dağıtımının önemini vurgulayarak, tarihi ve kültürel çekicilikleri açısından birçok zenginliği bünyesinde barındıran Ege Bölgesi için CBS yardımı ve web tabanlı bir rota tasarlanmıştır. Bu kapsamda ortaya çıkan uygulama Web- @ncient, kültürel ve tarihsel değerlere karşı ilgili olan kullanıcıları, oluşturulan rota boyunca antik kentler hakkında bilgi alarak, düzenlenen seyahatlerin verimliliği ve zaman kontrolü açısından planlı ve keyifli geçmesi amaçlanmışlardır.

Alkan, bir ana tema çerçevesinde farklı özelliklerdeki birçok turistik çekicilikleri bünyesinde barındıran, bölgesel turizmi harekete geçiren turizm rotalarının başında gelen "Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi" çalışmasında[2] Kurtalan Ekspresi, ülkemizin güneydoğusu ile batısı arasında önemli bir ulaşım ağı olup, çeşitli önemli turizm bölgeleri olan Veysel Karani, Tilo, Hasankeyf, Diyarbakır ve Mardin gibi notalara ulaşım sağlayan bu hattı konu edinmiştir. Ayrıca çalışmanın temel amacı olarak, uzun dönem hizmette olan bu ulaşım rotasının turizm açısından çok boyutlu yönlerden değerlendirilmesi ve turizmin yardımı ile Güney Anadolu Bölgesi'nin, diğer bölgelere göre geri kalmışlığını ortan kaldırmaya katkı sunmak şeklindedir.

Özen, tarafından yapılan çalışma[3] ise, Kapadokya bölgesi içerisindeki kültür turizmine katkısı, bölgenin önemi açısından farkındalık oluşturması, özellikle Japonca, Rusça ve İspanyolca gibi nardir dillerdeki rehberlik hizmetine ulaşamayan ziyaretçiler için ihtiyaç halinde çevrimdışı ve çevrimiçi rehberlik hizmetlerinden faydalanması için, mobil cihazların özelliklerinden faydalanılarak bulunduğu konumu GPS yardımı ile tespit ederek gezinin amaçlanığı gibi turistik ve tarihi bölgeler hakkında öneriler yapması, ayrıca tespiti yapılan turistik alan veya mekanlar hakkında ise çeşitli dillerde (Fransızca, Almanca, İspanyolca, Rusça, İngilizce, Türkçe, Japonca) bilimsel verilerin yardımı ile tanıtımları

1 Murat Çuhadar, Tuncay Aydoğan ve Hale Bahar "*Web-@ncient* ©: Ege Bölgesi Antik Kentleri İçin Coğrafi Bilgi Sistemi Destekli Turist Rota Planlayıcısı Tasarımı", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, sayı 5/1 (2013), s. 31-39.

2 Adnan Alkan, "Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi (An Alternative Tourism Route: Kurtalan", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6/4 (2018), s. 1016, 1038.

3 Akın Özen, "Çok Dilli Kapadokya Mobil Turist Rehberliği Bilgi Sistemi Önerisi", *Verimlilik Dergisi*, sayı 1 (2018), s. 117-140.

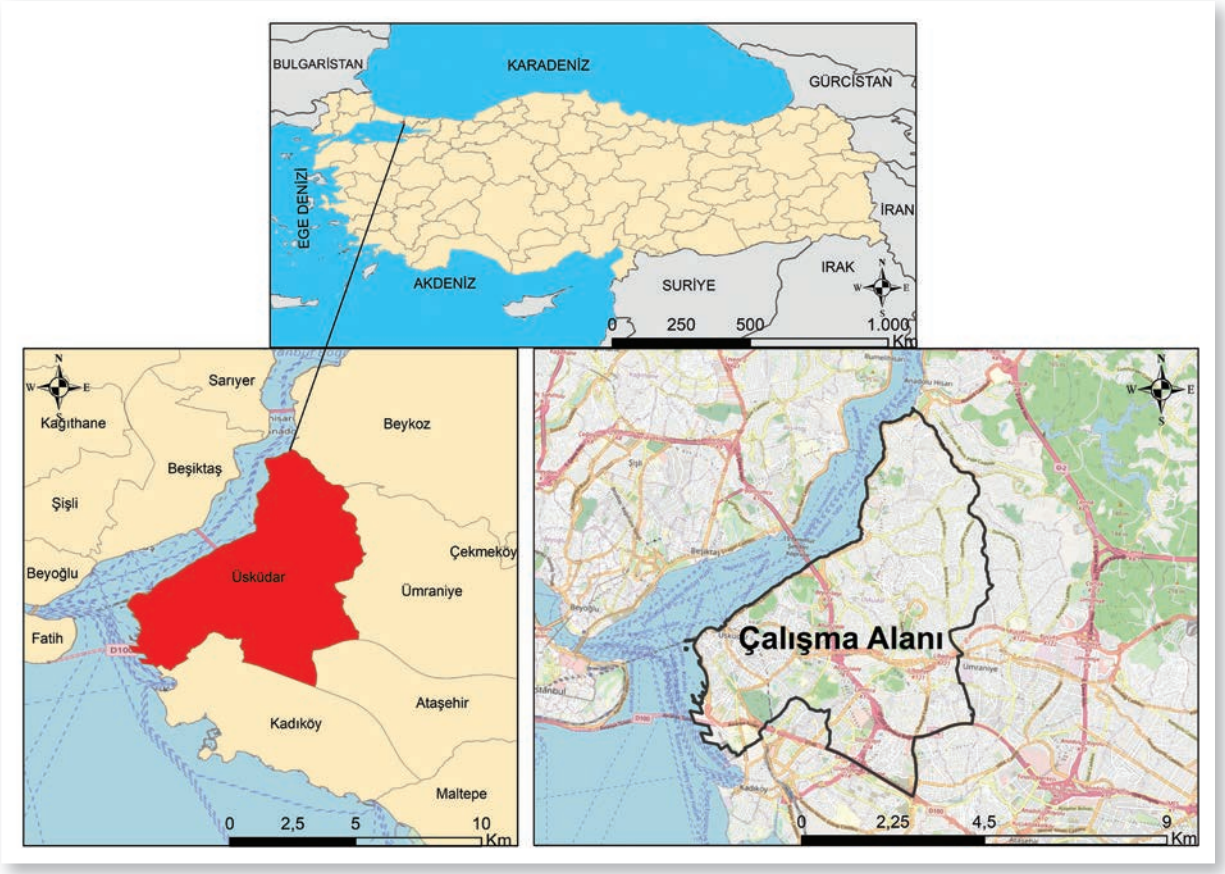

Şekil 1. Çalışma Alanı Lokasyon haritası

yapılmakta ve mobil uygulama içerisine eklenecek olan çeşitli anketler ile geri dönütler alınarak bölge turizmine katkı sunması amaçlanmıştır.

[4]Çalhan vd. (2020)'de yapmış olduğu çalışması, ile turizm sektörünün tamamında kültürel açıdan içerisinde bulunduran değerlerin ortaya çıkartılması ayrıca kültürel mirasların turizim açısında değerlendirilirken Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin katkısı ve rolünü literatürden faydalanarak araştırılmaştır.

Ayrıca yapılmış olan bir başka çalışma ise "Trakya Turizm Rotası" adlı projedir. Bu çalışma temelinde 4 adet farklı teması olan turizm rotalarından oluşmaktadır. Projenin bütçesi ise Trakya Kalkınma Ajansı tarafından finanse edilirken, 2016 yılında tamamlanmıştır.

4 Özge Çalhan, Zafer Öter, Çağla Melisa Kaya, "Coğrafi Bilgi Sisteminin Turizm Endüstrisindeki Önemi: Kültürel Mirasın Belirlenmesinde Kullanımı İçin Bir Doküman Analizi", *Journal of Travel and Tourism Research*, sayı 14 (2020), s. 25-45.

Ülkemiz çok sayıda tarihi ve kültürel miraslara ev sahipliği yapması neticesiyle özellikle turizmde ürün çeşitliliği anlamında büyük avantajlara sahiptir. Sahip olduğu bu tarihi ve kültürel değerlerin ve çeşitli turistik ürünlerle oluşturulmuş etkinliklere ilgili kitleler tarafından en kısa sürede ve kolay şekilde erişiminin sağlanması ülkemizin güzelliklerinin tanıtımı ve ülke ekonomisi anlamında çok büyük değer taşımaktadır. Özellikle İstanbul şehri, coğrafi konumu ve iki kıtayı birleştiren boğaza sahip olması nedeni ile tüm dünyadan ziyaretçilerin akınına uğramaktadır. Üsküdar İlçesi de İstanbul'un eski yerleşmelerinden biridir ve tarihi ve kültürel açıdan oldukça zengindir. Üsküdar doğal peyzaj açısından da zengindir ve bu durum şehrin güzelliğine önemli katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacını tarihi ve kültürel zenginlikleri ile turizm anlamında cazibe merkezlerinden biri olan İstanbul ili Üsküdar İlçesi için Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Web tabanlı günübirlik gezinti/tur rotası tasarımı uygulaması

oluşturulmaktır. Bu uygulama tasarımı hem yerli hem yabancı turistler tarafından rahatlıkla kullanılabilecek envantere sahip olması sureti ile Üsküdar'ın tarihi ve kültürel değerlerine ilgi duyan kullanıcılara en uygun tur programı/seyahat güzergâhı imkânı sunmaktadır. Bu doğrultuda seyyahların yeterli bilgiye erişimi, kısa zamanda en verimli ve keyifli bir şekilde günlerini geçirebilecekleri bir planlama sisteminin uygulanması amaçlanmıştır. Uygulama temel olarak planlı bir turizm seyahati gerçekleşebilmesi adına rotanın başlangıç ve varış noktaları arasında zaman ve maddiyat anlamında tasarruf sağlayabilecek düzeyde yakın çevrede bulunan turistik çekiciliği yüksek tarihi ve kültürel değerlerin listelenmesi suretiyle en uygun güzergahları harita ara yüzünde sunmaktadır.

Bu bağlamda turizm alanında, bilgi teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanımı amacıyla Üsküdar İlçesindeki önemli turizm alanlarının koordinatları alınarak QGIS yazılımı ile Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamına aktarılmıştır ve Üsküdar günübirlik turizm rotası hazırlanmıştır. Bu harita sayesinde Üsküdar'da gezilecek ve ziyaret edilecek yerler tek bir ortamda toplanmıştır ve günübirlik gezilerin daha verimli ve planlı geçmesini amaçlamaktadır.

Çalışma Alanı

Üsküdar, Asya ve Avrupa kıtasını birbirine bağlayan dünyanın en önemli şehirlerinden biri olan İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan en çekici ilçelerinden biridir. 41,0338 Kuzey enlemi, 29,1013 Doğu boylamı arasında yer alan Üsküdar'ın kuzeyinde Beykoz, kuzeydoğusunda Ümraniye, doğusunda Ataşehir, güneyinde Kadıköy ve batısında İstanbul Boğazı bulunmaktadır (Şekil 1). Yüzölçümü 58 km^2 olan Üsküdar İlçesinin boğazla olan sahil şeridi uzunluğu 12 km'dir. Toplamda 33 mahalleden oluşan ilçenin en önemli iki yükseltisini 268 m ile Büyük Çamlıca Tepesi, 227 m ile de Küçük Çamlıca Tepesi oluşturmaktadır. Çeşitli tarihi ve kültürel çekiciliklere sahip olan Üsküdar'da Kız Kulesi, Eski Valide Camii, Özbekler Tekkesi, Hacı Ahmed Paşa Sarayı, Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi, Rum Mehmet Paşa Camii, Kartal Ahmet Baba Tekkesi, Ayazma Hamamı, Çinili Külliyesi, Şahkulu Dergahı, Selimiye Kışlası, Altunizade Camii, Yeni Valide Külliyesi, Mehmed Paşa Sarayı, Büyük Selimiye Camii, III. Ahmet Çeşmesi, Mihrimah Sultan Külliyesi, Adile Sultan Kasrı, Ahmediye Külliyesi, Nurbaba Tekkesi, Sultan Abdülaziz Av Köşkü, Çamlıca Kasrı, Ayazma Camii, Beylerbeyi Camii, Şemsi Paşa Külliyesi,

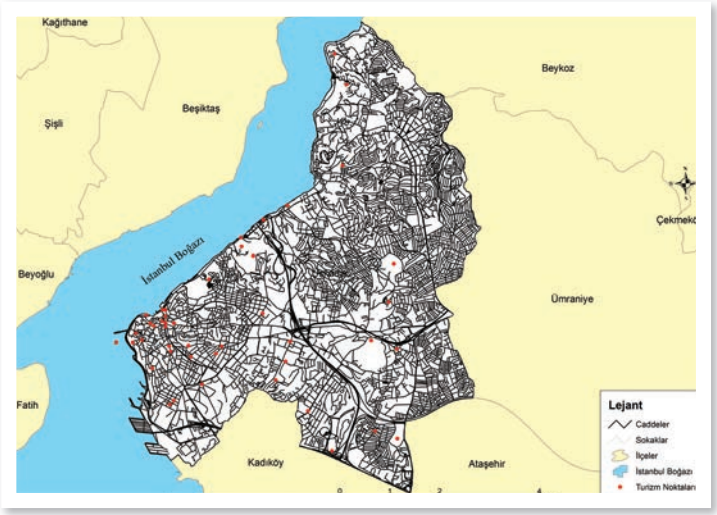

Şekil 2: Üsküdar İlçesi Ulaşım Ağı ve Turizm Noktaları

Hababam Sınıfı Müzesi, Emaar Akvaryum, Beylerbeyi Sarayı, Adile Sultan Sarayı, Çamlıca Tepesi, Selimiye Kışlası ve Florence Nightingale Müzesi en önemli turizm merkezleridir. Aynı zamanda Üsküdar İlçesi boğaz kenarında bulunan özellikle tarihi nitelikteki yalıları ile de adeta bir yalı müzesi konumundadır.

Materyal ve Metot

Üsküdar'a ait tüm turizm alanları ayrı ayrı materyal olarak incelenmiştir. Çalışmada Üsküdar İlçesine ait önemli kültürel ve doğal turizm noktaların sayısal haritalarını elde edilmesi için arazi çalışması yapılarak GPS cihazı ile koordinat noktaları alınmıştır. Sonra bu GPS noktaları CBS ortamına aktarılmış ve sayısal hale getirilmiştir. Sayısal verilerin veri tabanını oluşturmak ve WEB ortamında yayınlamak için QGIS yazılımı Qgis2web eklentisi kullanılmıştır. Qgis2web eklentisi sayesinde Üsküdar'a ait önemli turizm noktaları Web ortamında yayınlanması için alt yapısı oluşturulmuştur.

Bulgular

Coğrafi Bilgi Sistemi, turizm açısından sürüdürlebilir uygulamalar için verilerin depolanması ve bunun sayesinde çeşitli analizler, haritalamalar, görsellik, sorgulama gibi birçok özellikleri ile oldukça güçlü bir teknolojik araç kümesi sunmaktadır. Bu bağlamda, sürdürülebilir turizm uygulamaları geliştirilerek kültürel mirasın envanterinin sınıflanması, ortaya çıkartılması ve korunması gibi birçok

alan için Coğrafi Bilgi sistemi önemli fırsatlar ve kolaylıklar sağlamaktadır[5]. Ayrıca bahsedilen teknolojilerin en önemlilerinden biri de üç boyutlu model oluşturma ve paylaşım sistemlerdir[6].

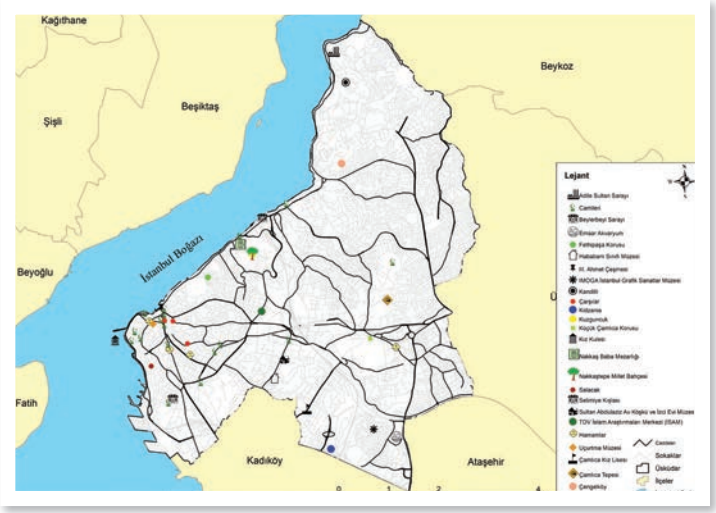

Şekil 3: Üsküdar İlçesi Turizm Haritası

Bu bağlamda çalışmamızda, Üsküdar İlçesinin önemli turizm noktaları dikkate alınarak günübirlik yürüyüş ve araç rotası olmak üzere turizm rotaları oluşturulmuştur. Bu bağlamda Üsküdar İlçesinin mevcut ulaşım ağı, QGIS yazılımı aracılıyla Openstreet yol verileri indirilmiş ve topoloji oluşturulmuştur (Şekil 2) ve bu topoloji sayesinde ağ analizi yapılarak ulaşım sistemi rota haritası için hazır hale getirilmiştir. Üsküdar İlçesinin önemli turizm noktalarına ulaşımı sağlanan turizm rota planlaması yapılmıştır.

Üsküdar İlçesinde günübirlik yürüyüş rotası 10 km uzunluğunda olup yürüyüş ekinliği ile günde ortalama 5-10 saat arası sürecek bir rotadır. Rota üzerindeki önemli noktalar turizm alanları; Kız Kulesi, Çinili Cami, Şemsi Paşa Camisi, Yeni Valide Cami, İmrahor Cami, Selmanağa Cami, Kapalı Çarşı, Uçurtma Müzesi, Nevçarşı, Mimar Sinan Çarşısı, Mihrimah Sultan Cami, Salacak, Uçurtma Müzesi, Şakirin Cami, Ayazma Cami, Fethipaşa Korusu, III. Ahmet Çeşmesi, Valide Atak Hamamı olarak belirlenmiştir (Şekil 3).

Üsküdar İlçesinde araç ile turizm rotası 40 km uzunluğunda olup günde ortalama 4-8 arası sürecek bir rotadır. Rota üzerindeki önemli noktalar turizm alanları; Beylerbeyi Sarayı, Küçük Çamlıca Korusu, Kuzguncuk, Hababam Sınıfı Müzesi, Çamlıca Tepesi, Kandilli, Nakkaştepe Millet Bahçesi, Çengelköy, Kandilli, Adile

5 Özge Çalhan, Zafer Öter, Çağla Melisa Kaya, "Coğrafi Bilgi Sisteminin Turizm Endüstrisindeki Önemi: Kültürel Mirasın Belirlenmesinde Kullanımı İçin Bir Doküman Analizi", *Journal of Travel and Tourism Research*, sayı 14 (2020), s. 25-45.

6 Gökbörühan Tuğ, Yasemin Şişman, "Bilişim Teknolojileri ile Kültürel Mirasın Tanıtılması: Gümüşhane Süleymaniye Cami", *Türkiye Coğrafi Bilgi Sistemleri Dergisi*, sayı 3/2 (2021), 96-103.

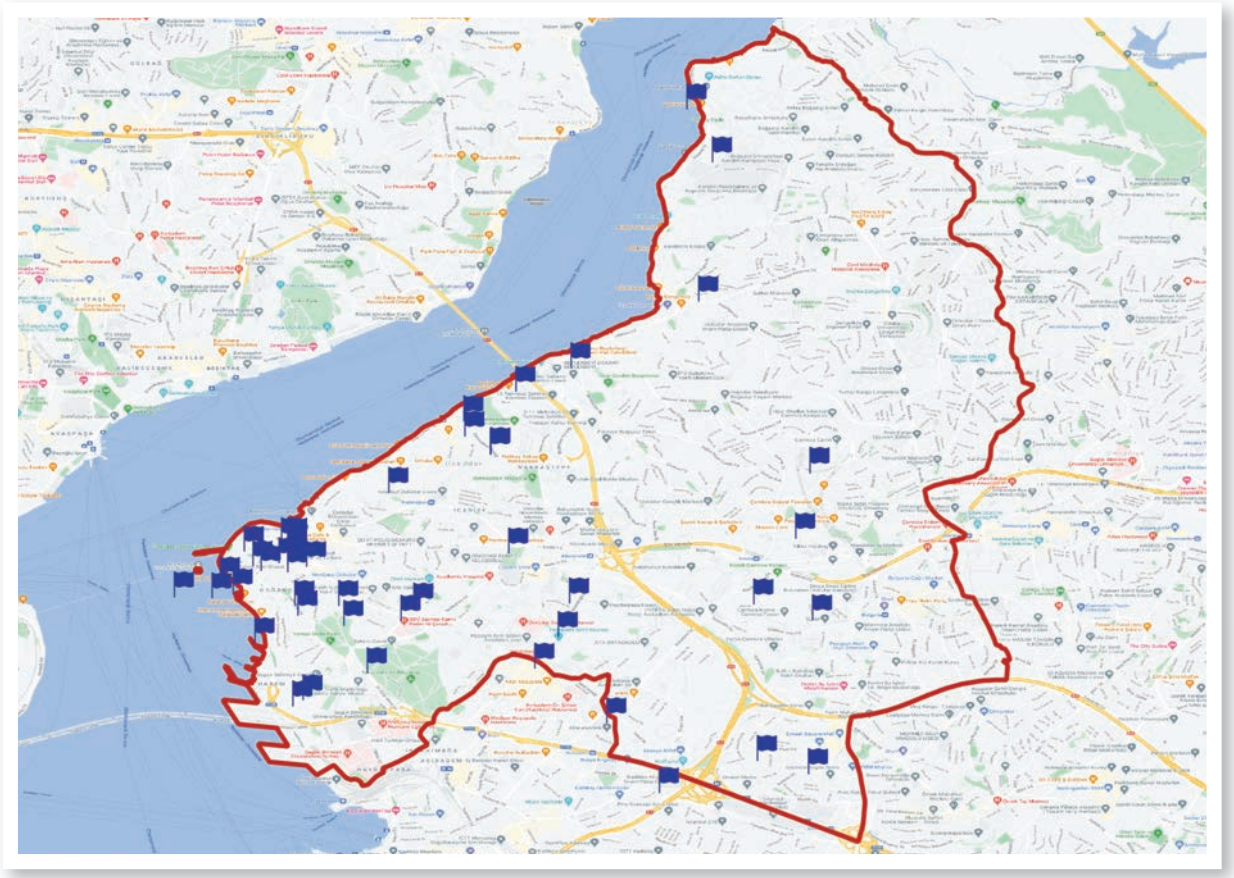

Şekil 4: Qgis2web Ortamında Verilerin Gösterimi

Sultan Sarayı, Nakkaş Baba Mezarlığı, Emaar Akvaryum, Kidzania, Çamlıca Kız Lisesi, TDV İslam Araştırmalar Merkezi, Sultan Abdülaziz Av Köşkü ve İzci Müzesi, İstanbul Grafik Sanatlar Müzesi, Çamlıca Camisi olarak belirlenmiştir (Şekil 3).

QGIS yazılımı qgis2web eklentisi, JavaScript yazılımları ve Bing Maps CBS hizmetlerinden yararlanarak hazırlanmıştır (Şekil 4). Turizm rota planlaması kapsamına, Üsküdar İlçesinde bulunan 47 noktasında ait bilgiler veri tabanı olarak sisteme kaydedilmiştir. Çalışma alanına ait veri tabanında yer alan önemli turizm noktalarının koordinatları, yer isimleri ve fotoğraf bilgileri yer almaktadır (Şekil 5).

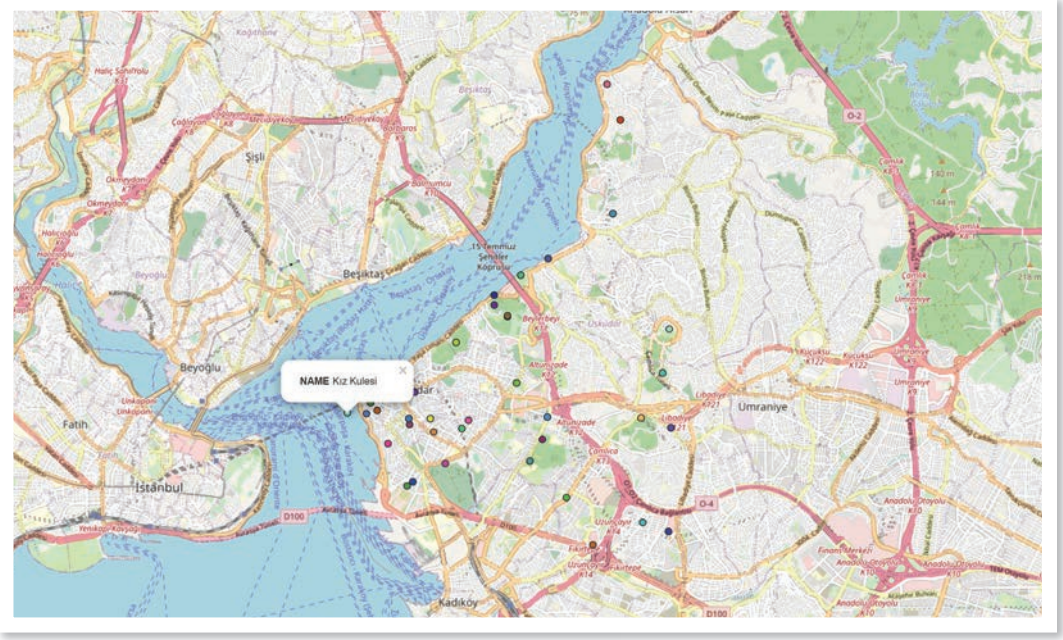

Şekil 5: Turizm Noktalarının WEB Ortamında Sunumu

Sonuç

Ülkemizde turim açısından geleneksel anlamda birçok turizm rotaları bulunmakta ancak, son dönemlerden özellikle turizm faaliyetinde bulunan turistlerin ise yeni ve alternatif olan rotalara olan talepleri göz ardı edilemeyecek kadar artmıştır. Teknolojinin günümüze kadar olan süreç içerisinde çok farklı alanlarda gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu yaşanan büyük gelişimeler, iletişim ve bilgi teknolojisi içinde geçerli bir durumdur. İletişim ve bilgi teknolojisi birçok alanda olduğu gibi turizm ve turistik unsurların tanıtılması için çok etkin olarak kulanılmaktadır. Bu kapsamda sanal dünyada turistik mekanlar tanıtılırken, çeşitli amaçlar doğrultusunda web sisteleri yapılmaktadır. Ancak turizm ana amaçlarından bir tanesi olan turistik unsurların birebir yerinde gözlemlemek, ziyaret etmek ve bilgilenmek amacı ile çeşitli hizmetleri ise yerinde almak istemektedirler. Turistlerin çeşitli turlar ile birlikte rehberlik hizmetlerini bünyesinde yer alan tur rehberleri tarafından alabilmektedir. Ancak böyle istekleri olan ziyaretçilerin ise bu tür hizmetleri kendi ana dillerinde istemekle beraber rehberlik hizmetlerine ise kolaylıkla erişebildiklerini söylemek çok mümkün değildir.

Bu çalışmada önemli doğal ve kültürel turizm değerlerine sahip olan Üsküdar İlçesinin günübirlik turizm rotaları önerilmiştir. Acente ve rehber hizmeti almayan turistlere yönelik web tabanlı turizm rotaları hazırlanmıştır. Her bir turizm noktası için detaylı araştırmalar yapılmış ve bu alanlar hakkında tanıtıcı bilgiler sunulmuştur. Ayrıca WEB ortamındaki rotalarda turistlere yönelik çeşitli ve farklı seçenekler oluşturulmuştur.

Üsküdar İlçesinde 47 adet önemli turizm noktaları belirlenmiş ve bu turizm noktalarına yürüyüş ve araçla olmak üzere iki farklı rota belirlenmiştir. Mevcutta Üsküdar ile ilgili WEB ortamında bir turizm rotası bulunmamaktadır ve bu durum turistler için rota planlaması yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu açıdan yapılan bu turizm rotası Üsküdar İlçesine gelen turistler için bir rehber niteliği taşıyacaktır.

Üsküdar İlçesi Hava Kalitesinin Maksimumlar ve Limit Değerler Açısından İncelenmesi

PROF. DR. NURİYE GARİPAĞAOĞLU
Marmara Üniversitesi

Giriş

Hava kirliliği, atmosferde gaz, parçacık, su buharı ve koku şeklinde bulunabilecek olan kirleticilerin, başta insan sağlığı olmak üzere, canlılara ve bütünüyle ortama zarar verecek ölçülere ulaşması durumu şeklinde tanımlanmaktadır[1].

Kirleticilerin konsantrasyonları, uluslararası kuruluşlar ve ayrıca çeşitli ülkeler tarafından "hava kirliliği standartları" ile belirlenmiştir. Ülkemizde de hava kalitesinin korunmasına ait çeşitli yönetmeliklerde kirleticilerin limit değerleri ve uyarı eşikleri saptanmıştır (Tablo 1)[2]. Hava kirliliğinin çevresel etkisi oldukça değişkendir[3]. Atmosfer kirleticilerden gerek gaz halindeki ve gerekse partikül halindeki pollütantlar, başta insan sağlığı olmak üzere, bitkilere, hayvanlara, iklime ve cansız ortama zarar verirler. Partiküller ve gaz halindeki kirleticiler, insan sağlığı üzerinde çok olumsuz tesirler yaratırlar. Akciğerlere kadar gitmiş olan zerreciklerden çözünebilir olanlar kana karışmaktadır. Özellikle solunum yolu hastalıkları kirli havanın bir sonucudur. Akciğer kanseri, astım, anfizen gibi kronik hastalıklara yol açmaktadır[4]. Bu çalışmada ele alınan partiküler madde daha çok evsel yakıtlardan kaynaklanan duman ve parçacıklardır.

---

1 Nuriye Garipağaoğlu, *Türkiye Ortam Sorunları Coğrafyası*. (2.basım). İstanbul 2015, s. 16; Mehmet Karpuzcu, *Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü*, İstanbul 1994, s. 148.

2 Nuriye Garipağaoğlu, "*Türkiye'nin Hava Kalitesinin Maksimumlar ve Limit Değerler Açısından İncelenmesi*", ed. Ferdi Akbaş, *Türkiye'de Coğrafya Araştırmaları*, Ankara 2020, s. 187.

3 Sücaattin Kırımhan, *Hava Kirliliği ve Kontrolü*, Ankara 2006, s. 151.

4 Sırrı Erinç, *Ortam Ekolojisi ve Degredasyonal Ekosistem Değişiklikleri*, İstanbul 1984, s. 100; Nuriye Garipağaoğlu, *Türkiye'de Hava Kirliliği ve Coğrafi Esasları*, İstanbul 2002, s. 2.

İstanbul'da geçmiş yıllara ait veriler, uzun süre hava kirliliğinin yüksek konsantrasyonlarda seyrettiğine işaret etmektedir. İstanbul'un diğer semt ilçelerinde olduğu gibi Üsküdar'da da zaman zaman hava kirliliği sorunu yaşanmıştır. Öyle ki 1990-1995 yılları arasında soğuk dönemde, kükürt dioksit ve Partiküler madde konsantrasyonları yükselmiş, limit değerler aşılmıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren ise, Üsküdar'ın hava kalitesinde bir düzelme eğilimi başlamıştır. Bu durum, kentte diğer tedbirlerle birlikte ısınma alanında büyük ölçüde doğalgazdan faydalanmaya bağlı gözükmektedir. Esasında, Üsküdar'da son zamanlarda hava kirleticilerden kükürt dioksit (SO_2) ve partiküler madde (PM_{10}) ortalamalarında istenen düşüş sağlanmıştır. Ancak, partiküler madde maksimum konsantrasyonları ve azot oksitlerin (NO_X) ortalamaları, belirgin biçimde limit değerleri aşmaktadır. Bu nedenle çalışmada, Üsküdar'da hava kirleticilerin zamansal değişiminin, maksimum ve limit değerler açısından incelenmesi önem arz etmektedir.

Üsküdar İlçesi hava kalitesi üzerinde birçok faktör etkili olmakla birlikte, evsel ısınma amaçlı kullanılan yakıtlar ve motorlu kara taşıtları öncelikli durumdadır. Özellikle yanma dönemi (soğuk dönem), yüksek maksimumlarla ve limit değeri aşma karakteristikleriyle dikkat çekmektedir. Yaz döneminde evsel ısınmadan kaynaklanan kirlilik ortadan kalkmakla birlikte, motorlu kara taşıtları, inşaat, endüstriyel emisyonlar, atmosferik toz taşınımları gibi kaynaklar kirletici konsantrasyonları üzerinde belirleyici olmaktadır. Sanayi kökenli hava kirliliği, daha çok yanlış yer seçimi ve atık gazların yeterli teknik tedbirler alınmaksızın atmosfere atılmasının bir sonucudur. Hızlı nüfus artışı, hızlı ve çarpık şehirleşme-endüstrileşme, lokal kirliliğin nedenleri arasındadır. Üsküdar İlçesi hava kalitesi belirlenirken, kirleticilerin ortalamaları ile birlikte maksimumlar ve eşik değerleri aşan süre de dikkate alınmıştır. Çünkü kirleticilerin ortalama konsantrasyonlarında düşüş olmasına rağmen, maksimumlar zaman zaman eşik değerlerin üzerine çıkarak hava kalitesini olumsuz yönde etkilemiştir. İlgili sahanın hava kalitesi, istatistiki veri süresindeki yeterlilikler ve boşluklar dikkate alınarak partiküler madde (PM_{10}), kükürt dioksit (SO_2), karbon monoksit (CO), azot dioksit (NO_2) ve azot oksitler (NO_X) gibi kirleticilerle belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer atatmosfer kirleticilerine ait yeterli istatistiki veri bulunmadığından, çalışmada kullanılmamıştır. Zamansal değişim, son 2 yıllık süre içerisinde (2019-2020) incelenmiştir.

Tablo 1. Bazı Atmosfer Kirleticilerinin Limit Değerleri ve Uyarı Eşikleri (2014-2020 arası)

Hava Kirletici	Ortalama Süre	Limit Değer	AB Limit Değerlerinin Geçerli olacağı Tarih	Uyarı Eşiği
Kükürt Dioksit (SO_2)	Saatlik	350 $\mu g/m^3$ (bir yılda 24 defadan fazla aşılmaz)	2019	500 $\mu g/m^3$
	24 saatlik	125 $\mu g/m^3$ (bir yılda 3 defadan fazla aşılmaz)		
	Yıllık ve kış dönemi	20 $\mu g/m^3$		
Partiküler Madde (PM10)	24 saatlik	50$\mu g/m^3$ (bir yılda 35 defadan fazla aşılmaz)	2019	
	Yıllık ve insan Sağlığının korunması için	40$\mu g/m^3$		
Karbon Monoksit (CO)	8 Saat	10 000 $\mu g/m^3$	2017	
Azot Dioksit ($NO_{2)}$	Saatlik	200 + 50$\mu g/m^3$ 200 + 40$\mu g/m^3$ (2020 yılı) (bir yılda 18 defadan fazla aşılmaz)	2024	400 $\mu g/m^3$
	Yıllık	40 + 10 $\mu g/m^3$ 40+8$\mu g/m^3$(2020 yılı)		
Azot Oksitler (NO_X)	Yıllık	30$\mu g/m^3$	2014	

Kaynak: https://cygm.csb.gov.tr/yonetmelikler[5]

Çalışma alanında, düzenli hava kirliliği ölçümü yapan istasyon olarak Kandilli ve Üsküdar'ın verileri kullanılmış olup kirleticilerin mekânsal dağılışında, Anadolu yakasındaki bazı istasyonlarla kıyaslamalar yapılmıştır. Daha önceki yıllara ait yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre; atmosfer kirleticilerden, özellikle kükürt dioksit ve partiküler maddeye ait veriler, Kış döneminde, Üsküdar İlçesi'nin hava kalitesinde, belli bir süre önemli bozulmanın olduğunu göstermektedir.

5 T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği. (*https:// cygm.csb. gov.tr/yonetmelikler-i-440.* Erişim tarihi: 10-5-2021).

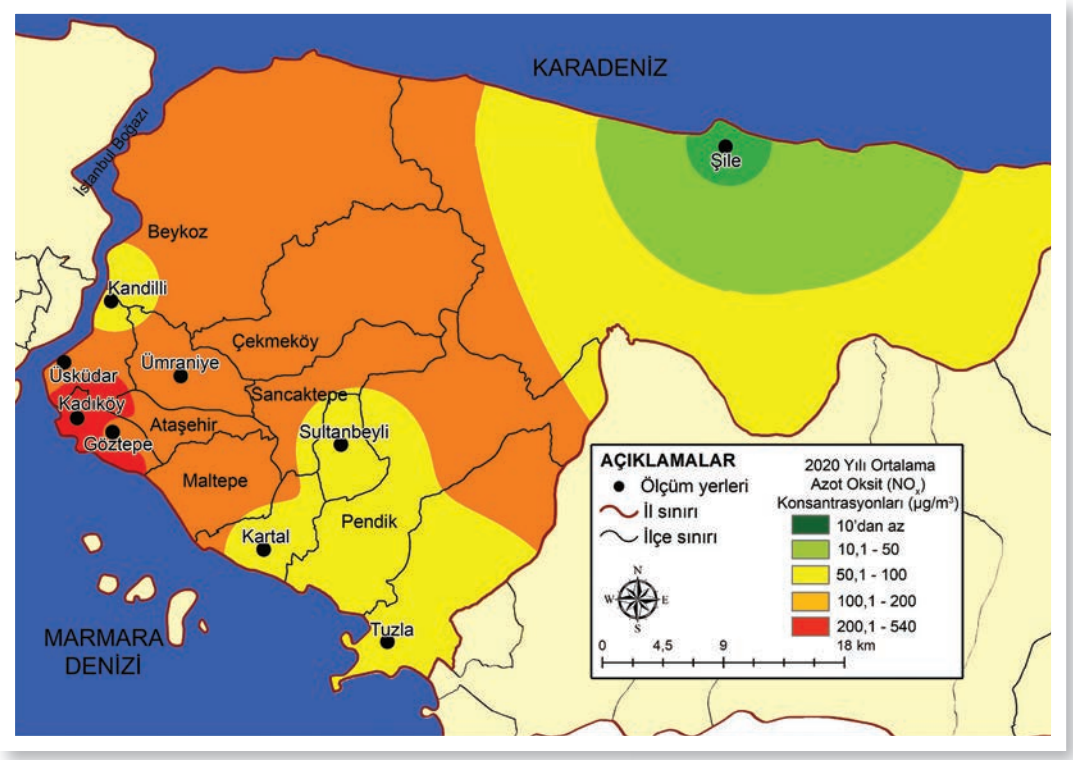

Şekil 1. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Ortalama Azot Oksit (NO_X) Konsantrasyonlarının Dağılışı ($\mu g/m^3$)

Özellikle 1990-1996 yılları arasında, ciddi anlamda hava kirliliği sorunu ile karşılaşılmıştır. 1996'dan sonra, soğuk dönem aylarının ortalamalarında belirgin düşüşler izlenmekle birlikte, zaman zaman uzun vadeli sınır değerin üzerine çıkılmıştır. 1996-1997 Kış döneminden itibaren kükürt dioksit konsantrasyonunda, çok belirgin bir düşüş sağlanmıştır. 2007-2008 Kış dönemi ise, kükürt dioksit ortalamalarında bir dönüm noktası olmuştur. Belirtilen tarihten itibaren ekosistemin korunması için sınır değer olan 20 $\mu g/m^3$, aşılmamaktadır[6]. Bu çalışmada, Üsküdar İlçesi'nde hava kirleticilerin konsantrasyonlarının zamansal değişimi yıllık, aylık ve günlük kesitlerde belirlenmiş, haritalar yardımıyla dağılışları yapılmıştır. Ulaşılan sonuçların, Üsküdar ve yakın çevresinde gelecekte hava kalitesindeki değişimin yönünün tahmin edilmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

6 Nuriye Garipağaoğlu, "Üsküdar'ın Hava Kalitesi ve Zamansal Değişiminin Belirlenmesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, Bildiriler Kitabı, III*, İstanbul 2016, s. 472.

Hava Kalitesinin Yıllık Ortalamalar ve Maksimumlara Göre İncelenmesi

Üsküdar İlçesi'nde 2019-2020 yılları arasında değerlendirilen hava kirleticilerden, partiküler madde (PM_{10}), azot dioksit (NO_2) ve azot oksitlerin(NO_X) yıllık ortalamaları genel olarak düşmüştür. Kükürt dioksit (SO_2) ortalamaları, Üsküdar istasyonunda değişmez iken, Kandilli'de bir önceki yıla göre kısmi artış göstermiştir. Karbon monoksit (CO) ortalamaları ise, her iki istasyonda, bir önceki yıla göre önemli miktarlarda artmıştır. Bazı kirleticilerde, bir önceki yıla nazaran artış kaydedilse de esasında, yıllık ortalamalar, azot oksitler haricinde, hava kalitesi açısından problem oluşturmaz. Diğer kirleticilerin, 2019 ve 2020 yılları arasında yıllık ortalama konsantrasyonları, "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" (HKDYY) göre, Üsküdar ve Kandilli'de sınır değerin altında kalmaktadır. (Tablo 2).

Tablo 2. Üsküdar İlçesi'nde Bazı Hava Kirleticilerin Yıllık Ortalamaları ve Maksimumları (2019-2020, $\mu g/m^3$)[7]

		PM_{10}		**SO_2**		**CO**		**NO_2**		**NO_X**	
Yıl	**İstasyonlar**	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max
2019	**Kandilli**	34	88	11	36	490	1633	33	76	75	302
	Üsküdar	32	102	3	17	677	2182	42	98	103	332
2020	**Kandilli**	29	125	14	65	1179	2929	23	65	49	261
	Üsküdar	30	141	3	11	2183	8 180	37	104	95	234

2020 yılı verilerine göre Üsküdar ve çevresinde, hava kirleticilerin yıllık ortalama konsantrasyonlarının alansal dağılışında bazı farklılıklar izlenmektedir. Örneğin partiküler madde açısından İstanbul Anadolu Yakasında Üsküdar ve çevresi değerlerin düştüğü sorunsuz alanlar içerisinde kalmaktadır. Kükürt dioksit ortalamaları da Ümraniye dışında, her yerde sınır değerin (20 $\mu g/m^3$) altındadır. Azot oksitlerin yıllık ortalama dağılışı bakımından ise, Anadolu Yakasında, Kadıköy 1. Dereceden, Üsküdar ve çevresi 2. ve 3. Dereceden riskli bölge olarak gözükmektedir. Üsküdar İlçesi'nde de sınır değerin (30 $\mu g/m^3$) fazlasıyla aşılmış olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 1).

7 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 15-04-2021).

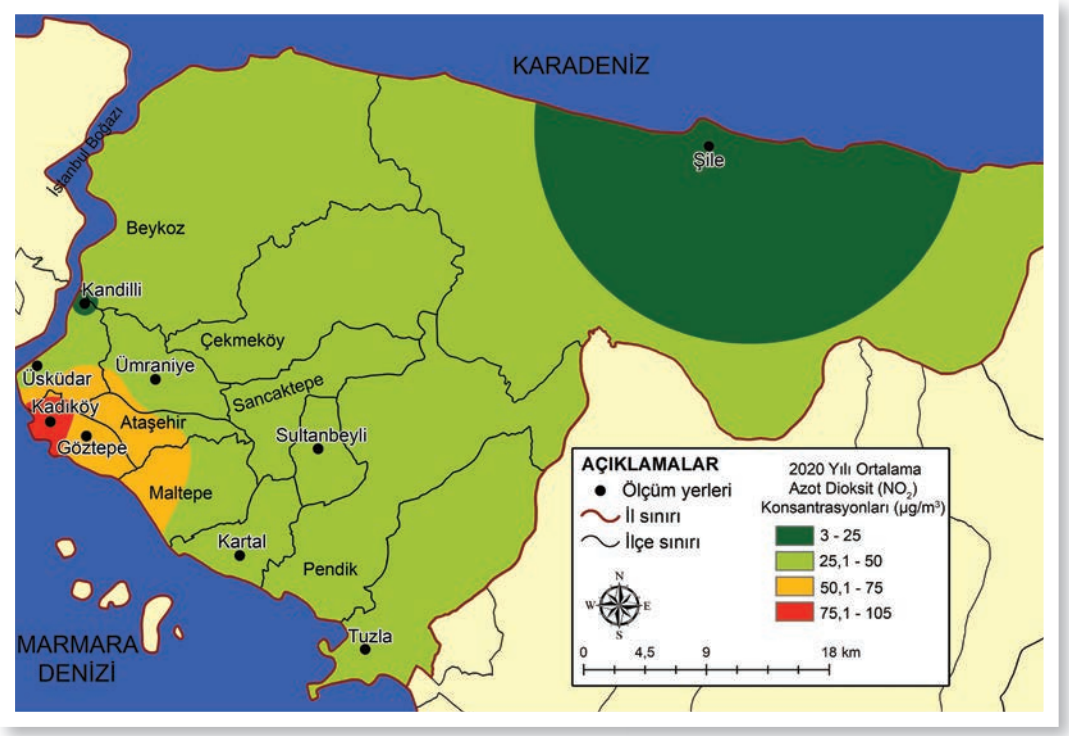

Şekil 2. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Ortalama Azot Dioksit (NO2) Konsantrasyonlarının Dağılışı (μg/m3)

Yıllık ortalama azot dioksit dağılışı açısından da yine Kadıköy en riskli bölge konumundadır. Bu durum, Maltepe, Ataşehir ve Üsküdar çevresinde sınır değere (48 $\mu g/m^3$) yaklaşılmasına sebep olmaktadır (Şekil 2). Karbon monoksit konsantrasyonları, Üsküdar istasyonunda en yüksek değerine ulaşsa da sınır değerden (10 000 $\mu g/m^3$) çok uzakta gözükmekte ve diğer kesimlerde hızla düşmektedir (Şekil 3).

Üsküdar ve çevresinde, hava kirleticilerin maksimumları ise, yıl içerisinde bazen fazlasıyla yükselerek hava kalitesinde düşüşlere neden olmuştur (Tablo 2, Şekil 4, 5, 6,7). Örneğin, partiküler madde yıllık maksimum konsantrasyonları, "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" göre; 2019-2020 yılları arasında, bütün istasyonlarda, günlük sınır değeri (50 $\mu g/m^3$) aşmıştır. 2019 yılında, Üsküdar'da 102 $\mu g/m^3$, Kandilli'de 88 $\mu g/m^3$, olarak ölçülmüştür. 2020 yılında ise, bir önceki yıla göre artarak maksimumlar Üsküdar'da 141 $\mu g/m^3$, Kandilli'de 125 $\mu g/m^3$'e ulaşmıştır. (Tablo 2). Böylece Üsküdar hava kalitesinde yıllık maksimum

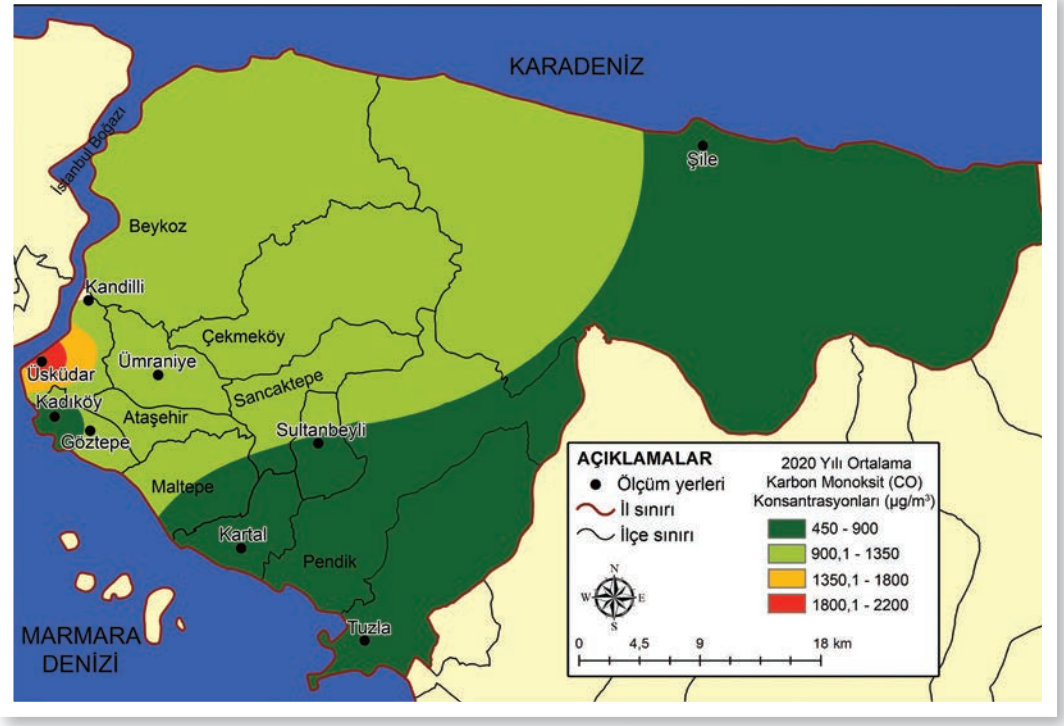

Şekil 3. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Ortalama Karbon Monoksit (CO) Konsantrasyonlarının Dağılışı ($\mu g/m^3$)

konsantrasyonlar açısından zaman, zaman partiküler maddenin sorun yarattığı anlaşılmaktadır. Dağılış açısından Üsküdar ve çevresi 2. Dereceden riskli gözükmektedir (Şekil 4).

Maksimum kükürt dioksit konsantrasyonları, "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" göre; günlük sınır değeri ($125\mu g/m^3$) aşmamıştır. Her ne kadar 2020 yılında bir önceki yıla göre bir artış görülse de, değerler düşük seyretmiştir. Azot oksitlerin (NO_X) maksimumlarında 2020 yılında, bir önceki yıla göre düşüş olmasına rağmen, değerler yine de yüksektir. Mevcut yönetmelikte, saatlik veya günlük limit değerler verilmediğinden, ulaşılan maksimumları bu bakımdan mukayese etmek mümkün olmamaktadır. Ancak maksimumların dağılışı açısından Üsküdar İlçesi; Kadıköy, Göztepe, Sancaktepe, Sultanbeyli ve Kartal'ın ardından 3. Derecede riskli bölge durumundadır (şekil 5). 2019-2020 yılları arasında, Azot dioksit maksimumları ise, limit değerin (2020 yılı için $200+40\ \mu g/m^3$) altında kalmaktadır. Buna göre, Üsküdar ve çevresinde azot dioksit maksimumlarının,

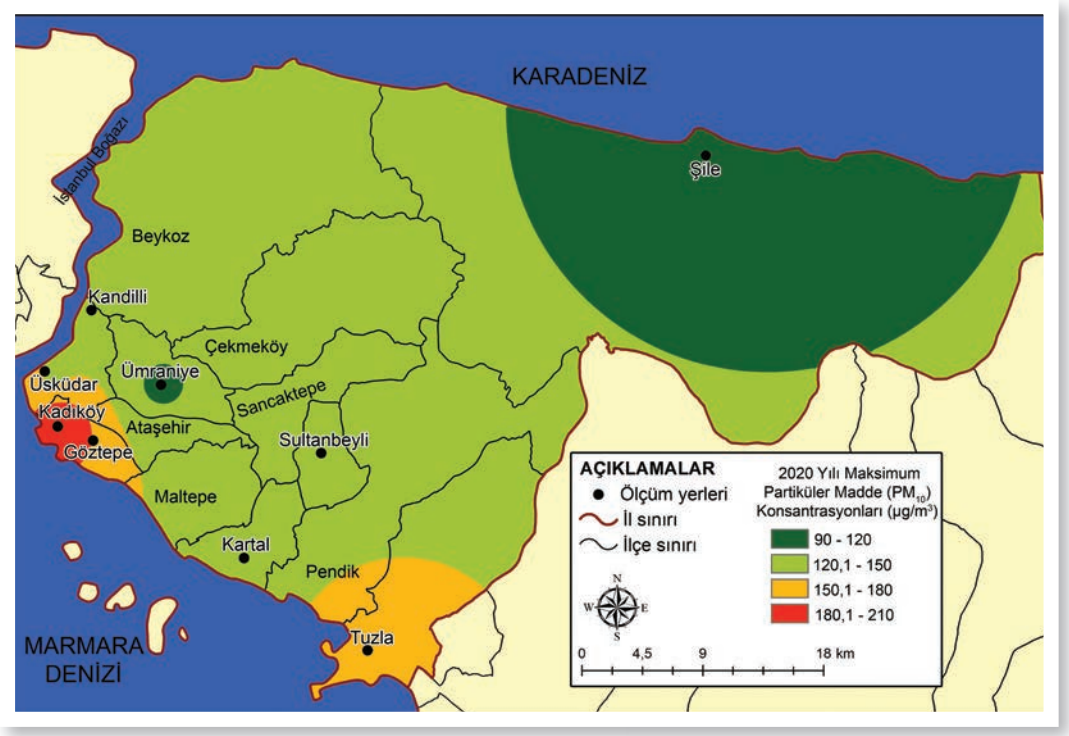

Şekil 4. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Maksimum Partiküler Madde Konsantrasyonlarının dağılışı ($\mu g/m^3$)

hava kalitesi üzerinde olumsuz tesirler yaratmadığı anlaşılmaktadır. Karbon monoksit maksimumları da, 2019 yılında limit değerin çok altında olmakla birlikte 2020 yılında yükselerek Üsküdar'da 8180 $\mu g/m^3$'e ulaşmıştır (Tablo 2). Ancak, sahadaki dağılışında, Üsküdar çevresinde en yüksek değere ulaşmış olsa da sınır değerin altında kalmaktadır (Şekil 6).

Hava Kalitesinin Aylık Ortalamalar, Maksimumlar ve Limit Değerlere Göre İncelenmesi

Üsküdar İlçesi'nde, hava kirleticilerin, aylık ortalamaları ve maksimumlarının yıl içerisindeki değişikliklerinin izlenmesi, ayrıca önemlidir. Çünkü aylık ve dönemlik farklılıkların, hava kalitesine ne şekilde yansıdığının saptanması gerekir. Bu bakımdan, hava kirleticilerin ortalama ve maksimum göstergeleri, aylar arasında önemli dalgalanmalar göstermez. Partiküler madde ortalamaları, Üsküdar ve

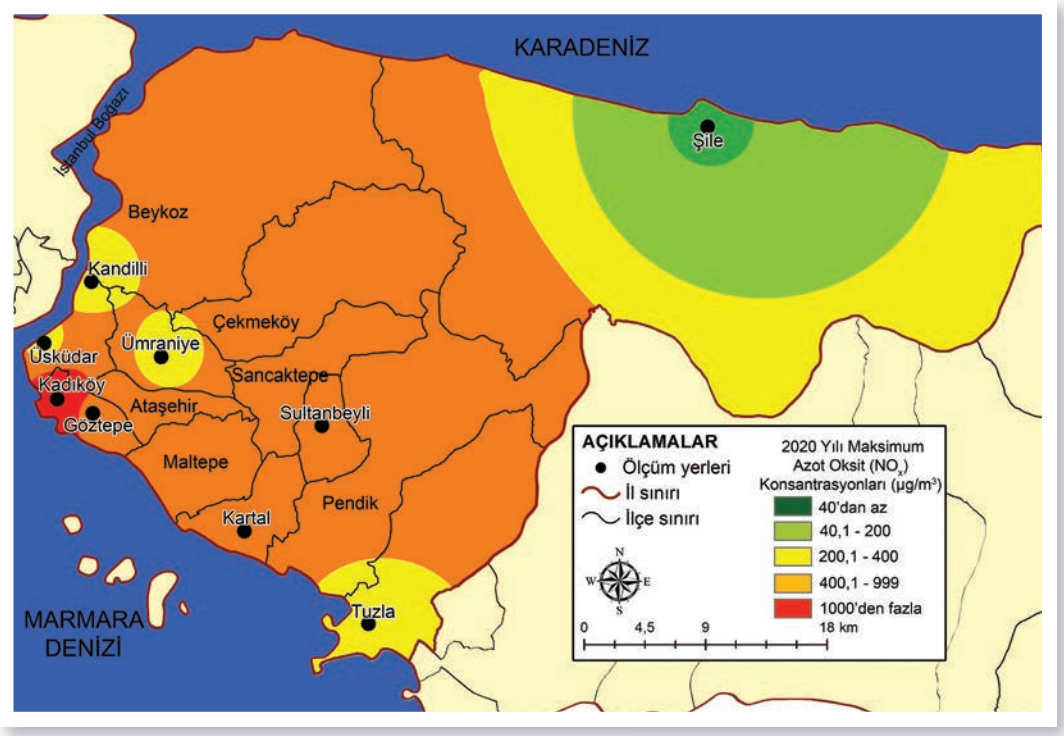

Şekil 5. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Maksimum Azot Oksit (NOX) Konsantrasyonlarının Dağılışı (μg/m3)

Kandilli'de Ekim ayından itibaren yükselmeye başlamakta, Mayıs'a kadar devam etmektedir. Sonbahar ortalarından, İlkbahar ortalarına kadar daha yüksek konsantrasyonlara ulaşılmaktadır. 2019 yılında Partiküler madde aylık ortalamaları, Üsküdar ve Kandilli'de Kasım ve Mart aylarında, yıllık sınır değerin üzerindedir. Ayrıca Kandilli'de Aralık ve Mayıs'ta, Üsküdar'da Aralık'ta sınır değere yaklaşmıştır (tablo 3, şekil 7). 2020 yılında ise, Üsküdar'da Mart ve Ekim, Kandilli'de Mart ayında, yıllık sınır değerin üzerindedir. Üsküdar'da Aralık ve Şubat aylarında, Kandilli'de Ekim ayında ise yine sınır değere yakın ortalamalar kaydedilmiştir. Partiküler madde aylık maksimumları, 24 saatlik verilere göre değerlendirildiğinde; 2019 yılında Kandilli'de Haziran, Temmuz, Ağustos, Üsküdar'da ise Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, ayları dışında kalan sürede sınır değerin aşıldığı görülmektedir. Aylık en yüksek maksimumlar yıl içerisinde, Üsküdar (102μg/m^3) ve Kandilli'de (88μg/m^3) Ocak ayına, isabet etmektedir (Tablo 3, şekil 7). 2020 yılında ise, Kandilli'de Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Üsküdar'da Nisan, Temmuz, Ağustos haricinde diğer aylarda limit değer aşılmıştır. Aylık en yüksek maksimumlar Kandilli'de

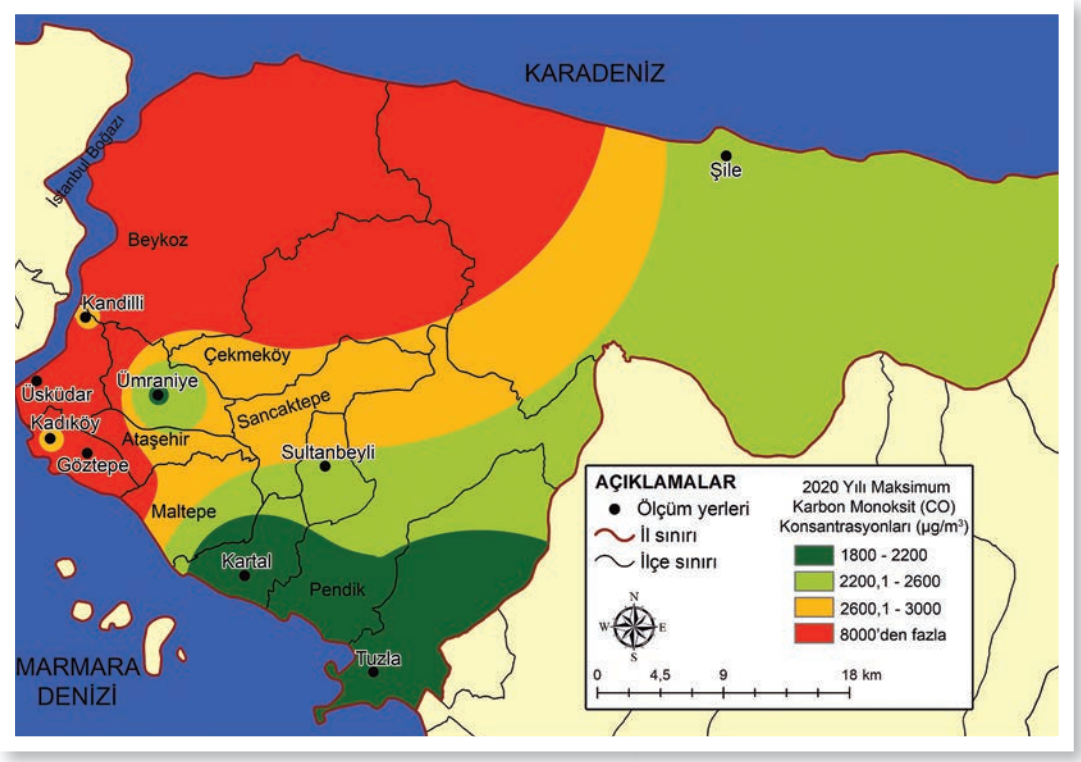

Şekil 6. Üsküdar Ve Çevresinde Yıllık Maksimum Karbon Monoksit Konsantrasyonlarının Dağılışı (µg/m3)

Mart (125µg/m³), Üsküdar'da Ekim (141µg/m³) ayında ölçülmüştür. Her iki yılda da yüksek maksimumlar genellikle soğuk dönemde (Mart-Ekim) kaydedilmektedir.

Tablo 3. Üsküdar İlçesi'nde Hava Kirleticilerin Aylık Ortalama ve Maksimumları (µg/m³, 2019-24 saatlik)[8]

KANDİLLİ	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
PM_{10} (Ort)	32	36	42	35	39	33	23	25	28	31	46	39
PM_{10} (Max)	88	85	78	85	75	44	32	37	53	52	82	79
SO_2 (Ort)	11	12	16	12	15	8	12	7	8	10	11	10
SO_2(Max)	25	35	31	43	31	12	36	9	23	15	17	25
CO (Ort)	501	512	534	386	416	373	421	424	428	448	660	782
CO(Max)	1076	1275	1052	793	856	556	502	582	865	932	1113	1633

8 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 15-04-2021).

NO_2 (Ort)	36	36	45	41	49	35	24	22	24	28	32	30
NO_2 (Max)	68	68	76	74	73	58	42	47	76	53	47	51
NO_X(Ort)	86	87	102	86	106	69	39	36	44	61	91	90
NO_X (Max)	258	302	253	252	182	122	69	88	182	181	203	263
ÜSKÜDAR												
PM_{10} (Ort)	33	34	40	35	36	29	20	18	22	28	47	39
PM_{10} (Max)	102	90	74	89	63	40	32	32	45	56	89	97
SO_2 (Ort)	5	4	5	2	3	1	1	3	2	2	5	4
SO_2(Max)	11	17	17	7	4	3	2	3	3	4	16	12
CO (Ort)	623	618	725	645	690	581	575	597	599	584	891	994
CO(Max)	1176	1175	1531	1089	1152	772	808	834	1363	1069	1690	2182
NO_2 (Ort)	36	36	46	48	54	41	37	28	32	43	56	47
NO_2 (Max)	56	61	73	81	88	69	60	55	77	58	98	90
NO_X (Ort)	92	86	106	113	146	97	88	68	88	103	152	99
NO_X(Max)	211	230	261	257	280	160	153	139	249	171	332	228

Kirleticilerden, azot dioksitin 2019 yılında aylık ortalamaları, bazen yıllık sınır değeri (yıllık 40+10 $\mu g/m^3$) geçmiştir. Örneğin, Kandilli'de Mayıs ayında yaklaşılmış, Üsküdar'da Ağustos ve Kasım aylarında yıllık sınır değer aşılmıştır. En yüksek ortalamalara, Kandilli'de Mayıs (49$\mu g/m^3$), Üsküdar'da Aralık (56$\mu g/m^3$)

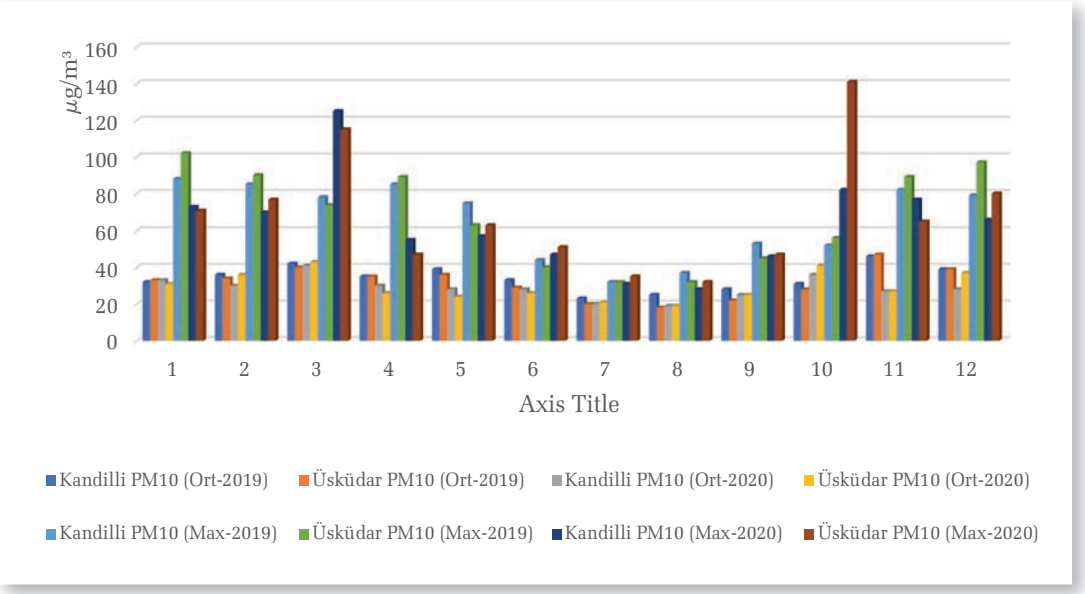

Şekil 7. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde (PM10)Aylık Ortalama ve Maksimumlar (2019-2020-24 saatlik)

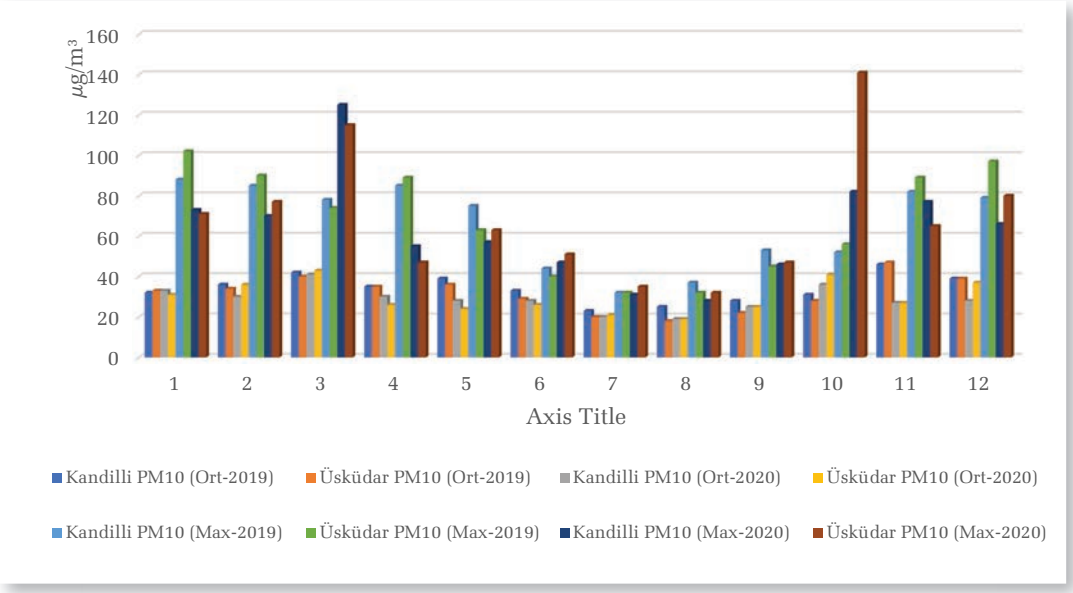

Şekil 8. Üsküdar İlçesi'nde Azot Dioksit (NO2) Aylık Ortalama ve Maksimumlar(2019-2020-24 saatlik)

aylarında ulaşmıştır. Aylık maksimumlar ise, yine saatlik sınır değerin (saatlik 200+50 $\mu g/m^3$) altındadır. En yüksek maksimumlar, Kandilli'de Mart ve Eylül aylarında 76$\mu g/m^3$, Üsküdar'da Kasım (98$\mu g/m^3$) ayındadır (Tablo 3, şekil 8).

2020 yılında da, azot dioksit ortalamaları, bazı aylarda yıllık sınır değeri (yıllık 40+8 $\mu g/m^3$) aşmıştır. Örneğin, Üsküdar'da Ekim ayında, yıllık sınır değer aşılmıştır. Kandilli'de bütün ayların ortalama değerleri düşük olup risk teşkil etmemektedir. Maksimumlar ise, genellikle saatlik sınır değerin (saatlik 200+40 $\mu g/m^3$) altındadır. En yüksek maksimumlar, Kandilli'de (65$\mu g/m^3$) Ekim, Üsküdar'da (104$\mu g/m^3$) Kasım aylarında ölçülmüştür. (Tablo 4, şekil 8). Her iki yılda da azot dioksit maksimum konsantrasyonları, hava kalitesini bozabilecek seviyelere ulaşmamıştır.

Azot oksitlerin ise, 2019 yılında aylık ortalamaları, sürekli olarak yıllık sınır değerin (yıllık 30 $\mu g/m^3$) üzerinde seyretmiştir. En yüksek ortalamalara, Kandilli'de Mayıs (106$\mu g/m^3$), ve Mart (102$\mu g/m^3$) aylarında, Üsküdar'da Kasım (152$\mu g/m^3$) ve Mayıs (146$\mu g/m^3$), aylarında ulaşmıştır. Ayrıca Ekim ve Mart aylarında da 100$\mu g/m^3$'ün üzerine çıkmıştır. Aynı şekilde aylık maksimumlar da yine yüksek seyretmiştir. Ancak azot oksitlerde 24 saatlik veya saatlik sınır değer verilmediğinden, maksimumlar limit değerlerle karşılaştırılamamıştır. En yüksek maksi-

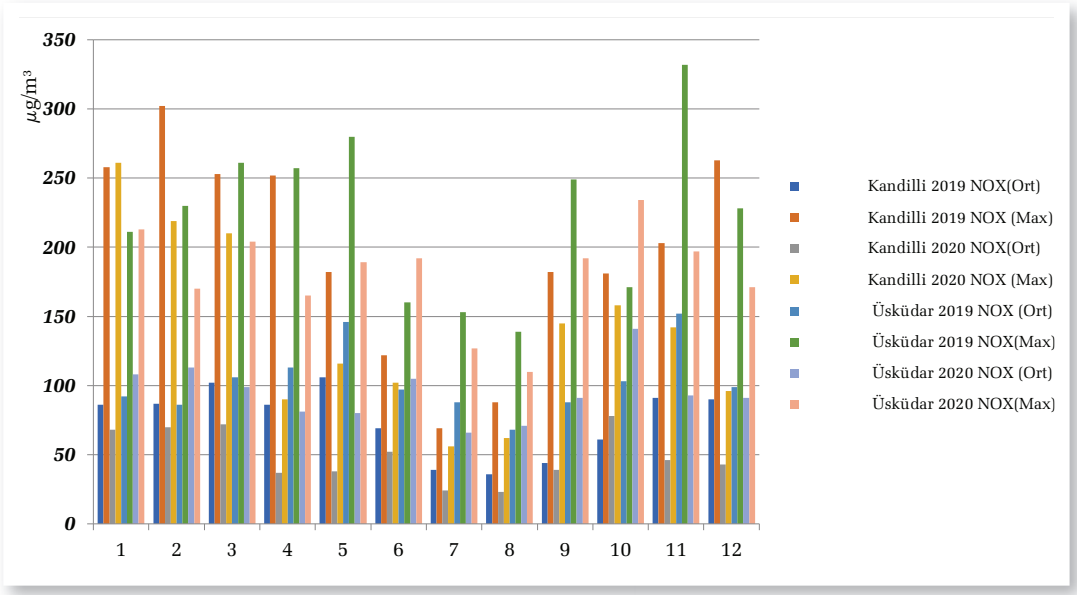

Şekil 9. Üsküdar İlçesi'nde Azot oksitler (NOX) Aylık Ortalama ve Maksimumlar(2019-2020-24 saatlik)

mumlar, Kandilli'de Şubat (302μg/m^3), Üsküdar'da Kasım (332μg/m^3) ayındadır (Tablo 3, şekil 9). 2020 yılında da, azot oksitlerin ortalamaları, Üsküdar istasyonunda sürekli olarak yıllık sınır değeri aşmıştır. Kandilli'de de Temmuz, Ağustos ayları haricindeki sürede yine aylık ortalamalar, yıllık sınır değerin üzerindedir. En yüksek ortalamalar, Kandilli'de Ekim, Mart ve Şubat, Üsküdar'da Ekim, Şubat, Ocak ve Haziran aylarına isabet etmektedir. Maksimumlarda bir önceki yıla göre düşüş olsa da, değerler yine yüksektir. En yüksek maksimumlar, Kandilli'de (65μg/m^3) Ocak, Üsküdar'da (234μg/m^3) Ekim aylarında ölçülmüştür. (Tablo 4, şekil 9). Her iki yılda da azot oksitlerin aylık maksimum konsantrasyonları, hava kalitesini olumsuz etkileyebilecek seviyelere ulaşmıştır.

Kükürt dioksit aylık ortalamaları ve maksimumları, düşük olup aylar arasında fazla iniş-çıkış göstermez. 2019 yılında Kandilli'de en yüksek aylık ortalamalar, Mart, Mayıs aylarında, diğer aylara nazaran daha yüksek seyrederken, Üsküdar'da aylık ortalamalar daha da düşmektedir. Esasında ayların hiç birinde yıllık ortalama sınır değere (20μg/m^3) ulaşılmamaktadır. En yüksek maksimumlar ise, Kandilli'de Nisan (43μg/m^3), Üsküdar'da Şubat ve Mart (17 μg/m^3), aylarında ölçülmüştür (Tablo 3). Bu veriler, kükürt dioksit aylık ortalamalarının ve maksimumlarının, yine hiç bir ayda yıllık ve günlük sınır değeri aşmadığına işaret

etmektedir. 2020 yılında, kükürt dioksit aylık ortalamaları ve maksimumları, bir önceki yıla göre kısmen yükselmiş olsa da genellikle düşük olup aylar arasında önemli farklılıklar göstermez. Yine en yüksek aylık ortalamalar, daha ziyade soğuk döneme isabet etmektedir. Ancak, Kandilli'de Eylül ve Ağustos aylarında yıllık ortalama sınır değeri (20μg/m^3) aşmaktadır. Üsküdar'da ise, bütün ayların ortalamaları sınır değerin altındadır. En yüksek maksimumlar, Kandilli'de Eylül (65μg/m^3), Üsküdar'da Ocak (11μg/m^3) aylarında ölçülmüştür (Tablo 4). Kükürt dioksit maksimum konsantrasyonları, 2020 yılında da bütün aylarda günlük sınır değerin (125μg/m^3) altında gerçekleşmiştir.

Tablo 4. Üsküdar İlçesi'nde Bazı Hava Kirleticilerin Aylık Ortalama ve Maksimumları (μg/m^3,2020-24 saatlik)[9]

KANDİLLİ	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
PM_{10} (Ort)	33	30	41	30	28	28	20	19	25	36	27	28
PM_{10} (Max)	73	70	125	55	57	47	31	28	46	82	77	66
SO_2 (Ort)	19	10	11	11	10	11	10	27	30	12	6	8
SO_2 (Max)	54	17	20	19	21	18	13	58	65	25	11	15
CO (Ort)	811	859	1007	827	824	937	830	1543	1738	1757	1020	1989
CO (Max)	2102	1974	1812	1385	1141	1215	966	2712	2929	2521	1705	2407
NO_2 (Ort)	28	31	29	22	22	28	15	15	20	31	16	18
NO_2 (Max)	56	57	63	43	53	49	28	30	53	65	37	32
NO_X(Ort)	68	70	72	37	38	52	24	23	39	78	46	43
NO_X (Max)	261	219	210	90	116	102	56	62	145	158	142	96
ÜSKÜDAR												
PM_{10} (Ort)	31	36	43	26	24	26	21	19	25	41	27	37
PM_{10} (Max)	71	77	115	47	63	51	35	32	47	141	65	80
SO_2 (Ort)	3	2	2	2	3	-	3	3	4	5	3	3
SO_2 (Max)	11	6	7	5	8	-	3	4	6	9	4	4
CO (Ort)	970	1038	1213	1040	1028	1151	1035	3269	2721	5354	1217	6159
CO (Max)	2109	2212	2148	1643	1539	1525	1267	6886	7013	8180	1909	7885
NO_2 (Ort)	43	44	43	33	30	41	24	26	33	53	38	40
NO_2 (Max)	78	82	93	72	75	82	47	46	78	104	67	64
NO_X(Ort)	108	113	99	81	80	105	66	71	91	141	93	91
NO_X (Max)	213	170	204	165	189	192	127	110	192	234	197	171

9 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 15-04-2021).

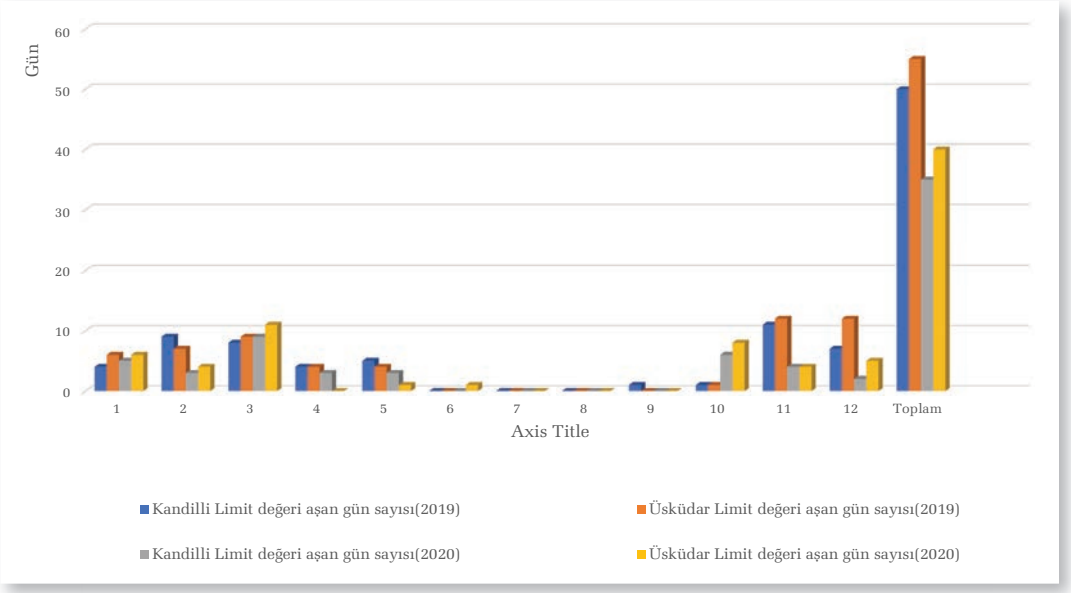

Şekil 10. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Limit Değeri Aşan (50μg/m3) Gün Sayısı (24 saatlik)

Aynı şekilde, 2019-2020 yıllarında, karbon monoksit aylık ortalamaları ve maksimumları da, sınır değerin altında kalır. Yine aylar arasında büyük farklılıklar görülmemekle birlikte soğuk dönemde, kısmen konsantrasyonlar yükselmektedir. Örneğin, 2019'da maksimumlar Aralık ayında, Kandilli'de 1633 μg/m^3, Üsküdar'da 2182 μg/m^3 seviyelerine çıkmıştır (Tablo 3). 2020 yılında ise, Kandilli'de Eylül ayında 2929 μg/m^3, Üsküdar'da Ekim ayında 8180 μg/m^3 olarak ölçülmüştür (Tablo 4).

Üsküdar İlçesi'nde, 24 saatlik verilerden hareketle aylık maksimumların limit değeri aşma süresinin belirlenmesi, yıl içerisinde hava kalitesindeki değişimin saptanmasında önemlidir. Çalışmada kullanılan kirleticilerden, partiküler madde limit değerleri aşmıştır. Azot oksitlerin maksimumları da yüksek olmakla birlikte, yönetmelikte sınır değer belirtilmemiş olduğundan, sadece partiküler madde değerlendirilecektir. Partiküler maddede 2019'da, yılın önemli bir kısmında 24 saatlik limit değerler (50μg/m^3) aşılmıştır. Kandilli ve Üsküdar'da Yaz ayları haricinde, diğer aylarda limit değerler aşılmıştır (tablo 5, şekil 10). Limit değeri aşan gün sayıları, iki istasyonda da yanma dönemi içerisinde kalan aylarda daha yüksek gözükmektedir. Kandilli'de Kasım ayı (11 gün) önde gözükürken, Üsküdar'da Kasım ve Aralık ayları (12 gün) dikkat çekmektedir. Yıllık toplam limit değeri aşan gün sayısı ise, Üsküdar'da 55 gün, Kandilli'de 50 günü bulmuştur.

Tablo 5. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Limit Değeri Aşan (50μg/m^3) Gün Sayısı (24 saatlik-2019)[10]

Aylar	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**Toplam**
Kandilli	4	9	8	4	5	0	0	0	1	1	11	7	50
Üsküdar	6	7	9	4	4	0	0	0	0	1	12	12	55

2020'de, yine yılın önemli bir kısmında, partiküler madde 24 saatlik limit değerlerin üzerinde kalmıştır. Üsküdar'da Yaz ayları haricinde, Kandilli'de Yaz ve Sonbahar başları haricinde, diğer aylarda limit değerler aşılmıştır (tablo 6, şekil10). Limit değeri aşan gün sayıları, bu yılda da yanma dönemi içerisinde kalan aylarda daha yüksektir. Örneğin, Kandilli (9 gün) ve Üsküdar'da (11 gün) Mart ayı, en yüksek değerle dikkat çekmektedir. Yıllık toplam limit değeri aşan gün sayısı bakımından önceki yıla nazaran azalma kaydedilmiş olup Üsküdar'da 40 güne ve Kandilli'de 35 güne düşmüştür. Ancak, yine de 2020 yılında, "Hava Kalitesinin Korunması Yönetmeliğinde" müsaade edilen sınır değere (35 gün) Kandilli'de ulaşılmış, Üsküdar'da ise, bu süre aşılmıştır.

Tablo 6. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Limit Değeri Aşan (50μg/m^3) Gün Sayısı (24 saatlik-2020)[11]

Aylar	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**Toplam**
Kandilli	5	3	9	3	3	0	0	0	0	6	4	2	35
Üsküdar	6	4	11	0	1	1	0	0	0	8	4	5	40

Kirleticilerin aylık maksimumları, saatlik ölçümlere göre incelendiğinde ise; daha yüksek konsantrasyonlarla karşılaşılmaktadır. Bu açıdan da yine azot oksitler ve partiküler madde sorun oluşturmaktadır. Ancak daha önce belirtildiği gibi, azot oksit verileri, ilgili süreyi kapsayan limit değerler belirlenmemiş olduğundan, karşılaştırma yapılmamıştır. 2020 yılında, Partiküler madde saatlik maksimumları, Kandilli'de Ağustos ayı haricinde ve Üsküdar'da, ayların hepsinde günlük sınır değeri aşmıştır. Saatlik maksimumlar, Kandilli ve Üsküdar'da, yıl içerisinde genellikle Ekim- Mayıs arasındaki dönemde daha yüksek değerlere ulaşmaktadır. Ay

10 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 15-04-2021).

11 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 21-06-2021).

içerisinde ulaşılan en yüksek maksimumlar, yine genellikle Sonbahar- İlkbahar mevsimlerine isabet etmektedir. Örneğin, Kandilli Mart (203μg/m^3), Üsküdar'da Ekim (979μg/m^3), aylarına denk gelmektedir (tablo 7, şekil 11). Kükürt dioksit maksimumları, saatlik sınır değerin (350 μg/m^3) altında olup sahanın hava kalitesinde, genel anlamda sorun yaratmamaktadır. En yüksek saatlik maksimumların dağılışı açısından, sıcak ve soğuk dönemler arasında net bir ayrım yapmak mümkün olmasa da Kandilli (71μg/m^3) ve Üsküdar'da (71μg/m^3) Ocak ayına denk gelmektedir. Yaz ve Sonbahar başları ise, daha düşük değerlerle dikkat çekmektedir. Karbon monoksit saatlik maksimumları, limit değerlerin altında olsa da bazı aylarda konsantrasyonlar yükselebilmektedir. Örneğin, Üsküdar'da Eylül (8268μg/m^3) Ekim (9470μg/m^3) ve Aralık (8779μg/m^3), aylarında en yüksek konsantrasyonlar ölçülmüştür.

Yıl içerisinde, Yaz aylarında diğer aylara nazaran daha düşük maksimumlar izlenebilmektedir. Azot dioksit en yüksek maksimumları da, saatlik sınır değerin (200+40 μg/m^3) altındadır. Maksimumların en yüksek olduğu aylar Üsküdar'da Ekim (178μg/m^3), Kandilli'de Mayısdır (103μg/m^3). Maksimumlar, Kandilli'de Üsküdar'a göre daha düşüktür (Tablo 7).

Tablo 7. Üsküdar İlçesi'nde Bazı Hava Kirleticilerin Aylık Maksimumları (Saatlik-2020)[12]

	KANDİLLİ											
Aylar	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
PM_{10}	136	133	203	131	114	70	98	42	93	104	198	123
SO_2	71	40	35	41	41	35	34	37	26	35	20	21
CO	2696	2797	2700	2238	1473	1781	929	1297	1392	1933	2841	3380
NO_2	82	81	101	87	103	95	76	70	84	101	79	51
NO_X	373	394	399	289	240	338	177	148	321	330	377	278
	ÜSKÜDAR											
PM_{10}	220	205	206	86	89	76	101	50	73	979	119	323
SO_2	29	17	15	13	21	-	5	5	8	11	5	5
CO	4048	4789	4158	3153	2371	3042	1702	7267	8268	9470	2970	8779
NO_2	118	124	135	128	118	116	64	100	125	178	107	103
NO_X	396	373	400	366	365	385	257	282	398	396	385	388

12 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 18-05-2021).

Azot oksitlerin saatlik ölçümlere göre en yüksek maksimumları, genellikle yüksek seyretmiştir. Maksimumların en yüksek olduğu ay olarak Üsküdar'da Mart (400μg/m^3) dikkat çekmekte ve Eylül, Ekim, Ocak aylarında bu değere yaklaşılmaktadır. Kandilli'de ise, Mart ve Şubat aylarında 400μg/m^3'e yaklaşmaktadır. Maksimumlar, Kandilli'de Üsküdar'a nazaran daha düşük kalmaktadır. Üsküdar'da yıl içerisinde Temmuz, Ağustos haricindeki aylarda genellikle 350-400 μg/m^3 arasında kalmaktadır (Tablo 7, şekil 12).

Üsküdar İlçesinde, partiküler madde saatlik maksimumlarına dayalı limit değerleri aşan gün sayıları, 24 saatlik verilerden daha yüksektir. Üsküdar'da bütün aylarda, Kandilli'de Ağustos ayı haricinde diğer aylarda saatlik limit değerler (50μg/m^3), bazı günlerde aşılmıştır (Tablo 8 ve Şekil 13). Limit değeri aşan gün sayılarına göre, genellikle yanma dönemi içerisinde kalan aylar, önde gelmektedir. Aylık en yüksek limit değeri aşan gün sayıları ile Kandilli'de Mart (20 gün), Üsküdar'da Aralık, Ekim (19-20 gün) ayları dikkat çekmektedir.

Tablo 8. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Limit Değerleri Aşan Günler Sayısı (Saatlik-2020)[13]

Aylar	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**Toplam**
Kandilli	12	14	20	12	10	10	1	0	7	17	10	12	125
Üsküdar	14	18	18	7	8	4	2	1	5	19	12	20	128

Limit değeri aşan günlerin yıllık toplamı ise, Üsküdar'da 128 gün, Kandilli'de 125 günü bulmaktadır. Partiküler madde, limit değeri aşan toplam gün sayıları, 24 saatlikle 1 saatlik maksimumlar arasında önemli farklılıklar gösterir. Genellikle limit değerin saatlik olarak aşıldığı gün sayıları, 24 saatliğin 2-4 mislidir. Ayrıca saatlik olarak limit değeri aşan günler, yılın her ayına isabet edebilmektedir. Bu durum, partiküler madde saatlik maksimumlarının, araştırma sahasının hava kalitesinde, çok daha fazla olumsuz etkiler yarattığına işaret etmektedir.

Sonuçlar

Çalışmada ulaşılan sonuçlar; Üsküdar İlçesinde, 2019-2020 yılları arasında, hava kirleticilerin yıllık ortalamaları ve maksimumlarında genel bir düşüş olduğuna işaret etmektedir. Esasında, incelenen kirleticilerin yıllık ortalamaları, azot oksitler

13 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *https://www.havaizleme.gov.tr/* (Erişim Tarihi 12-06-2021).

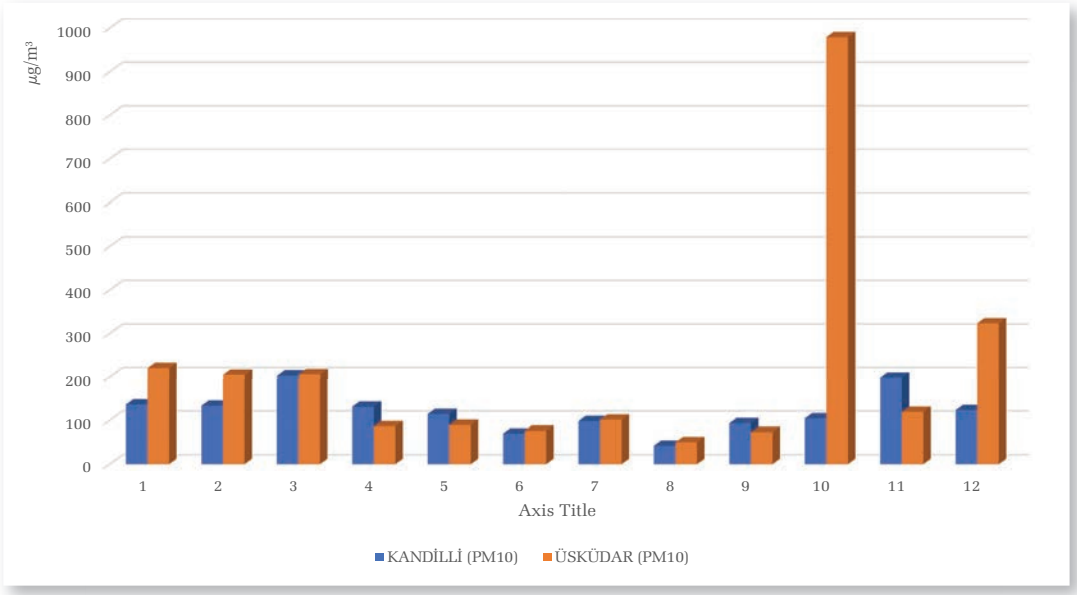

Şekil 11. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Aylık Maksimumları (Saatlik-2020)

dışında, hava kalitesi açısından önemli sorun oluşturmamaktadır. 2020 yılı verilerine göre, hava kirleticilerin yıllık ortalamalarının alansal dağılışı kısmi farklılıklar gösterse de azot oksitler haricinde, hiçbir yerde sınır değerin üzerine çıkmamaktadır. Hava kirleticilerin maksimumları ise, yıl içerisinde bazen fazlasıyla yükselerek hava kalitesinde düşüşlere neden olabilmektedir. Özellikle partiküler madde (PM_{10}) yıllık maksimum konsantrasyonları, mevcut yönetmeliğe göre; ilgili istasyonlarda, günlük sınır değeri (50 $\mu g/m^3$) aşmıştır. Azot oksitlerin (NO_X) maksimumları yüksek olmasına rağmen, mevcut yönetmelikte, saatlik veya günlük limit değerler verilmediğinden, mukayese edilmemiştir. Ancak maksimumların Anadolu yakasında gösterdiği dağılışı açısından Üsküdar İlçesi 3. Derecede riskli bölge konumundadır.

İlçede hava kirleticilerin aylık ortalama ve maksimum göstergeleri, önemli dalgalanmalar göstermez. 2019 yılında, partiküler madde ortalamaları, Kandilli ve Üsküdar'da Ekim ayından itibaren yükselmeye başlamakta, Mayısa kadar devam etmektedir. Sonbahar ortalarından, İlkbahar ortalarına kadar daha yüksek konsantrasyonlara ulaşılmaktadır. Partiküler madde aylık ortalamaları, Üsküdar ve Kandilli'de bazı aylarda, yıllık sınır değerin üzerindedir. 24 saatlik verilere dayalı maksimumlara göre oluşturulan aylık limit değerleri aşan günler sayısı itibariyle de partiküler madde dikkat çekmektedir. Yılın önemli bir kısmında, 24 saatlik limit değerler (50$\mu g/m^3$)

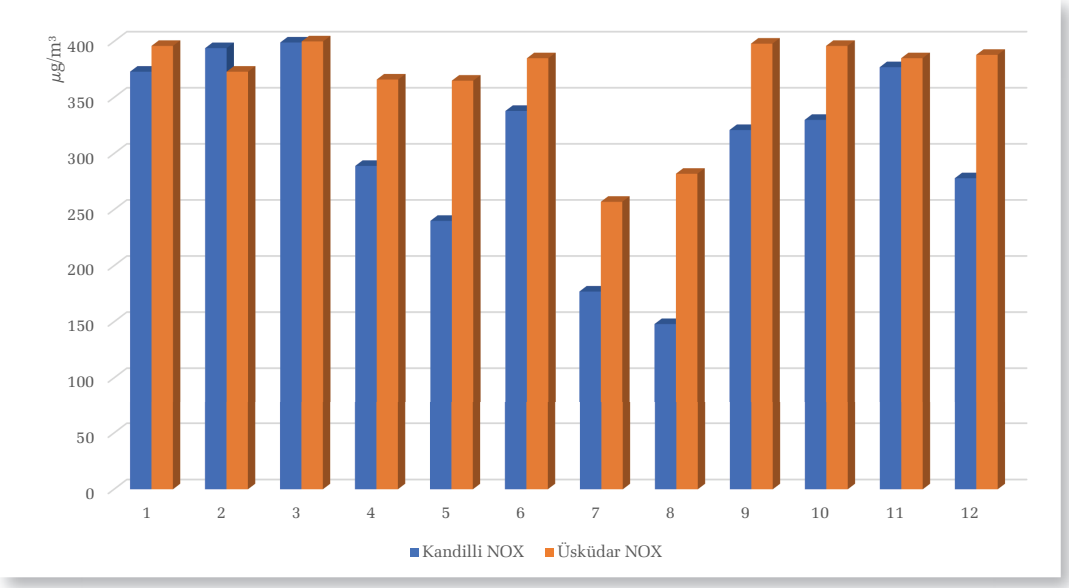

Şekil 12. Üsküdar İlçesi'nde Azot Oksitler Aylık Maksimumları (Saatlik-2020)

aşılmıştır. Limit değeri aşan gün sayıları, genellikle yanma dönemi içerisinde kalan aylarda daha yüksek gözükmektedir. Yıllık toplam limit değeri aşan gün sayısı 2019 yılında Üsküdar'da 55 gün ve Kandilli'de 50 gün iken, 2020'de Üsküdar'da 40 güne, Kandilli'de 35 güne inmiş olsa da mevcut yönetmelikte belirtilen sınır değerin (35 gün) üzerindedir. Azot dioksit ortalamaları da bazı aylarda yıllık sınır değeri (yıllık 40+8 $\mu g/m^3$) aşmıştır. 2019 yılında en yüksek ortalamalara, Kandilli'de Mayıs, Üsküdar'da Aralık aylarında ulaşmıştır. 2020 yılında da, Üsküdar'da Ekim ayında, yıllık sınır değer aşılmıştır. Maksimumlar ise, genellikle saatlik sınır değerin (saatlik 200+40 $\mu g/m^3$) altındadır. Azot oksitlerin ise, 2019 yılında aylık ortalamaları sürekli olarak, 2020 yılında Kandilli'de Temmuz, Ağustos ayaları dışında yıllık sınır değerin (yıllık 30 $\mu g/m^3$) üzerinde seyretmiştir. Aylık maksimum konsantrasyonlar da hava kalitesini olumsuz etkileyebilecek seviyelere ulaşmıştır. Hava kirleticilerin, saatlik maksimumları, günlük maksimumlardan daha yüksektir. Saatlik maksimumlara göre de partiküler madde limit değerleri aşmaktadır. Limit değeri aşan gün sayıları, genellikle yanma dönemi içerisindeki aylarda artmaktadır. Karbon monoksit saatlik maksimumları, limit değerlerin altında olsa da bazı aylarda konsantrasyonlar yükselebilmektedir. Örneğin, Üsküdar'da Eylül (8268$\mu g/m^3$) Ekim (9470$\mu g/m^3$) ve Aralık (8779$\mu g/m^3$), aylarında en yüksek konsantrasyonlar ölçülmüştür. Partiküler madde saatlik maksimumlarına dayalı limit değerleri aşan gün sayıları, 24 saatlik verilerden daha yüksektir. Üsküdar'da bütün aylarda, Kandilli'de Ağustos haricinde diğer

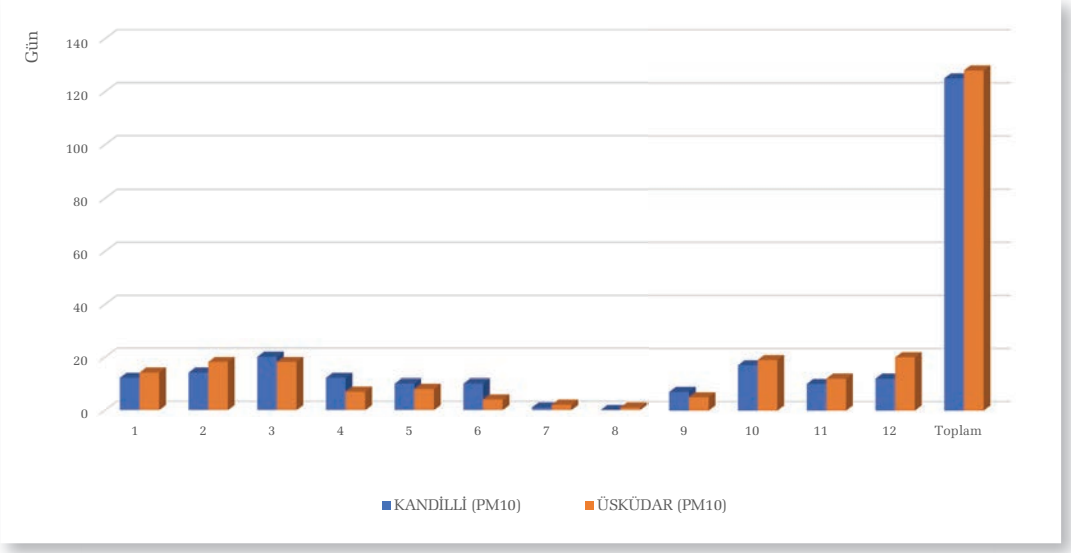

Şekil 13. Üsküdar İlçesi'nde Partiküler Madde Limit Değeri Aşan (50μg/m3) Gün Sayısı (saatlik-2020)

aylarda saatlik limit değerler (50μg/m^3), bazı günlerde aşılmıştır. Limit değeri aşan günlerin yıllık toplamı ise, Üsküdar'da 128, Kandilli'de 125 gündür. Yılın her ayında, saatlik olarak limit değer aşılabilmektedir.

Bütün bu veriler, Üsküdar İlçesinde hava kirleticilerin konsantrasyonlarında, zamanla bir düşüş olduğunu göstermekle birlikte, Avrupa Birliği Limit değerleri ile karşılaştırıldığında, hava kalitesinin henüz istenen düzeyde olmadığına işaret etmektedir. Özellikle azot oksitlerin ortalamaları ve maksimumları, partiküler maddenin maksimumları ve limit değeri aşan süre ile ilgili verileri, sorunun günümüzde de devam ettiği yönündedir. Mevcut durumda, sahanın hava kalitesinde, partiküler madde, azot oksitler ve kısmen karbon monoksit gibi kirleticiler sorun yaratmaktadır. Bu nedenle hava kalitesinin kontrolü için, öncelik partiküler madde ve azot oksit konsantrasyonlarının düşürülmesine, karbon monoksitin izlenmesine verilmelidir. Üsküdar İlçesi'nin hava kalitesinin yönetimi açısından; yakıt kalitesi ve trafik kökenli kirleticilerin kontrol edilmesi kadar, doğal ortamla uyumlu yerleşim planlarının geliştirilmesi, kentsel yeşil alanların korunması, emisyon veri tabanın oluşturulması gibi önlemler önemli gözükmektedir. Ancak, hava kalitesinin kontrolü ve yönetimi, mekânsal bir bütünlüğü gerektirdiğinden, Üsküdar İlçesi'nin içerisinde yer aldığı İstanbul İliyle ve yakın çevresiyle birlikte düşünülmesi, bu alandaki problemlerin çözümüne önemli katkılar yapacaktır.

Üsküdar'da Yeşil Alan Kullanımı

ARŞ. GÖR. DR. RAUF BELGE - DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET EMRAH SİYAVUŞ
Pamukkale Üniversitesi - Marmara Üniversitesi

Giriş

Doğa ile bütünleşmenin simgesi olan yeşil alanlar, yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlar. Buna rağmen doğal ortamın beşerileşmiş mekânları olan şehirler, yeşil alanların büyük ölçüde değiştirildiği ve tahrip edildiği büyük yerleşmelerdir. Şehirlerde insan ve konut yoğunluğu yüksek olduğu için doğal ortam ve yeşil alanlar, insanların istek ve arzularına göre şekillenmiştir. Bu şekillenme daha ziyade yeşil alanların daraltılması ya da tümden ortadan kaldırılması suretiyle gerçekleşmiştir. Haliyle doğası gereği şehirler, doğal ortamdan kopmuş, betonlaşmış ve suni bir hayatın sürdürüldüğü mekânlar olmuştur. Bilhassa Sanayi Devrimi ve son dönemdeki teknolojik gelişmelerle birlikte nüfusun hızla artması büyük ölçekli şehirlerin oluşumunu hızlandırmıştır.

Günümüzde şehirler, kamu ve özel binaları, cadde ve sokakları, parkları ve diğer unsurlarıyla insanların coğrafi peyzaj üzerinde inşa ettikleri çok nüfuslu yerleşme birimleridir.[1] Şehirler, yeşil alanların büyük ölçüde tahrip edildiği ve değiştirildiği yerleşmeler olsa da şehrin muhtelif yerlerinde park ve açık alanlarda çimen, çalı ve ağaçlara rastlanır. Yerleşme içerisinde bitki örtüsü ve açık alanlar, görsel niteliği artırmakla birlikte şehirsel hayatı dayanıklı kılmak gibi önemli fonksiyonları bulunmaktadır.[2] Mesela yeşil alanlar, şehirsel mekâna fiziksel ve

1 Süha Göney, *Şehir Coğrafyası,* İstanbul 2017, I, s. 1.

2 Abdullah Uğur ve Alparslan Aliağaoğlu, *Şehir Coğrafyası,* Ankara 2019. s. 120.

estetik değer sağlar. Şehirlerin monoton geometrik yapısını izale eder, onlara canlılık katar. Şehrin havasını temizler, oksijen miktarını artırır, şehir sakinlerinin eğlenme, dinlenme, görme, spor gibi rekreasyonel ihtiyaçlarına hizmet eder.[3] Ayrıca açık ve yeşil alanlar, deprem sonrasında toplanma, tahliye, barınma ve acil yardım gibi hayati fonksiyonları yerine getirir.[4] Yerleşmenin içerisindeki açık ve yeşil alanlar, bireylere fiziksel aktivite imkânı sunar. Şehir sakinlerinin sosyalleşmesini, bedensel ve psikolojik açıdan sağlıklı olmasını sağlar.[5] Bu bağlamda şehirde hayat kalitesinin göstergelerinden biri olan yeşil alanlar, bir mekân kullanımı olmakla beraber önemli bir hizmet alanıdır. Yeşil alanların söz konusu katkıları bilinmesine rağmen, şehir planlaması çalışmalarında öncelikle konut açığının giderilmesi amaçlanmaktadır.[6]

Ülkemizde 1950'li yıllardan itibaren hızlı şehirleşme hareketlerinden sonra şehirler yoğun bir şekilde nüfuslanmıştır. Nüfusun hızlı artışı ile beraber yaşanan çarpık kentleşme, gecekondulaşma ve plansız gelişme nedeniyle şehirlerde bulunan yeşil alanlar yoğun baskı altında kalmıştır. Yeşil alanların bir kısmı imara açılmış, yapılaşmanın hızlı ilerleyişine maruz kalmıştır. Bu anlamda başı çeken İstanbul'da giderek artan nüfus baskısı sonucunda yeşil alanların büyük bir kısmı yerleşmeyle maskelenmiştir. Dünya Şehirleri Kültür Forumu'un (World Cities Culture Forum) hazırladığı rapora göre 2015 yılı verilerine göre İstanbul metropoliten alanın sadece %2,2'si yeşil alanlardan oluşmaktadır. Hâlbuki İstanbul ile aynı kategoride yer alan diğer dünya şehirlerinde yeşil alan oranı oldukça yüksektir. Söz gelimi ilk sanayi şehirlerinden olan Londra'da yeşil alan oranı %33 iken Paris'te %9,5, Moskova'da %18, Sydney'de %46 ve bir Uzakdoğu Asya şehri olan Hong Kong'da %40'tır.[7] Bu oranlar, İstanbul'da bir yeşil alan sorununa işaret etmektedir.

3 Atila Gül ve Volkan Küçük, "Kentsel Açık-Yeşil Alanları ve Isparta Kenti Örneğinde İrdelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, sayı 2/1(2001), s. 27-48; Yıldız Aksoy, "Üsküdar ilçesi Açık Yeşil Alan Durumunun İrdelenmesi", *Çev-Kor Ekoloji Dergisi*, sayı 13/52 (2004), s. 38-44.

4 Bengi Korgavuş ve Melike Ersoy, "Kadıköy İlçesi Kentsel Açık Ve Yeşil Alanlarının Olası İstanbul Depreminde Yeterliliğinin İrdelenmesi", *Uluslararası Burdur Deprem ve Çevre Sempozyumu 7-9 May 2015,* Burdur 2015, s. 388-408.

5 Anna Chiesura, "The Role of Urban Parks for the Sustainable City" *Landscape and Urban Planning,* 68/1, 2004, 129-138; Jennifer R. Wolch, Jason Byrne, Joshua P. Newell, "Urban Green Space, Public Health, and Environmental Justice: The Challenge of Making Cities Just Green Enough", *Landscape and Urban Planning*, 125 (2014), s. 234-244, 234-244.

6 Hakan Doygun, Alpagu İlter, "Kahramanmaraş Kentinde Mevcut ve Öngörülen Aktif Yeşil Alan Yeterliliğinin İncelenmesi", *Ekoloji*, sayı 17/65 (2007), s. 21-27.

7 World Cities Culture Forum, Erişim Adresi: http://www.worldcitiesculturеforum.com/data/of-public-green-space-parks-and-gardens, (Erişim Tarihi: 08.06.2021)

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) bir şehirde kişi başına düşen yeşil alan miktarının en az 9 m² olması gerektiğini ileri sürmekle birlikte ideal oranın 10-15 m² arasında olabileceğini vurgulamıştır. Dünyanın önde gelen şehirlerinde söz konusu oran büyük bir farkla aşılmıştır. Mesela kişi başına düşen yeşil alan oranı bakımından New York 23,1 m², Roma 45,3 m², Paris 14,5 m², Londra 27 m², Amsterdam 45,5 m², Berlin 27,1 m²'dir. Türkiye şehirlerinde kişi başına düşen yeşil alan oranı ise oldukça düşüktür. Bu oran İstanbul'da 6 m², Bursa'da 10 m², İzmir'de 5 m², Samsun'da 5,6 m², Şanlıurfa 3,82 m², Balıkesir'de 3,1 m²'dir.[8] Oysa 02.09.1999 tarihli ve 23804 sayılı yönetmeliğe göre şehirsel alan içerisinde kişi başına 10 m² yeşil alan standardı getirilmiştir. Dolayısıyla sözü edilen şehirlerin çoğu bu standardın altında kalmaktadır.

İstanbul metropol alanın en eski idari birimlerinden olan Üsküdar ilçesinde, doğal ortam büyük ölçüde yerleşmeyle maskelenmiştir. İlçe sınırları dâhilinde kalan alan, bütünüyle şehirsel alan içerisinde kalmıştır. Yarım milyondan fazla insana ev sahipliği yapan Üsküdar ilçesinde dağınık halde bulunan bazı yeşil alanlar, yerleşmenin hızlı ilerleyişinden kurtulmuştur. Yeşil alan olarak değerlendirilen park, bahçe, koruluk, tarım arazileri, mezarlıklar ve diğer yeşil alanlarının durumu, bu çalışmanın konusunu oluşturur. Çalışmanın temel amacı Üsküdar ilçesinde yeşil alan kullanım durumunu mekânsal açıdan araştırmaktadır. Yeşil alanların büyüklüğü, yerleşim alanı içerisindeki coğrafi dağılışı, kişi başına düşen yeşil alan miktarı ve yeşil alanların fonksiyonel özellikleri üzerinde durulmuştur.

Çalışma Alanı

Çalışma alanı, İstanbul ilinin Üsküdar ilçesinin idari sınırlarını kapsamaktadır. İstanbul metropolünün eski yerleşim birimlerinden olan Üsküdar, İstanbul Boğazı'nın doğusunda yer alır. Geçmiş dönemlerde İstanbul'un uydu yerleşmelerinden biri olmuş, 1950'li yıllardan sonra kırdan kente göçle nüfusu hızla artmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze idari sınırları (1928, 1930, 1934, 1987 ve 2008 yıllarında) değişiklik göstermiş, günümüzdeki sınırları 2008 yılında belirlenmiştir.[9] Üsküdar, kuzeyden Beykoz, doğudan Ataşehir ve Ümraniye, güneyden

8 Sedat Benek ve Ahmet Şahap, "Şanlıurfa Şehrinde Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) Kullanılarak Yeşil Alanların Yeterliliğinin Belirlenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 36, İstanbul 2017, s. 304-314.

9 Cemalettin Şahin, "İdari Coğrafya Açısından Üsküdar İlçesi Sınırlarının Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildirileri (11-12-13 Kasım 2016)*, III, İstanbul 2017, s. 423-442.

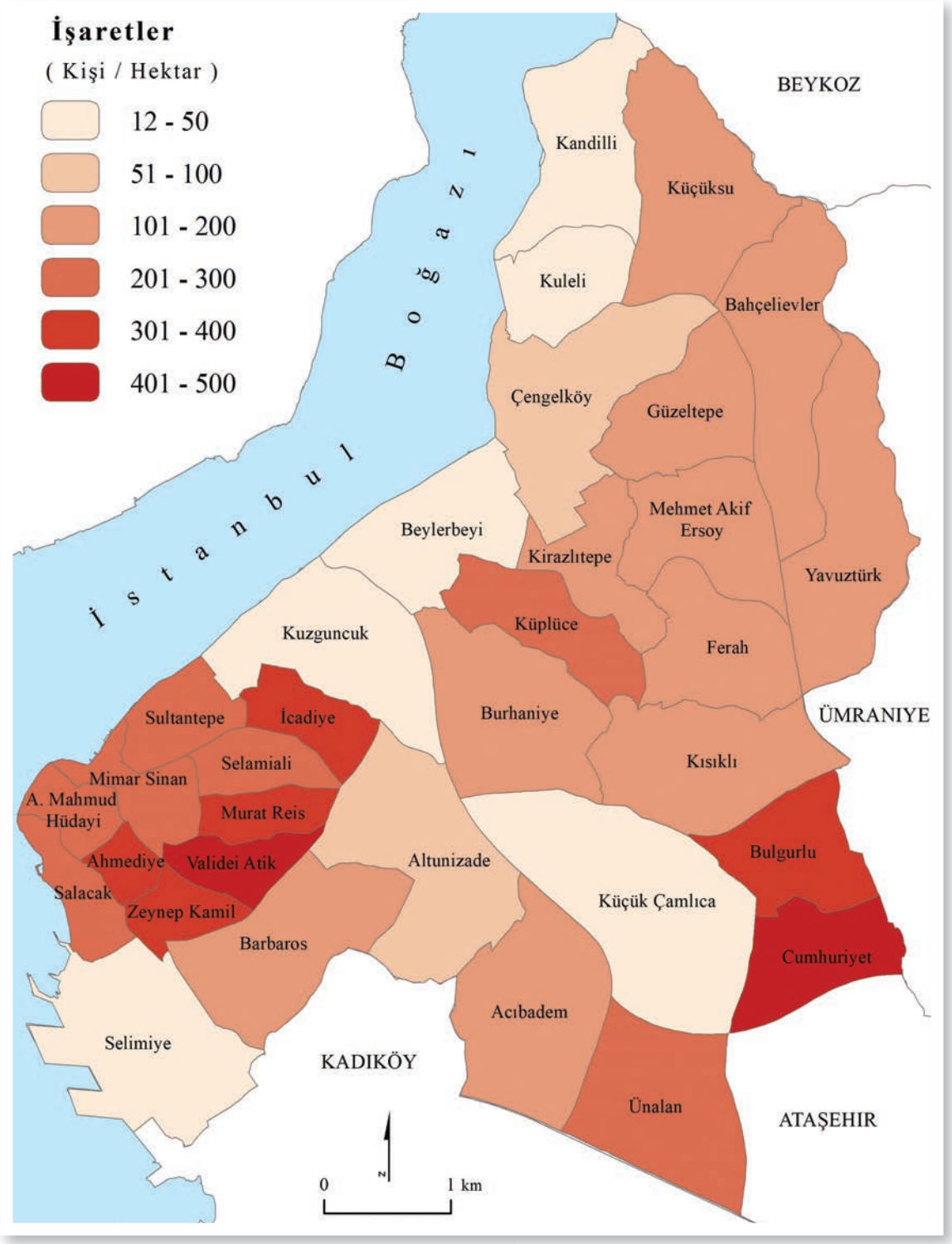

Harita-1: Üsküdar'da Nüfus Yoğunluğu, 2020

Kadıköy ilçesiyle çevrelenmiştir. 33 mahalleden oluşan Üsküdar, 35 km² yüzölçümüyle ile 39 ilçe arasında 22. sırada yer almaktadır.

2020 nüfus sayımına göre ilçede 520.771 kişi ikamet etmektedir. Ancak bu nüfus miktarı ilçe geneline homojen bir şekilde dağılmamıştır. Kişi başına düşen yeşil alan oranını doğrudan etkilediği için nüfusun mahallelere göre dağılışının bilinmesi son derece önemlidir. Bu amaçla, nüfusun birim alana göre yoğunluğu mahalle ölçeğinde hesaplanmış ve nüfusun dağılışı Harita-1'de gösterilmiştir. Haritada dikkat çeken en önemli husus nüfus yoğunluğunun kıyıdaki mahallelerde düşük olmasıdır. Özellikle Kandilli, Kuleli, Kuzguncuk, Beylerbeyi ve Selimiye mahallelerinde nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür. Daha iç kesimlerde yer alan ve Üsküdar'ın en geniş yüzölçümlü mahallesi olan Küçük Çamlıca'da (244 ha) nüfus yoğunluğu azdır. Bahsi geçen mahallelerde hektar başına 50 kişiden daha az nüfus düşmektedir.

Öte yandan mahalle sınırı dar ve nüfus miktarı fazla olan idari birimlerde nüfus yoğunluğu oldukça yüksektir. Harita-1'de nüfusun yoğun olduğu mahallelerin belli alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Üsküdar'ın güneybatısında bulunan ve daha az alan kaplayan mahallelerde nüfus yoğunlaşmıştır. Bu alanda yer alan Zeynep Kamil, İcadiye, Murat Reis, Ahmediye ve Valide-i Atik mahallelerinde hektar başına 300'den fazla insan düşmektedir. Ümraniye sınırında bulunan Bulgurlu ve Cumhuriyet mahallelerinde de nüfus yoğunluğu bir hayli yüksektir. Dolayısıyla Kandilli (12 ha / kişi) nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu mahalle iken; hektar başına 492 kişinin düştüğü Valide-i Atik Üsküdar'ın en yoğun nüfuslu mahallesidir.

Veri ve Yöntem

Çalışmada yeşil alanlar mahalle düzeyinde ele alınmış, bu alanların dağılışı, büyüklüğü, yeterliliği ve nüfusla ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu maksatla Üsküdar Belediyesi'nden sayısallaştırılmış şehir imar planı temin edilmiş, böylece mahalle ölçeğinde yeşil alan bilgisine ulaşılmıştır. Ancak gerçek alanla örtüşmediği için imar planından yer alan bilgiler, uydu görüntüleri ile karşılaştırılmış, gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Mahalle ve yeşil alanlara ilişkin yüzölçümler, ArcGIS 10.6 programı aracılığıyla hesaplanmıştır. Çalışmada hem aktif hem de

pasif yeşil alanları[10] incelenmiş; parklar, koruluklar, mesire ve piknik yerleri, bahçeler, kent ormanları, kampüs alanları, peyzaj ve refüjler, mezarlıklar, askeri alanlar, özel ve kamu mülkiyetli yeşil alanlar ve tespit edilen ağaçlandırılmış alanlar, yeşil alan olarak değerlendirilmiştir. Park sayısı verileri İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin İBB Açık Veri Portalı'ndan temin edilmiştir. TÜİK'ten alınan mahalle nüfusu sayesinde nüfus ve yeşil alan ilişkisi kurulmuştur. Yeşil alan kullanımı ve nüfus dağılış haritalarından yola çıkarak, yeşil alan kullanımıyla ilgili birtakım öneriler sunulmuştur.

Aksoy, 2004 yılında Üsküdar'da yeşil alanların durumunu inceleyen bir araştırma yapmıştır. Çalışmada Üsküdar ilçesinde aktif ve pasif yeşil alanları, ilçenin toplam nüfusuyla ilişkilendirilmiştir. 1975-2000 yılları arasında ilçede nüfus ve yeşil alan kullanımının değişim sürecine vurgu yapılmıştır.[11] Ancak çalışmanın en son 2000 yılı nüfus verilerine dayanması, yeşil alanların mahallelere göre dağılışının verilmemiş olması nedeniyle eldeki bu çalışmanın yapılması ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca 2008 yılında Üsküdar'ın bazı mahallelerinin yeni kurulan Ataşehir ilçesine bağlanmasından dolayı, Üsküdar'ın idari sınırlarında değişiklik yaşanmıştır. İlçenin idari sınırlarının değişmesi, yeşil alan-nüfus oranını etkileyeceğinden şüphe yoktur. Dolayısıyla bu çalışmada, Üsküdar'ın son idari sınırları ve güncel nüfus verileri dikkate alınarak yeşil alanların mekânsal dağılışı yapılmıştır.

Bulgular

a- Yeşil Alanların Genel Durumu

Üsküdar ilçesinde yeşil alan miktarı son 40 yıllık süreçte büyük oranda artmıştır. 1970'te 1.772.900 m² alandan oluşan yeşil alan miktarı, 2000'de 2.962.485 m² ve son olarak 2020 yılında 9.670.183 m² ulaşmıştır. Buna bağlı olarak kişi başına düşen toplam yeşil alan oranı 6,8 m²'den 19,6 m²'ye yükselmiştir. Aynı şekilde ilçede hem aktif hem de pasif yeşil olarak değerlendirilen yeşil alan miktarında bir artış söz konusudur (Tablo-1). Aksoy'un da (2004:40) ifade ettiği üzere Üsküdar

10 *Aktif yeşil alanlar;* Halkın kullanımına açık olan, eğlenme, dinleme gibi rekreasyon ihtiyacını karşılamaya yönelik düzenlenen alanlardır. Parklar, çocuk oyun alanları, spor alanları, piknik alanları, botanik bahçeleri ve ormanlar aktif yeşil alanlardır.
Pasif yeşil alanlar; Halkın kullanımına açık olmayan, daha çok kent estetiği ve kent sağlığı gibi amaçlarla düzenlenen alanlardır. Görsel yeşil alanlar, refüjler, fidanlıklar, çayırlar ve mezarlıklar pasif yeşil alanlardır (Korgavuş ve Ersoy, a.g.m., s. 401).

11 Aksoy, a.g.m., s. 38-44.

Harita - 2: Üsküdar'da Yeşil Alanların Dağılışı

Belediyesi'nin son yıllarda çevreci yaklaşımları ve çevreye vermiş olduğu değer, bu artışta etkili olmuştur. Ayrıca daha az yeşil alana sahip olan mahallelerin 2008 yılında Ataşehir ilçesine bağlanmasından dolayı kişi başına düşen yeşil miktarında hızlı bir yükseliş söz konusudur.

Tablo-1: Üsküdar'da Yıllara Göre Yeşil Alan Durumu (1980-2020)

Yıllar	Nüfus	Aktif Yeşil Alanlar		Pasif Yeşil Alanlar		Toplam Yeşil Alan	
		Toplam Alan	Kişi Başına Düşen	Toplam Alan	Kişi Başına Düşen	Toplam Alan	Kişi Başına Düşen
		(m^2)	(m^2)	(m^2)	(m^2)	(m^2)	(m^2)
1980	261.141	500.300	1,9	1.272.600	4,9	1.772.900	6,8
2000	501.804	1.029.210	2,1	1.933.275	3,9	2.962.485	6
2020	520.771	4.467.785	8,6	5.462.443	10,5	9.670.183	19,6

Kaynak: 1980 ve 2000 yılı verileri Aksoy'dan (2004:41) alınmıştır.

Ülkemizde belirlenen yeşil alan standardına göre kişi başına en az 1,5 m^2 park alanın düşmesi gerekmektedir.[12] Üsküdar Belediyesi'nden temin edilen imar planına göre ilçede toplamda 2.090.427 m^2'lik alan oyun parkı olarak sınıflandırılmıştır. Bu durumda 2020 nüfusuna göre kişi başına 4 m^2 düşmektedir. Dolayısıyla 181 parkın olduğu Üsküdar'da kişi başına yeterli park alanı düşmektedir.

Üsküdar ilçesi, İstanbul'un önde gelen sayfiye, mezarlık, koruluk ve diğer yeşil alanlarına sahiptir. Mesela Karacaahmet Mezarlığı, Validebağı Korusu, Fethi Paşa Korusu, Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri ve Nakkaştepe Milli Parkı gibi yeşil alanlar, sadece Üsküdar sakinlerine değil, aynı zamanda İstanbul geneline hizmet vermektedir. Sözü edilen yeşil alanlar, İstanbul hatta ülke çapında bilinen mekânlardır. Özellikle Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri, Fethi Paşa Korusu ile Nakkaştepe Milli Parkı gibi yeşil alanlar, Boğaziçi sularının eşsiz manzarasına sahip olmakla öne çıkmaktadır (Harita-2).

Tablo –2: Üsküdar'da Yeşil Alan Türlerinin Kapladığı Alan

Yeşil Alan Türü	Alan (Hektar)	Oran (%)
Parklar	209,04	21,6
Sosyal- Kültürel ve Mesire Alanları	115,04	11,9
Konut Alanı Çevresi	104,06	10,8

12 M. Taner Şengün ve Önder Üstündağ, "Elazığ Şehir Merkezinde Yeşil Alan Kullanımlarının Dağılımına Coğrafi Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı 14 /22 (2009), s. 45-68.

Kamusal Alanlar	102,21	10,6
Mezarlıklar	97,93	10,1
Koru Alanı	94,07	9,7
Askeri Alan	38,86	4,0
Boğaziçi Peyzajı	29,46	3,0
Ağaçlandırılmış Yeşil Alanlar	29,27	3
Spor Alanı	6,42	0,7
Refüj	5,37	0,6
Kent Ormanı	5,25	0,5
Tarımsal Alanlar	1,83	0,2
Diğer	128,21	13,3
Toplam	967,02	100

Millet Parkları: Üsküdar'da iki önemli millet parkı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Nakkaştepe Millet Parkı'dır. 50 bin metrekarelik alana sahip olan Nakkaştepe Millet Parkı (Bahçesi), aynı zamanda İstanbul'un ilk millet parkı olma unvanına sahiptir. Kuzguncuk Mahallesi'nde yer alan park, daha önce askeri alan olarak kullanılmış, 2018 yılında millet bahçesine dönüştürülmüştür. Söz konusu parkın içerisinde mesire ve piknik alanları, spor tesisleri, oyun parkları, manzara seyir terasları ve kafe gibi birçok aktivite imkânı bulunmaktadır[13] (Foto-1). 2019 yılında yapımına başlanan Beylerbeyi-Küplüce Mısırlı Millet Bahçesi, Üsküdar'da bulunan diğer önemli bir millet parkıdır. Toplamda 44.000 m²'lik alandan oluşan park içerisinde mesire ve piknik alanları, oyun parkları, hobi bahçeleri ve seyir terası gibi birçok etkinlik mevcuttur.[14]

Koru Alanları: Üsküdar'ın öne çıkan en belirgin yeşillik alanları hiç şüphesiz koruluk alanlarıdır. Boğaza nazır Fethi Paşa Korusu ve Cemile Sultan Korusu ile daha iç kesimlerde yer alan Küçük Çamlıca Korusu ve Validebağı Korusu en fazla rağbet gören koruluk alanlarıdır. Ayrıca Abdülmecid Efendi Korusu, Demirağ Korusu, Hüseyin Avni Paşa Korusu, Münir Bey Korusu ve Suphi Paşa Korusu Üsküdar'ın hatırı sayılır koruluklarındandır. Bunlardan ismi Üsküdar'la özdeşleşmiş olan Fethi Paşa Korusu, Kuzguncuk ve Sultantepe mahalleleri arasında yer alır. 16 hektarlık alan kaplayan koru, Boğaza bakan sırt ve yamaçlardan Kuzguncuk tepesine kadar olan alanı kapsar. "İstanbullular için âdeta "nefes alma" mekânlarından

13 Üsküdar Belediyesi, Nakkaştepe Millet Bahçesi. Erişim Adresi: https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/pages/nakkastepe-millet-bahcesi/476

14 Üsküdar Belediyesi, Beylerbeyi-Küplüce Mısırlı Millet Bahçesi. Erişim Adresi: https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/pages/beylerbeyi-kupluce-misirli-millet-bahcesi/563

Nakkaştepe Millet Parkı (Kaynak: Üsküdar Belediyesi)

biri" koru, ismini Tophane Müşhiri Fethi Ahmet Paşa'dan alır. Koruluğun ayrılmaz bir parçası olan Fethi Paşa Yalısı ve koruluk alanla birlikte birçok aktivite imkânı bulunmaktadır.[15]

Kandilli Mahallesi'nde yer alan Cemile Sultan Korusu, Boğaza nazır korulardan biridir. Yaklaşık 100 dönümlük alandan oluşan koru; kafe, restoran, yüzme havuzu, basketbol sahası ve tenis kortu gibi birçok sosyal alana sahiptir. Daha iç kesimde bir yer alan Küçük Çamlıca Korusu, İstanbul'un meşhur tepelerinden biri olan Küçük Çamlıca Tepesi (227 m.) üzerinde yer alan ağaçlık alandan oluşur. Koruluk içerisindeki tarihi yapılarla birlikte sosyal tesisler de yer almaktadır. 2021 yılında açılışı yapılan Çamlıca Kulesi sayesinde Küçük Çamlıca Korusu, İstanbul'un yeni cazibe merkezlerinden biri olmuştur.

Altunizade Mahallesi'nde bulunan Validebağı Korusu, 35.4 hektarlık geniş bir alanı kapsar. Adile Sultan Korusu olarak da bilinen koru, ismini Bezmiâlem Valide Sultan'dan (ö. 1853) alır. Adeta bir botanik bahçesi olan korunun içinde çok sayıda egzotik ağaç türleri bulunmaktadır. Koruda, bir kısmı "anıt ağaç" niteliğinde olan asırlık ağaç türleriyle beraber otsu ve yıllık bitkilerden oluşan zengin bir flora vardır. Bu öneminden dolayı Validebağı Korusu, 1996 yılında I. derece sit alanı olarak kabul edilmiştir.[16]

Rekreasyon Alanları: Üsküdar'da rekreasyon alanı olarak ele alınabilecek en önemli mekân hiç şüphesiz Büyük Çamlıca Tepesi'dir. Çamlıca Tepesi, Üsküdar Belediyesi'nden temin edilen imar planında "Rekreasyon Alanları" olarak belirlenmiştir. Eşsiz bir manzaraya sahip olan tepe, 262 metre yüksekliğe sahiptir. Çamlıca Tepesi'nin en önemli özelliği hem Marmara Denizi'ni hem Boğazı ve Haliç'i, aynı zamanda tarihi yarımadanın en iyi görüldüğü yer olmasıdır. Jeolojik açıdan monocknod (şahit tepe) bir yapı olan tepede hâkim bitki örtüsü kızılçam ve fıstık çamlarıdır. Günümüzde Üsküdar'ın simgesi haline gelen Çamlıca Tepesi'nin bir sayfiye ve mesire yeri olarak kullanılması 17. yüzyıla kadar gider.[17] 22,2 hektarlık alanı kapsayan Çamlıca Tepesi'nde piknik alanları, seyir terası, yürüyüş yolları, restoran ve kafeler gibi birçok sosyal etkinlik imkânı bulunmaktadır (Foto-2).

15 Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildirileri (6-9 Kasım 2008)*, I, İstanbul 2009, s. 621-634.

16 Cemalettin Şahin, "Validebağı Korusu: İsmiyle Müsemma Bir Mekân", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, sayı 6 (2018), s. 15-21.

17 Metin Tuncel ve Nurten Ünal, "Üsküdar'ın Simgesi Haline Gelmiş Bir Tepe: Çamlıca", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IV Bildirileri (3-5 Kasım 2006)*, I, İstanbul 2007, s. 135-144.

Mezarlıklar: Mezarlık alanları, ölülerin gömüldüğü bir mekân olmakla birlikte yerleşme içerisinde yeşil alan ihtiyacını karşılayan önemli bir arazi kullanımıdır. Üsküdar'da yeşil alanların %10'unu oluşturan mezarlıklar, toplamda 97,93 hektarlık alanı kapsamaktadır. İlçede bulunan mezarlıkların en meşhuru Karacaahmet Mezarlığı'dır. İstanbul'un en eski ve en büyük mezarlığı olan Karacaahmet Mezarlığı, 589.752 m^2 alandan oluşmaktadır. Karacaahmet'in İstanbul geneli mezarlıklara oranı %6,17 iken Üsküdar'daki mezarlıklara oranı %69'dur.[18] Tarihi 14. yüzyıllara kadar giden mezarlık, Barbaros ve Zeynep Kamil mahallelerinde yer alır. Nakkaştepe Mezarlığı, Bağlarbaşı Ermeni, Rum ve Yahudi Mezarlığı, Kandilli Mezarlığı ve Çengelköy Mezarlığı Üsküdar'da öne çıkan diğer mezarlık alanlarıdır.

b- Parkların Mahallelere Göre Sayısal Dağılışı

İstanbul Büyükşehir Belediyesi verilerine göre Üsküdar'da toplamda 181 alan, park ve yeşil alan işlevi görmektedir. Üsküdar, komşu ilçelerden daha fazla parka sahiptir. Sınır komşusu olan ilçelerde ise park sayısı şöyledir: Kadıköy 80, Ataşehir 127, Ümraniye 176 ve Beykoz 93'tür.

Üsküdar'da 2020 nüfusuna göre 2.877 kişiye bir park düşmektedir. Üsküdar'da parklar ve yeşil alanlar sayı bakımından mahallelere homojen bir şekilde dağılmamıştır. Her mahallede en az bir tane park bulunmaktadır. En fazla parkın bulunduğu Bulgurlu ve Kısıklı mahallelerinde 16'şar park yer alır. Oysa Mimar Sinan ve Kirazlıtepe mahalleleri, sadece birer park alanına sahiptir. Park sayısı ile mahalle nüfusu arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenemez. Mesela 33 bin nüfuslu Yavuztürk Mahallesi'nde sadece 2 park yer alırken, yaklaşık olarak aynı nüfusa (31.362) sahip olan Bulgurlu Mahallesi'nde 16 park alanı bulunmaktadır. Parkların mahallelere göre sayısal dağılışı incelendiğinde bu durumun örnekleri artırılabilir (Tablo-3). Dolayısıyla parkların sayısal olarak dağılmasında daha ziyade uygulanan imar planları ve şehircilik politikaları etkili olmuştur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, parkların sayısı yeşil alan kullanım durumunu tek başına açıklamaya yetmez. Bu nedenle park ve yeşil alanların yüzölçümüne bakmak gerekir.

18 Yıldız Aksoy, Vahit Özkardaş, "Karacaahmet Mezarlığı'nın Üsküdar İlçesi Yeşil Alanlar İçindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildirileri (11-12-13 Kasım 2016)*, III, İstanbul 2017, s. 411-422.

Büyük Çamlıca Tepesi'nden Istanbul Manzarası

Tablo-3: Üsküdar'da Mahallelere Göre Park Sayısı

Mahalle	Nüfus	Park Sayısı
Bulgurlu	31.362	16
Kısıklı	19.921	16
Barbaros	17.566	12
Cumhuriyet	36.993	12
Altunizade	14.035	8
Ferah	20.945	8
Çengelköy	13.912	7
Küçüksu	19.620	7
Valide-i Atik	20.677	7
Burhaniye	16.581	6
İcadiye	16.293	6
Murat Reis	13.609	6
Acıbadem	25.035	5
Güzeltepe	13.160	5
Selamiali	12.946	5
Selimiye	7.666	5
Aziz Mahmud Hüdayi	8.642	4

Bahçelievler	22.374	4
Beylerbeyi	5.351	4
Kuzguncuk	4.154	4
Küçük Çamlıca	10.390	4
Ünalan	33.937	4
Ahmediye	9.002	3
Kandilli	1.466	3
Kuleli	2.210	3
Mehmet Akif Ersoy	20.347	3
Salacak	9.340	3
Sultantepe	10.880	3
Küplüce	17.359	2
Yavuztürk	33.008	2
Zeynep Kamil	11.831	2
Kirazlıtepe	8.833	1
Mimar Sinan	11.326	1
Toplam	520.771	181

Kaynak: İBB Açık Veri Portali, 2021. https://data.ibb.gov.tr/

c- Birim Alana Göre Yeşil Alanların Dağılışı

İstanbul'un eski ve yoğun yerleşim birimlerinden biri olan Üsküdar ilçesinde yeşil alanlar homojen bir şekilde dağılmamıştır. Yerleşmenin tarihi ve mekânsal gelişimi yeşil alanların coğrafi dağılışında etkili olmuştur. Koruluk alanları, kent ormanları, millet parkları, mezarlıklar ve askeri alanların olduğu mahallelerde yeşil alan kullanım oranı oldukça yüksektir. Kıyı kesimde Fethi Paşa Korusu, Nakkaştepe Millet Bahçesi, Boğaziçi Üni. Kandilli Kampüsü yeşil alan miktarını artırırken, ilçenin daha iç kesimlerinde Karacaahmet Mezarlığı, Validebağı Korusu, Küçük ve Büyük Çamlıca tepeleri yeşil alan oranın artmasında etkili olmuştur. Bahsi geçen yeşil alanların bulunduğu mahallelerde yeşil alan oranı yüksektir.

Tablo – 4: Üsküdar'da Mahallelere Göre Yeşil Alan Miktarı ve Oranı

Mahalle	Mah. Alanı (Ha)	Yeşil Alan (Ha)	Oranı (%)
Kuzguncuk	151,24	98,19	64,9
Kuleli	73,46	47,59	64,8
Kısıklı	151,23	89,72	59,3
Kandilli	123,42	64,49	52,3

Sultantepe	52,79	19,67	37,3
Küçük Çamlıca	243,70	89,62	36,8
Zeynep Kamil	37,15	13,57	36,5
Beylerbeyi	116,81	41,81	35,8
Altunizade	177,12	63,12	35,6
Çengelköy	167,27	49,74	29,7
Acıbadem	162,48	47,73	29,4
Ferah	106,80	30,82	28,9
Küçüksu	161,86	43,56	26,9
Burhaniye	153,49	38,21	24,9
Selimiye	173,78	38,60	22,2
Güzeltepe	101,57	22,04	21,7
Kirazlıtepe	69,78	15,05	21,6
Salacak	43,00	8,61	20,0
Ahmediye	22,52	4,27	19,0
İcadiye	50,21	7,78	15,5
Selamiali	44,74	6,84	15,3
Ünalan	146,23	22,02	15,1
Mehmet Akif Ersoy	107,24	14,46	13,5
Barbaros	144,84	19,39	13,4
Küplüce	85,59	11,24	13,1
Bahçelievler	158,69	17,72	11,2
Aziz Mahmud Hüdayi	34,23	3,63	10,6
Bulgurlu	88,72	8,35	9,4
Murat Reis	37,45	2,93	7,8
Yavuztürk	170,67	13,30	7,8
Valide-i Atik	42,40	3,29	7,8
Mimar Sinan	50,84	3,91	7,7
Cumhuriyet	86,86	5,78	6,7
Toplam	3538,16	967,02	

Bu çalışmada özel mülkiyetli bahçe ve ağaçlık alanlar, yeşil alan olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Boğaziçi'ne yakın semtlerde geniş bahçeli müstakil konutlar, villa, köşk ve konak gibi yapıların fazla olması, bu alanlarda yeşil alan miktarını artırmıştır. Bu nedenle yeşil alanların mahallelere göre dağılışına bakıldığında genellikle Boğaza yakın mahallelerde yeşil alan oranın çok fazla olduğu görülür. Mesela yeşil alan oranın yaklaşık %65 olduğu Kuzguncuk ve Kuleli mahalleleri,

Üsküdar'da en fazla yeşil alan oranına sahip idari birimleridir. Kuzguncuk hem yeşil alan oranı hem de yeşil alan miktarı bakımından, Üsküdar'ın önde gelen mahallesidir. Bu mahalleleri, % 59,3 ve %52,3 yeşil oranlarıyla Kısıklı ve Kandilli takip eder. Kandilli'de Boğaziçi Üni. Kandilli Kampüsü ve Kısıklı'da Büyük Çamlıca Tepesi'nin yer alması, bu mahallelerde yeşil alan miktarının artmasında etkili olmuştur. Yeşil oranı % 20 ila %40 arasında değişen 14 mahalle bulunmaktadır. 9 mahallenin yeşil alan oranı ise %10-20 arasında değişmektedir. Buna karşın 6 mahallenin yeşil alan oranı %10'un altında kalmaktadır. Murat Reis, Yavuztürk, Valide-i Atik, Mimar Sinan mahallelerinde yeşil alan oranı (%7,7-7,8) oldukça düşüktür. Cumhuriyet Mah. %6,7'lik yeşil alan ile yeşil alan oranın en az olduğu mahalle olmuştur. Dolayısıyla oransal olarak mahallelerin sahip olduğu yeşil alan oranları arasında muazzam farklar bulunur (Tablo-4, Harita-3).

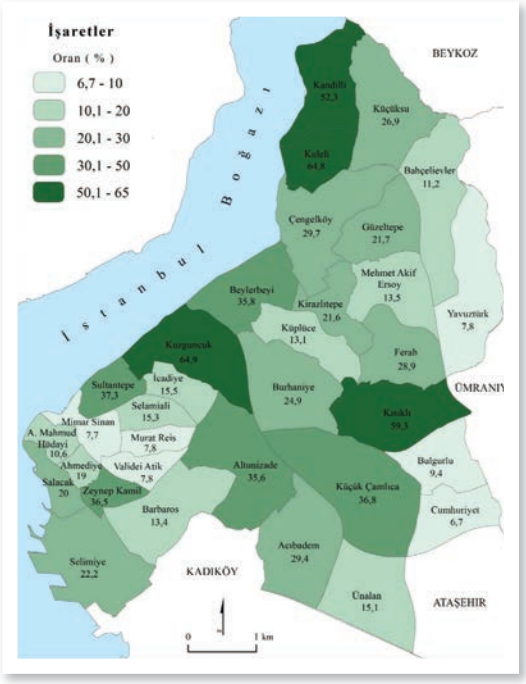

Harita 3: Üsküdar'da Yeşil Alanların Mahallelere Oransal Dağılışı

Üsküdar'da mahallelere göre yeşil alan miktarı ile oranı arasında farklılıklar bulunur. Mesela 64,49 hektarlık yeşil alana sahip olan Kandilli'nin yeşil alan oranı % 52,3'tür. Öte yandan Kandilli'den daha fazla yeşil alana sahip olan Küçük Çamlıca Mahallesi'nde (89,62 ha) yeşil alanlar % 36,8'lik alan kaplar. Yine aynı şekilde yeşil alan oranı birbirine çok yakın olan Kuzguncuk (% 64,9) ve Kuleli (% 64,8) mahalleleri, sahip oldukları yeşil alan miktarı bakımından farklı değerler gösterir. Söz konusu mahalleler, sırasıyla 98,19 ve 47,59 hektarlık yeşil alana sahiptirler. Bu durumun nedeni mahallelerin yüzölçümlerinin birbirinden farklı olmasıdır (Tablo-4, Harita-3).

d- Kişi Başına Düşen Yeşil Alanların Mekânsal Dağılışı

Bir yerleşmede bulunan yeşil alanlar, öncelikle bulunduğu semtin sakinlerine hizmet eder. Bu anlamda kişi başına düşen yeşil alan miktarının bilinmesi büyük

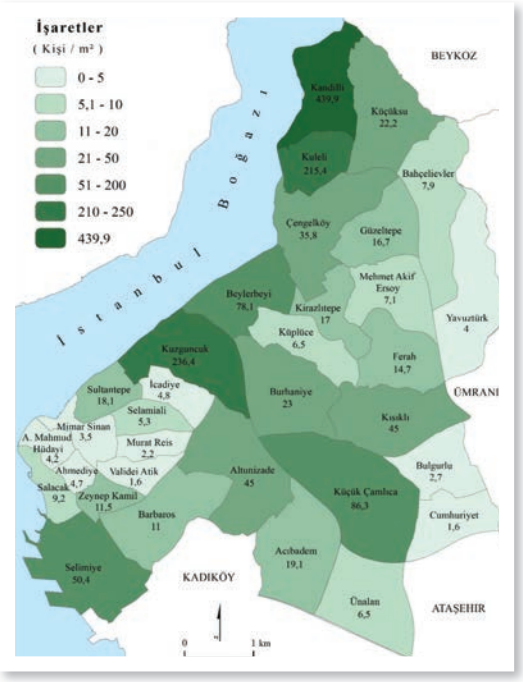

Harita 4: Üsküdar'da Kişi Başına Düşen Yeşil Alanların Mahallelere Göre Dağılışı

önem arz eder. Çalışma alanı olan Üsküdar'da nüfusu az ve sınırları geniş olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı oldukça yüksektir. Buna karşın nüfusu fazla ve sınırları dar olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı düşüktür. Bu nedenle kişi başına düşen yeşil alan miktarı, mahallelere göre büyük farklılıklar gösterir. Boğaza kıyısı olan mahallelerde yeşil alanın fazla olmasının yanında nüfus miktarı az olduğu için kişi başına düşen yeşil alan miktarı bir hayli yüksektir. Daha iç kesimlerde Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca tepeleri ile Validebağı Korusu, bulundukları mahallenin kişi başına düşen yeşil alan miktarını yükseltmiştir.

2020 yılında nüfusu 520.771 kişi olan Üsküdar ilçesinde toplam 9.670.183 m² yeşil alan bulunmaktadır. Bu durumda ilçe genelinde kişi başına toplam 18,6 m² yeşil alan (aktif ve pasif yeşil alan) düşer. Ancak kişi başına düşen aktif yeşil alan (parklar, çocuk oyun alanları, spor alanları, piknik alanları) oranı 8,6'dır. İstanbul genelinde kişi başına 6 m² aktif yeşil alan düşer. Bu bakımdan Üsküdar, İstanbul genelinin üzerinde aktif yeşil alana sahip olan bir ilçedir. Avrupa yakasında yer alan Bahçelievler'de bu oran 1.91 m² iken Kadıköy'de kişi başına aktif yeşil alan miktarı 8.78 m² olarak tespit edilmiştir.[19]

Üsküdar'da mahalle bazında kişi başına düşen yeşil oranının dağılışı farklılık göstermektedir. Zira kişi başına düşen yeşil alan miktarının mahallelere dağılışına bakıldığında, büyük farklılıkların olduğu görülür. Söz gelimi 1.466 nüfuslu Kandilli, 439,9 m² ile kişi başına düşen yeşil alan miktarının en fazla olduğu mahalledir. Bunu 236,4 m² ile Kuzguncuk ve 215,4 m² ile Kuleli mahalleleri takip eder. Kuzguncuk'un yeşil alan miktarı, Kandilli'den fazla olmasına karşın, sahip

19 Rüştü Ilgar ve Yücel Şeran, "İstanbul ili, Bahçelievler ilçesinde park ve yeşil alan kullanımı", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 73 (2019), s. 7-16; Bengi Korgavuş ve Melike Ersoy, a.g.m., s. 388-408.

olduğu nüfus miktarı fazla olmasından dolayı ikinci sırada yer almıştır. Kişi başına düşen yeşil alan miktarı 86,3 ile 50,4 m² arasında değişen Küçük Çamlıca, Beylerbeyi ve Selimiye mahalleleri; bu hususta öne çıkan diğer idari birimlerdir (Tablo-5, Harita-4).

Daha önce bahsi geçtiği üzere 02.09.1999 tarihli ve 23804 sayılı yönetmeliğe göre şehirsel alan içerisinde kişi başına 10 m² yeşil alan standardı getirilmiştir. Buna göre 33 mahallenin 18'i belirlenen kişi başına düşen yeşil alan miktarını aşarken, kalan 15 mahalle ise bu değerin altında kalmıştır. Üsküdar ilçesinde kişi başına düşen yeşil alan miktarı 10 m²'nin hatta 5 m²'nin altına bile düşen mahalleler de bulunmaktadır. Mesela İcadiye, Ahmediye, Aziz Mahmud Hüdayi, Yavuztürk, Mimar Sinan, Bulgurlu, Murat Reis, Valide-i Atik ve Cumhuriyet mahallelerinde kişi başına düşen yeşil alan miktarı 5 m²'nin altındadır. Kişi başına 1,6 m² yeşil alanın düştüğü Valide-i Atik ve Cumhuriyet mahalleleri, bu anlamda son sıralarda yer almaktadır (Tablo-5, Harita-4).

Üsküdar'da kişi başına düşen yeşil alan miktarının düşük olduğu mahalleler, belli alanlarda kümelenmiştir. Söz gelimi iç kesimde Ümraniye ile komşu olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı azdır. Ümraniye sınırında yer alan Cumhuriyet (1,6 m²), Bulgurlu (2,7 m²), Yavuztürk (4 m²) ve Bahçeliveler (7,9 m²) mahallelerinde kişi başına düşen yeşil alan oranı oldukça düşüktür. Ayrıca Üsküdar'ın Boğaza doğru hafif çıkıntı yaptığı tepelik alan üzerinde kurulan mahallelerde de yeşil alan oranı azdır. Bu alanda kümelenen İcadiye (4,8 m²), Selamiali (5,3 m²), Murat Reis (2,2 m²), Valide-i Atik (1,6 m²), Ahmediye (4,7 m²), Aziz Mahmud Hüdayi (4,2 m²) ve Mimar Sinan (3,5 m²) mahallesinde kişi başına düşen yeşil alan oranı düşüktür (Tablo-5, Harita-4).

Tablo –5: Üsküdar'da Kişi Başına Düşen Yeşil Alanların Mahallelere Göre Dağılışı

Mahalle	Nüfus	Yeşil Alan Miktarı (m²)	Kişi/m²
Kandilli	1.466	644.946	439,9
Kuzguncuk	4.154	981.900	236,4
Kuleli	2.210	475.927	215,4
Küçük Çamlıca	10.390	896.164	86,3
Beylerbeyi	5.351	418.061	78,1
Selimiye	7.666	385.998	50,4
Kısıklı	19.921	897.164	45,0

Altunizade	14.035	631.157	45,0
Çengelköy	13.912	497.403	35,8
Burhaniye	16.581	382.142	23,0
Küçüksu	19.620	435.560	22,2
Acıbadem	25.035	477.255	19,1
Sultantepe	10.880	196.670	18,1
Kirazlıtepe	8.833	150.482	17,0
Güzeltepe	13.160	220.385	16,7
Ferah	20.945	308.213	14,7
Zeynep Kamil	11.831	135.652	11,5
Barbaros	17.566	193.939	11,0
Salacak	9.340	86.056	9,2
Bahçelievler	22.374	177.197	7,9
Mehmet Akif Ersoy	20.347	144.602	7,1
Ünalan	33.937	220.155	6,5
Küplüce	17.359	112.429	6,5
Selamiali	12.946	68.375	5,3
İcadiye	16.293	77.785	4,8
Ahmediye	9.002	42.733	4,7
Aziz Mahmud Hüdayi	8.642	36.278	4,2
Yavuztürk	33.008	133.040	4,0
Mimar Sinan	11.326	39.122	3,5
Bulgurlu	31.362	83.477	2,7
Murat Reis	13.609	29.262	2,2
Valide-i Atik	20.677	32.883	1,6
Cumhuriyet	36.993	57.771	1,6
Toplam	520.771	9.670.183	

Sonuç

Yoğun bir kentsel yerleşim alanı ile kaplı olmasından dolayı Üsküdar'da yeşil alanların varlığı önemli bir ihtiyaçtır. Bu çalışmada bu ihtiyacın ne ölçüde karşılandığı araştırılmış, yeşil alanların mekânsal dağılımı yapılmıştır. Çalışmada nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde yeşil alan miktarının az olduğu, buna karşın nüfusun seyrek olduğu yerlerde ise yeşil alan miktarının fazla olduğu saptanmıştır. Yeşil alanlar, Üsküdar'ın kuzey kıyı kesimi boyunca ve Çamlıca Tepesi

çevresinde geniş yer kaplar. Üsküdar'da bazı yeşil alanlar, sadece yerel olmaktan ziyade bütün İstanbul'a fonksiyonel anlamda hitap eder. Tarihi geçmişi Osmanlı devrine kadar uzanan Çamlıca Tepesi, Fethipaşa Korusu, Validebağı Korusu ve Karacaahmet Mezarlığı Üsküdar'ın simge yeşil alanlarındandır. Söz konusu yeşil alanlar, sadece ilçe sakinlerine değil, aynı zamanda İstanbul halkına hizmet eder.

Mekânsal açıdan bakıldığında mahallelerin sahip olduğu yeşil alan oranları arasında önemli farklılıklar olduğu görülür. Yeşil alan oranın yaklaşık %65 olduğu Kuzguncuk ve Kuleli mahalleleri, Üsküdar'da en fazla yeşil alan oranına sahip idari birimleridir. Özellikle Kuzguncuk hem yeşil alan oranı hem de yeşil alan miktarı bakımından, Üsküdar'ın önde gelen mahallesidir. Öte yandan yapılan analizler neticesinde yeşil alan bakımından Üsküdar'ın bazı mahallelerinde ciddi sorunların olduğu tespit edilmiştir. Üsküdar'ın Boğaza doğru hafif çıkıntı yaptığı tepelik alan üzerinde kurulan mahallelerde de yeşil alan oranı azdır. Mesela Murat Reis, Yavuztürk, Valide-i Atik, Mimar Sinan mahallelerinde yeşil alan oranı (%7,7-7,8) oldukça düşüktür. Ümraniye sınırında yer alan Cumhuriyet (1,6 m^2), Bulgurlu (2,7 m^2), Yavuztürk (4 m^2) ve Bahçelievler (7,9 m^2) mahallelerinde kişi başına düşen yeşil alan oranı yetersizdir. Özellikle Cumhuriyet Mah. %6,7'lik yeşil alan oranı ve kişi başına düşen 1,6 m^2 ile yeşil alanın en az olduğu mahalle olmuştur. Söz konusu mahalleler, yoğun nüfuslu ve sık konut dokusuna sahip olmasından ötürü kişi başına düşen yeşil alan oranı oldukça düşüktür.

Son yıllarda Üsküdar'da aktif ve pasif yeşil alanlar artış gösterse de bu artış ilçe geneline dengeli bir şekilde dağılmamıştır. Bu nedenle yeşil alanların dengeli bir şekilde dağılması yönünde çalışmalar yapılmalı; yeşil alan oranı düşük mahallelerde, yeşil alanın artırılmasına yönelik politikalar geliştirilmelidir. Bunun yanında yeşil alanların işlevsel özellikleri artırılmalıdır. Depremden sonra toplanma alanları olarak kullanılabilen yeşil alanlara daha fazla önem verilmelidir. Ayrıca daha az alan kaplayan oyun parklarının inşasına öncelik tanınmalıdır. Bu çalışmalar yapılırken mahallere göre nüfusun yaş, eğitim, cinsiyet özellikleri ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır. Üsküdar'ın simge yeşil alanlarının ilçenin kent kimliğine sağladığı katkılar değerlendirilip, bu alanların nicelik ve nitelik özellikleri korunmalı, estetik görüntü ve işlevsellikleri geliştirilmelidir. Bu vesileyle yeşil alanlar, Üsküdar'da yaşayan halkın entegrasyonunu ve yaşam kalitesini artırılmasına katkı sağlayacaktır.

Üsküdar'ın Kentsel ve Modern Mimarisi: İstanbul Liman ve Dokları Gemi Sanayii İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi

ÖĞR. GÖR. BERSU ÇELİK • TAYBUĞA AYBARS MAMALI • ÖĞR. GÖR. YILDIZ SALMAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi • İstanbul Teknik Üniversitesi

Üsküdar'da, Koşuyolu ile Zeynep Kâmil Mahalleleri arasında kalan Barbaros Mahallesi'nde 1162, 1163, 1164 ve 1165 numaralı yapı adalarına karşılık gelen alanda inşa edilen İstanbul Liman ve Dokları Gemi Sanayii İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi (Liman Dok İşçi Sitesi) 1960'lı yılların başında planlanarak inşa edilmiş modern bir yerleşimdir. Çevresindeki dönemdaşları Koşuyolu Yerleşimi ve Bağlarbaşı'nda belediye ve yapı kooperatifleri eliyle inşa edilmiş Selamsız Ucuz Evleri gibi diğer modern yerleşimler ile beraber yakın dönem tarihinin nitelikli kentsel mekânlarına örnek teşkil etmektedir. Üsküdar kent merkezinin tarihsel sınırını oluşturan Nuhkuyusu Caddesi'nin aşılarak kentin, planlanan inkişaf sahasına doğru büyümeye başladığı dönemde yapılan ilk uygulama olması sebebiyle tarihsel öneme sahiptir. Dönemin az bilinen ancak önemli çalışmalara imza atmış mimarları Hüseyin Baban, Orhan Demiraslan ve Uğur Gündeş tarafından projelendirilip uygulanmıştır. Geniş bir kent mekânının nitelikli bir yaşam alanı olarak düzenlenmiş olması ve bahçeli, yarı-müstakil konut tipolojisi ile sendika işçilerine öngördüğü yaşam tarzı sebebiyle dönemin tahayyülünü temsil eden önemli bir belge niteliğindedir. Ayrıca hâlâ yaşamakta olan ve nispeten bozulmadan günümüze ulaşmış bir yerleşim olması büyük bir şanstır.

Bu çalışmada Liman Dok İşçi Sitesi tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirilmiştir. Literatür taraması, arşiv araştırması ve alan çalışması ile geçmişi ve güncel durumu hakkında tespitler yapılarak Üsküdar'ın 20. yüzyıl katmanına ait bu

Detay, Plan de Constantinople, Barbié du Bocage, 19. yüzyıl başı (Bibliothèque National de France)

modern yerleşimin miras değerleri açıklanmış ve alanın korunmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur[1].

Bölgenin Geçmişi

İncelemede ele alınan yapı adaları, yakın çevresiyle beraber 1950'li yıllara kadar büyük ölçüde yapılaşmadan kalmıştır. Güneybatısında Karacaahmet Mezarlığı bulunan alanın yaklaşık 350 metre kuzeybatısından geçen Nuhkuyusu Caddesi, Üsküdar'ın merkezinden başlayan kesintisiz yerleşim alanının sınırını belirler. Bu

1 Bu çalışma, İstanbul Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Restorasyon Doktora programında 2020-2021 Güz yarıyılında Dr. Yıldız Salman yürütücülüğünde 'Conservation of Modern Architectural Heritage' (Modern Mimarlık Mirasının Korunması) dersi kapsamında Bersu Çelik ve Taybuğa Aybars Mamalı tarafından gerçekleştirilmiştir.

sınır üzerinde bulunan sivil mimari ile 1882'de inşa edilen Zeynep Kâmil Hastanesi ve 1849 tarihli Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Çeşmesi 19. yüzyılda kent sınırının dayandığı hattı belirleyen örneklerdir.

Kentsel bağlam içerisinde Liman Dok İşçi Sitesi (Altlık Harita: Harita Genel Müdürlüğü, 1976 Hava Fotoğrafı)

Bölgenin topografyası incelendiğinde yerleşim tercihleri anlam kazanır. Nuhkuyusu Caddesi, Çiçekçi Duvardibi'nden başlayarak Altunizade'ye ulaşır, buradan Küçük Çamlıca yönüne döner. Mihrişah Valide Sultan Su Yolu'nun takip ettiği bu sırttan üç yöne doğru zemin alçalır: Üsküdar yönü, Selimiye-Harem yönü, Koşuyolu-Acıbadem yönü. Bunlardan Üsküdar uzun süreli yerleşim alanıdır, Selimiye Mahallesi ise III. Selim döneminde Kavak Sarayı arazisi üzerine erken 19. yüzyılda iskân edilmeye başlamıştır. İnceleme alanının bulunduğu arazi 1950'li yıllardan itibaren Koşuyolu Mahallesi'nin imarına kadar, yapılaşma için pratik sebeplerden dolayı tercih edilmemiş görünmektedir. Yapılaşma eğimden dolayı diğer alanlara göre daha zordur, ayrıca bölge üzerinde yapılaşmayı tetikleyecek bir nüfus baskısı 20. yüzyıl ortasına kadar bulunmamaktadır.

Sınırın aşılmasına istisna teşkil edecek bir hat, Nuhkuyusu'nun güneydoğu paralelinde düşük eğimle uzanan aks olan, günümüzün Tophanelioğlu Caddesi'dir. Caddenin Altunizade tarafında 1860'larda inşa edilen Altunizade Camii bulunur. Caddenin devamında ise Validebağ Korusu, barındırdığı yapılarıyla öne çıkar. Örneğin Adile Sultan Kasrı 1853'te, Sultan Abdülaziz'in Av Köşkü 1856'da inşa edilmiştir. Günümüzdeki Koşuyolu yerleşimi boyunca devam eden hat üzerinde İbrahim Fehmi Paşa Köşkü de bulunmaktadır. Bu köşk de kabaca 1870-1890 arasında bir tarihte inşa edilmiştir. 1950'li yıllardan itibaren Koşuyolu yerleşiminin bu hat üzerinde geliştiği, iki yönündeki paralel Nuhkuyusu ve Acıbadem hatlarının arasındaki bölgelere zamanla yapılaşıldığı görülür. Ancak bu tarihten

Mimarların Faaliyetleri			
	Hüseyin Baban	**Uğur Gündeş**	**Orhan Demiraslan**
1952	Güzel Sanatlar Akademisi (GSA) Yüksek Mimari Şubesi'nden 1952'de mezun oldu.	Güzel Sanatlar Akademisi (GSA) Yüksek Mimari Şubesi'nden 1952'de mezun oldu. Büyükada Anadolu Kulübü yarışması, 2. Ödül [Vahit Erhan ve Ercüment Bigat ile]	Güzel Sanatlar Akademisi (GSA) Yüksek Mimari Şubesi'nden 1952'de mezun oldu.
1953	Fransa'da mesleki çalışmalar.		
1954	Fransa'da mesleki çalışmalar.		
1955		Petrol Ofisi Genel Müdürlüğü yarışması, 2. Ödül [Sadi Ulkay ve M. Ali Aközenler ile]	
1956	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni.		
1957	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni. Gaziantep Şehitler Abidesi ve Harp Müzesi Proje Müsabakası, 2. Ödül [Yani Çakıroğlu ve Vahit Erhan]	Elektrik, Gaz ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi	
1958	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni.		
1959	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni. Bakırköy Kartaltepe'de Sümerbank Bez Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi, 'Doktor Ziya Gün' İş Hanı; 'Doğan Sağlık' Sağlık Tesisleri Bürosu ve Depoları [Feridun Akozan ile]	[Feridun Akozan ile]	
1960	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni. İstanbul Gümüşsuyu İtalyan Hava Yolları ajansı; Migros-Türk depoları düzenlemesi ve Aksaray, Lâleli, Beyoğlu, Teşvikiye, Bebek, Küçükmustafapaşa merkez satış mağazaları; Dr. İlhami Masar Yazlık Evi [Feridun Akozan ile]		
1961	Dublin Trinity College Kütüphanesi yarışması, Mansiyon		
1962	GSA Meslek Bilgisi ve Tatbikat Projesi öğretmeni.		
1963	İstanbul Liman ve Dokları Gemi Sanayii İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi Vakıf Gureba Hastanesi		
1964	Antalya Bölge Müzesi Mimari Proje Yarışması, 1. Mansiyon		
1965	Beykoz Ortaokulu Proje Yarışması, 1. Mansiyon		
1970	Fenerbahçe Stadı (Vahit Erhan ile, tarih yaklaşıktır)		
1972	Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi		
1974	Bursa Tıp Fakültesi Mimari Proje Yarışması, Satınalma Samsun Diyanet Sitesi Mimari Proje Yarışması, 5. Mansiyon		
1975	Şam Halk Kitaplığı Uluslararası Proje Yarışması, Ödülsüz		
1981	Bayındırlık Bakanlığı Genel Müdürlükleri Mimari Proje Yarışması, 4. Mansiyon (Samet Paksoy ve Sadi Yarar Gerger ile) Yüksek Denizcilik Okulu Mimari Proje Yarışması, 2. Ödül (Mehmet Şenay ile)		
1984	Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Hizmet Binası, 2. Mansiyon Mersin Otelcilik ve Turizm Lisesi, 2. Mansiyon Emniyet Genel Müdürlüğü Didim Eğitim Tesisleri, Satınalma (Osman Özçağrı ile)		

Mimarlar Hüseyin Baban, Uğur Gündeş ve Orhan Demiraslan'ın mesleki deneyimleri.

önce buradaki yapılar hanedan üyeleri veya üst düzey bürokratlarca inşa edilmiş özel yapılardır. Bölgede halkın ikamet ettiği bir yerleşimin varlığından bahsedilemez. Yapılaşmayı belirleyen başlıca ögelerin nüfus baskısı ve topografya olduğu görülmektedir. Kentler tarih içerisinde büyür ve sınırları genişler. 19. yüzyılda Selimiye Mahallesi'nin kuruluşu ve Validebağ'da hanedana ait yapılarının inşa edilmesi gibi, 20. yüzyılda da Koşuyolu Mahallesi ile Liman Dok İşçi Sitesi bu genişlemenin öncüleri olmuşlardır.

Mimarlar: Hüseyin Baban, Uğur Gündeş ve Orhan Demiraslan

Liman Dok İşçi Sitesi'nin mimari proje müellifleri Hüseyin Baban, Uğur Gündeş ve Orhan Demiraslan; Güzel Sanatlar Akademisi (GSA) Yüksek Mimari Şubesi'nden

1952'de mezun olmuştur[2]. Mimarlar mezun olduktan hemen sonra mesleki faaliyetlerine başlayarak bu dönemde açılan ulusal yarışmalara katılmış, sonrasındaysa uzun bir süre boyunca belirli dönemlerde iş birliği yapmıştır. Kariyerleri boyunca önemli işlerin müellifi olan mimarların henüz mesleki hayatlarının başındayken başarılar kazanmaya başladıkları ve önemli bir deneyim edindikleri görülmektedir. Özellikle de Gündeş ve Demiraslan; Liman Dok İşçi Sitesi'nden önce, onun çok yakınındaki Selamsız Ucuz Evler Yerleşimi projesinde, işçi kooperatifi üyelerine müstakil konutlar üreterek kayda değer bir tecrübe kazanmışlardır. Aynı dönemlerde Baban ise Feridun Akozan ile beraber Bakırköy'deki Sümerbank Bez Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi projesinde görev almış, benzer bir deneyim edinerek bu alanda bilgi sahibi olmuştur[3].

Edindikleri deneyimin öncesinde de mimarların Güzel Sanatlar Akademisi'nde almış oldukları eğitim, modern toplu konut üretimi konusunda teorik donanımın mimarlık öğrencilerine verilmeye başlandığı döneme denk gelir. Akademi Mimari Şubesi 1930'da köklü bir dönüşüm geçirmiş, Ernst Egli'nin eğitim reformuyla beraber mimarlık eğitimi modern ihtiyaçlar doğrultusunda güncellenmiş ve Cumhuriyet'in mimari ihtiyaçlarına karşılık vermeye başlamıştır. Bu reform sonrasında Akademi'de mimarlık eğitimi toplumsal ihtiyaçlara da cevap aramaya başlamış, proje atölyelerinde modern ve hesaplı müstakil konut tasarımları çalışılmaya başlamıştır. 1936-1938 arasında Yüksek Mimari Şubesi Şefi olarak görev

1/5.000 ölçekli yol ağı etüdü (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

2 Ebru Karakaya, *Türk Mimarlığı'nda Sanayi-i Nefise Mektebi / Güzel Sanatlar Akademisi'nin Yeri ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 71-72.

3 Mimarlık faaliyetlerinin yanında Hüseyin Baban'ın ressam kimliği de eklenmelidir. Baban'ın modernist - yerelci sanatsal çizgisi Arkitekt dergisinde şu şekilde tanıtılmaktadır:
"Baban, abstre çalışıyor. Tablolarını birtakım motifler ve motifciklerin kompozisyonu ve armonisi teşkil ediyor. Bu sıhhatli ve konstrüktif hat ve şekillere, kullandığı renkleri de ilâve ederseniz, bu kompozisyonlarda, tüm Anadolu'yu görmemek kabil değil!... Bazen tek pastel renk, bazen kontrast ve kuvvetli renklerle işlenmiş bu motiflerde, Anadolu kilimini, folklorunu ve atmosferini duyuyor ve âdeta teneffüs ediyorsunuz."
'Mimar Hüseyin Baban'ın Resim Sergisi', Arkitekt 1968-02/330, İstanbul, 1968, s. 66.

1/500 ölçekli Mevzi İmar Planı (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

yapan Bruno Taut ise konut yerleşimi tasarımlarını Akademi'nin programına sokan kişi olmuştur. Taut bu alanda Almanya'daki tecrübesinden beslenmiştir.

Akademi'de mimarlık bölümü diploma projeleri konularının her zaman güncel bir sorun ekseninde belirlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1931 senesindeki diploma projesinde öğrencilerin sanayi yapıları çalıştığı görülmektedir[4]. Erken Cumhuriyet döneminin sanayi hamleleri düşünüldüğünde mimar adaylarından sanayi yapıları çalışmalarının talep edilmesi dikkate değerdir. 1933 yılındaki diploma projesi konusu ise Beyazıt'ta bir üniversite kütüphanesidir[5]. Bu konu da hükümetin 10 senedir eğitimli kadro oluşturmak için yurtdışına öğrenci yollaması ve 1933'te Darülfünun'u kapatarak İstanbul Üniversitesi'ni kurması düşünüldüğünde anlam kazanır. 1935 senesi diploma projesi konusu olarak seçilen Şarbaylık (Belediye) konusu da 1930'lu yıllardan itibaren yerel yönetimler alanındaki düzenlemelerle

4 Faruk Galip, 'Güzel Sanatlar Akademisi Talebe Sergisi', *Arkitekt*, 1931-7, İstanbul, 1931, s. 241-243.

5 "G.S. Akademisinde Diploma Projesi (1932-1933)", *Arkitekt*, 1933, İstanbul, 1933, s. 208-216.

beraber gündeme gelir[6]. Bruno Taut'un görev aldığı sürede ise proje atölyelerinde yerleşim alanı tasarımları yapılmaya başlamıştır. Her ne kadar 1936-1938 senelerinde Arkitekt dergisinde benzer bir yayın yapılmamış olsa da Taut'un ardından projenin konusunun ve ölçeğinin değiştiği görülür. Arif Hikmet Holtay, Sedad Hakkı Eldem ve Seyfi Arkan tarafından yürütülen 1940 yılı diploma projesinin izahından yine güncel bir soruna değinildiği anlaşılır. Senaryoya göre Anadolu'da orta büyüklükte bir kentin (Konya-Aksaray) yakınında sanayi merkezleri kurulmasıyla, şehrin etrafında modern mahalleler tasarlanmalıdır. 6000 kişilik bir mahalle, yeşil alanlar, banka, okul, halkevi, spor tesisleri, sinema gibi donatılar tasarlanmalı; konutlara ait keşif dosyaları 'Akademide gösterilen usulde' hazırlanmalı, mukavemet hesapları yapılmalıdır[7]. Böylece GSA mezunu mimarlar büyük ölçekli yerleşim tasarımı konusunda gerekli teorik donanımı edinerek mezun olurlar.

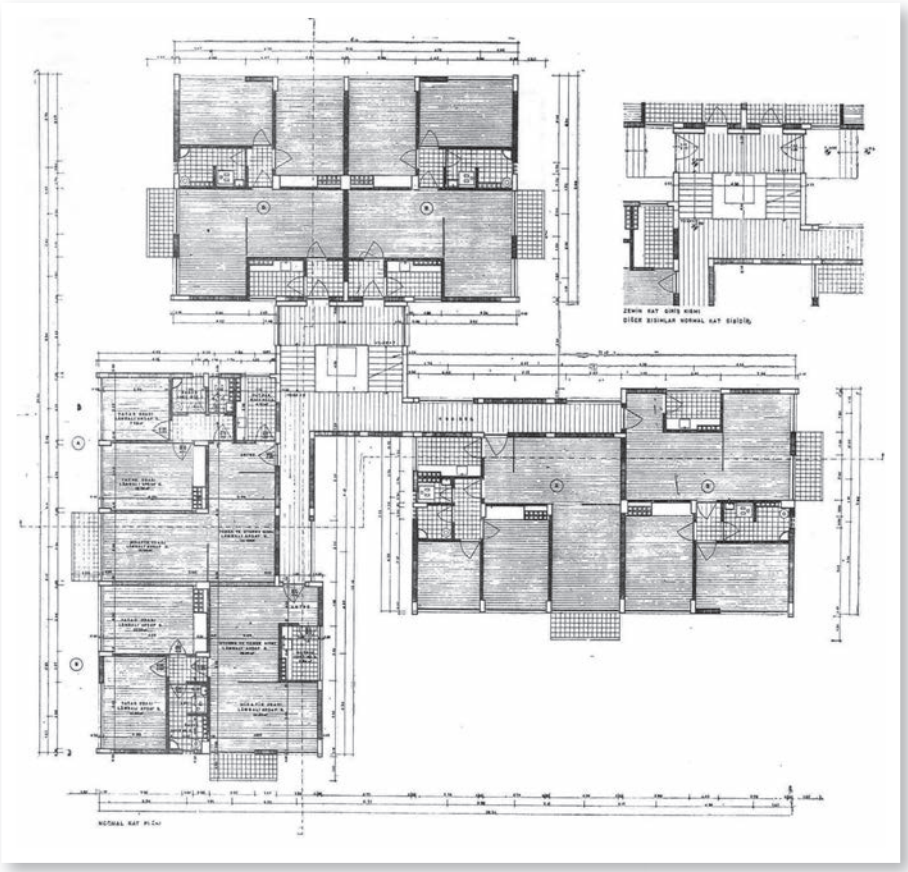

A Tipi: Apartman Blokları ("Liman Dok İşçi Sitesi", Arkitekt 1964-03/316, İstanbul, 1964, ss. 108-110.)

Bu bilgiler ışığında Baban, Gündeş ve Demiraslan'ın akademik eğitimlerinde konut yerleşim tasarımı çalışması yaptıkları; bu yerleşimi farklı ölçeklerde etüt ederek maliyet hesabını da çalıştıkları anlaşılır. Akademi'nin mimarlık eğitimi hem

6 "Güzel San'atlar Akademisi Yıllık Talebe Sergisi", *Arkitekt*, 1935/55-56, İstanbul, 1935, s. 207-213.

7 "Güzel San'atlar Akademisi Yüksek Mimarî Şubesi Diploma Projeleri", *Arkitekt*, 1940/111-112, İstanbul, 1940, s. 55-68.

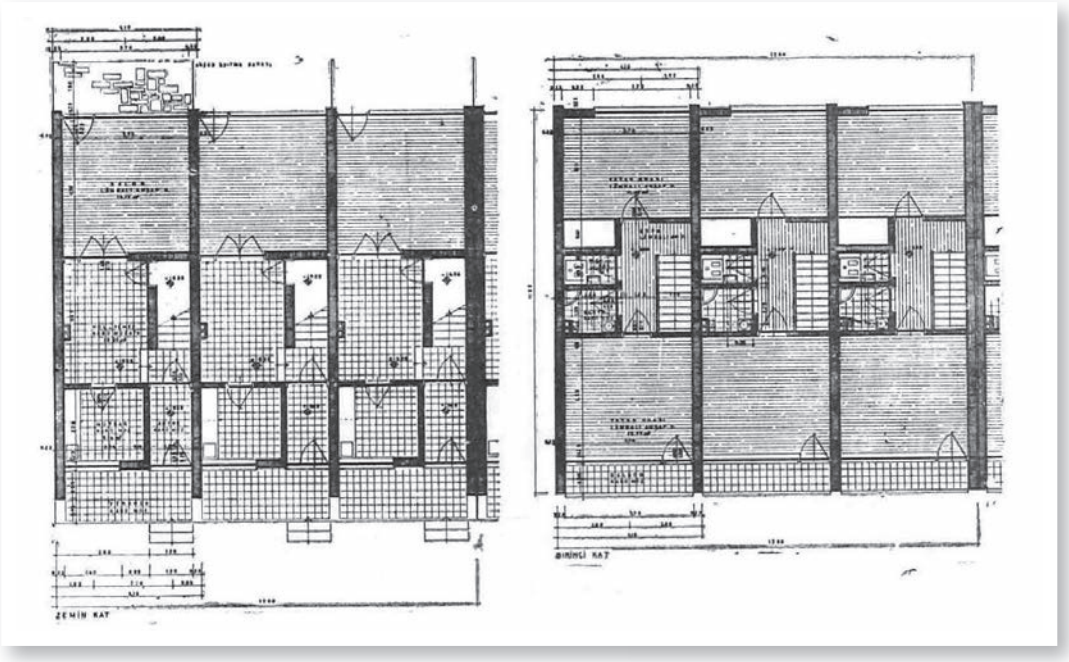

B Tipi: Üçlü gruplandırılmış sıra evler ("Liman Dok İşçi Sitesi", Arkitekt 1964-03/316, İstanbul, 1964, ss. 108-110.)

modern mimarlığa angaje edilerek güncellenmiş, hem de proje konuları güncel sorunlara ayna tutacak şekilde seçilmiştir. Böylece gündemin gerekliliklerine göre kurgulanan bir eğitimden geçen mimarlar, meslek hayatlarında karşılaşacakları güncel sorunlara hazır olurlar. Taut'un idealindeki konut arzı modeline aşina olan mimarlar, 1950'lerden sonra bu modelle sıkça karşılaşacaktır.

İstanbul Liman ve Dokları Gemi Sanayii İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi İnşa Süreci ve Tasarım Kriterleri

Liman Dok İşçi Sitesi önceden kısmen tarla olarak kullanılan ve boş olan 66.000 m² eğimli bir arsa üzerine inşa edilmiştir. İstanbul Belediye Meclisi'ne 30.6.1959'da teklif edilen imar planı değişikliğinin gerekçesi '*meskensiz işçilere rahat, sıhhi ve ucuz konut temin etmek*' şeklinde belirtilmiştir[8].

Barbaros Mahallesi'nin önemli bir aksı olan Mütevelliçeşme'nin iki yanında inşa edilen işçi sitesinin tasarımında temel belirleyici topografya ve ulaşım konusu olmuştur. İller Bankası'nın mührü ile beraber imzalı paftada arazinin topografik

8 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi.

C Tipi: Dörtlü gruplandırılmış evler ("Liman Dok İşçi Sitesi", Arkitekt 1964-03/316, İstanbul, 1964, ss. 108-110.)

özelliklerine uygun yol şeması çizilmiştir. 1/5.000 ölçekte etüt edilmiş yolların projenin tasarımında önemli bir veri olduğu anlaşılmaktadır[9]. Mimarlar, arazinin imar planı tanzim edilirken; komşu arsaların da yerleşim alacağını hesaba kattıklarını ve çevresiyle ilişkisini göz önüne aldıklarını belirtmişlerdir[10].

1/5.000 ölçekli yol şemasına istinaden hazırlanan 1/500 ölçekli mevzi imar planında mahallenin merkezinden geçen Denizmen Sokağı'nın ana aks olarak

9 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi.

10 "Liman Dok İşçi Sitesi", *Arkitekt,* 1964/316, s. 108-110.

Liman Dok İşçi Sitesi, 1976 hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü Arşivi)

değerlendirildiği görülmektedir. Bu aks üzerinde bulunan çocuk oyun alanı ve cami yeri, mahallenin merkezi sosyal çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu çekirdek, aynı zamanda kuzeyde konumlanan okul yapısı ile birlikte bir yeşil hat oluşturur. Mahallenin kuzeybatı çeperinde çarşı bölgesi tasarlanmıştır. Mimarların ticari işlevi mahallenin çeperinde tutma kararı, günümüzde de sürmektedir.

Belirlenen ana arterlere eklenen kütleler üç farklı plan şemasında inşa edilmiştir. Mütevelli Çeşme Caddesi'nin batısında beş adet apartman bloğu ve 183 adet yarı müstakil ev bulunmaktadır. Beş katlı apartmanlar, aydınlık bir merkezi çekirdeğin etrafına takılan üç kütleden oluşur. Apartmanların her katında altı daire bulunmaktadır. Yarı müstakil evler iki katlıdır ve her üç birim ortak bir çatı altında bir parsele oturacak şekilde tasarlanmıştır. 4 metre genişliğinde cephesi olan her birim ön ve arka bahçelere sahiptir. Birimler birbirini tekrar etse de topografyaya oturum, sokakla kurulan ilişki, değişen ön ve arka bahçe boyutlarıyla farklı varyasyonlar oluşturur. Ayrıca Mütevelli Çeşme Caddesi'nin doğusunda, her birinde dört birim bulunan 12 adet yarı müstakil ev inşa edilmiştir.

Tipler ortakların kredi durumuna göre ayrılmıştır. 'A tipi' apartman dairelerinin alanları 76 ile 84,5 m^2 arasında değişmektedir. Yarı müstakil evlerde alt katlar yaşamaya, üst katlar yatmaya ayrılmıştır. Tuvaletin ve banyoların ışık ve havalandırması çatı penceresi ile sağlanır. 'B tipi' evler 96,80 m^2, 2 Numaralı Yerleşimde bulunan 'C tipi' evler 76,90 m^2 alana sahiptir[11].

Liman Dok İşçi Sitesi Eylül 1963'ten itibaren iskân almaya başlamıştır. Proje dahilinde, arazideki köşk tamir edilerek ilkokul haline getirilmiştir[12]. Günümüze gelinceye kadar alanda çeşitli değişimler yaşanmıştır. Deniz-İş Okulu'nun bu binası en geç 1970'lerin ortasında yıkılarak yeni bir bina tasarlanmış[13], bu bina da 2011 yılında tekrar yıkılarak yerine 2013'te yeni bir yapı inşa edilmiştir[14]. Okula ait parselin arka tarafında bulunan ve özgün haliyle çocuk oyun alanı olarak belirlenen kısma 2000 yılı sonrasında inşa edilen iki katlı bina günümüzde Üsküdar Belediyesi'ne ait olup Barbaros Güzel Sanatlar Akademisi olarak hizmet vermektedir. Buranın karşı parselinde, projede cami yeri olarak ayrılan yere 1976-1982 arasındaki dönemde tek minareli bir cami inşa edilmiştir. Bu cami yerine 2010'lu yılların ikinci yarısında yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu haliyle, yerleşimde mimarlar tarafından ortak kamusal kullanıma ayrılan bölgenin, zamanla değişse de benzer niteliği taşımaya devam ettiği görülmektedir.

Liman Dok İşçi Sitesi güncel fotoğrafları (B. Çelik, T.A. Mamalı, 2021)

11 "Liman Dok İşçi Sitesi", Arkitekt 1964/316, s. 108-110.

12 'Liman Dok İşçi Sitesi', *Arkitekt*, 1964/316, s. 108-110.

13 Harita Genel Müdürlüğü 1976 Hava Fotoğrafı.

14 'https://www.arkitera.com/proje/deniz-is-ilkogretim-okulu/' Erişim Tarihi: 3.2.2021

Liman Dok İşçi Sitesi güncel fotoğrafları (B. Çelik, T.A. Mamalı, 2021)

Güncel Durum ve Değerler

2021 yılının ocak ayında Liman Dok İşçi Sitesi'nde bir alan çalışması gerçekleştirilmiş ve Mütevelli Çeşme Caddesi'nin güneyinde kalan alandaki yapıların her biri için envanter çalışması yapılmıştır. Çalışmada 183 adet yapı hangi işlevle kullanıldığı, kat adedi ve ek yapı alıp almamaları ve korunmuşluk durumları yönünden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile alanın günümüzdeki durumu sayısal veriler ile ifade edilebilir olmuştur.

Alan çalışmasında, mevcut yapıların %85,5'inin konut olarak kullanılarak özgün işlevini sürdürdüğü görülmüştür. Bunun yanında, günümüzde yapıların %12'si ticari, %2,5'i ise eğitim amaçlı kullanılmaktadır. Ticari işlevli yapılar ofistir. Eğitim amaçlı yapılar ise okul öncesi eğitiminde kullanılmaktadır ya da çocuklara çeşitli konularda destek veren birimlerdir. Yapıların %64'ü özgün kat yüksekliğinde iken, %31'inin üzerine kat eklendiği görülmüştür. Mevcut imar planı alan için 11 metre yükseklik öngörmektedir[15]. Bu durum kullanıcıları yapılarının üzerine bir kat eklemek ya da yapılarını yıkarak yeniden yapmak gibi müdahalelere yönlendirmektedir. Yapıların %2'lik kısmı yıkılıp dört katlı olarak inşa edilen

15İmar planı, 'https://cbs.uskudar.bel.tr/eharita/#

yeni yapılardır. Bunun yanında özgün hali ile beş katlı olan apartmanlar bulunmaktadır. Tespitlere göre, yapıların %64'ünün bahçesinde bir eki bulunurken, %36'sının hiçbir ek almadan günümüze ulaştığı görülmüştür. Korunmuşluk durumu değerlendirmesine göre, 183 adet yapıdan %3,3'lük kısmı oluşturan 6 tanesi, bakımsız kalmış olsa da mimari bütünlüğünü, özgün kütlesini, malzemesini ve detaylarını tamamıyla koruyarak günümüze ulaşabilmiştir. Bu yapılar, özgün mimari ve teknik bilgiyi en doğru şekilde günümüze taşıyabildikleri için oldukça önemlidir. Alanın %5,5'ini oluşturan 10 adet yapı özgün yapıların yerine ya da mevcut boşluklara inşa edilmiş aykırı yapılardır. Kütle özgünlüğü ve cephe oranlarının korunabildiği ya da hacmen korunsa dahi balkonu kapatılmış ya da kimi yapısal detayları kaybolmuş yapılar alanın %56,3'ünü oluşturmaktadır. Kalan %43,7'lik kısım, kütlesel olarak varlığını sürdürmesine rağmen ek kat ya da çatı eklenmesi gibi müdahaleler ile estetik özelliklerini kaybetmiş yapılardır.

Liman Dok İşçi Sitesi güncel fotoğrafları (B. Çelik, T.A. Mamalı, 2021)

Liman Dok İşçi Sitesi, 1950 sonrasında Üsküdar'ın genişleyen tarihsel sınırının bu bölgedeki ilk adımıdır. Alanda bulunan Deniz-İş Ortaokulu, Denizmen Sokağı gibi isimler, bölgenin tarihi değeri hakkında ipucu veren, günümüze ulaşmış izlerdir. 1950'lere yaklaşırken ülkede baş gösteren konut sorunu ve çarpık kentleşmeyle baş etmek ve düşük gelirlileri taksitle ev sahibi edebilmek amacıyla İstanbul Belediyesi tarafından inşa edilen Selamsız ve Koşuyolu Ucuz Evleri'ni[16] takip eden ve kooperatif eliyle inşa edilmiş bir yerleşim olarak yirminci yüzyıl sosyal konut tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır.

16 Burak Öztürk, "Selamsız Ucuz Evler Yerleşimi", *Betonart*, 65, s. 18-28.

Liman Dok İşçi Sitesi güncel fotoğrafları (B. Çelik, T.A. Mamalı, 2021)

Yapılar, dönemin estetik anlayışına uygun olarak standart tiplerle, lineer ve rasyonel bir tasarım yaklaşımı ile tasarlanmıştır. Liman Dok İşçi Sitesi, Uğur Gündeş, Orhan Demiraslan ve Hüseyin Baban gibi yerleşim tasarımı deneyimi olan ve modern tasarım konusunda yetkinliklerini yarışmalar ve uygulamaları ile kanıtlamış mimarlar tarafından tasarlanmış nitelikli bir projedir. Projede çocuklara yönelik oyun alanlarının kurgulanması, yerleşimin yeşil doku ile beraber düşünülmesi, ticari işlevin bir bölgede toplanması gibi kararlar modern mahalle tasarımı anlayışını yansıtır. İşlevsel tasarlanmış birimlerin birbirini tekrar etmesi ile oluşturulmuş bahçeli yarı müstakil evler ve kütlesel etkinin ön planda olduğu apartman blokları modern mimari miras değeri taşır. Yapıların yalın bir şekilde tasarlanmış cephelerinde görülen balkon parapeti ve damalı tuvalet penceresi gibi detaylar dönemin modern mimari tasarım anlayışının belirgin hâle geldiği noktalardır. Yerleşim, nüfusun hızla arttığı ve konut sıkıntısının yaşandığı bir dönemde tercih edilen tasarım biçimini ve malzemelerini günümüze ulaştıran belge niteliğindedir.

Günümüzde Liman Dok İşçi Sitesi; yerleşim dokusunun komşu bölgelerdeki ardıllarına göre seyrek ve yeşil olmasıyla, bölge sakinlerine ve ziyaretçilerine kaliteli bir yapılı çevre sunmaktadır. İstanbul'un merkezinde bahçeli ve iki katlı konut yapılarına ya da bu konutlardan oluşturulmuş bir mahalleye rastlamak pek mümkün değildir. Bölge, yüksek oranda konut işlevini sürdüren yapıları, okulu, camisi ve bakkalı ile mahalle yaşamını sürdürmektedir.

Değerlendirme ve Koruma Önerileri

Planlı inşa edilmiş modern yapı topluluklarının koruma altına alınması günümüzde yaygın bir pratiktir. İçerisinde Bruno Taut'un da bulunduğu mimarlar tarafından projelendirilmiş Berlin Modern Konutları; Berlin'de bir dönemin konut reformu hareketinin önemli bir tanığı olmaları, yirminci yüzyılın mimarlık, şehircilik ve bahçecilik uygulamalarını ve tipik estetik eğilimini belgelemeleri ve gelecek kuşaklara aktarmaları sebebiyle 2008 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası ilan edilmiştir[17]. Hem kent hem dünya mimarlık tarihi için önemli bu yerleşimler ilgiyle ziyaret edilmektedir. Dünya mirası ilan edilen altı konut yerleşiminden dördünde Bruno Taut'un imzası vardır. Taut'un Türkiye'de öğretisini aktardığı Güzel Sanatlar Akademisi öğrencilerinin üretimleri, keşfedilmeyi ve ortaya çıkarılmayı bekleyen bir miras niteliğindedir. Bu yapıların korunması sağlanarak ilgi çekici öğeler haline getirilebilir.

Koruma bilimi, genel kanının aksine kısıtlamalar koyan ve değişime kapalı değil, güncel gereksinimleri göz önüne alarak kullanıcının ihtiyaçlarının uygun bir şekilde karşılanmasına çözüm arayan bir disiplindir. Böyle durumlarda söz konusu kültür varlığının geçireceği değişimin doğru şekilde yönetilmesi amaçlanır. Kullanıcıların dahil edildiği katılımcı bir planlama, herkes için arzulanır sonuçlar doğurabilir. Örneğin ünlü mimar Tony Garnier'nin 1934 yılında inşası tamamlanan 'Le Quartier des États-Unis' (Birleşik Devletler Mahallesi)[18] projesi koruma altına alındıktan sonra bir kent müzesi olarak değerlendirilmiştir. 1983 yılında kullanıcılar, binalar ile ilgili ihtiyaçlarını talep etmek üzere bir komite kurmuşlar ve takip eden yıllarda binaların sağır yüzlerini tuval olarak kullanarak bir kentsel açık hava müzesi haline getirilmesine karar vermişlerdir. Kentsel mimari hafızayı korumak amacıyla seçilen bir daire 1930'larda işçilerin kullandığı şekilde döşenerek ziyarete açılmıştır. Bu özgün daire dışında ise, ihtiyaç olduğu konusunda uzlaşılan balkonların kapatılması gibi müdahaleler için ortak bir tasarım dili oluşturulmuş, yapı grubundaki tasarım kimliği ve mimari estetik kaybolmadan kullanıcıların ihtiyaçları karşılanmıştır. Oluşturulan bu kentsel kültürel mekânda alan yönetim planı kullanıcıların değişen ihtiyaçlarına göre güncellenmektedir.

17 https://whc.unesco.org/en/list/1239/

18 https://www.museeurbaintonygarnier.com

Le Quartier des États-Unis, Tony Garnier açık hava kent müzesi

Liman Dok İşçi Sitesi, şehir içerisindeki varlığı ve etkisi tek yapı ölçeğinde değil, kentsel ölçekte değerlendirilebilecek bir mahalledir. Benzer özellikler gösteren birimlerin birbirini tekrar etmesiyle kurgulanmış bu yerleşimde, grubu oluşturan her bir yapının varlığı planlanarak inşa edilmiş bu mahallenin bütünlüğünün korunması açısından önem taşımaktadır. Korunması gerekli yapıların alışılagelmişin aksine daha mütevazi yapılar olması onların değerini düşürmemektedir. Yaygın olarak koruma altına alınan 19. yüzyıl ahşap ve kâgir konut yapılarının çoğunun da kendi dönemleri açısından mütevazi olduğu unutulmamalı, her dönem kendi bağlamı içerisinde değerlendirilmelidir. Tek seferde planlanarak inşa edilmiş yerleşimlerin bütünlüğünün korunması çağdaş koruma disiplininin temel yaklaşımlarından biridir.

Liman Dok İşçi Sitesi'nin sahip olduğu değerleri koruyarak varlığını sürdürebilmesi için herhangi bir yasal koruma söz konusu değildir. Mevcut imar planının oluşturduğu riskler mahallenin değerleri ile korunmasında tehdit oluşturmaktadır. Alana yönelik uygulanan planın koruma uzmanları ile iş birliği halinde tekrar gözden geçirilmesi bu noktada atılabilecek önemli bir adımdır.

Alanda iyi korunmuş yapıların görece daha az kullanılan ya da terk edilmiş yapılar oluşu, kullanıcıların yaptıkları müdahalelerde yapıların özgünlüğüne zarar verdiklerini ve alan bütünlüğünü bozduklarını göstermektedir. Bahçe duvarlarının yenilenmesi, balkonların kapatılması gibi müdahalelerin alanda sıklıkla gerçekleştirildiği görülmüştür. Kullanıcıların değişen ihtiyaçlarının karşılanması

Le Quartier des États-Unis / Tony Garnier açık hava kent müzesi

gerekliliği açıktır. Bu noktada önemli olan, yerleşimin karakteristik özellikleri ile sahip olduğu değerlerinin kaybolmadan yaşamını sürdürebilmesidir. Benzeri çok katlı yapılarda deprem güvenliği gerekçe gösterilerek binaların yıkılması görece kolay bir yöntem olarak görülürken, mevcut fırsatların kaybedilmesine yol açması sebebiyle tehlikelidir. Koruma uzmanları tarafından hazırlanacak bir tasarım rehberi; alanda değişimin yönetilmesi, kullanıcı ihtiyaçlarının alanın mimari estetiğinin ve kimliğinin kaybolmadan giderilebilmesi açısından önemlidir.

Üsküdar'ın yirminci yüzyıl mimari ve kentsel mirasının önemli bir parçası olan Liman Dok İşçi Sitesi, yakın çevresinde bulunan Koşuyolu Mahallesi'ne benzer fırsatlara sahiptir. Buna ek olarak ticari baskılar henüz komşu mahalle kadar yüksek olmadığından alanda ciddi kayıpların henüz yaşanmadığı görülmektedir. Niteliksiz müdahalelerin zamanla artmasıyla geri dönülemez kayıplar oluşmadan gerekli önlemler alınmalıdır. Mevcut durumda öngörülen basit onarım müdahalelerinin yerine, olası kayıplar sonrasında yapılması gerekecek restorasyonların, kaynak kullanımını ve masrafları artıracağı unutulmamalıdır. Bugün 19. yüzyıl yapılarını korumak konusunda gösterilen çabayı yirminci yüzyıl yapılarına göstermek için yarını beklemek gerekmez. Bugün atılacak küçük adımlar, Üsküdar'ın 20. yüzyıl katmanının korunması adına yarın yapılması gerekecek daha büyük müdahalelerin kurtarıcısı olacaktır.

Selamsız Ucuz Evleri*

BURAK ÖZTÜRK
Araştırmacı

Selamsız Ucuz Evleri, Üsküdar-Bağlarbaşı'nda bulunan bir konut grubudur. Günümüzde İlçe Emniyet Müdürlüğü Çocuk Büro Amirliği olarak kullanılan eski Selamsız Karakolu, Bağlarbaşı Kültür Merkezi ve Ahmet Keleşoğlu Anadolu Lisesinin arasındaki üçgen alanda yer alır. Üsküdar'ın tarihi kent merkezinin yoğun dokusu içinde, kendi bahçeleri olan bir veya iki katlı evlerden oluşur. Görünüşleri ne kadar yalın olsa da ardında 1950'li yıllarda İstanbul'un mesken davasını ve mücadelelerini saklayan bir hikâyesi vardır.

İstanbul'da Konut Sorunu

1940'lı yılların sonunda İstanbul'un konut stoku, çoğunlukla ahşap yapılardan oluşmaktadır. Ahşap konutlar eskimektedir ancak geleneksel yapı ustalığının kaybolmasıyla onarım, tamirat işleri yapılamaz hale gelmiştir. Bu tarihte göçün şiddetlenmesi kent nüfusunu arttırmaktadır. Tek aile evi olarak tasarlanan ahşap konutlar nüfusun artmasıyla birlikte paylaşılarak kullanılmış, bu durum da yapıların daha hızlı bozulmasına sebep olmuştur. Paylaşımlı kullanımın dahi yetersiz kaldığı noktada gecekondu üretimi başlamış, çarpık kentleşme tehdidi söz konusu olmuştur.

---

* Bu çalışma İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Lisansüstü Programında Dr. Öğr. Üyesi Yıldız Salman danışmanlığında yürütülen tez çalışması kapsamında yapılan araştırmalar esas alınarak hazırlanmıştır.

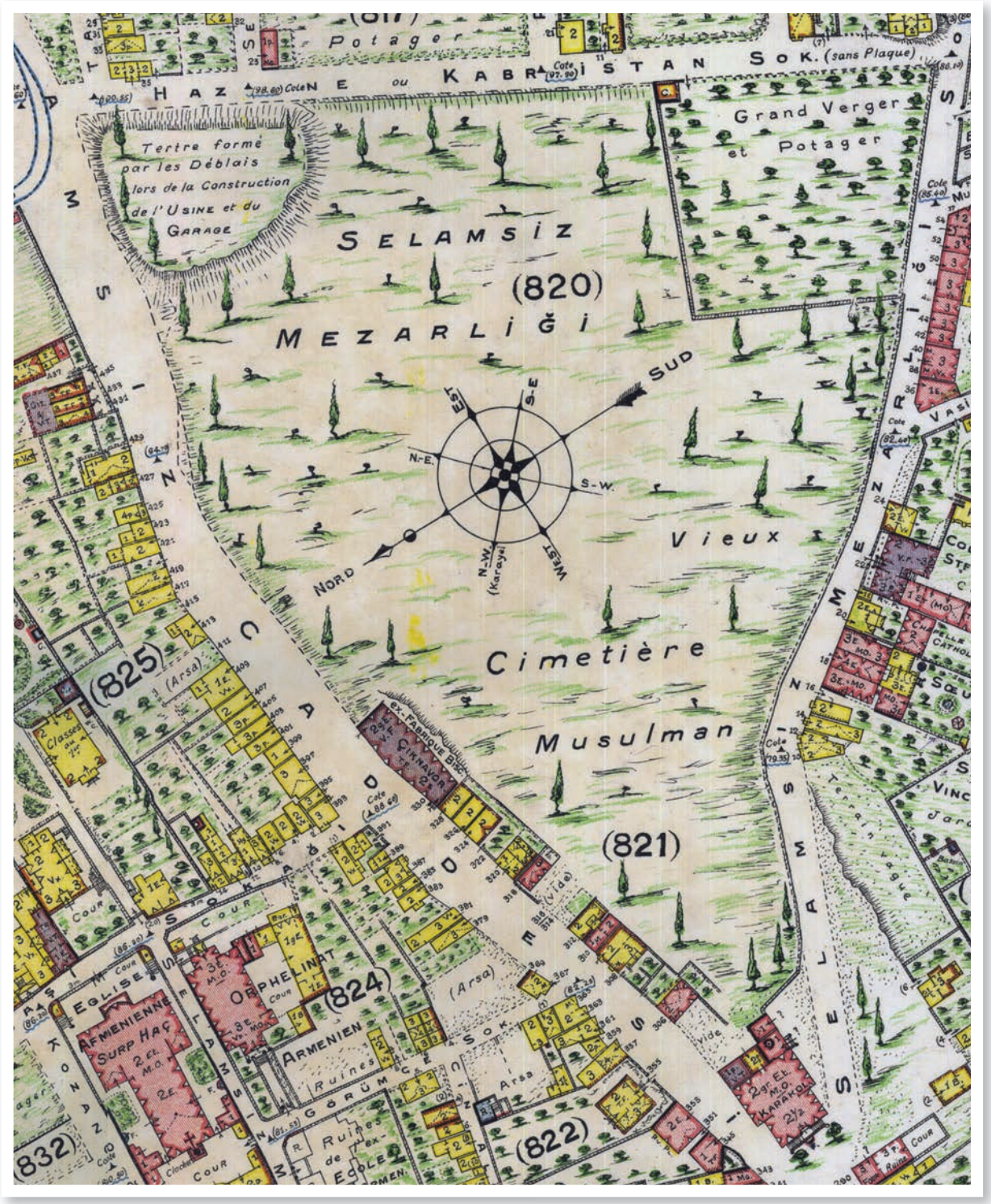

Pervititich Haritası, 76 Numaralı Pafta (Bağlarbaşı – Selamsız). Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Hrt_000575

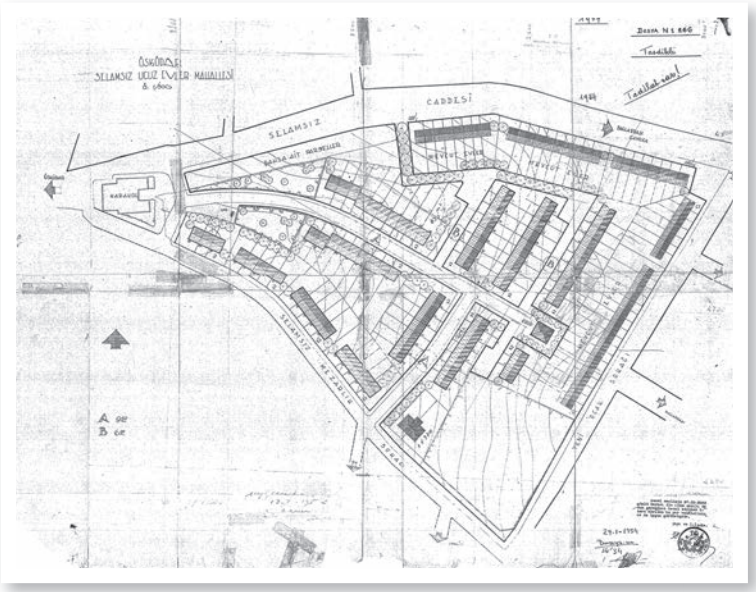

Selamsız Ucuz Evler Mahallesi 1/500 ölçekli planı. Kaynak: İBB Planlama Müdürlüğü Arşivi

1940'lı yıllarda İstanbul ve diğer Türkiye büyük şehirlerinde, köyden kent göç sebebiyle nüfus artışı görülmüştür. Nüfus artışı ile birlikte dar gelirli ve yoksul kimselerin barınma ihtiyacının karşılanmasında yaşanılan sıkıntılar, dolaylı olarak yeni bir konut sorununu ortaya çıkmıştır. Türkiye şehirlerinde göç sebebiyle görülen konut sorunu, aynı tarihlerde Avrupa şehirlerinde ise İkinci Dünya Savaşının yıkımları sonucunda meydana gelmiştir. Savaş sonrasında neredeyse tüm büyük Avrupa şehirlerinde benzer durum görülmüştür. Bu şehirlerde konut ihtiyacının karşılanması için yapı kooperatifleri kurulmuştur. Yasal düzenlemeler ve maddi desteklerle yapı kooperatifleri kısa sürede çok sayıda konut üretimi gerçekleştirmiştir.

Dönemin gazetelerinde mesken buhranı, mesken derdi, mesken davası başlıklarıyla çok sayıda haber yayınlanır. Aydınlar, bilim insanları tespitlerini, değerlendirmelerini, eleştirilerini ve önerilerini her mecrada dile getirir. Şüphesiz bu söylemler arasında en dikkat çekeni İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden Prof. Gerhard Kessler'e aittir. Gerhard Kessler memleketi Almanya'da uzun süre bir yapı kooperatifinin yönetim kurulu başkanlığını yapmıştır ve Avrupa şehirlerinin mesken meseleleriyle ilgili çalışmaları bulunmaktadır. 13 Eylül 1949'da "İstanbul'daki Mesken Buhranı" konulu bir konferans verir. Ertesi günün gazetelerinde konferans ve Kessler'in bu konudaki önerileri aktarılır. Takip eden aylarda Arkitekt dergisinde kapsamlı bir makale olarak yayınlanır[1]. Kessler adeta sonraki on yıl boyunca gerçekleşen mesken mücadelesini oldukça erken bir tarihte tarif etmektedir.

1 Gerhard Kessler, "İstanbul'da Mesken Darlığı, Mesken Sefaleti, Mesken İnşaatı", *Arkitekt*, sayı 209-210 (1949), s. 131-134.

Belediye ve kooperatifler tarafından inşa edilen kısımların görünümü

Ucuz Evler İçin İlk Adımlar

1949 yılı sonunda Fahrettin Kerim Gökay İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı olarak göreve başlar. Gökay, şehrin konut sorunuyla yakından ilgilenir. 1950 yılında gerçekleşen Yugoslavya seyahatinde Üsküp'te inşa edilen ucuz evleri inceleme fırsatı bulur ve değerlendirmelerini rapor olarak sunar[2]. Yine 1950 yılı başında kendisinin başkanlığında "Mesken ve İmar Meseleleri" konulu toplantı yapılır. Bu toplantıda şehrin konut sorununu irdelemek üzere imar ve şehircilik, ucuz ev, para ve kredi temini, nüfus artışı ve tasnifi komisyonları kurulur. Komisyonlarda Emlak Kredi Bankası'nın Levent Mahallesi projesini hayata geçiren mimarlar

2 İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay'ın Yugoslavya seyahati hakkında raporu, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0-0/111-703-3.

Kemal Ahmet Aru ve Rebii Gorbon, Şenesenevler Mahallesi'nin mimarlarından Feridun Akozan, Zincirlikuyu Merbank Mahallesi'nin mimarı Zeki Sayar, İTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı Mukbil Gökdoğan, İstanbul Belediyesi ve Emlak Kredi Bankası temsilcileri bulunmaktadır. Prof. Gerhard Kessler de imar ve şehircilik komisyonunda yer almıştır. Her komisyon kendi çalışma konularını belirlemiş, toplantı sonunda ortaya çıkan değerlendirmeler rapor haline getirilmiştir[3]. Şehrin konut sorunuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde, 1950 öncesinde İstanbul'da ucuz ev üretimi yapan mimarlar tecrübelerini aktarmış, ucuz evlerin hangi şartlarda daha az maliyetle inşa edileceğini, sahip olması gereken özellikleri belirlemiştir. Belediye temsilcileri yürürlükte olan bazı kanunların ucuz ev üretimini zorlaştırdığını veya maliyetini yükselttiğini dile getirmiştir. Emlak Kredi Bankası temsilcisi ve iktisat uzmanları ise üretim sürecinin bütçe planlamasını yaparken müstakbel ev sahiplerinin ödeme şartlarını da belirler.

Mesken ve İmar Meseleleri raporunun hazırlanmasından kısa süre sonra ucuz evlerin üretim sürecini hızlandıran gelişmeler yaşanır. 24 Mart 1950'de 5656 sayılı kanun yürürlüğe girer. Bu kanunla birlikte belediyeler şehir sakinlerine kiralamak veya satmak üzere konut inşaatı yapmakla yetkilendirilmiştir. İstanbul Belediyesi bünyesinde çalışan mimarlar Mecidiyeköy, Zincirlikuyu, Yedikule gibi kent merkezinden uzak alanlardaki belediye arsalarında ucuz evler mahalleleri tasarlar. Hazırlanan planlar Belediye Meclisince onaylanır[4]. Öte yandan ucuz evlerin hangi şartlarda üretileceğine dair yönetmelik yine Belediye Meclisinde kabul edilir

Koşuyolu adıyla yayınlanmış olmasına rağmen Selamsız Ucuz Evleri'ni gösteren fotoğraf. Kaynak: Habitation 3 U.I.A.: Programme, Design and Production

3 Mesken ve İmar Meseleleri ile İlgili Rapor (BCA, 30-1-0-0/116-732-1).

4 "Belediyenin Yaptıracağı Ucuz Evler", *Cumhuriyet*, 17.06.1950, s. 2.

Kooperatifler tarafından inşa edilen yapı grubu.

Sonradan eklenen tesisat unsurları ve giriş saçakları.

ve yayınlanır[5]. Yönetmelikte ucuz evlerin inşa edileceği arsaların özellikleri, oda sayısı, ölçüleri, kullanılacak yapı malzemeleri, yapım teknikleri ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Hatta evlerin bahçelerine meyve ağacı dikilmesi, bakımından ev sahibinin sorumlu tutulması

5 İstanbul Belediyesi Tarafından Taksitle Satılacak Ucuz Evler Yönetmeliği, İstanbul Belediye Matbaası, 1950.

Sırasıyla yeni inşaat yapılmış, kat ilavesi almış ve cephe kaplama malzemesi değiştirilmiş yapı örnekleri.

dahi şart koşulmuştur. İstanbul Belediyesi bütün hazırlıklarını tamamlamıştır. Temmuz 1950'de ucuz evlerin inşaatı için gazetelere ilan verilir, yerli ve yabancı firmalardan fiyat teklifleri gelmeye başlar[6]. Bu noktada süreci sekteye uğrayan bir gelişme yaşanır: Başbakan Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1951'in ilk günlerinde İstanbul ziyareti gerçekleştirir. Belediyenin ucuz evler konusundaki çalışmaları kendilerine aktarılır. Bayar, ucuz evler için seçilen arsaların kent merkezinden uzakta olduğunu, evlerin müstakbel sahipleri olan dar gelirli ve yoksul kimselerin ulaşım sorunu yaşayacağını dile getirir[7]. Cumhurbaşkanının değerlendirmeleri dikkate alınmış olsa gerek, bu tarihe kadar Belediye Meclisinin onayladığı planlar gerçekleştirilmemiş, kent merkezine daha yakın alanlarda ucuz konut üretimi için girişimler başlatılmıştır. Yeni düzenlemeler Nisan 1951'de gazete haberlerinde yer bulur. Kadıköy'de 100, Üsküdar'da 50 ve Fatih'te 50 adet ucuz evin inşa edileceği ilan edilir, ihale yapılır. Bu süreçte Fatih'te yapılacak ucuz evler uygun fiyat teklifi bulunmadığı için inşa edilemez. Kessler'in ucuz ev arsası olarak önerdiği yerlerden biri Kadıköy ile Çamlıca arasındaki boş arazilerdir; nitekim Kadıköy'de inşa edilecek ucuz evler için Koşuyolu tercih edilmiştir. Üsküdar'da ise Selamsız Caddesi (günümüzde Gazi Caddesi) üzerindeki boş bir alan seçilmiştir.

Selamsız'da Ucuz Ev Üretimi

Ekim 1930 tarihli Pervititch haritası incelendiğinde Selamsız Ucuz Evlerinin üzerinde bulunduğu alan Eski Müslüman Mezarlığı (*Vieux Cimetière Musulman*)

6 "Ucuz Ev İnşaatı", *Milliyet*, 16.12.1950, s. 8.

7 "Reisicumhurun Dünkü Tetkikleri", *Milliyet*, 06.01.1951, s. 1.

Ticaret işleviyle kullanılmakta olan yapı örneği.

olarak işaretlenmiştir (Şekil 1). Alanın güneyi Selamsız Mezarlığı Sokak (günümüzde Yenidershane Sokak), doğusu ise Kabristan Sokak'tır (günümüzde Yeniocak Sokak). 1932 yılında Muamelat Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Üsküdar'da bulunan mezarlıkları ve sınırlarını gösteren listede buranın metruk bir mezarlık olduğu belirtilmiştir[8]. Nitekim dönemin hava fotoğraflarına bakıldığında alanda herhangi bir mezar taşı, şahide, pehle gibi unsura rastlanmaz. Ancak İstanbul ve Anadolu mezarlıklarında sıkça görülen Akdeniz servi (Cupressus Sempervirens) ağaçları bol miktarda bulunmaktadır.

16 Mayıs 1951 günü İstanbul Belediyesi tarafından inşa edilecek olan ucuz evlerin temel atma töreni gerçekleşir. Fahrettin Kerim Gökay törende yaptığı konuşmada Kessler'in Arkitekt dergisinde yayınlanan makalesine atıfta bulunur. Ayrıca belediyenin inşa edeceği ucuz konutların yanında yapı kooperatiflerinin de üretime başlayacağını müjdeler[9]. Süreç Kessler'in tarif ettiği şekilde ilerlemektedir ve önerilerinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

8 Üsküdar kazasında mevcut kabristanlar ve hudutları (BCA, 30-100-0-0/193-323-28).

9 Fahrettin Kerim Gökay, İstanbul Vali ve Belediye Reisi F. K. Gökay'ın 1951 – 1955 Konuşmaları, İstanbul 1957, 3-5.

1952 Şubatı'nda Selamsız'daki ucuz ev inşaatının sona erdiğine dair haber yayınlanır. Belirlenen miktarın altında geliri olan kişiler Mayıs sonuna kadar başvuruda bulunur. Eylül sonunda gerçekleşen kura çekimi ile evler sahiplerine teslim edilir. Şehrin konut sorunuyla mücadelede önemli bir adım atılmıştır ancak halen binlerce İstanbullu konfor koşulları sağlanmış konut arayışındadır. Bu dönemde işçi sendikaları, Bakanlar Kurulu izniyle yapı kooperatifleri kurmaya başlar. Ancak mevcut kanunlar yapı kooperatiflerinin ucuz ev üretimini engellemektedir. Yeni bir yasal düzenleme gerekir: 24 Temmuz 1953'te 6188 sayılı kanun yürürlüğe girer. Bu kanunla birlikte belediyeler kendi mülkiyetindeki arsaları konut inşa etmek üzere dağıtabilecektir. Aynı şekilde yapı kooperatifleri de bu imkândan yararlanacak ve belediye meclisinin onayladığı plan doğrultusunda ucuz konut üretebilecektir. Artık belediye, ucuz ev üretimini gerçekleştiren kurumdan ziyade ucuz ev arsasını tahsis eden ve imar planını onaylayan kurum olarak süreçte yer alacaktır.

Aynı tarihlerde İstanbul Belediyesi Emlak Kamulaştırma Müdürlüğü'nde Seyfi Arkan teknik büro amiri olarak göreve başlar. Arkan, Anadolu şehirleri için imar planı hazırlamış ve özellikle 1930'lu yıllarda çok sayıda işçi evleri tasarlamış bir mimardır. Aynı zamanda DGSA'da şehircilik dersleri vermektedir. 1954 – 1955 yılları arasında kendisinin amirliğinde teknik büro tarafından Koşuyolu, Selamsız, Darülaceze, İstinye ve Paşabahçe'de yapı kooperatiflerinin inşa edeceği ucuz evlerin imar planları hazırlanır[10].

Metruk Selamsız mezarlığında İstanbul Belediyesi tarafından inşa edilen 50 konuttan arta kalan kısma Elektrik, Gaz ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi talip olur. 27 Ekim 1953 tarihli İstanbul Belediye Meclisi oturumunda yapı kooperatiflerinin talebi uygun bulunur[11], 29 Ocak 1954'te Selamsız Ucuz Evler Mahallesi 1/500 ölçekli imar planı tasdik edilir (Şekil 2). Ancak yapı kooperatiflerinin üretime başlaması için aradan epey zaman geçecektir. 11 Eylül 1957'de Elektrik, Gaz ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi 13 adet tek, 12 adet çift katlı konut inşaatı için ilan verir. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi ise 15 Mart 1958'de verdiği ilanda 56 adet iki katlı ev inşa edileceğini belirtir. Sözü edilen

10 Seyfi Arkan'a ait Türk-Himark Plan Yapı Müessesesinin 1933 – 1956 yılları arasında yapılan işlerinin sıralandığı tanıtım broşüründen alınmıştır.

11 27.10.1933 tarih, 333 sayılı İstanbul Genel Meclisi Kararı, İBB Planlama Müdürlüğü Arşivi.

ilanlarda belirtilen adetlerden ve adres tariflerinden ucuz evlerin hangi yapı kooperatifi tarafından yapıldığı tespit edilmiştir (Şekil 3).

Yapı kooperatiflerinin üretimini tamamlamasıyla Selamsız'da 131 konut inşa edilmiştir. Belediye evleri iki farklı tiptedir; biri Gazi Caddesi üzerinde diğeri ise Yeniocak Sokağı'nda birbirlerini tekrar ederek inşa edilmiştir. Bu müstakil tipler iki katlı olup mutfak ve yaşam alanları zemin katta, odalar ise birinci kattadır. Sonraki etapta eklenen evler farklı yapı kooperatifleri tarafından inşa edilmiş olmasına rağmen aynı tipolojiye sahiptir. Tek katlı evler Yenidershane Sokak üzerinde olup tek aile evidir. İki katlı tipler ise zemin kat ve birinci katları farklı kullanıcıya ait olacak şekilde düzenlenmiştir. Selamsız Ucuz Evlerinin üzerinde yer aldığı arazi oldukça eğimlidir. Bu sebeple belediye evleri inşa edilirken her iki yapı için ortak bir teras ile tesviye edilmiş, giriş kısmının sokak ile hemzemin olması sağlanmıştır (Şekil.4). Yapı kooperatiflerinin inşa ettiği evlerde ise durum farklıdır; bitişik nizamdaki blokların tamamı aynı zemin seviyesindir (Şekil 5). Dolayısıyla sokağın bir tarafındaki evler daha yüksekte iken diğer tarafındakiler daha aşağıda kalmaktadır.

Selamsız Ucuz Evlerinin Bugünü ve Yarını

Zaman içinde gelişen teknoloji ile birlikte yaşam düzenimiz, alışkanlıklarımız değişmektedir. Selamsız Ucuz Evleri yaklaşık 70 yıl önce, buzdolabı, çamaşır makinesi gibi günümüzün olmazsa olmazı olan eşyaların henüz hayatımıza girmediği bir dönemde inşa edilmiştir. Dar gelirli ve yoksul kimselere yönelik, düşük maliyetle üretildiği için mekânları sınırlıdır. Ne yazık ki bu sınırlı mekânlara, gelişen teknolojiyle hayatımıza giren eşyalar dâhil olamamaktadır. Böyle bir ortamda yapıların değişimi kaçınılmazdır. Mekân ihtiyacının karşılanması için bazı yapıların arka bahçelerinde yeni mahaller inşa edilmiş, bazı yapıların da üzerine bir kat daha ilave edilmiştir. Ucuz evlere yapılan müdahaleler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Özgün tasarımda yapıların giriş saçağı yoktur. Ancak neredeyse tüm kullanıcılar farklı çözümler tercih ederek yapılara giriş saçağı ilave etmiştir. Yine gelişen teknoloji ve altyapı hizmetlerinin sunduğu imkânlarla yeni ısıtma sistemleri dâhil edilmiş, bu sistemlere ait tesisat unsurları ise cephe üzerine yerleştirilmiştir (Şekil 6). Ahşap doğramalar yerini PVC pencerelere, çelik kapılara bırakmıştır. Isı yalıtımı amacıyla yapılan mantolamalardan sonra neredeyse her çeşit cephe kaplama malzemesinin bir örneğini görmek mümkündür.

Belediye evlerinin erken dönemine ait fotoğraf. Kaynak: Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Albümü, 1952.

Sözü edilen müdahalelere maruz kalmanın haricinde bazı yapıların tamamen yıkıldığı, yerine yeni inşaat yapıldığı da gözlenmiştir (Şekil 7).

Değişimler yapısal müdahalelerle sınırlı değildir; zaman içinde konutun yanı sıra ticaret işlevi de görülmeye başlanır. Mülkiyeti el değiştiren veya kiralanan yapılar okul öncesi eğitimi, diş sağlığı merkezi, kafeterya gibi butik işletmeler tarafından tercih edilmektedir (Şekil.8). Ticaret işlevi özellikle müstakil olmasının sağladığı olanaklardan yararlanılan, Gazi Caddesi ve Yeniocak Sokak üzerindeki belediye evlerinde daha çok görülmektedir.

Üsküdar Belediyesi'nin imar planında, Selamsız Ucuz Evlerinin bulunduğu alandaki yapılaşma yüksekliği azami 6,50 metre ile sınırlandırılmıştır. Yani mevcut evler yıkıldığında en fazla iki katlı yapı inşa edilebilir. İmar planının kat ilavesine izin vermemesi ucuz evlerin bir rant bölgesine dönüşmesini engeller. Ancak yıkılan evlerin yerine yapılan yeni inşaatlar incelendiğinde arazi eğiminden

Gazi Caddesi üzerindeki bir ucuz ev üzerinde Bedri Rahmi mozaikleri.

faydalanarak belirlenen azami yüksekliği geçmeden kat sayısının arttığı örnekler de görülmektedir.

Artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için İstanbul'da sürekli yeni yerleşim yeri arayışı vardır. Kent çeperinin ötelenmesi, altyapı ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle kent merkezi sınırları da genişler. Bir dönemin ucuz ev arsası olan Levent, Koşuyolu gibi mahalleler günümüzde şehrin en seçkin yerleşim yerleri haline gelmiştir. Bu mahallelerdeki dönüşümle kıyaslandığında Selamsız'ın özgün haline daha yakın olduğu görülür. Özellikle kooperatif evlerinde basit yapısal müdahaleler haricinde büyük değişiklik görülmez. Ancak yine de İstanbul genelindeki hızlı değişimle birlikte değerlendirildiğinde ucuz evlerin varlığının risk altında olduğu unutulmamalıdır.

Düşük maliyetli olması gerektiği için oldukça sade ve yalın bir görünüme sahiptir. Aynı tipolojinin bitişik nizamda tekrarlanarak inşa edilmesiyle oluşan ritim Selamsız Ucuz Evlerinin mimari kimliğini oluşturur (Şekil 9). Zaman içinde değişen konfor koşullarını sağlamak için yapılan bireysel müdahaleler ucuz evlerin bütüncül görünümüne zarar vermektedir. Oysa evler gibi ihtiyaçlar da aynıdır. İster konut, ister ticaret işleviyle kullanılsın ucuz evlerin konfor koşullarının sağlanması ortak müdahalelerle gerçekleşebilir. Ortak müdahaleler evlerin bir bütünün parçası olma durumunu vurgulayacaktır. Öte yandan aynı uygulamanın tekrarlanması maliyetleri düşürecek, mülkiyet sahiplerinin uygun şartlarla evlerini

daha konforlu hale getirmesine olanak sağlayacaktır. Bu noktada mülkiyet sahiplerini bir araya getirmek, ortak hareket etmeye teşvik etmek gerekir. Daha düzenli bir çevrede yaşamayı, sahibi oldukları mülkün kıymetini arttırmayı, daha düşük bütçelerle ihtiyaçlarını karşılamayı kimse reddetmeyecektir.

Sonuç

1940'lı yıllarda başlayan konut sorunu uzun yıllar boyunca İstanbul'un en önemli meselelerinden biri olmuştur. Konut stokunun yetersiz olduğu ortamda dar gelirli ve yoksul kimseler gecekondu ile barınma ihtiyacını karşılamaya çalışır. Fahrettin Kerim Gökay İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı olarak göreve başlamasının ardından bu sorunla ilgilenir. Başta Prof. Gerhard Kessler olmak üzere pek çok bilim insanının işbirliği ile ucuz konut üretiminin nasıl gerçekleşeceğine dair öneriler geliştirilir. Bu noktada merkezi yönetimin desteği de yadırganamaz; üretimi kolaylaştırmak, hızlandırmak için yasal düzenlemeler yapılır. Uygun şartlar oluştuğunda İstanbul Belediyesi ilk adımı atar ve Koşuyolu'nda 100, Selamsız'da 50 adet ucuz konut inşaatını kendi imkânları ile gerçekleştirir. Hemen sonrasında yapı kooperatifleri sahneye çıkarak Belediye'nin kendilerine tahsis ettiği arsalarda ucuz konut üretimini sürdürür. Koşuyolu ile birlikte Selamsız hem belediyenin hem yapı kooperatiflerinin ucuz evler inşa ettiği alanlar olarak ayrı bir öneme sahiptir. 1950'lerde İstanbul'un konut sorunuyla mücadelesinin izlerini taşır. Tarihi ve önemi bilinmiyor olsa da yoğun kent dokusu içinde kendi parselinde bahçeleri olan, az katlı yapılardan oluşan bir yerleşim yeri olması ile ön plana çıkmaktadır. Öte yandan Gazi Caddesi üzerinde yer alan evlerden birinin cephesinde yer alan, Bedri Rahmi Eyüpoğlu imzalı mozaik panolar pek çok kent sakininin dikkatini çekmektedir (Şekil 10). Selamsız Ucuz Evleri Üsküdar'ın binlerce kültür varlığından biridir. İstanbul kent tarihindeki öneminin anlaşılması; mülk sahiplerinin korumaya yönelik ortak girişimlere teşvik edilmesi varlığını sürdürmesine yönelik risk ve tehditleri ortadan kaldıracaktır.

Üsküdar'da Zorunlu Deprem Sigortası: Deprem Hasar Riski ve Sigortalılık Oranlarının Analizi

DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN MERAL • **DR. ÖĞR. ÜYESİ BEHLÜL ERSOY**
Marmara Üniversitesi
Şeyh Edebali Üniversitesi

Giriş

Deprem, kaçınılamaz fakat etkileri yönetilebilir bir doğal afet olarak Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en önemli risklerden bir tanesidir. Türkiye'nin Alpin orojenik kuşakta yer alması ve tektonik yapısının bir sonucu olarak birçok doğal afetle birlikte deprem gerçeğiyle de yaşamak zorunda kalmıştır. Türkiye'nin deprem riskini inceleyen akademisyenler ve uzmanların yaptıkları araştırmalar, İstanbul'da yakın gelecekte büyük ölçekli bir deprem yaşanmasının muhtemel olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, beklenen İstanbul depremi ile ilgili çalışmalar genellikle şehir planlama perspektifinden konuyu ele almış ve İstanbul'un genelini kapsayan değerlendirmelere yer vermişlerdir[1][2][3]. Bununla birlikte literatürde İstanbul'un iki mahallesi örneklem olarak seçilerek yapılmış bir çalışma da bulunmaktadır[4]. Yapılan literatür taramasında Üsküdar İlçesi ve mahalleleri özelinde deprem riskini ve zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranlarını inceleyen

1 Perihan Şimşek ve Abdulkadir Gündüz, "İstanbul'u Büyük Bir Deprem Bekliyor: Mini Derleme", *Afet ve Risk Dergisi*, sayı 4/1 (2021), s. 53-60.

2 Sepanta Namimi ve Tarık Tufan, "Olası İstanbul Depremi ile Yapılan Kentsel Dönüşüm Çalışmaları ve Alınan Önlemlerin İrdelenmesi", *AURUM Mühendislik Sistemleri ve Mimarlık Dergisi*, sayı 5/1 (2021), s. 89-108.

3 Haluk Eyidoğan, "İstanbul Anadolu Yakası'nda Deprem-Patlatma Kayıtlarındaki Karışıklığın ve Orta Kuvvetteki Depremlerin İncelenmesi", *Bilim ve Gelecek Dergisi*, sayı 209 (2021), s. 62-69.

4 Gizem Efendioğlu ve Şehnaz Cenani Durmazoğlu, "Deprem Kaynaklı Tsunami Durumunda Tahliye İçin Karar Destek Sistemi Önerisi: Kadıköy Caferağa Ve Osmanağa Mahallelerinde Vaka Analizi", *Mimarlıkta Sayısal Tasarımlar XV. Ulusal Sempozyumu*, İstanbul 2021, s. 268-279.

bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu noktada çalışmanın ardılları için bir öncü olacağı ve literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Üsküdar'ın deprem riski ve zorunlu deprem sigortalılık oranlarının analiz edileceği çalışmada, bir sonraki bölüm olan ikinci bölümde Türkiye ve İstanbul'un deprem tarihi incelenecek, üçüncü bölümde ise çalışmanın örneklemi olan Üsküdar'ın deprem riski ve zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranları üzerinden bir analiz gerçekleştirilecektir. Sonuç bölümünde çalışmada elde edilen bulgular ışığında, Üsküdar'da zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranlarının artırılması noktasında politika yapıcılara önerilerde bulunulacaktır.

Türkiye'nin Deprem Tarihi ve Beklenen İstanbul Depremi

İnsanlık varoluşundan günümüze kadar sayısız doğal afetle karşılaşmıştır. Bu doğal afetler, deprem, sel, çığ gibi sigorta literatüründe de "katastrofik riskler" olarak sınıflandırılan, büyük doğa olaylarıdır. Özellikle bu doğa olayları arasında, ortaya çıkan enerji ile, bulunduğu coğrafyayı şekillendiren ve verdiği tahribat ile onarılması zor sosyoekonomik kayıplara sebep olan depremlerin özel bir yeri vardır. Bu sebeple, depremin somut gerçekliği, deprem kuşağı üzerinde yaşayan ülkelerin gündeminden düşmeyen en önemli konuların başında yer almaktadır. Bu bağlamda, tarihin başlangıcından günümüze kadar süregelen büyük depremler sonucunda kitlesel olarak can ve mal kayıplarının yaşanması, politika yapıcıların ve akademisyenlerin depreme olan ilgilerinin de itici gücünü oluşturmuştur. Türkiye de bulunduğu coğrafi konum itibariyle deprem gerçeği ile yaşamaya alışması gereken ülkelerden biridir.

a) Türkiye Cumhuriyeti Tarihindeki Önemli Depremler

Pınar ve Lahn (1952)'e göre, Türkiye'nin birçok bölgesinde küçük ölçekli depremler gerçekleşmesine rağmen, büyük depremler, Batı, İç, Kuzey ve Güney Anadolu bölgelerinde toplanmaktadır[5]. Şekil 1'de görülebileceği üzere Türkiye, Avrasya-Arap-Afrika levhaları arasında Kuzey Anadolu, Doğu Anadolu ve Batı Anadolu Fay Hatları üzerinde bulunmaktadır.

5 Nuriye Pınar Erdem ve Ervin Lahn, *Türkiye Depremleri İzahlı Kataloğu*, Ankara 1952, s. 14.

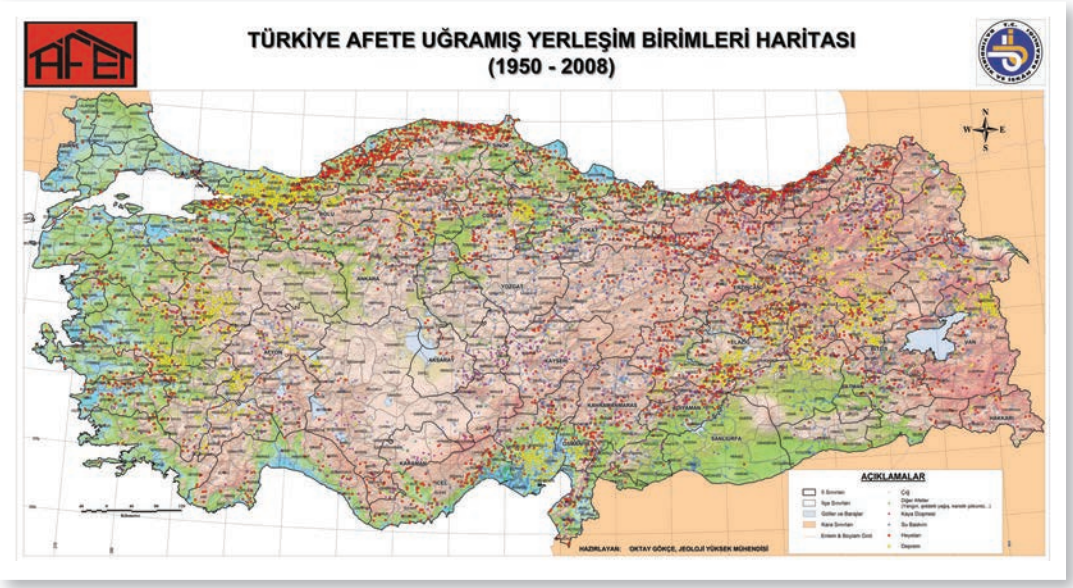

Afete Uğramış Yerleşim Alanları Haritası, AFAD

Türkiye'de bu fay hatlarının kırılması sonucu meydan gelen büyük depremler ise, 1939 Erzincan Depremi (7,9), 1999 Marmara Depremi (7,4), 1999 Düzce Depremi (7,2), 2011 Van Depremi (7,2) olarak sıralanabilir. Bunların arasında özellikle 27 Aralık 1939'da yaşanan Büyük Erzincan Depremi, dünyanın en büyük depremlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Depremde yaklaşık 33 bin kişi hayatını kaybederken, 100 bine yakın kişi de yaralanmıştır. Depremin şiddetinden 116 bin civarında bina yıkılmıştır[6]. Burada bahsi geçen şiddet, deprem sonrası ortaya çıkan can kayıpları, yaralanmalar, yapısal hasarlar ve bölgede yaşanan sosyoekonomik ve sosyokültürel yıkımların büyüklüğü ile ölçülmektedir[7].

Türkiye'de farklı zamanlarda ve çeşitli büyüklükte depremlerin meydana geldiği bilinmektedir. Şiddeti ve etki alanının genişliği ile Türkiye'nin en yüksek sanayileşme oranına sahip bölgesini vurarak vermiş olduğu tahribatı logaritmik olarak arttıran bir diğer büyük deprem ise 1999 Marmara Depremi'dir. TBMM Deprem Riskinin Araştırılarak Deprem Yönetiminde Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu, 2010 Temmuz Raporuna göre, Marmara Depremi'nde, 17 bin 480 kişi hayatını kaybederken, 43 bin 953 kişi de yaralanmıştır. 66 bin 441 konut ve 10 bin 901 işyeri yıkılırken, 281 bin 211 konut ve 42 bin 902 iş yeri hasar almıştır[8].

6 Ali Güler, *Dünya'da ve Türkiye'de Büyük Felaketler*, İstanbul 2020, s. 33-36.

7 İnci Yakut, *Toplumun Deprem Tehlikesine Hazırlıklı Olması,* Kocaeli 2004, s. 18.

8 https://www.trthaber.com/haber/gundem/marmara-depreminin-uzerinden-22-yil-gecti-602426.html, (Erişim Tarihi: 01.06.2021).

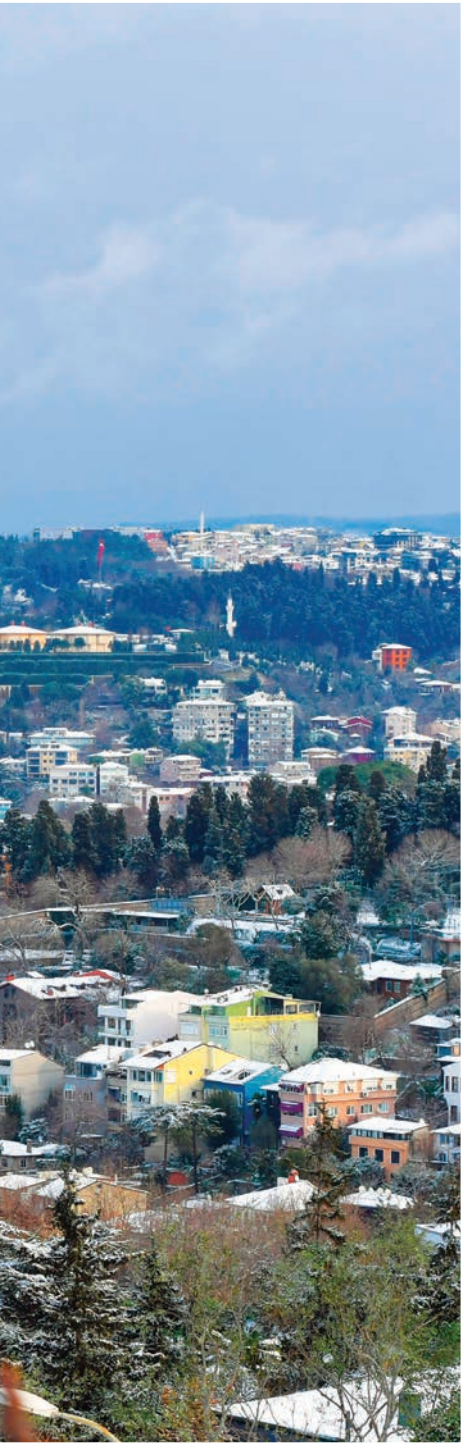

Tarihinde birçok büyük depremin yaşandığı Türkiye'de, son dönemlerde özellikle İstanbul'da yaşanan irili ufaklı sarsıntılar nedeniyle beklenen İstanbul depremiyle ilgili endişelerin arttığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebi İstanbul'un deprem geçmişi ve İstanbul'u da etkileyen 1999 Marmara Depremi'nin yaşattığı travmadır. Türkiye'nin Cumhuriyet öncesi deprem kayıtlarına bakıldığında, miladi 1300 – 1923 yılları arasında gerçekleşen deprem kayıtlarının çoğunun İstanbul'a ait olduğu görülür. Belirtilen tarihler arasında İstanbul'da 140 adet deprem kayıt altına alınmıştır[9]. Dönemin teknolojik imkanları göz önünde bulundurulduğunda, İstanbul dışında kalan şehirlerin birçoğunda kayıt tutulmamış olabileceği de dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Buna rağmen kayda alınan depremler arasında, Osmanlı tarihinin en şiddetli depremi olan ve halk arasında "Küçük Kıyamet" olarak anılan 10 Eylül 1509 tarihli Büyük İstanbul Depremi (Kıyamet-i Suğra) çok önemlidir[10]. Güven (2015) çalışmasında, Kevork Pamukciyan'dan aktararak, Büyük İstanbul Depremi'nin sarsıntılarının 45 gün sürdüğünü, 109 cami, 1070 evin tamamen yıkılmasının yanında Topkapı Sarayı ve Yedikule Surları'nın önemli bir kısmının yıkıldığını belirtmektedir[11].

b) Beklenen Büyük İstanbul Depremi

İstanbul'un deprem tarihi ve akademisyenlerin çalışmaları, yakın bir gelecekte İstanbul'un büyük bir depremi tekrar yaşayacağını referans etmektedir. Bu durum, özellikle İstanbul'un tarihinde tekerrür eden depremleri istatistiksel olarak inceleyen, risklerin kurumsal olarak

9 *Osmanlı Tarihinde Tabii Afetler*, ed. Atilla Sağlamçubukçu, İstanbul 2019, s. 43.

10 Yeliz Aksoy, *Tarihteki Önemli Doğal Afetler*, İstanbul 2010, s. 17-18.

11 Melek Sarı Güven, "Kevork Pamukciyan'ın Kaleminden İstanbul'daki Yangınlar ve Doğal Afetler (17-19. Yüzyıllar Arası)", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, sayı 2/1 (2015), s .24-32.

yönetildiği sigorta sektörünün de gündemindeki önemli konulardan biridir. Akademisyenlerin çalışmaları ve sigorta sektörünün İstanbul deprem riskine yönelik analizleri ışığında, çok yakın bir gelecekte kaçınılması mümkün olmayan bir depremin gerçekleşmesi beklenmektedir. Beklenen İstanbul depremi gerçekleştiğinde ortaya çıkacak olan hasarın büyüklüğü ile ilgili net bir bilanço ise çıkarılamamaktadır. Görür (2020), olası İstanbul depremine ilişkin, risk analizi yapılırken, beklenen hasarın muhatabı olacak kent bileşenlerinden ekonomiye dikkat çekmektedir; olası İstanbul depreminin yaşanacağı Marmara Bölgesi ülke sanayi üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştiren bir konumdadır. 1999 Gölcük Depremi'nin getirdiği ekonomik maliyet Devlet Planlama Teşkilatı'na göre, yaklaşık 19 milyar dolar olup, İstanbul'un riski göz önüne alındığında rakamın çok daha büyük olacağı öngörülmektedir.[12]

Beklenen İstanbul depremi ile ilgili yakın tarihte yapılmış en kapsamlı çalışma İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü tarafından 2019 yılında gerçekleştirilmiş olan İstanbul İli Olası Deprem Kayıp Tahminlerinin Güncellenmesi Projesi'dir[13]. Bu çalışma ile 2009 yılında yine aynı kurumlar tarafından yapılan tahminleme çalışmasının yeni veri ve beklentiler ışığında güncellenmesi sağlanmıştır. Çalışmada, olası bir Mw=7,5 büyüklüğündeki depremde İstanbul'un ilçe ve mahalleleri özelinde bina hasar, can kaybı, yaralanma, altyapı sistemlerine ilişkin zararlar ve yol kapanma analizleri gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen sonuçlara Mw=7,5 büyüklüğündeki senaryo depreminde İstanbul'daki binaların %43'ünün hasar göreceği tahmin edilmektedir. Bu binaların %26'sının hafif, %13'ünün orta, %3'ünün ağır ve %1'inin ise çok ağır hasar görmesi beklenmektedir. Ağır ve çok ağır hasarlı binaların deprem sonrası onarılamayacak düzeyde hasar görmesi beklendiğinden, bu çalışmadan İstanbul'daki binaların %4'ünün yıkılıp yeniden yapılması gerekeceği sonucu çıkmaktadır. Olası bir İstanbul depremindeki yapısal hasara bağlı kaybın ise 2019 yılı rakamları ile 68 Milyar TL olacağı tahmin edilmiştir. Yapısal olmayan hasarlar da dikkate alındığında toplam zararın 120 Milyar TL seviyesinde olacağı düşünülmektedir[14].

12 Naci Görür, *Türkiye'de Deprem*, İstanbul 2020, s. 70-71.

13 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, *İstanbul İli Olası Deprem Kayıp Tahminlerinin Güncellenmesi Projesi*, İstanbul 2019.

14 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 67-76.

İlgili çalışmadaki olası can kaybı ve yaralı sayıları ile ilgili tahminler de dikkat çekicidir. Buna göre senaryo depreminde İstanbul'da 14 binin üzerinde kişinin hayatını kaybetmesi, yaklaşık 8 bin kişinin ise ağır şekilde yaralanması beklenmektedir. Hastanede tedavi görmesi gereken kişi beklentisi ise 40 bine yakındır. Ayrıca depremde meydana gelecek hasarlara ilişkin acil barınma ihtiyacının 2 milyon kişi civarında olacağı düşünülmektedir[15].

Üsküdar'ın Deprem Riski ve Zorunlu Deprem Sigortası

a) Üsküdar'ın Deprem Riski

İstanbul'un en eski ilçelerinden biri olan Üsküdar, yaklaşık 533 bin nüfusu ve 35,7 km^2 yüzölçümü ile şehrin en büyük ve kalabalık ilçelerinden birisidir[16]. İlçede bulunan yaklaşık 42 bin adet binanın %85'i 2000 yılı öncesinde yapılmış binalardan oluşmaktadır. Bu binaların %87'si betonarme, kalanı ise yığma, ahşap ve diğer yapım türlerinde inşa edilmiştir[17].

Beklenen İstanbul depremiyle ilgili olarak yapılan tahmin çalışmasının Üsküdar İlçesi detayındaki sonuçları İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 2020 yılında Üsküdar Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı adıyla bir rapor olarak yayınlanmıştır. Bu raporda Mw=7,5 büyüklüğündeki senaryo depremde Üsküdar'ın olası kayıplarına ilişkin tahminler paylaşılmıştır. Buna göre, olası bir İstanbul depreminde Üsküdar'da 14.150 binanın hasar görmesi beklenmektedir, bu rakam ilçedeki toplam binaların yaklaşık %33'üne denk gelmektedir. Depremin gece meydana gelmesi durumunda yaklaşık 92 kişinin hayatını kaybedeceği, 42 kişinin ağır yaralanacağı, 365 kişinin ise hastanede tedavi görmesi gerekeceği tahmin edilmektedir. İlçedeki acil barınma ihtiyacı yaklaşık 45 bin kişi olarak öngörülmektedir ki bu rakam toplam nüfusun %8,4'üne denk gelmektedir[18]. Üsküdar'ın deprem riskini daha net şekilde ortaya koymak adına Mw=7,5 büyüklüğündeki senaryo depreminde İstanbul genelinde ve Üsküdar İlçesindeki olası kayıplar Tablo 1'de karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

15 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 115-177

16 Üsküdar Belediyesi İnternet Sitesi, *Sayılarla Üsküdar*, https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/pages/sayilarla-uskudar/29, (Erişim Tarihi: 12.06.2021).

17 İstanbul Büyükşehir Belediyesi, *Üsküdar Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı,* İstanbul 2020, s. 18-19.

18 İstanbul Büyükşehir Belediyesi, *a.g.e.*, s. 41-60.

Tablo 1. Mw=7,5 Büyüklüğündeki Senaryo Depreminde İstanbul ve Üsküdar'da Beklenen Kayıplar

Beklenen Kayıp	**İstanbul**	**Üsküdar**
Hasarlı Bina Oranı	%42,6	%32,5
Ağır ve Çok Ağır Hasarlı Bina Oranı	%4	%2
Can Kaybı ve Ağır Yaralı Sayısının Nüfusa Oranı	%0,3	%0,1
Acil Barınma İhtiyacı Olan Kişi Sayısının Nüfusa Oranı	%12,8	%8,5

Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Üsküdar Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı, İstanbul 2020, s. 41-60.

Tablo 1'deki oranlar incelendiğinde, yapılan çalışmada olası bir İstanbul depreminde Üsküdar İlçesi özelinde beklenen yapısal ve yapısal olmayan kayıpların İstanbul geneli ile kıyaslandığında nispeten düşük kaldığı görülmektedir. Ancak bu durum Üsküdar'ın deprem riskinin düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Mw=7,5 büyüklüğündeki senaryo depreminde, Üsküdar'daki binaların %32,5'inin hasar görmesi, %2'sinin ise yıkılmak zorunda kalması ilçede son derece büyük bir yapısal zarar doğuracaktır. Ayrıca acil barınma ihtiyacı olması beklenen kişi sayısı da ilçe nüfusu göz önünde bulundurulduğunda önemli büyüklüktedir.

b) Üsküdar'da Zorunlu Deprem Sigortası Sigortalılık Oranları

Zorunlu deprem sigortası, deprem ve buna bağlı olarak meydana gelen yangın, infilak, tsunami ve yer kayması olaylarının doğrudan neden olacağı zararları karşılayan ve sigorta kapsamına giren tüm binalar için yaptırılması zorunlu olan sigorta türüdür[19]. Zorunlu deprem sigortası kapsamındaki binalar 6305 sayılı Afet Sigortaları Kanunu'nda aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır;

- Tapuya kayıtlı ve özel mülkiyete tabi taşınmazlar üzerinde mesken olarak inşa edilmiş binalar,
- 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu kapsamındaki bağımsız bölümler,
- Bu binaların içinde yer alan ve ticarethane, büro ve benzeri amaçlarla kullanılan bağımsız bölümler,
- Doğal afetler nedeniyle devlet tarafından yaptırılan veya verilen kredi ile yapılan meskenler.

19 DASK İnternet Sitesi, *Zorunlu Deprem Sigortası Teminat ve Kapsamı*, https://dask.gov.tr/zorunlu-deprem-sigortasi-teminat-ve-kapsami.html (Erişim Tarihi: 14.06.2021).

Buna ek olarak kat irtifakı tesis edilmiş binalar, tapuda tahsisi henüz yapılmamış olan binalar ve kooperatif evleri de sigorta kapsamındadır. Kamu binaları, köy nüfusuna kayıtlı binalar, tamamı ticari ve sınai amaçlı kullanılan binalar, projesi bulunmayan binalar, taşıyıcı sistemi olumsuz etkileyecek şekilde zayıflatılmış veya projeye aykırı şekilde inşa edilmiş binalar ile hakkında yıkım kararı olan binalar kapsam dışında bırakılmıştır[20].

Olası Mw=7,5 büyüklüğündeki bir depremin İstanbul genelindeki yapısal hasarı 2019 maliyetleri ile 68 Milyar TL olarak tahmin edildiğinden, Üsküdar'daki bina hasar tahminleri üzerinden değerlendirildiğinde, ilçedeki yapısal zararın yine 2019 yılı maliyetleri ile yaklaşık 1,8 Milyar TL olacağı söylenebilir. Bu büyüklükte bir hasarın ilçedeki sosyoekonomik yapıya zarar vermesi, depremin yaratabileceği olası diğer problemlerin yanında önemli bir tehdit olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada zorunlu deprem sigortasının bu zararın tazmini ve sosyoekonomik düzenin korunması noktasında önemli bir fonksiyon üstlenebileceği ortaya çıkmaktadır.

Üsküdar İlçesinin zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranları incelendiğinde, mahalleler bazında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Şekil 1'de İstanbul, Üsküdar ve Üsküdar'ın en yüksek nüfusa sahip ilk on mahallesindeki meskenlerin zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranları gösterilmiştir.

Şekil 1. Üsküdar'ın Seçili Mahallelerindeki Zorunlu Deprem Sigortası Sigortalılık Oranları (Mayıs 2021)

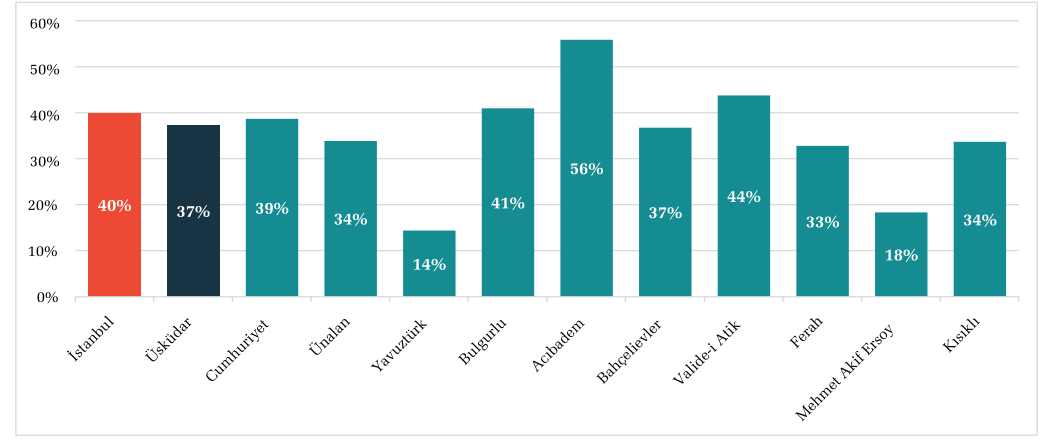

Kaynak: Mesken sayıları Türkiye İstatistik Kurumu'ndan, zorunlu deprem sigortası poliçe sayıları DASK'tan temin edilmiştir. Sigortalılık oranı, il/ilçe/mahalledeki toplam poliçe sayısının, toplam mesken sayısına bölünmesiyle hesaplanmıştır.

20 6305 sayılı Afet Sigortaları Kanunu (Resmi Gazete 18.06.2021 Tarihli 28296 Sayılı), Madde 10.

Şekil 1'deki sigortalılık oranları incelendiğinde ilk dikkati çeken Üsküdar genelindeki sigortalılık oranın İstanbul ortalamasının altında olduğudur. Bu gerçekten hareketle, Üsküdar'da olası bir depremin neden yaratacağı finansal kaybın İstanbul'a kıyasla daha yüksek olacağı söylenebilir. Zira Üsküdar'da olası bir depremde zarar görecek her 100 meskenin yalnızca 37 tanesinin yapısal zararları DASK tarafından karşılanacaktır. Geriye kalan 63 meskende meydana gelebilecek hasarların tapu sahipleri tarafından karşılanması gerekecektir. Türkiye'de yakın zamanda yaşanan depremlerde, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) tarafından afet konutları yaptırılmış ve depremzedelerin bu konutları edinmesi için çeşitli teşvikler sağlanmıştır. Bu durum Üsküdar'daki düşük sigortalılık oranının yalnızca bireyler için değil kamu otoritesi için de önemli finansal bir risk oluşturduğunu göstermektedir.

Üsküdar'da zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranlarının en yüksek ve en düşük olduğu mahalleler incelendiğinde, mahallelerdeki sosyoekonomik gelişmişlik düzeyinin sigortalılık oranları üzerinde önemli bir etkisinin olduğu göze çarpmaktadır. Şekil 2.'te Üsküdar'da zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranının en yüksek ve en düşük olduğu mahalleler ve bu mahallelerdeki üniversite mezuniyet oranları gösterilmektedir.

Şekil 2. Üsküdar'ın Seçili Mahallelerindeki Zorunlu Deprem Sigortası Sigortalılık Oranları ve Üniversite Mezuniyet Oranlarının Karşılaştırılması (Mayıs, 2021)

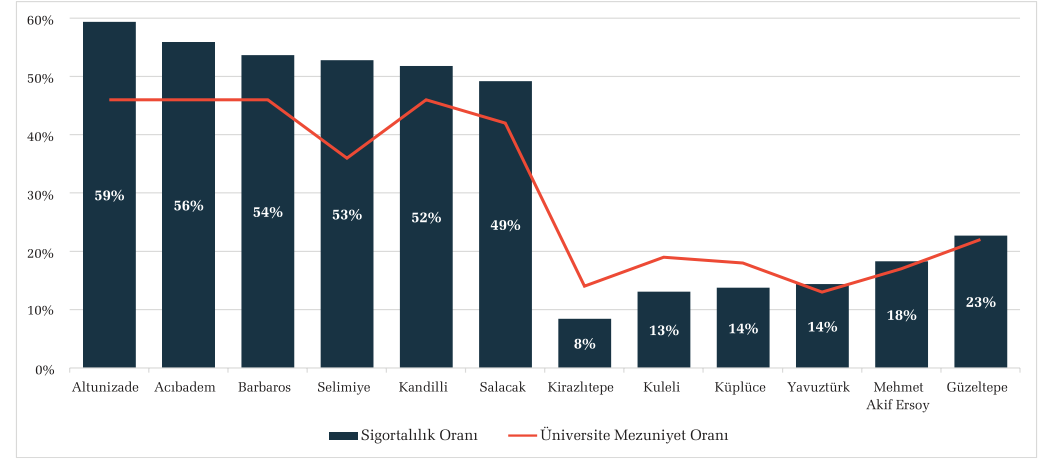

Kaynak: Mesken sayıları Türkiye İstatistik Kurumu'ndan, zorunlu deprem sigortası poliçe sayıları DASK'tan, üniversite mezuniyet oranları İstanbul Büyükşehir Belediyesi Açık Veri Portalı'ndan temin edilmiştir.

Şekil 2'te yer alan mahallelerin sigortalılık oranları incelendiğinde, mahallerdeki üniversite mezuniyet oranı ile sigortalılık oranı arasında belirgin bir korelasyon olduğu göze çarpmaktadır. Üniversite mezuniyet oranı ülkemizde sosyoekonomik gelişmişliğin temel bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Üsküdar'ın mahalleleri özelinde değerlendirildiğinde, üniversite mezuniyet oranının yüksek olduğu Altunizade, Acıbadem, Barbaros gibi mahallelerde sigortalılık oranının da yüksek olduğu öte yandan Kirazlıtepe, Kuleli, Köplüce gibi mahallelerde ise bu durumun tam tersinin geçerli olduğu görülmektedir.

Türkiye'de bireylerin sigorta tercihleri ve zorunlu deprem sigortası kapsamı değerlendirildiğinde, Üsküdar'ın belirli mahallelerinde sigortalılık oranlarının düşük olmasının temel nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Bu mahallelerde üniversite mezuniyet oranının düşük olması nedeniyle kişi başına düşen gelirin de nispeten düşük olması beklenir. Bu durum konut sahiplerinin sigorta satın alma eğilimlerinin azalmasına neden olabilir.
- Bu mahallelerde eğitim seviyesinin düşük olması, konut sahiplerinin İstanbul'daki deprem riski ve zorunlu deprem sigortasının kapsamına dair bilgi ve bilinç seviyesinin de düşük olması sonucunu doğuruyor olabilir.
- Bu mahallelerdeki binaların nispeten önemli bir kısmı zorunlu deprem sigorta kapsamı dışında bırakılmış yapı türleri arasında yer alıyor olabilir. Sosyoekonomik gelişmişlik düzeyinin düşük olması, kaçak ve çarpık yapılaşmayı da beraberinde getirdiğinden ve bu tür yapılar da sigorta kapsamına alınamadığından, sigortalılık oranı doğal olarak düşük olacaktır.

Sonuç

Beklenen İstanbul depremiyle ilgili olarak yapılan tahminleme çalışmaları incelendiğinde, olası bir depremde Üsküdar'da meydana gelebilecek yapısal ve bedeni hasarların İstanbul geneline kıyasla daha sınırlı kalmasının beklendiği görülmektedir. Bununla birlikte deprem sonucunda ortaya çıkması beklenen hasarın finansal boyutu, ilçedeki sosyoekonomik dengelerin bozulmasına neden olabilecek düzeyde yüksektir.

Çalışma kapsamında Üsküdar'daki zorunlu deprem sigortası sahipliği üzerinden yapılan analizde, Üsküdar'ın sigortalılık oranının İstanbul ortalamasının belirgin

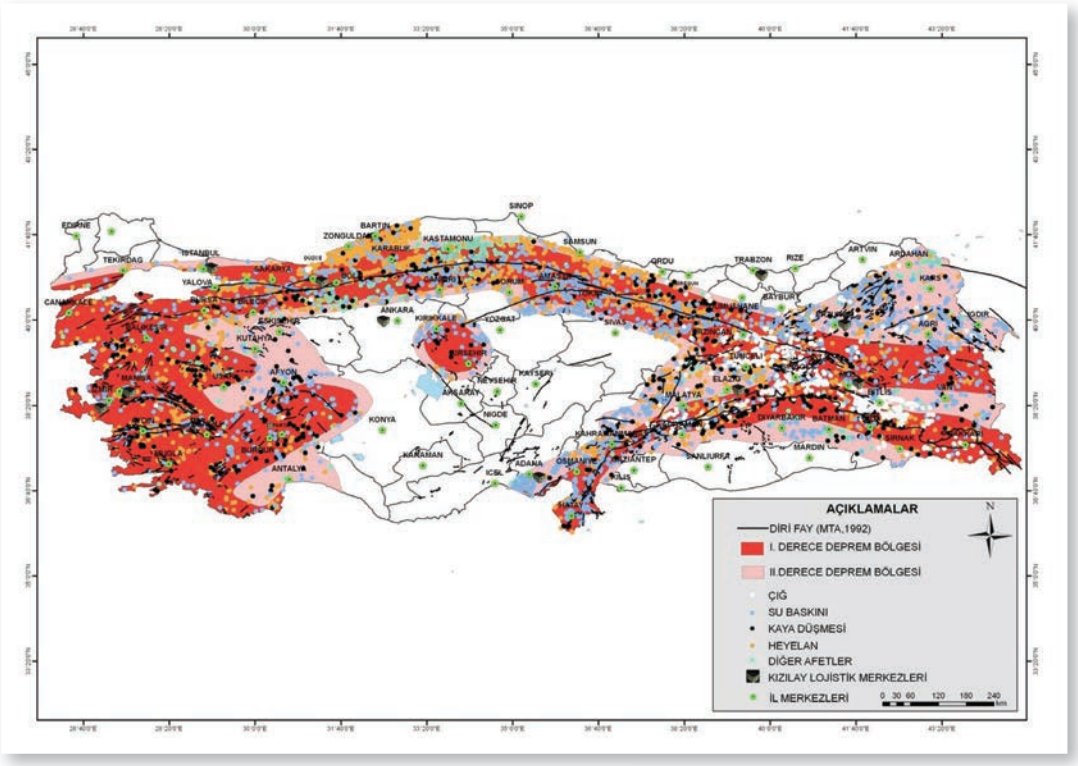

Afet Bölgeleri, AFAD

oranda altında kaldığı görülmüştür. İlçedeki sigortalılık oranının düşük olması, olası bir depremde meydana gelecek yapısal hasarların ilçe sakinleri üzerinde önemli bir finansal yük oluşturması ile sonuçlanabilir. Zorunlu deprem sigortası sahipliğinin en düşük olduğu mahalleler incelendiğinde, bu mahallelerde sosyoekonomik gelişmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilebilecek üniversite mezuniyet oranının da düşük olduğu göze çarpmaktadır. Benzer şekilde sigorta sahipliğinin yüksek olduğu mahalleler, üniversite mezuniyet oranının en yüksek olduğu mahallelerdir.

Zorunlu deprem sigortası tarifesinde, poliçe primi meskenin mali değerinden bağımsız olarak binanın yeniden inşa maliyeti üzerinden, m2 başında sabit bir bedel ile hesaplanmaktadır. Orta ve üst gelir grubundaki vatandaşlar bu primleri daha rahat ödeyebilirken, alt gelir grubundakiler primleri ödemekte güçlük çekebilmektedir. Politika yapıcıların, zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranının düşük olduğu mahallelerde, mesken sahiplerini sigorta yaptırma konusunda finansal teşviklerle desteklemesi gerekmektedir.

Üniversite mezuniyet oranlarının sigortalılık oranları ile güçlü bir korelasyon göstermesi, üniversite mezuniyeti ile artan risk bilincinin ve finansal okuryazarlığın sigortalılık sahipliğini artırdığını göstermektedir. Bu durum, sigortalılık oranlarının düşük olduğu mahallelerde deprem riski ve zorunlu deprem sigortası konularında finansal teşviklere ek olarak, eğitim ve bilinçlendirme faaliyetlerinin de uygulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Sigortalılık oranlarının düşük olduğu mahallelerde çarpık kentleşmenin varlığı, mahallelerdeki konutların önemli bir kısmının DASK kapsamına girmemesine ve böylece bu konutların sigortalanamamasına neden olmaktadır. Üsküdar'da kamu otoritesi tarafından yürütülen kentsel dönüşüm çalışmaları sigortalılık oranlarının artırılması için de bir fırsat doğurmaktadır. Kentsel dönüşümle birlikte binaların depremde hasar görme riskleri azalmakla birlikte sigortalanabilir bina sayısı da artmaktadır. Bu gerçekten hareketle denebilir ki, zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranlarının artırılması, ilçedeki kentsel dönüşüm planlamasının bir parçası haline getirilmelidir.

Çalışmada elde edilen bulgular ve yapılan değerlendirmeler ışığında, Üsküdar'da zorunlu deprem sigortası sigortalılık oranlarının kısa vadede artırılmasının önemli bir gereklilik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sigortalılık oranının belirgin şekilde düşük olduğu mahallelerde, politika yapıcıların sorunun çözümüyle ilgili ilave önlemler alması ve sigorta sahipliğini teşvik etmesi gerekmektedir. Bu sayede gerçekleşmesi engellenemez ancak etkileri yönetilebilir bir risk olan olası İstanbul depreminin Üsküdar özelindeki finansal etkileri azaltılmış olacaktır.

Altunizade Semti'nin Mimarlık Hafızası

ARŞ. GÖR. ÖMER FARUK TEKIN
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Giriş

Bu çalışma, Kısıklı Caddesi üzerinde bulunan; formu, doluluk-boşluk oranları ve tasarlanmışlığıyla 1930'lu yılların modern mimarisine ait olduğu düşünülen bir yapının araştırılmasıyla başlayan; daha sonra aynı cadde üzerindeki ve çevredeki farklı yapıların da dâhil edilmesiyle gelişen sürecin bir çıktısıdır. Bu süreçte, Kısıklı, Mahir İz, Kuşbakışı ve Bağlarbaşı İcadiye caddelerini içine alan çalışma bölgesi olarak ele alınmış[1]; biçimleri, yapıldıkları dönem ve mimarları açısından önem taşıyan, modernizm, postmodernizm, eleştirel bölgeselcilik gibi akımların örneklerini oluşturan yapılar araştırılmıştır. Bazı yapılar hakkında bir bilgi edinilemezken, bazı yapılar daha önemsiz olduğu düşüncesiyle –şimdilik- çıkarılmıştır. Yapılarla ilgili dönemin mimarlık mecraları taranmış, mimarlarının düşünceleri ve yapılar hakkındaki yorumlara yer verilmiştir. Münci Tangör, Turgut Toydemir, Sedad Hakkı Eldem-Hamdi Şensoy, Adnan Kazmaoğlu Mutlu Çilingiroğlu, Nevzat Sayın-Gökhan Avcıoğlu ve Tülay-Adnan Taşçıoğlu tarafından tasarlanan ve bu çalışmada yer alan yapılar ise sırasıyla; Bay Mecit Evi, Toprak Sitesi, Şark Sigorta Genel Müdürlük, Mesa Altunizade Konakları, Capitol, Shell Genel Müdürlük ve İSAM'dır.

1 Bu aşamada bu alan içindeki yapılar çalışıldı. İlerleyen süreçte bu sunuma dâhil edilmeyen ve henüz araştırılamayan yapılarla, Altunizade semtinin tümünün ele alınması hedeflenmektedir.

Görsel 1: Kısıklı Caddesi üzerinde bulunan yıkılmaya terk edilmiş iki ahşap konak

Altunizade Semti

Altunizade semtiyle ilgili, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde şu bilgiler yer alır;

Üsküdar-Kısıklı yolu üzerinde, Bağlarbaşı ile Millet Bahçesi adı verilen park arasında kalan bölgenin güneye, Koşuyoluına doğru uzanan kesimine *Altûnîzâde adı verilir. Semtin adı Altûnîzâde İsmail Zühdi Paşa'dan gelmektedir. İsmail Zühdi Paşa'ya "Altûnîzâde" adı, babası döneminin büyük altın varakçılarmdan ve ticaret filosu sahibi Altuni Hacı Ali Efendi olduğu için II. Mahmud tarafından verilmiştir. İsmail Zühdi Paşa, Altûnîzâde lakabını aldıktan sonra bu semtte iki köşk, bir cami, çeşme, iptidai ve rüştiye mektepleri, fırın, hamam, karakol, vakıf evleri ve dükkânlar yaptırmıştır.*

Altûnîzâde semti geçmişte, büyük bahçe içinde köşkleri ve konaklarıyla İstanbul'un ünlü bir yazlık köşesiydi[2].

Altunizade'nin köşkler, konaklar, kasırlar ve bahçelerden oluşan peyzajı, 1930'lardan itibaren yavaşça, 1970 sonrası ise hızlıca değişir.[3] Göçler, nüfus artışları ve imar durumlarındaki değişikliklerle önce apartmanlaşma sürecine giren semt, 1970'te Boğaziçi Köprüsü ve bağlantı yollarının açılmasıyla bir bağlantı noktası

2 Tuna Baltacıoğlu, "Altûnîzâde", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1993, s. 229-230.

3 Buradaki tarihi konaklarla ilgili detaylı iki çalışma için; İsmail Hakkı Kurtuluş, "Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Altunizade ve Kısıklı'daki Kültür Mirasımız", *I. Üsküdar Sempozyumu*, I, İstanbul 2004, 382-408. İsmail Hakkı Kurtuluş, "Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Altunizade ve Kısıklı'daki Kültür Mirasımız II", *II. Üsküdar Sempozyumu*, II, İstanbul 2005, s. 354-368.

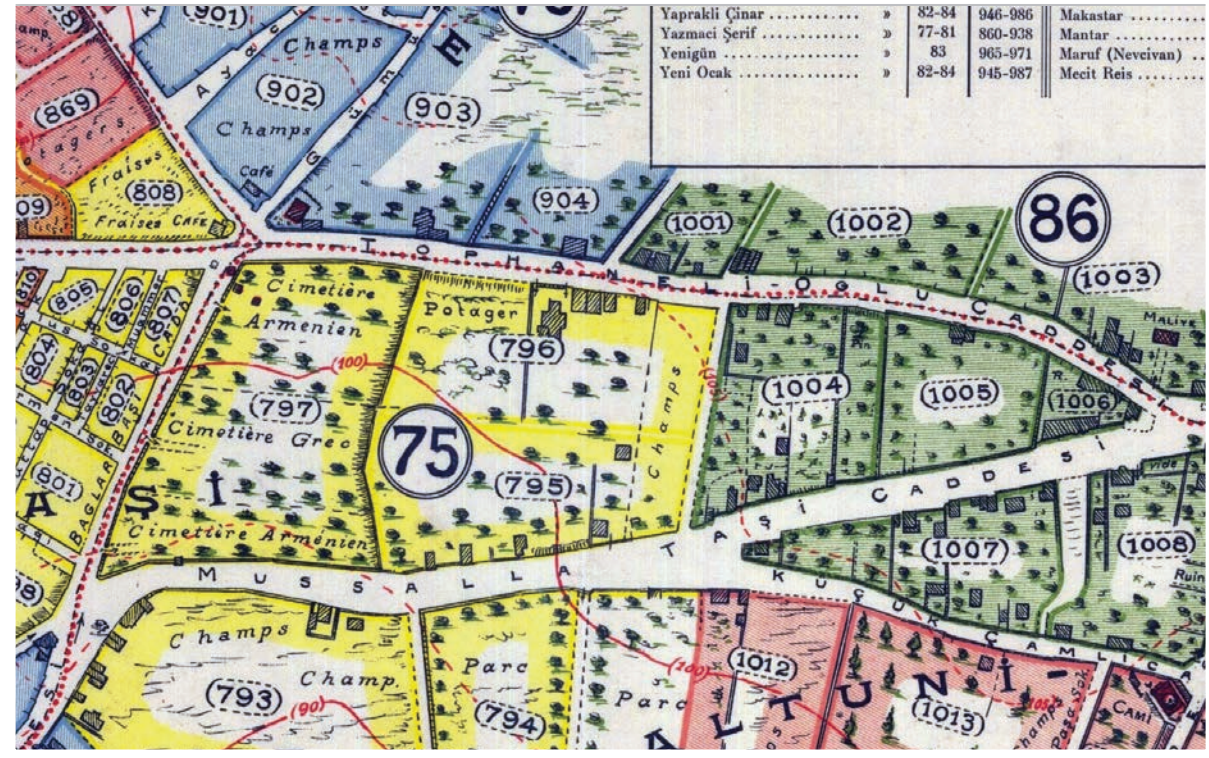
Yaprakli Çinar ..... » 82-84 946-986 Makastar .....
Yazmaci Şerif ..... » 77-81 860-938 Mantar .....
Yenigün ..... » 83 965-971 Maruf (Nevcivan) ..
Yeni Ocak ..... » 82-84 945-987 Mecit Reis .....
Champs
Champs
Champs
Champs
Champs
Champ.
Parc
Parc
Cimetière Armenien
Cimetière Grec
Cimetière Arménien
Potager
Fraises
Fraises Café
Café
Champs
Champs
Champs
Champs
Champs

Görsel 3: Sırasıyla 1950, 1986 ve 1993 yıllarına ait hava fotoğrafları (İTÜ Restorasyon Arşivi)

1950 yılına ait bir hava fotoğrafı da Pervititch haritasında işlenen dokunun neredeyse aynı şekilde muhafaza edildiğini gösterir. Bazı yollar genişletilmeye başlanmış, birkaç yapı dışında bir inşaat faaliyeti olmamıştır. 1959 yılındaki bir hava fotoğrafı ise aradan geçen 10 yılda dokunun nasıl hızla değiştiğini gösterir. Bölge içerisinde o kadar yoğun olmasa da çeperlerinde yoğun bir apartmanlaşma süreci gözlemlenir. 1970'lerin başına dek bir on yıl daha bu apartmanlaşma süreci devam eder. Köprü'nün açılışıyla birlikte Kuzeydeki Kısıklı Caddesi yetersiz kalır ve yol genişletilir. Bunun sonucunda da caddenin güneyinde kalan bölgedeki bazı yapılar yıkılır ya da bahçeler küçültülür. 1993 yılına ait hava fotoğrafında ise Mahir İz ve Kısıklı Caddeleri çevresindeki dokunun değiştiği, birkaç katlı, kırma çatılı yapıların yerini ofis yapılarının, alışveriş merkezinin görece büyük küt-

Görsel 4: Çalışma için incelenen yapılar. Metinde bu yapılardan bir kısmına yer verilmiştir

lelerinin aldığı görülür [Görsel 3]. Semtte, günümüze farklı birçok yapı yapılmış olsa da, mevcut kimliğini 1990'ların sonuna doğru tamamlamış görünür.

Yapılar

Altunizade semtinin tarihiyle ilgili bir önceki bölümde kısa bir bilgi verilmiş, bu bölgenin bir zamanlar mesire alanı yolu üzerinde olduğu ve birçok köşk, kasır ve konağa ev sahipliği yaptığı belirtilmişti. Bu çalışmada ilgilenilen ve araştırmasını yapılan yapılar semtteki köşkler, kasırlar değil; biri hariç hepsi 1980 ile 2015 yılları arasında inşa edilmiş yapılardır. Bu aralıkta inşa edilmeyip, 1939 yılında Münci Tangör tarafından tasarlanan Bay Mecit Evi ise bu çalışmanın ortaya çıkma

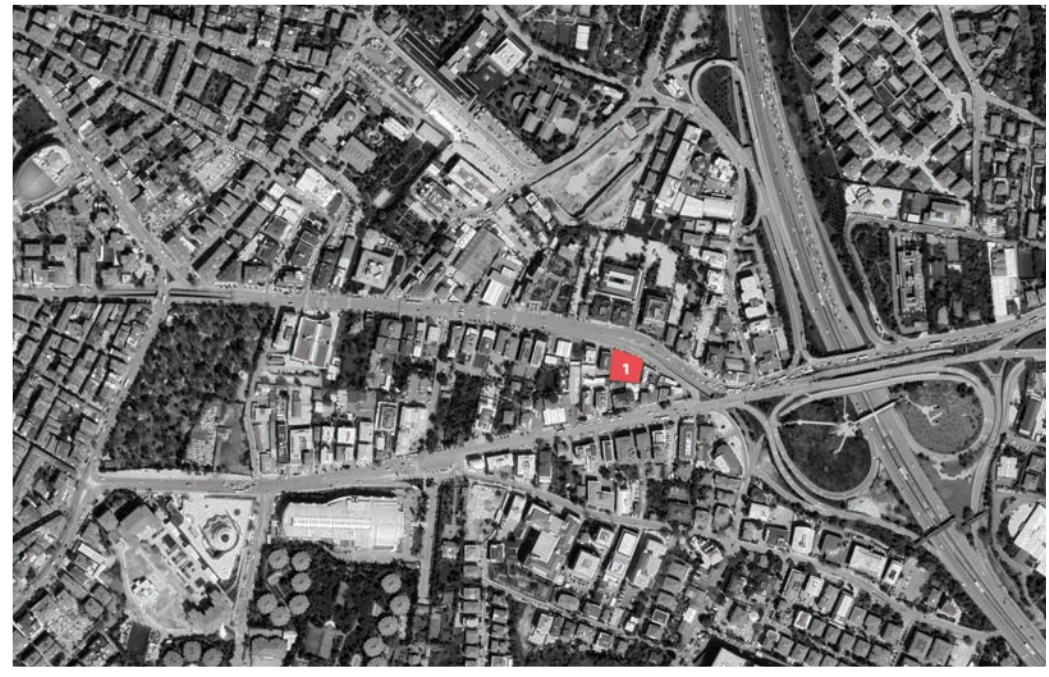

Görsel 5: Yapının konumunu gösteren hava fotoğrafı

sürecini başlattığı ve döneminin çok karakteristik bir yapısı olduğu için seçildi. Yapıların yapım yıllarının 1980-2000 arasında olması ve çoğunluğunun ofis işleviyle yapılması bölgenin 80 sonrası gelişimi ve kimliğinin değişmesiyle paralellik gösteren bir göstergedir. Daha önce konut yoğunluğuna sahip bir bölge olan semt, giderek artan ofis yapılarıyla bir nevi iş merkezi bölgesine dönüşmüştür.

İlkin bu yapının araştırılmasıyla başlayan süreçte, bölgeden gelip geçerken dikkati celbeden, belirli bir üslupta olmasa bile belirli bir dilde tasarlanmış, mimarı ve dönemiyle ilgili örtük referanslar veren yapılar harita üzerinde işaretlenip belediyeden, bazı mimarlık dergilerinden araştırıldı. Görseldeki yapılardan biri hariç hepsinin mimarı belirlenebildi ancak hepsi için detaylı bilgilere erişilemedi [Görsel 4]. Dolayısıyla bu görselde yer alan yapıların bazısı metinde yer almıyor. Yapıların biri hariç hepsi, kuzeyde Kuşbakışı Caddesi ve güneyde Mahir İz Caddesi'nin arasında ve çeperlerinde kalan bölgede; Toprak Sitesi ise Kısıklı Caddesi'nin bitiminde Bağlarbaşı semtinin başlangıcında yer alıyor. Yapılar, inşa edildiği/tasarlandığı[4] tarihlere göre anlatılacaktır.

4 Bazı projelerin tasarımı ve inşası arasında birkaç yıllık bir süreç geçtiği için kimi kaynaklar tasarım tarihini kimisi ise inşa tarihini veriyorlar.

Bay Mecit Evi

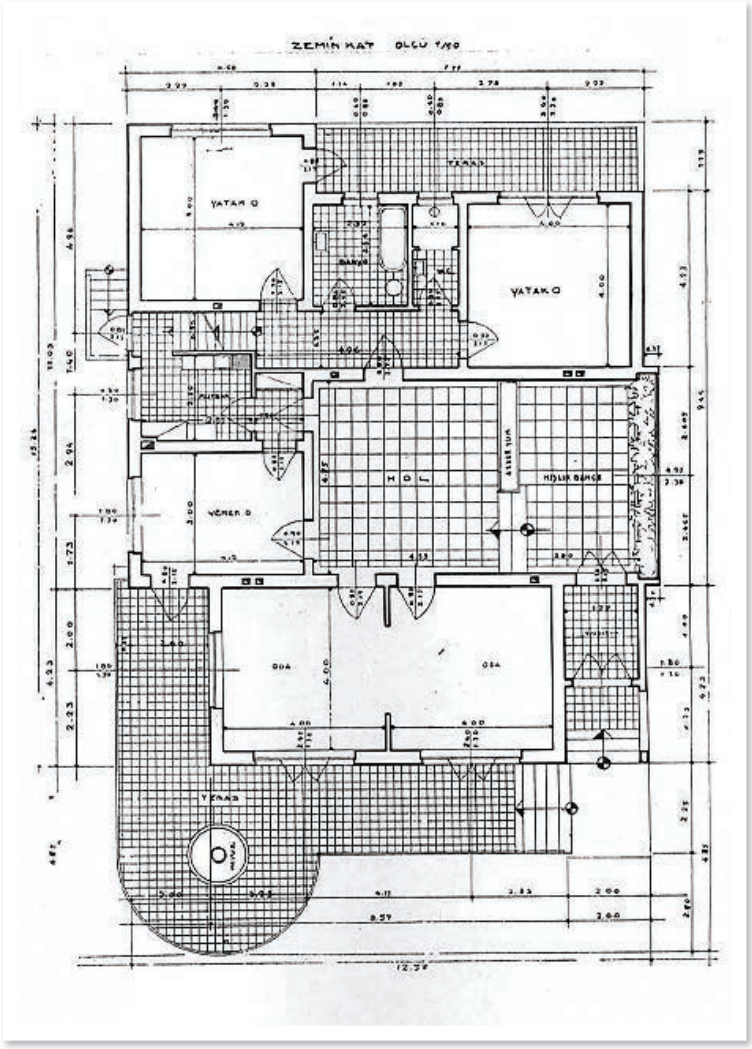

Görsel 6: Zemin kat planı. (Kaynak: Arkitekt dergisi)

1920'li yıllar, Türkiye'de, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri mimarlığına referans veren Birinci Ulusal Mimarlık Akımı olarak adlandırılan üslubun yerini modernizmin aldığı yıllardır. 1920'lerin sonuna kadar giderek azalan bir biçimde kullanılan birinci ulusal mimarlık üslubu, 1930'lu yılların başından itibaren hızlı bir biçimde terk edilecek; eğitim, dil gibi alanlarda uygulanan reformlar, mimarlığı da etkileyecektir. Bu yıllardan itibaren Almanya, Avusturya, Fransa gibi ülkelerden gelen yabancı mimarların da etkisiyle modern mimarlık devletin resmi üslubu olacak, birçok kamu yapısı yarışmayla ya da doğrudan seçilerek modern üslupta yapılar özellikle başkent Ankara'da inşa edilecektir. Yine bu dönemde kamusal yapıların yanında sivil yapılar da birçok şehirde bu üslupla tasarlanacak ve inşa edilecektir. Bu modern mimarlığın konut ölçeğinde nitelikli bir örneği olan ve döneminin önemli mimarlarından Münci Tangör tarafından tasarlanan Bay Mecit Evi de 1939 yılında Altunizade'de inşa edilecektir [Görsel 5].

Kısıklı Caddesi ile Mahir İz Caddesi arasındaki üçgen adanın Altunizade Kavşağı ucunda yer alan bir kısmı iki katlı bu yapıyı Tangör, Arkitekt dergisindeki[5] şu ifadelerle anlatır;

5 Münci Tangör, "Bay Mecit Evi", *Arkitekt*, sayı 3-4 (1939), s. 63-64.

Görsel 7: Bay Mecit Evi. (Kayak: Arkitekt dergisi)

Bu ev Bağlarbaşı Kısıklı tramvay caddesi üzerinde inşa edilmiştir. Bina bir buçuk katlıdır. Bir ailenin ikametine mahsustur. Sol tarafında, oturma, yemek ve kabul odaları vardır. Ortada küçük bir kış bahçesi b*ir akvaryomu*[6] *olan hol vardır. Yatak odaları arka cephe üzerinde olup holden bir koridor vasıtasile ayrılmıştır. Yatak odaları arasında bir banyo ve koridor üzerinde bir merdivenle çatı arası odalarına çıkılmaktadır.*

Evin ön cephesinde, oturma ve misafir odaları önüne gelmek üzere üzeri kapalı bir terası vardır.

Bina harici mimari ve plan tertibi itibarile güzel bir tesir yapmaktadır.

Yapı, geleneksel iç sofalı ev plan tipinde tasarlanmış, yatak odaları ve ıslak hacimler, bu holden girilen bir koridor üzerine yerleştirilmiş, böylelikle mahremiyet korunmuş [Görsel 6]. Ayrıca yapının doğusunda bulunan bir merdivenle bahçe kotundan mutfağa bir giriş verilmiş. Girişteki bu küçük hol üzerinde bulunan merdivenle de muhtemelen tek hacimden oluşan bir bodrum katına erişim sağlanmış. Mutfak ile giriş holü arasında kalan küçük hacimden bir kapı vasıtasıyla yemek odasına geçiş verilmiş, bu oda da terasa çıkılabilecek şekilde tasarlanmış.

Görsel 8: Yapının günümüz fotoğrafı

Yapı; ölçeği, odalarının büyüklüğü, hacimler arası geçişleriyle oldukça iyi tasarlanmış; cephedeki dolu-

6 Metindeki ifadeler aynen korunmuştur.

Görsel 9: Sırasıyla 1968 ve 1986 yıllarına ait hava fotoğrafları. İlk fotoğrafta saçak ve bahçe görülürken; ikinci fotoğrafta ise genişletilen yolun, yapının duvarına kadar dayandığı görülüyor

luk-boşluk oranları, zımbalama etkisini hafifletmek için düşünülmüş mantar başlıklı kolon taşıyıcılı yuvarlak saçağı, kütle hareketleri ve yalınlığıyla dönemin modern anlayışıyla uyumlu kararların alınmış olduğu bir projedir [Görsel 7].

Yapının en tanımlayıcı unsuru olan saçak, Kısıklı Caddesi'nin genişletilme çalışmaları sırasında yıkılmış ve bahçenin sınırı kuzey cephesindeki duvara kadar geri çekilmiştir [Görsel 8]. Böylece özgün konumunda kuzeydeki bu caddeyle arasında bir bahçesi ve bahçeden birkaç basamakla çıkılan bir terası olan yapı, bu unsurları kaybederek, caddeye yüz vermiştir [Görsel 9]. Kaybedilen bu saçak ve terası dışında biçimsel olarak özgünlüğünü büyük oranda muhafaza eden yapının pencere korkulukları ve mozaik sıvaları da özgün durumdadır.

Bay Mecit Evi, yıkılmaya yüz tutmuş birkaç tarihi köşkle birlikte cadde üzerinde varlığını sürdüren en eski yapılardan biridir. Saçağını ve ön bahçesini kaybetmiş olsa bile, yetişmiş ağaçlarıyla oldukça geniş bir arka bahçeye sahiptir. Modern bir üslupla tasarlanmış bu yapı, döneminin bölgesindeki tek örneği olarak dönüşümden etkilenmeden yaşamını sürdürmektedir.

Toprak Sitesi

Turgut Toydemir tarafından tasarlanan ve 1980 yılında yapımına başlanan Toprak Sitesi[7], Kısıklı Caddesi'nin bittiği ve Cumhuriyet Caddesi ile Gazi Caddesi'nin

7 Piramit Mimarlık'ın web sitesinde bu proje, "Toprak Bağlarbaşı Evleri ve Dükkânları" olarak yer alıyor. https://www.piramit-ltd.com/tr/

Görsel 10: Toprak Sitesi'nin konumunu gösteren hava fotoğrafı

başladığı noktada, üçgen bir parsel içerisinde yer alıyor [Görsel 10]. Her bir katta dört dairenin yer aldığı dört ayrı konut bloğu ve bir ticari blok, zeminde iki katlı ticari işlevli bir baza ile birbirine bağlanmış. Konut bloklarında sirkülasyon çekirdeği merkeze yerleştirilmiş, dairelerin her odası ışık alacak şekilde tasarlanmış. Bloklar arası geçiş üstü açık bir pasajla sağlanmış. Bir geçiş aksı olmanın ötesinde sokakla ve caddeyle kurduğu ilişki ve dükkânlarının varlığıyla yaşayan bir mekân halini alan bu pasaj, Bağlarbaşı semt hafızasında da önemli bir yer tutmuştur.[8]

Yapıda mimari olarak dikkati çeken şey, Gazi Caddesi ile Nuh Kuyusu Caddesi'nin birleştiği köşeye cephe veren üç katlı ticari işlevli bloktur [Görsel 11]. Bu blok, son katın bir miktar taşması, taşırılan kısmın kurşun kaplı hafif eğimli çatısı ve

project-category/housing

8 Örneğin birçok forumda, bu pasajla ilgili anılar aktarılırken; tarihi bilinmeyen bir Altunizade kartpostalı üzerindeki dört fotoğraftan biri de bu yapıyı ve önündeki havuzlu alanı içeriyor.

cephesindeki düşey güneş kırıcı elemanlarıyla açık bir biçimde Sedad Hakkı Eldem'in Zeyrek Sosyal Sigortalar Kurumu'na referans vermektedir [Görsel 12]. Ayrıca yapının saçaklarının kuzey ve batı yönünde taşırılması, modernist bir tavırla alınmış bir karar olarak okunabilir[9]. Teras parapetinin ilk iki kat hizasında bitirilmesi ve son kattaki çıkma, yapının önündeki alanda yürüyen bir kişinin bu bloğu nasıl algılayacağının da düşünüldüğünü gösteriyor. Konut bloklarında uygulanan ve çok geniş olmayan düşey saçakların hafif bir açıyla dışa açılmaları, bu blokların tasarımında da ticari bloktaki kadar incelikli olmasa da bir takım kaygıların olduğunu gösteriyor.

Görsel 11: Toprak Sitesi'nin ticari işlevli bloğu

Altunizade Kavşağı'ndan Bağlarbaşı'na giderken Kısıklı Caddesi üzerinde kalan ve Sedad Hakkı Eldem ve Hamdi Şensoy tarafından tasarlanan Şark Sigorta Genel Müdürlük binasının[10] tasarım süreci 1979 yılında başlamıştır [Görsel 13].[11] 1986 yılında temelleri atılan yapı[12], Eldem'in vefatından[13] sonra, 1989 yılında tamamlanmıştır.

Görsel 12: Sedad Hakkı Eldem'in tasarladığı Zeyrek SSK yapısı.

Şark Sigorta Genel Müdürlük

9 Turgut Toydemir kariyeri boyunca farklı işlevlere sahip birçok yapı tasarlamış. Bu yapılarda herhangi bir üslup kaygısının ya da birliğinin olduğu söylenemez. Ancak proje bazında değerlendirmeler yapılabilir ve bazı projelerinde de bir takım akımlara göndermeler yapan bu tür kararların olduğu görülebilir.

10 Günümüzde Kastamonu Entegre A.Ş. tarafından kullanılmaktadır.

11 Mimar Sinan Üniversitesi'nin 100.Yıl Armağanı olarak çıkarılan bir kitapta, yapıyla ilgili bölümde herhangi bir bilgi verilmezken, tarih olarak 1979 yılı verilir. Yapının çizim ve maket fotoğrafları paylaşılır. Sedad Hakkı Eldem, 50 Yıllık Meslek Jübilesi, İstanbul 1983, s.286-289.

12 1986 yılına ait bir hava fotoğrafında temeller açıkça görülmektedir.

13 Eldem 1988 yılında vefat etmiştir.

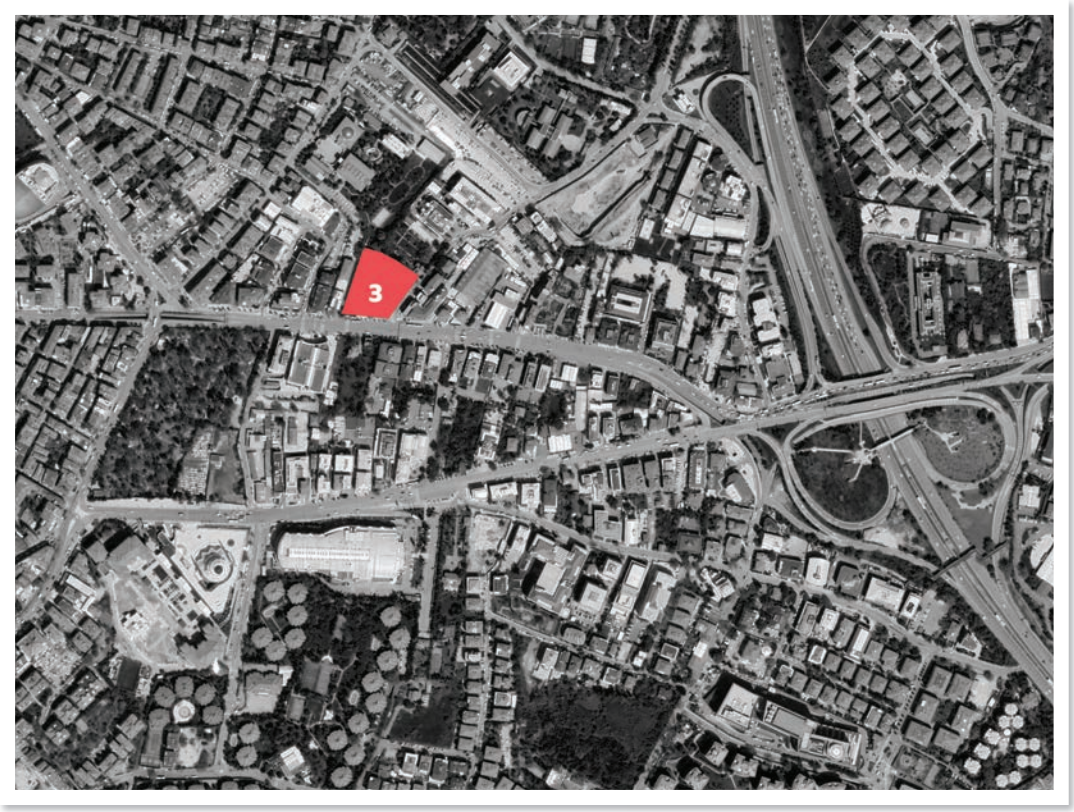

Görsel 13: Şark Sigorta Genel Müdürlük yapısının konumunu gösteren hava fotoğrafı

Merkezi bir iç avlu etrafında kare planlı biçimlenen kütle üç katlıdır. İç avlunun her köşesine birer sirkülasyon elemanı yerleştirilmiştir ve bu elemanların bulunduğu hacimler yapıdan dört ayrı kule olarak çıkarılmıştır. Eldem'in daha önceki yapılarında da bu kadar iri olmasa da hacimleri çıkarttığı vakidir. Örneğin Pakistan Büyükelçilik yapısı, Hollanda Büyükelçilik Konutu ya da Haraççı Konutu'nda da bu kulelere rastlanılır. Geniş saçakları, son iki katta çıkma yapan ve dört cephe boyunca bir dizi olarak tekrar eden kapalı hacimleri, girişte yapıya bitiştirilmeden tasarlanan dört ayaklı, tavanı ahşap kaplı sundurmasıyla geleneksel konut üslubuna referanslar veren yapı, Eldem'in tasarım anlayışının bir ofis yapısına uyarlanmasıdır [Görsel 14].

Eldem, Akademi'deki öğrenci yıllarından itibaren geleneksel konuta ilgi duymuş, gerek kendi gezilerinde gerekse Akademi'deki seminer derslerinde öğrencileriyle birlikte bu yapıların rölövelerini almış ve daha sonra bunları Türk Evi ismiyle üç cilt olarak basmıştır. Aynı zamanda bu yapıların çağdaş bir üslup ve

Görsel 14: Sirkülasyon kuleleri, geniş saçaklar ve girişteki sundurma, yapıyı caddeden tanımlanabilir kılan unsurlardır

malzemeyle yeniden yorumlanması üzerine düşünmüş ve farklı ölçek ve işlevlere sahip kendi projelerinde de bu düşünceyi somutlaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Eldem, 1980'de Alexander Tzonis ve Liane Lefaivre tarafından ortaya atılıp ünlü mimarlık tarihçisi Kenneth Frampton tarafından çerçevesi genişletilen, geleneğin biçimci bir taklitle ele alınmasını ve modernizmin yerden bağımsız tasarım anlayışını eleştiren eleştirel bölgeselcilik kuramının dert edindiği meseleler üzerine bir ömür boyu düşünmüş görünür. Ancak eleştirel bölgeselci bir mimar olarak adlandırılamaz. Çünkü Eldem, her ne kadar tüm hayatına yayılan ve klasikleşen bir üslubun uygulayıcısı olsa da, farklı dönemlerinde farklı üsluplarda üretimler de yapmıştır. Örneğin 1930'larda SATIE, Firdevs Hanım Evi gibi oldukça modernist yapılar tasarlamış, 1940'larda ülkede etkili olan İkinci Ulusal Mimarlık üslubunun en önemli ismi olmuş, Adalet Sarayı yapısıyla 1950'lerde dünyada yaygın olan Uluslararası Üsluba eklemlenmiş, 1980'lerin ekonomi politikaları anlayışına uygun olarak ticari işlevli yapılar ve –uygulanmamış olsa da- bir gökdelen tasarlamıştır. Şark Sigorta Genel Müdürlük yapısı ise, tüm bu birikimin kullanıldığı ve her projesinde olduğu gibi geleneksel ögelerin çağdaş bir şekilde yorumlanması düşüncesinin öncelendiği, Altunizade semti için olduğu kadar mimarlık tarihimiz için de önemli bir yapıdır.

Mesa Altûnîzâde Konakları

Marmara İlahiyat Camii ile Capitol arasındaki Aksoy Sokağı'ndan güneye doğru ilerlerken, sokağın her iki yanında yer alan, geniş bir yeşil alan içerisine organik bir biçimde dağıtılmış 4'er katlı toplam 17 blokluk MESA Altunizade Konaklar sitesi, 1988 yılında Adnan Kazmaoğlu ve Mutlu Çilingiroğlu ortaklığı olan MİAR

Görsel 15: Mesa Altûnîzâde Konakları'nın konumunu gösteren hava fotoğrafı

ofisi tarafından tasarlanmış [Görsel 15]. Yüzme havuzları, tenis kortları, koşu yolları ve spor sahalarının bulunduğu sitenin bu sosyal yaşamı destekleyen yapısı, bloklarda da katlar arası mekânsal ilişkinin kurgulandığı bir plan şemasıyla sürdürülmüş. Bu yapıları önemli kılan şey ise geniş saçakları, son iki katta çıkma yapan hacimleri, katlar arası silmeleri, ahşap panjurlarıyla geleneksel konut mimarisine yaptıkları göndermelerdir[Görsel 16]. Bu gönderme, sitenin ismindeki konak kelimesiyle de belirtilmek istenmiş;

Genel tasarım anlayışı yerel özellik taşıyan ''konak'', ''koru'' imajlarına gönderme yapan, ancak geleneksel konut mimarisinin biçimlerini ve plan tiplerini taklit etmeyen bir çizgide tutulmaya çalışılmıştır. Geleneksel mimaride var olan, devrin yaşam biçimini bina planı ve mekanına yansıtan ve bunu dışa vurarak konstrüksiyon elemanları ile bütünleştiren ve de kendiliğinden bir estetik kurgu yaratan tasarım süreci, Altunizade Konaklar Sitesi'nde tasarımın temasını oluşturmuştur. Yani biçimsel öğeleri tekrarlamak yerine, her zaman gündemde olan işlevsel değerler

göz önünde tutularak yöresel bir mimari ürün elde edilmeye çalışılmıştır[14].

Görsel 16: Yapılar, saçakları ve çıkmalarıyla geleneksel konuta referanslar içerir. (Kaynak: http://www.adnankazmaoglu.com/portfolio-18.html)

Bu ifadeler, mimarların geleneksel form ve plan şemalarını taklit etmek yerine, işlev-form ilişkisini çözümleyen ve günümüz gereksinimlerini bu doğrultuda yorumlayarak geleneksel olana referans veren bir yaklaşımı benimsediklerini ve ürünleriyle bu yaklaşımı somutlaştırdıklarını gösteriyor. Özellikle geniş saçaklar ve saçak altlarını girdlere bölümleyen beyaz şeritlerle birlikte cumba tadı veren çıkmalar, Türk Evi'ni ve Sedad Hakkı Eldem'in tasarım anlayışını çağrıştırsa da, mimarları daha sonra yapılan bir söyleşide Türk Evi'nin güncel yorumunu yakalamak gibi bir düşüncede olmadıklarını; sofa-cumba gibi bir ilişkiyi sürdürmekten çok mekânsal ihtiyaca yönelik çözümler getirdiklerini belirtirler.[15] Mimarların istediği yapıların "… *Türkiye, İstanbul, Altûnîzâde'de inşa edilmiş olduğunu yansıtan yerel bir tadı olmasıdır*" sadece[16]. Açıklama metinlerinde "geleneksel", "yöresel" gibi ifadeler kullanan mimarların bu kez de "yerel" ifadesini kullanmaları bir zihin karışıklığına işaret etse de, dönemin mimarlık tartışmaları içerisinde düşünüldüğünde bu ifadelerin bir düzleme oturduğu söylenilebilir.

İslam kültürünü özgün bir biçimde yorumlayan projelerin ödüllendirildiği Ağa Han Mimarlık Ödülleri'ne aday olan proje için jüri tarafından şu ifadeler kullanılmış;

Altûnîzâde Konuk Sitesi, Sedad Hakkı Eldem öncüsü olduğu milli mimari yaklaşımını sürdürmesi bakımından önem taşımaktadır. Geleneksel Türk plan tipini ve mimari öğelerini eklektik bir biçimde taklit etmektense, modern yaşam koşulları ve teknolojiyle birleştirmektedir. Böyle bir alaşım ise ancak Türkiye'ye, hatta sadece

14 Kazmaoğlu'nun sitesinde yer alan açıklama metni için; http://www.adnankazmaoglu.com/images/portfolio/18/Altûnîzâde_konak.pdf

15 https://v3.arkitera.com/v1/diyalog/adnankazmaoglu/sc1.htm

16 https://v3.arkitera.com/v1/diyalog/adnankazmaoglu/sc1.htm

Görsel 17: Capitol'ün konumunu gösteren hava fotoğrafı

İstanbul'a özgü bir konut projesinde ortaya çıkabilir. Gelenekselciliğin yararına olan bu geri dönüş, modern bölgeselcilik anlamında bir konut vahası yararak, kentte varolan uluslararası tasarım karmaşasına meydan okumaktadır[17].

Jüri ifadelerinin, mimarların söylemleriyle benzerlik taşımasının yanında böyle bir konutun ancak İstanbul'a özgü olabileceği söylemi, Sedad Hakkı Eldem'in konut üslubuyla paralellik taşımasından kaynaklanmış olmalı. Çünkü Eldem de hayatı boyunca geleneksel konutun çağdaş ifadesini betonarmeyle yakalamaya çalışmış, ancak, yayınlarına aldığı yapılar her ölçekten ve bölgeden iken; ürettiği yapılar daha çok belirli bir sınıfa ait konutların plan şemalarının yorumları olmuştur. Ve bu örnekler de yine belirli bir sınıf için Boğaz'ın her iki yakasında üretilmişlerdir. Örneğin bu yapı, Eldem'in 1980 yılında inşa edilen Sertel Konutu ve 1981'de tasarladığı Süren Apartmanı'yla oldukça benzerlik taşır. Bu anlamda

17 https://www.mimarizm.com/ilk-yapi/Altûnîzâde-konaklar-sitesi_123051

mimarlarının, "İstanbul, Altûnîzâde'de inşa edilmiş olma" tadını vermesi düşünceleri gerçekleşmiş görünür.

Görsel 18: Kütlenin iriliği Mahir İz Caddesi'nden etkili biçimde algılanabilmektedir

Capitol

Mahir İz Caddesi üzerinde yer alan Capitol, 1990 yılında Adnan Kazmaoğlu ve Mutlu Çilingiroğlu tarafından, MESA Altûnîzâde Konaklar projesinde ticari işlev için ayrılmış alanın nasıl değerlendirileceği sorusuyla başlayan sürecin bir çıktısı olarak 1990 yılında tasarlanıp 1993 yılında inşa edilmiştir [Görsel 17]. Arsanın işlek bir yol üzerinde oluşu ve toplu taşımayla erişilebilirliği, bölgenin Avrupa yakası da dâhil birçok yerden kolaylıkla ulaşılabilir olması ve Altûnîzâde'nin yakın gelecekte ticari işleve bürünecek bir semt olacağı öngörüsü tasarım kararlarını etkileyen faktörler olmuş. Bunun yanında, Anadolu yakasında büyük çaplı bir alışveriş merkezinin olmaması da göz önünde bulundurularak, bir nevi röper noktası[18] olması düşüncesiyle proje ele alınmış. Bölgenin günümüzde bir düğüm noktası olması, caddenin trafik yoğunluğunun artması, metrobüs ve metro gibi toplu taşıma araçlarının ulaşım ağına eklemlenmesi mimarların öngörülerinin ve düşüncelerinin gerçekleştiğini gösteriyor. Aynı zamanda 1980'lerin, toplumun tüketim alışkanlıklarını değiştirme politikası için de oldukça etkili bir işlev gördüğünü ve halen de bu işlevini sürdürdüğünü belirtmek gerekiyor.

Capitol'ün bölgesindeki diğer yapılara oranla oldukça iri bir kütleye sahip olması mimarlarını bu *mass*[19] etkisini hafifletmek için, bazı kararlar almaya itmiş. Kütlede geri çekilmeler ve kademeli hareketlenmeler yapılması, özellikle doğu ve batı cephelerinde daha belirgin olan yatay şeritler kullanılması ve tüm cephede koyu kiremit rengi kaplama seçilmesi gibi kararlar her ne kadar yapıyı yumuşatsa da

18 http://www.adnankazmaoglu.com/images/portfolio/22/capitol.pdf

19 Yapının mimarlarından Kazmaoğlu bu şekilde ifade etmiş; http://www.adnankazmaoglu.com/images/portfolio/22/capitol.pdf

Görsel 19: Shell Genel Müdürlük yapısının konumunu gösteren hava fotoğrafı

onun monoton bir blok etkisini kırmaya yetmemiştir. "Kapalı çarşı" niteliğinde içe dönük olarak tasarlanan yapı, dışarıyla giriş kısımlarındaki boşluklar hariç hiç ilişki kurmaz. Özellikle Mahir İz Caddesi'ne yüz veren, merkezinde bir geri çekilmeyle oluşturulan giriş hacmi haricinde bir boşluğu olmayan sağır kuzey cephesi, bu ilişkisizliği daha çarpıcı bir biçimde ortaya koyar [Görsel 18].

Capitol'ün bu metin için önemi, onun post modern bir tavırla tasarlanmış oluşunda yatar. Kapalı çarşı işlevinin günümüzdeki karşılığının aranması, iç mekânda galeri boşluklarında kullanılan ve "cumba" olarak adlandırılan oturma alanları[20] geçmişle bir bağ kurma denemeleri iken; cephedeki prizmatik eğrisel yüzeyler, ana girişin bir portal niteliğinde ele alınıp adeta bir sahne[21] gibi içeri çekilmesi, dönemin mimarlarının sıkça kullandığı post modernist unsurlar ve yaklaşımlardır.

20 Kazmaoğlu, a.g.e.

21 Kazmaoğlu, a.g.e.

Yapının mimarlarının aynı dönemde hem MESA Altûnîzâde Konaklar sitesi gibi geleneği daha rafine bir biçimde ele alıp yorumlayan yapılar tasarlarken, hem de Capitol veya Selçuklu Konakları gibi post modern tavırları net bir biçimde okunan yapılar tasarlamaları, döneminin tartışmalarına, kullandıkları kavram ve araçlara hâkimiyetlerini gösterir.

Görsel 20: Merkezde bir sirkülasyon alanı ve çevresine kümelenen dört ofis yapısı genel kütleyi biçimlendirirken, kuzeydeki taş yapı ve batıdaki yarım silindir biçimli yapıya bu merkezden bir bağlantı verilir (Kaynak: http://www.nsmh.com/proje_detay.asp?lang=tr&ID=30)

Shell Genel Müdürlük

Altûnîzâde'nin Capitol'den sonraki bir diğer önemli post modern yapısı da Nevzat Sayın ve Gökhan Avcıoğlu tarafından 1993 yılında tasarlanan Shell Genel Müdürlük Ofisi'dir.[22] Kuşbakışı Caddesi ile Oymacı Sokak arasındaki alanda inşa edilen yapı, çevresinde referans alabileceği nitelikli bir yapı ya da korunması

Görsel 21: Yapının doğu cephesi, post modern mimarlığın karakteristik bir örneğini sergiler (Kaynak: http://www.nsmh.com/proje_detay.asp?lang=tr&ID=30)

22 Yapı günümüzde Başakşehir Koleji Nakkaştepe 50.Yıl Kampüsü olarak kullanılmaktadır.

gereken doğal bir peyzaj olmamasına rağmen naif bir biçimde ele alınarak tasarlanmış [Görsel 19]. Örneğin arazinin kuzeyinde bulunan niteliksiz taş yapı yine de "*güzel*" bulunarak korunmuş ve ilavelerle planlamaya dâhil edilmiş. Yine arazinin batısında bulunan ve korunmayı gerektirmeyecek büyüklükteki ağaçların bulunduğu alanın da tahrip edilmemesi düşünülerek yerleşim kararları alınmış. Oymacı Sokak'ın ileride işlek bir caddeye dönüşeceği düşüncesiyle giriş, araziden bir miktar geri çekilerek bu sokaktan verilmiş. Giriş aksı ve kuzeydeki taş yapı aksının kesiştiği nokta sirkülasyon alanı olarak düşünülmüş ve dört ayrı kütle bu merkez etrafına; yarım silindir biçimindeki bir kütle de kapalı bir geçişle bu merkeze bağlanarak arazinin batısına yerleştirilmiş [Görsel 20][23].

Capitol'ün mimarlarının, yapıyı bir röper noktası olması düşüncesiyle tasarlaması gibi, Sayın ve Avcıoğlu da yapının "*bir nirengi noktası olmasını*" ve ileride "*herhangi bir yapıyı Shell'e göre tarif etmeyi kaçınılmaz kılmasını*" düşünmüşler.[24] Yapının bu özelliği ve belirli bir kimliği haiz oluşu, kuşkusuz post modern üslupla tasarlanmış cephesinde yatmaktadır. Mimarları açıkça ifade etmeseler de bu üslup, renk seçiminden geometrik biçimlere ve kullanılan yapı elemanlarına kadar açıkça okunabilmektedirler. Özellikle yapının yatay etkiye sahip doğu cephesinde bu okuma daha belirgin hale gelmektedir. Merkezde yer alan sirkülasyon hacminin üç kat boyunca devam eden cam cephesi; belirli bir geometriyle her üç katta da devam eden pencere dizileri; yapının sağ ve solunda bulunan ve ilk iki kat boyunca devam eden düşey pencere dizisi ile bu dizi üzerindeki yuvarlak ve kare geometrili pencereler post modern üslubun yansımasıdır. Girişin her iki yanında iki kat boyunca devam eden kolon, yapıdaki diğer kütle hareketleriyle birlikte bu üslubun etkisini daha da kuvvetli hale getirir. Kütlenin çıkma yapan kısımlarında kullanılan kiremit rengi yatay çizgiler; yapaylığı vurgularken, düşey geometrileri de dengelemeye yarar. Ayrıca yapı dört ayrı kütleden oluşuyorken, bu cepheden, girişin sağında ve solundaki yapıların girişle birlikte –her ne kadar sirkülasyon hacmi diğerlerinden daha yüksekte sonlansa da- bir tek bir kütle gibi algılanıyor oluşu da yukarıda sözü edilen kararların alınmasına ve etkilerinin hissedilmesine olanak sağlar [Görsel 21].

23 Nevzat Sayın, Gökhan Avcıoğlu, "Mimarların Açıklama Raporu", *Arredamento Mimarlık,* 33/1, İstanbul 1992, 108-110.

24 Sayın, Avcıoğlu, a.g.e., s.110.

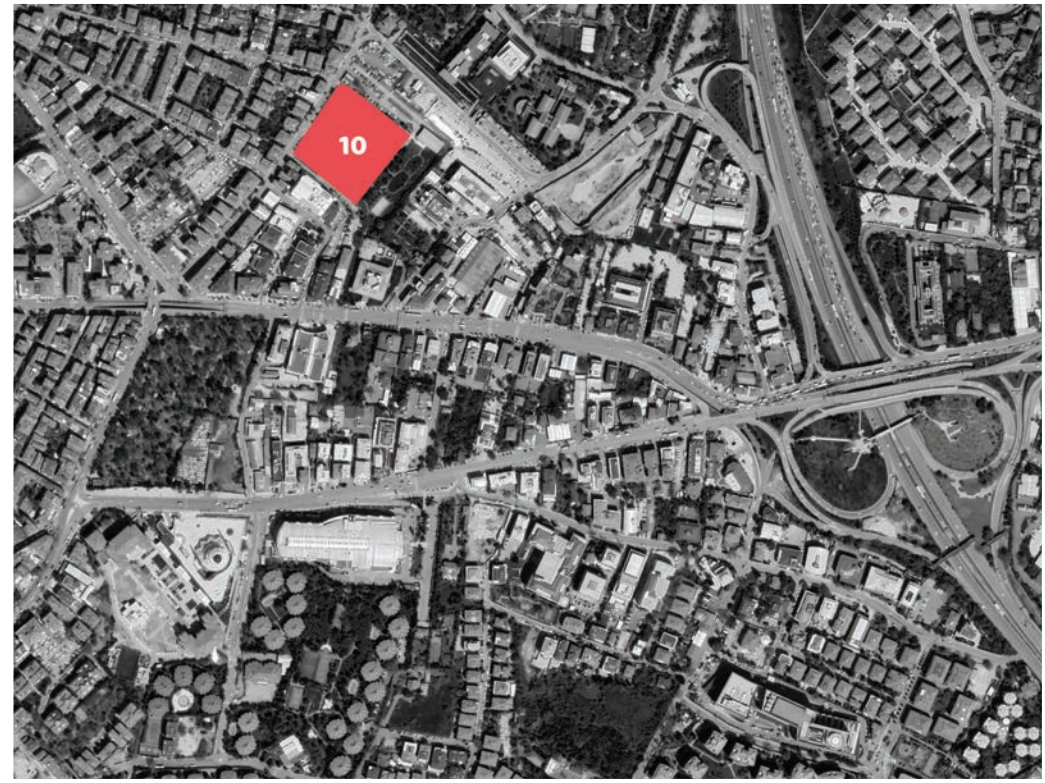

Görsel 22: İSAM'ın konumunu gösteren hava fotoğrafı

İSAM

İcadiye Bağlarbaşı Caddesi üzerinde bulunan İSAM, Diyanet Vakfı'na bağlı olarak 1988'de kurulmuş, her alandan lisansüstü araştırmacıların faydalanabildiği ciddi bir kütüphaneye sahip olan bir araştırma merkezidir [Görsel 22].[25] Celaleddin Çelik'in Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi için hazırladığı ve gelenekle bağ kurma çabası içerisinde bulunan İstanbul'daki yapıları ele aldığı metinde, yapının mimarlarının Adnan ve Tülay Taşçıoğlu olduğu ve yapım tarihinin 1995-98 yılları arasında olduğu bilgisine erişilebiliyor. Bunun dışında bir kaynakta[26] herhangi bir bilgi ilginç bir şekilde yok. İlginç çünkü belirgin tarihsel referanslarıyla biçimlenen kütlesiyle, döneminin atmosferini oldukça özgün bir biçimde yansıtan

25 Merkezle ilgili daha detaylı bilgi için kendi web sitesi ziyaret edilebilir; http://www.isam.org.tr/index.cfm?fuseaction=objects2.detail_content&cid=3&cat_id=1&chid=1

26 Dönemin dergileri tümüyle taranmamış olsa da, anahtar kelimelerle yapılan aramalarda bir bilgiye rastlamadım. Belki daha butik yayınlarda yer verilmiş olabilir.

Görsel 23: Kütüphane kütlesi ve üç kat boyunca devam eden taç kapı stilizasyonuyla giriş portalı

bir yapı. 1980'ler 2000'li yıllara dek, mimarlık dünyasında gelenekselliğin, yere özgülüğün, yerelliğin çağdaş bir biçimde, kimi zaman eleştirel kimi zaman da taklitvari bir yaklaşımla yeniden yorumlanma denemelerinin sıkça görüldüğü, buna ilişkin tartışmaların basılı ve sözlü mecralar aracılığıyla yapıldığı bir dönem. İSAM yapısı da kendine has biçim yorumlarıyla özgün bir deneme olarak bu yıllarda inşa edilmiş.

Bir tarafını ana giriş kapısının sınırlandırdığı geniş bir iç avlu etrafında, avludan birkaç basamakla çıkılan bir platforma üç ayrı kütle yerleştirilmiştir. Giriş aksını karşılayan üç katlı yapı, kütüphane yapısıdır ve önünde üç kat boyunca yükselen bir portal yer alır. Bu portal açık bir biçimde Selçuklu dönemi taç kapısına göndermede bulunur. Bu portalın iki yanında bulunan cepheye de, yine üç kat boyunca süreklilik arz eden düşey pencereler yerleştirilmiştir [Görsel 23].

Bu düşey pencereler yapının diğer cephelerinde de tekrar ederler. Yan cephelerden kütle, arazideki kot farkından dolayı dört katlı olarak algılanır ve tekrar eden

Görsel 24: Kütlelerin her iki köşesinde yer alan iri mukarnaslar

bu düşey pencereler yapıya daha anıtsal bir görünüm kazandırırlar. Avludaki diğer kütleler de üçer katlıdır ancak bu kütlelerin kat yükseklikleri daha az olduğu için kütüphane yapısından daha küçük görünürler. Burada konferans salonları ve ofisler yer alır. Bu yapılarda da taç kapı stilizasyonu bir portal bulunur, ancak bu portal kütüphane yapısının aksine tüm kat boyunca uzanmaz, iki katla sınırlandırılır. Böylelikle kütüphane yapısının esas yapı olması düşüncesi, hem kat yükseklikleriyle hem giriş aksını karşılamasıyla ve hem de yüksek portalıyla vurgulanmış olur.

Bu üç kütlenin de cepheleri tuğla kaplıdır ve Çelik'in ifadesine göre bu tavır, Osmanlı öncesine uzanan bir bağ kurma isteği taşır.[27] Yine bu üç kütlede ortak olan bir özellik de Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde sıkça kullanılan mukarnasların, yapıların her iki köşesinde oldukça iri bir biçimde kullanımıdır. Bu iri mukarnaslar

27 Celaleddin Çelik, "İstanbul'un Yakın Tarihinde Mimaride Gelenekle Bağ Kurma Arayışları", *Büyük İstanbul Ansiklopedisi,* c.8, İstanbul 2016, 598-607.

Görsel 25: Kütleleri birbirine bağlayan kolonadın kolonlarının başlıkları da mukarnaslıdır

ve devamındaki irice pahlar, bir yandan kütleye iki cephede belirgin bir bitiş sağlarken, diğer yandan da cepheden hafifçe taşan saçakları köşelerde vurgulu bir biçimde öne çıkararak bu iriliği ve anıtsallığı kuvvetlendirir [Görsel 24].

Ana giriş kapısının her iki yanından başlayıp avlu etrafındaki üç kütleyi önlerindeki portale bağlanarak zemin katta birleştiren kolonadlı yarı açık mekân, ayrı kütleleri birbirine bağlantıyı ve açık hava şartlarından etkilenmeden kütleler arası geçişi sağlarken aynı zamanda tek kat yüksekliğiyle kütleleri insan ölçeğine indirerek kütlelerin algılanışındaki bu anıtsallığı kırar. Kolonların başlıklarında da, yapı köşelerinde bulunan mukarnas stilizasyonları uygulanır. Yine bu üç yapının iç mekânları da bir avlu/boşluk etrafında dizilirler ve bu yaklaşım Çelik'e göre, eğitim yapılarında Orta Asya'dan Osmanlı'ya kadar süreklilik gösteren, merkezi bir avlu etrafında odaların dizilmesi durumuna bir atıftır [Görsel 25].

Tüm bu referanslar ve biçimlenmeler göz önüne alındığında yapı, gelenek ve onun güncel yorumuyla ilgili döneminin tartışmalarına özgün bir katkı sunar

ve bu iki kavramla farklı bir şekilde hesaplaşmanın mümkün olduğunu ortaya koyar. Günümüzde de aynı işlevle birçok araştırmacıya hizmet veren kütüphane ve diğer eğitim birimleriyle İSAM, kuruluş amacındaki ciddiyeti ve geleneğin devamlılığı düşüncesini kütlesiyle de ilan eder.

Sonuç Yerine

Özellikle 1970 sonrası gelişim gösteren Altûnîzâde semtinde inşa edilen yapılar, gerek yapıldıkları dönemin özelliklerini yansıtmaları gerekse tasarımcılarıyla mimarlık tarihimizde önemi haiz yapılardır. Mimarlar, semtin nasıl bir noktada bulunduğunun ve gelecekte neye dönüşeceğinin bilincinde olarak, yapıların işlevini ve kimliğini en iyi şekilde yansıtacağını düşündükleri tasarımlar yapmışlardır. Birçok önemli mimarın, modernizm, post modernizm, eleştirel bölgeselcilik gibi kuramların örneğini teşkil eden yapılarının, küçük sayılabilecek bir bölgede bu denli yoğun bulunması, semti mimarlık açısından bir nevi açık hava müzesine dönüştürmektedir. Buradaki yapıların bu çalışmanın kapsamını aşacak nitelikte ve sayıda olmaları sebebiyle kısıtlı sayıda yapıya yer verilmiş, örneğin post modernist bir tavırla tasarlanmış Yavuz Selim Sepin'in Petrol-İş Sendikası binası ya da Turgut Toydemir'in İlim Yayma Cemiyeti yapısı[28] ile cami mimarisini çağdaş bir yaklaşımla yorumlayan Hilmi Şenalp tasarımı Marmara İlahiyat Camii, Nevzat Sayın'ın Merit Gemicilik için brütal bir ifadeyle tasarladığı ofis binası[29] ile yine aynı mimara ait Capitol'ün doğusunda kalan mütevazı konut yapısı ve REX isimli yabancı bir mimarlık firmasının tasarlamış olduğu Kuşbakışı Caddesi üzerindeki Vakko Moda Merkezi gibi yapılar haritada yerleri işaretlenmiş (bkz. Görsel 4) ve araştırılmış olsalar da metne dahil edilmemişlerdir. Çalışmada, yapıların mimarlarının kendi ifadelerine ve bunlar hakkında yapılmış nitelikli değerlendirmelere yer verilerek, semtin mimarlık hafızasının derlenip kaydedilmesine en azından bir başlangıç teşkil edilmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma sürecinin, bölgenin tümüne yayılması ve daha kapsamlı bir metin haline getirilerek nihayete erdirilmesi hedeflenmektedir.

28 Yapı bir dönem Şehir Üniversitesi tarafından kullanılmıştır. Günümüzde bir kısmı İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır.

29 Yapıyı günümüzde Moda Nisa firması kullanmaktadır.

Çıkmaz Sokaklarda Sosyal Etkileşim: Üsküdar Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi Örneği

DOÇ. DR. İLKİM GİZEM GÖZÜM - DOÇ. DR. DİLEK YILDIZ ÖZKAN
İstanbul Teknik Üniversitesi

Giriş

Sokaklar içinde yaşayan kent sakinlerinin kamusal alandaki sosyal etkileşiminin başladığı ilk kentsel mekânlardır. Çıkmaz sokaklar ise tarih boyunca özellikle doğudaki İslam medeniyetlerinde sağladıkları mahremiyet nedeniyle organik gelişen geleneksel kent dokusunun önemli bir bileşeni olmuş ve komşular arasında günlük karşılaşma, selamlaşma rutinlerinin ve samimi ilişkilerin gerçekleştiği sokak tipleri olarak diğer sokaklardan ayrılmıştır. Yapılan araştırmalarda çıkmaz sokakların trafiği azalttığı[1] ve azalan trafik sayesinde çocuklara oynayabilecekleri sessiz ve güvenli bir oyun alanı imkânı sunduğu; belirli kişiler tarafından kullanıldığından, aşinalık ve komşuluğu teşvik ettiği[2]; kapalılığı ile mahremiyet sağladığı ve suçlunun kaçış imkânını kısıtlayarak yakalanmasını kolaylaştırdığı[3] belirtilmiştir. Çıkmaz sokakların sağladığı mahremiyet, güvenlik, komşuluk ilişkileri gibi nitelikleriyle diğer sokak düzenlerine kıyasla sosyal etkileşimi pozitif yönde desteklediği düşünülmektedir[4]. Yurt dışında yapılan araştırmalarda

1 Paul K. Asabere, "The Value of a Neighborhood Street with Reference to the Cul-de-Sac", *Journal of Real Estate Finance and Economics*, sayı 3 (1990), s. 185-193.

2 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, "Reconsidering the Cul-de-sacs", *Access Magazine*, sayı 1/24 (2004), s. 28-33

3 Paul K. Asabere, a.g.m.

4 Hava Alkan Bala, "Neighborhood from Cul-DeSac to Gated Community in Turkish Urban Culture: The "Fina"", *International Journal of Architecture&Planning*, sayı 6/2 (2018), s. 333-357. Paul K. Asabere ve Peter F. Colwell, "Zoning and the Value of Urban land", *Real Estate Issues*, sayı 9/1 (1984), s. 22-27. Barbara B. Brown ve Carol M. Werner, "Social Cohesiveness, Territoriality, and Holiday Decorations: The İnfluence of Cul-de-sacs", *Environment and Behavior*, sayı 17/5 (1985), s. 539-565. Thomas R. Hochschild Jr, "The cul-de-sac Effect: Relationship Between Street Design and Residential Social Cohesion", *Journal of Urban Planning and Development*, sayı 141/1 (2015). Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

çıkmaz sokakların sosyal etkileşimi arttıran nitelikleri pek çok farklı yönüyle incelenmesine rağmen ülkemizde çıkmaz sokaklar bu bakış açısıyla mercek altına alınmamıştır. Dolayısıyla araştırma bu konudaki literatür boşluğunu doldurmayı hedeflemektedir.

Çıkmaz sokakların tüm bu olumlu yönlerine rağmen modernleşmeyle birlikte kentlerde yerini giderek ızgara düzenindeki sokaklara bıraktığı ve birçok ülkede yeni çıkmaz sokak oluşumunun yasa ve yönetmeliklerle engellendiği görülmektedir. Ülkemizde de var olan çıkmaz sokaklar yeniden düzenlenerek caddelere bağlanmakta, yönetmelikler yeni çıkmaz sokakların oluşmasına izin vermemektedir. Çıkmaz sokakların sayısının giderek azalması hem yaya odaklı yerine taşıt odaklı bir ulaşımın ve kentsel yaşamın gelişmesine sebep olmakta[5], hem de kültürümüzden gelen geleneksel sokak dokusunun önemli bir özelliğini kaybetmemize neden olmaktadır. Bu bağlamda araştırma günümüzde sayıları gittikçe azalan çıkmaz sokakları sosyal etkileşim bağlamında inceleyerek, kentsel yaşam içindeki mekânsal ve davranışsal rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışmanın amacı çıkmaz sokakları tipolojik özelliklerine göre sınıflandırarak her bir çıkmaz sokak tipindeki mekânsal nitelikler ile sosyal etkileşimi değerlendirmek ve ayrıca çıkmaz sokak sakinlerinin çıkmaz sokaktaki yaşamla ilgili görüşlerini ve tercihlerini tespit etmektir. Bu değerlendirme ile çıkmaz sokakların kentsel yaşam üzerindeki etkileri tartışmaya açılacaktır. Çalışmanın yöntemi anket ve sistematik gözlem olmak üzere iki farklı veri toplama tekniğinden oluşmaktadır. Alan çalışması çok sayıda çıkmaz sokaktan oluşan organik kent dokusuna sahip Üsküdar'ın Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi'nde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bulgularının çıkmaz sokakların kentsel yaşam içindeki rolünü yeniden tartışmaya açması beklenmektedir.

Çıkmaz Sokak Kavramı ve Tipolojileri

Çıkmaz sokak yol boyunca uzanan yapı grupları için dışarıya ulaşmadan kalan, insanlara veya taşıtlara tek yönlü erişim sağlayan, yarı özel veya yarı kamusal bir yol olarak tanımlanabilir[6]. Yaya için bir patika veya merdivenle bağlantı sağlansa

5 Ahmet Mutlu, "Sokağa Çıkmak İçin Çıkmaz Sokak", *IV. Uluslararası Canik Sempozyumu*, Samsun 2015.

6 Hava Alkan Bala, a.g.m.

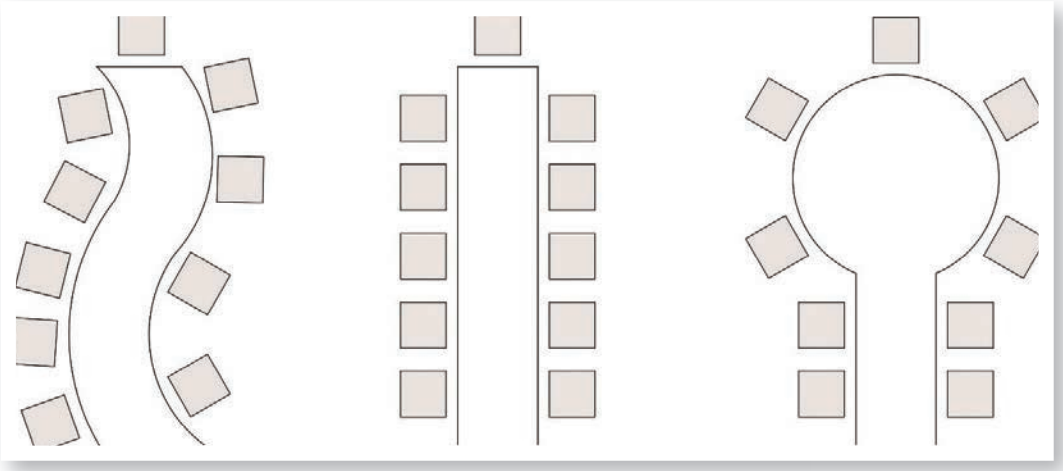

Şekil 1. Eğrisel – Doğrusal – Adacıklı Çıkmaz Sokak

da araçlar için geçiş imkânı olmayan sokaklar da çıkmaz sokak olarak adlandırılmakta, ancak her çıkmaz sokağın yaya bağlantısı olması gerekmemektedir[7]. Yaygın olarak bilinen çıkmaz sokaklar eğrisel olmasına rağmen, doğrusal çıkmaz sokaklar da bulunmakta[8] ve artan otomobil sahipliği ile birlikte sonlarında dönüşü bulunan[9] adacıklı çıkmaz sokak tipi de yapılmaktadır (Şekil 1).

Daha yakın zamanlarda, "saf" ve "sızdırmayan" çıkmaz sokak terimleri de kullanılmaya başlamıştır. Saf ya da sızdırmayan çıkmaz sokaklar yalnızca orada yaşayan sakinlere erişim sağlayan, diğer sokaklarla, kamusal erişim yollarıyla

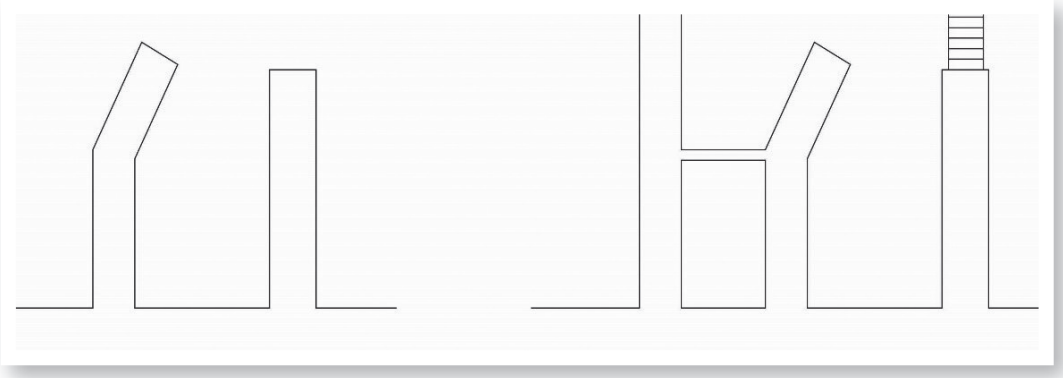

Şekil 2. Sızdırmayan (Saf) – Sızdıran (Saf olmayan) Çıkmaz Sokak

7 İlkim Gizem Gözüm, Çıkmaz Sokaklarda Sosyal Etkileşimin *Mekansal ve Toplumsal Nitelikleri Bağlamında Değerlendirilmesi: Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

8 Paul Cozens ve David Hillier, "The Shape of Things to Come: New Urbanism, the Grid and the cul-de-sac", *International Planning Studies*, sayı 13/1 (2008), s. 51-73.

9 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

Şekil 3. 1815 tarihli İstanbul Kent Haritası. (www.istanbulurbandatabase.com)

veya yaya yollarıyla bağlantı kurmayan tasarımları ifade etmektedir. Buna karşılık, diğer sokaklara yaya yolları veya merdivenlerle bağlanan "saf olmayan" veya "sızdıran" olarak adlandırılan belirgin şekilde daha geçirgen çıkmaz sokaklar da bulunmaktadır[10] (Şekil 2).

Türkiye'de Çıkmaz Sokaklar

Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da görülen sokaklar doğulu sokak düzeni olarak adlandırılmaktadır. Genellikle konut bölgelerinde tercih edilen, yayalar ve yük taşıyan hayvanlara göre yapılmış, sık sık yön değiştiren ve genişlikleri düzensiz olan bu sokakların çoğu çıkmaz sokaklardan oluşmaktadır[11]. İstanbul'un tarihi haritalarına bakıldığında çıkmaz sokakların yoğunluğunu görmek mümkündür (Şekil 3).

10 Paul Cozens ve David Hillier, a.g.m.

11 Reinhard Stewig, *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi,* İstanbul 1966; İlhan Tekeli, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara 1982, s. 1-24.

Türkiye'de çıkmaz sokakların oluşmasının sebepleri aşağıda özetlenmektedir:

Mülkiyet: Osmanlı İmparatorluğu'nda bireysel mülkiyet, toplumsal mülkiyetten daha önemli görülmekteydi ve çıkmaz sokağın sonundaki ev mülkiyet açısından daha değerliydi. Evlerin konumlanmasında gözlenebilen bu tutum çıkmaz sokakların oluşmasındaki temel sebeplerden biridir[12]. İslam kentlerinde kişilere, hükümdarlara ve vakıflara ait özel mülklerin yanında komşuların ya da bütün cemaatin ortak malı sayılan iki tarafı açık yollar ve yalnız sokak sakinlerinin ortak mülkü sayılan çıkmaz sokaklar bulunmakta ve bu alanlar kamusal alanlarla özdeşleştirilmemektedir. Batı kentlerinin arazi mülkiyetinin temelindeki kamusal ile özel alanı ayıran sınır kavramı İslam kentlerinde bulunmamakta, bu kavramın yerini fina kavramı almaktadır[13]. Kamusal alanın özel alan gibi kullanılması anlamına gelen fina kavramı, çıkmaz sokakla da ilişkilidir. Özel mülkün sahibi, mülkünün önündeki sokağı işgal ederek çıkmaz sokak oluşturabilmekte ve kamusal alanın özelleştirilmesi sonucu oluşan bu çıkmaz sokaklar diğer insanları, doğayı ve yerleşik ortamı rahatsız etmeden, tüm sokak sakinlerine ait olmaktadır[14].

Mahremiyet: İslamiyet ile birlikte gelen mahremiyet algısı çıkmaz sokakların oluşmasına sebep olan bir diğer etkendir. İslam dininin mimariye yansıyan en önemli etkileri kapalı ve içe dönük olmaktır[15]. İslam kentinde sokak, kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir. Büyük sokaklar, küçük sokaklar ve çıkmaz sokaklar aracılığıyla kamusaldan özele doğru bir ilerlemeyle geçilebilmektedir. Batının labirent olarak nitelendirdiği bu sistemde çıkmaz sokak, aile yaşamının neredeyse tamamen izole edilmesini sağlayarak[16] mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir[17].

Farklı dini grupların ve etnik azınlıkların ayrımı: Osmanlı kentlerinde birçok azınlık, dini ve etnik grup, bir arada yaşamakta ve mahalleler toplumdaki dini ve etnik gruplara göre farklılaşma göstermektedir[18]. Çıkmaz sokaklar; farklı ırk ve

12 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 7 (1968), s. 53-73.

13 Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın kent reformları üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri,* sayı 2 (1999), s. 1-18.

14 Hava Alkan Bala, a.g.m.

15 Sabit Oymael, Hatice Kıran Çakır ve Özlem Sallı Bideci, "Geleneksel Mimari Uygulamaların Yorumlanması", *6th International Advanced Technologies Symposium (IATS'11)*, Elazığ 2011.

16 André Raymond, *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries: an İntroduction,* New York 1984.

17 Stefan Yerasimos, a.g.m.

18 İsmail Doğan, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarılması Gereken Dersler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, sayı 35/1-2 (2002), s. 15-23.

mezhep gruplarını birbirinden ayırmak için düzenlenmiştir[19]. Bu düzenlemenin sebebleri, dini ve kültürel özlemlerin yerine getirilmesini kolaylaştırmak ve birlikteliği güçlendirmek; grupların güvenliğini sağlamak; yetkililerin onları daha yakından kontrol etme isteği olarak gösterilmektedir[20].

Arsaların parsellenme şekli: Arsa sınırlarının bağlantı için alternatif sunmadığı durumlarda çıkmaz sokak yapımı tercih edilmektedir[21]. Yapı adaları çok büyük olduğunda kenar parsellerin yola cephesi bulunurken ada ortasındaki parsellerde yola bağlantı sağlanamamakta ve çıkmaz sokaklar bina blokları arasında kalan arsaların caddeye ulaşması için yapılmaktadır. Yapılan çıkmaz sokakların uçları birbirine yakın olmasına rağmen birleştirilmemesi de çıkmaz sokağın oluşumundaki amacın caddeye ulaşan bir sokak yapmak değil, arada kalan evlere ulaşmak olduğunu göstermektedir[22].

Plansız yerleşmeler: Plansız yerleşimlerde, yeni bir yol açılması oldukça zorlayıcıdır. Bu yerleşim alanlarında yeni bir yol açmak yerine mevcut yola eklenen konutlar ile çıkmaz sokaklar kendiliğinden oluşmaktadır[23].

Topoğrafya: Bağlantısız olan çıkmaz sokak topoğrafyaya daha iyi adapte olmakta[24], topoğrafyanın başka bir alternatif bağlantı imkânı sağlanamadığı yerlerde çıkmaz sokak yapımı tercih edilmektedir[25].

19. yüzyıl başına kadar İstanbul ve Türkiye'nin diğer kentlerinin çoğu dolambaçlı çıkmaz sokaklardan oluşmaktaydı. Ancak şehirlerin çoğu günümüze kadar eski kent yapısını koruyamamış ya da çok az korumuşlardır[26]. Türkiye'de çıkmaz sokakların giderek azalması, Tanzimat Fermanı ile gelen batılılaşma anlayışıyla birlikte başlamakta ve sebepleri aşağıda özetlenmektedir.

Kentlerdeki sorunlar: 19. yüzyılın ikinci yarısında, nüfus artışı ve ahşap yapılarda çıkan yangınlar Osmanlı kentlerinde çözüm bekleyen sorunlardır[27]. Nüfusun

19 Reinhard Stewig, *a.g.e*.

20 André Raymond, a.g.m.

21 Nico Larco, Kristin Kelsey ve Amanda West, *Site Design for Multifamily Housing: Creating Livable*, *Connected Neighborhoods*, Washington 2014.

22 Reinhard Stewig, *a.g.e*.

23 Reinhard Stewig, *a.g.e*.

24 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

25 Nico Larco, Kristin Kelsey ve Amanda West, *a.g.e*.

26 Stefan Yerasimos, a.g.m.,

27 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont, François Georgeon, 1996, s. 19-30.

artışı ile artan konut alanı ihtiyacı kentin çeperinin dışarı doğru büyümesine ve otomobil, tramvay gibi farklı ulaşım alternatiflerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ahşap evlerde sık sık çıkan yangınlar ise çıkmaz sokaklara itfaiye araçlarının ulaşmasının zorluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sorunların çözümü olarak, sokakların genişletilmesine gidilmiş, Batı'daki kent anlayışı örnek alınarak yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde İstanbul'da sık sık yanan mahallelere ızgara sistemine göre düzenlenmiş sokaklar yapılması kentte büyük bir değişim olarak kendini göstermiştir[28].

Osmanlı Dönemi'nde resmi düzenlemeler: Geniş caddelerin açılmasını ve çıkmaz sokakların kaldırılmasını içeren ilk resmi belge olan "İlmühaber" 1839'da hazırlanmıştır[29]. Daha sonra sadece İstanbul'da geçerli olmak üzere 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi ve ardından 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu düzenlemelerin kentin gelişimini yönlendirmede yetersiz kalması üzerine, 1858'de Ebniye Nizamnameleri'nin hükümlerini bir araya getiren Sokaklara Dair Nizamname çıkarıldı. 1893'de Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile yeni bir düzenlemeye gidildi. Bu nizamname öncekiler gibi sadece İstanbul'da değil diğer kentlerde de uygulanacaktı. 1858 yılında toprak politikasını düzenlemek için çıkarılan Arazi Kanunnamesi'yle tapu kavramı getirilerek mülkiyet kayıtları sistemleştirildi[30]. Çıkmaz sokakların oluşmasının nedenlerinden biri olan İslam hukukunun mülkiyet anlayışının tapu kavramının ortaya çıkması ve evlerin mülkiyet sınırlarının belirlenmesiyle yok olduğu söylenebilir.

Yönetmelikler: 2 Kasım 1985 tarih ve 18916 sayılı resmi gazetede yayınlanan yönetmeliğin 15. ve 44. maddeleri, 2 Eylül 1999 tarihli Resmi Gazete'nin 12. maddesi ve 25. maddesi gereğince değiştirilmiştir. Yapılan değişikliğe göre, ifraz suretiyle elde edilecek parsellerin tapu veya kadastro haritasında bulunan ve kamu eline geçmiş bir yola cephesinin bulunması şarttır. Çıkmaz sokaklara cephesi olan parseller ifraz edilemez ve ifraz suretiyle çıkmaz sokak oluşturulamaz[31]. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından 14 Haziran 2014'te yayınlanan, Mekansal Planlar Yapım Yönetmeliği'nin 26. maddesine göre imar planı değişikliği ile taşıt geri dönüş

28 Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık Dergisi*, sayı 5 (1970), s. 25-48.

29 Stefan Yerasimos, a.g.m.

30 İlhan Tekeli, a.g.m.

31 Belediye ve Mücavir Alan Sınırları İçinde ve Dışında Planı Bulunmayan Alanlarda Uygulanacak İmar Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik.

kurbu olmayan çıkmaz yol ihdas edilemez. Herhangi bir binaya ana yoldan erişimi sağlayan iç ulaşım yolları çıkmaz sokaksa en az 8 metre olmalıdır[32]. Ülkemizdeki çıkmaz sokaklar daha önce de belirtildiği üzere dardır ve araçlar için dönüş kurbu yoktur. Bu durumda eski çıkmaz sokakların, zamanla yola terkler yapılarak genişletildiği ya da yeniden düzenlenerek caddelere bağlandığı söylenebilir.

Kentsel Yaşamda Çıkmaz Sokağın İşlevleri

Ülkemizde geleneksel kent dokusunun ve kültürün önemli bir bileşeni olarak görülen çıkmaz sokaklar selamlaşma, sosyalleşme, oturma ve dinlenme için yarı özel, yarı kamusal bir sosyal alandır[33] ve bu yönüyle araştırmalarda incelenmektedir. Yurt dışında da çıkmaz sokak konusunda birçok araştırma yapılmakta ve çıkmaz sokaklar komşuluk ilişkileri ve sosyal bağlar, güvenlik, maliyet ve ev değerleri, çocuklar için oyun alanı sağlaması, trafik ve yaya sirkülasyonu işlevleriyle değerlendirilmektedir.

Trafik ve Yaya Sirkülasyonu: Çıkmaz sokak yaya, bisiklet ve otomobil trafiğini azaltarak, gürültü, kir, duman gibi olumsuz faktörleri[34] ve kaza olasılığını azalmaktadır[35]. Çıkmaz sokağın trafik ve yaya sirkülasyonu açısından problemli yönleri de bulunmakta; polis arabalarının ve ambulansların varış yerine zamanında ulaşmasının yanı sıra[36] itfaiye, çöp toplama aracı gibi büyük araçların giriş çıkışlarını da zorlaştırmaktadır. Bu durum kanalizasyon, drenaj, su şebekesi ve çöp toplama ile ilgili problemler yaratmakta ancak çıkmaz sokağa uygun genişlikte dönme yarıçapı yapılmasıyla bu problemler aşılabilmektedir[37]. Giriş ve çıkışlarda artan manevralar, kirliliği arttırmakta ve yol bakımı için daha fazla vergi harcamasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır[38]. Araç trafiğini zorlaştıran çıkmaz sokak yerine açık uçlu sokakların yapılması, trafik yükünü dağıtarak aşırı yüklü trafiğin caddelerde toplanmasını engellemektedir [39]. Bağlantıdan yoksun çıkmaz sokaklarda sakinler bir yere gidebilmek için her zaman bağlı olduğu caddeyi

32 Binaların Yangından Korunması Hakkında Yönetmelik Resmî Gazete Tarihi: 19.12.2007 Resmî Gazete Sayısı: 26735.

33 Hava Alkan Bala, a.g.m.

34 Paul K. Asabere, a.g.m.

35 Oscar Newman, *Creating Defensible Space*, Diane Publishing 1996.

36 Thomas R. Hochschild Jr, a.g.m.

37 Paul K. Asabere, a.g.m.

38 Thomas R. Hochschild Jr, a.g.m.

39 Nico Larco, Kristin Kelsey ve Amanda West, *a.g.e.*

kullanmak zorundadırlar[40]. Bu durum yürüyerek ulaşımda mesafeyi arttırmakta[41], verimsiz bağlantılarla, yürüyüşler uzun ve sıkıcı olabilmektedir[42].

Çocuklar İçin Oyun Alanı Olması: Kolayca tanımlandıklarından[43] çocuklar için doğal bir buluşma yeri olma özelliği taşıyan[44] çıkmaz sokaklar çocuklara hızlı hareket eden trafik korkusundan uzak, sessiz ve güvenli bir oyun alanı imkânı sunmaktadırlar[45]. Çocuklar çıkmaz sokakta oynarken, yakındaki ebeveynler ve komşuları tarafından korumaya alınırlar[46]. Bunun en önemli sebebi sokağın bölgeselliği[47] ve özellikle başarılı çıkmaz sokak düzenlerinde, ailelerin birbirlerini iyi tanımasıdır[48]. Çıkmaz sokakların düşük düzeyde trafik ve gürültü seviyesine sahip olması, bir çocuğun incinmiş veya tehlikede olup olmadığını ayırt etmeyi ve çocukların hatalı davranışlarını algılamayı kolaylaştırmaktadır. Komşular çıkmaz sokakta oynayan çocukların yaptığı yanlış bir davranışı ailesine bildirmekte, çocuklar ise birisinin onları her zaman izlediğini bilmektedirler. Bu da çocukların yanlış ve sapkın davranışlarda bulunma olasılıklarını düşürmektedir[49]. Çocuklar çıkmaz sokakların güvenliğinden faydalansalar da kendilerini geliştirmeleri için çevrelerini keşfetmeleri de gerekmekte ancak çıkmaz sokaktaki çocuklar, çevresindeki veya daha ötedeki toplulukları tanımakta zorlanmaktadır[50].

Komşuluk İlişkileri ve Sosyal Bağlar: Çıkmaz sokaklar topluluk oluşumunu ve bütünlüğünü sağlayan, komşular arasında karşılıklı işbirliğini[51] , aşinalık ve komşuluğu teşvik eden bir sosyal etkileşim alanıdır[52]. Çıkmaz sokaklar özellikle günlerini evde geçiren komşuların toplanması için uygun yerlerdir[53]. Çünkü sandalyeler, masalar ve aktiviteler için ekstra alan imkânı sağlayan çıkmaz sokakların

40 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

41 Nico Larco, Kristin Kelsey ve Amanda West, *a.g.e.*

42 Philip Langdon, *A Better Place to Live: Reshaping the American Suburb*, 1995, s. 27-61; Elizabeth Burton ve Lynne Mitchell, *Inclusive Urban Design: Streets for Life*, London 2006; Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

43 Henry Sanoff ve John Dickerson, "Mapping Children's Behavior in a Residential Setting", *Journal of Architectural Education*, sayı 25/4 (1971), s. 98-103.

44 Philip Langdon, a.g.m.

45 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

46 Philip Langdon, a.g.m.

47 Thomas R. Hochschild Jr, "Cul-de-sac kids", *Sage Journals*, sayı 20/2 (2012), s. 98-103.

48 Philip Langdon, a.g.m.

49 Thomas R. Hochschild Jr, a.g.m.

50 Philip Langdon, a.g.m.

51 Paul K. Asabere ve Peter F. Colwell, a.g.m.

52 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

53 Philip Langdon, a.g.m.

sonunda daha az sayıda ev bulunduğundan, sokak sakinlerinin gürültüden rahatsız olma olasılığı daha düşüktür[54]. Çıkmaz sokakta yaşamak muhtemelen insanların daha sosyal olmalarını sağlamamakta ancak sosyal etkileşime girme eğilimini kolaylaştırabilmektedir[55]. Bu olumlu görüşlerin aksine sadece orada yaşayan insanlar tarafından kullanıldığından çıkmaz sokakta oturan birinin farklı insanlarla karşılaşma ve onlarla sosyal etkileşim kurma ihtimali düşüktür ve çıkmaz sokağı kullanan bir yabancı kendini davetsiz bir misafir gibi hissedebilmektedir[56].

Güvenlik: Çıkmaz sokak kaçış imkânını kısıtladığından, suçlunun yakalanmasını kolaylaştırmaktadır[57]. Çıkmaz sokağın sadece orada oturanlar tarafından kullanılması yabancı bir kişinin kolayca fark edilmesini sağlamaktadır. Çıkmaz sokaklar genelde çok kullanılmayan sokaklardır bu durumda sokağı bilen hırsız sayısı da az olacaktır. Bunun yanı sıra çıkmaz sokakta yaşayan bir insanın küçük çocuk sahibi olması ihtimalinin fazla olması, suçla bütünleşik başka suç ihtimallerini de artırabilmektedir[58]. Bu ihtimaller suçluların çıkmaz sokakları tercih etmemesini ve çıkmaz sokaklarda hırsızlık riskinin düşük olmasını sağlamaktadır. Bu araştırmaların tersine geçirgenliğin suç oranını azalttığını ortaya koyan araştırmalar da bulunmakta, çıkmaz sokakların işlek olmamasının suç potansiyelini arttırdığı düşünülmektedir [59].

Maliyet ve Ev Değerleri: Ülkemizde çok tercih edilen bir sokak düzeni olmamakla birlikte, özellikle Amerika'da çıkmaz sokak tercih edilen bir sokak türü olduğundan, ev değerleri üzerinde pozitif bir etkisi vardır[60]. Bu durum sokak sakinlerinin evlerine ve mülklerine yaptığı yatırımı da önemli ölçüde arttırmaktadır[61]. Amerika'da çıkmaz sokaktaki evler çocuklu aileleri çekmekte ve alıcılar çoğu zaman çıkmaz sokaktaki araziler için değer payı ödemektedirler. Çıkmaz sokak düzeni, yalnızca iyi satıldığı için değil aynı zamanda altyapı maliyetlerinin önemli

54 Thomas R. Hochschild Jr, a.g.m.

55 Barbara B. Brown ve Carol M. Werner, a.g.m.

56 Philip Langdon, a.g.m.

57 Paul Cozens ve David Hillier, "The Shape of Things to Come: New Urbanism, the Grid and the cul-de-sac", *International Planning Studies*, sayı 13/1 (2008), s. 51-73. Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m. Paul K. Asabere, a.g.m.

58 Shane D. Johnson ve Kate J. Bowers, "Permeability and Burglary Risk: Are cul-de-sacs Safer?", *Journal of Quantitative Criminology*, sayı 26/1 (2010), s. 89-111.

59 Dong-Wook Sohn, Dong Keun Yoon ve Jeongwoo Lee, "The impact of neighborhood permeability on residential burglary risk: A case study in Seattle, USA", *Cities*, sayı 82 (2018), s. 27-34.

60 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m. Paul K. Asabere, a.g.m.

61 Oscar Newman, *a.g.e.*

ölçüde düşük olması nedeniyle popülerdir. Yoğun trafiğe maruz kalmadığından, çıkmaz sokaklarda sokak genişlikleri, kaldırımlar ve bordürler düşük standartlara sahiptir, bunun yanı sıra çıkmaz sokağın topoğrafyaya daha iyi adapte olarak esnek tasarım imkânı sağlaması diğer sokak düzenlerinin yapımına oranla maliyeti düşürmektedir[62].

Mahremiyet: Çıkmaz sokaklar özellikle de sonları sağladığı mahremiyet nedeniyle başarılı bulunmaktadır[63]. İslam toplumlarında da genel işlevi mahremiyet ile ilişkili olan çıkmaz sokakların sadece orada yaşayanlar tarafında kullanılması, orayı sakinlerine özel bir alan yapmaktadır. Osmanlı dönemindeki çıkmaz sokakların genellikle dolambaçlı ve düzensiz genişliklerde olması çıkmaz sokağın sonunun izlenmesini engellenerek görsel bir mahremiyet sağlamaktadır. Ancak çıkmaz sokağı kullanan kişilerin bilinmesi, sokağa giren bir yabancının fark edilip kime geldiğinin sorgulanmasına, sokak sakinlerinin eve giriş çıkış saatleri, misafirleri gibi kendi için özel olabilecek durumların bilinmesine sebep olmakta ve bu durum da bazı komşular için potansiyel mahremiyet kaybı oluşturabilmektedir.

Sosyal Etkileşim

İnsanların yaşam kalitesinin merkezi bir parçası olan sosyal etkileşim[64], iki veya daha fazla birey arasında etki veya konuşma içeren bir süreçtir ve insanlar arasında meydana gelen her türlü etkileşimi ifade etmektedir. Sözlü veya sözlü olmayan, arkadaşça veya tehdit edici, kısa veya uzun ömürlü olabilen[65] bu etkileşimler belirli kişiler arasında kalıcı olarak gerçekleştiğinde sosyal ilişkilerin oluşumuna yol açmaktadır. Araştırma kapsamında mekânsal nitelikleriyle incelenen sosyal etkileşim çok boyutlu bir kavramdır ve birçok farklı değişkenle araştırılabilir. Mekânsal nitelikler, komşular arasındaki sosyal etkileşim kalıplarını[66] ve ilişki derecelerini etkilemektedir[67]. Sosyal davranış ve mekân arasında önemli

62 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

63 Michael Southworth ve Eran Ben-Joseph, a.g.m.

64 Elizabeth Burton ve Lynne Mitchell, *a.g.e.*

65 Hazel Easthope ve Nicole McNamara, "Measuring Social İnteraction and Social Cohesion in a High Density Urban Renewal Area: the Case of Green Square" *City Futures Research Centre, 6th State of Australian Cities Conference*, Sydney 2013.

66 Naceur Farida, "Effects of Outdoor Shared Spaces on Social İnteraction in a Housing Estate in Algeria", *Frontiers of Architectural Research*, sayı 2/4 (2013), s. 457-467.

67 M. Ebru Erdönmez ve Altan Akı, "Açık Kamusal Kent Mekanlarının Toplum İlişkilerindeki Etkileri", *Megaron* sayı 1/1 (2005), s. 67-87.

bir ilişki bulunmaktadır[68] ve mekânların temel işlevi sosyal etkileşime olanak tanımaktır[69]. Sosyal etkileşimin mekânsal nitelikleri; fiziksel elemanlar, erişilebilirlik, işlevsel mesafe ve güvenlik olarak belirlenmiştir.

Fiziksel elemanlar: Kentsel alanlar sosyal etkileşimin gerçekleştiği mekânlardır. Yeşil alanlar, kent mobilyaları, çocuklar için oyun ekipmanları gibi mekânın fiziksel elemanları etkileşimi sağlamada etkili olan nesnelerdir[70]. Fiziksel elemanların yokluğu veya işlevsizliği kamusal alanları başarısız kılan sorunlardır[71]. Bu sorunlar alanların kullanımını ve dolayısıyla etkileşimi azaltabilmektedir.

Erişebilirlik: Erişebilirlik kullanıcıların bir alana kolayca ulaşabilmesi olarak açıklanabilir. Erişebilirlik arttıkça o mekândaki kullanıcı ve aktivite çeşitliliği artacak, insanların sosyal etkileşime girmesi kolaylaşacaktır[72].

Güvenlik: Güvenlik hissi arttıkça insanların sosyal etkileşime girme eğilimi artmaktadır. Sosyal etkileşimin artması da gayriresmi kontrolün gelişimini teşvik ederek güvenliği arttırmaktadır[73]. Diğer kullanıcılar tarafından terkedilmiş, karanlık ve izleyicilerden gizlenmiş yerlerde insanlar kendilerini güvensiz hissetmektedir. Bu alanlar etkileşim için tercih edilmemekte[74], suç korkusu insanların etkileşime girmesini engellemektedir[75].

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmada çıkmaz sokaklardaki sosyal etkileşim bu sokakların mekânsal nitelikleri ile incelenmekte ve çıkmaz sokakların farklı tipolojik özelliklerinin sosyal

68 Henry Sanoff, "The Social Implications of Residential Environments", *International Journal of Environmental Studies*, sayı 2/1-4 (1971), s. 13-19.

69 Şengül Öymen Gür, *Mekan Örgütlenmesi*, Trabzon 1996.

70 Elif Ebru Şişman ve Pınar Gültürk, "Kent Mobilyalarının Kent Estetiğine Katkısı", *International Multidisciplinary Conference (IMUCO)*, 2016, s. 369.

71 Ebru Erdönmez ve Figen Çelik, "Kentsel mekânda kamusal alan ilişkileri", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)*, sayı 14 (2016), s. 145-163.

72 Teresa Heitor ve diğerleri, "Investigating Accessibility to Achieve İnclusive Environments: The Spatial Experience of Disability at a University Precinct in Lisbon", *Inclusive Designing*. Springer (2014), s. 93-103.

73 Paul E. Bellair, "Social İnteraction and Community Crime: Examining the İmportance of Neighbor Networks" *Criminology*, sayı 35/4 (1997), s. 677-704.

74 Gintaras Stauskis ve Frank Eckardt, "Empowering Public Spaces as Catalysers of Social İnteractions in Urban Communities" *Town Planning and Architecture*, sayı 35/2 (2011), s. 117-128.

75 Sidney Brower, *Neighbors & Neighborhoods: Elements of Successful Community Design*, Newyork 2011.

etkileşim yönünden farklı sonuç verip vermeyeceği araştırılmaktadır. Araştırma yöntemi olarak yüz yüze anket ve sistematik gözlem tekniği kullanılmakta, araştırma Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi'ndeki 10 çıkmaz sokakta alan çalışması yapılarak gerçekleştirilmektedir.

Anketler: Anket formu katılımcıların demografik niteliklerini ve çıkmaz sokaklarda yaşayan sakinlerin bu sokaklar hakkındaki görüşlerini değerlendirmeye yönelik 9 açık uçlu sorudan oluşmaktadır. Katılımcılar 18 yaş ve üzerindeki sakinler içinde araştırmaya katılmayı kabul eden 254 kişiden oluşmaktadır. Çıkmaz sokakta yaşamayı tercih edenlerin ve çıkmaz sokağın açık uçlu sokak olmasını isteyenlerin profili karar ağaçları yöntemi ile belirlenmiştir.

Gözlemler: Her seçilen çıkmaz sokak hafta sonu iki gün ve hafta içi iki gün, günde 4 kez 10'ar dakika olacak şekilde 09.00-12.00, 12.00-15.00, 15.00-18.00, 18.00-21.00 saatleri arasında gözlemlenmiştir. Sözlü iletişim dışında sözsüz iletişim[76] göstergeleri de dikkate alınmıştır.

- Bedensel temas: El sıkışmak, vurmak, dokunmak vb.
- Yakınlık: Samimi, kişisel, sosyal ve kamusal mesafe[77].
- Aktivite: Ayakta durmak, oturmak, oyun oynamak, bisiklete binmek, vb.
- Yüz ve el hareketleri: Duygusal durum, şaşırma, katılma, selamlaşma vb.
- Bakış yönü: Göz teması veya bir kişiye bakış.

Alan Çalışması

Tarihsel arka planı ile Üsküdar/Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi

Tarihçesi M.Ö. 1000'li yıllara kadar uzanan Üsküdar, Kadıköy'ün gölgesinde küçük bir kasaba görünümündeyken[78] İstanbul'un fethinden sonra büyük ve önemli bir yerleşim yeri olarak doğup gelişmiş, şehir dokusu kendini belli etmeye başlamıştır. Anadolu'daki Türklerin bir kısmının yerleşmesiyle Üsküdar'a kesin ve kalıcı iskân başlamıştır. Tarihten gelen süreç içerisinde Üsküdar evleri kendi iç dünyasına kapalı bir yapılanma içerisinde gelişmiştir[79]. Üsküdar merkezinde

76 Michael Argyle, *Social Interaction*, Newyork, 2017.

77 Edward T. Hall, *The Hidden Dimension*, Newyork, 1966.

78 Ali Yücel Yürük ve Cemal Toksoy, *Üsküdar Bibliyografyası,* İstanbul 2016.

79 Naci Şahin ve Meral Şahin, "Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Seyyahlara Göre Üsküdar'da Sosyo-ekonomik Yapı Özellikleri", *Üsküdar Sempozyumu 2, c. I,* İstanbul 2004, s. 318-333.

yer alan sokaklardaki evler birbirine bir zincirin halkaları gibi bağlanmış ve bu durum komşuluk ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır[80]. Üsküdar'ın ilk oluştuğu yerdeki merkez mahalleleri, organik dokuda dar yollardan oluşmakta, mahallelerin alan büyüklüğü 4-29 hektar arasında değişmektedir. Bu mahallelerdeki konut alanları zamanla ticarete dönüşmüş, önemli hizmet alanları bölgede konumlanmış ve bu gelişmelere paralel olarak yapı ve insan yoğunluğu giderek artmıştır[81].

Üsküdar ilçesi tarihi haritalarda organik gelişen kent dokusu ve çıkmaz sokakların yoğunluğu ile dikkat çekmektedir. Günümüzde de Üsküdar'ın merkez mahalleleri dar yollardan ve çıkmaz sokaklardan oluşmaktadır. Bu bağlamda araştırmada alan çalışması için günümüze kadar ulaşan çıkmaz sokakları, topoğrafik verileri ve toplumsal yapısı ile geleneksel karakterini koruyan Üsküdar İlçesi'nin Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi seçilmiştir (Şekil 4).

Üsküdar'ın merkezindeki Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi adını Celveti Tarikatı'nın kurucusu, Aziz Mahmut Hüdai'den almaktadır. 1540'lı yıllarda doğan ve 1628 yılında vefat eden Aziz Mahmut Hüdai[82], sekiz padişah dönemini yaşamış ve padişahlar üzerindeki itibarıyla ön plana çıkmıştır. Aziz Mahmut Hüdai külliyesini yaptıran Aziz Mahmut Hüdai'nin adını taşıyan; Aziz Mahmut Hüdai Camii, Aziz Hüdai Çeşmesi, Aziz Mahmut Hüdai Türbesi ve Aziz Mahmut Efendi Sokağı da bulunmaktadır. Mahallede seçilen sokakların yerleri ve isimleri Şekil 5'de gösterilmektedir.

Seçilen çıkmaz sokakların dışında alanda, Kaptanpaşa Çıkmazı (sızdırmayan) ve Oymasaray Çıkmazı (patikalı, sızdıran) bulunmaktadır. Eski Mahkeme Sokak'ın (sızdırmayan) ve Manastırlı İsmail Hakkı Sokak'ın (merdivenli, sızdıran) devamında sokağın adını taşıyan çıkmaz sokaklar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra üç tane ismi olmayan çıkmaz sokak (sızdırmayan) daha vardır. Bu çıkmaz sokaklar konut sayıları az olduğundan çalışma kapsamında değerlendirilmemiştir. Mahalledeki çıkmaz sokakların günümüze kadar ulaşması eski ahşap evlerin parsellerinin geniş olması ve ahşap evlerin yıkılmasından sonra yapılan konutların, bu parsellerin büyüklüğüne göre yapılmasının getirdiği bir sonuç olarak görülmektedir[83].

80 Ahmet Yüksel Özemre, *Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, İstanbul 2016.

81 Ebru Seçkin ve Hüseyin Cengiz, "Üsküdar'ın Gelişme Süreci İçinde Mahalle Olgusunun İrdelenmesi", *Üsküdar Sempozyumu 2, I,* İstanbul 2005, s. 396-408.

82 Erdoğan, K. *Aziz Mahmud Hüdayi ve Niyazi-i Mısri Arasındaki İlişkiler (İki Sûfî Şâir Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi), Üsküdar Sempozyumu 1, II,* İstanbul 2003, s. 285-294.

83 İlkim Gizem Gözüm, *a.g.e.*

Şekil 4. 1815 Haritasında Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi. (www.istanbulurbandatabase.com)

Çıkmaz Sokakların Tipolojik Özellikleri

Seçilen çıkmaz sokaklar tipolojik özellikleri yönünden 3 gruba ayrılmıştır (Tablo 1).

1. Sızdıran-Sızdırmayan çıkmaz sokaklar,
2. Ayrık nizam-Bitişik nizam çıkmaz sokaklar ve
3. Uzun (70 metreden fazla), orta (40 metreden fazla) ve kısa (40 metreden az) çıkmaz sokaklar.

Bu tipolojik özelliklerin erişilebilirlik, fiziksel elemanlar, güvenlik yönünden etkileri incelenmiştir.

Şekil 5. Çalışma kapsamında seçilen çıkmaz sokaklar ve Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi içindeki konumları

Tablo 1. Çalışma alanındaki çıkmaz sokakların tipolojik özellikleri.

	Çıkmaz Sokaklar	Sızdıran	Sızdırmayan	Ayrık Nizam	Bitişik Nizam	Uzun	Orta	Kısa
1	Ahmet Çelebi Çıkmazı	■			■	■		
2	Azat Çıkmazı		■		■			■
3	İsimsiz Çıkmazı		■		■		■	
4	Sümbülzade Sokak	■		■		■		
5	Sümbülzade Sokak 2		■	■		■		
6	Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı		■		■			■
7	Giriftzen Asım Çıkmazı		■		■	■		
8	Kapıcı Çıkmazı		■		■		■	
8	Huylu Çıkmazı		■		■			■
10	İsimsiz Çıkmazı 2		■		■			■

Katılımcı Profili

Katılımcılar sırasıyla 18-24 (%19.4), 35-45 (%17), 46-55 (%14.2), 56-65 (%13.8), 65 ve üzeri (%12.3), 25-29 (%11.9) ve 30-34 (%11.5) yaş aralığındadır ve cinsiye-

te göre %50.6'sı erkek %49.4'ü kadın olmak üzere yaklaşık olarak eşit bir dağılım göstermektedir. Katılımcıların %57.2'sinin hiç çocuğu yokken %42.8'inin en az 1 çocuğu vardır ve %60.8'i 1-10 yıldır, %39.2'si ise 10 yıldan daha fazla süredir çıkmaz sokakta yaşamaktadır.

Çıkmaz Sokakların Katılımcı Tercihlerine Göre Değerlendirilmesi

Karar ağacı modellemesi kullanılarak elde edilen bulgulara göre (Şekil 6) çıkmaz sokakta yaşamayı tercih edenlerin oranı %69.5, açık uçlu bir sokakta yaşamayı tercih edenlerin oranı ise %30.5'tir. Bitişik nizamlı sokakta yaşayanlarda açık uçlu sokakta yaşama tercih oranı %35.0 iken ayrık nizamlı sokaklarda yaşayanlarda bu oran %9.3'e düşmektedir. Çıkmaz sokakta yaşamayı tercih etmede en önemli faktörün sokağın nizamı olduğu ve ayrık nizamlı bir çıkmaz sokakta yaşayan sakinlerin (bitişik nizamlı çıkmaz sokakta yaşayan sakinlere göre) çıkmaz sokakta yaşamaya devam etmek istedikleri görülmektedir.

Çıkmaz olmayan (açık uçlu) bir sokağa taşınmak ister misiniz?

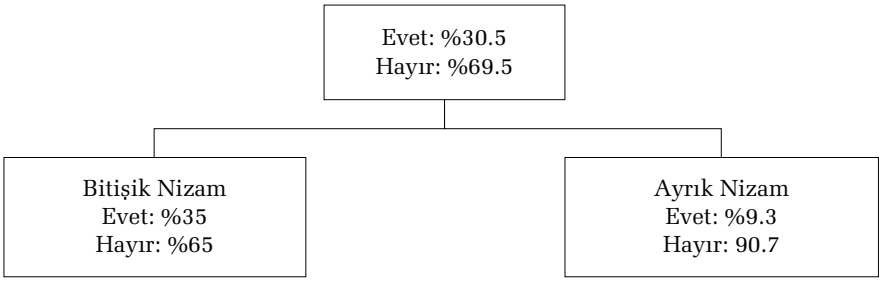

Şekil 6. Katılımcıların açık uçlu sokağa taşınmak isteme konusundaki görüşleri.

Karar ağacı modellemesi kullanılarak elde edilen bulgulara göre (Şekil 7) sokağının açık uçlu olmasını isteyenlerin oranı %28.2 iken bu oran bitişik nizamlı sokakta yaşayanlarda %32.8, ayrık nizamlı sokaklarda ise %7.0'dir. Ayrık nizamlı sokaklarda sızdırmayan sokaklarda açık uçlu sokağı tercih etme oranı %0.0 iken sızdıran sokaklarda bu oran %16.7'ye yükselmektedir. Sokağının açık uçlu sokak olmasını isteme üzerinde en etkili faktör binaların nizamı iken ikinci derece etkili faktör sokağın sızdırmazlığıdır. Ayrık nizamlı çıkmaz sokakta yaşayanlar (bitişik nizamlı çıkmaz sokakta yaşayan sakinlere göre) çıkmaz sokakların açılmasını istememektedir. Ayrık nizamlı sokaklar arasında sızdırmayan çıkmaz sokaklarda

yaşayanlar (sızdıran sokaklarda yaşayanlara göre) çıkmaz sokakların açılmasını istememektedir.

Çıkmaz sokağın açık uçlu bir sokak olmasını ister misiniz?

Katılımcılar çıkmaz sokakların sakin ve güvenli olması ve trafiğin az olması yönlerini olumlu bulmaktadırlar (Şekil 8).

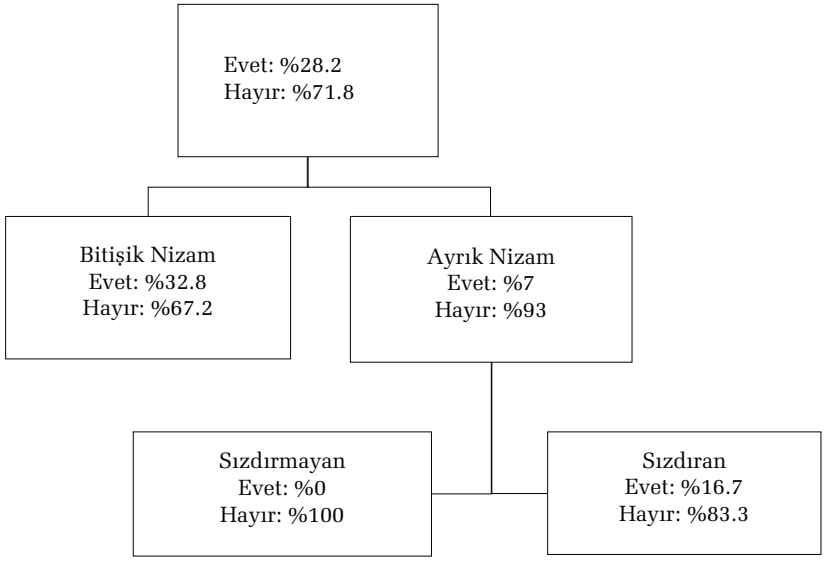

Şekil 7. Katılımcıların çıkmaz sokağın açık uçlu bir sokak haline getirilmesi konusundaki görüşleri.

Katılımcılar çıkmaz sokakların park ve ulaşım sorununu ve acil durumlarda araç giriş çıkışının zor olmasını olumsuz yönleri olarak belirtmektedir (Şekil 9).

Şekil 8. Katılımcılara göre çıkmaz sokakların olumlu yönleri.

Çıkmaz Sokakların Gözlem Bulgularına Göre Değerlendirilmesi

Ahmet Çelebi Çıkmazı sızdıran, bitişik nizam ve uzun bir çıkmaz sokaktır. To-

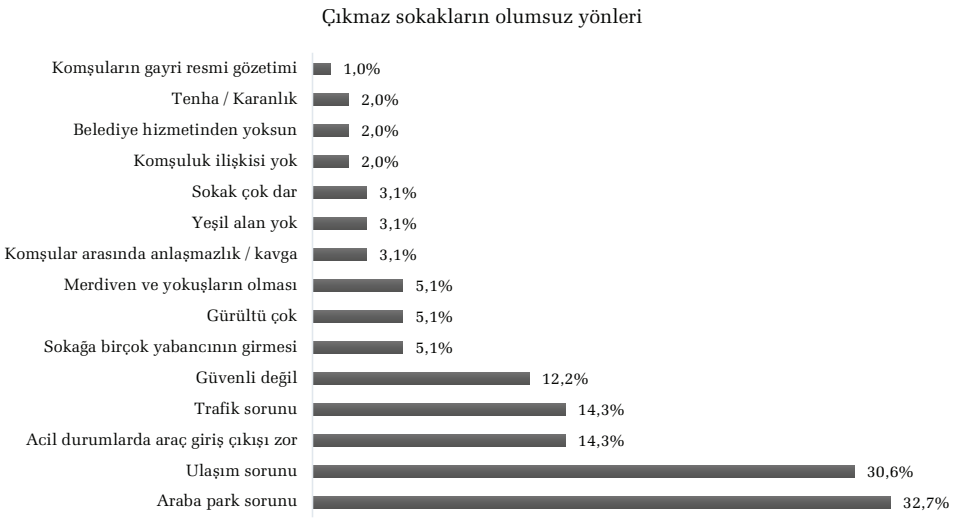

Şekil 9. Katılımcılara göre çıkmaz sokakların olumsuz yönleri.

poğrafyanın bağlantı imkanı sunmaması nedeniyle oluştuğu düşünülmektedir. Eğimlidir ve merdivenle bir üst sokağa bağlanmaktadır. Ticaret ve konut fonksiyonları bir arada bulunmaktadır ve binalar genellikle eskidir. Sokakta oturma alanları, boş arsaların olduğu yerlerde yeşil alanlar ve kedi evleri bulunmaktadır.

Ahmet Çelebi Çıkmazı'nda yapılan gözlem çalışmasında toplam 391 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcılardan %91'i geçip gitmekte, %4'ü oturmakta, %3'ü ayakta durmakta %1'i diğer aktiviteleri yapmakta, %1'i oyun oynamaktadır. Kullanıcılardan %30'u konuşmakta, konuşmaların %28'i kişisel, %2'si ise samimi mesafede gerçekleşmektedir (Şekil 10a ve Şekil 10b). Bu çıkmaz sokak yoğun olarak bağlantı noktası olarak işlevi görmekte, geçip gidenlerin %80'i diğer sokaklara geçiş için sokağı kullanmaktadır. Geçip gitme dışında oturma aktivitesi yoğun olarak görülmektedir. Çıkmaz sokakta bağlantı imkânı sağlayan merdiven çok basamaklı olduğundan kullanıcıların dinlenmek için oturma alanlarını kullandığı görülmektedir.

1	AHMET ÇELEBİ ÇIKMAZI		
	Tip: Sızdıran/bitişik nizam/uzun		
Konuşma	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
Sözsüz İletişim	%30	%30	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%5	%42
Kişisel Mesafe	%32		
Sosyal Mesafe	%2		
Kamusal Mesafe	%3		
Aktivite	Ayakta Durma	%3	391 Kişi %100
Oturma	%4		
Geçip Gitme	%91		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	%1		
Diğer	%1		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	-
Selamlaşma	-		
Bakış Yönü	Bakışma	%1	%1

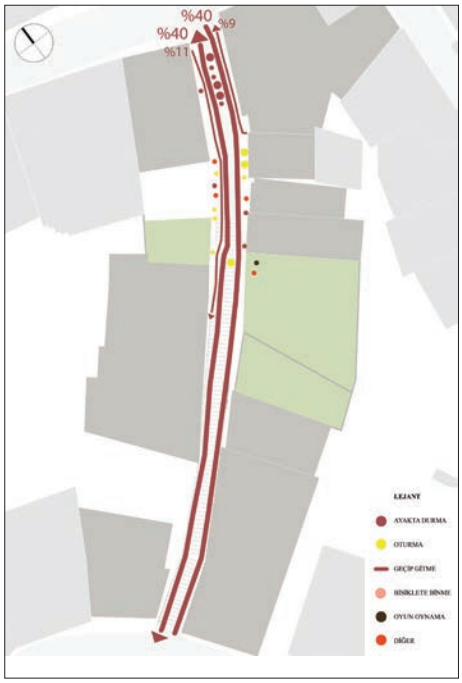

Şekil 10a. Ahmet Çelebi Çıkmazı gözlem sonuçları.
Şekil 10b. Ahmet Çelebi Çıkmazı'ndan sokak perspektifleri.

Azat Çıkmazı sızdırmayan, bitişik nizam, kısa bir çıkmaz sokaktır. Sızdırmayan bir çıkmaz sokak olduğundan sadece sokak sakinleri tarafından kullanılmakta dolayısıyla yoğun bir kullanım görülmemektedir. Eğimlidir. Sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır ve binalar genellikle yenidir.

Azat Çıkmazı'nda yapılan gözlem çalışmasında toplam 89 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcıların %87'si geçip gitmekte, %7'si oyun oynamakta, %3'ü ayakta durmakta, %2'si diğer aktiviteleri yapmakta, %1'i oturmaktadır. Kullanıcıların

%25'i sohbet etmekte ve konuşmaların %22'si kişisel mesafede, %3'ü sosyal mesafede gerçekleşmektedir. Geçip gidenlerin %60'ı konutlara giriş yapmakta, %40'ı konutlardan çıkmaktadır (Şekil 11a ve Şekil 11b).

Azat Çıkmazı'nda geçip gitme dışında oyun oynama aktivitesi yoğun görülmektedir. Sızdırmayan bir çıkmaz sokak olması nedeniyle araç trafiği dışında yabancı kişilerin de giriş çıkışının olmaması çocukların komşuların denetiminde güvenle oyun oynamasına izin vermektedir.

2	**AZAT ÇIKMAZI**		
	Tip: Sızdırmayan/bitişik nizam/kısa		
Konuşma	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
Sözsüz İletişim	%25	%25	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%12	%37
Kişisel Mesafe	%22		
Sosyal Mesafe	%3		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	%3	89 kişi %100
Oturma	%1		
Geçip Gitme	%87		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	%7		
Diğer	%2		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	%2
Selamlaşma	%2		
Bakış Yönü	Bakışma	%2	%2

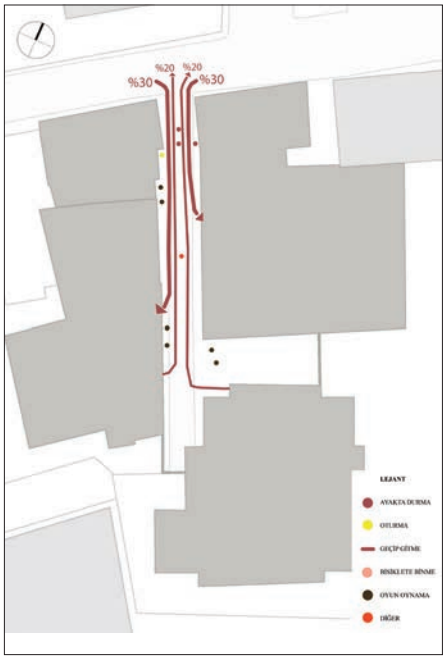

Şekil 11a. Azat Çıkmazı gözlem sonuçları.
Şekil 11b. Azat Çıkmazı'ndan sokak perspektifleri.

İsimsiz çıkmaz sızdırmayan, bitişik nizam, orta uzunlukta bir çıkmaz sokaktır. Sokak olarak tanımlanmamasına karşın arsaların parsellenme şekli nedeniyle çıkmaz sokak işlevi görmektedir. Sızdırmaz olduğundan sadece sokak sakinleri tarafından kullanılmakta dolayısıyla yoğun bir kullanım görülmemektedir. Bu sokak merkezdeki diğer sokaklara göre daha geniş ve eğimsizdir. Genellikle eski binalarla sınırlanan sokakta sadece konut fonksiyonu görülmekte ve oturma alanları, yeşil alanlar ve kedi evleri bulunmaktadır.

İsimsiz çıkmazda yapılan gözlem çalışmasında toplam 54 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcılardan %35'inin sohbet ettiği ve %4'ünün selamlaştığı gözlemlenmiştir. Sohbetlerin %31'i kişisel, %4'ü samimi mesafede gerçekleşmiştir. Kullanıcıların %78'i geçip gitmekte, %9'u diğer aktiviteleri yapmakta, %9'u oturmakta ve %4'ü ayakta durmaktadır (Şekil 12a ve Şekil 12b). Geçip gitme dışında alanda oturma ve diğer aktiviteler yoğun olarak görülmektedir. Sokaktaki oturma alanlarının kullanıldığı, komşuların bu alanda toplanarak sohbet ettiği, yemek hazırlığı, el işi, temizlik gibi diğer aktiviteleri yaptığı gözlemlenmiştir. Gözlem sırasında oyun oynama aktivitesi tespit edilmemesine rağmen alanda çocuk oyuncakları fazlaca görülmüştür.

3	İSİMSİZ ÇIKMAZ		
	Tip: Sızdırmayan/Bitişik nizam/Orta		
Konuşma	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
Sözsüz İletişim	%35	%35	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%4	%35
Kişisel Mesafe	%31		
Sosyal Mesafe	-		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	%4	54 kişi %100
Oturma	%9		
Geçip Gitme	%78		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	-		
Diğer	%9		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	%4
Selamlaşma	%4		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

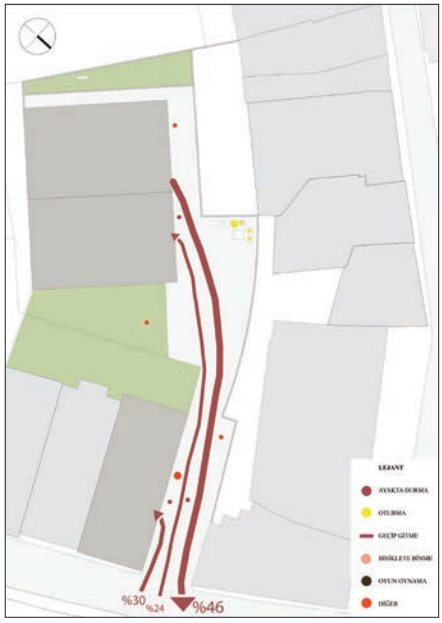

Şekil 12a. İsimsiz Çıkmaz gözlem sonuçları.
Şekil 12b. İsimsiz Çıkmaz'dan sokak perspektifleri.

Sümbülzade Sokak sızdıran, ayrık nizam, uzun bir çıkmaz sokaktır. Sokak Üsküdar'ın merkezindeki çıkmaz sokaklara göre daha geniş ve eğimsizdir ancak kısa bir merdivenle Abdulvahap Yıldırım Park'ına bağlanmaktadır. Sokağın arsaların mülkiyeti nedeniyle oluştuğu düşünülmektedir, Abdulvahap Yıldırım Parkı kamusal bir alandır ve eskiden burada Oyma Sarayı bulunmaktadır[84]. Sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır ve çevreleyen binalar genellikle eskidir. Sokakta oturma alanı, araç park alanı ve yeşil alan bulunmaktadır.

84 Oyma Saray, Rüstem Paşa Sarayı veya Ayşe Sultan Sarayı olarak da adlandırılmaktadır.

Sümbülzade Sokak'ta yapılan gözlem çalışmasında toplam 168 kullanıcı olduğu tespit edilmiştir. Kullanıcıların %27'sinin sohbet etmekte, konuşmaların %18'i kişisel mesafede, %9'u samimi mesafede gerçekleşmektedir. Kullanıcıların %83'ü geçip gitmekte, %8'i ayakta durmakta, %7'si diğer aktiviteleri yapmakta, %1'i bisiklete binmektedir. Geçip gidenlerin %80'i diğer sokağa bağlanmakta, bağlantı sağlaması nedeniyle daha yoğun kullanılmaktadır (Şekil 13a ve Şekil 13b).

4	SÜMBÜLZADE SOKAK		
	Tip: Sızdıran/Ayrık nizam/Uzun		
Konuşma	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
Sözsüz İletişim	%27	%27	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%9	%53
Kişisel Mesafe	%32		
Sosyal Mesafe	%5		
Kamusal Mesafe	%7		
Aktivite	Ayakta Durma	%8	168 kişi %100
Oturma	-		
Geçip Gitme	%83		
Bisiklete Binme	%1		
Oyun Oynama	-		
Diğer	%7		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	%2
Selamlaşma	%2		
Bakış Yönü	Bakışma	%2	%2

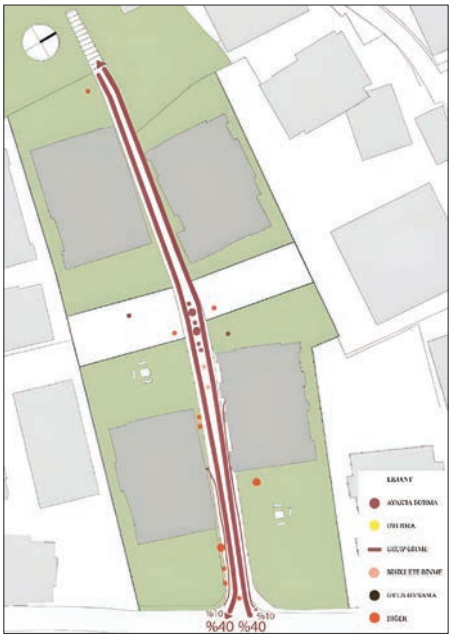

Şekil 13a. Sümbülzade Sokak gözlem sonuçları.
Şekil 13b. Sümbülzade Sokak'dan perspektifler.

Sümbülzade Sokak 2 sızdırmayan, ayrık nizam ve uzun bir çıkmaz sokaktır. Bu sokak diğer sokaklara göre daha geniş ve eğimsizdir. Sümbülzade Sokak 2'nin arkasında Abdulvahap Yıldırım Park'ı bulunmaktadır, ancak parka erişim imkânı yoktur. Bu çıkmazın adı "Sümbülzade Sokak" olarak geçmekte, Sümbülzade Sokak ile yan yana bulunsa da ayrı bir çıkmaz sokak olduğundan çalışmada "Sümbülzade Sokak 2" olarak adlandırılmıştır. Sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır ve binalar genellikle yenidir. Sokakta oturma alanları, otopark, araç park yerleri ve yeşil alan bulunmaktadır.

Sümbülzade Sokak 2'de yapılan gözlem çalışmasında toplam 125 kullanıcı tespit edilmiştir. Bu kullanıcılardan %22'sinin sohbet ettiği görülmüştür. Sohbetlerin %15'i kişisel, %7'si samimi mesafede gerçekleşmektedir. Kullanıcıların %77'si geçip gitmekte, %9'u ayakta durmakta, %7'si oturmakta, %5'i diğer aktiviteleri yapmakta, %2'si bisiklete binmektedir. Sümbülzade Sokak 2'de geçip gitme dışında en çok ayakta durma aktivitesi görülmektedir (Şekil 14a ve Şekil 14b). Ayakta duran kullanıcıların sohbet ettiği, arkadaşlarını beklediği gözlemlenmiştir. Alanda bulunan oturma alanları komşular tarafından buluşma noktası işlevi görmektedir. Sokak parka yakın olduğundan oyun oynama aktivitesi görülmemiştir.

5	SÜMBÜLZADE SOKAK 2		
	Tip: Sızdırmayan/Ayrık nizam/Uzun		
Konuşma	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
Sözsüz İletişim	%22	%22	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%7	%46
Kişisel Mesafe	%24		
Sosyal Mesafe	%10		
Kamusal Mesafe	%5		
Aktivite	Ayakta Durma	%9	125 kişi %100
Oturma	%7		
Geçip Gitme	%77		
Bisiklete Binme	%2		
Oyun Oynama	-		
Diğer	%5		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	%2
Sarılma	%2		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	%2
Selamlaşma	%2		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

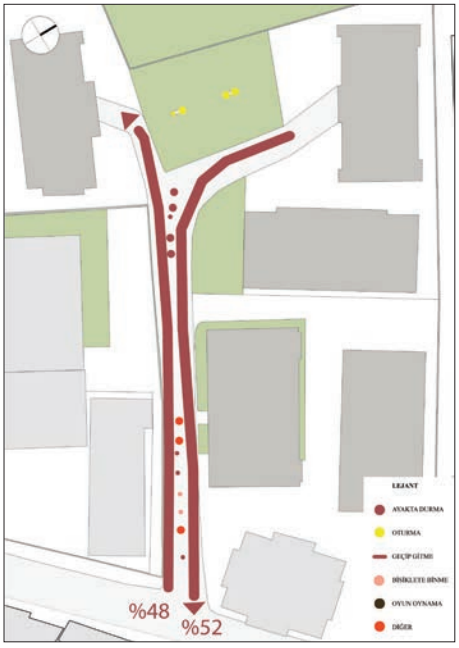

Şekil 14a. Sümbülzade Sokak 2 gözlem sonuçları.
Şekil 14b. Sümbülzade Sokak 2'den perspektifler.

Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı sızdırmayan, bitişik nizam, kısa bir çıkmaz sokaktır. Ana caddeye bağlı, eğimsiz ve diğer sokaklara göre daha geniştir. Arkasında Abdulvahap Yıldırım Park'ı bulunmaktadır, ancak parka erişim imkânı yoktur. Sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır ve binalar genellikle eskidir. Sokağı kullanan konut sayısı diğer sokaklara oranla nispeten daha azdır. Sokak sonunda küçük bir yeşil alan bulunmaktadır.

Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı'nda yapılan gözlem çalışmasında alanda toplam 30 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcıların %30'u sohbet etmektedir. Sohbet eden kullanıcıların %25'i kişisel mesafede, %5'i ise samimi mesafede durmaktadır. Kullanıcıların %73'ü geçip gitmekte, %20'si ayakta durmakta, %7'si ise bisiklete binmektedir (Şekil 15a ve Şekil 15b). Geçip gitme dışında alanda ayakta duran komşuların sohbet ettiği gözlemlenmiştir. Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı'nın kapalılığı, sızdırmazlığı, genişliği ve eğimsiz oluşunun bisiklet kullanmaya imkân tanıdığı söylenebilir.

6	**HACI AHMETPAŞA ÇIKMAZI**		
	Tip: Sızdırmayan/Bitişik nizam/Kısa		
Konuşma **Sözsüz İletişim**	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
	%30	%30	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%7	%34
Kişisel Mesafe	%27		
Sosyal Mesafe	-		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	%20	30 kişi %100
Oturma	-		
Geçip Gitme	22		
Bisiklete Binme	2		
Oyun Oynama	-		
Diğer	-		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	-
Selamlaşma	-		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

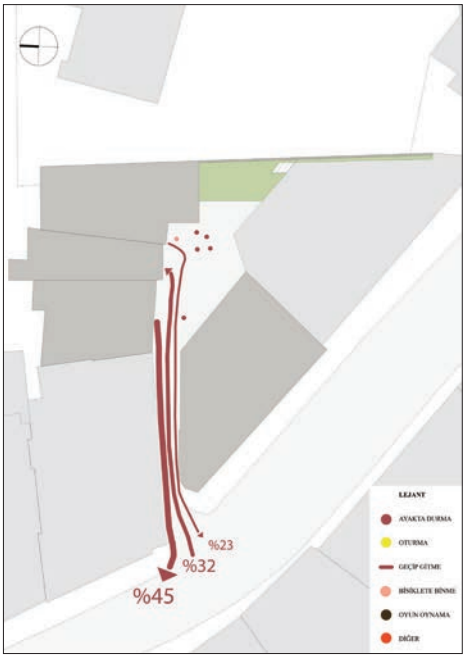

Şekil 15a. Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı gözlem sonuçları.
Şekil 15b. Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı'ndan sokak perspektifleri.

Giriftzen Asım Sokak sızdırmayan, bitişik nizam ve uzun bir çıkmaz sokaktır. Ana caddeye bağlı, eğimsiz ve diğer sokaklara göre daha geniştir. Konut ve ticaret fonksiyonları bir arada bulunmaktadır. Sokağı kullanan konut sayısı diğer sokaklara oranla daha fazladır, dolayısıyla daha yoğun bir kullanım görülmektedir. Üsküdar Hasan Tan Çocuk Yuvası'na da hizmet vermekte olan sokak genellikle eski binalar ile çevrilidir; sokakta oturma alanları ve kedi evleri bulunmaktadır.

Giriftzen Asım Sokak'ta yapılan gözlem çalışmasında alanda 260 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcıların %34'ünün sohbet ettiği görülmüştür. Konuşmaların %28'i kişisel mesafede, %4'ü samimi mesafede, %2'si sosyal mesafede gerçekleşmektedir. Kullanıcıların %64'ü geçip gitmekte, %20'si oturmakta, %7'si oyun oynamakta, %7'si ayakta durmakta, %2'si diğer aktiviteleri yapmaktadır. Geçip gidenlerin %63'ü konutlara giriş yapmakta, %37'si konutlardan çıkmaktadır (Şekil 16a ve Şekil 16b). Geçip gitme dışında oturma alanlarında komşuların oturup sohbet ettiği gözlemlenmiştir. Sızdırmayan bir çıkmaz sokak olması nedeniyle araç trafiğinin olmaması çocukların komşuların denetiminde güvenle oyun oynamasına izin vermektedir.

7	GİRİFTZEN ASIM SOKAK		
	Tip: Sızdırmayan/bitişik nizam/uzun		
Konuşma **Sözsüz İletişim**	**Sözlü İletişim**	Kişi Sayısı	Toplam
	%34	%34	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık Kişisel Mesafe Sosyal Mesafe Kamusal Mesafe	Samimi Mesafe	%8	%47
	%29		
	%7		
	%3		
Aktivite Oturma Geçip Gitme Bisiklete Binme Oyun Oynama Diğer	Ayakta Durma	%7	260 kişi %100
	%20		
	%64		
	-		
	%7		
	%2		
Bedensel Temas Sarılma	Tokalaşma	-	%1
	%1		
Yüz ve El Hareketleri Selamlaşma	Gülümseme	-	%2
	%2		
Bakış Yönü	Bakışma	%1	%1

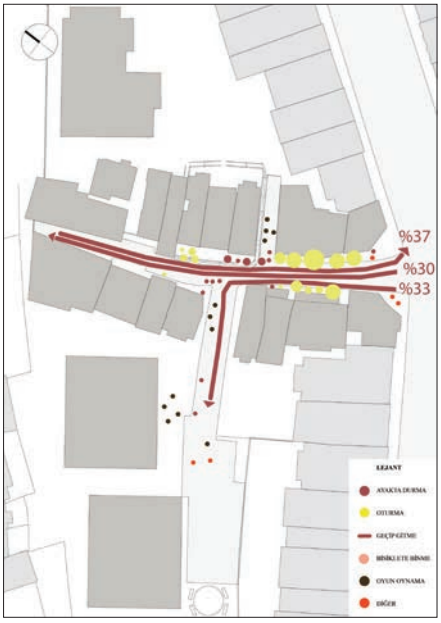

Şekil 16a. Giriftzen Asım Sokak gözlem sonuçları.
Şekil 16b. Giriftzen Asım Sokak'dan Perspektifler.

Kapıcı Çıkmazı sızdırmayan, bitişik nizam ve orta uzunlukta bir çıkmaz sokaktır. Bu sokak diğer sokaklara göre daha dar ve eğimsizdir. Genellikle eski binalardan oluşan sokakta sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır. Oturma alanları olmayan sokak, normalde geçirgen değildir ancak yıkılan bir evin olduğu parsel nedeniyle geçici olarak geçirgen bir sokak niteliği taşımaktadır.

Kapıcı Çıkmazı'nda yapılan gözlem çalışmasında alanda toplam 68 kullanıcı olduğu tespit edilmiştir. Kullanıcılardan %9'unun sohbet ettiği, sohbetlerin tamamının kişisel mesafede gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Kullanıcıların %92'si

geçip gitmekte, %6'sı oyun oynamakta, %2'si ayakta durmaktadır. Geçip gidenlerin %52'si konutlardan çıkmakta, %48'i konutlara giriş yapmaktadır (Şekil 17a ve Şekil 17b). Kapıcı Çıkmazı'nda geçip gitme dışında yoğun olarak oyun oynama aktivesi görülmektedir. Sızdırmayan bir çıkmaz sokak olması nedeniyle araç trafiği dışında yabancı kişilerin de giriş çıkışının olmaması çocukların komşuların denetiminde güvenle oyun oynamasına izin vermektedir.

8	**KAPICI ÇIKMAZI**		
	Tip: Sızdırmayan/bitişik nizam/orta		
Konuşma **Sözsüz İletişim**	**Sözlü İletişim**	Kişi sayısı	Toplam
	%9	%9	
	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%3	%35
Kişisel Mesafe	%29		
Sosyal Mesafe	%3		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	%2	68 kişi %100
Oturma	-		
Geçip Gitme	%92		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	%6		
Diğer	-		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	-
Selamlaşma	-		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

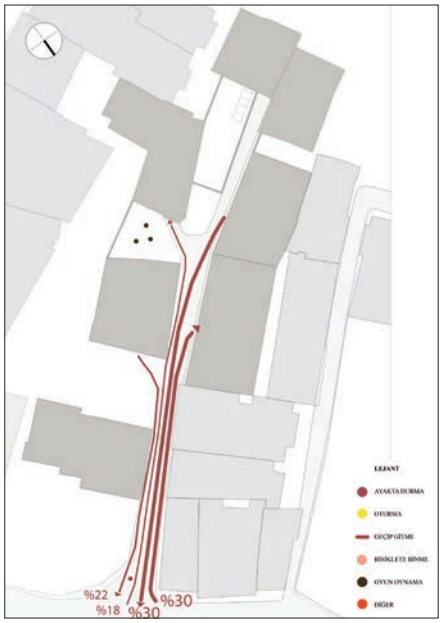

Şekil 17a. Kapıcı Çıkmazı gözlem sonuçları.
Şekil 17b. Kapıcı Çıkmazı'ndan Sokak Perspektifleri.

Huylu Çıkmazı sızdırmayan, bitişik nizam ve kısa bir çıkmaz sokaktır. Eğimli olan bu sokağın açık olan ucu merdivenlidir. Sadece konut fonksiyonu bulunan sokağı hem eski hem de yeni binalar çevrelemektedir. Sokakta boş arsanın olduğu parsel yeşil alan olarak görülmektedir. Oturma alanlarının olmaması, sızdırmayan ve kısa bir çıkmaz sokak olması ve sokağı kullanan konut sayısının diğer sokaklara oranla nispeten daha az olması nedeniyle yoğun bir kullanım görülmemektedir.

Huylu Çıkmazı'nda yapılan gözlem çalışmasında alanda 43 kullanıcı tespit edilmiş ve alanda geçip gitme aktivitesi dışında herhangi bir aktivite görülmemiştir. Geçip gidenlerin %49'u konutlarından çıkmakta, %51'i konutlara giriş yapmaktadır. Kullanıcıların %9'u sohbet etmekte ve konuşmaların %5'i samimi mesafede, %4'ü kişisel mesafede gerçekleşmektedir (Şekil 18a ve Şekil 18b).

9	**HUYLU ÇIKMAZI**		
	Tip:Sızdırmayan/bitişik nizam/kısa		
	Sözlü İletişim	Kişi Sayısı	Toplam
Konuşma	%9	%9	
Sözsüz İletişim	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%5	%35
Kişisel Mesafe	%30		
Sosyal Mesafe	-		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	-	43 kişi %100
Oturma	-		
Geçip Gitme	%100		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	-		
Diğer	-		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	%5
Sarılma	%5		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	-
Selamlaşma	-		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

Şekil 18a. Huylu Çıkmazı gözlem sonuçları.
Şekil 18b. Huylu Çıkmazı'ndan Sokak Perspektifleri.

İsimsiz çıkmaz 2 sızdırmayan, bitişik nizam ve kısa bir çıkmaz sokaktır. Sokak ismi bulunmadığından çalışmada isimsiz çıkmaz 2 olarak adlandırılmıştır. Eğimli ve dar olan bu sokağın arsaların parsellenme şeklinden dolayı çıkmaz sokak haline geldiği düşünülmektedir. Sokakta sadece konut fonksiyonu bulunmaktadır ve binalar genellikle eskidir. Sızdırmaz ve kısa olması, ve sokağı kullanan konut sayısının diğer sokaklara oranla nispeten daha az olması nedeniyle yoğun bir kullanım görülmemektedir.

İsimsiz çıkmaz 2'de yapılan gözlem çalışmasında alanda 49 kullanıcı tespit edilmiştir. Kullanıcıların %6'sının sohbet ettiği ve konuşmaların tamamının kişisel mesafede gerçekleştiği tespit edilmiştir. Kullanıcıların %90'ı geçip gitmekte, %6'si ayakta durmakta, %4'ü diğer aktiviteleri yapmaktadır (Şekil 19a ve Şekil 19b).

10	**İSİMSİZ ÇIKMAZ 2**		
	Tip:Sızdırmayan/Bitişik nizam/kısa		
	Sözlü İletişim	Kişi Sayısı	Toplam
Konuşma	%6	%6	
Sözsüz İletişim	Kişi Sayısı	Toplam	
Yakınlık	Samimi Mesafe	%4	%20
Kişisel Mesafe	%16		
Sosyal Mesafe	-		
Kamusal Mesafe	-		
Aktivite	Ayakta Durma	%6	49 kişi %100
Oturma	-		
Geçip Gitme	%90		
Bisiklete Binme	-		
Oyun Oynama	-		
Diğer	%4		
Bedensel Temas	Tokalaşma	-	-
Sarılma	-		
Yüz ve El Hareketleri	Gülümseme	-	-
Selamlaşma	-		
Bakış Yönü	Bakışma	-	-

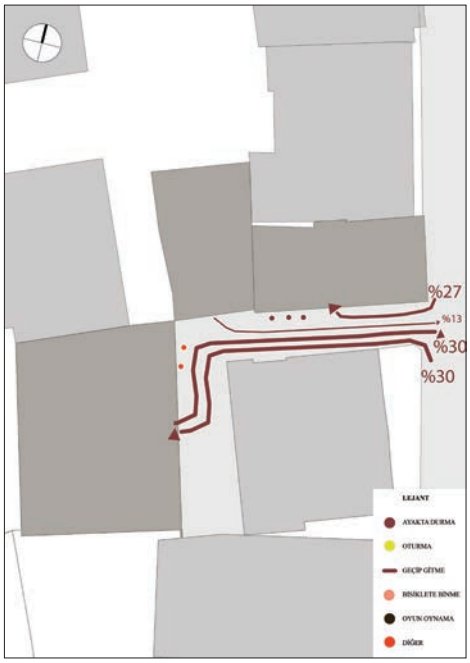

Şekil 19a. İsimsiz Çıkmaz 2 gözlem sonuçları.
Şekil 19b. İsimsiz Çıkmaz 2'den Sokak Perspektifleri.

Gözlem Bulgularının Çıkmaz Sokaklarda Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi

Üsküdar Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi'ndeki on çıkmaz sokakta yapılan gözlem sonuçları Tablo 2'de karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Bu tablodaki verilere göre alanda en yoğun kullanımın görüldüğü ilk 3 sokak sırasıyla Ahmet Çelebi Çıkmazı, Giriftzen Asım Sokak ve Sümbülzade Sokak'tır. Bu çıkmaz sokakların ortak özelliği uzun olmalarıdır. Uzun sokaklar daha fazla konuta hizmet verebilmekte dolayısıyla kullanıcı sayıları daha fazla olabilmektedir. Ahmet Çelebi Çıkmazı ve Sümbülzade Sokak sızdıran çıkmaz sokaklardır. Sızdıran çıkmaz sokaklar bağlantı noktası işlevi görmekte ve sokağın ucundaki parka ya da diğer sokağa erişim için de kullanılmakta ve sokak sakinleri dışındaki kullanıcılar tarafından da tercih edilmektedir. Giriftzen Asım Sokak sızdırmaz bir çıkmaz sokaktır ancak ana yola bağlıdır, köşe dükkânlar nedeniyle ana yolun yoğun kullanıcısını içine çekme kapasitesi bulunmaktadır. Ayrıca uzunluğu nedeniyle sokağın ucunu görmek mümkün değildir. Dolayısıyla yanlışlıkla sokağa giren ve çıkmaz olduğunu görünce geri dönen insanlar da bulunmaktadır.

Alanda en az kullanımın görüldüğü sokaklar sırasıyla Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı, Huylu Çıkmazı ve İsimsiz çıkmaz 2'dir. Bu çıkmaz sokakların ortak özelliği kısa ve bitişik nizam olmalarıdır. Kısa çıkmaz sokakların hizmet ettiği konut sayısı azdır, dolayısıyla yoğun bir kullanım olmaması beklenen bir sonuçtur. Özetle uzun çıkmaz sokaklarda ve bağlantı işlevi görmesi nedeniyle sızdıran çıkmaz sokaklarda sokağın kullanımının daha fazla olduğu görülmektedir. Sokağın kullanımı ne kadar fazlaysa sosyal etkileşim ihtimali de o kadar artmaktadır.

Komşular arası konuşma en çok Giriftzen Asım Çıkmazı ve İsimsiz Çıkmaz'da görülmektedir. Bu çıkmaz sokaklar sızdırmazdır ve sızdırmayan sokaklarda sokak sakinleri birbirini daha iyi tanımakta; tanıdık olma, aşinalık ve komşuluk ilişkileri daha fazla gelişmektedir. Çıkmaz sokaklarda komşular arasındaki konuşmalar için genellikle kişisel alanın tercih edildiği, selamlaşmalar için ise kamusal alanın tercih edildiği görülmektedir.

Oturma aktivitesi en fazla Giriftzen Asım Sokak, Ahmet Çelebi Çıkmazı ve Sümbülzade Sokak 2'de görülmektedir. Bu sokakların ortak özelliği uzun ve oturma alanlarının olmasıdır. Oturma alanları olan çıkmaz sokaklar komşular*ın* oturup sohbet etmesine, selamlaşmasına ve dolayısıyla komşular arası etkileşime imkân tanımaktadır. Bu da sokak sakinlerinin bu alanlarda sosyal etkileşim içinde olduğunu

göstermektedir. Ayrıca İsimsiz Çıkmaz, Sümbülzade Sokak 2'de de oturma alanları bulunmakta; ancak oturma alanı olan çıkmaz sokaklardan sadece Sümbülzade Sokak'ta oturma aktivitesi görülmemektedir. Sümbülzade Sokağın ucunda park bulunduğundan sokak içindeki oturma alanlarının tercih edilmediği düşünülebilir.

Tablo 2. Üsküdar, Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi'ndeki çıkmaz sokaklara ait gözlem bulgularının karşılıklı değerlendirilmesi.

ÜSKÜDAR **AZİZ MAHMUT HÜDAİ MAHALLESİ**		**Sözlü iletişim**	**Yakınlık**	**Beden hareketleri**	**Toplam Kullanıcı**
Sızdıran/Bitişik nizam/Uzun	Ahmet Çelebi Çıkmazı	%30	%42	%1	391
Sızdıran/Ayrık nizam/Uzun	Sümbülzade Sokak	%27	%53	%4	168
Sızdırmayan/Bitişik nizam/Kısa	Azat Çıkmazı	%25	%37	%4	89
	Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı	%30	%34	-	30
	Huylu Çıkmazı	%9	%35	%5	43
	İsimsiz Çıkmaz 2	%6	%20	-	49
Sızdırmayan/Bitişik nizam/Orta	Kapıcı Çıkmazı	%9	%35	-	68
	İsimsiz Çıkmaz	%35	%35	%4	53
Sızdırmayan/Bitişik nizam/Uzun	Giriftzen Asım Çıkmazı	%34	%47	%4	260
Sızdırmayan/Ayrık nizam/Uzun	Sümbülzade Sokak 2	%22	%46	%4	125

Uzun çıkmaz sokakların içlerine doğru ilerledikçe bağlı oldukları yolla etkileşimleri azalmaktadır. Bu nedenle uzun çıkmaz sokaklar, geleneksel çıkmaz sokak özelliklerini daha fazla göstermektedirler. Kısa çıkmaz sokakların ise yol ile etkileşimleri fazla olduğundan genel olarak açık uçlu bir sokak gibi işlev gördükleri tespit edilmiştir.

Oyun oynama aktivitesi en fazla Giriftzen Asım Sokak, Azat Çıkmazı ve Kapıcı Çıkmazı'nda görülmektedir. Bu sokakların ortak özellikleri sızdırmaz olmalarıdır. Sızdırmaz çıkmaz sokaklar genellikle sokak sakinleri tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla sokaktan gelen geçen kişiler tanıdıktır ve bu nedenle çocukların sızdıran çıkmaz sokaklara göre sokakta daha güvenle oyun oynadıklarını düşünmek mümkündür.

Bisiklete binme aktivitesi en fazla Sümbülzade Sokak, Sümbülzade Sokak 2 ve Hacı Ahmetpaşa Çıkmazı'nda görülmektedir. Bu sokakların ortak özelliği parka yakın olmaları ve eğimsiz olmalarıdır.

Ayakta durma en fazla Giriftzen Asım Sokak, Sümbülzade Sokak, Ahmet Çelebi Çıkmazı'dır. Bu sokakların ortak özelliği uzun olmalarıdır. Genellikle kullanıcılar dinlenerek yürümeye devam etmektedir.

Çıkmaz sokaklardaki diğer aktiviteler; kedi besleme/sevme, köpek gezdirme, çöp atma, temizlik yapma, duvar boyama, yün yapma, yemek için hazırlık yapma, el işi yapma, seyyar satıcılık gibi aktivitelerdir. Çıkmaz sokaklarda boş alanlara sokak hayvanları için evler yapıldığı, mama ve su konduğu görülmektedir. Çıkmaz sokak sakinlerinin bu anlamda duyarlı olduğu ve karşılıklı işbirliği içinde oldukları görülmektedir.

Tartışma ve Öneriler: Çıkmaz Sokaklar Nasıl Güncellenebilir?

Kentlerde kimi zaman topoğrafyanın gerektirdiği bir zorunluluk olarak, kimi zaman da kültürel ve sosyal nedenlerle ortaya çıkan ve günümüze kadar kent dokusunun önemli bir parçasını oluşturan çıkmaz sokaklar olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirilmiştir. Çıkmaz sokakların olumsuz yönlerinin taşıt ile erişim, acil durumda araç giriş-çıkışı ve araba park sorunu gibi daha çok ulaşım ile ilgili konularda yoğunlaştığı, olumlu yönlerinin ise sakin ve güvenli olması, komşular arası iletişim ve sosyalleşmeye imkân tanıması ve çocuklar için güvenli bir oyun alanı sağlaması olarak çeşitlendiği tespit edilmiştir. Her ne kadar çıkmaz sokakların olumlu yönleri toplumsal yaşam açısından oldukça çeşitlilik gösterse de günümüz kentlerinde trafik ve erişilebilirlik sorununun kentlerdeki sağlıklı yaşamın sürdürülebilirliği açısından gözardı edilemeyecek bir konu olduğu aşikârdır. Bu nedenle mevcut çıkmaz sokakları bir anda yok etmek yerine olumsuz yönlerinin çözümü için neler yapılabileceğini tartışmak gerekmektedir.

Nüfus yoğunluğunun arttığı şehirlerimizde çıkmaz sokakların açılarak caddelere bağlanması, trafik akışının dağıtılarak aşırı yüklü trafiğin caddelerde toplanmasını engellemek için bir yöntem olarak tercih edilmiş[85] ve bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar medyada olumlu lanse edilmiştir. Ancak şehirlerimizde giderek

85 Nico Larco, Kristin Kelsey ve Amanda West, *a.g.e.*

Üsküdar sırtlarından 15 Temmuz Şehitler Köprüsü

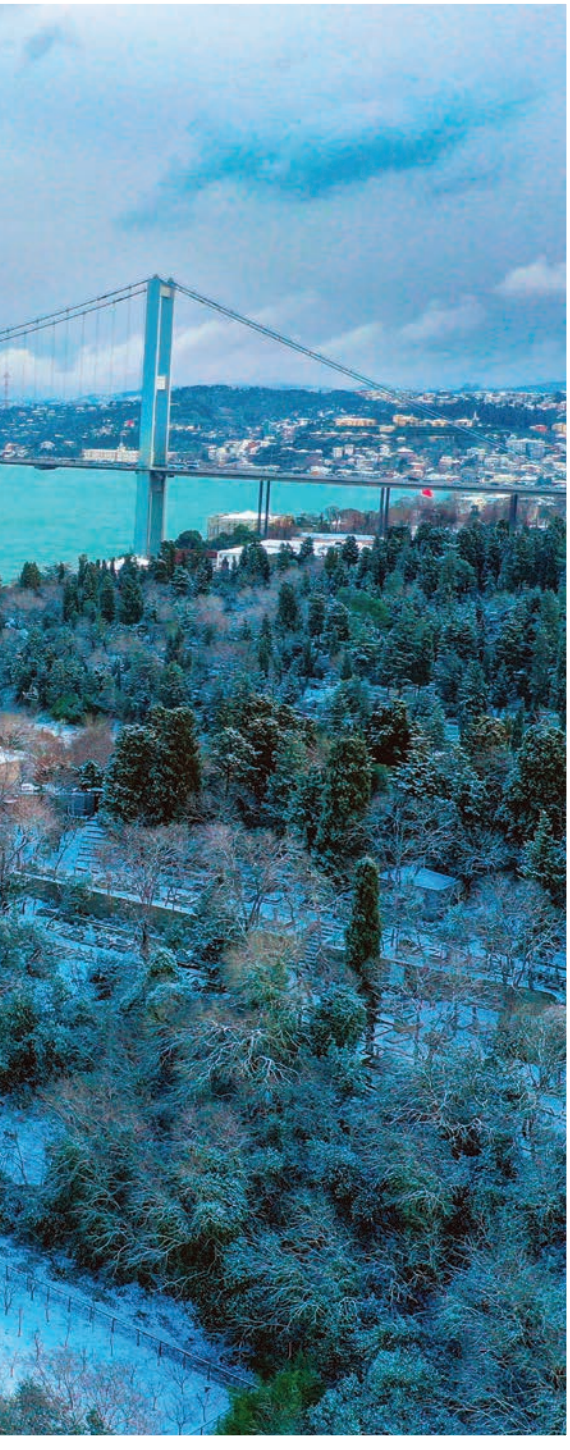

azalan çıkmaz sokakların kent dokusundaki kültürel ve davranışsal önemi düşünüldüğünde bu sokak tipolojisinin korunarak yeniden düzenlenmesi ya da yeni yapılan planlama çalışmalarında olumlu yönlerinden de faydalanmak amacıyla kullanılması gerektiği açıktır. Bu hususta iki yöntem izlenebilir:

Geleneksel özelliğini koruyan çıkmaz sokakların korunarak yeniden düzenlenmesine ilişkin yöntemler: Geleneksel özelliğini koruyan çıkmaz sokaklar tespit edildikten sonra bu çıkmaz sokakların kültürel bir doku olarak varlığını sürdürebilmesi için koruma amaçlı imar planları düzenlenebilir. İmar planlarına, çıkmaz sokakların olduğu bölgelere ait yapılaşma koşullarını belirten plan notları eklenebilir. Araç ile erişim ve park yeri sorununu çözebilmek amacıyla çıkmaz sokakların bulunduğu yapı adasındaki parsellerden biri kamulaştırılarak, araç park yerleri düzenlenebilir. Diğer yollara bağlanma potansiyeli olan çıkmaz sokaklar bağlanarak sızdıran çıkmaz sokak haline getirilebilir ve bu türdeki çıkmaz sokakların acil durumlarda paylaşımlı yol olarak kullanılması öngörülerek, çıkmaz sokağın yaya ağırlıklı kullanımının sürdürülmesi sağlanabilir. Diğer yollara bağlanma potansiyeli olmayan çıkmaz sokaklarda ise mekânsal düzenlemeler yapılabilir; sosyal etkileşim alanı olarak uygun genişlikte olan çıkmaz sokaklara oturma alanları, yeşil alanlar, sokak lambaları gibi etkileşimi arttıracak fiziksel elemanlar eklenebilir. Yapı adalarının ortalarında tüm yapı adası sakinleri için ortak buluşma ve sosyalleşme alanları düzenlenebilir.

Yeni imar alanlarında çıkmaz sokakların oluşumunda dikkate alınacak yöntemler: Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nin taşıt geri dönüş kurbu olan çıkmaz sokakların yapılmasına izin vermesi[86] ve çıkmaz sokağın araştırmalara göre trafik sirkülasyonu açısından problemli yönlerinin uygun genişlikte dönme yarıçapı yapılmasıyla düzenlenebileceği[87] düşüncesi göz önüne alınarak yeni yapılan planlamalarda taşıt geri dönüş kurbu olan adacıklı çıkmaz sokakların yapılması tercih edilebilir. Bu şekilde yoğun trafik akışının konut yerleşimlerinde yavaşlatılması ve trafik odaklı değil yaya odaklı bir planlama anlayışının oluşması sağlanabilir. Ada ortaları da sosyal etkileşim imkânını artıracak fiziksel elemanlar yerleştirilerek değerlendirilebilir ve böylelikle çıkmaz sokak sakinlerinin buluşması için bir odak noktasının oluşturulması sağlanabilir. Araştırmada, sızdırmayan ve ayrık nizam çıkmaz sokaklar diğer çıkmaz sokak tipolojilerine göre sokak sakinleri tarafından daha olumlu bulunmuştur. Bu nedenle sakinlerin memnuniyetini arttıracağı da düşünülerek yeni yapılacak çıkmaz sokakların sızdırmayan ve ayrık nizam olarak düzenlenmesi tercih edilebilir.

Sonuçlar

Araştırmada çıkmaz sokaklara ilişkin yapılan genel değerlendirmede, çıkmaz sokak sakinlerinin genel olarak çıkmaz sokakta yaşamaktan memnun olduğu görülmektedir. Katılımcılar çıkmaz sokakları sakin, güvenli ve trafikten uzak olması yönleriyle olumlu bulurken trafik sirkülasyonu yönüyle ise olumsuz bulmaktadır. Bu çalışmada çıkmaz sokaklar farklı tipolojileriyle sosyal etkileşim bağlamında incelenmiş ve kentsel yaşam içinde üstlendiği roller tartışmaya açılmıştır. Araştırmada mekânsal nitelikleriyle değerlendirilen çıkmaz sokakların farklı tipolojilerinin mahalle sakinleri arasındaki sosyal etkileşimin farklılaşmasına neden olacağı düşünülmüştür. Çıkmaz sokaklar tipolojik özelliklerine göre değerlendirildiğinde sosyal etkileşim açısından şu sonuçlara ulaşılmıştır:

• Fiziksel elemanlar: Oturma elemanları ve yeşil alanları olan çıkmaz sokakların komşuların toplanarak sosyal etkileşimde bulunmasına imkân tanıdığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda ayrık nizam çıkmaz sokaklarda parseller arasındaki boşluklar, sızdırmayan çıkmaz sokaklarda ise sokak sonları sosyal etkileşimi destekleyen fiziksel elemanları barındırabilmektedir.

86 Mekansal Planlar Yapım Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 14.06.2014, Resmî Gazete Sayısı: 29030

87 Paul K. Asabere, a.g.m.

• Erişilebilirlik: Sızdıran çıkmaz sokaklarda sızdırmayan sokaklara göre kullanıcı sayısının daha fazla olduğu ve dolayısıyla sızdıran çıkmaz sokakların daha erişilebilir olduğu görülmüştür. Erişilebilirliğin fazla olması sokak dışından gelecek komşuların sakinler ile etkileşim kurmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda erişilebilirliğin artması kullanımı da arttırmaktadır.

• Güvenlik: Sızdırmayan çıkmaz sokakların sızdıran çıkmaz sokaklara göre çocuklar için oyun alanı olması yönüyle daha başarılı olduğu görülmektedir. Zira sızdırmayan bir çıkmaz sokak, genellikle sadece sokak sakinleri tarafından kullanılmakta olduğundan daha güvenli bulunmakta ve çocuklar daha güvenle oyun oynayabilmektedir.

• Ayrık nizam çıkmaz sokaklar, bitişik nizamlı çıkmaz sokaklara göre erişilebilirlik, fiziksel elemanlar ve sosyal etkileşim yönünden daha olumludur. Ayrık nizamlı çıkmaz sokakta yaşayan sakinler çıkmaz sokakta yaşamaya devam etmek istemekte ve çıkmaz sokakların açılmasını istememektedir. Ayrık nizamlı sokaklar arasında sızdırmayan çıkmaz sokaklarda yaşayanlar (sızdıran sokaklarda yaşayanlara göre) çıkmaz sokakların açılmasını istememektedir. Bu bağlamda ayrık nizam ve/veya sızdırmayan çıkmaz sokak sakinleri çıkmaz sokakta yaşamaktan memnun olduğu görülmektedir.

Çalışmada çıkmaz sokaklar olumlu ve olumsuz yönleriyle genel olarak değerlendirilerek tartışılmış, erişilebilirliğe ilişkin problemleri nedeniyle mevcut kent dokusundaki çıkmaz sokakları tamamen yok etmek yerine ara çözümler getirerek bu sorunların hafifletilebileceği öngörülmüştür. Yeni imar alanlarında oluşturulacak çıkmaz sokaklar için ise yönetmelikler düzenlenerek çıkmaz sokakların toplumsal açıdan sunduğu olanaklardan yararlanmanın ve bu yolla kültürel/toplumsal değerlerinin sürekliliğinin sağlanmasının mümkün olduğu ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak araştırma çıkmaz sokakların farklı tipolojilerinin sosyal etkileşim yönünden farklı sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır. Ayrık nizam ve sızdırmayan çıkmaz sokaklar genel anlamda diğer çıkmaz sokak düzenlerine göre mekânsal nitelikleriyle daha fazla sosyal etkileşime imkân tanımaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda çıkmaz sokaklar sadece mekansal nitelikleriyle değil, sokak sakinlerinin toplumsal yapısı ile de değerlendirilmeli; ve farklı coğrafya ve kültürlerdeki çıkmaz sokaklar sosyal etkileşim açısından yeni alan çalışmaları ile irdelenmelidir.

Üsküdar Burhaniye'de Bir Sokak: Nuri Bey

DR. ÖĞR. ÜYESİ ZEYNEP BOSTAN
Marmara Üniversitesi

Üsküdar Burhaniye Mahallesi'nde Büyük Çamlıca'dan Beylerbeyi'ne inen sokaklardan biri olan Nuri Bey Sokağı, adını 19. yüzyılın ikinci yarısında Çamlıca'da köşkleri bulunan bir Osmanlı aydını, saray mensubu ve bürokratı olan Menapirzade Nuri Bey'den almıştır. Nuri Bey Sokağı, Üsküdar ilçesinde Beylerbeyi ile Kısıklı arasında muhacirlerin yerleştirilmesi için kurulan ve daha sonra Kısıklı'dan ayrılarak Burhaniye adı verilen mahallenin sınırları içinde yer almaktadır.

Aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in süt kardeşi ve muhaliflerinden olan Nuri Bey ilim ve kültür hayatında iz bırakan sohbetler düzenlediği Çamlıca'daki köşklerinde uzun yıllar geçirmiştir. Yakacık'taki köşkünde vefat etmesine rağmen Çamlıca'daki köşkünün yanında bulunan Selami Ali Efendi tekkesi haziresine eşinin yanına defnedilmiştir. Bu çalışma 19. yüzyılın entelektüel hayatında Çamlıca'ya değer katan seçkinlerden biri olan Nuri Bey'in, bölgede adının verildiği sokakla arasındaki zaman içinde unutulan bağı yeniden kurmayı amaçlamaktadır.

Sokağa Adını Veren Nuri Bey Kimdir?

Nuri Bey Sokağı'na adını veren Menapirzade Hacı Mustafa Nuri Bey (1844-1906), Osmanlı son yüzyılının siyaset, fikir ve edebiyat hayatında önemli bir yeri olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından tanınmış bir bürokrat, fikir adamı

Genç Osmanlılar

ve yazardır. Sultan II. Abdülhamid'le çocukluklarını birlikte geçirmeleri sebebiyle sarayla yakın bağları bulunmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan sicill-i ahval kaydına göre Mustafa Nuri Bey Harput valisiyken vefat eden vüzeradan Yusuf Paşa'nın oğlu olarak 1259/1844'te Maraş'ta doğmuştur. Sıbyan ve Bayezid rüştiye mekteplerinde verilen dersleri okumuş ve özel muallimlerden bazı ilimler ve Fransızca öğrenmiştir. "Fenn-i servet"e (iktisat bilimine) ve edebiyata dair basılı ve basılmayan eserleri bulunmaktadır.

Nuri Bey 1269/1853 yılında on yaşındayken, mensubiyeti sebebiyle, hareme alındı. Sultan Abdülmecid'in iradesiyle Muzıka-yi Hümâyun'a katıldı. Sonrasında buradan istifa etti ve 1277/1861'de Meclis-i Vâlâ Evrak Odası'nda mülazım olarak göreve başladı. Ardından aynı meclise ait birimler olan Mazbata Odası'nda, Kavânîn Dairesi'nde ve Tercüme Odası'nda görevlendirildi.

1283/1867'de Avrupa'ya gitti ve 1289/1871'de döndüğü yıl Ankara Vilayet Mektupçuluğu'na tayin edildi, aynı yıl istifa etti. 1876'da Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye başkitabetine ve 1295/1879'da Mabeyn-i Hümâyun kitabetine tayin edildi. 1301/1883'te ise bundan sonraki hayatında "reji komiseri" namını kazanacağı

göreve, tütün tekelini yöneten kurum olan reji komiserliğine getirildi.

Ziya Paşa

Nuri Bey'e Mecidi, Osmani ve İmtiyaz nişanları ve Rusya devleti tarafından St. Stanislaus nişanı verilmiştir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin âzâlığında bulunması sebebiyle Hilal-i Ahmer Madalyası'na, "Askeri Tesisata İane Komisyonu"na bağışta bulunduğu için Hamiyet-i Vataniye ve Yunan Muharebe madalyalarına sahiptir[1].

Nuri Bey'in biyografisine dair elimizdeki en önemli çalışma Şemsettin Şeker'in *Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menapirzade Nuri Bey* (İstanbul, 2012) adlı kapsamlı eserdir. Monografide Nuri Bey'in hayatı, şahsiyeti, fikirleri, siyasi faaliyetleri, eserleri ve meşhur köşküyle ilgili bilgiler verilmiştir. Şeker, araştırmasında İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Nuri Bey hakkında kaleme aldığı *Nûru'l-Kemâl* (İstanbul, 1906) adlı eserini kaynak olarak kullanmış ve metnin transkripsiyonunu kitabında ek olarak yayımlamıştır.

Sicill-i Ahval kaydında da yer aldığı üzere Nuri Bey'in babası Beylanlı Gürcü Yusuf Paşa, Nuri Bey doğduğu sırada Maraş mutasarrıfıydı. Yedi yaşındayken annesi ve babasının vefat etmesi üzerine annesinin sarayla bağları sebebiyle yetiştirilmek üzere hareme alındı. II. Abdülhamid'i de yetiştiren Sultan Abdülmecid'in eşlerinden Perestu Kadınefendi gözetiminde yetiştirildi[2].

1863'ten itibaren çeşitli devlet dairelerinde görev yaptığı arkadaşlarıyla birlikte muhalif fikirlerin yoğun olarak konuşulup paylaşıldığı bir çevre olan Tasvir-i Efkâr Matbaası'nın müdavimi oldu. 1865'te saraya muhalif, meşrutiyet yanlısı siyasi bir topluluk olarak faaliyet gösteren Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Cemiyetin ihtilale teşebbüs ettiği iddiası üzerine yapılan bir tahkikat sonucu bazı üyelerin tutuklanması üzerine Ali Suavi ve diğer arkadaşlarıyla

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), DH.SAİD. d. 25/101 (9.12.1259).

2 Şemsettin Şeker, *Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menapirzade Nuri Bey*, İstanbul, 2012, s. 13-15; Yılmaz Öztuna, "Nuri Bey", *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, c. 2, s. 149-150.

Namık Kemal

birlikte Avrupa'ya gitti ve burada Ziya Paşa ve Namık Kemal'le buluştu. Gıyabında görülen davada on beş yıl kalebentliğe mahkûm edildiği için beş yıl boyunca Paris, Londra ve Brüksel gibi Avrupa'nın büyük şehirlerinde yaşadı[3].

1870-71'de Fransız-Alman Savaşı sırasında Paris'teyken Yeni Osmanlılar'dan arkadaşları Kayazade Reşad ve Ahmed Beyzade Mehmed Bey'le birlikte yardımcı unsur olarak Fransa saflarında yer aldı. 1871 sonunda Sultan Abdülaziz'in siyasi mahkûmlara yönelik af ilan etmesiyle Nuri Bey de arkadaşlarıyla birlikte döndü[4].

Dönüşünde tayin edildiği Ankara mektupçuluğundan istifa ettikten sonra yazı faaliyetlerine hız verdi. Avrupalı fikirler yaydığı ve hükümet aleyhine propaganda yaptığı gerekçesiyle geçici kapatma cezası alacak olan İbret Gazetesi'ni arkadaşlarıyla beraber çıkardı. 1873'te Namık Kemal ve diğer arkadaşlarıyla beraber repertuarını yeniledikleri Gedikpaşa Tiyatrosu'nda *Vatan Yahut Silistre* oyununun temsilinden sonra çıkan olayların sonucu olarak tutuklandı ve Filistin'deki Akkâ'ya sürgüne gönderildi[5].

Sürgünde de yazmaya devam eden Nuri Bey 1876'da V. Murad'ın tahta çıkmasıyla ilan edilen afla İstanbul'a döndü. Kısa süre sonra çocukluktan tanıdığı II. Abdülhamid'in tahta geçtiği tarihlerde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Başkâtipliği'ne tayin edildi. Bu dönemden sonra muhalif faaliyetler içinde yer almayarak devlet kademelerinde yükseldi[6].

3 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 15. Avrupa'da geçen yılları hakkında bkz. Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 35-45. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin fikri temelleri ile ilgili bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 1996.

4 Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul, 2010, s. 302.

5 Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, İstanbul, 2011, s. 11-14.

6 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 16-17.

Kızı Ayşe Sıdıka'nın Mithat Cemal Kuntay'a aktardığına göre Nuri Bey üç kez evlenmiştir. Son eşi Şefika Hanım'la evliliğinden Ayşe Sıdıka, Yusuf ve Sabiha adlarında üç çocuğu olmuştur[7]. Şefika Hanım'ın aynı zamanda haziresinde medfun bulundukları Büyük Çamlıca Selami Ali Efendi Tekkesi'nin bağlılarından olduğu aktarılmaktadır.

Oldukça verimli bir yazar olan Nuri Bey'in yayınladığı önemli eserler arasında *Hind'e Dair Bir Risale* (1873), *Zemâne Şıkları* (1874), *Sadâkat Zâyî Olmaz*[8] (1875), *Akkâ* (1876), *Bîçâre* (1877) ve iktisat ilmine dair Mebahis-i İlm-i Servet (1881) sayılabilir.[9] Hazret-i Muhammed'in biyografisini konu alan Fransızca'dan yaptığı kitap tercümesi basılamamış ve kaybolmuştur. Nuri Bey, telif ve çeviri eserleri yanında musiki sever kimliğiyle de tanınmaktadır. Çeşitli makam ve usullerde musiki eserleri ortaya koymuştur. "Bak Şu Güzel Köylüye" adlı manzum eseri bestelenmiş ve sevilen bir klasik musiki eseri olarak bugüne kadar seslendirilmeye devam etmiştir[10].

Nuri Bey'in memuriyet hayatına dair bir çalışması da bulunmaktadır. 1890'da Reji Komiserliği yaptığı dönemde tütün rejisinin faaliyetleriyle ilgili güncel verileri içeren ayrıntılı bir raporu Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur[11].

Nuri Bey, 16 Temmuz 1906'da yazlık evi olan Yakacık'taki köşkünde vefat etti. Cenaze namazı Kartal Camii'nde kılındıktan sonra deniz yoluyla Büyük Çamlıca Selami Ali Efendi Tekkesi Haziresi'ne, vasiyeti üzerine kendisinden on sene önce 1896'da vefat eden eşi Şefika Hanım'ın yanına defnedildi. Sanatkârane hazırlanmış mezar taşları bulunan ve demir parmaklıklar içindeki mezarlar hazirenin yola bakan tarafındadır[12].

7 Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, İstanbul, 1944, s. 393; Yılmaz Öztuna, *a.g.m.*, s. 149.

8 II. Abdülhamid'in teveccühünü kazanmak için yazdığı bir eser.

9 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, ss. 137-163.

10 Murat Kasap, *a.g.e.*, s. 303; Yılmaz Öztuna, *a.g.m.*, s. 150; Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 132, 135. Hüseynî makamındaki şarkının notaları için bkz: Proje TSM, http://projetsm.com/eserler/1144-riza-bey-danbeni-huseyni-sarki-bak-su-guzel-koyluye-iste-bu-kizdir-peri, (Erişim Tarihi: 09.09.2017). Halide Edib Adıvar'a göre Nuri Bey bu şarkıyı Yakacık'taki köşküne yakın bir köyde rastladığı bir köylü kızından aldığı ilhamla yazmıştı. Çocuk yaştaki Halide Edib şarkıyı piyanoda çalıp söylerken Nuri Bey duygulanarak dinlemektedir: Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, 1963, s. 100.

11 BOA., Y.EE. 11/17. 13.05.1307.

12 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 20-21; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 316, c. 2, s. 610.

Nuri Bey'in Çamlıca'daki Köşkü

Nuri Bey'in hayatının büyük kısmının geçtiği 19. yüzyılın ikinci yarısı, Tanzimat sonrası İstanbul'unda değişen hayat tarzının ve sosyal ilişkilerdeki yeni anlayışın pekiştiği bir dönemdi. Çamlıca ve Boğaziçi gibi semtler bu dönemde şehir seçkinleri arasında giderek artan bir ilgiye mazhar olmuş, buralarda yaptırılan konak ve köşkler edebiyat, siyaset ve musiki sohbetleri için revaçtaki toplanma yerleri haline gelmişti. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Şinasi gibi siyasi hayatta aktif rol oynayan aydınların Çamlıca'daki köşklerde toplanarak fikirlerini yaydıkları, edebiyat tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Hatta Nuri Bey'in de kurucuları arasında olduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Çamlıca buluşmalarında doğduğu öne sürülmektedir[13].

Nuri Bey'in Çamlıca ve daha sonra Yakacık'taki köşkleri de bu geleneğin yaşatıldığı önemli mekânlar olmuştu. Çamlıca havalisinde bir sokağa Nuri Bey'in adının verilmesini sağlayacak olan Çamlıca'daki köşk ise içlerinde en önemlisi olarak öne çıkmaktadır.

Nuri Bey'in köşkü Küçük Çamlıca'da Seyran Tepesi'nin batı eteklerinde Küçük Çamlıca Caddesi'yle Çilehane Sokağı'nın birleştiği yerde, Suphi Paşa Korusu ve köşkünün yanındaydı. Nuri Bey, köşkün arsasını Suphi Paşa'nın 1886'daki vefatından sonra mirasçılarından satın almıştı. Köşk daha sonra Sultan Abdülaziz'in kızlarından Nazime Sultan'a satılmıştır[14]. Bu köşkün yeri Goltz Paşa'nın yaptırdığı 1897 tarihli İstanbul haritasında görülebilmektedir[15].

Şemsettin Şeker, Nuri Bey'in Çamlıca'daki diğer köşkünün vefatından sonra defnedildiği Büyük Çamlıca'daki Selami Ali Efendi Tekkesi Haziresinin, sağ tarafındaki geniş arazide bulunduğunu yazmaktadır[16]. Kaynaklarda daha ziyade dönemin meşhurlarının sohbet için bir araya geldiği Küçük Çamlıca'daki köşkten bahsedilmektedir.

Nuri Bey yüksek bir meblağ ödeyerek yaptırdığı köşkünde verdiği davetlerde dönemin en meşhur musikişinas, şair ve fikir adamlarını ağırlıyordu. Genç yazar ve müzisyenler bu meclislerde cemiyete tanıtılırdı. Köşk, Doğu ve Batı müziğinin seçkin eserlerinin icra edildiği ve çoğunlukla Nuri Bey'in kendi güftelerinin bes-

13 Beşir Ayvazoğlu, "Tanzimat Çamlıca'sı ve Jön Türkler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* IX*: 11-13 Kasım 2016 Bildiriler*, İstanbul, 2017, c. 2, s. 25-26, 33; Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 1994, s. 254; Yahya Kemal Beyatlı, *Eğil Dağlar*, İstanbul, 1966, s. 295.

14 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, c. 3, s. 1397-1398.

15 Ayşe Yetişkin Kubilay, *İstanbul Haritaları 1422-1922,* İstanbul, 2009, s. 173.

16 Şemsettin Şeker, *a.g.e*., s. 85. Aziz Mahmud Hüdâi dergâhının şeyhi olan Selâmi Ali Efendi (ö. 1691) Celvetiyye tarikatının Selamiyye kolunun kurucusu olup Fıstıkağacı, Selamsız ve Kısıklı'da üç tekke yaptırmış, Kısıklı'daki tekkenin haziresine defnedilmiştir. Abdülkadir Özcan, "Selâmi Ali Efendi", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi,* ed. Alim Kahraman, İstanbul, 2012, s. 337.

telendiği bir musiki merkezi olarak öne çıkıyordu. Bu köşkte bestelenip icra edilen Nuri Bey imzalı şarkıların daha sonra bir mecmuada toplandığı bilinmektedir fakat mecmua kayıptır[17].

İbrahim Şinasi Efendi

Nuri Bey'in Çamlıca'daki köşkünün misafirlerinden biri de devrin meşhur edebiyat üstadı Halid Ziya Uşaklıgil'dir. Kırk Yıl adlı hatıratında anlattığına göre köşk, dönemin önemli isimlerinin birbiriyle tanıştığı bir mekândı:

"*Sarıyer'den ayrılmadan önce bir gün geceyi geçirmek üzere Nuri Bey'in Çamlıca'daki köşküne çağırıldım. Benimle beraber komiserlik maiyetinde Maliye Nezareti tarafından verilmiş başkâtip Abdurrezzak Bey de davetliydi. Orada birinci defa olarak Lütfi Simavi'yi tanıdım. O yalnız gündüz için gelmişti. Öğle yemeğinden önce ve sonra bu güzel köşkün büyük salonlarında hep onu dinledik.*"

Nuri Bey o gün Halid Ziya'ya Abdülhamid için cinayet romanı yazması fikrini vermiş, Sultan'ın bu tür eserlere meraklı olduğunu ve bu iş karşılığında iyi bir mükâfat alabileceğini söylemiştir[18]. Nuri Bey'in köşk toplantılarının müdavimi bir diğer meşhur edebiyatçı da yedi yaşlarındayken babasının yanında bu toplantılara katılan Halide Edib Adıvar'dır[19].

Çamlıca'daki köşkte Osmanlı mutfağının en iyi örneklerinin sunulduğu ve misafirlerin köşkten her zaman memnun ayrıldıkları bilinmektedir. Köşkün düzeni ve konukseverliğini sağlayan kişi Nuri Bey'in eşi Şefika Hanım'dır. Şefika Hanım'ın 1896'daki vefatının ardından Nuri Bey Çamlıca'daki köşkünü terk etmiş ve Saraçhane'de kiraladığı bir eve yerleşmiştir. Bir süre sonra köşk satılmış ve aynı bölgedeki pek çok emsali gibi yıkılmıştır[20].

17 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 86-87; Halide Edib Adıvar, *a.g.e.*, s. 99-100.

18 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969, s. 329-331; 353-354; 604.

19 Halide Edib Adıvar, *a.g.e.*, s. 99-100.

20 Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 89-90.

Çamlıca'dan Adalar'a bakış

Nuri Bey Sokağı'nın Konumu, Çehresi ve Tarihçesi

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Harita Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre Nuri Bey Sokağı, Burhaniye ve Küplüce mahalle sınırında yer almakta, Beybostanı Sokağı ile Burhaniye Abdullahağa Caddesi kesişiminden başlayarak Çamlıcaderesi Sokağı ile Hilal Sokağı kesişimine kadar devam etmektedir[21].

Burhaniye'yi, Çamlıca, Kısıklı ve Altunizade'ye bağlayan ana sokak olarak otobüs ve minibüs hatları bu yol üzerinden geçmektedir. Üsküdar Belediyesi kent planına göre sokak üzerinde "yeniden düzenlenecek konut alanları", "düşük yoğunluklu konut alanları", "yeşil alan" ve "ortaöğretim tesisleri alanı" bulunmakta ve "Boğaziçi Siluet Sınırı" sokağın Beylerbeyi'ne yakın alt kısmından geçmektedir[22].

Nuri Bey Sokağı önceki yıllarda tamamen Burhaniye Mahallesi sınırları içindeyken, son on yılda yapılan bir düzenleme ile Küplüce Mahallesi ile Burhaniye Mahallesi arasındaki sınırın geçtiği sokak olarak belirlenmiştir. İki mahalle arasında

21 Bu bilgi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Harita Müdürlüğü ve Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı Halkla İlişkiler Müdürlüğü tarafından 2017 yılında verilmiştir.

22 Üsküdar Kent Haritası, Üsküdar Belediyesi, eharita.uskudar.bel.tr, (Erişim Tarihi: 04.09.2017)

sınır olmasının geçmişte Burhaniye Mahallesi sınırları içinde yer alan işlek bir sokak olması sebebiyle hem tarihi sürekliliğin sağlanması hem de adreslerle ilgili pratik kullanım açısından zorluklara sebep olduğu görülmektedir.

Boğaziçi Köprüsü'nün hizmete girişinden sonra yoğun bir yapılaşmanın görüldüğü Burhaniye Mahallesi'nde yeni oluşturulmuş pek çok sokak bulunmaktadır. Nuri Bey Sokağı burada mevcut en eski sokaklardan olup Çamlıca bölgesi ile bizzat ilgisi bulunan bir şahsın adıyla anılması bakımından öne çıkmaktadır[23].

Sokağın tarihi ile ilgili ulaşılabilen bilgiler kısıtlıdır. Nuri Bey Sokağı'na bu ismin hangi sebeple verildiği hakkında arşiv kaydı tespit edilememiştir. İstanbul ve Üsküdar'ın sokak isimlerinin tarihini derleyen muhtelif çalışmalara göre Nuri Bey Sokağı adını, Çamlıca Tepesi'nde geçmişte köşkü bulunan Menapirzade Mustafa Nuri Bey'den almıştır.[24]

Sokağa ismin hangi tarihte verildiğiyle ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. 1927'de kabul edilen "Binaların Numaralandırılması ve Sokaklara İsim Verilmesi Hakkında Kanun"un uygulanması için İstanbul Şehremaneti tarafından görevlendirilen Osman Nuri Ergin, İstanbul'da gerekli görülen bazı sokakların isimlerini değiştirmişti. Bu çalışma sırasında Beylerbeyi Nahiyesi, Beylerbeyi Mahallesine bağlı bu sokağın mevcut adı değiştirilmeden Nuri Bey Sokak olarak kaydedilmiştir.[25] Bu bilgi Nuri Bey Sokağı'na bu ismin 1927'den önceki bir tarihte verildiğini göstermektedir. Menapirzade Nuri Bey'in vefat tarihi 1906 olduğuna göre sokağa ismin 1906 ile 1927 yılları arasındaki bir tarihte verildiği düşünülebilir.

1927'de yine aynı çalışma sırasında oluşturulan "İstanbul Bina ve Arazi Cetvelleri"nde Nuri Bey Sokağı Çamlıca mıntıkası içinde listelenmiştir. Bu cetvellere göre 1927'de sokakta yirmi ev, bir ahır ve on arsa bulunuyordu. Evlerden ahşap olanların biri katsız, altısı tek katlı, on biri ise iki katlıydı. Geriye kalan bir ev

23 Bölge ile bağı bulunan tarihi şahsiyetlere atıfla isimlendirilen sokaklardan biri de Burhaniye Abdullahağa Sokağı'dır. III. Murad döneminde Bostancıbaşılık görevinde bulunan Abdullah Ağa'nın diğer vakıf eserleri yanında Beylerbeyi sahil yolu üzerinde kendi adını taşıyan bir camii ve bir sıbyan mektebi bulunmaktadır. Bkz. Tahsin Özcan, "Bostancıbaşı Abdullah Ağa ve Vakıfları*", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX: 11-13 Kasım 2016 Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2017, c. 2, s. 117-132.

24 Ahmet Uçar, İstanbul'un Sokak İsimleri Tarihi, İstanbul, 2010, s. 585, 601. Bu kitapta Burhaniye Mahallesi başlığı altında eski adı Nuri Bey olan ve Kısıklı Mahallesi sınırlarında yer alan Kaşgarlı Mahmud Sokağı adlı başka bir sokağın yer bilgisi verilmiştir. Diğer yandan Üsküdar Belediyesi tarafından hazırlanan Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi'nde Nuri Bey Sokağı, Burhaniye Mahallesi ve Küplüce Mahallesi başlıkları altında iki ayrı yerde zikredilmektedir. Küplüce Mahallesi başlığı altında yer alan sokağın adının Bolahenk Nuri Bey anısına verildiği belirtilmektedir. Doğrusu iki mahallenin sınırında yer almak üzere tek bir Nuri Bey Sokağı bulunmaktadır. Bolahenk Nuri adına Üsküdar Zeynepkamil Mahallesi'nde bir çıkmaz vardır. Burhaniye Mahallesi başlığı altındaki "Nuri Bey Sokak" için ise aynı şekilde yeni adı Kaşgarlı Mahmud olan sokağın yer bilgisi verilmiştir: *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, ed. Halil Ekiz, İstanbul, 2013, s. 169, 224, 286, 371.

25 Erol Ölçer, *Şehir Sokak Hafıza: Kuyulu'dan Biçki Yurduna Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları,* İstanbul, 2014, s. 252, 402.

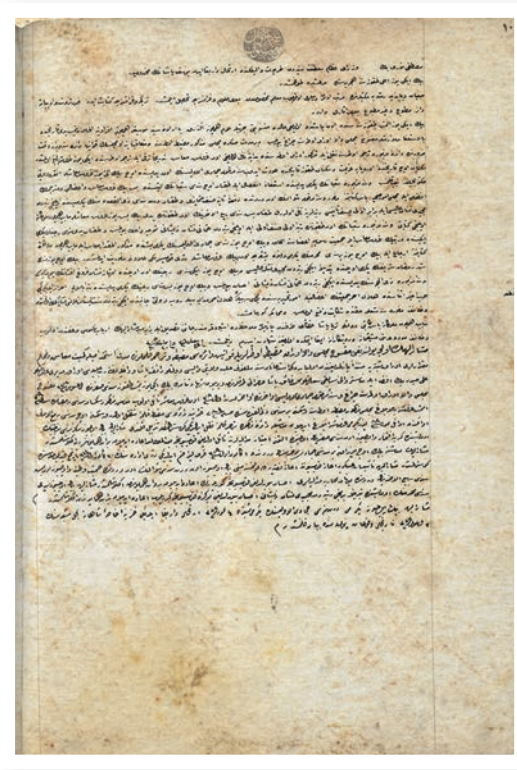

Mustafa Nuri Bey'in sicil kaydı, DH.SAID. d, nr. 25-101

tam kârgir ve diğer iki ev de yarım kârgir olarak inşa edilmiş iki katlı evlerdi.[26]

Nuri Bey Sokağı'nı gösteren tespit edilebilen en eski harita 1927'deki çalışma sırasında elde edilen verilerin bir ürünü olarak yine Osman Nuri Ergin tarafından 1934'te yayımlanan Latin harfli ilk İstanbul şehir rehberinde bulunmaktadır. Bu haritaya göre Nuri Bey Sokağı, Beylerbeyi Nahiyesi içinde Beylerbeyi sahil tarafından gelen Bey Bostanı Sokağı'ndan başlayarak Çamlıca yönüne doğru uzanmakta ve Burhaniye-Çamlıca Yolu'nun paralelinde yer almaktadır[27].

Sonuç Yerine

Üsküdar Burhaniye'de Çamlıca'dan Beylerbeyi'ne inen sokaklardan biri olan Nuri Bey Sokağı'nı, sokağa ismini veren Menapirzade Nuri Bey'i ve onun Çamlıca'daki köşkünü bir arada değerlendirmek sokak isimlerinin şehir kültürünü yaşatmak açısından önemini ortaya koymaktadır. Bugün mevcut olan bir sokak isminin şehir insanına hatırlatmakta olduğu bu Osmanlı aydınının hayatı ve yaşadığı mekânlar, Osmanlı'nın son döneminde siyasi, edebi ve içtimai pek çok cephesinden izler taşımaktadır. Bu sebeple, Nuri Bey Sokağı ile Menapirzade Nuri Bey arasında unutulan bağın yeniden kurulması şehrin tarihinin geçmişten bugüne devamlılığını sağlamaya katkıda bulunacaktır.

26 Erol Ölçer, *Hane'lerden Numaralı Ev'lere: Osman Nuri Ergin'den 1927 İstanbul'u Bina ve Arazi Cetvelleri*, İstanbul, 2015, s. 748-749.
27 *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul, 1934, Harita No: 26.

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ